

ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

ՀՈՒՆԻՍԻ 5, 2026

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

5 ИЮНЯ, 2026

INTERDISCIPLINARY RESEARCH AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES INTERNATIONAL CONFERENCE COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

5 JUNE 2026

**ԵՐԵՎԱՆ | ЕРЕВАН | YEREVAN
2026**

ՀՏԴ 378:001.89(082)

ԳՄԴ 74.48+72.5g43

Հ 550

Երաշխավորվել է տպագրության ՀՀ Գիտությունների ազգային
ակադեմիայի գիտակրթական միջազգային կենտրոնի գիտական
խորհրդի կողմից

Рекомендовано к печати Ученым советом Международного
научно-образовательного центра Национальной Академии наук РА

Recommended by the Scientific Council of the International
Scientific-Educational Center of NAS RA

Հ 550 ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ
ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ: ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ ՄԻՋԱԶ-
ԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ, հունիսի 5, 2026 / ՀՀ ԳԱԱ
Գիտակրթական միջազգային կենտրոն.– Եր.: «Ալվարդ Օհանջանյան
Վառլենի» ԱԶ, 2026.– 506էջ:

ՀՏԴ 378:001.89(082)

ԳՄԴ 74.48+72.5g43

ISBN 978-9939-1-1866-8

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8

© ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն, 2026

© «Ալվարդ Օհանջանյան Վառլենի» ԱԶ, 2026

ԽՄԲԳԲԱԿԱԶՄ
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
EDITORIAL BOARD

Խմբագրական խորհրդի նախագահ

Արմեն Սարգսյան, տնտեսագիտության թեկնածու

Գլխավոր խմբագիր

Նաիրա Հակոբյան, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Պատասխանատու քարտուղար՝ Ատոմ Մխիթարյան

Հայերենի խմբագիր՝ Հեղինե Մելքոնյան

Անգլերենի խմբագիր՝ Գոհար Գրիգորյան

Ռուսերենի խմբագիր՝ Լաուրա Մելիքյան

Տեխնիկական խմբագիր՝ Մանանա Ենոքյան

ԽՄԲԳԲԱԿԱԶՄ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝

Արմեն Սարգսյան՝

տնտեսագիտության թեկնածու

Կարեն Խաչատրյան՝

պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Հայկ Պետրոսյան՝

մանկավարժական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Աստղիկ Փեփոյան՝

կենսաբանական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Աննա Աբաջյան՝

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր

Անի Քալաջիան՝

գիտությունների դոկտոր հոգեկան առողջության
ոլորտում (ԱՄՆ)

Արմինե Շահոյան՝

տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր (ԱՄՆ)

Նիկոլո Մերենդինո՝

գիտությունների թեկնածու սննդի
կենսատեխնոլոգիայի ոլորտում (Իտալիա)

Զիակոմո Բրանկա՝

գիտությունների թեկնածու գյուղատնտեսության
քաղաքականության ոլորտում (Իտալիա)

Կարեն Սարգսյան՝

տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Մերի Սարգսյան՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Նաիրա Համբարձումյան՝

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
դոցենտ

Կարինե Ավետիսյան՝

քիմիական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Արփինե Հարությունյան՝

քիմիական գիտությունների թեկնածու

Преседатель редакционной коллегии

Армен Саргсян, кандидат экономических наук

Главный редактор

Наира Акопян, доктор психологических наук, профессор

Ответственный секретарь - **Атом Мхитарян**

Редактор армянского текста - **Эгине Мелконян**

Редактор английского текста- **Гоар Григорян**

Редактор русского текста – **Лаура Меликян**

Технический редактор – Манана Еноян

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Армен Саркисян

кандидат экономических наук

Карен Хачатрян

доктор исторических наук, профессор

Гайк Петросян

доктор педагогических наук, профессор

Астхик Пепоян

доктор биологических наук, профессор

Анна Абаджян

доктор филологических наук, профессор

Ани Каладжиан

доктор наук о психологическом здоровье (США)

Армине Шахоян

доктор экономических наук, профессор (США)

Николо Мерендино

кандидат наук по пищевым биотехнологиям
(Италия)

Джиакомо Бранка

кандидат наук по сельскохозяйственной политике
(Италия)

Карен Саргсян

кандидат экономических наук, доцент

Мери Саргсян

кандидат филологических наук, доцент

Наира Амбарцумян

кандидат психологических наук, доцент

Каринэ Аветисян

кандидат химических наук, доцент

Арпине Арутюнян

кандидат химических наук

Chief of the Editorial Board

Armen Sargsyan, PhD in Economics

Editor-in-Chief

Naira Hakobyan, Doctor of Psychology, Professor

Executive Secretary – **Atom Mkhitarian**

Armenian Editor - **Heghine Melkonyan**

English Editor- **Gohar Grigoryan**

Russian Editor – **Laura Melikyan**

Technical Editor – Manana Yenokyan

EDITORIAL BOARD

Armen Sargsyan	PhD in Economics
Karen Khachatryan	Doctor of History, Professor
Hayk Petrosyan	Doctor of Pedagogy, Professor
Astghik Pepoyan	Doctor of Biology, Professor
Anna Abajyan	Doctor of Philology, Professor
Ani Kalayjian	Doctor of Mental Health (USA)
Armine Shahoyan	Ph.D. in Economics, Professor (USA)
Nicolo Merendino	PhD in Food Biotechnology (Italy)
Giacomo Branca	PhD in Agricultural Policy (Italy)
Karen Sargsyan	PhD in Economics, Associate Professor
Meri Sargsyan	PhD in Philological Sciences, Associate Professor
Naira Hambardzumyan	PhD in Philological Sciences, Associate Professor
Karine Avetisyan	PhD in Chemical Sciences, Associate Professor
Arpine Harutyunyan	PhD in Chemical Sciences

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հոգեբանություն

Նախրա Հակոբյան, Իրինա Ստոնիկ, Էլեն Գասպարյան, Աննա Խաչատրյան

Ուսուցման գործընթացի դիսկուրսային ուղղվածությամբ վիզուալիզացիան
որպես սուբյեկտիվ բարեկեցության խթանում 17

Նախրա Հակոբյան, Արամ Խաչատրյան, Արմինե Ազնաուրյան

Մերսման թերապիայի ազդեցությունը աուտիզմ ունեցող երեխաների
հոգեֆիզիկական զարգացման վրա 30

Նախրա Հակոբյան, Արամ Խաչատրյան, Թերեզա Ազատյան, Արմինե Ազնաուրյան

Զարգացման բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների
հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ մոտեցումներ 42

Անժելիկա Այվազյան

Տազնապային և դեպրեսիվ խանգարումների մասին պատկերացումների
զարգացումը հոգեբանական գիտակարգում 54

Արայիկ Ֆիրյան, Սիրանուշ Հովհաննիսյան

Խոսքի և հաղորդակցական գործառնությունների դերը հոգեթերապևտիկ պրակ-
տիկայում՝ տրավմատիկ փորձառությունների մշակման համատեքստում 62

Արայիկ Ֆիրյան, Արմինե Սանույան

Ստիգման դեխանտ վարքի և ինքնության համատեքստում. հոգեբանական
հետևանքներ և հաղթահարման ռազմավարություններ 74

Գայանե Գրիգորյան, Ժենյա Աբգարյան

Բռնության և մահվան հանգամանքների լուսաբանումը լրագրողական
նյութերում. հոգեբանական վերլուծություն 88

Նոնա Գյուլամբարյան

Կրթական միջավայրի հոգեբանական անվտանգությունը՝ որպես անձի
բարեկեցության հիմք 95

Մանանա Ենոքյան

Սոցիալական ընկալման առանձնահատկություններն աշխատակազմի
ընտրության հարցազրույցի տարբեր ձևաչափերում 107

Լյուդմիլա Նանուշյան

Տազնապային խանգարումներ 123

Մերի Եղիազարյան

Վիկտիմության ֆենոմենի հոգեբանական ընկալման սեռային և անձնային
առանձնահատկությունները 133

Կրթության կառավարում

Ատոմ Մխիթարյան

Դոկտորական կրթության կազմակերպում ունակությունների հենքով..... 146

Լուսինե Նահապետյան, Վարդուհի Միմոնյան

Ուսուցիչների համագործակցությունը՝ կրթական միջավայրի անվտանգության գործոն..... 155

Մերի Գորգիսյան, Միլենա Պողոսյան, Ատոմ Մխիթարյան

Դուալ կրթությունը՝ որպես կրթության որակի բարձրացման և աշխատաշուկայի հետ կապի ամրապնդման գործիք ՀՀ-ում 167

Արփիկե Հակոբյան

Ընդլայնված էսսեն որպես հետազոտության վրա հիմնված ուսուցման գործիք միջազգային բակալավրիատի ծրագրում (Դիլիջանի «Յու-Դաբլու-Մի» դպրոցի փորձի վերլուծություն) 184

Ֆյորա Կարապետյան

Ուսուցիչների ատեստավորման գործընթացի թվային տրանսֆորմացիան. AI տեխնոլոգիաների կիրառումը մասնագիտական չափանիշների բարելավման համատեքստում 195

Նաիրա Աբրահամյան

Կոմպետենտահեն ուսուցումը և վերջնարդյունքների ապահովման առանձնահատկությունը՝ որպես հանրակրթության նոր չափորոշիչ բաղկացուցիչ մաս..... 206

Մարատ Մկրտչյան

Կրթության ազդեցությունը պահնորդների կանխարգելիչ մասնագիտական կարողությունների ձևավորման վրա 217

Լեզվաբանություն և բանասիրություն

Մերի Սարգսյան

Ավտոմատ սրբագրման համակարգերի զարգացումը և «ArmSpell»-ի տեխնոլոգիական լուծումները..... 227

Աննա Ղարսյան

Տնտեսագիտական բուհերում գիտական ոճի ընդհանրականության ուսուցման նոր մոտեցում 238

Դոնարա Մնացականյան

Ինքնության ընկալումը արտասահմանից հայրենիք վերադարձող սովորողների շրջանում՝ երկլեզվության ու բազմալեզվության պայմաններում 249

Սոնա Գույան

Բազմաեզանակայնությունը երկրի բրենդի ստեղծման համատեքստում 268

Գոհար Գրիգորյան, Նուարդա Երնջակյան, Լիլիթ Մանվելյան

Սպորտային դարձվածքները սպորտից դուրս. ավանդական և 21-րդ դարի արտահայտությունները քաղաքական, գործարար և առօրյա անգլերեն խոսույթում..... 284

Նաիրա Համբարձումյան

Կնոջ առաջնորդության և սոցիալական դերակատարության հիմնախնդիրը Էլաիս Կեսարացյանի «Ընկերության օգտակարությունը» էսսեում..... 297

Չարուհի Հայրյան

Բորիս Պաստերնակի բանաստեղծությունների լիրիկական կերպարները Հրայրա Թամրազյանի թարգմանություններում..... 308

Իրավագիտություն և պատմություն

Նազելի Սուքիասյան

Ֆինանսաիրավական վեճերի հասկացության և դրանց լուծման ընթացակարգերի դոկտրինալ-տեսական ասպեկտները..... 321

Գայանե Հովհաննիսյան, Համեստ Թամրազյան

Հնդկաստանում վտանգված հայկական վիմագրական ժառանգության թվայնացումը..... 336

Մարիամ Եղյան, Սուսաննա Խաչատրյան

Բուհի ուսանողների կողմից խաղային մեթոդով նախագծային աշխատանք կատարելու մի փորձ..... 349

Սոցիոլոգիա

Սյուզաննա Եղիազարյան

Պետության ցատկային զարգացման քվանտային մոտեցում 362

Լիանա Բալյան

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային գործիքների համեմատական վերլուծություն 379

Տնտեսագիտություն

Արմինե Շահոյան

Բիզնես կրթության զարգացումը (1995–2025). կառավարչական հիմունքներից դեպի տվյալաին և գործալ ուսումնական ծրագրեր..... 395

Լիանա Գրիգորյան, Վահե Միքայելյան, Անի Գրիգորյան, Տիգրան Մանուկյան

Միջգիտակարգային մոտեցումներ ֆինանսական ռիսկերի վարկանիշավորման մեջ. քանակական ինտերվալային մեթոդների կիրառումը խմիչքների արտադրության ոլորտում 408

Անի Գրիգորյան

Արիեստական բանականության մոդելների կիրառումը ՀՀ
հանքարդյունաբերական ընկերությունների ֆինանսական կայունության
գնահատման և վարկանիշավորման գործընթացում 418

Արմինե Աչանյան

Աշխատանքային ռեսուրսների տարիքային թիրախային խմբի՝
հարկաբյուջետային հատվածում համեմատական
առանձնահատկությունների դրսևորումները
ՀՀ քաղաքային միջավայրում 428

Բնական գիտություններ

Արիինե Հարությունյան, Աննա Հովհաննիսյան, Վալենտին Անանիկով

Ամինաթթվային/ամինային հիբրիդային համակարգերը CO₂-ի էկոլոգիապես
անվտանգ որսման և ֆունկցիոնալացման գործընթացներում 442

**Հրաչյա Հովհաննիսյան, Անդրանիկ Բարսեղյան, Իննա Մեքրումյան,
Նանե Մնացականյան, Մարիամ Խաչանյան, Լուսինե Դանիելյան**

Բարձր պրոտեոլիտիկ ակտիվություն ցուցաբերող կաթնաթթվային
բակտերիաների մեկուսացում և բնութագրում 457

**Լուսինե Դանիելյան, Մագդալենա Քրիստիյան, Անդրանիկ Բարսեղյան,
Իննա Մեքրումյան, Նանե Մնացականյան, Մարիամ Խաչանյան, Հրաչյա Հովհաննիսյան**

Ջերմա- և թթվակայուն պրոբիոտիկ կաթնաթթվային բակտերիաների
սթրինինգ և ստացում՝ ադապտիվ լաբորատոր էվոլյուցիայի մեթոդի
կիրառմամբ 469

Կարինե Սառիկյան, Մարինե Գրիգորյան

Սկառլետ տիպի բադրիջանի *Solanum sisymbriifolium* Lam տեսակին
պատկանող նոր Սոլսիս սորտի համառոտ նկարագրությունը 481

Տարոն Կարեյան, Մելինե Բեգլարյան, Դավիթ Պիպոյան

Խնձորի սպառմամբ պայմանավորված քլորալիրիֆոսի ռիսկի գնահատումը
Երևանի բնակչության համար 492

СОДЕРЖАНИЕ

ГУМАНИТАРНЫЕ И СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Психология

Наира Акопян, Ирина Сотник, Элен Гаспарян, Анна Хачатрян

Дискурсивно-ориентированная визуализация процесса обучения как стимуляция субъективного благополучия 17

Наира Акопян, Арам Хачатрян, Армине Азнаурян

Влияние массажной терапии на психофизическое развитие детей с аутизмом 30

Наира Акопян, Арам Хачатрян, Тереза Азатян, Армине Азнаурян

Психопедагогические и эрготерапевтические подходы к детям с множественными нарушениями развития 42

Анжелика Айвазян

Развитие представлений о тревожных и депрессивных расстройствах в психологической науке 54

Араик Фирян, Сирануш Оганесян

Роль функций речи и коммуникации в психотерапевтической практике в контексте обработки травматического опыта 62

Араик Фирян, Армине Саносян

Стигма в контексте девиантного поведения и идентичности: психологические последствия и стратегии преодоления 74

Гаяне Григорян, Женья Абгарян

Освещение обстоятельств насилия и смерти в журналистских материалах: психологический анализ 88

Нона Гюламбарян

Психологическая безопасность образовательной среды как основа личного благополучия 95

Манана Енокян

Особенности социального восприятия в процессе различных форматов отбора персонала 107

Людмила Нанушян

Тревожные расстройства 123

Мери Егиазарян

Гендерные и личностные особенности психологического восприятия феномена виктимизации 133

Управление образованием

Атом Мхитарян

Организация докторского образования на основе возможностей 146

Лусине Наапетян, Вардуи Симонян

Сотрудничество учителей как фактор безопасности образовательной среды ... 155

Мери Горгиян, Милена Погосян, Атом Мхитарян

Двойное образование как инструмент повышения качества образования и укрепления связи с рынком труда в РА 167

Арпине Акопян

- Расширенное эссе как инструмент обучения, основанный на исследованиях в программе международного бакалавриата (анализ опыта школы “Ю Даблю Си” в Дилиджане) 184

Флора Карапетян

- Цифровая трансформация процесса аттестации учителей: применение технологий ИИ в контексте улучшения профессиональных стандартов 195

Наира Абраамян

- Компетентностное обучение и специфичность обеспечения итоговых результатов как составляющая часть нового государственного стандарта общего образования 206

Марат Мкртчян

- Влияние образования на формирование профессиональных компетенций охранников в области профилактики 217

Лингвистика и филология

Мери Саргсян

- Развитие систем автоматической проверки орфографии и технологические решения ArmSpell 227

Анна Карслян

- Новый подход к обучению особенностям обобщенности научного стиля в экономических вузах 238

Донара Мнацаканян

- Восприятие идентичности у обучающихся, возвращающихся на родину из-за рубежа, в условиях билингвизма и многоязычия 249

Сона Гулян

- Мультимодальность в контексте создания бренда страны 268

Гоар Григорян, Нуарда Ернджакаян, Лилит Манвелян

- Спортивные идиомы вне спорта: традиционные и идиоматические выражения XXI века в политическом, деловом и повседневном англоязычном дискурсе... 284

Наира Амбарцумян

- Проблема женского лидерства и социальной роли в эссе Эльпис Кесараян «Польза общества» 297

Заруи Айрян

- Поэтические образы стихотворений Бориса Пастернака в переводах Грачья Тамразяна 308

Право и история

Назели Сукиасян

- Доктринально-теоретические аспекты понятия финансово-правовых споров и процедуры их разрешения 321

Гаяне Оганнисян, Амест Тамразян

- Цифровизация находящегося под угрозой армянского эпиграфического наследия Индии 336

Мариам Егян, Сусанна Хачатрян

Некоторый опыт выполнения работы по проектному обучению студентами
вуза с помощью игрового метода.....349

Социология

Сюзанна Егиазарян

Квантовый подход к прорывному развитию государства 362

Лиана Балян

Сравнительный анализ международных инструментов оценки эффективности
социального партнёрства..... 379

Экономика

Армине Шагоян

Эволюция бизнес-образования (1995–2025): от основ менеджмента к
образовательным программам, ориентированным на анализ данных и
глобальные процессы 395

Лиана Григорян, Ваге Микаелян, Ани Григорян, Тигран Манукян

Междисциплинарные подходы к рейтингу финансовых рисков: применение
количественных интервальных методов в сфере производства напитков 408

Ани Григорян

Применение моделей искусственного интеллекта в процессе оценки и
рейтингования финансовой устойчивости горнодобывающих компаний РА ...418

Армине Счамян

Проявления сравнительных особенностей фискально-бюджетного сектора целевой
возрастной группы трудовых ресурсов в городской среде Республики Армения...428

Естественные науки

Арпине Арутюнян, Анна Оганнисян, Валентин Анаников

Гибридные матрицы на основе аминокислот и аминов для экологически
безопасного улавливания и функционализации CO₂..... 442

**Грачья Оганесян, Андраник Барсегян, Инна Мелкумян, Нане Мнацаканян,
Мариам Хачанян, Лусине Даниелян**

Выделение и характеристика молочнокислых бактерий с высокой
протеолитической активностью.....457

**Лусине Даниелян, Магдалена Кристиан, Андраник Барсегян, Инна Мелкумян,
Нане Мнацаканян, Мариам Хачанян, Грачья Оганесян**

Скрининг и получение термо- и кислотоустойчивых пробиотических
молочнокислых бактерий с использованием метода адаптивной
лабораторной эволюции 469

Карине Сарикян, Марине Григорян

Краткая характеристика нового сорта солсис баклажана типа скарлет из вида
Solanum sisymbriifolium Lam 481

Тарон Кареян, Мелине Бегларян, Давид Пипоян

Оценка риска воздействия хлорпирифоса при потреблении яблок
населением Еревана..... 492

CONTENTS

HUMANITARIAN AND SOCIAL SCIENCES

Psychology

<i>Naira Hakobyan, Iryna Sotnyk, Elen Gasparyan, Anna Khachatryan</i> Discourse-Oriented Visualization of Learning Process as Stimulation of Subjective Well-Being	17
<i>Naira Hakobyan, Aram Khachatryan, Armine Aznauryan</i> The Impact of Massage Therapy on the Psychophysical Development of Children with Autism.....	30
<i>Naira Hakobyan, Aram Khachatryan, Tereza Azatyan, Armine Aznauryan</i> Psychopedagogical and Occupational Therapy Approaches for Children with Multiple Developmental Disorders	42
<i>Angelika Ayvazyan</i> Development of Conceptions about Anxiety and Depressive Disorders in Psychological Science	54
<i>Arayik Firyan, Siranush Hovhannisyan</i> The Role of Speech and Communication Functions in Psychotherapeutic Practice: In the Context of Processing Traumatic Experiences.....	62
<i>Arayik Firyan, Armine Sanosyan</i> Stigma in the Context of Deviant Behavior and Identity: Psychological Consequences and Coping Strategies.....	74
<i>Gayane Grigoryan, Zhenya Abgaryan</i> Coverage of Circumstances of Violence and Death in Journalistic Materials: A Psychological Analysis.....	88
<i>Nona Gyulambaryan</i> Psychological Safety of the Educational Environment as a Basis for Personal Well-Being	95
<i>Manana Yenokyan</i> Features of Social Perception across Different Formats of Personnel Selection Interviews	107
<i>Lyudmila Nanushyan</i> Anxiety Disorders	123
<i>Meri Yeghiazaryan</i> Gender and Personal Characteristics in the Psychological Perception of the Phenomenon of Victimhood	133

Management of Education

Atom Mkhitarian

Competency-Based Organisation of Doctoral Education 146

Lusine Nahapetyan, Varduhi Simonyan

Teacher Collaboration as a Safety Factor of the Educational Environment 155

Meri Gorgiyan, Milena Poghosyan, Atom Mkhitarian

Dual Education as a Tool for Improving the Quality of Education and
Strengthening the Link with the Labor Market in the RA 167

Arpine Hakobyan

The Extended Essay as a Research-Based Learning Tool in the International
Baccalaureate Program (an Analysis of the UWC Dilijan Experience) 184

Flora Karapetyan

Digital Transformation of Teacher Certification Process: The Application
of AI Technologies in the Context of Improving Professional Standards..... 195

Naira Abrahamyan

Competency-Based Education and the Specific Nature of Ensuring
Learning Outcomes as a Component of the New State Standard
for General Education.....206

Marat Mkrtchyan

The Impact of Education on the Formation of Preventive
Professional Competencies of Security Guards 217

Linguistics and Philology

Meri Sargsyan

Development of Automatic Spell-Checking Systems and the
Technological Solutions of Armspell..... 227

Anna Gharslyan

A New Approach to Teaching the Generalization Feature of
Scientific Style in Economic Universities 238

Donara Mnatsakanyan

Perceptions of Identity Among Students Returning to Their Homelend
from Abroad in the Context of Bilingualism and Multilingualism..... 249

Sona Gulyan

Multimodality in the Context of Country Branding 268

Gohar Grigoryan, Nuarda Yernjakyen, Lilit Manvelyan

Sport Idioms Beyond Sport: Traditional and 21st-Century
Expressions in Political, Business, and Everyday English Discourse.....284

Naira Hambardzumyan

The Issue of Women’s Leadership and Social Role in Elpis
Kesaratsian’s Essay “The Usefulness of the Association” 297

Zaruhi Hayryan

Poetic Images in Boris Pasternak’s Poems in Translations
by Hrachya Tamrazyan 308

Law and History

Nazeli Sukiasyan

Doctrinal and Theoretical Aspects of the Concept of Financial Law Disputes and the Procedures for Their Resolution.....	321

Gayane Hovhannisyan, Hamest Tamrazyan

Digitising Endangered Armenian Epigraphic Heritage in India.....	336

Mariam Yeghyan, Susanna Khachatryan

An Experience of Project Work Performance by University Students Using the Game-Based Method.....	349

Sociology

Syuzanna Yeghiazaryan

Quantum Approach to Leap-Based State Development	362

Liana Balyan

Comparative Analysis of International Tools for Evaluating the Effectiveness of Social Partnership.....	379

Economy

Armine Shahoyan

The Evolution of Business Education (1995–2025): From Managerial Foundations to Data-Driven and Global Curricula.....	395

Liana Grigoryan, Vahe Mikayelyan, Ani Grigoryan, Tigran Manukyan

Interdisciplinary Approaches to Financial Risk Rating: Applying Quantitative Interval Methods in the Beverage Industry	408

Ani Grigoryan

Application of Artificial Intelligence Models in Assessing and Rating the Financial Stability of Mining Companies in the Republic of Armenia.....	418

Armine Schanyan

Manifestations of Comparative Peculiarities in the Fiscal-Budgetary Sector of the Target Age Group of Labor Resources in the Urban Environment of the RA.....	428

Natural sciences

Arpine Harutyunyan, Anna Hovhannisyan, Valentine Ananikov

Amino Acid/Amine Hybrid Matrixes for Eco-Friendly CO ₂ Capture and Functionalization	442

Hrachya Hovhannisyan, Andranik Barseghyan, Inna Melkumyan,

Nane Mnatsakanyan, Mariam Khachanyan, Lusine Danielyan

Isolation and Characterization of Lactic Acid Bacteria with High Proteolytic Activity	457

<i>Lusine Danielyan, Magdalena Krystijan, Andranik Barseghyan, Inna Melkumyan, Nane Mnatsakanyan, Mariam Khachanyan, Hrachya Hovhannisyan</i>	
Screening and Development of Thermo- and Acid-Tolerant Probiotic Lactic Acid Bacteria Using Adaptive Laboratory Evolution	469
<i>Karine Sarikyan, Marine Grigoryan</i>	
Brief Description of the New Solsis Variety of the Scarlet Type Eggplant Solanum Sisymbriifolium Lam Species.....	481
<i>Taron Kareyan, Meline Beglaryan, Davit Pipoyan</i>	
Risk Assessment of Chlorpyrifos Due to the Apple Consumption Among the Population of Yerevan.....	492

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հոգեբանության ոլորտի գիտական հոդվածները պատրաստվել են ՀՀ ԿԳՄՍՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի 25RG-5A025 ծածկագրով «Սուբյեկտիվ բարեկեցության և սոցիալական կայունության հայեցակարգը հոգեբանական անոմիայի հաղթահարման համալսարանում» գիտական թեմայի շրջանակում՝ «ՓՄԻԲԱԼԱՆՍ» հոգեբանական աջակցության և մասնագիտական վերապատրաստումների միջազգային կենտրոնի հետ համատեղ

DISCOURSE-ORIENTED VISUALIZATION OF LEARNING PROCESS AS STIMULATION OF SUBJECTIVE WELL-BEING

NAIRA HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Head of the Department of Psychology
Doctor of Psychology, Professor
naira.hakobyan@isec.am

IRYNA SOTNYK

Sumy State University, Ukraine
Doctor of Economics, Professor
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

ELEN GASPARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
MA student
elen.gasparyan02@gmail.com

ANNA KHACHATRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Lecturer at the Department of Psychology,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
anna.khachatryan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-17

Abstract

This article presents the problem of stimulating subjective well-being from the point of view of using visualisation technology. The main theoretical models for studying the phenomenon of subjective well-being are presented, and the key characteristics of visualisation technology are described. Behavioural clusters of avoidance, learning, conflict, and goal-setting constitute the technology of discourse-oriented visualisation. To reveal new discourse skills that stimulate subjective well-being. The experience of

discourse-oriented visualisation technology during the learning process is positively correlated with the level of subjective well-being. The study involved 120 students studying in both the humanities (N = 60) and technical faculties (N = 60) of higher educational institutions of the Republic of Armenia. The key parameters of the discourse-oriented visualisation technology were identified using the method of A. Voronin, "Diagnostics of discursive abilities". Subjective well-being was assessed by R. Shamionov and T. Beskova, "Scale of Well-being Assessment". These results were compared using JASP 0.17.3.0. The study results show strong positive correlations between the level of subjective well-being and the behavioural cluster of learning in discourse-oriented visualisation technology. The results of the study can be applied to the process of psycho-correction and psycho-regulation of students of subjective well-being in the higher education system. As a result of the study, a strategy for stimulating subjective well-being was developed based of qualitative and quantitative interpretations of data on methods for diagnosing discourse-oriented personality abilities and on the level of subjective well-being.

Keywords and phrases: Subjective well-being, visualisation, discourse-oriented, cluster, technology, learning process.

Funding. The study was supported by the Higher Education and Science Committee of the Republic of Armenia, within the framework of the research project № 25RG-5A025.

**ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ԴԻՍԿՈՒՐՍԱՅԻՆ
ՈՒՂՂՎԱԾՈՒԹՅԱՄԲ ՎԻԶՈՒԱԼԻԶԱՅԻԱՆ ՈՐՊԵՍ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻՎ
ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ԽԹԱՆՈՒՄ**

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի վարիչ,
հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
naira.hakobyan@isec.am

ԻՐԻՆԱ ՍՈՏՆԻԿ

Սումիի պետական համալսարան, Ուկրաինա,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

ԷԼԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի մագիստրանտ
elen.gasparyan02@gmail.com

ԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
anna.khachatryan@isec.am

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ներկայացվում է սուբյեկտիվ բարեկեցության խթանման խնդիրը՝ վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիայի կիրառման տեսանկյունից: Ներկայացվում են սուբյեկտիվ բարեկեցության ֆենոմենի ուսումնասիրման հիմնական տեսական մոդելները, ինչպես նաև նկարագրվում են վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիայի հիմնական բնութագրերը: Խուսափման, ուսուցման, կոնֆլիկտի և նպատակադրման վարքային կլաստերները ներկայացնում են դիսկուրսային ուղղվածությամբ վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիան: Նպատակն է բացահայտել նոր դիսկուրսային հմտություններ, որոնք խթանում են սուբյեկտիվ բարեկեցությունը: Ուսուցման գործընթացում դիսկուրսային ուղղվածությամբ վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիայի կիրառման փորձը դրականորեն է փոխկապակցվում են սուբյեկտիվ բարեկեցության մակարդակի հետ:

Հետազոտությանը մասնակցել են ՀՀ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների 120 ուսանողներ՝ ինչպես հումանիտար ($N = 60$), այնպես էլ տեխնիկական ֆակուլտետներից ($N = 60$): Դիսկուրսային ուղղվածությամբ վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիայի հիմնական չափորոշիչները բացահայտվել են Ա. Վորոնինի «Դիսկուրսային կարողությունների ակտորոշում» մեթոդիկայի միջոցով: Սուբյեկտիվ բարեկեցությունը գնահատվել է Ռ. Շամիրոնովի և

Տ. Բեսկովայի «Բարեկեցության գնահատման սանդղակով»: Ստացված արդյունքները համեմատվել են JASP 0.17.3.0 ծրագրային ապահովման միջոցով:

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս սուբյեկտիվ բարեկեցության մակարդակի և դիսկուրսային ուղղվածությամբ վիզուալիզացիայի տեխնոլոգիայի ուսուցման վարքային կլաստերի միջև ուժեղ դրական կոռելացիաներ: Ստացված արդյունքները կարող են կիրառվել բարձրագույն կրթության համակարգում ուսանողների սուբյեկտիվ բարեկեցության մակարդակի հոգեշտկման և հոգեկարգավորման գործընթացներում:

Հետազոտության արդյունքում մշակվել է սուբյեկտիվ բարեկեցության խթանման ռազմավարություն՝ հիմնված դիսկուրսային ուղղվածությամբ անձի կարողությունների ակտիվացման և սուբյեկտիվ բարեկեցության մակարդակի վերաբերյալ տվյալների որակական և քանակական վերլուծության վրա:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սուբյեկտիվ բարեկեցություն, վիզուալիզացիա, դիսկուրսային ուղղվածություն, կլաստեր, տեխնոլոգիա, ուսուցման գործընթաց:

ДИСКУРСИВНО–ОРИЕНТИРОВАННАЯ ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ КАК СТИМУЛЯЦИЯ СУБЪЕКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

НАИРА АКОПЯН

Зав. кафедрой психологии
Международного научно–образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
доктор психологических наук, профессор
naira.hakobyan@isec.am

ИРИНА СОТНИК

Сумский государственный университет, Украина,
Доктор экономических наук, профессор,
sotnyk@econ.sumdu.edu.ua

ЭЛЕН ГАСПАРЯН

Магистрант Международного научно–образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения
elen.gasparyan02@gmail.com

АННА ХАЧАТРЯН

Преподаватель кафедры психологии
Международного научно–образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат психологических наук, доцент
anna.khachatryan@isec.am

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема стимулирования субъективного благополучия с точки зрения использования технологии визуализации. Представлены основные теоретические модели изучения феномена субъективного благополучия, а также описаны ключевые характеристики технологии визуализации. Поведенческие кластеры избегания, обучения, конфликта и целеполагания представляют технологию дискурсивно–ориентированной визуализации. Целью исследования является выявление новых дискурсивных навыков, стимулирующих субъективное благополучие. Опыт применения технологии дискурсивно–ориентированной визуализации в процессе обучения положительно коррелирует с уровнем субъективного благополучия.

В исследовании приняли участие 120 студентов высших учебных заведений Республики Армения, обучающихся как на гуманитарных (N = 60), так и на технических факультетах (N = 60). Основные параметры технологии дискурсивно–ориентированной визуализации были выявлены с использованием методики А. Воронина «Диагностика дискурсивных способностей». Уровень субъективного благополучия оценивался с помощью шкалы Р. Шамионова и Т. Бесковой «Оценка благополучия». Полученные результаты были сопоставлены с использованием программного обеспечения JASP 0.17.3.0.

Результаты исследования показали наличие сильных положительных корреляций между уровнем субъективного благополучия и поведенческим кластером обучения в технологии дискурсивно-ориентированной визуализации. Полученные данные могут быть использованы в процессе психокоррекции и психорегуляции уровня субъективного благополучия студентов в системе высшего образования.

В результате исследования была разработана стратегия стимулирования субъективного благополучия на основе качественной и количественной интерпретации данных, полученных с помощью методик диагностики дискурсивно-ориентированных способностей личности и уровня субъективного благополучия.

Ключевые слова и фразы: субъективное благополучие, визуализация, дискурсивно-ориентированный подход, кластер, технология, процесс обучения.

Introduction

In modern society, ideas about well-being are quite diverse and depend on various intrapersonal and external social factors. During the 20th century, the economic definition of well-being was generally based on the presence of financial and material wealth. Currently, the understanding of well-being has expanded and begun to be defined as a complex concept, which is understood using such key components of well-being as social resilience to negative influences, a person's opportunity and ability to act, physical health, and socio-cultural self-realisation [34]. This means that in modern society, one of the key parameters of well-being is an individual's subjective perception of an individual, which is only weakly related to the level of material wealth. Regardless of the level of material security, a person can feel prosperous or, conversely, remain dissatisfied with himself [1, 2, 12]. The complex nature of the definition of well-being means that the perception of well-being is evident not only in the socio-economic life of an individual's socio-economic life but also in all other forms of human activity. It is often impossible to isolate individual dimensions of well-being because they are closely interrelated. As noted in the WHO report (2023), the main building blocks of the well-being economy in developed northern European regions are:

- sustainability
- equality and fairness
- preserving borders
- strengthening communities
- thriving societies.

Phenomenon of Wellbeing

The phenomenon of well-being is actively discussed in philosophy, medicine, physiology, pedagogy, sociology, psychology, and other sciences. Therefore, the concept of “well-being” is constantly enriched with new meanings and characteristics. From a socio-psychological point of view, well-being is a subjectively perceived assessment of the degree of satisfaction with life. Many authors consider the economic component of well-being an external factor, determined by the objective conditions of personality development. External factors for achieving well-being include the institutional environment, particularly economic institutions that provide a sufficient level of material well-being. These legal institutions guarantee human and individual rights, effectively functioning labour and employment institutions that enable a person to achieve the

desired level of social well-being, institutions of social protection and support for the population, open and working institutions of social mobility, etc. [4, 13]. The well-being of a particular individual and society as a whole largely depends on the level of development of these institutions and their structures. Internal well-being is formed in the space of the individual himself and is determined by the subjective attitude towards these objective conditions [16, 20, 29].

Theoretical developments in modern psychology in the field of studying the nature, structure, antecedents and consequences of a person's well-being have led to the development of two main concepts: "subjective well-being" and "psychological well-being", based on different approaches: hedonic and eudaimonic. At the same time, it should be emphasised that in both cases we are talking about internal, psychological processes that cannot be considered objective, and the established names of the approaches differ only in the content of the concept of well-being and reflect the peculiarities of its understanding and interpretation by the authors [19, 23, 24].

The theoretical basis for the study of subjective well-being in the hedonistic approach was laid by N. Bradburn and E. Deaner. The hedonic approach has developed a three-part construct of subjective well-being, including the presence of positive affect, the absence of negative affect, and life satisfaction. The first two components are the dynamic and emotional aspects of subjective well-being, whereas life satisfaction is a generalised, static cognitive appraisal [3, 6, 18]. In general, proponents of the hedonic approach consider the experience of happiness, life satisfaction, positive thinking, and positive social behaviour to be the most general indicators of well-being. Empirical studies have identified psychological characteristics of subjective well-being, such as temperament characteristics, satisfaction with basic needs, and material well-being. Subjective well-being is associated with good health and longevity, supportive social relationships and professional achievements, satisfaction with leisure time, creativity, and social quality of life [6, 10, 27].

The most significant developments in the issue of personal well-being within the framework of the eudaimonic approach include the theories of eudaimonic well-being developed by A.S. Waterman, C. Ryff, E. Deci, and R. Ryan. If subjective well-being is aimed at getting away from problems, then eudaimonic well-being, by contrast, is associated with tension and efforts to resolve them. Eudaimonic well-being refers to the concepts of personal growth and self-actualisation [25]. Ryff, being the founder of the concept of psychological well-being, defines it as a basic subjective construct that reflects the perception and assessment of human activity from the point of view of the peak of a person's potential capabilities. Within the framework of these two approaches, researchers try to determine the criteria for positive human activity and, ultimately, happiness. However, studies of subjective and psychological well-being have been conducted on different theoretical bases and reflect different aspects of a person's inner world. Many authors consider Ryff's psychological well-being structure cognitive because it does not include the factor of emotionality. Subjective well-being, on the contrary, focuses on the affective component of well-being. Ryff and his associates emphasise that subjective well-being characterises a person's current state, whereas psychological well-being is dynamic and intensive. Such ontological components as "life goals" and "personal growth" distinguish eudaimonism from subjective well-being, focusing on the future [26].

At the same time, modern research also tends to correlate theoretical and

methodological approaches with subjective and psychological well-being. Although it is clear that there is a conceptual difference between the concepts of subjective and psychological well-being, in modern psychological science, they are often considered as different aspects of a common structural model of well-being. Riff himself notes that psychological wellbeing should lead to inner balance, a sense of fullness of life and, ultimately, happiness, that is, according to K. According to Ryff, psychological well-being should be correlated with levels of positive mood, feelings of happiness, and life satisfaction [5, 11, 14, 17].

Visualization Technology

A high level of psychological well-being can lead to the development of subjective well-being, which occurs as a result of the internalisation of external factors and the assimilation of external environmental phenomena into the inner world of the person. To develop subjective well-being, various methodological strategies can be chosen to manage the person’s emotions, form behavioural models, and deepen cognitive processes. In modern psychological literature, there has been some interest in the methodology and tools of visualisation around this issue [9, 15, 33].

Materials and Methods

The development of a strategy for stimulating subjective well-being is based on a theoretical model of psycho-emotional well-being. Within the framework of this theory, the concept of subjective well-being is expressed in terms that emphasise not only the individual’s life orientation on the “here and now,” but also on the prospect of seeing the future (Fig. 1).

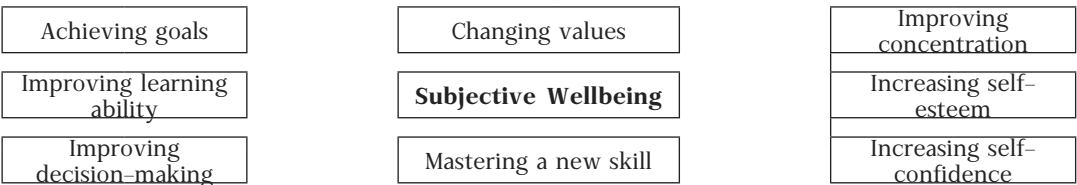

Fig. 1. Subjective Well-Being Scheme

The technology of using visualisation consists of mentally composing a life scene, “playing out” a certain situation in your mind and projecting the behavioural models developed in the process of visualisation into reality.

A characteristic feature of the technology of discourse-oriented visualisation is that mental work is based on the “imagination” of the communicative process. The idea of discourse-oriented visualisation effectively allows diagnosing the level of subjective well-being, since the behavioural model is activated in the process of visualisation, and the result of visualisation is not only the mental imagination of the desired result, but also the development of a communicative model of behaviour [21, 30, 31].

When comparing the scheme of subjective well-being (Fig. 1) with the main technological tools of visualisation, we can present a schematic of a strategy for stimulating subjective well-being that incorporates not only the above parameters of well-being but also the tools of discourse-oriented visualisation (Fig. 2).

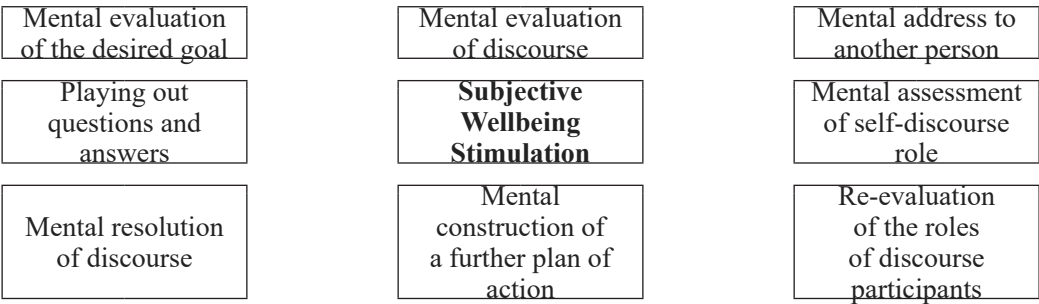

Fig. 2. Subjective Well-Being Stimulation Scheme

To identify the key parameters of the discourse-oriented visualisation technology, we used the method of A. Voronin (2014) “Diagnostics of discursive abilities”. The method is designed to conduct a discourse in reality by having the respondent complete a test to identify discursive abilities [32]. In this study, we modified Voronin’s method by applying the technology of visualisation of the learning process. In this study, respondents had to imagine a discursive situation related to the educational process and mentally “play out” the stages of the discourse and its consequences. Based on the qualitative and quantitative interpretation of the visualisation results, a psychodiagnostics of the level of subjective well-being was carried out, and a strategy for stimulating the level of well-being was developed. The purpose of the study was to teach respondents new discourse skills of enhance subjective well-being. The study involved 120 students studying in both the humanities (N = 60) and technical faculties (N = 60) of higher educational institutions of the Republic of Armenia. The results of the method of diagnosing discursive abilities were also compared with the results of the method of diagnosing the subjective well-being of an individual [28]. This method identifies the following scales of well-being assessment:

- emotional well-being
- existential-activity well-being
- ego-well-being
- hedonistic well-being
- social-normative well-being
- subjective well-being.

Statistical data processing was carried out using the JASP 0.17.3.0 program. The reliability assessment of the discourse scenarios selected for visualisation, using Cronbach’s α , is 0.798. The value of the normal distribution level according to the Shapiro–Wilk test showed a value of less than 0.05, which indicates an abnormal distribution of the parameters. Statistical data processing was carried out using Spearman’s rank correlation method.

Results

During the study, respondents were asked of visualise various discourse scenarios aimed at making decisions and defining educational goals. We classified the results of the study into clusters according to the following features:

- Avoidance cluster
- Learning cluster

Conflict cluster

Goal-setting cluster

After a qualitative interpretation of the visualisation discourse scenarios, we conducted a correlation analysis of the data of the two methods for diagnosing discourse abilities and subjective well-being (Table 1).

Table 1.

Correlation analysis of data for diagnosing discourse abilities and subjective well-being (N=120)

A group of respondents with a low level of subjective well-being	Avoidance Cluster	Learning Cluster	Conflict Cluster	Goal Setting Cluster
Emotional Well-Being	-,351*	,365**	,250*	,800***
Existential-Activity Well-Being	-,399***	,797***	,654**	,795**
Ego-Well-Being	-,255*	,298**	,202*	,845**
Hedonic Well-Being	,759***	-,564**	-,466*	,695**
Social-Normative Well-Being	,788***	,325**	-,794**	,688***
Subjective Well-Being	,357***	,144**	-,301	,587**

Table 2.

Correlation analysis of data on diagnostics of discourse abilities and subjective well-being (N=120)

A group of respondents with a high level of subjective well-being	Avoidance Cluster	Learning Cluster	Conflict Cluster	Goal Setting Cluster
Emotional Well-Being	-,784*	,877***	-,451**	,859***
Existential-Activity Well-Being	-,687***	,799***	,759***	,867***
Ego-Well-Being	-,795**	,667***	-,459**	,898***
Hedonic Well-Being	-,569***	-,665**	-,781**	,596***
Social-Normative Well-Being	-,456***	,829***	-,899***	,877***
Subjective Well-Being	-,755***	,857***	-,762***	,981***

Discussion

The result of the empirical study confirms our hypothesis that the experience of discourse-oriented visualisation technology in the learning process is positively correlated with the level of subjective well-being.

Visualising various discourse scenarios by the students allows us to classify the

results of the study into Avoidance, Learning, Conflict, and Goal-setting clusters.

The avoidance cluster consists of discourse scenarios in which respondents avoided the responsibility of making decisions, chose passive communicative roles in mental discourse, and were presented with the consequences of the discourse extremely vaguely.

The learning cluster included those examples of visualisation in which respondents identified new skills and abilities for themselves, positively changed their self-esteem, and perception of the learning process.

The conflict cluster was identified from discourse scenarios in which respondents' conflict behaviour prevailed, and cases of positive change in perception and an increase in the need to learn new skills were extremely rare.

The goal-setting cluster is represented by the results of the visualisation of those discourse scenarios in which respondents managed to formulate certain goals and ways to achieve them.

As can be seen from the data of the correlation analysis, in the groups of students with low and high levels of subjective well-being, certain differences in the connections with the visualisation clusters were revealed. A tendency to strengthen the well-being scale was observed in the second group of respondents, which is associated with the severity of the correlation between the learning cluster and the level of subjective well-being. These data show the effectiveness of using visualisation technology to stimulate subjective well-being in the learning process.

The results of our study are consistent with Ryff's view that psychological well-being is positively correlated with happiness. However, it should be noted that the interaction between subjectively valued well-being and happiness among students may be further emphasised as a result of the use of discourse-oriented visualisation technology. Visualisation is presented as the subjective experience of things and phenomena.

Visualisation is one of the most common tools in practical psychology. The concept of visualisation is based on using the power of imagination to create or recreate a life scene. Visualisation technology is often used along with other methods of practical psychology; however, the inclusion of visualisation in the process of psychocorrection and psychoregulation contributes to the achievement of therapeutic results. Currently, many studies in the field of visualisation technology focus on the development of a strategy for psychological diagnostics and psychocorrection aimed at stimulating subjective well-being. In this context, visualisation technology takes on new meaning and becomes an important strategic link in the process of psychological counselling [7, 8, 22].

Conclusion

Given that empirical studies of subjective well-being have revealed its strong dependence on internal factors, many studies have examined the relationship between the emotional and cognitive components of subjective well-being. Thus, positive emotions affect psychological flexibility, which, in turn, has a positive effect on the level of life satisfaction. The structure of psycho-emotional well-being that we are considering allows us to maximally characterise the subjective well-being of a person through the strategy of visualisation technology. From a visual-methodological point of view, it is manifested through the dynamic interrelation of three components:

- personal (including the main integrative components of psychological well-being

proposed by Riff, with an expanded role in focusing on self-development and personal growth);

- cognitive-evaluative (including various indicators of life satisfaction and perception of the current life situation).
- emotional-affective (including stable emotional states, affective balance, and the experience of happiness).

The strategy of stimulating subjective well-being was examined in the context of the implementation of visualisation technology. The data obtained as a result of the experimental study show that the experience of visualisation in the learning process is positively correlated with the level of subjective well-being.

Limitations. Potential limitations of the study include the sample size and the educational and social status of the respondents.

References

1. Alexandrova A., Fabian M., *The Science of Wellbeing*, Montgomery, John Templeton Foundation, 2022
2. Bardly B., *Well-being (Key Concepts in Philosophy)*, Malden, Policy Press, 2015
3. Berkowitz L., *Words and Symbols as Stimuli to Aggressive Responses, Control of Aggression: Implications from Basic Research*, Chicago, Aldine Atherton, 1973
4. Bowen D. D., *Toward a Viable Concept of Assertiveness, Experiences in Management and Organisational Behaviour*, New York, John Wiley & Sons, 1982
5. Bradburn N. M., *The Measurement of Psychological Well-Being, Health Goals and Health Indicators: Policy, Planning, and Evaluation*, New York, Routledge, 2019
6. Bramble B., *The Distinctive Feeling Theory of Pleasure*, *Philosophical Studies*, 2013, Vol. 162, pp. 201–217
7. Cartledge G., Milburn J. F., *The Case for Teaching Social Skills in the Classroom*, *Review of Educational Research*, 1978, Vol. 1, pp. 133–156
8. Dalinger V. A., *Teaching Mathematics Based on Cognitive-Visual Technology*, *Scientific Review. Pedagogical Sciences*, 2020, N. 1, pp. 22–26 <http://dx.doi.org/10.17513/srps.2268>
9. Darren G., Kraut R. E., Fussell S. R., *Language Efficiency and Visual Technology*, *Journal of Language and Social Psychology*, 2004, Vol. 23, N. 4, pp. 491–517 <http://dx.doi.org/10.1177/0261927x04269589>.
10. Deonna J., Teroni F., *The Hedonist's Emotions*, *The Ethics Forum*, 2022, Vol. 17, N. 1–2, pp. 176–191 <https://www.erudit.org/en/journals/ateliers/2022-v17-n1-2-ateliers07741/>
11. Engelsen S., *Wellbeing Competence*, *Philosophies*, 2022, Vol. 7, N. 2, pp. 42–55
12. Fletcher G., *The Philosophy of Well Being*, New York: Routledge, 2016
13. Geistfeld A. M., *Cost-Benefit Analysis Outside of Welfarism*, *Journal of Constitutional Theory and Philosophy of Law*, 2019, Vol. 37, pp. 1–15
14. Grossberg J., *Successful Behaviour Therapy in a Case of Speech Phobia*, *Journal of Speech and Hearing Disorders*, 1965, Vol. 30, pp. 285–288
15. Gupta M., Hooda R. C., Kumar J., *Effect of Different Techniques of Assertiveness Training on Students' Self-Concept*, *Recent Research in Education and Psychology*, 2002, Vol. 7, pp. 19–24
16. Hurka T., *On "Hybrid" Theories of Personal Good*, *Utilitas*, 2019, Vol. 31, N. 4, pp. 450–462
17. Ikiz F. E., *Self-Perceptions about Properties Affecting Assertiveness of Trainee Counsellors*, *Social Behaviour and Personality*, 2011, Vol. 39, N. 2, pp. 199–206
18. Intelisano S., Krasko J., Luhmann M., *Integrating Philosophical and Psychological Accounts of Happiness and Well-Being*, *Journal of Happiness Studies*, 2020, Vol. 21, pp. 161–120
19. Lauinger W. A., *Defending a Hybrid of Objective-List and Desire Theories of Well-Being, Measuring Well-Being: Interdisciplinary Perspectives from the Social Sciences and Humanities*, New York, 2021
20. Lin E., *Well-Being, Part 1: The Concept of Well-Being*, *Philosophy Compass*, 2022, Vol. 17, N. 1, pp. 1–15

21. Nevid J. S., Rathus S. A., *Multivariate and Normative Data about the RAS with the College Population*, Behaviour Therapy, New York, 1978.
22. O'Bannon B., Puckett K., Rakes G., *Using Technology to Support Visual Learning Strategies, Computers in the Schools*, 2006, Vol. 23, N. 1-2, pp. 125-137 http://dx.doi.org/10.1300/j025v23n01_11
23. Plantade-Gipch A., Bruno J., Strub L., Bouvard M., Martin-Krumm C., *Emotional Regulation, Attachment Style, and Assertiveness as Determinants of Well-Being in Emerging Adults*, *Frontiers in Education*, 2023, Vol 8, pp. 1-13
24. Raz J., *The Morality of Freedom*, Oxford, Oxford University Press, 2009
25. Ryan R., Deci E., *On Happiness and Human Potentials: A Review of Research on Hedonic and Eudaimonic Well-Being*, *Annual Review of Psychology*, 2001, Vol. 52, N. 1, pp. 141-166 [10.1146/annurev.psych.52.1.141](https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141)
26. Ryff C. D., Keyes C. L. M., *The Structure of Psychological Well-Being Revisited*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1995, Vol. 69, N. 4, pp. 719-727
27. Salter A., *Conditioned Reflex Therapy*, New York, Capricorn, 1949
28. Shamionov R., Beskova T., *Methods of Diagnostics of Subjective Well-Being of the Person*, *Psychological Studies*, 2018, Vol. 11, N. 60 <https://doi.org/10.54359/ps.v11i60.277>
29. Sirgy M. J., *The Psychology of Material Well-Being*, *Applied Research Quality of Life*, 2018, Vol. 13, pp. 273-301
30. Thurman C. W., *Effectiveness of Cognitive Behavioural Treatments in Reducing Type A Behaviour among University Faculty*, *Journal of Counselling Psychology*, 1985, Vol. 32, pp. 74-83
31. Vickers A. J., *Parametric Versus Non-Parametric Statistics in the Analysis of Randomised Trials with Non-Normally Distributed Data*, *BMC Medical Research Methodology*, 2005 <https://doi.org/10.1186/1471-2288-5-35>
32. Voronin A., *Method of Diagnostics of Discursive Abilities Based on Everyday Vocabulary*, *Experimental Psychology*, 2014, Vol. 7, N. 2, pp. 94-112
33. Wolpe J., Lazarus A. A., *Behaviour Therapy Techniques: A Guide to the Treatment of Neuroses*, New York, Pergamon Press, 1966.
34. World Health Organisation, *A Detailed Overview of the Well-Being Economy: Using the Experiences of Iceland, Wales, Finland and Scotland*, 2023 <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/366291/WHO-EURO-2023-7033-46799-68401-rus.pdf?sequence=1>

ՄԵՐՍՄԱՆ ԹԵՐԱՊԻԱՅԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՌԻՏԻԶՄ ՈՒՆԵՑՈՂ ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՀՈԳԵՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՎՐԱ

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի վարիչ,
հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
naira.hakobyan@isec.am

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի կլինիկական հոգեբանության բաժնի մագիստրանտ
aramkhachatryan.95@mail.ru

ԱՐՄԻՆԵ ԱՋՆԱՌԻՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի
հատուկ և ներառական կրթության ֆակուլտետի
հատուկ մանկավարժության մագիստրանտ
armine.aznauryan1984@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-30

Համառոտագիր

Մերսման թերապիան կարող է դրական ազդեցություն ունենալ աուտիզմ ունեցող երեխաների հոգեֆիզիկական զարգացման վրա: Այն նպաստում է նյարդային համակարգի կարգավորմանը, նվազեցնում է սթրեսը և անհանգստությունը, ստերեոտիպային վարքագծի դրսևորումները, ինչպես նաև բարելավում է քնի որակը: Մերսման միջոցով խթանվում է զգայական ինտեգրացիան, ինչը կարևոր է աուտիզմ ունեցող երեխաների համար, քանի որ նրանք հաճախ ունենում են զգայական ընկալման դժվարություններ:

Այս հոդվածում դիտարկվում է մերսման թերապիան, որը կարող է նպաստել շարժողական հմտությունների զարգացմանը, մկանային լարվածության նվազեցմանը և ընդհանուր ֆիզիկական հանգստությանը: Հոգեբանական առումով այն օգնում է ամրապնդել երեխա-ծնող կապը, բարձրացնում է վստահությունը և սոցիալական փոխազդեցության մակարդակը: Մերսման թերապիան կարող է արդյունավետորեն համալրել այլ թերապևտիկ մոտեցումները՝ նպաստելով աուտիզմ ունեցող երեխայի համակողմանի զարգացմանը: Մերսման դրական արդյունքները մեծապես օգնում են հատուկ մանկավարժին և բազմամասնագիտական թիմի մյուս մասնագետներին աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաների աջակցման գործընթացում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ աուտիզմ, զգայական ինտեգրացիա, շանտալա մերսում, էրգոթերապիա, վիսցերալ մերսում, հոգե-թերապիա, ABA թերապիա, դիսպրաքսիա, հատուկ մանկավարժ:

THE IMPACT OF MASSAGE THERAPY ON THE PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT OF CHILDREN WITH AUTISM

NAIRA HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Department of Psychology
Doctor of Psychology, Professor
naira.hakobyan@isec.am

ARAM KHACHATRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Department of Psychology
MA student in Clinical Psychology
aramkhachatryan.95@mail.ru

ARMINE AZNAURYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovian
Department of Special and Inclusive Education
Faculty of Special Education, MA student
armine.aznauryan1984@gmail.com

Abstract

Massage therapy is an intervention with a positive impact on the psychophysical development of children with autism. It contributes to the regulation of the nervous system, reduces stress and anxiety, decreases manifestations of stereotypical behaviour, and improves sleep quality. Massage also stimulates sensory integration for children with autism, taking into account their difficulties in sensory perception.

This article examines how massage therapy can contribute to the development of motor skills, reduce muscle tension, and promote overall physical relaxation. From a psychological perspective, it helps strengthen the child-parent bond, increases trust, and enhances the level of social interaction. Although massage therapy is not considered a primary treatment for autism, it can effectively complement other therapeutic approaches and support the comprehensive development of the child. The positive outcomes of massage therapy also aid special educators and other members of the multidisciplinary team in the process of assisting children with autism spectrum disorder.

Keywords and phrases: Autism, Sensory Integration, Shantala Massage, Occupational Therapy, Visceral Massage, Psychotherapy, ABA Therapy, Dyspraxia, Special Educator.

ВЛИЯНИЕ МАССАЖНОЙ ТЕРАПИИ НА ПСИХОФИЗИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ДЕТЕЙ С АУТИЗМОМ

НАИРА АКОПЯН

Зав. кафедрой психологии
Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
доктор психологических наук, профессор
naira.hakobyan@isec.am

АРАМ ХАЧАТРЯН

Магистрант факультета клинической психологии
кафедры психологии
Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения
aramkhachatryan.95@mail.ru

АРМИНЕ АЗНАУРЯН

магистрантка факультета специальной педагогики
кафедры специального и инклюзивного образования
Армянского государственного педагогического университета
имени Хачатура Абовяна
armine.aznauryan1984@gmail.com

Аннотация

Массажная терапия представляет собой интервенцию, способную оказывать положительное влияние на психофизическое развитие детей с аутизмом. Данный подход способствует регуляции функций нервной системы, снижает уровень стресса и тревожности, уменьшает проявления стереотипного поведения и улучшает качество сна. Массажная терапия также способствует стимуляции сенсорной интеграции, что является особенно значимым для детей с аутизмом, часто сталкивающихся с трудностями в восприятии сенсорной информации.

В настоящей статье рассматривается влияние массажной терапии на развитие двигательных навыков, снижение мышечного напряжения и общее физическое расслабление у детей с аутизмом. С психологической точки зрения данный метод способствует укреплению связи между ребёнком и родителями, повышению уровня уверенности и улучшению социальной адаптации. Несмотря на то, что массажная терапия не является основным методом лечения аутизма, она может эффективно дополнять другие терапевтические подходы, обеспечивая всестороннее развитие ребёнка. Положительные эффекты массажной терапии оказывают значимую поддержку также специальному педагогу и другим членам междисциплинарной команды в процессе занятий с детьми с расстройствами аутистического спектра.

Ключевые слова и фразы: Аутизм, Сенсорная интеграция, Шантала

массаж, Эрготерапия, Висцеральный массаж, Психотерапия, АВА-терапия, Диспраксия, Специальный педагог.

Ներածություն

Այս աշխատանքի նպատակն էր ներկայացնել ընտրված մերսման տեսակը՝ որպես աուտիստիկ երեխաների աջակցող վերականգնողական մեթոդներ: Ընտրվել են մերսման ձևեր, որոնք ցուցաբերում են բարձր արդյունավետություն աուտիզմի ախտանիշները թեթևացնելու գործում:

Կես դարից ավելի է, ինչ աուտիզմը մեծ առեւտածված է հոգեբանների, նյարդաբանների և բժշկական տարբեր ոլորտների մասնագետների համար: Աուտիզմի գենետիկական նախապատմությունը հաճախակի հետազոտությունների առարկա է, բայց մինչ օրս այս ոլորտում հստակ կամ վերջնական լուծումներ չեն գտնվել: Աուտիզմի պարագայում առկա են որոշ հասանելի մեթոդներ, որոնք կարող են մեղմել վերջինիս բնորոշ ախտանիշները: Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխայի ցանկացած աջակցության հիմնական նպատակը անհանգստության մակարդակի նվազեցումն է:

Աուտիզմն այսօր էլ ժամանակակից բժշկության լրջագույն խնդիրներից մեկն է: Այս խանգարման պատճառները դեռևս անհայտ են, սակայն վերջինիս ախտանիշների զարգացման վերաբերյալ կան բազմաթիվ վարկածներ, այդ թվում՝ սոցիալական, հոգեբանական, կենսաբանական և նույնիսկ շրջակա միջավայրի: Պետք է հիշել, որ առկա վարկածները փոխադարձաբար չեն բացառում իրար, այլ նկարագրում են տարբեր համակարգերի խանգարումներ: Ավելին, պատճառները կարող են պայմանավորված լինել տարբեր էթիոլոգիական գործոնների միաժամանակյա ազդեցությամբ, օրինակ՝ գենետիկ նախատրամադրվածությամբ՝ զուգորդված վիրուսի կամ միկրոօրգանիզմի գործողության հետ ներարգանդային զարգացման որոշակի փուլում:

Աուտիզմի համախտանիշը նյարդաբանական զարգացման խանգարում է, որը դրսևորվում է հաղորդակցման, վարքային և ճանաչողական ֆունկցիաների կայուն խանգարմամբ: Չնայած այն փաստին, որ աուտիզմը կարող է ախտորոշվել ցանկացած տարիքում, այն բնութագրվում է որպես զարգացման խանգարում, քանի որ ախտանիշները ի հայտ են գալիս կյանքի առաջին երկու տարիների ընթացքում [1]:

Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաները ներկայացնում են զարգացման խանգարումների մի սպեկտր, որը բնութագրվում է հուզականային, ճանաչողական և վարքային առանձնահատկությունների տարբեր դրսևորումներով: Որոշներին բնորոշ են հաղորդակցման դժվարությունները, իրավիճակի հուզական և սոցիալական համատեքստը ընկալելու անկարողությունը: Մյուսները դրսևորում են անտարբերություն, ուրիշների հուզական արտահայտությունները հասկանալու դժվարություն:

Չնայած այն հանգամանքին, որ շարժողական ակտիվության խանգարումները չեն ներառվում ամենատարածված դասակարգումների (DSM-5) ախտորոշիչ չափանիշներում, վերջին տասնամյակների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ աուտիստիկ սպեկտրի խանգարումներ (ԱՍԽ) ունեցող երեխաների և դեռահասների 86.9%-ը որոշակի խնդիրներ ունի մանր և խոշոր մոտորիկայի, ինչպես նաև կորդինացիայի զարգացման հետ [2]:

Հարկ է նշել, որ աուտիստիկ սպեկտրի խանգարման դեպքում շարժո-

դական դժվարություններ են առաջանում երեխաների կյանքի առաջին տարիներին, ինչպես նաև հաղորդակցման հետ կապված խնդիրներ, որոնք հակված են վատթարանալու տարիքի հետ՝ նվազեցնելով սոցիալական փոխազդեցության ներուժը:

Հատկապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում (ԱՄԽ) ունեցող երեխաների մոտորային արատները, որոնք դրսևորվում են կեցվածքի անկայունությամբ, հավասարակշռության և քայլվածքի խանգարումներով, կորդինացիայի դեֆիցիտով, նպատակաուղղված շարժումների և կորդինացիայի դիսպրաքսիայի առկայությամբ [3]:

Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում (ԱՄԽ) ունեցող երեխաները, որպես կանոն, ունեն ֆիզիկական ակտիվության անբավարար մակարդակ, և դա սովորաբար հանգեցնում է տարբեր հիվանդությունների զարգացման, անհամաչափ ֆիզիկական զարգացման և ֆիզիկական պատրաստվածության ցածր մակարդակի:

Հետևաբար, այս ոլորտում պետք է փնտրել արդյունավետ աջակցման մեթոդներ, որոնք կներառեն տակտիլ թերապիաներ, հիմնականում մերսումներ: Մերսման նպատակն է մարմնում առաջացնել ֆիզիոլոգիական ռեակցիաներ, որոնք ունեն կանխարգելիչ, թերապևտիկ և հանգստացնող ազդեցություն:

Մերսման թերապիան աուտիզմ ունեցող երեխաների վարքագծային և հուզական կարգավորման գործընթացում

Կլինիկական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մերսման տարբեր տեսակներ նվազեցնում են երեխայի անհանգստությունը, բարելավում նրա լեզվական կարողությունները և սոցիալական հաղորդակցությունը, ինչպես նաև մեծացնում են նրա դիպչելու նկատմամբ հանդուրժողականությունը:

Վերջերս կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ օքսիտոցինը զգալի դեր է խաղում անձի սոցիալական վարքագծում: Ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց են տվել օքսիտոցինի դրական ազդեցությունը սոցիալական և հուզական գործընթացների վրա: Որոշ ուսումնասիրություններ ցույց են տվել արյան մեջ օքսիտոցինի կոնցենտրացիաների աճի դրական կամ բացասական կապը մերսումից հետո անձի վարքագծի բարելավման հետ [4]:

Ծնողների մասնակցությամբ մերսման թերապիան դրական արդյունքներ է տալիս այնպիսի վիճակների շտկման գործում, ինչպիսիք են հիպերակտիվությունը, անհանգիստ-իմպուլսիվ վարքագիծը և այլն: Մերսումը նաև դրական ազդեցություն է ունենում կենտրոնական նյարդային համակարգի գրգռման և արգելակման գործընթացների վրա, խթանում է իմունային ակտիվությունը և նպաստում քնի բարելավմանը: Մասնագիտացված մերսման տեխնիկաները, ինչպես նաև տարբեր մերսման սարքերը, կարող են լինել «զգայական դիետայի»՝ նման խնդիրները շտկելու համար նախատեսված զգայական խթանման կարևոր մաս: Ճիշտ օգտագործման դեպքում դրանք կարող են նվազեցնել զգայական ինտեգրացիայի բարդությունները և նվազեցնել մաշկի հպման հետ կապված պաշտպանական խթանները:

2001 թվականին Ալեխանդրո Էսկալոնայի կողմից անցկացված ուսումնասիրությունը հաստատել է երեխայի ծնողների կողմից կատարվող

թերապևտիկ մերսման նշանակալի ազդեցությունը: 3-6 տարեկան քսան աուտիստիկ երեխա մասնակցել է մեկամսյա փորձի: Այս երեխաների ծնողները քնելուց առաջ տասնհինգ րոպե մերսման սեանս են անցկացրել: Վերահսկիչ խմբում ծնողները քնելուց առաջ երեխաներին չեն դիպչել, այլ նրանց համար գրքեր են կարդացել: Փորձից հետո մերսման խմբի երեխաները ցույց են տվել ավելի լավ սոցիալական համագործակցություն և ստերեոտիպային աուտիստիկ վարքի նվազում [5]:

Ճապոնացի քիմիկ Ջիրո Ցուջիի կողմից 8-12 տարեկան յոթ աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող տղաների հետ անցկացված ուսումնասիրության մեջ նրանց մայրերը երեք ամիս շարունակ ամեն օր քսան րոպե մերսման սեանս են անցկացրել: Մայրերից և նրանց երեխաներից թուքը հավաքվել է մերսման սկսվելուց առաջ, մեկ մերսման սեանսից հետո, մերսման երեք ամիս անց և բուժման ավարտից չորս ամիս անց: Օքսիտոցինի մակարդակը թքի նմուշներում չափվել է իմունաֆերմենտային անալիզով: Մեկ մերսման սեանսից հետո դիտարկված օքսիտոցինի մակարդակի փոփոխությունները սկզբնական մակարդակից նշանակալի չեն եղել, սակայն մերսման թերապիայի ամբողջ ժամանակահատվածից հետո և՛ երեխաները, և՛ նրանց մայրերը օքսիտոցինի ավելի բարձր մակարդակ են ունեցել՝ համեմատած մերսման սկսվելուց առաջ ընկած ժամանակահատվածի հետ: Օքսիտոցինի բարձր մակարդակը, որը հաճախ անվանում են «սիրո հորմոն», բարենպաստ ազդեցություն է ունեցել մոր և երեխայի միջև հուզական հարաբերությունների վրա: Վեց մայր նշել է, որ իրենց ավելի մտերմություն են զգացել իրենց երեխաների հետ: Հինգ մայր ասել է, որ գոհ են թերապիայից, և որ իրենց երեխաներին դուր է եկել մերսումը: Սա ենթադրում է, որ երեխաների աուտիստիկ վարքագիծը կարող է շտկվել մերսման տեսքով տակտիլ թերապիայի միջոցով [6]:

Այնուամենայնիվ, մերսման տեսքով կանխատեսելի դիպման/հպման օգտագործումը, ինչպես ցույց է տրվել, նվազեցնում է հպումներից առաջացող հակակրանքը և ստերեոտիպային վարքագիծը աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաների մոտ: Մերսման կանխատեսելի շարժումների շնորհիվ այս տեսակի հպումը կարող է ավելի ընդունելի լինել, քան անկանխատեսելի սոցիալական հպումը, որին երեխաները հաճախ դիմադրում են: Կարող ենք նաև ասել, որ արդյունավետ են թվում թեթև, այլ ոչ թե խորանիստ հպումները, և ավելի երկար միջամտությունը, այլ ոչ թե կարճատև մերսումը [7]:

Ինչպես արդեն նշվեց, աուտիստիկ սպեկտրի խանգարումները բնութագրվում են շրջակա աշխարհի, ընթացիկ իրադարձությունների և սիրելիների հետ կապի կորստով: Աուտիզմով երեխան դառնում է ինքնամիտ և ունի հետաքրքրությունների սահմանափակ շրջանակ: Աուտիզմի համար նախատեսված հատուկ մերսման տեխնիկաները կարող են մեղմել այս վիճակը: Ճիշտ տեխնիկայի և կանոնավոր սեանսների միջոցով հնարավոր է երեխայի վարքագիծը հարմարեցնել սոցիալապես ընդունելի չափանիշներին և վերականգնել ընտանեկան և սոցիալական կապերը՝ բարելավելով բազմաթիվ ընտանիքների կյանքի որակը:

Մերսման տարբեր մեթոդների արդյունավետությունը աուտիզմ ունեցող երեխաների մոտ

Աշխարհի բազմաթիվ գիտնականներ հաստատել են Շանտալա մերսման ազդեցությունը աուտիզմ ունեցող երեխաների վրա: 2012 թվականին Ֆելիքսբինոն իր ուսումնասիրություններում ցույց է տվել, որ երեխաները նման մերսումից հետո ավելի լավ են քնել, ինչպես նաև նրանց թթվածնի միջին հագեցվածության մակարդակը բարձրացել է: Քալլենը և Բարլոուն դեռ 2002 թվականին ուսումնասիրել են 3-13 տարեկան աուտիզմ ունեցող տասներկու երեխա ութ շաբաթ շարունակ ստացել են Շանտալա մերսման սեանսներ իրենց ծնողների կողմից: Այս երեխաների ծնողների հետ հարցազրույց է անցկացվել մերսման սեանսներից անմիջապես առաջ և դրանց ավարտից հետո: Մերսումից առաջ հարցազրույցները գնահատել են ծնողների և երեխաների միջև հպման կարևորությունը, ինչպես նաև ուսումնասիրությանը մասնակցելու նրանց մոտիվացիան: Ծրագրի ավարտից հետո անցկացված հարցազրույցների հիման վրա ամփոփվել են ծնողների փորձը՝ հիմնված Շանտալա մերսման վրա և այս մերսման ազդեցությունը իրենց երեխաների հետ հարաբերությունների վրա: Ծրագրի ավարտին մայրերից մեկը նկատել է, որ իր երեխան շատ ավելի լավ է հանդուրժում հպումը, քան ծրագրից առաջ, և որ նա ավելի հանգիստ է:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց նաև, որ ֆիզիկական շփում պահանջող գործողությունները, ինչպիսիք են հագնվելը և հանվելը, որոնք երեխան կատարում էր հատուկ մանկավարժի օգնությամբ և դժկամությամբ, ավելի հեշտ են դարձել: Երկու այլ ծնողներ նմանատիպ դիտարկումներ ունեին: Այս արդյունքը համարվեց դրական, քանի որ նախկինում երեխան շատ նյարդային էր արձագանքում իր հետ կապված իրավիճակների մեծ մասին: Մյուս ծնողը նկատեց բանավոր հաղորդակցության որոշակի բարելավում և երեխայի լաց լինելու նվազում: Մանուալ մերսումը զգալիորեն հեշտացնում է երեխայի ճանապարհորդությունները, սակայն հարկ է նշել, որ նախկինում մեքենայով ճանապարհորդելը շատ սթրեսային էր **[9]**:

Ի լրումն՝ կարող ենք փաստել, որ գիտնականները եկել են այն եզրահանգման, որ մերսման թերապիայի ազդեցությունը նշանակալի էր նորածինների հանգստացման և թուլացման գործում, և որ այն բարելավում էր նրանց քնելու ունակությունը և ընդհանուր առմամբ քնի որակը: Սա, հավանաբար, կապված էր հիպոֆիզի-հիպոթալամիկ առանցքի ակտիվացման և կորտիզոլի սեկրեցիայի նորմալիզացման հետ, որը փաստում էր Գաների 1992 թվականին իրականացված ուսումնասիրության մեջ **[10]**:

2009 թվականին Պիրավեջի կողմից ավանդական թայլանդական մերսման կիրառմամբ անցկացված ուսումնասիրությունը ներառում էր 3-10 տարեկան աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող 60 երեխա: Նրանցից յուրաքանչյուրը մասնակցել է զգայական ինտեգրման թերապիայի: Այս թերապիան, որը կոչվում է «գիտական խաղ», պետք է համատեղեր խաղը, այսինքն՝ ձոճվելը, սքեյթորդով սահելը, օրորոցով ձոճորվելը, զգայական խթանների և կենտրոնական նյարդային համակարգի արձագանքը ինտեգրմանը: Բացի զգայական ինտեգրացիայի թերապիայից, ուսումնասիրության խմբի երեխաները ստացել են ավանդական թայլանդական մերսում, որը կատարվել է շաբաթական երկու անգամ՝ ութ շաբաթվա ընթացքում: Ուսումնասիրության վերջին շաբաթվա ընթացքում արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տվել զգալի բարելավում ինչպես ուսումնասիրվող, այնպես էլ վերահսկիչ խմբերում: Ուսումնասիրության արդյունքները ցույց տվեցին երեխաների քնի

որակի բարելավում: Մերսման խումբը դրական արդյունքներ է գրանցել անհանգստության և վարքային խնդիրների վերացման առումով:

Արոմաթերապիայի մերսման դեպքում ցույց է տրվել վերջինիս օգտակար ազդեցությունը քնի, ինչպես նաև աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաների տրամադրության վրա: Ուսումնասիրությունների մեծ մասում օգտագործվել են հաճելի համարվող կամ նյարդային համակարգի վրա պոտենցիալ ազդեցություն ունեցող բույրեր օրինակ՝ մելիսա **[11]**:

Վերջին տարիներին տարբեր մերսման տեխնիկաների նկատմամբ աճող հետաքրքրությունը կապված է առողջապահության ոլորտում այս տեխնիկաների ավելի լայն կիրառման ընդհանուր միտման հետ: Կա կարծիք, որ արևելյան մերսման տեխնիկան այսօր կարևոր է աուտիստիկ սպեկտրի խանգարումով երեխաների բուժման համար: Այս տեխնիկաների ազդեցությունը երեխայի մարմնի վրա ստեղծում է պայմաններ, որոնք նպաստում են ներդաշնակության և կատարյալ ֆիզիկական, մտավոր և հոգևոր առողջության, ինչպես նաև այդ մակարդակների միջև հավասարակշռության հասնելուն: Մինչ օրս կատարված դիտարկումները ցույց են տալիս, որ այս մեթոդները արդյունավետ և անվտանգ են **[12]**:

Այս համատեքստում հարկ է նշել, որ մերսման գործողության մեխանիզմը ներառում է հետևյալ գործոնները՝

- ա) մեխանիկական,
- բ) հումորալ,
- գ) նեյրոռեֆլեքսիվ:

Առավել հաճախ օգտագործվում է մերսման մեխանիկական ազդեցությունը: Մեխանիկական գործոնի (ձեռքով խթանում) ազդեցության տակ կենսաբանորեն ակտիվ նյութերը՝ ագետիլխոլինը և հիստամինը, վերածվում են իրենց ակտիվ ձևի: Ագետիլխոլինը խթանում է կենտրոնական նյարդային համակարգը, մինչդեռ հիստամինը ազդում է մակերիկամների վրա, որոնք արտազատում են ադրենալին:

Եվ սա միայն մակերեսային հայացք է արյան մեջ կենսաքիմիական մակարդակում տեղի ունեցող բարդ գործողության մեխանիզմին՝ ազդելով հորմոնալ մակարդակի վրա: Մաշկը լայն ընկալիչ դաշտ է, որի վրա արտացոլվում են գրեթե բոլոր ներքին օրգանները: Մեխանիկորեն խթանելով մարմնի թիրախային հատվածները՝ կարող են ազդվել որոշակի ներքին օրգանների վրա: Մերսումը կայունացնում է գրգռման և արգելակման գործընթացները կենտրոնական նյարդային համակարգում, խթանում է իմունային ակտիվությունը, արագացնում է արյան շրջանառությունը հոդերում, բարելավում է ջրերի և կապանների առաձգականությունն ու ձկունությունը, մեծացնում է կենսունակությունը, բարելավում է հուզական բարեկեցությունը և քունը:

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ մերսման ընթացքում երեխան զարգացնում է իր սեփական մարմնի, դրա մասերի և դրանց փոխազդեցությունների ըմբռնումը, քանի որ փորձում ենք զարգացնել մկանային հիշողություն: Ձևավորելով մկանային հիշողությունը, մասնագետը զարգացնում է աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխայի շրջապատի նկատմամբ կողմնորոշիչ արձագանք: Երեխաները դադարում են վախենալ առարկաներից և կենդանի արարածներից և փորձում են դիպչել դրանց: Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում և այլ մտավոր խնդիրներ ունեցող

երեխաները սկսում են ընկալել ֆիզիկական շփումը: Այս թերապիան օգնում է նաև հատուկ մանկավարժին աջակցել երեխային և հեշտացնել աղապտացիոն շրջանը տարբեր ուսումնական հաստատություններում, այն է՝ կարգավորել ստերեոտիպային վարքի դրսևորումները, բարելավել է աչքի կոնտակտը, զարգացնել բարձրագույն հոգեկան գործընթացները **[13]**:

Նշենք նաև վիսցերալ թերապիան (որովայնի մերսում) որպես մանուալ թերապիայի տեխնիկա, որի նպատակն է որովայնի խոռոչի նուրբ մանիպուլացիաների միջոցով կարգավորել ներքին օրգանների (որովայնամզուկների) գործառույթը: Որովայնային մերսումը նպաստում է արյան և լիմֆայի շրջանառության բարելավմանը, ներքին օրգանների լարվածության և սպազմերի թեթևացմանը և դրանց նորմալ գործառույթի վերականգնմանը:

Վիսցերալ թերապիայի հիմնական գաղափարն այն է, որ ներքին օրգանների դիսֆունկցիան առաջացնում է անհարմարություն և տարբեր ֆունկցիոնալ խանգարումներ: Աուտիզմի դեպքում վիսցերալ մերսումը նպաստում է աղեստամոքսային համակարգի աշխատանքի կարգավորմանը, նվազեցնում է որովայնի շրջանում բորբոքումն ու լարվածությունը, ինչը դրականորեն է ազդում երեխայի բարեկեցության վրա:

Աուտիզմով երեխաները հաճախ տառապում են քրոնիկ մարսողական խնդիրներով, ինչպիսիք են փորկապությունը, փքվածությունը, գազերը, գաստրոէզոֆագեալ ռեֆլյուքսը և աղիքային միկրոբիոմի անհավասարակշռությունը: Այս խնդիրները մեծացնում են սթրեսը՝ հանգեցնելով անհանգստության, ագրեսիայի և անհարմարության:

Վիսցերալ մերսումը օգնում է լուծել հետևյալ խնդիրները.

- Արյան և լիմֆայի շրջանառության բարելավում: Որովայնի օրգանների վրա մեղմ ճնշումը նպաստում է միկրոշրջանառության բարելավմանը, ինչը նպաստում է բորբոքման նվազեցմանը և նյութափոխանակության բարելավմանը:
- Թեթևացնում է մկանային սպազմերը և լարվածությունը: Աուտիզմով երեխաները հաճախ ունենում են մկանային լարվածության աճ, հատկապես որովայնի շրջանում: Որովայնային մերսումը օգնում է թուլացնել մկանները, նվազեցնել ցավը և բարելավել աղիքային շարժունակությունը:
- Կարգավորում է աղեստամոքսային համակարգի աշխատանքը: Աղիների պերիստալտիկայի բարելավումը և խցանումների վերացումը օգնում են կառավարել մարսողական խնդիրները, ինչը դրականորեն է ազդում երեխայի ընդհանուր բարեկեցության վրա:
- Նվազեցնում է անհանգստությունը և սթրեսը: Ֆիզիկական հարմարավետությունը ուղղակիորեն կապված է հուզական բարեկեցության հետ: Որովայնային մերսման միջոցով ներքին օրգանների գործառույթի բարելավումը կնվազեցնի սթրեսը, ինչը հատկապես կարևոր է աուտիզմով երեխաների համար: Բարելավված քուն և ընդհանուր բարեկեցություն: Քանի որ որովայնային մերսումը օգնում է նվազեցնել անհարմարությունը և կարգավորել մարմնի գործառույթը, այն դրական ազդեցություն ունի երեխայի քնի ռեժիմի վրա և նպաստում է ճանաչողական և վարքային գործառույթների բարելավմանը:

Վիսցերալ մերսումը կարող է զգալիորեն բարելավել աուտիզմով

երեխայի ֆիզիկական բարեկեցությունը: Վերականգնողական գործընթացում կարևոր դեր են խաղում հոգեբանական և վարքային տեխնիկաները, ինչպիսիք են՝

- Կիրառական վարքային վերլուծության մեթոդը, որը հիմնված է դրական խրախուսման վրա և ուղղված է սոցիալական հմտությունների զարգացմանը և անցանկալի վարքագծերի շտկմանը:
- Երեխայի և նրա ծնողների հոգեբանական աջակցությունը, որը օգնում է նրանց հաղթահարել աուտիզմի հետ կապված հուզական խնդիրները:
- Էրգոթերապևտիկ մեթոդներ, որոնք ուղղված են երեխայի մանր և խոշոր մոտորիկայի բարելավմանը:
- Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարման պարագայում մերսման հիմնական առավելությունների շարքին կարող ենք դասվել հետևյալ դրույթները.
- Խորանիստ ճնշման մերսումը օգնում է հավասարակշռել պրոպրիոցեպտիվ զգայարանը՝ նվազեցնելով անհանգստությունը և բարձրացնելով մարմնի ընկալումը:

առկանշական է, որ աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաները հաճախ դժվարանում են կառավարել և արտահայտել իրենց հույզերը, ինչպես նաև արձագանքել սթրեսին և զգայական գերձանրաբեռնվածությանը: Այս դժվարությունները հաճախ կապված են ոչ միայն նրանց նյարդային համակարգի զարգացման առանձնահատկությունների, այլև ֆիզիկական վիճակի հետ, մասնավորապես՝ ներքին օրգանների հետ կապված խնդիրների և քրոնիկ անհարմարության հետ: Որովայնային մերսումը որպես մանուալ թերապիայի մեթոդ, նպատակ ունի բարելավել մարմնի ֆիզիկական վիճակը, ինչը դրական ազդեցություն ունի աուտիզմով երեխաների հուզական բարեկեցության վրա:

Աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում ունեցող երեխաների մերսման նպատակներն են՝

- Սպաստիկ, ռիգիդ և տեղայնորեն սպազմոտիկ մկանների թուլացում,
- Ցավի մեղմացում,
- Մաշկի զգայունության բարձրացում,
- Ընդհանուր տոնուսավորող ազդեցության ապահովում:

Մերսման առանձին տեսակներ

Պարանոցային և օձիքային գոտիների խթանումը բարելավում է խոսքի կենտրոնի գործառնությունը, ինչը օգտակար է խոսքի հապաղման դեպքում: Ձեռքերի և թևերի մերսումը նույնպես դրական ազդեցություն ունի ուղեղի գործունեության վրա՝ նպաստելով մանր մոտորիկայի, ուշադրության, խոսքի, տրամաբանության, արձագանքման զարգացմանը:

Հատկանշական է, որ մերսումը իրականացնելիս, հաշվի է առնվում երեխայի անհատական առանձնահատկությունները: Դիտարկվում են երեխայի ռեակցիաները և անհրաժեշտության դեպքում շտկում կամ փոխում տեխնիկան:

Եզրակացություն

Ի վերջո՝ վերջին տասնամյակում աուտիստիկ սպեկտրի խանգարման (ԱՍԽ) վերաբերյալ հետազոտությունները մեծ ուշադրության են արժանացել

մասնագետների կողմից: Վիճակագրական ուսումնասիրությունները փաստում են, որ ատոտիստիկ սպեկտրի խանգարումով երեխաների թիվը տարեցտարի աճում է, սակայն ճշգրիտ հաճախականությունը մինչ օրս չի արձանագրվել: Ատոտիստիկ սպեկտրի խանգարումների (ԱՄԽ) խնդիրները հաղթահարելու համար առաջարկվում են բազմաթիվ լուծումներ, ինչպիսիք են համակարգային հոգեթերապիան, սոցիալական թերապիան, համալիր թերապիաներ:

Հետազոտությունների համադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մերսման տարբեր մեթոդներ՝ ներառյալ Շանտալա մերսումը, ավանդական թայլանդական մերսումը և արոմաթերապիան, դրական ազդեցություն են ունենում երեխաների ընդհանուր ինքնագգացողության վրա: Արձանագրվել է քնի որակի բարելավում, անհանգստության և սթրեսի նվազում, ինչպես նաև վարքային խնդիրների մեղմացում:

Մերսման թերապիայի կարևոր ազդեցություններից է զգայական ինտեգրացիայի բարելավումը: Ատոտիզմ ունեցող երեխաները հաճախ ունենում են դիպչելու նկատմամբ գերզգայունություն կամ հակառակը՝ թերազգայունություն, ինչը դժվարացնում է նրանց առօրյա գործունեությունը և սոցիալական փոխազդեցությունները: Կանոնավոր և կանխատեսելի մերսման սեանսները նպաստում են հպման նկատմամբ հանդուրժողականության բարձրացմանը: Սա, իր հերթին, հեշտացնում է երեխայի ներգրավվածությունը կրթական և սոցիալական միջավայրերում, ինչն արդեն իսկ նպաստում է հատուկ մանկավարժի աշխատանքի դրական արդյունքներին:

Հոգեբանական և սոցիալական ոլորտում մերսման թերապիան նույնպես ցուցաբերում է դրական արդյունքներ: Այն նպաստում է երեխա-ծնող հուզական կապի ամրապնդմանը, բարձրացնում է վստահության մակարդակը և խթանում սոցիալական հաղորդակցության հմտությունների զարգացումը: Ծնողների մասնակցությամբ իրականացվող մերսման ծրագրերը հատկապես արդյունավետ են, քանի որ ապահովում են ոչ միայն թերապևտիկ ազդեցություն, այլ նաև ստեղծում են անվտանգ և աջակցող միջավայր երեխայի համար: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ նման միջամտությունները կարող են նվազեցնել ստերեոտիպային վարքը և բարելավել համագործակցությունը մեծահասակների հետ:

Մերսման ազդեցությունը պայմանավորված է նյարդահիմնորալ մեխանիզմներով: Արձանագրվել է, որ մերսումը կարող է նպաստել օքսիտոցինի մակարդակի բարձրացմանը, որը կարևոր դեր ունի սոցիալական վարքագծի և հուզական կապերի ձևավորման մեջ: Հնարավոր է հիպոթալամ-հիպոֆիզար համակարգի կարգավորում և կորտիզոլի մակարդակի նորմալացում, ինչը հանգեցնում է սթրեսային արձագանքի նվազմանը: Այս փոփոխությունները նպաստում են ընդհանուր հուզականային ոլորտի կայունությանը և երեխայի ադապտացիոն հնարավորությունների ընդլայնմանը **[14]:**

Մերսման թերապիայի ազդեցությունը դրսևորվում է նաև շարժողական ոլորտում՝ նպաստելով մկանային լարվածության նվազեցմանը, մարմնի գիտակցության զարգացմանը և կոորդինացիայի բարելավմանը: Այս գործոնները կարևոր են երեխայի ինքնուրույնության բարձրացման և առօրյա գործունեության մեջ ակտիվ մասնակցության համար: Ավելին, որոշ ուսումնասիրություններ փաստում են նաև իմունային համակարգի ակտիվացման և օրգանիզմի ընդհանուր դիմադրողականության բարձրացման մասին:

Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ մերսման թերապիայի արդյունավետությունը կախված է մի շարք գործոններից, այդ թվում՝ կիրառվող տեխնիկայից, միջամտության տևողությունից և հաճախականությունից, ինչպես նաև երեխայի անհատական առանձնահատկություններից:

Կարելի է եզրակացնել, որ մերսման թերապիան բազմակողմանի ազդեցություն ունեցող արդյունավետ լրացուցիչ գործիք է, որը կարող է բարելավել աուտիզմ ունեցող երեխաների կյանքի որակը: Այն նպաստում է հոգեֆիզիկական զարգացմանը, սոցիալական ինտեգրմանը և ընտանեկան հարաբերությունների ամրապնդմանը: Նպատակահարմար է մերսման թերապիան ներառել աուտիզմ ունեցող երեխաների համալիր վերականգնողական և կրթական ծրագրերի մեջ՝ որպես անվտանգ և բնական միջամտության միջոց:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. National Institute of Mental Health, 2025
2. Todd T. Teaching motor skills to individuals with autism spectrum disorders. *J Phys Educ Recreat Dance*. 2012; 83(8):32–48; doi: 10.1080/07303084.2012.10598827
3. Lochbaum M, Crews, D. Viability of cardiorespiratory and muscular strength programs for the adolescent with autism. *Complement Health Pract Rev*. 2003;8(3):225–233;
4. Young LJ. Oxytocin, social cognition and psychiatry. *Neuropsychopharmacology* (2015) 40:243–4 10.1038/npp.2014.186
5. Escalona, A., Field, T., Singer-Strunck, R., Cullen, C. and Hartshorn, K. (2001). Brief report: Improvements in the behaviour of children with autism following massage therapy. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31, 513–516. 10.1023/A:1012273110194
6. Tsuji S., Yuhi T., Furuhashi K., Ohta S., Shimizu Y. and Higashida H. (2015). Salivary oxytocin concentrations in seven boys with autism spectrum disorder received massage from their mothers: A pilot study. *Front Psychiatry*, 21, 58.
7. Duhn L. The importance of touch in the development of attachment. *Adv Neonatal Care* (2010) 10:294–300 10.1097/ANC.0b013e3181fd2263
8. Felisbino I., Krupniski de Souza, E., Micos A. P., Pazinato da Veiga T., Fernandes dos Santos, M. and Motter, A. A. (2012). Contribuições da massagem Shantala aplicada a bebês de uma unidade de terapia intensiva pediátrica [Contributions of the Shantala massage applied to babies from a pediatric intensive care unit]. *Manual Therapy*, 10, 75–80.
9. Cullen, L., and Barlow, J. (2002). ‘Kiss, cuddle, squeeze’: The experiences and meaning of touch among parents of children with autism attending a Touch Therapy Programme. *Journal of Child Health Care*, 6, 171–181. 10.1177/136749350200600303
10. Gunnar R. M. (1992). Reactivity of the hypothalamic–pituitary–adrenocortical system to stressors in normal infants and children. *Paediatrics*, 90, 491–497
11. Fung J. K., Tsang H. W. and Chung, R. C. (2012). A systematic review of the use of aromatherapy in the treatment of behavioural problems in dementia. *Geriatrics & Gerontology International*, 12, 372–382. 10.1111/ggi.2012.12.issue-3
12. Murawow I., Bulicz E. and Kwaczko A. (2010). Alternative medicine – Competition or cooperation? *Refleksoterapia*, 1, 15–17.
13. Малкина – Пых И. Г. Телесная терапия: справочник практического психолога [Текст]/ И. Г. Малкина – Пых. – М.: Эксмо, 2007. – 752 с
14. Jansiewicz EM, Goldberg MC, Newschaffer CJ, Denckla MG, Landa R, Mostofsky SH. Motor signs distinguish children with high-functioning autism and Asperger’s syndrome from controls. *J Autism Dev Disord*. 2006;36(5): 613–621; doi: 10.1007/s10803-006-0109-y

**ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԽԱՆԳԱՐՈՒՄՆԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ
ԷՐԳՈԹԵՐԱՊԵՎՏԻԿ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ**

ՆԱԻՐԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի վարիչ,
հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
naira.hakobyan@isec.am

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի կլինիկական հոգեբանության
բաժնի մագիստրանտ
aramkhachatryan.95@mail.ru

ԹԵՐԵԶԱ ԱԶԱՏՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի
հատուկ և ներառական կրթության ֆակուլտետի
մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
azatyantereza41@aspu.am

ԱՐՄԻՆԵ ԱԶՆԱՈՒՐՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի
հատուկ և ներառական կրթության ֆակուլտետի
հատուկ մանկավարժության մագիստրանտ
armine.aznauryan1984@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-42

Համառոտագիր

Հոդվածը նվիրված է զարգացման բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ աջակցման համակարգի ուսումնասիրությանը: Բազմակի խանգարում ունեցող երեխաների կրթությունն ու սոցիալական ինտեգրումը պահանջում են համալիր, անհատականացված և բազմամասնագիտական մոտեցում՝ հիմնված երեխաների ձանաչողական, հուզական, շարժողական և սոցիալական առանձնահատկությունների խորքային գնահատման վրա:

Ներկայացվում է բազմակի խանգարումների ընդհանուր բնութագիրը, դրսևորված տարբեր համակցությունները և ծանրության աստիճանները, որոնք առաջ են բերում հատուկ կրթական ծրագրերի մշակման անհրաժեշտությունը՝ ուղղված յուրաքանչյուր երեխայի անհատական կարիքներին: Հատուկ շեշտադրում է կատարվում ներառական կրթության, տարբերակված ուսուցման,

կառուցվածքային միջավայրի և հաղորդակցման այլընտրանքային միջոցների կիրառման վրա:

Հոգվածում դիտարկվում են հոգեբանամանկավարժական մոտեցումները, որոնք ներառում են ֆունկցիոնալ գնահատում, անհատական ուսուցման պլանավորում և ուսումնական գործընթացի հարմարեցում, ինչպես նաև էրգոթերապևտիկ մոտեցումները, որոնք ուղղված են ինքնուրույնության, շարժողական հմտությունների և զգայական ինտեգրացիայի զարգացմանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բազմակի խանգարումներ, էրգոթերապիա, զգայական ինտեգրացիա, մանկական ուղեղային կաթված, աուտիզմ, մտավոր հետամնացություն:

PSYCHOPEDAGOGICAL AND OCCUPATIONAL THERAPY APPROACHES FOR CHILDREN WITH MULTIPLE DEVELOPMENTAL DISORDERS

NAIRA HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Doctor of Psychology, Professor
naira.hakobyan@isec.am

ARAM KHACHATRYAN

National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
International Scientific Educational Centre
Department of Psychology
MA student in Clinical Psychology
aramkhachatryan.95@mail.ru

TEREZA AZATYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan
Department of Special and Inclusive Education
PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor
azatyantereza41@aspu.am

ARMINE AZNAURYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan
Department of Special and Inclusive Education
Faculty of Special Education, MA student
armine.aznauryan1984@gmail.com

Abstract

The article is devoted to the study of a psychological-pedagogical and occupational therapy support system for children with multiple developmental disorders. The education and social integration of these children require a comprehensive, individualised, and multidisciplinary approach grounded in an in-

depth assessment of their cognitive, emotional, motor, and social characteristics.

The article presents the general characteristics of multiple disorders, their combinations, and levels of severity, necessitating the development of specialised educational programs tailored to each child's needs. Special emphasis is placed on inclusive education, differentiated instruction, structured environments, and the use of alternative communication methods.

The article examines psychological and pedagogical approaches, including functional assessment, individualised education planning, and adaptation of the learning process, as well as occupational therapy approaches aimed at developing independence, motor skills, and sensory integration.

Keywords and phrases: Multiple developmental disorders, occupational therapy, sensory integration, cerebral palsy, autism, intellectual disability.

ПСИХОПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ЭРГОТЕРАПЕВТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ДЕТЯМ С МНОЖЕСТВЕННЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РАЗВИТИЯ

НАИРА АКОПЯН

Зав. кафедрой психологии
Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
доктор психологических наук, профессор
naira.hakobyan@isec.am

АРАМ ХАЧАТРЯН

Магистрант факультета клинической психологии
Кафедры психологии
Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения
aramkhachatryan.95@mail.ru

ТЕРЕЗА АЗАТЯН

Кандидат педагогических наук, доцент
Факультета специального и инклюзивного образования
Армянского государственного педагогического университета имени Хачатуря
Абовяна
azatyantereza41@aspu.am

АРМИНЕ АЗНАУРЯН

Магистрантка факультета специальной педагогики
Кафедры специального и инклюзивного образования
Армянского государственного педагогического университета имени Хачатуря
Абовяна
armine.aznauryan1984@gmail.com

Аннотация

Статья посвящена изучению системы психопедагогической и эрготерапевтической поддержки детей с множественными нарушениями развития. Воспитание и социальная интеграция детей с множественными нарушениями требуют комплексного, индивидуализированного и междисциплинарного подхода, основанного на углубленной оценке когнитивных, эмоциональных, двигательных и социальных характеристик детей.

Представлены общие характеристики множественных нарушений, различные комбинации и степени тяжести их проявления, которые приводят к необходимости разработки специальных образовательных программ, ориентированных на индивидуальные потребности каждого ребенка. Особое внимание уделяется использованию инклюзивного образования, дифференцированного обучения, структурированной среды и альтернативных средств коммуникации.

В статье рассматриваются психопедагогические подходы, включающие функциональную оценку, индивидуальное планирование обучения и

адаптацию образовательного процесса, а также эрготерапевтические подходы, направленные на развитие самостоятельности, двигательных навыков и сенсорной интеграции.

Ключевые слова и фразы: множественные нарушения, эрготерапия, сенсорная интеграция, детский церебральный паралич, аутизм, умственная отсталость.

Ներածություն

Զարգացման բարդ և բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաներին համապարփակ օգնության միասնական համակարգի ստեղծումը ներկայումս ժամանակակից հատուկ կրթության առաջնահերթ ոլորտներից մեկն է: Հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ գիտական մոտեցումների ներկայիս մակարդակը, ընդհանուր առմամբ, թույլ է տալիս ապահովել բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների հաջող ինտեգրումը ուսուցման գործընթացում և սոցիալական կյանքում:

Զարգացման բարդ խանգարումներ ունեցող երեխաներին աջակցելը պահանջում է նրանց ճանաչողական, հուզական, հենաշարժողական, սոցիալական և վարքային առանձնահատկությունների համապարփակ ըմբռնում, ինչպես նաև արդյունավետ ուսումնառության միջավայր ձևավորելու համար անհրաժեշտ հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ պայմանների ապահովում: Խանգարումները դրսևորվում են տարբեր ձևերով և աստիճաններով՝ թեթևից մինչև խորը, և յուրաքանչյուր մակարդակ պահանջում է հատուկ ուսուցման ռազմավարություններ, անհատականացված աջակցություն և հարմարեցված կրթական միջավայր:

Հատուկ կրթության ժամանակակից մոտեցումը շեշտադրում է ներառական արժեքները, անհատական առանձնահատկությունների ճանաչումը և ուսումնական հնարավորությունների ստեղծումը, որոնք նպաստում են յուրաքանչյուր երեխայի լիարժեք մասնակցությանն ու զարգացմանը՝ անկախ նրա կարողություններից և առանձնահատկություններից [2]:

Բազմակի խանգարումները դիտարկելիս անհրաժեշտ է նշել, որ դրանք բնութագրվում են տարբեր համակցված դրսևորումներով և պահանջում են համալիր ու անհատականացված մոտեցում: Հատկապես մտավոր զարգացման խանգարումներով ուղեկցվող բարդ հաշմանդամություն ունեցող երեխաները հաճախ ունենում են մտածողության, հիշողության, ուշադրության, ընկալման, սոցիալական հաղորդակցության և ինքնակարգավորման դժվարություններ: Սակայն այս դժվարությունները չեն բացառում արդյունավետ ուսումնառության, հմտությունների զարգացման և հասարակական ակտիվ մասնակցության հնարավորությունները:

Այս համատեքստում հարկ է նշել հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ գործունեության կարևորությունը, որը պետք է հիմնված լինի այն համոզման վրա, որ յուրաքանչյուր երեխա կարող է սովորել, եթե ուսուցումը, միջավայրը և աջակցության համակարգերը ձևավորվեն ըստ երեխայի զարգացման կարիքների և առանձնահատկությունների: Անհատական կրթական ծրագրերի, ֆունկցիոնալ գնահատումների, տարբերակված ուսումնական առաջադրանքների և թերապևտիկ միջամտությունների ներդրումը զգալիորեն բարելավում է մտավոր խանգարումներ ունեցող երեխաների որակյալ կրթության հասանելիության հնարավորությունները [3]:

Բարդ հաշմանդամություն ունեցող երեխաների կատեգորիան չափազանց բազմազան է իր դրսևորումների կառուցվածքով, ծանրությամբ և բնույթով, ինչը դժվարացնում է այդ երեխաների համար ուսուցման և աջակցության միասնական մոտեցումների մշակումը:

Սույն բազմաշերտ գործընթացի կիզակետում է գտնվում բազմամասնագիտական թիմի, ինչպես նաև բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների ընտանիքի անդամների սերտ համագործակցությունը: Ծնողները արժեքավոր պատկերացումներ են տալիս իրենց երեխայի ուժեղ կողմերի, կարիքների և ամենօրյա գործունեության վերաբերյալ: Մանկավարժների, ծնողների, հոգեբանների, էրգոթերապևտների միջև համագործակցությունը ապահովում է զարգացման առաջընթացի շարունակականությունն ու հետևողականությունը: Հոգեբանական և էրգոթերապևտիկ մոտեցումներ ինտեգրելով՝ մասնագետները զարգացնում են բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների ողջ ներուժը՝ ապահովելով վերջիններիս համար լիարժեք որակյալ կյանք:

Այս շրջանակում արդիական են զարգացման հոգեբանական տեսությունները, այդ թվում՝ Վիգոտսկու, Պիաժեի և Ժամանակակից գիտնականների աշխատությունները, որոնք շեշտադրում են մոտակա զարգացման գոտու, կառուցվածքային հիմքի, խաղային ուսուցման և զգայական ինտեգրացիայի կարևորությունը: Վերոնշյալ տեսությունների իրականացման հիմնական բաղադրիչն է տեխնոլոգիական առաջընթացը: Աջակցող սարքերը, հաղորդակցման գործիքները, թվային ուսուցման հարթակները և ադապտիվ ծրագրային ապահովումը օգնում են հաղթահարել հաղորդակցման, հիշողության, հենաշարժողական կարողությունների և ուշադրության դեֆիցիտի հետ կապված խոչընդոտները: Այս գործիքները թույլ են տալիս մանկավարժներին և էրգոթերապևտներին ստեղծել անհատականացված ուսումնական միջավայրեր, որոնք համապատասխանում են յուրաքանչյուր երեխայի ձանաչողական և զգայական կարիքներին [4]:

Բազմակի խանգարումների ընդհանուր բնութագիրը

Բազմակի հաշմանդամությունը բարդ խնդիր է, երբ երեխայի մոտ համատեղվում են մի քանի ֆիզիկական, մտավոր, զգայական կամ հաղորդակցական դժվարություններ: «Բազմակի հաշմանդամություն» տերմինը ընդհանուր և լայն իմաստ ունի: Տերմինից հնարավոր չէ ասել՝ քանի հաշմանդամություն ունի երեխան, որ հաշմանդամություններն են ներառված, կամ որքան ծանր է յուրաքանչյուր հաշմանդամության աստիճանը: Հնարավոր են հաշմանդամությունների բազմաթիվ համակցություններ: Անկախ խանգարումների տեսակներից, բազմակի խանգարումներ ունեցող յուրաքանչյուր երեխա պետք է ունենա հատուկ կրթական ծրագիր, որը նախատեսված է ոչ միայն նրա միակ, այլ բոլոր հաշմանդամություններից բխող կրթական կարիքները բավարարելու՝ ապահովելով անհատականացված ուսուցում, բազմազգայական մոտեցում և աջակցություն՝ զարգացման բոլոր ոլորտներում: Այս վիճակը ստեղծում է բացառիկ մարտահրավերներ ոչ միայն երեխայի առօրյա կյանքում, այլ նաև կրթության, սոցիալական ինտեգրման և առողջապահական ծառայությունների հասանելիության առումով:

Բազմակի հաշմանդամություն ունեցող երեխաները հաճախ ենթարկվում են ձանաչողական, շարժողական և սոցիալ-էմոցիոնալ խնդիրների միաժամա-

նակյա ազդեցության, ինչը պահանջում է համապարփակ, համակարգված և անհատականացված մոտեցումներ: Մոտեցումների հիմնական նպատակն է ոչ միայն աջակցել երեխայի ուսուցողական և զարգացման ընթացքին, այլև բարձրացնել նրա ինքնուրույնությունը, սոցիալական հմտությունները և կյանքի որակը [5]:

Անհատը կարող է ունենալ մտավոր հաշմանդամություն՝ զգայական խանգարման հետ մեկտեղ, ինչպիսիք են կուրությունը կամ խլությունը: Այս համադրությունը կարող է բարդացնել ուսուցումը և հաղորդակցությունը՝ պահանջելով մասնագիտացված կրթական ռազմավարություններ: Անձը կարող է նաև ունենալ աուտիստիկ սպեկտրի խանգարում: Այս համադրությունը կարող է ազդել շարժունակության, սոցիալական փոխազդեցությունների և հաղորդակցման հմտությունների վրա: Պատահում են դեպքեր, երբ անհատը կարող է ունենալ և՛ խոսքի խանգարում, և՛ լսողության կորուստ, ինչը կարող է զգալիորեն ազդել նրա շփվելու և սոցիալական միջավայրերում մասնակցելու ունակության վրա:

Բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների հետ աշխատանքը պահանջում է բազմազիտակարգային համագործակցություն՝ ներառելով հոգեբաններին, հատուկ մանկավարժներին, էրգոթերապևտներին և ծնողներին, ինչպես նաև օգտագործել տարբերակված և բազմազգայական մեթոդներ, որոնք համապատասխանում են երեխայի անհատական կարողություններին և զարգացման մակարդակին [6]:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Տարիներ ի վեր մասնագետները կիրառում են մոտեցումների լայն շրջանակ՝ տարբեր համակցություններով, քանի որ գտնում են, որ դրանք լավագույնս բավարարում են յուրաքանչյուր երեխայի կարիքները: Զգայական և ճանաչողական մոտեցումները ամենից հաճախ համակցվում են այլ մոտեցումների հետ, ինչպիսիք են տեսողական տեղեկատվության վերլուծությունը, կենսամեխանիկական և հոգեառօգիական մոտեցումները: Բազմամասնագիտական թիմերը ստեղծում են իրենց սեփական «բազմամոդել» մոտեցումները՝ երեխաների կարիքները լավագույնս բավարարելու համար: Բազմակի խանգարումների տարբեր մակարդակներ ունեցող երեխաներին աջակցելու մեթոդաբանական շրջանակը հիմնված է անհատականացված մոտեցումների, ինչպես նաև հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ գործընթացների վրա: Այս մեթոդները նպատակ ունեն ստեղծել մատչելի, իմաստալից և երեխաների զարգացմանը համապատասխան ուսումնական միջավայրեր, որոնք կբավարարեն հաշմանդամության բազմազան կարիքները [7]:

Այս պայմաններում հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ մոտեցումների առաջին մեթոդաբանական սկզբունքը երեխաների համալիր գնահատման ընթացակարգերի կիրառումն է: Ֆունկցիոնալ գնահատումը օգտագործվում է յուրաքանչյուր երեխայի ճանաչողական ուժեղ կողմերը, հաղորդակցման ունակությունները, ադապտիվ վարքագիծը, զգայական կարիքները և հուզականային առանձնահատկությունները որոշելու համար: Սույն գնահատումները հնարավորություն են տալիս մշակել անհատականացված աջակցման ծրագրեր, որոնք սահմանում են հատուկ նպատակներ, աջակցող ռազմավարություններ և չափելի արդյունքներ: Գնահատման գործընթացը շարունակական է:

Դիտարկենք վերոնշյալ հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ մոտեցումները:

Այսօր, երբ մենք մտածում ենք ուսումնական գործընթացի մասին, հաճախ մեր մտքում պատկեր է առաջանում աշակերտների, որոնք աշխատում են առաջադրանքների վրա, մասնակցում են քննարկումների և միասին սովորում են: Սակայն իրականությունն ավելի բազմազան է, և այսօր դասարանները կազմված են տարբեր կարողություններ և կարիքներ ունեցող աշակերտներից: Նրանց թվում բազմակի հաշմանդամություն ունեցող երեխաները յուրահատուկ մարտահրավերներ են ներկայացնում մանկավարժների համար: Անհրաժեշտ է հարմարեցնել ուսումնական ռազմավարություններն այնպես, որ այս երեխաները ունենան սովորելու և հաջողության հասնելու հավասար հնարավորություններ: Անհրաժեշտություն է ծագում կիրառել տարբերակված ուսուցման մեթոդներ, որոնք ենթադրում են ուսումնական նյութի հարմարեցում, առաջադրանքների բաժանում փոքր և հասանելի փուլերի, ինչպես նաև տեսողական և գործնական միջոցների օգտագործում: Կարևոր է նաև կառուցվածքային և կանխատեսելի ուսումնական միջավայրի ստեղծումը, որը նպաստում է երեխայի անվտանգության զգացմանը և վարքային կայունությանը: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում հաղորդակցման հմտությունների զարգացմանը՝ ներառյալ այլընտրանքային և լրացուցիչ հաղորդակցման միջոցների կիրառումը: Ահա այս ամենն իր մեջ ներառում է հոգեբանամանկավարժական մոտեցումներ **[8]:**

Ինչ վերաբերում է էրգոթերապևտիկ մոտեցմանը, ապա վերջինս նպատակ ունի զարգացնելու երեխայի ինքնուրույնությունը և առօրյա կյանքի հմտությունները: Էրգոթերապիան կենտրոնանում է մանր և խոշոր շարժողական կարողությունների, զգայական ինտեգրացիայի, ինքնասպասարկման հմտությունների և միջավայրին ադապտացիայի վրա: Տարբեր վարժություններ և գործառնություններ ընտրվում են այնպես, որ համապատասխանեն երեխայի զարգացման մակարդակին և խթանեն նրա ակտիվ մասնակցությունը: Զգայական դժվարությունների դեպքում կիրառվում են հատուկ տեխնիկաներ, որոնք օգնում են կարգավորել երեխայի արձագանքը արտաքին գրգռիչներին:

Էրգոթերապևտները նշում են զգայական ինտեգրատիվ տեխնիկայի կիրառումը, որը կապված է հավասարակշռության, ինքնաբերական արձագանքների առաջացման և երեխայի կողմից զգացվող շոշափելի, պրոպրիոցեպտիվ և վեստիբուլյար ազդակների փոփոխման կամ շտկման հետ: Նրանք օգտագործում են տեխնիկաներ, որոնք կօգնեն «հանգստացնել» կամ «զգոնացնել» երեխային, և շեշտը դնում են երեխայի միջավայրում տեսողական, լսողական, շոշափելի և շարժողական խթանների փոփոխման վրա՝ զգայական ինտեգրացիայի կամ զգայական որոնումների վարքագիծը նվազեցնելու համար: Խորանիստ հպման, դանդաղ և հանգիստ բանավոր հուշումների և ոչ վառ լույսերի կիրառումը նկարագրվել է որպես երեխայի համար արգելակող մեխանիզմ: Էրգոթերապևտները օգտագործում են երեխայի զգայական ինտեգրացիայի մասին գիտելիքները՝ ուսուցիչներին և ծնողներին երեխաների վարքագիծը բացատրելու և նրանց առօրյա միջավայրում օգտագործելու ռազմավարություններ առաջարկելու համար **[9]:**

Կարևոր է շեշտադրել, որ այս էրգոթերապևտիկ մեթոդներն օգնում են բարձրացնել երեխայի ինքնագիտակցությունը, կենտրոնացնել

ուշադրությունը՝ նպաստելով, որ երեխան ավելի լավ կատարի իր առջև դրված առաջադրանքները և հմտանա հանձնարարությունների կատարման գործընթացում: Որոշ թերապևտներ նաև կարծում են, որ ճանաչողական մոտեցումը փոխանցում է երեխայի գաղափարների նկատմամբ հարգանք, ունի նրանց վերահսկողության զգացողությունը մեծացնելու ներուժ և մոտիվացնում է նրանց:

Այս մեթոդների շարքին է դասվում տեսողական տեղեկատվության վերլուծությունը, որն օգտագործում է երեխաների ճանաչողական հմտությունները՝ թույլ տալով նրանց շրջակա միջավայրից տեսողական տեղեկատվություն արդյունահանել և այն ինտեգրել այլ զգայական մեթոդների հետ: Այս մոտեցումը հիմնված է զարգացման, զգայական ինտեգրացիայի և ճանաչողական վերլուծության մոտեցումների վրա: Չնայած գիտական աշխարհում միայն հինգ էրգոթերապևտ է նշել տեսողական տեղեկատվության վերլուծության մոտեցման օգտագործման մասին, սակայն էրգոթերապիայի շրջանակներում նկատվել է, որ գրեթե բոլոր տեխնիկաները հիմնված են հենց այս մոտեցման վրա: **[10]:**

Վերջին տարիների ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ տեսողական տեղեկատվության վերլուծության մոտեցման օգտագործումը տեսողական ուշադրության, տեսողական հիշողության կամ կազմակերպչական դժվարությունների առկայության դեպքում՝ բարելավել է ակադեմիական առաջադրանքների կատարումը, ինչպիսիք են ընթերցանությունը, գրելը, մաթեմատիկական խնդիրների լուծումը և այլն:

Բազմակի հաշմանդամություն ունեցող երեխաների կողմից ցուցաբերվող կարողությունների և հաշմանդամության լայն բազմազանությունը թույլ չեն տալիս լիովին բավարարել նրանց կրթական կարիքները:

Հետևաբար այս երկու մոտեցումների համադրումը ապահովում է առավել արդյունավետ արդյունքներ, քանի որ դրանք լրացնում են միմյանց՝ նպաստելով ինչպես կրթական առաջընթացին, այնպես էլ երեխայի ընդհանուր զարգացմանը և կյանքի որակի բարձրացմանը: Համագործակցությունը մասնագետների, ծնողների և կրթական հաստատությունների միջև կարևոր նախապայման է երեխայի ներառական և լիարժեք զարգացման համար **[11]:**

Ստացված արդյունքներ

Տեսամեթոդական վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ զարգացման բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների կրթական և վերականգնողական գործընթացների արդյունավետ կազմակերպումը հնարավոր է միայն համալիր, համակարգված և անհատականացված մոտեցումների կիրառման պայմաններում: Հոգեբանամանկավարժական և էրգոթերապևտիկ մեթոդների համադրումը հանդես է գալիս որպես հիմնարար գործոն, որը թույլ է տալիս ապահովել երեխայի համակողմանի զարգացումը՝ ներառելով ճանաչողական, հուզականային, շարժողական և սոցիալական ոլորտները:

Ուսումնասիրության ընթացքում արձանագրվել է, որ բազմամոդել մոտեցումների կիրառումը, որտեղ համակցվում են զգայական, ճանաչողական, տեսողական, կենսամեխանիկական և հոգեւոցիալական մեթոդները, նպաստում է յուրաքանչյուր երեխայի անհատական կարիքների առավել ամբողջական բավարարմանը: Նման մոտեցումները հնարավորություն են տալիս ստեղծել

ձկուն և աղապտիվ ուսումնական միջավայրեր, որոնք համապատասխանում են երեխաների զարգացման տարբեր մակարդակներին և ապահովում են նրանց ակտիվ ներգրավվածությունը ուսուցման գործընթացում [12]:

Հատուկ կարևորություն է տրվում ֆունկցիոնալ և շարունակական գնահատման գործընթացին: Գնահատման միջոցով բացահայտվում են երեխաների ճանաչողական հնարավորությունները, հաղորդակցման ձևերը, աղապտիվ վարքագիծը, զգայական առանձնահատկությունները և հուզականային վիճակը: Այս տվյալների հիման վրա մշակվում են անհատականացված կրթական և թերապևտիկ ծրագրեր, որոնք ներառում են հստակ ձևակերպված նպատակներ, համապատասխան ռազմավարություններ և չափելի արդյունքներ: Արձանագրվել է նաև, որ գնահատման շարունակական բնույթը թույլ է տալիս ժամանակին վերանայել կիրառվող մեթոդները և համապատասխանեցնել դրանք երեխայի զարգացման դինամիկային:

Հոգեբանամանկավարժական մոտեցումների կիրառման արդյունքում արձանագրվում է, որ տարբերակված ուսուցման ռազմավարությունները զգալիորեն բարձրացնում են ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը: Ուսումնական նյութի հարմարեցումը, առաջադրանքների փուլային ներկայացումը, տեսողական և գործնական միջոցների կիրառումը, ինչպես նաև կառուցվածքային և կանխատեսելի միջավայրի ապահովումը նպաստում են երեխաների ուշադրության կենտրոնացմանը, առաջադրանքների հաջող կատարմանը և վարքային կայունությանը: Կարող ենք ասել, որ այլընտրանքային և լրացուցիչ հաղորդակցման միջոցների կիրառումը բարելավում է երեխաների հաղորդակցական կարողությունները, մեծացնում է նրանց սոցիալական փոխազդեցության հնարավորությունները և նվազեցնում վարքային դժվարությունները [13]:

Էրգոթերապևտիկ միջամտությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք էական դեր ունեն երեխաների ինքնուրույնության զարգացման գործում: Արձանագրվել է, որ մանր և խոշոր շարժողական հմտությունների զարգացումը, զգայական ինտեգրացիայի խթանումը և ինքնասպասարկման կարողությունների ձևավորումը նպաստում են երեխայի առօրյա կյանքի որակի բարձրացմանը: Զգայական ինտեգրացիայի տեխնիկաների կիրառումը արդյունավետ է ինչպես երեխայի վարքային արձագանքների կարգավորման, այնպես էլ ուշադրության և ինքնակարգավորման կարողությունների զարգացման տեսանկյունից: Խորանիստ հպման, կարգավորված լուսային և ձայնային միջավայրի, ինչպես նաև համապատասխան շարժողական ակտիվությունների կիրառումը նպաստում են երեխայի հուզական հավասարակշռության պահպանմանը և ուսումնական գործընթացում ներգրավվածության բարձրացմանը:

Եզրակացություն

Ամփոփելով իրականացված տեսական և մեթոդական վերլուծությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ զարգացման բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների կրթության և վերականգնողական աջակցության արդյունավետ կազմակերպումը հնարավոր է միայն համալիր, բազմամասնագիտական և անհատականացված մոտեցումների համադրությամբ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր երեխայի զարգացման առանձնահատկությունների խորքային գնահատումը հնարավորու-

թյուն է տալիս մշակել նպատակային և արդյունավետ անհատական ծրագրեր, որոնք ուղղված են ոչ միայն ակադեմիական հմտությունների զարգացմանը, այլև ինքնուրույնության, հաղորդակցման կարողությունների և սոցիալական ադապտացիայի խթանմանը: Ֆունկցիոնալ և շարունակական գնահատման իրականացումը ապահովում է միջամտությունների ճկունություն և համապատասխանեցում երեխայի զարգացման դինամիկային [1]:

Արձանագրվում է, որ տարբերակված ուսուցման, կառուցվածքային և կանխատեսելի ուսումնական միջավայրի, ինչպես նաև այլընտրանքային հաղորդակցման միջոցների կիրառումը զգալիորեն բարելավում են երեխաների ուսումնական ներգրավվածությունը և վարքային կայունությունը: Նշենք, որ էրգոթերապևտիկ միջամտությունները նպաստում են շարժողական, զգայական և ինքնասպասարկման հմտությունների զարգացմանը՝ բարձրացնելով երեխաների ինքնուրույնության մակարդակը և առօրյա կյանքի արդյունավետությունը:

Արդյունքում պարզ է դառնում, որ բազմամոդել մոտեցումների կիրառումը, ներառյալ զգայական ինտեգրացիան և տեսողական տեղեկատվության վերլուծությունը, դրական ազդեցություն ունեն ինչպես ճանաչողական գործընթացների, այնպես էլ ակադեմիական առաջադիմության վրա: Այս մոտեցումների համադրումը ապահովում է ուսուցման առավել ամբողջական և երեխայի կարիքներին համապատասխան կազմակերպում [14]:

Ի վերջո առանձնահատուկ կարևորություն ունի մասնագետների և ծնողների միջև համագործակցությունը: Համագործակցային մոդելի արդյունավետությանը նպաստող հիմնական տարրերից մեկն այն է, որ համատեղ աշխատանքի միջոցով թիմի առանձին անդամները ձեռք են բերում միմյանց փորձի վերաբերյալ ընդհանուր ըմբռնում և գիտելիքներ:

Կարելի է եզրակացնել, որ զարգացման բազմակի խանգարումներ ունեցող երեխաների հետ աշխատանքի հաջողությունը պայմանավորված է գիտականորեն հիմնավորված, համակարգված և անհատականացված մոտեցումների կիրառմամբ, որոնք ուղղված են ոչ միայն կրթական, այլև սոցիալական և կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում երեխայի լիարժեք ներառմանը [15]:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԱԶՄԱԿԻ ԽԱՆԳԱՐՈՒՄՆԵՐ ՈՒՆԵՑՈՂ ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐ: ԱԶԱԿՑՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ» Մեթոդական ուղեցույց, 2024
2. National Institute of Mental Health, 2025
3. World Bulletin of Education and Learning (WBEL), Volume 01, Issue 02, November 2025
4. The American Journal of Occupational Therapy, 1999, Vol. 53(5), 506–513
5. Psychology and Behavioural Science International Journal 8(2) DOI:10.19080/PBSIJ.2018.08.555732
6. European Journal of Special Education Research, ISSN: 2501 – 2428, Volume 11 | , Issue 4, | 2025
7. Health-related quality of life in children and adolescents who have a diagnosis of attention-deficit/hyperactivity disorder. Klassen AF, Miller A, Fine S. Paediatrics. 2004 Nov;114(5): e541–7. doi: 10.1542/peds. 2004–0844.
8. Telehealth Versus Face-to-Face Fine Motor and Social Communication Interventions for Children With Autism Spectrum Disorder: Efficacy, Fidelity, Acceptability, and Feasibility, Su WC, Cleffi C, Srinivasan S, Bhat A. Am J Occup Ther. 2023 Nov 1;77(6):7706205130. doi: 10.5014/ajot. 2023.050282.

9. MENTAL RETARDATION AND DEVELOPMENTAL DISABILITIES RESEARCH REVIEWS 11: 143–148 (2005)
10. УЧЕБНИК ДЛЯ ВУЗОВ ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ, Н.В. КЛЮЕВОЙ, 2003
11. ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ, Э.Г. Волчков, 2014
12. A systematic review of sensory-based treatments for children with disabilities. Barton EE, Reichow B, Schnitz A, Smith IC, Sherlock D. Res Dev Disabil. 2015 Feb; 37:64–80. doi: 10.1016/j.ridd.2014.11.006. Epub 2014 Nov 25.
13. Scottish Educational Review 47(1):5–14, DOI:10.1163/27730840-04701003, March, 2015
14. Gemeinsamer Bundesausschuss (G-BA). Richtlinie über die Verordnung von Heilmitteln in der vertragsärztlichen Versorgung (Heilmittel-Richtlinie/Heilm-RL). 2023
15. European Journal of Special Needs Education Volume 29, 2014 –Issue 3

**ՏԱԳՆԱԳԱՅԻՆ ԵՎ ԴԵՊՐԵՍԻՎ ԽԱՆԳԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ԳԻՏԱԿԱՐԳՈՒՄ**

ԱՆԺԵԼԻԿԱ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
anzhelika.ayvazyan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-54

Համառոտագիր

Հոդվածում ներկայացվում է տազնապային և դեպրեսիվ խանգարումների վերաբերյալ գիտական պատկերացումների պատմական և տեսական զարգացման վերլուծությունը հոգեբանական գիտակարգում: Դիտարկվում են տազնապայնության և դեպրեսիայի ուսումնասիրության հիմնական փուլերը՝ սկսած հին աշխարհի պատկերացումներից մինչև ժամանակակից նյարդակենսաբանական և գենետիկական մոտեցումները: Վերլուծվում են Հիպոկրատի, Զ. Ֆրեյդի, Կ. Կրեպելինի, Ա. Լյուիսի, Ֆ. Բ. Բերեզինի և այլ հեղինակների հայեցակարգերը, որոնք նպաստել են տազնապայնության և դեպրեսիայի փոխհարաբերությունների գիտական մեկնաբանությանը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տեսական-վերլուծական, համեմատական և պատմահամեմատական մեթոդներ, իրականացվել է հոգեբանական, հոգեբուժական և նյարդակենսաբանական գրականության բովանդակային ուսումնասիրություն: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ տազնապայնությունն ու դեպրեսիան ունեն ընդհանուր հոգեբանական և նեյրոկենսաբանական հիմքեր և հաճախ հանդես են գալիս որպես փոխկապակցված աֆեկտիվ խանգարումներ: Ժամանակակից հետազոտությունները հաստատում են սերոտոնեթիկ համակարգի, հիպոթալամուս-հիպոֆիզմալերիկամային առանցքի և գենետիկական գործոնների կարևոր դերը այս խանգարումների ձևավորման գործընթացում:

Հոդվածում ընդգծվում է, որ տազնապայնությունը կարող է դիտարկվել որպես դեպրեսիվ խանգարումների զարգացման կանխատեսիչ գործոն, իսկ դրանց միասնական ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի հոգեբանական և հոգեբուժական պրակտիկայի արդյունավետության բարձրացման համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ տազնապայնություն, դեպրեսիա, խուճապային նոպաներ, աֆեկտիվ խանգարումներ, տազնապային խանգարումներ, նեյրոկենսաբանություն, գենետիկական գործոններ

DEVELOPMENT OF CONCEPTIONS ABOUT ANXIETY AND DEPRESSIVE DISORDERS IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

ANGELIKA AYVAZYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific Educational Centre

Department of Psychology

PhD of Psychological Sciences, Associate Professor

anzhelika.ayvazyan@isec.am

Abstract

The article presents an analysis of the historical and theoretical development of concepts concerning anxiety and depressive disorders in psychological science. The main stages in the study of anxiety and depression are examined, from ancient interpretations to contemporary neurobiological and genetic approaches. The concepts developed by Hippocrates, S. Freud, E. Kraepelin, A. Lewis, F. B. Berezin, and other scholars who contributed to the scientific understanding of the relationship between anxiety and depression are analysed.

The study employed theoretical-analytical, comparative, and historical-comparative methods, including a content analysis of psychological, psychiatric, and neurobiological literature. The findings indicate that anxiety and depression share common psychological and neurobiological foundations and often manifest as interconnected affective disorders. Modern studies confirm the significant role of the serotonergic system, the hypothalamic-pituitary-adrenal axis, and genetic factors in the development of these disorders.

The article emphasises that anxiety may be considered a predictor of depressive disorders. At the same time, the integrated study of these conditions is essential for improving the effectiveness of psychological and psychiatric practice.

Keywords and phrases: Anxiety, depression, panic attacks, affective disorders, anxiety disorders, neurobiology, genetic factors.

РАЗВИТИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ТРЕВОЖНЫХ И ДЕПРЕССИВНЫХ РАССТРОЙСТВАХ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

АНЖЕЛИКА АЙВАЗЯН

Доцент кафедры психологии,
Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат психологических наук
anzhelika.ayvazyan@isec.am

Аннотация

В статье представлен анализ исторического и теоретического развития представлений о тревожных и депрессивных расстройствах в психологической науке. Рассматриваются основные этапы изучения тревожности и депрессии — от представлений древнего мира до современных нейробиологических и генетических подходов. Анализируются концепции Гиппократы, З. Фрейда, Э. Крепелина, А. Льюиса, Ф. Б. Березина и других авторов, внесших вклад в научное осмысление взаимосвязи тревоги и депрессии.

В исследовании использованы теоретико-аналитический, сравнительный и историко-сравнительный методы, проведён содержательный анализ психологической, психиатрической и нейробиологической литературы. Полученные результаты показывают, что тревожность и депрессия имеют общие психологические и нейробиологические основания и часто проявляются как взаимосвязанные аффективные расстройства. Современные исследования подтверждают значительную роль серотонинергической системы, гипоталамо-гипофизарно-надпочечниковой оси и генетических факторов в формировании данных расстройств.

В статье подчёркивается, что тревожность может рассматриваться как предиктор развития депрессивных расстройств, а их комплексное изучение имеет важное значение для повышения эффективности психологической и психиатрической практики.

Ключевые слова и фразы: тревога, депрессия, панические атаки, аффективные расстройства, тревожные расстройства, нейробиология, генетические факторы.

Ներածություն

Դեպքերի խանգարումների և խուճապի նոպաների նկարագրությունները հանդիպում են պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում և սոցիալ-մշակութային տարբեր միջավայրերի օրինակներով: Այսպիսով՝ նույնիսկ Հին Կտակարանում պատմվում է 2000 տարի մեր թվարկությունից առաջ ապրող Իսրայելի թագավոր Սաուլի մեղամաղձության պարբերական հարձակումների մասին: Հին Հունաստանի և Հռոմի ծաղկման ժամանակաշրջանում հայտնի բժիշկ և փիլիսոփա Հիպոկրատը մեղամաղձոտությունը նկարագրել է որպես հիվանդություն [1]: Այսպիսով, տագնապայության գոյության և նշանակության փաստն արտացոլված է Հին Հունաստանի դիցաբանության մեջ՝ հունական աստվածներից մեկի անունը՝ Պան, փոխաբերական իմաստով նշանակել է

առավելագույն տազնապի և սարսափի հոգեվիճակը, քանի որ, համաձայն հին հունական առասպելի, մարդիկ սարսափում էին Պանի հայտնվելուց: Այդ հոգեվիճակը նկարագրվում էր խուճապի նոպաներին հատուկ հանկարծակի հարձակումներով՝ արագ շնչառության, շնչափնդության, արտաքին աշխարհի հանդեպ անտարբերության, վախի և դեպրեսիայի նշաններով: Նման նշաններ նկարագրել է իսպանացի ծիլվիտ վանական Խոսե դ'Ակոստան **[16]**: Հետագայում տազնապայության վիճակները նկարագրելիս հեղինակները հիմնականում կենտրոնացել են երևույթի վառ, ինտենսիվ սոմատիկ դրսևորումների վրա, ինչը հաճախ արտացոլվում էր տազնապայության վիճակների վերաբերյալ համապատասխան տերմինաբանության մշակմամբ: Օրինակ՝ 1871թ. Դա Կոստայի կողմից նկարագրվել է «անհանգիստ սրտի համախտանիշը» **[10]**:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Հետազոտության տեսամեթոդական հիմքը կազմել են տազնապայության և դեպրեսիայի վերաբերյալ հոգեվերլուծական, վարքաբանական, ճանաչողական, հոգեդինամիկ և կենսաբանական մոտեցումները: Հիմք են ընդունվել Զ. Ֆրեյդի, Կ. Կրեյելինի, Ա. Լյուիսի, Ֆ. Բ. Բերեզինի, Յու. Լ. Նուլերի, Դ. Բարլոուի, Ե. Ռ. Կենդելի և այլ հեղինակների հայեցակարգերը: Ուսումնասիրությունը հենվում է նաև ժամանակակից նյարդակենսաբանական և գենետիկական հետազոտությունների արդյունքների վրա, որոնք բացահայտում են տազնապային և դեպրեսիվ խանգարումների պաթոգենետիկ և նեյրոքիմիական փոխկապվածությունը:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են տեսական-վերլուծական և համեմատական մեթոդներ: Իրականացվել է հոգեբանական, հոգեբուժական և նյարդակենսաբանական գիտական գրականության բովանդակային վերլուծություն, պատմահամեմատական ուսումնասիրություն, ինչպես նաև տազնապային և դեպրեսիվ խանգարումների վերաբերյալ տեսությունների համակարգում և ընդհանրացում: Կատարվել է տարբեր գիտական ուղղությունների և հայեցակարգերի համեմատական վերլուծություն՝ բացահայտելու տազնապայության և դեպրեսիայի փոխհարաբերությունների զարգացման հիմնական փուլերն ու առանձնահատկությունները:

Հայտնի ֆրանսիացի հոգեբույժ Պ. Պիկոն կարծում էր, որ հոգեբուժական պրակտիկայում «տազնապայություն» տերմինն առաջին անգամ ներդրվել է Կ.Վեստֆալի կողմից, ով նկարագրել է ագորաֆոբիան 1871 թ.: Այլ կարծիք է հայտնել տեսակետը արտահայտել է Ժ. Մ. Շինյոնը, որ պնդում էր, որ առաջին հոգեբույժը, որ 1878 թ. օգտագործել է «տազնապայություն» հասկացությունը կլինիկական պրակտիկայում, Լեգրան դյու Սաուլն էր **[3]**: Տազնապայության և դեպրեսիայի փոխկապվածության և համադրումների ուսումնասիրությունը հանգեցնում է մեզ Զ. Ֆրեյդի «տազնապայության ներոզի» հայեցակարգին («Die Angstneurose» – գերմաներեն, Ֆրեյդ Զ., 1895), երբ առաջին անգամ սահմանվել էր տազնապայության դերն ու նշանակությունը ներոզների կլինիկական դրսևորումներում, և ներկայացվել էր նման ներոզների ի հայտ գալու մեխանիզմների բացատրությունը՝ հոգեդինամիկ տեսության տեսանկյունից **[12]**: Սակայն հոգեդինամիկ տեսական հիմնավորումների անորոշության

պատճառով, «տագնապայնության նոպաների» առանձնացումը որոշակի չափով կորցրեց իր արդիականությունն ու նշանակությունը: Տագնապայնության եզրույթի կիրառման տեսանկյունից կարևոր ներդրում կատարեց Ս. Վերնիկեն «վախի փսիխոզի» իր նկարագրության մեջ («Angstpsychosen»), որը հետագայում իր շարունակությունը գտավ Կ. Կլայստի աշխատանքներում՝ վախի տարբեր տեսակի պսիխոզների ուսումնասիրություններում և նրա աշակերտ Կ. Լեոնգարդի՝ վախի-երջանկության փսիխոզների երևույթներին նվիրված աշխատանքներում: 1908 թվականին Կ.Բոնհոֆերը կարծիք հայտնեց տագնապին ու տագնապայնությանը առանձին հոգեախտաբանական համալիրի նշանակություն հատկացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ: 1909 թվականին Է.Կրեպելինը իր հոգեբուժության ձեռնարկի (ռուսերեն թարգմանություն 1910) 8-րդ հրատարակության էջերում տվել է տագնապայնության կլինիկական դրսևորումների առավել մանրամասն նկարագրությունը: 1913 թ. Ֆ. Հարթմանը ներկայացրեց տագնապայնության համախտանիշի հայեցակարգը և կլինիկական հոգեախտաբանական վերլուծությունը: 1926 թվականին Զ. Բարբեն նկարագրել է վախի նոպաները, տախիկարդիայի, շնչահեղձության, արյան ճնշման բարձրացման դեպքերը, որի պատճառները համարվում է հիմնականում վեգետատիվ նյարդային համակարգի դիսֆունկցիան **[3]**: Տագնապայնության և դեպրեսիայի մակարդակների միջև փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը զարգացել է երկու ուղղությամբ՝ պսիխոզենեզ և բնագիտական պարադիգմ:

Առաջին ուղղության կողմնակիցները (Բրաուն Տ. Ա. և այլք, 1998; Կենդել Ե. Ռ., 1999; Դեվիսոն Գ. և այլք, 2005; Բարլոու Դ. Հ., Դյուրանդ Մ.Վ., 2005) ներկայացրել են հոգեվերլուծական (Ֆրեյդ Ս., 1917), վարքաբանականին (Սելիգման Մ. Ե. Ռ., 1975) և հոգեբանական (Ուիկ Ա. Տ., 1987) ուղղությունները **[6]**: Բնագիտական գիտության պարադիգմի բժշկական կամ ֆիզիոլոգիական մոդելը (հոգեախտաբանություն, նյարդակենսաբանություն, գենետիկա, համաձարակաբանություն) առավել նշանակալից է կիրառական առողջապահական խնդիրների լուծման տեսանկյունից: Կլինիկական պրակտիկայում 20-րդ դարի սկզբից հոգեբույժների և հոգեբանների կողմից արդեն իսկ որոշակի դժվարություններ են նկատվել տագնապայնության և դեպրեսիայի հոգեախտաբանական տարբերակման տեսանկյունից: Այս մասին, մասնավորապես, նշվել է Զ.Լանգեի աշխատանքներում, որը պնդում էր, որ մեղամաղձության և տագնապայնության միջև տարբերակումը կլինիկական պայմաններում գրեթե անհնարին է: Ա. Լյուիսի կողմից մատնանշվել է, որ տագնապայնությունը «դեպրեսիվ ռեակցիաների ընդհանուր և գուցե անբաժանելի մասն է» կազմում: Ըստ Ի. Հեյնցի և Մ. Լեքմանի արդարացի դիտողությանը՝ «գրեթե բոլոր դեպրեսիայով հիվանդների մոտ կարող է հայտնաբերվել նաև տագնապայնության բարձր մակարդակ, բայց ոչ բոլոր հիվանդները, որոնք տառապում են տագնապայնությամբ, ունեն դեպրեսիվ խանգարումներ» **[3]**: 1960-ականներին Ս. Գ. Ժիսլինը տագնապայնությունը սահմանեց որպես «մեղամաղձություն՝ ուղղված ապագային»: Ըստ մեկ այլ հայտնի հոգեախտաբան Ա. Զուրաբաշվիլիի՝ տագնապայնությունը հարկ է դիտարկել որպես «մեղամաղձության և վախի դրսևորում» **[2]**:

Տեսակետների հետագա զարգացումը տեղի ունեցավ մի շարք տեսական մոդելների շրջանակներում, օրինակ՝ Ֆ.Բ. Բերեգինի՝ տագնապայնության շարքի հայեցակարգի համատեքստում **[4]**: Որքան ավելի մանրամասն էին

տրվում դեպրեսիվ և տագնապային վիճակների հոգեախտաբանական նկարագրությունները, ավելի ակնառու էին դառնում դրանց տարբերակման հետ կապված դժվարությունները՝ կապված ուսումնասիրվող երևույթների ընդհանուր դրսևորումների, անցումային տարբերակների առկայության հետ, քանի որ իրականում դրանք ներկայացնում էին աֆեկտիվ խանգարումների մեկ համալիր:

Գիտական գրականության մեջ այժմ նկարագրվում է տագնապային վիճակների՝ «տագնապի ներոզի», բուժման երկու հիմնական տարբերակ: Դա հանգեցրեց երևույթի հասկացության շրջանակի բաժանմանը՝ ըստ՝

- տագնապային պարոքսիզմների, որոնք շուտով անվանվեցին «խուճապի նոպաներ» կամ «պանիկ ատականեր» եզրույթով,
- պերմանենտ տագնապի եզրույթի՝ ծանրության տարբեր աստիճանի դրսևորումներով, որն այնուհետև անվանվեց «ընդհանրացված կամ գեներալիզացված տագնապայնության խանգարում» [17]:

Հետագայում նյարդաքիմիական, գենետիկական և համաձայնաբանական հետազոտությունները թույլ են տվել առաջ քաշել տագնապայնության հայեցակարգը որպես «դեպրեսիայի կանխատեսման վալիդատորի»: Այս տեսակետի համաձայն՝ տագնապայնության ֆոնի ձևավորումը ունի դեպրեսիայի զարգացման ռիսկի մասին նախազգուշացնող դեր և ինքնին մեծացնում է դեպրեսիայի զարգացման ռիսկը՝ ձեռք բերելով հատուկ կարևորություն սթրեսածին գործոնների ազդեցության դեպքում [13, 14, 15]: Համարվում է, որ հենց տագնապայնությունն է խթանում և առաջացնում դեպրեսիվ աֆեկտ: Այս կարծիքը հաստատել են Յու. Լ. Նուլեր և Ֆ.Բ. Բերեզինը՝ նկատի ունենալով տագնապային և տագնապային-դեպրեսիվ վիճակների պաթոգենետիկ միասնությունը [5]: Տագնապայնության և դեպրեսիայի հաջորդական զարգացման նեյրոքիմիական մեխանիզմների ուսումնասիրությունների արդյունքում վեր է հանվել հիպոթալամուս-հիպոֆիզմալերիկամային առանցքի և գլխուղեղի սերոտոներգիկ համակարգի զգալի դերը, երբ տագնապայնությունն անուղղակիորեն սպառում և նվազեցնում է սերոտոներգիկ համակարգի ազդեցությունը: Այս երևույթը հաստատված է նաև կլինիկական հոգեախտաբանական դիտարկումների արդյունքներով, որոնցում տագնապայնությունը նախորդում է դեպրեսիային: Որոշ փորձարարական ուսումնասիրություններում ցույց է տրվել, որ սերոտոնինի ձևավորմանը մասնակցող L-տրիպտոֆանի (L-tryptophan) ցածր պարունակությամբ դիետան մեկ օրվա ընթացքում հանգեցրել է կենտրոնական սերոտոնինի պաշարների կտրուկ սպառմանը, ինչը կլինիկորեն արտահայտված էր հիմնական ախտանիշների սրացմամբ ինչպես դեպրեսիայի, այնպես էլ խուճապային նոպաներով հիվանդների մոտ [7, 11, 22, 23, 24]: Նշվում է, որ այս ռեակցիան կապված է սերոտոնինի փոխադրող գենի պոլիմորֆիզմով, ինչը կարելի է դիտարկել որպես տագնապայնության և դեպրեսիայի զարգացման ռիսկային խմբի մարկեր [21]: Նախկինում տագնապայնությունը և դեպրեսիան տարանջատելու միտում կար՝ օգտագործելով դիագնոստիկ թեստը, որին հաջորդում է տագնապայնության խանգարումների էլ ավելի խորացված բաժանումը խուճապային կամ պանիկ և ընդհանրացված տագնապայնության խանգարումների [17]: Հոգեբուժական և հոգեբանական պրակտիկայում այս միտումն աստիճանաբար թուլացել է՝ հակադեպրեսանտների կլինիկական կիրառելիության ֆոնի վրա, որոնք ունեն ընդգծված կլինիկական

արդյունավետություն ինչպես տագնապայնության, այնպես էլ դեպրեսիվ ախտանիշների բուժման ընթացքում:

Գենետիկական ուսումնասիրությունները նույնպես հաստատում են տագնապայնության և դեպրեսիայի սերտ փոխկապվածությունը, ինչը դրսևորվում է սերոտոնինի փոխադրող գենի նմանատիպ ֆունկցիոնալությամբ տագնապային խանգարումներ և դեպրեսիա ունեցող երկվորյակ հիվանդների մոտ **[16]**: Սերոտոնին փոխադրող գենի պոլիմորֆիզմը նույնպես կապված էր անձնային տագնապային գծերի հետ, ներառյալ բացասական հուզականությունը և նեյրոտիզմը, որոնք տագնապայնության և դեպրեսիվ խանգարումների զարգացման ռիսկի գործոններն են **[18, 19, 20]**: Համաձայն Ա. Կասպիի (2003 թ.), տագնապային-դեպրեսիվ խանգարումներով տառապող մարդկանց մեջ հայտնաբերվել է հատուկ ժառանգական խոցելիություն սթրեսի հանդեպ **[18]**: Պարզվել է նաև, որ խուճապի նոպաների և դեպրեսիայի միջև գենետիկ կապը երևում է ընտանեկան ժառանգական մեթոդի միջոցով, մասնավորապես, երկբևեռ խանգարումներով աչքի ընկնող ընտանիքներում խուճապային խանգարման զարգացման ռիսկը եղել է զգալիորեն ավելի բարձր և ժառանգաբար պայմանավորված:

Ստացված արդյունքներ

Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ տագնապայնության և դեպրեսիայի վերաբերյալ պատկերացումները պատմականորեն զարգացել են միասնական հոգեախտաբանական համակարգի շրջանակներում: Բացահայտվել է, որ տարբեր ժամանակաշրջաններում հեղինակները տագնապայնությունն ու դեպրեսիան դիտարկել են որպես փոխկապակցված, հաճախ նաև փոխապայմանավորող երևույթներ: Ժամանակակից նյարդափնտրանական և գենետիկական հետազոտությունները հաստատում են դրանց պաթոգենետիկ ընդհանրությունը, մասնավորապես՝ սերոտոներգիկ համակարգի, հիպոթալամուս-հիպոֆիզ-մակերիկամային առանցքի և ժառանգական գործոնների դերը: Հաստատվել է նաև, որ տագնապայնությունը կարող է հանդես գալ որպես դեպրեսիվ խանգարումների զարգացման կանխատեսիչ գործոն:

Եզրակացություն

Տագնապային և դեպրեսիվ խանգարումների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք ունեն ընդհանուր հոգեբանական, նեյրոկենսաբանական և գենետիկական հիմքեր: Գիտական պատկերացումների զարգացումը նպաստել է այս խանգարումների փոխկապվածության առավել խորքային ըմբռնմանը և դրանց ախտորոշման ու բուժման նոր մոտեցումների ձևավորմանը: Ժամանակակից հետազոտությունները վկայում են, որ տագնապայնությունն ու դեպրեսիան անհրաժեշտ է դիտարկել ոչ թե մեկուսացված, այլ փոխապայմանավորված աֆեկտիվ խանգարումների միասնական համակարգում, ինչը կարևոր նշանակություն ունի կլինիկական պրակտիկայի և հոգեբանական աջակցության արդյունավետ կազմակերպման տեսանկյունից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Александровский Ю. А. Глазами психиатра. — М.: Медицина, 1977, 224 с.
2. Зурабшвили А. Д. Теоретические вопросы психопатологии депрессий // Депрессии. — М.: Базель, 1970 с. 91–96.

3. Ковалев Ю. В. О соотношении тревоги и депрессии в психопатологии // Медицинская психология в России. 2010. № 2. URL: medpsy.ru (дата обращения: 02.10.2023).
4. Мещеряков Б., Зинченко В. Большой психологический словарь / Под общ. ред. Б. Мещерякова, В. Зинченко. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004, 672 с.
5. Нуллер Ю. Л. Структура психических расстройств. К.: Сфера, 2008, 128 с.
6. Смулевич А. Б. Депрессии при психических и соматических заболеваниях. 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Медицинское информационное агентство, 2015, 640 с.
7. Barr L. C., Goodman W. K., McDougle C. J. et al. Tryptophan depletion in patients with obsessive-compulsive disorder who respond to serotonin reuptake inhibitors // Archives of General Psychiatry. 1994. Vol. 51, p. 309–317.
8. Berezin F. B. Psikhicheskaya i psikhofiziologicheskaya adaptatsiya cheloveka. L.: Nauka, 1988, p. 13–21.
9. Caspi A., Sugden K., Moffitt T. E. et al. Influence of life stress on depression: moderation by a polymorphism in the 5-HTT gene // Science. 2003, Vol. 301, p. 386–389.
10. Da Costa J. M. On Irritable Heart: A Clinical Study of a Form of Functional Cardiac Disorder and its Consequences // The American Journal of the Medical Sciences. 1871, Vol. 121. № 1. p. 2–52.
11. Forshall S., Bell C., Nutt D. Relapse of panic symptoms after rapid depletion of tryptophan // Journal of Psychopharmacology. 2000, Vol. 14. № 3 (Suppl.). p. 30–33.
12. Freud S. The Justification for Detaching from Neurasthenia a Particular Syndrome: Anxiety Neurosis // The Collected Papers. London: Hogarth Press, 1953. Vol. 1. p. 76–106.
13. Hettema J. M. The nosologic relationship between generalised anxiety disorder and major depression // Diagnostic Issues in Depression and Generalised Anxiety Disorder / Eds. D. Goldberg, K. S. Kendler, P. J. Sirovatka et al. — Arlington, Virginia, 2010. p. 15–40.
14. Hettema J. M., Kuhn J. W., Prescott C. A. et al. The impact of generalised anxiety disorder and stressful life events on risk of major depressive episodes // Psychological Medicine. 2006. Vol. 36. p. 789–795.
15. Hettema J. M., Neale M. C., Myers J. M. et al. A population-based twin study of the relationship between neuroticism and internalising disorders // American Journal of Psychiatry. 2006. Vol. 163. p. 857–864.
16. Kendler K. S. Major depression and generalised anxiety disorder: same genes, (partly) different environments revisited // British Journal of Psychiatry. 1996, Vol. 30 (Suppl.). p. 68–75.
17. Klein D. F. Delineation of two drug-responsive anxiety syndromes // Psychopharmacologia. 1964. Vol. 5. № 6. p. 397–408.
18. Lesch K. R., Bengel D., Heils A. et al. Association of anxiety-related traits with a polymorphism in the serotonin transporter gene regulatory region // Science. 1996, Vol. 274. p. 1483–1487.
19. Lesch K. R., Greenberg B. D., Bennett A. et al. Serotonin transporter, personality and behaviour: toward dissection of gene-gene and gene-environment interaction // Molecular Genetics and Human Personality / Eds. J. Benjamin, R. Ebstein, R. H. Belmaker. Washington, D.C.: American Psychiatric Press, 2002, p. 109–135.
20. Lesch K. R., Mossner R. Genetically driven variation of serotonin uptake: is there a link to affective spectrum, neurodevelopmental and neurodegenerative disorders? // Biological Psychiatry. 1998, Vol. 44. p. 179–192.
21. Neumeister A., Nugent A. C., Waldeck T. et al. Neural and behavioural responses to tryptophan depletion in unmedicated patients with remitted major depressive disorder and controls // Archives of General Psychiatry. 2004, Vol. 61. p. 765–773.
22. Nutt D. J., Ballenger J. C. Anxiety Disorders. Oxford: Blackwell Publishing, 2003, 542 p.
23. Smeraldi E., Diaferia G., Erzegovesi S. et al. Tryptophan depletion in obsessive-compulsive patients // Biological Psychiatry. 1996, Vol. 40. p. 398–402.
24. Argyropoulos S. V., Hood S. D., Adrover M. et al. Tryptophan depletion reverses the therapeutic effect of selective serotonin reuptake inhibitors in social anxiety disorder // Biological Psychiatry. 2004, Vol. 56. № 7. p. 503–509.

**ԽՈՍՔԻ ԵՎ ՀԱՂՈՐԴԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԻ ԴԵՐԸ
ՀՈԳԵԹԵՐԱԴԵՎՏԻԿ ՊՐԱԿՏԻԿԱՅԻՄ՝ ՏՐԱՎՄԱՏԻԿ
ՓՈՐՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՇԱԿՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

ԱՐԱՅԻԿ ՖԻՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
դասախոս, գիտաշխատող,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ara.firyan@mail.ru

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
Կիրառական լեզվաբանության բաժնի վարիչի պաշտոնակատար,
գիտաշխատող,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
siranush.hovhannisyan@yahoo.com

DOI: 10.54503/978-5-8080-1611-8-62

Համառոտագիր

Սույն հոդվածը նվիրված է խոսքի և հաղորդակցական գործառույթների դերի ուսումնասիրմանը հոգեթերապևտիկ պրակտիկայում, հատկապես՝ տրավմատիկ փորձառությունների մշակման համատեքստում: Հեղինակները ներկայացնում են տեսական և էմպիրիկ հիմնավորում այն ենթադրության, որ խոսքը ոչ միայն հաղորդակցման միջոց է, այլև առանցքային գործոն է անհատի հոգեբանական փորձառության կառուցման, վերախմաստավորման և ինտեգրման գործընթացում:

Հոդվածում առաջ է քաշվում այն կարևոր գաղափարը, որ մանկական տարիքում խոսքի և լեզվական կարողությունների թերզարգացվածությունը կարող է խոչընդոտել հուզական փորձառությունների լիարժեք ծանաչմանը և խոսքայնացմանը: Արդյունքում մի շարք ապրումներ մնում են չմշակված և դուրս են մղվում գիտակցությունից՝ ձևավորելով հետագա հոգեբանական դժվարությունների հիմք: Այս համատեքստում խոսքը դիտարկվում է ոչ միայն որպես արտահայտման միջոց, այլև որպես հոգեբանական պաշտպանության և ինքնակարգավորման կարևոր մեխանիզմ:

Անդրադարձ է կատարվում նաև այն երևույթին, որ որոշ իրադարձություններ ձեռք են բերում տրավմատիկ նշանակություն ոչ թե դրանց իրականացման պահին, այլ տարիներ անց: Սա բացատրվում է նրանով, որ հասուն տարիքում զարգացած ծանաչողական և լեզվական կարողությունները հնարավորություն են տալիս վերախմաստավորելու անցյալի փորձառությունները՝ երբեմն դրանց տալով նոր, հաճախ՝ աղձատված նշանակություն: Ներկայացվում է «ուշացած ապրումների» հասկացությունը, ըստ որի՝ անհատը հետագարձ հայացքով վերագնահատում է իր անցյալը՝ հիմք ընդունելով ներկա արժեքներն ու գիտակցական մակարդակը:

Առանձին ուշադրություն է դարձվում իրականության ժխտման հոգեբանական մեխանիզմին: Հեղինակը առաջարկում է վերանայել դասական մոտեցումը և ենթադրում է, որ վաղ մանկության շրջանում իրականության «ժխտումը» հաճախ պայմանավորված է ոչ թե գիտակցված պաշտպանական գործընթացներով, այլ ճանաչողական և լեզվական համակարգերի թերզարգացվածությամբ: Այսինքն՝ երեխան ոչ թե ժխտում է իրականությունը, այլ պարզապես չի կարողանում այն ընկալել, հասկանալ և ներառել իր ներքին փորձառության համակարգում:

Հոգվածում ներկայացված են նաև կլինիկական դեպքերի վերլուծություններ, որոնք ցուցադրում են խոսքի դերի նշանակությունը ինչպես մանկական փորձառությունների ձևավորման, այնպես էլ հասուն տարիքում հոգեբանական խնդիրների առաջացման և պահպանման մեջ: Բերված օրինակները ցույց են տալիս, թե ինչպես են խոսքի սահմանափակումները հանգեցնում հուզական մեկուսացման, հաղորդակցական խուսափողականության և ներքին կոնֆլիկտների:

Տեսական դրույթները լրացվում են էմպիրիկ տվյալներով: 50 կլինիկական դեպքերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ հետազոտված անձանց զգալի մասն ունեցել է խոսքի զարգացման հապաղումներ կամ հաղորդակցական դժվարություններ՝ ինչպես անձնական, այնպես էլ ընտանեկան մակարդակում: Միևնույն ժամանակ մեծամասնության դեպքում ներկայումս արձանագրվել են խոսքի խանգարումների հետ կապված ախտանիշներ: Վերլուծությունը ցույց է տալիս նաև զգալի կապ խոսքի զարգացման պատմության և ներկայիս հոգեբանական խնդիրների միջև, ինչը թույլ է տալիս խոսքը դիտարկել որպես միջանկյալ կարգավորող գործոն տրավմատիկ փորձառությունների մշակման գործընթացում:

Եզրակացության մեջ ընդգծվում է, որ խոսքի զարգացումը էական դեր ունի հուզական փորձառությունների ճանաչման, մշակման և ինտեգրման մեջ: Խոսքի սահմանափակումները կարող են ոչ միայն խոչընդոտել հաղորդակցությանը, այլև նվազեցնել հոգեբանական ձկունությունը և նպաստել հոգեկան խանգարումների ձևավորմանը: Հետևաբար՝ հոգեթերապևտիկ միջամտությունները պետք է ներառեն խոսքի և հաղորդակցական կարողությունների գնահատում և զարգացում՝ որպես բուժման համալիր բաղադրիչ:

Հոգվածը կարևոր ներդրում է կատարում հոգեբանական գիտության մեջ՝ առաջարկելով նոր դիտանկյուն՝ խոսքի, ճանաչողական զարգացման և տրավմատիկ փորձառությունների փոխկապակցվածության վերաբերյալ, և ընդգծելով լեզվի հիմնարար դերը անհատի ներաշխարհի ձևավորման գործընթացում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ մանկական տրավմա, խոսք, պաշտպանական մեխանիզմներ, «ուշացած ապրումներ», հաղորդակցման դժվարություններ:

THE ROLE OF SPEECH AND COMMUNICATION FUNCTIONS IN PSYCHOTHERAPEUTIC PRACTICE IN THE CONTEXT OF PROCESSING TRAUMATIC EXPERIENCES

ARAYIK FIRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Language Institute named after H. Acharyan of the NAS RA
Lecturer, Researcher,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
ara.firyan@mail.ru

SIRANUSH HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Language Institute named after H. Acharyan
Head of the Department of Applied Linguistics, Researcher, PhD in Philology
siranush.hovhannisyan@yahoo.com

Abstract

This article explores the role of speech and communicative functions in psychotherapeutic practice, particularly in the context of processing traumatic experiences. The author provides both theoretical and empirical justification for the assumption that speech is not merely a tool of communication, but a key factor in the formation, interpretation, and integration of an individual's psychological experience.

The paper argues that insufficient development of speech and language abilities in early childhood may hinder the recognition and verbalisation of emotional experiences. As a result, certain experiences remain unprocessed and are pushed out of conscious awareness, forming the basis for later psychological difficulties. In this context, speech is viewed as an essential mechanism of psychological defence and self-regulation.

Special attention is given to the phenomenon of "delayed experiences," in which certain events acquire traumatic significance not at the moment they occur but years later. This is explained by the fact that, in adulthood, with more developed cognitive and linguistic capacities, individuals reinterpret past experiences, often assigning them new, sometimes distorted meanings.

The author also proposes a reconsideration of the classical concept of denial as a defence mechanism. It is suggested that in early childhood, what is often interpreted as denial may instead reflect an underdeveloped cognitive and linguistic system. In other words, the child does not deny reality, but is unable to perceive and integrate it adequately.

Theoretical assumptions are supported by clinical case analyses and empirical data. The analysis of 50 clinical cases revealed that a significant proportion of individuals had a history of delayed speech development or communicative difficulties, as well as current symptoms of impaired speech function. A strong association was found between early speech development and present psychological issues.

In conclusion, the article emphasises that speech development plays a crucial

role in recognising, processing, and integrating emotional experiences. Limitations in speech and communication may reduce psychological flexibility and contribute to the development of mental disorders. Therefore, psychotherapeutic interventions should take into account the individual's speech and communicative characteristics as an integral part of treatment.

Keywords and phrases: Childhood trauma, speech, defense mechanisms, “delayed experiences,” communication difficulties.

РОЛЬ ФУНКЦИЙ РЕЧИ И КОММУНИКАЦИИ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКЕ В КОНТЕКСТЕ ОБРАБОТКИ ТРАВМАТИЧЕСКОГО ОПЫТА

АРАИК ФИРЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА,
Институт языка им. Р. Ачаряна НАН РА,
Преподаватель, научный сотрудник,
кандидат психологических наук, доцент
ara.firyan@mail.ru

СИРАНУШ ОГАНЕСЯН

Институт языка им. Р. Ачаряна Национальной академии наук РА,
исполняющий обязанности заведующего отделом прикладной лингвистики,
научный сотрудник,
кандидат филологических наук
siranush.hovhannisyan@yahoo.com

Аннотация

Настоящая статья посвящена исследованию роли речи и коммуникативных функций в психотерапевтической практике, особенно в контексте переработки травматического опыта. Автор обосновывает теоретически и эмпирически гипотезу о том, что речь выступает не только средством коммуникации, но и ключевым фактором формирования, осмысления и интеграции психологического опыта личности.

В статье выдвигается положение о том, что недостаточное развитие речи и языковых способностей в раннем детстве может препятствовать полноценному осознанию и вербализации эмоциональных переживаний. В результате часть переживаний остается неосмысленной и вытесняется, формируя основу для последующих психологических трудностей. В этом контексте речь рассматривается как важный механизм психологической защиты и саморегуляции.

Особое внимание уделяется феномену «отсроченных переживаний», согласно которому некоторые события приобретают травматическое значение не в момент их возникновения, а спустя годы. Это объясняется тем, что в зрелом возрасте, благодаря более развитым когнитивным и языковым способностям,

человек переосмысливает прошлый опыт, иногда придавая ему новое, нередко искаженное значение.

Автор также предлагает пересмотреть классическое понимание механизма отрицания реальности. Предполагается, что в раннем детстве «отрицание» чаще связано не с защитными процессами в строгом смысле, а с недостаточной сформированностью когнитивных и языковых систем. Ребенок не отрицает реальность, а не способен ее адекватно распознать и интегрировать.

Теоретические положения подкрепляются анализом клинических случаев и эмпирическими данными. Исследование 50 клинических случаев показало, что у значительной части испытуемых в анамнезе отмечались задержки речевого развития или коммуникативные трудности, а в настоящем — симптомы, связанные с нарушением речевых функций. Выявлена существенная связь между особенностями речевого развития и актуальными психологическими проблемами.

В заключение подчеркивается, что развитие речи играет ключевую роль в осознании, переработке и интеграции эмоционального опыта. Ограничения в речевой сфере могут снижать психологическую гибкость и способствовать формированию психических расстройств. В связи с этим рекомендуется учитывать речевые и коммуникативные особенности в рамках психотерапевтических интервенций.

Ключевые слова и фразы: детская травма, речь, защитные механизмы, «отложенные переживания», трудности коммуникации.

Ներածություն

Սույն հոդվածում կդիտարկենք, թե ինչպես է խոսքի զարգացումը անդրադառնում տրավմատիկ փորձառությունների մշակման վրա, ինչպես է վաղ մանկական տարիքում իմացական գործառնությունների ոչ բավարար զարգացվածությունը խթանում իրականության ժխտման հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների ձևավորումը, և ինչու են որոշ իրադարձություններ մեզ համար տրավմատիկ նշանակություն ձեռք բերում ոչ թե հենց կատարման պահին, այլ տարիներ անց:

Խոսքի դերը մանկական տրավմաների մշակման գործում:

Համաձայն Զիգմունդ Ֆրոյդի հոգեվերլուծական տեսության հայեցակարգի՝ մանկական տրավմաները այն իրավիճակներն են, որոնք մեր «էգո»-ն վաղ տարիքում համարում է չափազանց ծանր և անհաղթահարելի [1]: Այդ պատճառով տրավմա առաջացրած հիշողություններն ու մտքերը՝ որպես վտանգավոր, խեղդվում և խլացվում են մեր անգիտակցականում: Հոգեվերլուծական հոգեթերապիայի հիմնական նպատակը հենց այդ խեղդված ապրումների գիտակցումն ու մշակումն է, ինչը որպես կանոն կատարվում է խոսքի՝ պատմելու և խոսքայնացման միջոցով:

Այս առանցքային գիտական դրույթից ելնելով՝ կատարենք մի հետաքրքիր ենթադրություն. մանկական տարիքում մեզ պատուհասած որոշ իրադարձություններ կարող են դիտարկվել որպես տրավմատիկ ոչ միայն դրանց բովանդակության, այլև մեր խոսքի ոչ լիարժեք զարգացվածության պատճառով: Փոքր տարիքում մենք չունենք բավարար բառապաշար ու լեզվական կարողություններ՝ որպեսզի հասկանանք և արտահայտենք մեր

ապրումները: Ուստի երբ ինչ-որ բան մեր հոգեկանի համար ծանր է լինում, բայց խոսքի միջոցով չենք կարողանում նկարագրել դա, այդ փորձառությունը մնում է չմշակված: Իսկ չմշակված հիշողությունները կարող են հիմք դառնալ անհանգստության, վախերի և ներքին կոնֆլիկտների առաջացման համար, որոնց հետևանքները կարող են զգացվել նաև հասուն տարիքում [2, 3]:

Այս տեսանկյունից նայելով՝ ակներև է դառնում, որ երեխայի խոսքը, ոչ միայն հաղորդակցման միջոց է, այլև հոգեբանական պաշտպանության կարևորագույն գործիք: Պատահական չէ, որ մի շարք հոգեկան խանգարումների դեպքում տուժում է հենց հաղորդակցման ոլորտը՝ այն գործունեությունը, որը կապված է խոսքի հետ (տրամադրության աֆեկտիվ խանգարումներ՝ երկբևեռ աֆեկտային խանգարում, դեպրեսիա, նյարդայնական խանգարումներ՝ պայմանավորված գերհույզով, շիզոֆրենիա և շիզոտիպային խանգարումներ):

Եթե խոսքը կարևոր դեր է խաղում հոգեւորավմայի մշակման և վերամշակման գործում, ապա դրա խաթարումը կարող է ոչ միայն տրավմայի հետևանք լինել, այլև մի նոր խոչընդոտ՝ հաղթահարման ճանապարհին [4]:

Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ հասուն տարիքում, երբ մենք առերեսվում ենք անցանկալի և բարդ իրավիճակների, հաճախ դիմում ենք հոգեբանական ռեգրեսիայի մեխանիզմին, այսինքն՝ կրկնում ենք մեր մանկական փորձառությունը: Եթե փոքր տարիքում դժվար պահերին մենք մեկուսացել ենք կամ չենք կարողացել արտահայտել ապրումները խոսքի սահմանափակ հնարավորությունների պատճառով, ապա հասուն տարիքում էլ կարող ենք հակված լինել նույն արձագանքին: Օրինակ՝ խուսափել խոսակցություններից, պարփակվել մեր ներսում և նվազագույնի հասցնել շփումները:

Այսպիսով՝ խոսքը ոչ միայն հաղորդակցման միջոց է, այլև հոգեբանական ձկունության ցուցիչ [5]:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Ուշացած ապրումներ կամ դեռ փոքր են, հետո կհասկանամ:

Վերջերս մեր այցելուներից մեկը, որը տագնապային խանգարում ունի, խոսել է այն մասին, որ իրեն մեղավոր է զգում հանգուցյալ հոր հետ ոչ պատշաճ շփումների և վերաբերմունքի համար: Մեջբերեն նրա պատմությունից մի հատված.

«Դեռահասության տարիքում հարաբերությունները հորս հետ պարբերաբար լարվում էին: Ես նրա հետ քիչ էի խոսում ինձ անհանգստացնող թեմաներից, քանի որ վստահ էի, որ նա ինձ չի հասկանա (կամ՝ վստահ չէի, որ ինձ կհասկանա): Ինքս էլ բավականաչափ տեղյակ չէի նրա կյանքի առաջնահերթություններից ու ապրումներից: Ամեն անգամ, երբ հանդգնում էի հակաձառել նրան, նա կրկնում էր՝ դեռ փոքր ես, կգա ժամանակը՝ ամեն ինչ կհասկանաս, բայց ուշ կլինի»:

Վերլուծելով վերջին պարբերությունը՝ համարձակվեմ համոզմունք հայտնել, որ հենց «ուշ կլինի» արտահայտությունն է կանխորոշել իմ այցելուի ներկայիս (ուշացած) տիպա՝ ապրումները. երբ նա ժամանակին կոպտում էր հորը և արհամարհում վերջինիս կարծիքը, նրա մեջ մեղքի զգացում չէր արթնանում, ընդհակառակը, նա իրեն լավ ու բավարարված էր զգում և միայն այսօր, նայելով անցյալի դեպքերին նոր եղելությունների պրիզմայով (հոր

մահը) և դիտարկելով դրանք ամբողջ կատարվածի համատեքստից դուրս, նոր որակումներ է տալիս սեփական գործողություններին և ապրում տհաճ զգացումներ:

Ներկայումս նա, հենվելով իր այժմյան բարոյական և ճանաչողական չափանիշների վրա, վերախմաստավորում է անցյալը՝ ձևավորելով մի նոր, բայց խեղաթյուրված իրականություն:

Այսօր նա, հենվելով իր այժմյան բարոյական և ճանաչողական չափանիշների վրա, վերախմաստավորում է անցյալը՝ ձևավորելով մի նոր, բայց խեղաթյուրված իրականություն:

Դիտարկենք հետևյալ օրինակը:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Վերջերս ինձ տանջում է այն միտքը, որ ինձ կարող են փակել:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Ի՞նչ նկատի ունեք:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Դե, ինձ անհանգստացնում է բանտարկված լինելու վախը:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Կան պատճառներ անհանգստանալու համար:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Ես օրենքի հետ ոչ մի խնդիր չունեմ, բայց ամեն անգամ, երբ մենակ եմ լինում, սկսում եմ մտածել, որ իմ գլխին մի բան կսարքեն:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Կարո՞ղ եք մանրամասնել:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Դե, օրինակ, աշխատավայրում մի բան պակասի՝ ինձ վրա դնեն, մի տեղ սպանություն լինի՝ վկաներից մեկը կեղծ ցուցմունք տա ու ինձ ճանաչի: Գիտեմ՝ անհեթեթ բաներ եմ ասում, բայց ոչինչ անել չեմ կարող:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Դուք երբևէ եղև եք անազատության մեջ:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Չէ, չհաշված մի դեպք:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Կարո՞ղ եք պատմել այդ դեպքի մասին:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Ես փոքր էի՝ 5 կամ 6 տարեկան: Մենք սեփական տուն ունեինք, իսկ տանը կից բացօթյա տաղավար էր կառուցած, որտեղ հաճախ բարեկամներով հավաքվում էինք: Ինչ-որ առիթ էր. հավաքվել էինք: Ես ինչ-որ անկարգություն էի արել, և մայրս որոշեց ինձ փակել նկուղում՝ բոլորի աչքից հեռու: Չեմ հիշում, որ հատուկ դիմադրած լինեի: Այնտեղ մի քանի ժամ եմ անցկացրել: Այնուհետև, երբ բոլորը գնացին, ես ստացա իմ «ամսիստիան»:

Այցելուի ներկայիս խնդիրները պայմանավորված են արդյոք մասնուկ հասակում նրա հետ կատարված դեպքի հետ, թե՞ դա անցյալի իրադարձությունների անփրական մեկնություն է, և նա այսօր այնքան տագնապած է, որ ճանաչում է վախեր, որոնք ժամանակին չի ունեցել: Փոքր տարիքում նա չէր գնահատել իրավիճակը որպես վտանգավոր, քանի որ չունեի համապատասխան գիտակցական գործիքներ՝ սեփական ապրումները ճիշտ ճանաչելու համար: Սակայն մեծահասակ տարիքում, երբ նրա իմացական կարողությունները զարգացել են, նա հետադարձ հայացքով նայում է այդ փորձառությանը և այն դիտարկում որպես տրավմատիկ:

Անվիճարկելի է, որ այս պատմության մեջ երեխայի՝ տվյալ պահին ունեցած ընկալումն ու նրա մեծահասակ ես-ի ընկալումը տարբեր են:

Ներկայացնենք մեկ այլ օրինակ:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Աշխատավայրում իմ գործընկերները հաճախ իրենց բաժին աշխատանքը ինձ վրա են դնում: Ինձ համար այդ ամենը անդուր է, բայց մերժել, առարկել չեմ կարող:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Դուք ասացիք, որ այդ ամենը անդուր է. կարո՞ղ եք ասել՝

ուրիշ էլ ինչ եք զգում:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Դե, բարեկանում եմ, վրդովվում, լարվում, բայց փորձում եմ ցույց չտալ:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Ինչո՞ւ:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Չգիտեմ: Երևի այդպես եմ դաստիարակվել: Ծնողներս միշտ ասում էին, որ բարեկիրթ մարդիկ պետք է զուսպ լինեն:

ՀՈԳԵԲԱՆ – Ծնողները ձնշե՞լ են Ձեր հուզական դրսևորումները:

ԱՅՅԵԼՈՒ – Հա՛: Երևի այդպես էլ կա:

Այս օրինակում այցելուի մեծահասակ Ես-ը վերաիմաստավորում է իր մանկության տարիների դաստիարակությունը և հասկանում, որ այդ ժամանակ հղկված պահվածքային մոդելը կարող է վնասաբեր լինել իր հասուն Ես-ի համար: Որոշ փորձառություններ հենց իրենց առաջացման պահին չեն ընկալվում որպես տրավմատիկ, քանի որ երեխան պարզապես չի ծանաչում դրանք որպես վնասող: Այդ իրադարձությունները կարող են հետագայում ընկալվել որպես տրավմատիկ, երբ հասուն մարդը իր ավելի զարգացած իմացական գործառնությունով վերանայում է դրանք և նկատում վնասվածքային տարրեր: Այս երևույթը կարող ենք անվանել «ուշացած ապրումներ»:

Իրականության ժխտման հոգեբանական մեխանիզմը և դրա հիմքերը

Հոգեբանական «պարզունակ» պաշտպանական մեխանիզմներից մեկը, որը հաճախ դիտարկվում է որպես առաջնային արձագանք, իրականության ժխտումն է: Այս երևույթը կարելի է դիտարկել ավելի խոր՝ կապելով այն ծանաչողական գործընթացների զարգացման հետ:

Վաղ տարիքում պաշտպանվելով վտանգավոր և ցավոտ ապրումներից՝ մենք ոչ թե անտեսում ու մերժում ենք դրանք, այլ պարզապես ծանաչողական գործընթացների ոչ բավարար զարգացվածության պատճառով ունակ չենք լինում հասկանալու, տեսակավորելու և դասակարգելու մեր ներսում վխտացող ապրումներն ու մտքերը: Սա նշանակում է, որ մենք ոչ թե ժխտում ենք, այլ պարզապես չենք ծանաչում կատարվող երևույթները: Հետևաբար իրականության ժխտման հոգեբանական մեխանիզմի հիմքում կրկին ընկած է վաղ տարիքի իրականության չճանաչման երևույթը:

Երեխաների մեջ իրականության ժխտման առաջնային հոգեբանական մեխանիզմը պայմանավորված է ծանաչողական ու լեզվական համակարգերի թերզարգացվածությամբ: Երեխան ոչ թե ժխտում է իրականությունը, այլ պարզապես չի կարողանում այն հասկանալ, վերլուծել և տեղավորել իր ներքին փորձառության համակարգում **[6, 7]:**

Այս մոտեցումը փոխում է դասական պատկերացումը, որի համաձայն իրականության ժխտումը չգիտակցված կամ մասնակի գիտակցված պաշտպանական մեխանիզմ է: Փոխարենը կարելի է ենթադրել, որ այն որոշ դեպքերում պարզապես իրականության չճանաչման արդյունք է, ինչը պայմանավորված է լեզվական և ծանաչողական սահմանափակումներով:

Շարունակելով մնալ այն հայեցակարգային մոտեցման տիրույթում, ըստ որի՝ մանկական տրավմաների ձևավորումը, ինչպես նաև հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների գործարկման առանձնահատկությունները, նախևառաջ կապված են ծանաչողական գործընթացների զարգացման դինամիկայի հետ, առանձնապես՝ խոսքի զարգացման՝ կատարենք ևս մեկ հետաքրքիր ենթադրություն:

Վաղուց հայտնի է այն աքսիոմատիկ ճշմարտությունը, որ մարդիկ գրեթե ոչինչ չեն հիշում վաղ տախիքում տեղի ունեցած իրադարձություններից. մանկական տարիքի փորձառությունները կարծես անհետ կորչում են անգիտակցականի խորքում: Համաձայն հոգեբանական գիտակարգում տարածված և տիրապետող մեկնության՝ այս երևույթը պայմանավորված է վաղ տարիքի փորձառության տրավմատիկ բնույթով: Այսինքն՝ մոռացությունը դիտարկվում է որպես պաշտպանական մեխանիզմ, որն ուղղված է ցավոտ ապրումներից, ամոթի և մեղքի զգացումից խուսափելուն [8]:

Կարծում ենք, որ այս պնդումները կարող են միայն մասամբ օբյեկտիվ լինել և բավարար չափով հիմնավորված չեն: Առնվազն մասնակիորեն, այս մոռացկոտությունը կարելի է բացատրել խոսքի ոչ բավարար զարգացվածությամբ [2]:

Հիշողության գործընթացում հիմնարար նշանակություն ունեն մեր ընկալումները: Այլ կերպ ասած՝ մենք նախ ընկալում ենք արտաքին կամ ներքին ազդակները, ապա ձևավորում ենք դրանց վերաբերյալ պատկերները և սկսում ենք որոնել բառեր՝ այդ պատկերները անվանելու կամ բնութագրելու համար: Այսպես են իրադարձությունները ներառվում մեր փորձառության մեջ:

Սակայն եթե խոսքի արտահայտչական միջոցների անբավարարության պատճառով՝ ախտաբանական թե տարիքային, մենք չենք կարողանում խոսքայնացնել մեր ընկալումները, ապա այդ ընկալումները չեն ձևավորվում որպես փորձի լիարժեք բաղադրիչ: Իրադարձությունների խոսքային նկարագրությունը առաջնահերթ նշանակություն ունի դրանց փորձառության մեջ ներառման գործում:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

1. Տեսական վերլուծության մեթոդ

Հոդվածում իրականացվել է հոգեբանական և հոգեվերլուծական գրականության վերլուծություն (օրինակ՝ Ֆրոյդյան մոտեցումներ), որի հիման վրա ձևակերպվել են հիմնական հասկացությունները՝ «տրավմատիկ փորձառություն», «խոսքի դեր», «հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներ»:

2. Կլինիկական դեպքերի վերլուծություն

Ներկայացված են կոնկրետ այցելուների օրինակներ, որոնց միջոցով ցուցադրվել են «ուշացած ապրումների» ձևավորումը, խոսքի սահմանափակումների ազդեցությունը, վարքային և հուզական դրսևորումները:

3. Անամնեստիկ տվյալների վերլուծություն

Ուսումնասիրվել են այցելուների կենսագրական և զարգացողական տվյալները (հատկապես մանկության շրջանը), ներառյալ՝ խոսքի զարգացման պատմությունը և ընտանեկան գործոնները:

4. Քանակական (վիճակագրական) վերլուծություն

50 կլինիկական դեպքի հիման վրա կատարվել է տվյալների ամփոփում և տոկոսային հաշվարկներ, օրինակ՝ խոսքի զարգացման հապաղումների տոկոսը, ախտանիշների տարածվածությունը և փոխկապակցվածության ցուցանիշները:

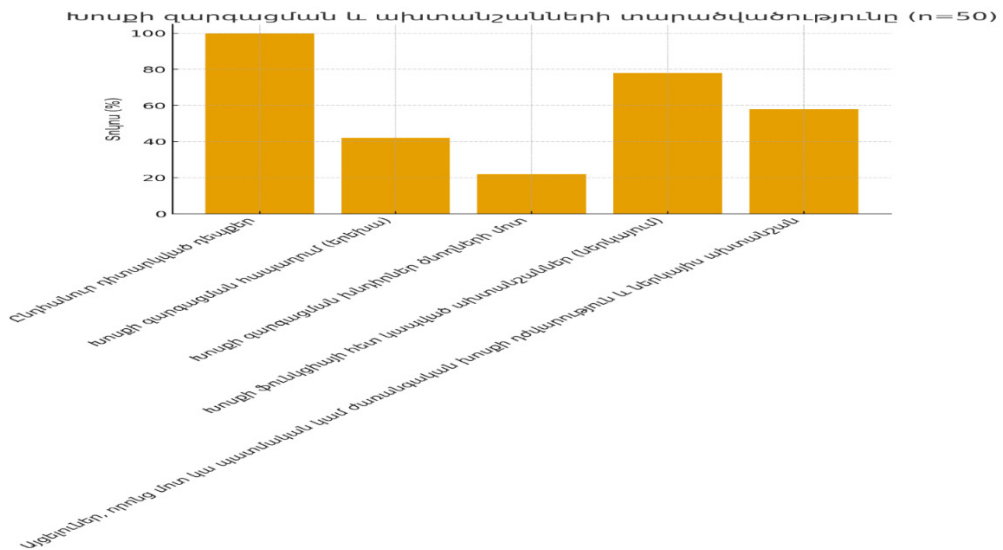
5. Համեմատական վերլուծություն

Համեմատվել են տարբեր խմբեր՝ խոսքի զարգացման խնդիրներ ունեցող և չունեցող անձինք և մանկական ու հասուն ընկալումներ:

Ստացված արդյունքներ

Փորձարարական տվյալների վերլուծություն և ապացուցողական հիմք Տեսական եզրակացությունները լրացնելու և հիպոթեզի հիմնավորությունը ստուգելու նպատակով իրականացվել է 50 անհատական կլինիկական դեպքի անամնեստիկ տվյալների վերլուծություն: Հետազոտական նմուշը կազմվել է այն այցելուներից, ովքեր ներկայումս ունեն հոգեկան առողջության հետ կապված տարբեր ծանրության խնդիրներ (տագնապային խանգարումներ, դեպրեսիվ դրսևորումներ, հետտրավմատիկ ախտանիշներ և այլն):

Վերլուծության համար օգտագործվել են Բժիշկներ առանց սահմանների (Médecins Sans Frontières) միջազգային բարեգործական կազմակերպության կողմից իրականացված հոգեբանական աջակցության ծրագրի շրջանակում արձանագրված կլինիկական ֆայլերը: Յուրաքանչյուր այցելուի առաջին հանդիպման ֆայլը ներառում է մանրամասն անամնեստիկ տվյալներ՝ զարգացողական փուլերի, այդ թվում՝ մանկական տարիքի խոսքի և ձանաչողական զարգացման առանձնահատկությունների վերաբերյալ:

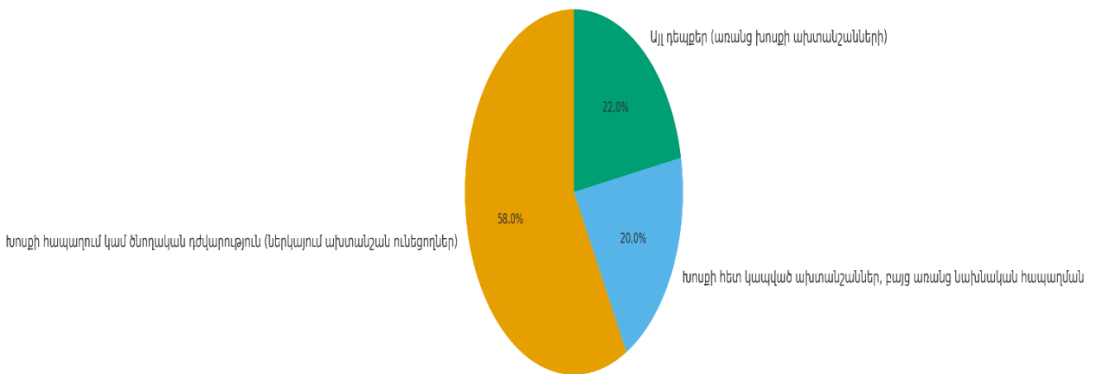

Գծապատկեր 1. Խոսքի զարգացման և ախտանշանների տարածվածության տոկոսային ցուցանիշներ

Առաջին գծապատկերի վերլուծության արդյունքներով՝ 50 դեպքից 21-ում (42%) վաղ մանկության շրջանում արձանագրվել է խոսքի զարգացման հապաղում, 11-ի (22%) դեպքում նման խնդիրներ դիտվել են ծնողների շրջանում,

Այսինքն՝ ընդհանուր առմամբ 32 այցելու (64%) ունեցել է խոսքի դժվարությունների պատմություն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով (ինքնին կամ ծնողական գծով):

Բացի այդ՝ ներկայումս դիտարկվող նույն նմուշի 39 այցելուի (78%) համար արձանագրվել են ախտանիշներ, որոնք կապված են խոսքի խանգարումների հետ՝ արտահայտված տարբեր ձևերով (օրինակ՝ խոսքի դանդաղ տեմպ, արտահայտչական խոսքի դժվարություն, խոսքային հուզականության սահմանափակում, հաղորդակցական խուսափողականություն և այլն):

Գծապատկեր 2. Խոսքի զարգացման պատմության և ներկայիս ախտանշանների կապը՝ տոկոսային արտահայտությամբ

Երկրորդ գծապատկերի վերլուծությունը ցույց է տվել նաև հետևյալ օրինաչափությունը. այդ 39 այցելուից 29-ը (74%) պատկանում է այն խմբին, որի անդամներն իրենց մանկության շրջանում ունեցել են խոսքի զարգացման հապաղում կամ որոնց ծնողներն ունեցել են նմանատիպ դժվարություններ: Այս հարաբերակցությունը (29/39 ≈ 74%) վկայում է խոսքի զարգացման գործոնի և տրավմատիկ փորձառությունների վերամշակման մեխանիզմների միջև առկա էական կապի մասին:

Այս տվյալները թույլ են տալիս արձանագրել, որ խոսքի զարգացման մակարդակը և հաղորդակցական գործառնությունները կարող են դիտվել միջանկյալ փոփոխական՝ ազդելով այն բարդ հոգեբանական գործընթացների վրա, որոնց միջոցով անհատը ընկալում, մեկնաբանում և վերամշակում է իր անցյալի տրավմատիկ փորձառությունները:

Այլ կերպ ասած՝ խոսքի զարգացման դժվարությունները կարող են ոչ միայն սահմանափակել հաղորդակցման հնարավորությունները, այլև նվազեցնել տրավմատիկ հիշողությունների վերամշակման հուզական և ճանաչողական ձկունությունը, ինչն էլ հետագայում դրսևորվում է տարբեր հոգեկան խանգարումների ձևով:

Այսպիսով՝ ներկայացված տվյալների համադրությունը ոչ միայն տեսականորեն, այլև էմպիրիկ կերպով հաստատում է այն ենթադրությունը, որ խոսքի զարգացումը հոգեկան առողջության և տրավմատիկ փորձառությունների մշակման միջև գործում է որպես կարգավորող միջնորդ գործոն:

Եզրակացություն

Խոսքի զարգացման հապաղումները կարող են նվազեցնել երեխայի կարողությունը՝ հուզական փորձառությունները ճանաչելու, անվանելու և վերամշակելու համար: Այդ չմշակված հուզական բովանդակությունը հետագայում ձևավորում է տարբեր հոգեբանական խանգարումներ՝ տագնապ, մեղքի զգացում, հաղորդակցական խուսափողականություն և այլն:

Հասուն տարիքում առերեսվելով անցանկալի և բարդ իրավիճակների, հաճախ դիմում ենք հոգեբանական ռեգրեսիայի մեխանիզմին, այսինքն՝

կրկնում ենք մեր մանկական փորձառությունը: Եթե փոքր տարիքում՝ դժվար պահերին, մենք մեկուսացել ենք կամ չենք կարողացել արտահայտել ապրումները խոսքի սահմանափակ հնարավորությունների պատճառով, ապա հասուն տարիքում էլ կարող ենք հակված լինել նույն արձագանքին:

Կարելի է ասել, որ մանկական տրավմաները հաճախ ոչ թե իրական վերապրումներ են, այլ անցյալի դեպքերի նոր, աղճատված մեկնաբանություններ: Եթե վաղ մանկական տարիքում երեխան չի ունեցել բավարար լեզվական հնարավորություններ՝ արտահայտելու և մշակելու իր ապրումները, ապա դրանք կարող են պահպանվել ենթագիտակցական մակարդակում և տարիներ անց վերածվել նոր հոգեբանական դժվարությունների: Հետևաբար՝ հոգեթերապևտիկ մոտեցումները պետք է նկատի ունենան ոչ միայն մանկական փորձառությունները, այլև խոսքի դերը հոգեբանական առողջության պահպանման մեջ:

Երեխաների մեջ իրականության ժխտման առաջնային հոգեբանական մեխանիզմը պայմանավորված է ճանաչողական ու լեզվական համակարգերի թերզարգացվածությամբ: Երեխան ոչ թե ժխտում է իրականությունը, այլ պարզապես չի կարողանում այն հասկանալ, վերլուծել և տեղավորել իր ներքին փորձառության համակարգում:

Հնարավոր է վերանայել վաղ մանկական հիշողությունների մոռացության մասին տարածված մեկնաբանությունները՝ ընդգծելով ոչ միայն փորձառության տրավմատիկ բնույթը, այլև խոսքի՝ որպես ճանաչողական գործիքի զարգացման կարևորությունը: Երբ խոսքը դեռևս բավարար չափով զարգացած չէ, մենք չենք կարող խոսքային ձևով վերարտադրել և ինտեգրել մեր ընկալումները՝ արդյունքում գրկվելով այդ փորձառությունը հիշողության մեջ ներառելու հնարավորությունից: Հետևաբար՝ խոսքը ոչ միայն հաղորդակցման միջոց է, այլև սեփական ներաշխարհը կառուցելու, իմաստավորելու և պահելու հիմնարար պայման:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Freud S. 'Wild' Psycho-Analysis, Standard Edition, (1910b), 11:219–227
2. Nelson K., Fivush R. The emergence of autobiographical memory: A social cultural developmental theory. *Psychological Review*, 2004. 111(2), 486–511.
3. Fivush R. The development of autobiographical memory. *Annual Review of Psychology*, 2011. 62, 559–582.
4. van der Kolk B.A. *The Body Keeps the Score: Brain, Mind, and Body in the Healing of Trauma*. New York: Viking 2014. 464.
5. Siegel D.J. *The Developing Mind: How Relationships and the Brain Interact to Shape Who We Are* (2nd ed). New York: Guilford Press. 2012.506
6. Vygotsky L.S. *Thought and Language* (A. Kozulin, Trans.). Cambridge, MA: MIT Press 1986. 287.
7. Piaget J. *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press, 1952. 419
8. Kensinger E.A., Ford J.H. Retrieval of emotional memories. *Annual Review of Psychology*, 2020 71, 251–272.

**ՍՏԻԳՄԱՆ ԴԵՎԻԱՆՏ ՎԱՐՔԻ ԵՎ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐ ԵՎ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

ԱՐԱՅԻԿ ՖԻՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, դասախոս, գիտաշխատող,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ara.firyan@mail.ru

ԱՐՄԻՆԵ ՍԱՆՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ «Կլինիկական հոգեբանություն և հոգեթերապիա»
մասնագիտության մագիստրանտ
ԷԲԱՀ Որակի ապահովման կենտրոնի մասնագետ
armenisa78@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-74

Համառոտագիր

Այս հոդվածում ուսումնասիրվում է ստիգմայի, դեիանտ վարքի և ինքնության ձևավորման փոխկապակցությունը սոցիալ-հոգեբանական համատեքստում: Դեիանտ վարքը՝ որպես հասարակության ընդունված նորմերից շեղում, հաճախ ուղեկցվում է ստիգմայով, որը արտահայտվում է պիտակավորմամբ, սոցիալական մեկուսացմամբ և ներքինացվող բացասական ինքնագնահատականով: Հետազոտությունն անդրադառնում է ստիգմայի ազդեցությանն անհատի ինքնության, ինքնագնահատականի և հոգեկան առողջության վրա, ինչը հանգեցնում է սթրեսի, դեպրեսիվ ախտանիշների և սոցիալական մեկուսացման բարձրացման: Առանձնակի ուշադրություն է դարձվել նաև հայկական սոցիալ-մշակութային համատեքստին: Հոդվածում նշվում է, որ ստիգմայի կուտակային բնույթի պատճառով աստիճանաբար ձևավորվում է ինքնաստիգմա՝ ինչը խորացնում է հոգեբանական խոցելիությունը: Ներկայացվում է բազմաշերտ միջամտության մոդել, որը ներառում է անհատական, միջանձնային և համայնքային ռազմավարություններ՝ ուղղված ստիգմայի նվազեցմանը և հոգեբանական դիմադրողականության խթանմանը: Արդյունավետ մոտեցումների թվում ընդգրկված են ճանաչողական-վարքաբանական թերապիան, պատումային ինքնության վերակառուցումը, հոգեկրթությունը, խմբային աջակցությունը և մտազգոնության տեխնիկաները: Հետազոտության արդյունքներն ընդգծում են ստիգմայի ենթարկված անձանց շրջանում մշակութային և էթիկապես զգայուն միջամտությունների կարևորությունը՝ հոգեբանական բարեկեցության, սոցիալական ինտեգրման և ինքնության զարգացման աջակցման համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ստիգմա, դեիանտ վարք, ինքնություն, հոգեկան առողջություն, հաղթահարման ռազմավարություններ:

STIGMA IN THE CONTEXT OF DEVIANT BEHAVIOR AND IDENTITY: PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES AND COPING STRATEGIES

ARAYIK FIRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Language Institute named after H. Acharyan of the Republic of Armenia
Lecturer, Researcher,
PhD in Psychological Sciences, Associate Professor
ara.firyan@mail.ru

ARMINE SANOSYAN

International Scientific-Educational Centre of the Republic of Armenia
MA student in Clinical Psychology and Psychotherapy,
Specialist at the Quality Assurance Centre of EMAF
armenisa78@gmail.com

Abstract

This article examines the interrelationship between stigma, deviant behaviour, and identity formation within a socio-psychological framework. Deviant behaviour, understood as a departure from socially accepted norms, is often accompanied by stigmatisation, which manifests through labelling, social exclusion, and internalised negative self-perception. The paper analyses how stigma affects an individual's identity, self-esteem, and mental health, leading to increased levels of anxiety, depressive symptoms, and social isolation.

Special attention is given to the Armenian socio-cultural context, where family structures, community ties, and informal social control mechanisms significantly influence the perception and experience of deviance and stigma. The article highlights the cumulative nature of stigma and its transformation into self-stigma, which intensifies psychological vulnerability.

The paper proposes a multi-level model of intervention, including individual, interpersonal, and community-based strategies aimed at reducing stigma and promoting psychological resilience. Therapeutic approaches such as cognitive-behavioural therapy, narrative identity reconstruction, psychoeducation, group support, and mindfulness practices are discussed as effective coping mechanisms.

The analysis highlights the importance of culturally sensitive and ethically grounded interventions to improve mental well-being, enhance social integration, and support identity development in stigmatised individuals.

Keywords and phrases: stigma, deviant behaviour, identity, mental health, coping strategies

СТИГМА В КОНТЕКСТЕ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ И ИДЕНТИЧНОСТИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ И СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ

АРАИК ФИРЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА,
Институт языка им. Р. Ачаряна НАН РА,
Преподаватель, научный сотрудник,
кандидат психологических наук, доцент
ara.firyan@mail.ru

АРМИНЕ САНОСЯН

Магистрантка Международного научно-образовательного центра НАН РА
по специальности «Клиническая психология и психотерапия»,
Специалист Центра обеспечения качества МАЭФ,
armenisa78@gmail.com

Аннотация

В данной статье рассматривается взаимосвязь стигмы, девиантного поведения и формирования идентичности в социо-психологическом контексте. Девиантное поведение, как отклонение от общепринятых норм, часто сопровождается стигматизацией, проявляющейся через ярлыки, социальное исключение и внутренне усвоенную негативную самооценку. Исследование анализирует, как стигма влияет на идентичность, самооценку и психическое здоровье индивида, что приводит к повышенному уровню тревожности, депрессивным симптомам и социальной изоляции.

Особое внимание уделено армянскому социокультурному контексту, где структура семьи, связи внутри сообщества и неформальные механизмы социального контроля существенно влияют на восприятие и переживание девиации и стигмы. Статья подчеркивает кумулятивный характер стигмы и её трансформацию в самостигму, что усиливает психологическую уязвимость.

Представлена многоуровневая модель вмешательства, включающая индивидуальные, межличностные и общинные стратегии, направленные на снижение стигмы и повышение психологической устойчивости. В числе эффективных подходов рассматриваются когнитивно-поведенческая терапия, реконструкция нарративной идентичности, психообразование, групповая поддержка и техники майндфулнесс.

Результаты исследования подчеркивают важность культурно чувствительных и этически обоснованных вмешательств для улучшения психического благополучия, социальной интеграции и поддержки развития идентичности у лиц, подвергшихся стигме.

Ключевые слова и фразы: стигма, девиантное поведение, идентичность, психическое здоровье, стратегии преодоления.

Ներածություն

Դեիանտ վարքը և ստիգման համաշխարհային հոգեբանական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունների առանցքային թեմաներ են, որոնք բացահայտում են անհատի և հասարակության միջև բարդ փոխհարաբերությունները և իրենց ազդեցությամբ սահմանափակում կամ խթանում մեկի դրսևորումները մյուսի վրա: Ստիգման ձևավորում է անհատի վարքագծի սոցիալական և հոգեբանական միջավայր՝ ազդելով զգացմունքների վերահսկման և վարքային հարմարվողականության վրա: Դեիանտ վարքը՝ որպես հասարակության ընդունված նորմերից շեղում, հաճախ ուղեկցվում է սոցիալական պիտակավորմամբ և մեկուսացմամբ, ինչն ազդում է ինքնության, ինքնագնահատականի և հոգեկան առողջության վրա:

Հայաստանյան սոցիալական միջավայրը՝ իր ավանդական արժեհամակարգով, համայնքային կապերով և կրթական համակարգով, էական դեր է խաղում ստիգմայի և դեիանտ վարքի ընկալման ձևավորման մեջ: Այս հոդվածը ներկայացնում է տվյալ երևույթների համատեքստային վերլուծություն՝ հաշվի առնելով հայկական սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունները: Առաջարկվում է արդյունավետ ռազմավարություն՝ սոցիալական պիտակավորման ու ներքինացված ստիգմայի բացասական ազդեցությունը նվազեցնելու նպատակով: Համակարգային ուսումնասիրությունն ապահովում է համապարփակ պատկեր, թե ինչպես են դեիանտ վարքը և ստիգման ազդում անհատի ինքնության և հոգեկան առողջության վրա, և ինչպես մշակել հաղթահարմանն ուղղված նպատակային միջամտություններ:

Տեսանթողական հիմքեր

Ինքնություն և դեիանտ վարք

Ներկայացվող տեսական և մեթոդական վերլուծությունները հիմնված են մի շարք դասական և ժամանակակից հեղինակների աշխատությունների վրա (**E. Erikson [10]**, **E. Goffman [7]**, **Yalom & Leszcz [11]**), որտեղ քննարկվում են ինքնության ձևավորման, դեիանտ վարքի, ստիգմայի և ինքնաստիգմայի սոցիալ-հոգեբանական մեխանիզմները: Այս հեղինակների տեսությունները հնարավորություն են տալիս բացահայտելու ինչպես անհատական, այնպես էլ միջանձնային և սոցիալական գործոնների փոխազդեցությունը՝ նշված երևույթների ձևավորման գործընթացում:

Մեթոդական տեսանկյունից ևս ստիգման դիտվում է կառուցվածքային երևույթ: Լինքի և Փելանի (**Link & Phelan [15]**) աշխատությունում առաջարկվում է ստիգմայի համընդհանուր սահմանումը, որն ընդգրկում է նրա կառուցվածքային բաղադրիչները՝ պիտակավորում, կարծրատիպավորում, տարանջատում, կարգավիճակի կորստի և խտրականության ազդեցություններ: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս համակարգված ձևով գնահատելու ստիգմայի իրական վնասները անձի ինքնության վրա և մշակելու հստակ ռազմավարություն՝ հոգեթերապևտիկ միջամտություններում և սոցիալական աջակցման ծրագրերում:

Ինքնությունը անձի հոգեբանական կազմակերպման առանցքային հենասյուներից է, որի շուրջ կառուցվում են ինքնընկալումը և ինքնաձանաչումը, արժեհամակարգը և սոցիալական դերերը: Հոգեբանական գիտության մեջ

այն դիտարկվում է որպես բազմաբաղադրիչ և դինամիկ կառուցվածք, որը ձևավորվում է կենսաբանական, հոգեբանական և սոցիալական գործոնների փոխազդեցության արդյունքում: Անձի զարգացման տեսություններում շեշտադրվում է, որ ինքնությունը կյանքի ընթացքում ենթարկվում է փոփոխությունների և վերահիմնաստավորման՝ պայմանավորված անհատի փորձառությամբ և սոցիալական միջավայրի արձագանքով: Ինքնության ձևավորումը զարգացման հիմնարար խնդիրներից է, իսկ սոցիալական հաստատման կամ մերժման փորձառությունը կարող է նպաստել թե՛ ինքնության կայունացմանը, թե՛ ձգնաժամային դրսևորումների առաջացմանը **[10, էջ 23–30]**: Երբ անձի ինքնընկալումը հակասում է հասարակության կողմից ընդունված նորմերին, առաջանում են ներքին կոնֆլիկտներ, հուզական լարվածություն և ինքնարժեքի տատանումներ: Ժամանակակից սոցիալ-կառուցողական մոտեցումներն ինքնությունը դիտարկում են որպես հասարակական փոխազդեցությունների արդյունքում ձևավորվող երևույթ: «Ոչ ավանդական ինքնություն» հասկացությունն արտահայտում է անհատի դիրքը հասարակության նորմատիվ դաշտի նկատմամբ:

Յուրաքանչյուր հասարակություն ձևավորում է վարքի ընդունելիության սահմաններ, որոնք կարգավորում են սոցիալական փոխհարաբերությունները և ապահովում համակարգի կայունությունը: Այդ սահմանները ներառում են ինչպես իրավական կարգավորումներ, այնպես էլ մշակութային ավանդույթներ և չգրված սոցիալական սպասումներ:

Դեկանտության տեսություններ և տեսակներ

Դեկանտ վարքը սոցիոլոգիայի և հոգեբանության ոլորտներում դիտարկվում է ոչ միայն որպես անհատի անհամաձայնություն ընդունված կանոններին, այլև որպես հասարակության արժեքների և սահմանների քննադատության միջոց՝ բացահայտելով սոցիալական նորմերի ձկունությունն ու սահմանափակումները: Այն հաճախ ուղեկցվում է սոցիալական պիտակավորմամբ, խտրականությամբ կամ մեկուսացմամբ: Լինքի և Փելանի (**Link & Phelan [15]**) աշխատության մեջ նշվում է, թե ինչպես գենետիկական կամ կենսաբանական մոտեցումների կիրառումը դեկանտ վարքի գնահատման մեջ կարող է խթանել կամ խորացնել ստիգման, ինչն առավելագույնս կարևոր է հոգեթերապևտիկ միջամտությունների պլանավորման համար:

Հարկ է նշել, որ դեկանտ վարքը և ստիգման չեն համարվում պաթոլոգիա, այլ սոցիալ-հոգեբանական երևույթներ, որոնք արտացոլում են անհատի և հասարակության փոխազդեցության դինամիկ համակարգը **[2]**: Դեկանտությունը դիտվում է որպես ընդունված իրավական, բարոյական կամ սոցիալական չափանիշներից վարքային շեղում՝ որոշվելով սոցիալական նորմերի սահմաններում գործողությունների համապատասխանությամբ կամ անհամապատասխանությամբ:

Այն կարելի է կառուցել երեք հիմնական բաղադրիչով՝

ա) անձը, որին բնորոշ է վարքը,

բ) նորմը կամ սոցիալական սպասումը, որով գնահատվում է վարքը,

գ) սոցիալական խումբը կամ կազմակերպությունը, որը արձագանքում է այդ վարքին **[3, էջ 1–2]**:

Հոգեբանական տեսանկյունից՝ դեկանտ վարքի պատճառները երկու գլխավոր խմբի են բաժանվում՝ բնածին և ձեռքբերովի: «Նորմ» հասկացությունը

հարաբերական է. նույն վարքը, որը խախտում է լայն հասարակական նորմերը, կարող է ընդունելի լինել իբրև նեղ սոցիալական [4, էջ 33–41]: Դեհանտ վարք ունեցող անձինք հաճախ դառնում են սոցիալական ճնշման կամ բուլինգի թիրախ, քանի որ նրանց ինքնարտահայտումը ընկալվում է որպես նորմատիվ համակարգի խախտում:

Գոֆմանը առանձնացնում է սոցիալականացման չորս ձևաչափ՝

1. նրանք, ովքեր ծնունդից ունեն խարան և սոցիալականացվում են անբարենպաստ պայմաններում՝ սովորելով այն չափանիշները, որով գնահատվում են,
2. նրանք, ում պաշտպանիչ «պարկուճը» ստեղծվում է ընտանիքի կամ համայնքի կողմից,
3. նրանք, ովքեր խարանավորվում են կյանքի ուշ փուլում կամ ուշ են հասկանում իրենց վարկաբեկվածությունը,
4. նրանք, ովքեր սկզբում սոցիալականացվում են օտար համայնքում, ապա ընտելանում են ընդունված՝ «երկրորդ իրականություն» ձևին [7, էջ 32–35]:

Ստիգման և սոցիալական ազդեցությունը

Ստիգման սոցիալական իրականության կառուցվածքային տարր է, որը սահմանում է «ընդունելի» և «անընդունելի» վարքագիծը հասարակության նորմատիվ համակարգում և դիտվում է համակարգային սոցիալական մեխանիզմ, որը ձևավորում է անհատի ինքնությունը և վարքը՝ սահմանելով ընդունելի և ոչ ընդունելի դրսևորումները: Այն սոցիալական և սոցիալ-հոգեբանական բարդ երևույթ է՝ ձևավորված հասարակության ընդունված նորմերից շեղման ընկալման արդյունքում: Պիտակավորումը, արժեզրկումը և սոցիալական մեկուսացման մեխանիզմները վերափոխադրում են անձի ինքնությունը և սահմանափակում ինքնարտահայտումը [1, էջ 18–19]: Ներքինացված ստիգման անհատին դրդում է ընդունել հասարակության բացասական կարծիքը և ներքինացնել այն՝ հաճախ հանգեցնելով սոցիալական մեկուսացման:

Ստիգման սահմանում է անձի «սոցիալական ընթեռնելիությունը», ինչը ազդում է ինքնագնահատականի, սոցիալական ներգրավվածության և հոգեկան առողջության վրա՝ առաջացնելով տևական հոգեբանական լարվածություն:

Ստիգման ուսումնասիրելիս առանձնացվում են վեց հիմնական չափման հատկանիշներ՝

1. **Թաքցնելու հնարավորություն** – աստիճանը, որով ստիգմայավորող հատկանիշը կարող է թաքցվել անհատի կողմից,
2. **Ընթացք** – հատկանիշի հետ կապված երկարաժամկետ զարգացումը կամ ելքը,
3. **Խաթարող ազդեցություն** – աստիճանը, որով հատկանիշը խաթարում է առօրյա գործունեությունը և սոցիալական փոխազդեցությունները,
4. **Էսթետիկ հատկանիշներ** – հատկանիշի արտաքին դրսևորումները և դրանց ստեղծած ընկալումները,
5. **Ծագում** – աստիճանը, որով անհատը համարվում է պատասխանատու իր ստիգմայավորող հատկանիշի համար,
6. **Վտանգավորություն** – հատկանիշի՝ շրջապատի համար ընկալված վտանգավորությունը:

Ստիգմայի ազդեցության տեսակետից՝ առավել նշանակալի են թաքցնելու հնարավորությունը և ծագումը, քանի որ դրանք էապես ձևավորում են սոցիալական վերաբերմունքը և անհատի ինքնընկալումը [2]:

Ըստ Գոֆմանի՝ ստիգմաները տարանջատվում են տեսանելիի և քողարկվածի [7, էջ 3-4].

- **Տեսանելի ստիգմա** – երբ հատկանիշը անմիջապես տեսանելի է շրջապատի համար: Սա հանգեցնում է սոցիալական փոխազդեցությունների կառուցմանն արդեն առկա «խաթարված ինքնության» հիման վրա և հաճախ ուղեկցվում է անմիջական արձագանքով՝ խարանավորում, խտրական վերաբերմունք կամ սոցիալական մեկուսացում:
- **Քողարկված ստիգմա** – հատկանիշը սկզբում չի երևում և կարող է վերահսկվել կամ թաքցվել անհատի կողմից: Սա առաջացնում է այլ բնույթի հոգեբանական և սոցիալական լարվածություն, քանի որ անհատը մշտապես կանգնած է ընտրության առաջ՝ բացահայտել կամ չբացահայտել ստիգմայավորող հատկանիշը՝ որոշելով հնարավոր սոցիալական հետևանքները: Այն ուղեկցվում է անհանգստությամբ, ինքնակարգավորման բարձր մակարդակով և սոցիալական փոխազդեցությունների զգուշավոր կառավարմամբ:

Գոֆմանի տարբերակումը ցույց է տալիս, որ ստիգմայի ոչ միայն բովանդակությունը, այլև տեսանելիության աստիճանն էապես ազդում է՝ ինչպես սոցիալական ընկալման, այնպես էլ անհատի ինքնության կառուցման և վարքային ռազմավարությունների վրա:

Հայաստանյան սոցիալական միջավայրը և ստիգմայի առանձնահատկությունները

Հայաստանյան սոցիալական միջավայրը առանձնահատուկ է ավանդական ընտանիքի կառուցվածքով, համայնքային կապերով և ոչ ֆորմալ սոցիալական վերահսկողության մեխանիզմներով, որոնք որոշիչ ազդեցություն ունեն դեհացիայի և ստիգմայի ընկալման ձևավորման վրա: *Հայկական ընտանիքներում նորմերի պահպանությունը մեծամասամբ դիպում է որպես սոցիալական պարտավորություն և արժեքային կարգ, ինչը բացառում է շեղում ենթադրող վարքագիծը:*

Այս համակարգերում «նորմալության» չափանիշներն ընկալվում են որպես կոլեկտիվ արժեքների պահպանման հիմք, ինչի արդյունքում նորմերից շեղումը հաճախ համարվում է խմբային համերաշխության խափանում: Այս համատեքստում՝ *նորմերի խախտումն ընկալվում է ոչ միայն որպես անհարի վարկանիշի անկում, այլև բոլորի կողմից կիված խմբային արժեքների հավասարակշռության խախտում [8]:*

Տարբեր մշակույթներում դեիանտ վարքը դիտարկվում է տարբեր տեսանկյուններից. զարգացած իրավական և վերականգնողական մոտեցումներով երկրներում շեշտը դրվում է անհատի պաշտպանության վրա, մինչդեռ հայկական համատեքստում՝ սոցիալական վերահսկողության և ավանդական արժեքների պահպանման վրա: Սոցիալական վերահսկողությունը կարող է դրսևորվել բացահայտ քննադատության, բարոյական դատողությունների կամ լռության քաղաքականության միջոցով՝ ստեղծելով մի միջավայր, որտեղ ստիգման չի մնա միայն *արտաքին գնահատական*, այլև *ներքինացված*

փորձառություն, որը ազդում է անձի ինքնագնահատականի և սոցիալական ակտիվության վրա [9]:

Ուսումնասիրության մեթոդներ և հետազոտական մոտեցում

Սույն հետազոտությունն իրականացվել է որակական և տեսական-վերլուծական շրջանակներում՝ հիմնված դասական և ժամանակակից գիտական գրականության վրա [3], [5], [6], ինչպես նաև վերջին տասնամյակի միջազգային գրախոսվող գիտական ամսագրերում (*Healthcare, Clinical Psychology Review*) հրապարակված հետազոտությունների համակարգված վերլուծության հիման վրա: Հետազոտության նպատակն է՝ տեսական ուսումնասիրությունների և առկա գրականության համադրման միջոցով բացահայտել ստիգմայի, դեիանտ վարքի և ինքնության փոխկապակցվածությունը:

Յալումի և Լեսչի [11] աշխատությունում ներկայացվում է խմբակային հոգեթերապևտիկ միջամտության մեթոդաբանությունը, որը նպաստում է մասնակիցների կողմից սեփական փորձի վերաիմաստավորմանը և ստիգմայից բխող սոցիալական մեկուսացման ազդեցությունների նվազեցմանը:

Վերլուծության հիմքում ընդգրկվել են նաև փորձագիտական ուսումնասիրություններ, որոնք ապահովում են հետազոտության թեմատիկ համապատասխանությունն ու գիտական արժանահավատությունը: Ուամբոլդը և Իմելը [16] իրենց համատեղ աշխատությունում ընդգծում են հոգեթերապևտիկ միջամտությունների արդյունավետությունը, որը հիմնված է թե՛ անհատական, թե՛ խմբային աշխատանքների վրա, ինչպես նաև սոցիալական աջակցության ինտեգրման կարևորությունը՝ համակցված մոտեցման շրջանակներում հոգեբանական ծանրաբեռնվածություն ունեցող անձանց աջակցելու համար:

Հետազոտական մոտեցում

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են հետևյալ մեթոդները՝

- **գրականության համակարգված վերլուծություն**՝ ներառյալ միջազգային և տեղական գիտական աղբյուրներ,
- **համեմատական վերլուծություն**՝ տարբեր տեսական մոտեցումների և հեղինակների դիրքորոշումների համադրման նպատակով,
- **մեկնաբանական (հերմենևտիկ) մոտեցում**՝ ստիգմայի սուբյեկտիվ և սոցիալ-մշակութային դրսևորումների բացահայտման համար,
- **սոցիալ-հոգեբանական վերլուծություն**՝ անհատի և սոցիալական միջավայրի փոխազդեցության դիտարկմամբ:

Վերլուծական մոտեցում և համակարգային վերլուծություն

Վերլուծությունն իրականացվել է մի քանի ուղղություններով՝

- հիմնական հասկացությունների (ստիգմա, դեիանտ վարք, ինքնություն) առանձնացում և համակարգում,
- հոգեբանական հետևանքների թեմատիկ վերլուծություն (անհանգստություն, դեպրեսիա, սոցիալական մեկուսացում),
- հաղթահարման ռազմավարությունների ուսումնասիրություն, ներառյալ հոգեթերապևտիկ և հոգեսոցիալական միջամտությունները,
- հայկական սոցիալ-մշակութային համատեքստի ազդեցության վերլուծություն:

Համակարգային մոտեցմամբ կատարվել է՝

- Տեսական տվյալների ինտեգրված վերլուծություն՝ ապահովելով ստիգմայի և դեհանտ վարքի՝ ինքնության և հոգեկան առողջության վրա թողած ազդեցության համապարփակ նկարագրություն,
- Արդյունքների համեմատական գնահատում՝ սոցիալական, մշակութային և հոգեբանական պայմանների ազդեցությունը բացահայտելու նպատակով:

Գիտական հիմնավորվածություն և սահմանափակումներ

Հետազոտության գիտական հիմնավորվածությունն ապահովվում է ճանաչված տեսական մոդելների և հեղինակավոր գիտական աղբյուրների կիրառմամբ: Միևնույն ժամանակ էմպիրիկ տվյալների բացակայությունը դիտարկվում է որպես սահմանափակում, ինչը ենթադրում է հետագա քանակական և որակական հետազոտությունների անհրաժեշտություն:

Գիտական նորույթ

- Ստիգմայի, դեհանտ վարքի և ինքնության փոխկապակցվածությունը ներկայացվում է որպես ինտեգրված սոցիալ-հոգեբանական համակարգ՝ հայկական սոցիալ-մշակութային համատեքստի առանձնահատկությունների վրա շեշտադրումով:

- Առաջարկվում է ստիգմայի կուտակային ազդեցության և ներքինացված ստիգմայի ձևավորման մեկնաբանական մոդել, որը բացատրում է արտաքին սոցիալական պիտակավորման վերափոխումը ներքին հոգեբանական փորձառության:

- Մշակվում է բազմաշերտ միջամտության հայեցակարգային շրջանակ՝ ներառելով անհատական, միջանձնային և համայնքային մակարդակներ՝ ուղղված ստիգմայի նվազեցմանը և հոգեբանական դիմադրողականության բարձրացմանը:

- Համադրվում են միջազգային տեսական մոտեցումները և տեղական սոցիալական առանձնահատկությունները՝ ապահովելով մշակութայնորեն զգայուն և կիրառելի հոգեբանական ռազմավարությունների ձևավորում:

Հոգեթերապևտիկ միջամտություններ

Գիտական հետազոտությունների և գրականության վերլուծությունը ցույց են տալիս, որ ստիգմայի և սոցիալական մեկուսացման պայմաններում գտնվող անձինք հաճախ բախվում են տագնապային և դեպրեսիվ դրսևորումների, ինչպես նաև ինքնագնահատականի նվազման: Հատկանշական ռիսկային գործոններ են սոցիալական աջակցման բացակայությունը, հոգեկան առողջության ծառայությունների սահմանափակ հասանելիությունը և ստիգմայից առաջացած ներքին կոնֆլիկտները, որոնք հաճախ հանգեցնում են մասնագիտական օգնության անհրաժեշտության [15, էջ 45–47]:

Առավել արդյունավետ կարող է լինել համակցված մոտեցումը, որը ներառում է անհատական, խմբային և համայնքային միջամտություններ: Մոազգոնության տեխնիկաների վրա հիմնված ճանաչողական թերապիայի

(MBCT) մեթոդը դիտարկվում է որպես միավորող գործիք՝ համատեղելով հոգեկրթությունը, մտազգոնության պրակտիկան և ճանաչողական թերապիան՝ նպաստելով դեպրեսիայի կանխարգելմանը և առօրյա սոցիալական մարտահրավերների արդյունավետ կառավարմանը [17, էջ 12–34]]:

Հոգեկրթություն, խմբային աջակցություն և մտազգոնության տեխնիկաներ

1. Հոգեկրթություն

Հոգեկրթությունը նվազեցնում է ստիգմայի ընկալումը և ինքնաստիգմայի ազդեցությունը՝ ապահովելով հոգեկան առողջության, մտավոր և հուզական գործընթացների վերաբերյալ գիտելիքներ, որոնք օգնում են հաղթահարել մերժման և խտրականությանն կատմամբ եղած վախճանահասկացվածությունը: Միաժամանակ այն ամրապնդում է հոգեբանական դիմադրողականությունը, ինքնազարգացմանն ուղղված հմտությունները, ինչն օգնում է, վերանշակելով սեփական փորձառությունները սթրեսային իրավիճակներում, գործել առավել արդյունավետ՝ հաղթահարելով ինքնագնահատականի տատանումները, սոցիալական մեկուսացումը:

2. Խմբային աջակցություն

Խմբային աջակցությունը ստեղծում է անվտանգ և էմոցիոնալ առումով աջակցող միջավայր, որտեղ անհատները կարող են կիսել սեփական փորձառություններն ու մարտահրավերները, ստանալ սոցիալական արձագանք և վերաիմաստավորել անցած դժվարությունները:

Մասնագիտացված խմբերում, որտեղ անդամներն ունեն նման փորձ, կարող է մեղմվել ստիգման և ամոթի զգացումը, հատկապես եթե շեշտադրվում է փորձի ընդհանրությունը [11]: Խմբային քննարկումները և սոցիալական ներգրավվածությունը նպաստում են ինքնաձանաչմանը, սոցիալական հմտությունների զարգացմանը, շփման վախի նվազեցմանը և սոցիալական ինտեգրացման բարձրացմանը:

3. Մտազգոնության տեխնիկաներ

Մտազգոնության տեխնիկաները հիմնված են ներկա փորձառության նպատակային և ոչ գնահատողական գիտակցման վրա, ինչպես նաև ինքնընդունման և ինքնագնահատանքի զարգացման վրա: Էմպիրիկ հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ մտազգոնության պրակտիկան նվազեցնում է ներքին քննադատությունը, ներքինացված ստիգման, հոգեբանական սթրեսը և բարելավում է հուզական կարգավորումը [12]:

Այն օգնում է անձին ձանաչել և ընդունել սեփական մտքերն ու զգացմունքները՝ առանց դրանց դեմ պայքարելու, ինչը հատկապես օգտակար է սոցիալական մերժման կամ քրոնիկ սթրեսի ազդեցության ենթարկվող մարդկանց համար:

Մտազգոնության հրահանգները լաբորատոր պայմաններում նվազեցնում են հուզական ռեակտիվությունը և օգնում անձին ձանաչել և ընդունել սեփական մտքերն ու զգացմունքները՝ առանց դրանց դեմ պայքարելու [13]:

Արդյունավետության վերլուծություն

Ստիգմայի պայմաններում հոգեթերապևտիկ միջամտությունների արդյունավետությունը գնահատվում է բազմաշերտ՝ ներառելով կլինիկական, սոցիալական և ինքնագնահատման ցուցանիշներ [14]:

Վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ ստիգման և սոցիալական մեկուսացումը սթրեստգեն գործոններ են, որոնք նպաստում են տագնապի, դեպրեսիվ վիճակների և հարմարողական դժվարությունների առաջացմանը: Մշակութային նորմատիվների բարձր մակարդակն ու ոչ ֆորմալ սոցիալական վերահսկողությունը հաճախ ուժեղացնում են ստիգմայի ազդեցությունը՝ սահմանափակելով ինքնարտահայտման և սոցիալական ինտեգրացիայի հնարավորությունները:

Առաջարկվող ռազմավարություններ

1. Անհատական ճանաչողական-վարքային միջամտություններ և ինքնության վերափոխման ստավորում

Աջակցում են ինքնագիտակցության զարգացմանը, ճանաչողական շեղումների վերափոխմանը և հուզական կարգավորման բարելավմանը:

2. Սոցիալական աջակցություն ընտանիքից և համայնքից

Նպաստում է սոցիալական ինտեգրացիայի բարձրացմանը, նվազեցնում մեկուսացումը և ամրապնդում հոգեբանական դիմադրողականությունը:

3. Ստիգմայազերծման ծրագրեր՝ կրթական և հանրային միջավայրում

Ուղղված են հասարակության կողմից ստիգմայի ընկալման փոփոխմանը, խտրականության նվազեցմանը և հանրային գիտակցության բարձրացմանը:

4. Բազմաշերտ միջամտություններ

Միավորում են անհատի, ընտանիքի և համայնքի մակարդակների մոտեցումները՝ ապահովելով ինտեգրված, շարունակական և համապարփակ աջակցություն:

Այս ռազմավարությունների համատեղ կիրառումով նվազեցվում են ստիգմայի բացասական ազդեցությունները հոգեկան առողջության վրա, բարձրացվում սոցիալական ինտեգրացիան և խթանվում ինքնաձանաչումը, ինքնաիրացումը և հոգեբանական ձկունությունը:

Ներկայացված միջամտությունները կիրառելի են ոչ միայն կլինիկական, այլև մանկավարժական և հանրային ոլորտներում: Օրինակ՝ հոգեկրթությունը կարող է ինտեգրվել դպրոցական ծրագրերին՝ բարձրացնելով հոգեկան առողջության գիտակցությունը և նվազեցնելով ստիգման: Մոազգոնության տեխնիկաները միտված են զարգացնելու հոգեբանական դիմադրողականությունը, իսկ խմբային աջակցությունն ապահովում է անվտանգ միջավայր սոցիալական ներառման համար:

Պետք է ընդգծել, որ հոգեթերապևտիկ միջամտությունների շրջանակը ներառում է նաև այլ արդյունավետ մոտեցումներ, մասնավորապես՝ ճանաչողական-վարքաբանական թերապիա, ընդունման և հանձնառության թերապիա (ACT), որը հիմնված է հարաբերական շրջանակների տեսության (RFT) վրա, ինչպես նաև EMDR 2.0 և նարատիվ մոտեցումներ՝ նպաստելու հոգեբանական ձկունության զարգացմանը և ներքինացված ստիգմայի ազդեցության նվազեցմանը [6]:

Սակայն այս հոդվածում առանձնացրել ենք հատկապես հոգեկրթությունը, մտազգոտության տեխնիկաները և խմբային աջակցությունը՝ որպես առավել լայն կիրառելի, սոցիալ-մշակութային համատեքստում ադապտիվ և ապացուցահենք ռազմավարություններ:

Քննարկում, արդյունքներ և հետագա հետազոտությունների ուղղություններ

Սույն հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ ստիգման ներկայացնում է բազմաշերտ սոցիալ-հոգեբանական երևույթ, որը էական ազդեցություն է ունենում դեհանտ վարք դրսևորող կամ նորմատիվ համակարգից շեղվող ինքնություն ունեցող անձանց հոգեկան առողջության և ինքնության ձևավորման վրա: Ստացված տվյալները համապատասխանում են ժամանակակից մոտեցումներին, ըստ որոնց՝ ստիգմայի ազդեցությունը պայմանավորված է ոչ միայն անհատի հոգեբանական առանձնահատկություններով, այլև սոցիալական միջավայրի կառուցվածքով, մշակութային նորմերով և ոչ ֆորմալ վերահսկողության մեխանիզմներով:

Ստիգման ու դրա հետևանքով առաջացող բուլինգը, ինքնաստիգման գործում են որպես քրոնիկ սթրեսագեղձ գործոններ՝ նպաստելով տագնապային և դեպրեսիվ վիճակների, ադապտացիոն դժվարությունների և ինքնության ճգնաժամերի զարգացմանը:

Բազմաշերտ միջամտությունների մոտեցումը (հոգեթերապևտիկ, հոգեաօգնական, անհատական, միջանձնային և համայնքային) արդյունավետ է ստիգմայի բացասական ազդեցությունների մեղմման գործում. այն բարձրացնում է սոցիալական պատկանելիության զգացումը, նվազեցնում մեկուսացումը և ամրապնդում հոգեբանական դիմադրողականությունը:

Կրթական և հասարակական ստիգմայազերծման ծրագրերը կարող են նպաստել սոցիալական վերաբերմունքների փոփոխությանը և ներառական միջավայրի ձևավորմանը: Այս ինտեգրված մոտեցումը ընդգծում է հոգեբանական, սոցիոլոգիական և մշակութային գործոնների համակցված ուսումնասիրության կարևորությունը և թույլ է տալիս մշակել նպատակային սոցիալական ռազմավարություն և արդյունավետ միջամտություններ:

Հետագա հետազոտությունները նպատակահարմար է ուղղել մշակութաբանական, սոցիալ-կառուցողական և հավաքական արժեքային համակարգերի ազդեցության վերլուծությանը, ինչը կխորացնի դեհանտ վարքի և ստիգմայի ընկալման սոցիալ-մշակութային պայմանավորվածությունների ըմբռնումը և կբարձրացնի միջամտությունների արդյունավետությունը:

Եզրակացություն

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ստիգման և դեհանտ վարքը էական ազդեցություն են ունենում անհատի ինքնության, ինքնագնահատականի և հոգեկան առողջության վրա: Սոցիալական նորմերից շեղումը հաճախ ուղեկցվում է պիտակավորմամբ և մեկուսացմամբ, ինչը սահմանափակում է սոցիալական ինտեգրացիան և նպաստում հոգեկան լարվածությանը:

Հոդվածի արդյունքներով կարելի է եզրակացնել՝

1. Ներքինացված ստիգմայի ազդեցություն

Ներքինացված ստիգման խորացնում է սոցիալական խոցելիությունը, նվազեցնում ինքնավստահությունը և կարող է հանգեցնել դեպրեսիվ և

սթրեսային վիճակների:

2. **Բազմաշերտ միջամտությունների անհրաժեշտություն**

Անհատի ինքնության և սոցիալական ներգրավվածության ամրապնդման համար արդյունավետ են բազմաշերտ միջամտություններ՝ համատեղ անհատական, միջանձնային և համայնքային ռազմավարություններ:

3. **Հոգեկրթություն, խմբային աջակցություն և մտազգոնության տեխնիկաներ**

Այս միջամտությունները նպաստում են ստիզմայի պայմաններում սոցիալական մեկուսացման մեղմմանը և հոգեկան դիմադրողականության բարձրացմանը:

4. **Ինտեգրված գիտական մոտեցումների արժեքը**

Տեսական-վերլուծական և կիրառական մոտեցումների համակցումը թույլ են տալիս մշակել արդյունավետ ռազմավարություններ՝ բարձրացնելու անհատի ինքնագիտակցությունը և ինքնաձանաչումը:

5. **Գիտական նորույթ և մշակութային համատեքստ**

Առաջարկվող մոտեցումները մշակված են՝ հաշվի առնելով հայկական սոցիալ-մշակութային պայմանները և հնարավորություն են տալիս ձևավորելու նպատակային դեստիգմատիզացիոն ծրագրեր կրթական և հանրային միջավայրերում:

Եզրահանգման դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ստիզման նշանակալի ազդեցություն է թողնում ինքնության ձևավորման և հոգեկան առողջության վրա, և առաջարկում գործնական ռազմավարություններ՝ հոգեբանական կայունության, սոցիալական ինտեգրման և անձնական ձկոնության խթանման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Гриненко У.Б., Стигматизация как реакция общества на подростков с девиантным поведением, Москва, 2017, pp. 18–19. Портал психологических изданий PsyJournals.ru <https://psyjournals.ru/nonserialpublications/cjp2017/contents/Grinenko> (15.03.26)
2. Бовина И.Б., Бовин Б. Г., Стигматизация: социально-психологические аспекты (Часть1). *Психология и право*, 3(3), Стаття 3, 2013. URL: https://psyjournals.ru/journals/psylaw/archive/2013_n3/63778 (10.03.2026)
3. Деларю В.В., Психология отклоняющегося поведения, Учебно-методическое пособие, Волгоград, 2004., 78с. https://zzapomni.com/volgmu-volgograd/delaru-psiologiya-otklonyauschegosya-2004-2788?utm_source=chatgpt.com (12.03.26)
4. Кочеров А.В., Девиантное поведение как психологический феномен, Международный научный журнал "Вестник науки" № 2 (23) Т.2, 2020
5. <https://www.xn——8sbempcldcw3bmt.xn——plai/archiv/journal-2-23-2.pdf> (10.03.26)
6. Семенова Н.Д., Кузьменко А.Ю., Костюк Г.П., Психосообразование: проблемы и направления исследований, обозрение психиатрии и медицинской психологии № 4, 2016 https://psychiatr.ru/files/magazines/2016_12_obozr_997.pdf (21.03.26)
7. Расс Х. Полное наглядное пособие по терапии принятия и ответственности: революционные методы и стратегии для содействия глубоким изменениям в поведении клиентов ООО Издательство Эксмо, 2022, <https://www.litres.ru/book/herris-rass/polnoe-naglyadnoe-posobie-po-terapii-prinyatiya-i-otvetstvenno-67539660/chitat-onlayn/> (23.03.26)
8. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963. 147 p.
9. <https://cdn.penguin.co.uk/dam-assets/books/9780241548011/9780241548011-sample.pdf> (27.03.26)

10. Zaslavskaya M. & Agadjanian V., Gender Attitudes Across Generations in Contemporary Armenian Society (Comparative Analysis). *Journal of Sociology: Bulletin of Yerevan University*, 13(2 (36)), 2022, pp. 48–60. <https://doi.org/10.46991/BYSU:F/2022.13.2.048>
11. https://www.researchgate.net/publication/366972778_Gender_Attitudes_Across_Generations_in_Contemporary_Armenian_Society_Comparative_Analysis 25.03.26
12. Bezemer D. & Lerman Z., Rural livelihoods in Armenia. *Post-Communist Economies*, 16(3), 3, 2004, 33–348.
13. https://www.researchgate.net/publication/24085986_Rural_Livelihoods_in_Armenia (25.03.26)
14. Erikson E. H., *Identity: Youth and Crisis*. New York: W. W. Norton & Company, 1968, 336 p.
15. https://openlibrary.org/books/OL5540084M/Identity_youth_and_crisis?utm_source=chatgpt.com (12.03.26)
16. Yalom I.D., & Leszcz M., *The Theory and Practice of Group Psychotherapy* (5th ed.). New York: Basic Books, 2005, 560 p.
17. https://pinkpantheractivists.au/wp/wp-content/uploads/2024/05/Theory-and-Practice-of-Group-Psychhe-Irvin-D.-Yalom-Molyn-Leszcz.pdf?utm_source=chatgpt.com (15.03.26)
18. Mansor M., Chong M. C., Chui P. L., Hamdan M., & Lim C. C., Effect of mindfulness intervention on anxiety, distress, and depression for chronic diseases: a scoping review. *Psychology, Health & Medicine*, 28(6), 2023, pp. 1549–1561. <https://doi.org/10.1080/13548506.2022.2124288> (20.03.26)
19. Keng S.-L., Smoski M. J., & Robins C. J., Effects of mindfulness on psychological health: A review of empirical studies. *Clinical Psychology Review*, 31(6), 2011, pp. 1041–1056. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.04.006> (20.03.26)
20. Monographic Article, The State of Knowledge about Internalised Stigma based on the Socio-Cognitive-Behavioural Model, 2011.
21. <https://idus.us.es/server/api/core/bitstreams/9c7fb6f5-6711-453a-bb98-16420a4338f9/content>, (20.03.2026)
22. Link B. G., & Phelan J. C., Conceptualising stigma. *Annual Review of Sociology*, 27, 2001, pp. 363–385. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.363> (27.03.26)
23. **Bruce E. Wampold & Zac E. Imel (Eds.)**, *The Great Psychotherapy Debate: The Evidence for What Makes Psychotherapy Work* (2nd ed.). New York, NY: Routledge, 2015, 448 p.
24. <https://www.perlego.com/book/1610689/the-great-psychotherapy-debate-the-evidence-for-what-makes-psychotherapy-work-pdf> 21.03.26
25. **Segal Z. V., Williams J. M. G., & Teasdale J. D.**, *Mindfulness-Based Cognitive Therapy for Depression*. (MBSR + CBT + psychoeducation) – Oxford Univ. Press, **2018**
26. <https://scispace.com/pdf/mindfulness-based-cognitive-therapy-for-depression-j6clrtalzy.pdf> (18.03.26)

**ԲՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՀՎԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ
ԼՐԱԳՐՈՂԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐՈՒՄ. ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ԳԱՅԱՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան
ակադեմիկոս Մկրտիչ Մազմանյանի անվան հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ,
քիմ. գիտ. թեկն.
gayanca@yahoo.com

ԺԵՆՅԱ ԱԲԳԱՐՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
լրագրության մագիստրոս
jenyabgaryan@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-88

Համառոտագիր

Հոդվածում ուսումնասիրվում է բռնության և մահվան հանգամանքների լուսաբանումը լրատվամիջոցներում՝ հոգեբանական ազդեցության դիտանկյունից: Հետազոտության նպատակն է վերլուծել մեդիադաշտում առկա էթիկական խնդիրները և դրանց հոգեբանական հետևանքները լսարանի համար: Հոդվածի շրջանակներում իրականացվել է հայաստանյան և միջազգային առաջատար առցանց լրատվականների բովանդակային վերլուծություն, ինչը թույլ է տվել բացահայտել սենսացիոնիզմի և տեսողական բռնության դրսևորումները: Արդյունքները վկայում են, որ լրատվամիջոցները հաճախ գերակայությունը տալիս են դիտելիությանը, ինչը հանգեցնում է լսարանի մեջ տագնապայնության բարձրացման և հուզական դեսենսիտիզացիայի (զգայունության անկման):

Բանալի բռներ և բռնակապակցություններ՝ բռնություն, մահվան լուսաբանում, մեդիահոգեբանություն, լրագրողական էթիկա, սենսացիոնիզմ, տրավմատիկ բովանդակություն:

COVERAGE OF CIRCUMSTANCES OF VIOLENCE AND DEATH IN JOURNALISTIC MATERIALS: A PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

GAYANE GRIGORYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Department of Psychology named after Academician Mkrtich Mazmanyan,
PhD in Chemical Sciences, Associate Professor
gayanca@yahoo.com

ZHENYA ABGARYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
Master of Journalism
jenyabgaryan@gmail.com

Abstract

The article examines the coverage of circumstances involving violence and death in the media from the perspective of psychological impact. The study aims to analyse the ethical challenges in the media landscape and their psychological consequences for audiences. Within the scope of this research, a content analysis of leading Armenian and international online news outlets was conducted to identify manifestations of sensationalism and visual violence. The findings indicate that media organisations frequently prioritise viewership and high engagement rates, which leads to increased levels of anxiety and emotional desensitisation (a decrease in sensitivity) among the audience.

Keywords and phrases: Violence, death coverage, media psychology, journalistic ethics, sensationalism, traumatic content.

ОСВЕЩЕНИЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ НАСИЛИЯ И СМЕРТИ В ЖУРНАЛИСТСКИХ МАТЕРИАЛАХ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

ГАЯНЕ ГРИГОРЯН

Доцент кафедры психологии им. академика Мкртича Мазманияна
Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна,
кандидат химических наук
gayanca@yahoo.com

ЖЕНЯ АБГАРЯН

Магистр журналистики
Армянский государственный педагогический университет
им. Х. Абовяна
jenyabgaryan@gmail.com

Аннотация

В статье исследуется освещение обстоятельств насилия и смерти в средствах массовой информации с точки зрения психологического воздействия. Целью исследования является анализ этических проблем в медиaprостранстве и их психологических последствий для аудитории. В рамках статьи был проведен контент-анализ ведущих армянских и международных онлайн-изданий, что позволило выявить проявления сенсационности и визуального насилия. Результаты свидетельствуют о том, что СМИ зачастую отдают приоритет рейтингам и просмотрам, что приводит к росту тревожности и эмоциональной десенсибилизации (снижению чувствительности) у аудитории.

Ключевые слова и фразы: насилие, освещение смерти, медиапсихология, журналистская этика, сенсационность, травмирующий контент.

Ներածություն

Ժամանակակից տեղեկատվական դարաշրջանում զանգվածային լրատվամիջոցները դադարել են լինել իրականության պարզ արտացոլողը. դրանք ակտիվորեն ձևավորում և կառուցում են հանրային ընկալումները:

Տեղեկատվության տարածման արագությունը և թվային մեդիայի տիրապետությունը լրագրության առջև դրել են մի բարդ մարտահրավեր՝ ընտրություն կատարել օպերատիվության (ինչը հաճախ հանգեցնում է սենսացիոնիզմի) և մասնագիտական էթիկայի միջև:

Այս խնդիրն առավել սուր է դրսևորվում բռնության, մահվան և արտակարգ պատահարների լուսաբանման համատեքստում, որտեղ լրագրողական նյութի ազդեցությունը դուրս է գալիս զուտ տեղեկատվական դաշտից և ներխուժում մարդու հոգեկան առողջության տիրույթ:

Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ տեսողական բռնության չափաբաժնի մեծացումը լրատվական հոսքերում հանգեցնում է հասարակական տագնապայնության աճի:

Համաձայն Զորջ Գերբների «Ահագորու աշխարհի սինդրոմի» (Mean

World Syndrome) տեսության՝ բռնության տեսարանների հաճախակի դիտումը ստիպում է անհատին աշխարհին ընկալել որպես ավելի վտանգավոր և թշնամական վայր, քան այն կա իրականում **[1]**: Հայաստանյան իրականության մեջ, որտեղ հասարակությունը գտնվում է հետտրավմատիկ շրջանում, մեդիա բովանդակության հոգեբանական ազդեցության ուսումնասիրությունը դառնում է ոչ միայն մասնագիտական, այլև ազգային անվտանգության խնդիր:

Հոդվածի գիտական նպատակն է վերլուծել, թե ինչպես է բռնության լուսաբանման ձևը (լեզվական ընտրությունը, կադրերի բացվածությունը, էթիկական նորմերի պահպանումը) անդրադառնում լսարանի հուզական վիճակի վրա:

Մենք առաջ ենք քաշում այն թեզը, որ սենսացիոն նպատակներով մահվան հանգամանքների մանրամասն ներկայացումը նպաստում է լսարանի դեսենսիտիզացիային (զգայնության անկմանը), ինչը հանգեցնում է հանրային կարեկցանքի դեֆիցիտի և սոցիալական ապատիայի:

Հետազոտության շրջանակում իրականացված բովանդակային վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտել այն հիմնական միտումները, որոնք առկա են տեղական և միջազգային մեդիահարթակներում, և առաջարկել ուղիներ՝ լրագրողական աշխատանքը հոգեբանական անվտանգության չափանիշներին համապատասխանեցնելու համար:

Ուսումնասիրության մեթոդ

Հետազոտությունն իրականացվել է որակական և քանակական մեթոդների համադրությամբ: Որպես հիմնական գործիք կիրառվել է մեդիա մշտադիտարկումը և բովանդակային վերլուծությունը (content analysis): Ուսումնասիրության համար ընտրվել են հայաստանյան 3 առաջատար լրատվական կայքեր (2023–2024թթ. ժամանակահատվածում):

Վերլուծության են ենթարկվել մահվան ելքով պատահարների, սպանությունների և պատերազմական գործողությունների վերաբերյալ հրապարակումները: Դիտարկվել են հետևյալ չափանիշները.

- լուսանկարների և տեսանյութերի բացվածության աստիճանը (առանց զգուշացման կամ մշակման),
- վերնագրերի էմոցիոնալ երանգավորումը և սենսացիոնիզմը,
- զոհերի հարազատների իրավունքների և էթիկական նորմերի պահպանումը:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Բռնության լուսաբանման հոգեբանական ազդեցությունը հասկանալու համար հիմք են ընդունվել Զ.Գերբների «Ահագոյու աշխարհի սինդրոմի» (Mean World Syndrome) տեսությունը և մեդիաէթիկայի հիմնարար սկզբունքները: Հոգեբանական տեսանկյունից՝ բռնության տեսարանների հաճախակի ցուցադրումն առաջացնում է «երկրորդային տրավմատիզացիա»: Լրագրողական նյութը դադարում է լինել լոկ տեղեկություն և վերածվում է հոգեբանական ներազդման գործիքի, որը կարող է խաթարել հասարակական անվտանգության զգացումը:

Հոդվածի տեսական դրույթները հիմնավորելու համար դիտարկվել ենք երեք կոնկրետ դեպք, որոնք ցույց են տալիս մեդիա բովանդակության հոգեբանական ազդեցության ռիսկերը:

1. RT Russia և Ռուսաստանի դպրոցականի դեպքը (Ռուսաստան, 2025թ.)

Իրավիճակը: Դպրոցականի իրականացրած դանակահարության դեպքի ժամանակ RT Russia-ն հրապարակեց հանցագործի կողմից արված տեսանյութը, որտեղ նա նկարահանել էր հարձակման գնալու ընթացքը: Չնայած «18+» նախազգուշացմանը՝ տեսանյութը հասանելի մնաց մի քանի ժամ, ինչից հետո հեռացվեց: Դեպքը տեղի է ունեցել դեկտեմբերին, իսկ արդեն փետրվարին ստուգելիս նկատում ենք, որ նյութի մեջ առկա նկարներում հանցագործ երեխայի դեմքն արդեն բլուր էին արել [3]:

Հոգեբանական վերլուծություն: Հանցագործի «առաջին դեմքից» արված տեսանյութերի տարածումը ստեղծում է հանցագործության «գեյմիֆիկացիայի» (խաղայնացման) էֆեկտ: Լսարանը իրադարձությանը հետևում է մարդասպանի աչքերով, ինչը կարող է առաջացնել հուզական շոկ և նպաստել «նմանակող վարքագծին» (Copycat crime): Հեռացումը մի քանի ժամ անց փաստում է, որ լրատվամիջոցը սկզբնապես առաջնորդվել է դիտելիությամբ՝ անտեսելով հանրային հոգեկան անվտանգությունը:

2. «Սուրմալու» առևտրի կենտրոնի պայթյունը (Հայաստան, 2022թ.)

Իրավիճակը: Ողբերգական պայթյունից անմիջապես հետո մի շարք հայկական լրատվամիջոցներ և ֆեյսբուքյան էջեր իրականացնում էին ուղիղ հեռարձակումներ փլատակների մոտից: Կադրերում հաճախ երևում էին զոհվածների մարմնի մասեր, արնաշաղախ մարդիկ և հարազատների ծայրահեղ հիստերիկ վիճակը [4]:

Հոգեբանական վերլուծություն: Սա «տեսողական բռնության» դասական օրինակ է: Մարդկային ողբերգության ուղիղ հեռարձակումը, առանց որևէ խմբագրական միջամտության, լսարանի մեջ առաջացնում է «երկրորդային տրավմատիզացիա»: Դիտողը դառնում է ոչ թե տեղեկացված, այլ ողբերգության անուղղակի մասնակից, ինչը հանգեցնում է տագնապային խանգարումների և անօգնականության զգացումի խորացման:

3. Քրայսթչերչի մզկիթի հարձակման լուսաբանումը (Նոր Զելանդիա, 2019թ.)

Իրավիճակը: Ահաբեկիչը ուղիղ եթերով հեռարձակում էր սպանող: Միջազգային շատ լրատվամիջոցներ սկզբում օգտագործեցին այդ կադրերը իրենց ռեպորտաժներում [5]:

Հոգեբանական վերլուծություն: Այս դեպքը ստիպեց համաշխարհային մեդիա հանրության վերանայել էթիկայի կանոնները: Գիտականորեն ապացուցված է, որ նմանատիպ կադրերի տարածումը «հերոսացնում» է ահաբեկչին որոշակի մարգինալ խմբերի աչքերում: Արդյունքում՝ Նոր Զելանդիայում այդ տեսանյութի տարածումը քրեականացվեց, իսկ առաջատար մեդիաները պայմանավորվեցին երբեք չհրապարակել՝ «չարիքի տարածումը» կանխելու համար:

4. «Infoteka24» տեղեգրամյան ալիքի այս հրապարակումը դասական օրինակ է, թե ինչպես են լրատվամիջոցները շահարկում մահվան տեսարանները՝ դիտելիություն ապահովելու նպատակով: Հեղինակները նախապես զգուշացնում են նյութի ծանր լինելու մասին, սակայն միևնույն ժամանակ հրապարակում են դիակների բաց տեսարաններով կադրեր, ինչը հակասում է լրագրողական էթիկայի տարրական նորմերին և մարդու արժանապատվության հարգման սկզբունքին: Տեսողական նմանատիպ ագրեսիվ բովանդակությունը լսարանի մեջ առաջացնում է հուզական շոկ

և տազնապայնության բարձրացում՝ միաժամանակ նպաստելով բռնության նկատմամբ հասարակական զգայունության անկմանը (դեսենսիտիզացիա): Նման նյութերը հաճախ չեն կրում տեղեկատվական լուրջ արժեք, այլ ծառայում են որպես հուզական մանիպուլյացիայի գործիք, ինչը բացասաբար է անդրադառնում հանրային հոգեկան առողջության վրա [7]:

Ուսումնասիրությունը բացահայտում է նաև մեդիա հարթակների, մասնավորապես՝ YouTube-ի երկակի ստանդարտները, որտեղ արաբական լրատվամիջոցներին (օրինակ՝ *Al Jazeera* կամ նմանատիպ ալիքներին) հաճախ արտոնվում է հրապարակել բացահայտ դաժանության կադրեր, որոնք այլ պարագաներում կհեռացվեին: Այս երևույթը ստեղծում է տեղեկատվական անհավասարություն և նպաստում տրավմատիկ բովանդակության անարգել տարածմանը՝ բացատրելով դա իրադարձության «լրատվական արժեքով»: Սակայն հոգեբանական տեսանկյունից՝ նման կադրերի լեզիտիմացումը միայն խորացնում է լսարանի հուզական դեսենսիտիզացիան և խաթարում է թիկական միասնական նորմերի կիրառումը համաշխարհային մեդիայում:

Եզրակացություն

Ուսումնասիրելով բռնության և մահվան հանգամանքների լուսաբանման հոգեբանական առանձնահատկությունները ժամանակակից մեդիատիրություն, Հայաստանի ԶԼՄ-ների էթիկայի դիտորդ մարմնի՝ խոցելի խմբերի խնդիրները լուսաբանող լրագրողների համար նախատեսված գործնական ուղեցույցը՝ կարող ենք արձանագրել, որ լրատվամիջոցների գործելաոճը հաճախ հակասում է հանրային հոգեկան առողջության պահպանման սկզբունքներին: Կատարված վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

Ուսումնասիրված նյութերի զգալի մասում նկատվում է «տեսողական բռնության» (visual violence) գործոնը: Հաճախ օգտագործվում են արյունոտ տեսարաններ կամ դիակների անկանոն ծածկված պատկերներ, որոնք չունեն տեղեկատվական արժեք, սակայն ապահովում են բարձր դիտելիություն (click-through rate): Սա փաստում է այն մասին, որ լրատվականների համար առաջնային է դարձել սենսացիոն բովանդակությամբ սպառողների ուշադրությունը գրավելը:

Տրավմատիկ բովանդակության անընդհատ հոսքը հանրության շրջանում ձևավորում է հուզական դեսենսիտիզացիա, որի հետևանքով մարդիկ սկսում են անտարբերությամբ ընկալել դաժանությունը: Այս երևույթը վտանգավոր է նրանով, որ նվազեցնում է հասարակական կարեկցանքի շեմը և ստեղծում մի միջավայր, որտեղ մարդկային կյանքի կորուստն ընկալվում է որպես լոկ վիճակագրական տվյալ կամ հերթական լրատվական հոսք:

Հայաստանյան մեդիադաշտի դեպքում, որը գործում է հետպատերազմյան և տազնապային բարձր ֆոնի պայմաններում, ողբերգական դեպքերի անֆիլտր լուսաբանումը (ինչպես «Սուրմալու» կենտրոնի պայթյունի օրինակում էր) ուղղակիորեն խորացնում է հավաքական տրավման: Զոհերի հարազատների հուզական ծայրահեղ վիճակը ցուցադրելով՝ լրատվամիջոցները դիտողին դարձնում են «երկրորդային զոհ», ինչը լուրջ սպառնալիք է հանրային հոգեկան առողջության և սոցիալական կայունության համար:

Հանցագործությունների լուսաբանումն առաջին դեմքից կամ հանցագործների ուղերձների տարածումը նպաստում է բռնության յուրատեսակ «ռոմանտիզացմանը» կամ խաղայնացմանը: Նմանատիպ կադրերի տարածումը

ոչ միայն վիրավորում է մահացածների հիշատակը, այլև կարող է դրդել նմանակող վարքագծի (Copycat crime)՝ դառնալով չարիքի անուղղակի քարոզչության գործիք:

Մեդիա հարթակներում գործող երկակի ստանդարտները, որոնք թույլ են տալիս որոշակի լրատվականների տարածել բռնության կադրեր՝ պատրվակ բերելով դրանց «լրատվական արժեքը», խարխլում են էթիկական միասնական նորմերը: Սա ստեղծում է անվերահսկելի տեղեկատվական դաշտ, որտեղ մարդու արժանապատվությունը զիջում է քաղաքական կամ առևտրային շահերին:

Լրագրողական նյութերում առկա «18+» կամ նմանատիպ նախազգուշացումները մեծ մասամբ կրում են ձևական բնույթ և բավարար պաշտպանիչ մեխանիզմներ չեն: Անհրաժեշտ է վերանայել լրագրողական կրթության և ինքնակարգավորման մոտեցումները՝ շեշտադրելով հոգեբանական անվտանգության և զգայուն լուսաբանման վրա, որպեսզի լրատվամիջոցները դադարեն լինել տագնապի և տրավմայի տարածողներ:

Այսպիսով՝ բռնության և մահվան թեմաների լուսաբանումը պահանջում է մասնագիտական վարպետություն, հոգեբանական բարձր պատասխանատվություն, որտեղ լրագրողի առաջնային խնդիրն իրականության անաչառ արտացոլումն է՝ առանց լսարանի հոգեկան անդորրը խաթարելու:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. THE MEAN WORLD SYNDROME: Media Violence & the Cultivation of Fear <https://www.mediaed.org/transcripts/Mean-World-Syndrome-Transcript.pdf>
2. ՀՀ ԶԼՄ-ների էթիկայի դիտորդ մարմին, Խոցելի խմբերի խնդիրները լուսաբանող լրագրողների համար գործնական ուղեցույց, Երևան, 2023թ. <https://ypc.am/wp-content/uploads/2023/08/Guidelines-Vulnerable-groups %D5%80%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%AB%D5%BD.2023.pdf>
3. https://t.me/rt_russian/267149
4. Death Toll Rises In Armenian Market Blast <https://www.azatutyun.am/a/31987514.html> (11.02.2026)
5. Christchurch attack: suspect had white-supremacist symbols on weapons <https://www.theguardian.com/world/2019/mar/15/christchurch-shooting-new-zealand-suspect-white-supremacist-symbols-weapons> (13.02.2026)
6. <https://www.youtube.com/watch?v=STm97BgIvUQ>
7. <https://t.me/infoteka24/69853>

ԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԱՆՁԻ ԲԱՐԵԿԵՅՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔ

ՆՈՆԱ ԳՅՈՒԼԱՄԲԱՐՅԱՆ

Երևանի իրավատնտեսագիտական և կառավարման քոլեջի
ուսումնական կազմակերպչական գծով փոխտնօրեն,
Հայաստանի եվրոպական համալսարանի
Հոգեբանության ամբիոնի դասախոս,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու
nona.gyulambaryan@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-95

Համառոտագիր

Հոգվածում քննարկվում է հոգեբանական անվտանգության հասկացության բովանդակությունը կրթական համատեքստում, ներկայացվում են դրա հիմնական տեսական մոտեցումները և կառուցվածքային բաղադրիչները՝ սոցիալ-հոգեբանական կլիման, կառավարման և առաջնորդության ոճը, հաղորդակցական անվտանգությունը և ներառականության ապահովումը:

Վերլուծվում է նաև հոգեբանական անվտանգության ազդեցությունը սովորողների և մանկավարժների հոգեկան առողջության, ինքնագնահատականի, մոտիվացիայի և ակադեմիական արդյունավետության վրա: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում կրթական միջավայրում առկա ռիսկերին՝ բուլլինգին, հաղորդակցական խոչընդոտներին, ավտորիտար կառավարման մոդելներին և թվայնացման պայմաններում առաջացող նոր մարտահրավերներին:

Հոգվածում ներկայացվում են նաև հոգեբանապես անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման հիմնական ուղիները՝ սոցիալ-հուզական ուսուցման ծրագրերի ներդրում, մանկավարժների հաղորդակցական և հուզական կարողությունների զարգացում, ինչպես նաև կրթական հոգեբանի դերի ամրապնդում: Արդյունքում հիմնավորվում է, որ հոգեբանական անվտանգությունը արդյունավետ ուսումնառության, անձի բարեկեցության և կրթական համակարգի կայուն զարգացման կարևորագույն նախապայման է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կրթական միջավայր, հոգեբանական անվտանգություն, անձի բարեկեցություն, սոցիալ-հոգեբանական կլիմա, ներառական կրթություն, հաղորդակցական անվտանգություն, սոցիալ-հուզական ուսուցում:

PSYCHOLOGICAL SAFETY OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT AS A BASIS FOR PERSONAL WELL-BEING

NONA GYULAMBARYAN

Yerevan College of Law, Economics and Management
Deputy Director for Educational and Organisational Affairs,
European University of Armenia
Lecturer at the Department of Psychology
PhD in Psychological Sciences
nona.gyulambaryan@gmail.com

Abstract

The article examines the concept of psychological safety within the educational context, presenting its main theoretical approaches and structural components, including the socio-psychological climate, management and leadership styles, communicative safety, and the provision of inclusivity.

The study also analyses the impact of psychological safety on the mental well-being, self-esteem, motivation, and academic performance of both students and educators. Particular attention is given to the risks in the educational environment, such as bullying, communication barriers, authoritarian management models, and emerging challenges in the context of digitalisation.

The article also outlines the main strategies for developing a psychologically safe educational environment, including the implementation of social-emotional learning programs, the development of teachers' communicative and emotional competencies, and the strengthening of the role of the educational psychologist.

As a result, it is argued that psychological safety is a fundamental prerequisite for effective learning, individual well-being, and the sustainable development of the educational system.

Keywords and phrases: Educational environment, psychological safety, personal well-being, socio-psychological climate, inclusive education, communicative safety, social-emotional learning..

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ КАК ОСНОВА ЛИЧНОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ

НОНА ГЮЛАМБАРЯН

Заместитель директора по образовательным и организационным вопросам
Ереванского колледжа права, экономики и менеджмента,
преподаватель кафедры психологии Европейского университета Армении,
кандидат психологических наук
nona.gyulambaryan@gmail.com

Аннотация

В статье рассматривается содержание понятия психологической безопасности в образовательном контексте, представлены основные теоретические подходы и структурные компоненты данного феномена: социально-психологический климат, стиль управления и лидерства, коммуникативная безопасность и обеспечение инклюзивности.

Анализируется влияние психологической безопасности на психическое здоровье, самооценку, мотивацию и академическую успешность обучающихся и педагогов. Особое внимание уделяется рискам, существующим в образовательной среде, таким как буллинг, коммуникативные барьеры, авторитарные модели управления и новые вызовы, возникающие в условиях цифровизации.

В статье также представлены основные пути формирования психологически безопасной образовательной среды, включая внедрение программ социально-эмоционального обучения, развитие коммуникативных и эмоциональных компетенций педагогов, а также усиление роли школьного (образовательного) психолога.

В результате обосновывается, что психологическая безопасность является важнейшим условием эффективного обучения, благополучия личности и устойчивого развития образовательной системы, мотивации с точки зрения управления персоналом, через определенные факторы.

Ключевые слова и фразы: образовательная среда, психологическая безопасность, благополучие личности, социально-психологический климат, инклюзивное образование, коммуникативная безопасность, социально-эмоциональное обучение.

Ներածություն

Ժամանակակից կրթական համակարգում կրթության արդյունավետությունը պայմանավորված է ոչ միայն ուսումնական ծրագրերի բովանդակությամբ և դասավանդման մեթոդներով, այլև կրթական միջավայրի հոգեբանական առանձնահատկություններով: Կրթական միջավայրի կարևորագույն բնութագրիչներից մեկը հոգեբանական անվտանգությունն է, որը սովորողների անձնային զարգացման, սոցիալական հարմարման և ուսումնական գործունեության արդյունավետության կարևոր գործոնն է [1]:

Հոգեբանական անվտանգությունը կրթական միջավայրում ենթադրում է այնպիսի պայմանների առկայություն, որտեղ սովորողը և մանկավարժը իրենց զգում են պաշտպանված, ընդունված, հարգված և կարող են ազատ արտահայտել իրենց կարծիքը, գաղափարները և զգացմունքները՝ առանց վախի քննադատության, նվաստացման կամ սոցիալական մեկուսացման: Նման միջավայրում ձևավորվում է վստահություն, համագործակցություն և փոխադարձ հարգանք, որոնք կրթական գործընթացի արդյունավետության կարևոր նախադրյալներ են [2]:

Հոգեբանական անվտանգության խնդիրը կրթության ոլորտում հատկապես արդիական է ժամանակակից հասարակության պայմաններում, երբ կրթական միջավայրում առկա են բազմաթիվ սոցիալ-հոգեբանական ռիսկեր՝ բուլլինգ, հաղորդակցական խոչընդոտներ, մրցակցային սթրես, ավտորիտար կառավարման մոդելներ, ինչպես նաև թվայնացման և սոցիալական ցանցերի ազդեցությամբ առաջացող նոր մարտահրավերներ [3]: Այս գործոնները կարող են բացասաբար ազդել սովորողների և մանկավարժների հոգեկան առողջության, ինքնագնահատականի, մոտիվացիայի և ակադեմիական արդյունավետության վրա:

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգությունը սերտորեն կապված է սոցիալ-հոգեբանական կլիմայի, կառավարման և առաջնորդության ոճի, հաղորդակցության մշակույթի, ինչպես նաև ներառական կրթության ապահովման հետ [4]: Եթե կրթական հաստատությունում գերակշռում է վախի, խիստ վերահսկողության, քննադատության և պատժի մթնոլորտը, ապա դա նվազեցնում է սովորողների ակտիվությունը, ստեղծագործականությունը և ուսումնառության մոտիվացիան: Աջակցող և համագործակցային միջավայրը, հակառակը, նպաստում է անձի զարգացմանը և կրթության արդյունավետությանը [5]:

Այս հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել հոգեբանական անվտանգության բովանդակությունը կրթական միջավայրում, ներկայացնել դրա կառուցվածքային բաղադրիչները, վերլուծել դրա ազդեցությունը սովորողների և մանկավարժների հոգեկան առողջության, մոտիվացիայի և ակադեմիական արդյունավետության վրա, ինչպես նաև ներկայացնել հոգեբանապես անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման հիմնական ուղիները:

1. Հոգեբանական անվտանգության հասկացությունը կրթական միջավայրում

Հոգեբանական անվտանգությունը կրթական միջավայրում ներկայացնում է հոգեբանական և սոցիալական պայմանների համալիր համակարգ, որի նպատակն է ապահովել անհատների պաշտպանվածությունը, ընդունվածությունը և հարգանքը սոցիալական միջավայրում [6]: Այն ոչ միայն սահմանում է սովորողների և մանկավարժների միջև փոխհարգանքի և վստահության մթնոլորտի առկայությունը, այլև կրթական գործընթացի արդյունավետության, ստեղծագործականության և ընդհանուր բարեկեցության կարևոր նախապայմանն է [1, 2, 5]:

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգությունը ներառում է հետևյալ հիմնական տարրերը՝

- Հարգալից հարաբերություններ.
Սովորողների և մանկավարժների միջև ձևավորված փոխադարձ հարգանքը, որն արտահայտվում է լսելու, աջակցելու և ոչ քննադատական

վերաբերմունքի միջոցով [6, 8]:

- Աջակցող հաղորդակցություն.
Հոգեբանական անվտանգ միջավայրում հաղորդակցությունը կառուցված է բաց, կառուցողական և ոչ վրդովեցնող սկզբունքների վրա. մարդիկ ազատ են արտահայտելու իրենց կարծիքները, հարցերը և գաղափարները [2, 8]:
- Սխալվելու իրավունքի ընդունում.
Սովորողը իրավունք ունի սխալվելու և փորձարկելու տարբեր մոտեցումներ՝ առանց անհատական արժեհամակարգի խաթարման, ինչը խթանում է ստեղծագործականությունն ու նորարարական մտածողությունը [1, 5, 6]:
- Արդար գնահատում.
Ուսումնական ձեռքբերումների և վարքի գնահատումը պետք է լինի թափանցիկ, հստակ չափանիշներով, կառուցողական և ոչ միայն արդյունքների վրա կենտրոնացած [7, 9]:
- Սոցիալական աջակցություն.
Ընդունված են խմբային աջակցության մեխանիզմները, մասնագիտական և հոգեբանական խորհրդատվության ծառայությունները, որոնք նպաստում են սովորողների և մանկավարժների հուզական կայունությանը [3, 11]:

2. **Հոգեբանական անվտանգության կառուցվածքային բաղադրիչները կրթական միջավայրում**

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգությունը ձևավորվում է մի շարք կառուցվածքային բաղադրիչների միջոցով, որոնք փոխկապակցված են և միասին ձևավորում են կրթական կազմակերպության սոցիալ-հոգեբանական միջավայրը [1, 2]: Հոգեբանական անվտանգությունը պայմանավորված է կրթական հաստատության կառավարման համակարգով, մանկավարժական մոտեցումներով, հաղորդակցության մշակույթով, սոցիալական հարաբերություններով և կազմակերպչական արժեքներով [7, 8]:

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգության հիմնական կառուցվածքային բաղադրիչներն են՝ սոցիալ-հոգեբանական կլիման, կառավարման և առաջնորդության ոճը, հաղորդակցական անվտանգությունը, ներառականության ապահովումը, ինչպես նաև փոխադարձ վստահության և աջակցության համակարգը [4, 9, 11]:

- Սոցիալ-հոգեբանական կլիմա
Սոցիալ-հոգեբանական կլիման կրթական միջավայրում ձևավորված հարաբերությունների, հուզական մթնոլորտի, փոխադարձ վստահության և համագործակցության ամբողջությունն է [9]: Դրական սոցիալ-հոգեբանական կլիման նպաստում է սովորողների ակտիվությանը, հաղորդակցությանը և համագործակցությանը [8, 10]: Բացասական կլիման առաջացնում է կոնֆլիկտներ, սոցիալական մեկուսացում և հաղորդակցական խոչընդոտներ [4]:
- Կառավարման և առաջնորդության ոճ
Կրթական հաստատության կառավարման ոճը հոգեբանական

անվտանգության ձևավորման կարևոր գործոն է [7]: Ավտորիտար կառավարման դեպքում գերակշռում է խիստ վերահսկողությունը և պատիժը, ինչը ստեղծում է վախի մթնոլորտ և նվազեցնում ստեղծագործականությունն ու նախաձեռնողականությունը: Ժողովրդավարական և մասնակցային կառավարման մոդելները նպաստում են վստահության, համագործակցության և հոգեբանական անվտանգության բարձրացմանը [5, 8]:

- Հաղորդակցական անվտանգություն
Հաղորդակցական անվտանգությունը նշանակում է, որ սովորողները և մանկավարժները կարող են ազատ արտահայտել իրենց կարծիքը, գաղափարները և հարցերը՝ առանց վախի քննադատության կամ նվաստացման [2, 8]: Աջակցող հաղորդակցությունը բարձրացնում է ուսուցման արդյունավետությունը, խթանում համագործակցությունը և նվազեցնում կոնֆլիկտների հավանականությունը [1, 6]:
- Ներառականության ապահովում
Ներառական կրթությունը ենթադրում է, որ բոլոր սովորողները ընդունված են՝ անկախ իրենց կարողություններից կամ սոցիալական առանձնահատկություններից [11]: Ներառական միջավայրը նվազեցնում է խտրականությունը, բարձրացնում հավասար հնարավորությունները և նպաստում փոխադարձ հարգանքին [10, 11]:
- Վստահության և աջակցության համակարգ
Փոխադարձ վստահությունը և սոցիալական աջակցությունը կարևոր են հոգեբանական անվտանգ միջավայրի ձևավորման համար [5, 9]: Վստահության առկայությունը նվազեցնում է սթրեսը, բարձրացնում մոտիվացիան, խթանում համագործակցությունը և բարելավում սոցիալ-հոգեբանական կլիման [3, 6]:

3. **Հոգեբանական անվտանգության ազդեցությունը սովորողների և մանկավարժների վրա**

Հոգեբանական անվտանգությունը կարևոր ազդեցություն ունի կրթական գործընթացի բոլոր մասնակիցների՝ սովորողների, մանկավարժների և կրթական կազմակերպության ընդհանուր արդյունավետության վրա: Հոգեբանական անվտանգ միջավայրը նպաստում է անձի հուզական կայունությանը, սոցիալական ադապտացիային, ստեղծագործական մտածողությանը և ուսումնառության արդյունավետությանը: Հոգեբանական անվտանգության բացակայությունը, հակառակը, կարող է առաջացնել սթրես, անհանգստություն, մոտիվացիայի անկում և սոցիալական մեկուսացում:

Առաջին հերթին հոգեբանական անվտանգությունը նպաստում է սովորողների հոգեկան առողջության պահպանմանը, նվազեցնում է անհանգստությունը և սթրեսը [5]: Երբ սովորողը գտնվում է աջակցող և անվտանգ միջավայրում, նա իրեն զգում է պաշտպանված և վստահ, ինչը նվազեցնում է վախի և անհանգստության մակարդակը: Հոգեբանական անվտանգ միջավայրում սովորողները ավելի հեշտ են հարմարվում կրթական միջավայրին, ավելի քիչ են ունենում հուզական լարվածություն և ավելի կայուն են հոգեբանական տեսանկյունից: Հոգեկան առողջության պահպանման տեսանկյունից կարևոր է, որ կրթական միջավայրում բացակայի նվաստացումը, խտրականությունը, բուլլինգը և անարդար վերաբերմունքը, քանի որ դրանք կարող են առաջացնել հոգեբանական տրավմա և երկարատև սթրեսային վիճակներ:

Երկրորդ կարևոր ազդեցությունը կապված է ինքնագնահատականի ձևավորման հետ: Աջակցող միջավայրում ձևավորվում է դրական ինքնագնահատական, իսկ քննադատական միջավայրում՝ ցածր ինքնագնահատական և անվստահություն **[6]**: Ինքնագնահատականը անձի հոգեբանական կառուցվածքի կարևոր բաղադրիչներից է, որը ազդում է սովորողի վարքի, հաղորդակցության և ուսման նկատմամբ վերաբերմունքի վրա: Եթե սովորողը հաճախ ստանում է աջակցություն, խրախուսում և դրական հետադարձ կապ, ապա նրա մոտ ձևավորվում է ինքնավստահություն և սեփական կարողությունների նկատմամբ հավատ: Եթե, հակառակը, կրթական միջավայրում գերակշռում են քննադատությունը, համեմատությունը և նվաստացումը, ապա ձևավորվում է անվստահություն, վախ սխալվելուց և պասիվություն ուսումնական գործընթացում: Դրական ինքնագնահատական ունեցող սովորողները ավելի նախաձեռնող են, ակտիվ և պատրաստ են հաղթահարել դժվարությունները:

Երրորդ ազդեցությունը կապված է ուսումնառության մոտիվացիայի հետ: Հոգեբանական անվտանգ միջավայրում սովորողները ավելի ակտիվ են մասնակցում դասերին, ավելի հաճախ են հարցեր տալիս և մասնակցում քննարկումներին **[1]**: Մոտիվացիան ուսուցման գործընթացի հիմնական շարժիչ ուժերից է, և այն մեծապես կախված է կրթական միջավայրի հոգեբանական մթնոլորտից: Եթե սովորողը չի վախճնում սխալվելուց, քննադատվելուց կամ ծաղրի ենթարկվելուց, ապա նա ավելի ակտիվ է ներգրավվում ուսումնական գործընթացում: Հոգեբանական անվտանգությունը նպաստում է ներքին մոտիվացիայի ձևավորմանը, երբ սովորողը սովորում է ոչ թե պատժից խուսափելու կամ գնահատականի համար, այլ գիտելիք ձեռք բերելու և ինքնագարգացման նպատակով: Սա բարձրացնում է ուսուցման արդյունավետությունը և սովորողի ուսումնական ակտիվությունը:

Չորրորդ կարևոր ազդեցությունը ակադեմիական առաջադիմությունն է: Դրական սոցիալ-հոգեբանական կլիմա ունեցող կրթական հաստատություններում սովորողների ակադեմիական արդյունքներն ավելի բարձր են **[10]**: Դա պայմանավորված է նրանով, որ հոգեբանական անվտանգ միջավայրում սովորողներն ավելի կենտրոնացած են ուսման վրա, ավելի ակտիվ են մասնակցում դասերին, ավելի լավ են համագործակցում խմբային աշխատանքներում և ավելի քիչ են ունենում սթրեսային վիճակներ, որոնք խանգարում են ուսուցմանը: Հոգեբանական անվտանգությունը նպաստում է նաև ստեղծագործական մտածողության և քննադատական մտածողության զարգացմանը, ինչը կարևոր է ժամանակակից կրթության համար:

Հոգեբանական անվտանգությունը կարևոր է նաև մանկավարժների համար, քանի որ այն նպաստում է մասնագիտական բավարարվածությանը և նվազեցնում է մասնագիտական այրման վտանգը **[3]**: Եթե մանկավարժը աշխատում է աջակցող և համագործակցային միջավայրում, ունի գործընկերների և ղեկավարության աջակցություն, ապա նա ավելի արդյունավետ է իրականացնում իր մասնագիտական գործունեությունը, ավելի քիչ է ենթարկվում սթրեսի և մասնագիտական այրման: Հոգեբանական անվտանգ աշխատանքային միջավայրը նպաստում է մանկավարժի ստեղծագործական մոտեցմանը, նոր մեթոդների կիրառմանը և մասնագիտական զարգացմանը:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է նշել, որ հոգեբանական անվտանգությունը կրթական միջավայրում ազդում է

- սովորողների հոգեկան առողջության վրա,
- ինքնագնահատականի ձևավորման վրա,
- ուսումնառության մոտիվացիայի վրա,
- ակադեմիական առաջադիմության վրա,
- սոցիալական հարաբերությունների վրա,
- մանկավարժների մասնագիտական արդյունավետության և բավարարվածության վրա:

Այսպիսով՝ հոգեբանական անվտանգությունը կրթական գործընթացի արդյունավետության, սովորողների անձնային զարգացման և մանկավարժների մասնագիտական բարեկեցության կարևորագույն պայմաններից է: Հոգեբանորեն անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորումը պետք է լինի կրթական համակարգի առաջնահերթ ուղղություններից մեկը, քանի որ այն նպաստում է ոչ միայն գիտելիքների յուրացմանը, այլև անձի համակողմանի զարգացմանը և հոգեբանական բարեկեցությանը:

4. **Կրթական միջավայրում հոգեբանական ռիսկերը**

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգության հիմնական սպառնալիքներից մեկը բուլլինգն է, որը կարող է առաջացնել վախ, մեկուսացում, դեպրեսիա և ուսման նկատմամբ հետաքրքրության կորուստ **[4]**: Բուլլինգը ագրեսիվ վարքագծի համակարգված դրսևորում է, որը ուղղված է մեկ անձի կամ անձանց խմբի նկատմամբ և ուղեկցվում է ուժերի անհավասարությամբ: Կրթական միջավայրում բուլլինգը կարող է ունենալ տարբեր ձևեր՝ ֆիզիկական բռնություն, վերբալ վիրավորանքներ, սոցիալական մեկուսացում, կեղծ լուրերի տարածում, ինչպես նաև կիբերբուլլինգ: Բուլլինգի ենթարկված սովորողները հաճախ ունենում են անհանգստություն, ինքնագնահատականի անկում, սոցիալական մեկուսացում և ուսման նկատմամբ մոտիվացիայի նվազում: Երկարատև բուլլինգը կարող է հանգեցնել նաև հոգեբանական տրավմայի, դեպրեսիվ վիճակների և սոցիալական ադապտացիայի դժվարությունների:

Մյուս կարևոր ռիսկը հաղորդակցական խոչընդոտներն են՝ քննադատությունը, նվաստացումը, անտեսումը և անհարգալից վերաբերմունքը **[8]**: Կրթական միջավայրում հաղորդակցությունը կարևոր դեր ունի հոգեբանական անվտանգության ձևավորման գործում: Եթե մանկավարժ-սովորող կամ սովորող-սովորող հարաբերություններում գերակշռում են բացասական հաղորդակցական դրսևորումները, ապա ձևավորվում է լարված և անհանգիստ մթնոլորտ: Քննադատությունը, հատկապես հրապարակային և ոչ կառուցողական ձևով, կարող է նվազեցնել սովորողի ինքնավստահությունը և առաջացնել վախ սխալվելուց: Նվաստացումը և անտեսումը կարող են ձևավորել սոցիալական մեկուսացման զգացում, իսկ անհարգալից վերաբերմունքը խաթարում է վստահության մթնոլորտը: Արդյունքում սովորողները խուսափում են ակտիվ մասնակցությունից, չեն արտահայտում իրենց կարծիքը և դառնում են պասիվ ուսումնական գործընթացում:

Բացասական ազդեցություն ունեն նաև ավտորիտար կառավարման մոդելները, որտեղ գերակշռում են պատիժը և խիստ վերահսկողությունը **[7]**: Ավտորիտար կառավարման պայմաններում կրթական գործընթացը հիմնվում է ենթակայության, կարգապահության խիստ վերահսկողության և պատժի վրա, ինչը կարող է առաջացնել վախի և լարվածության մթնոլորտ: Նման միջավայրում սովորողները հաճախ առաջնորդվում են ոչ թե ներքին

մոտիվացիայով, այլ պատժից խուսափելու ցանկությամբ: Սա նվազեցնում է ստեղծագործական մտածողությունը, նախաձեռնողականությունը և ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու կարողությունը: Բացի այդ, ավտորիտար կառավարման պայմաններում հաճախ սահմանափակվում է ազատ հաղորդակցությունը և հետադարձ կապը, ինչը նույնպես նվազեցնում է հոգեբանական անվտանգության մակարդակը կրթական միջավայրում:

Թվայնացման պայմաններում առաջացել են նաև նոր ռիսկեր՝ կիբերբուլլինգ, տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածություն և սոցիալական մեկուսացում **[10]**: Ժամանակակից կրթական համակարգում թվային տեխնոլոգիաների կիրառումը դարձել է ուսուցման անբաժանելի մաս, սակայն դրա հետ մեկտեղ առաջացել են նոր հոգեբանական խնդիրներ: Կիբերբուլլինգը հատկապես վտանգավոր է, քանի որ այն կարող է տեղի ունենալ ցանկացած ժամանակ և տարածվել մեծ լսարանի մեջ սոցիալական ցանցերի միջոցով: Տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածությունը կարող է առաջացնել հոգնածություն, ուշադրության կենտրոնացման դժվարություններ և սթրես: Բացի այդ՝ երկարատև առցանց ուսուցումը կարող է նվազեցնել սոցիալական շփումները և առաջացնել սոցիալական մեկուսացում, ինչը բացասաբար է ազդում սովորողների սոցիալական հմտությունների և հուզական զարգացման վրա:

Այսպիսով՝ կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգության ռիսկերը բազմազան են և կապված են ինչպես միջանձնային հարաբերությունների, այնպես էլ կառավարման համակարգի և ժամանակակից տեխնոլոգիական միջավայրի հետ: Այս ռիսկերի ժամանակին բացահայտումը և կանխարգելումը կարևոր պայման է հոգեբանապես անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման համար:

5. Հոգեբանապես անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման ուղիները

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգության ապահովման գործընթացում կարևոր է դիտարկել այն ռիսկերը և սպառնալիքները, որոնք կարող են խաթարել սովորողների և մանկավարժների հոգեբանական բարեկեցությունը: Հոգեբանական ռիսկերը կրթական միջավայրում կապված են միջանձնային հարաբերությունների, կառավարման համակարգի, հաղորդակցության առանձնահատկությունների և ժամանակակից թվային միջավայրի ազդեցության հետ:

Կրթական միջավայրում հոգեբանական անվտանգության հիմնական սպառնալիքներից մեկը բուլլինգն է, որը կարող է առաջացնել վախ, մեկուսացում, դեպրեսիա և ուսման նկատմամբ հետաքրքրության կորուստ **[4]**: Բուլլինգը կարող է դրսևորվել տարբեր ձևերով՝ ֆիզիկական, խոսքային, սոցիալական և կիբերբուլլինգ: Հատկապես վտանգավոր է սոցիալական մեկուսացումը և խմբից դուրս մղելը, քանի որ այդ դեպքում սովորողը կորցնում է պատկանելության զգացումը, որը անձի հոգեբանական կայունության կարևոր պայմաններից է: Բուլլինգի երկարատև ազդեցությունը կարող է հանգեցնել ոչ միայն ուսման առաջադիմության նվազման, այլ նաև ինքնագնահատականի անկման, անհանգստության, դեպրեսիվ վիճակների և սոցիալական ադապտացիայի խնդիրների:

Մյուս կարևոր ռիսկը հաղորդակցական խոչընդոտներն են՝ քննադատությունը, նվաստացումը, անտեսումը և անհարգալից վերաբերմունքը

[8]: Եթե կրթական միջավայրում հաղորդակցությունը կառուցված է վախի, խիստ քննադատության կամ պատժի վրա, ապա սովորողները խուսափում են արտահայտել իրենց կարծիքը, հարցեր տալ և մասնակցել քննարկումներին: Սա նվազեցնում է ուսուցման արդյունավետությունը, քանի որ ակտիվ հաղորդակցությունը ուսուցման կարևորագույն պայմաններից է: Հաղորդակցական խոչընդոտները կարող են առաջացնել նաև կոնֆլիկտներ, փոխադարձ անվստահություն և բացասական սոցիալ-հոգեբանական կլիմա:

Բացասական ազդեցություն ունեն նաև ավտորիտար կառավարման մոդելները, որտեղ գերակշռում են պատիժը և խիստ վերահսկողությունը **[7]:** Ավտորիտար կառավարման պայմաններում սովորողները և նույնիսկ մանկավարժները հաճախ գտնվում են մշտական վերահսկողության և գնահատման ճնշման տակ, ինչը կարող է առաջացնել սթրես, անհանգստություն և մոտիվացիայի նվազում: Նման միջավայրում սովորողները ավելի քիչ են ցուցաբերում նախաձեռնողականություն, ստեղծագործականություն և ինքնուրույն մտածողություն, քանի որ վախենում են սխալվելուց կամ քննադատվելուց: Ժողովրդավարական և համագործակցային կառավարման մոդելները, հակառակը, նպաստում են հոգեբանական անվտանգության բարձրացմանը և դրական սոցիալ-հոգեբանական կլիմայի ձևավորմանը:

Թվայնացման պայմաններում առաջացել են նաև նոր ռիսկեր՝ կիրբերբուլլինգ, տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածություն և սոցիալական մեկուսացում **[10]:** Հեռավար ուսուցումը և թվային տեխնոլոգիաների լայն կիրառումը, մի կողմից, ստեղծում են նոր հնարավորություններ կրթության համար, սակայն մյուս կողմից՝ առաջացնում են նոր հոգեբանական խնդիրներ: Կիրբերբուլլինգը հատկապես վտանգավոր է, քանի որ այն կարող է շարունակվել նաև դպրոցից դուրս՝ սոցիալական ցանցերում և առցանց հարթակներում: Տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածությունը կարող է առաջացնել հոգնածություն, ուշադրության նվազում և սթրես, իսկ երկար ժամանակ առցանց ուսուցումը կարող է հանգեցնել սոցիալական մեկուսացման և հաղորդակցական հմտությունների նվազման:

Այսպիսով՝ կրթական միջավայրում հոգեբանական ռիսկերը բազմաբնույթ են և կարող են կապված լինել ինչպես միջանձնային հարաբերությունների, այնպես էլ կառավարման համակարգի և թվային միջավայրի ազդեցության հետ: Հոգեբանական անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման համար անհրաժեշտ է ժամանակին բացահայտել այս ռիսկերը և մշակել կանխարգելիչ ծրագրեր, որոնք կնպաստեն դրական սոցիալ-հոգեբանական կլիմայի ձևավորմանը և կրթական գործընթացի արդյունավետությանը:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ հոգեբանական անվտանգությունը կրթական միջավայրում ժամանակակից կրթության կարևորագույն հիմնարար պայմաններից է, որը ապահովում է ոչ միայն ուսումնական գործընթացի արդյունավետությունը, այլև սովորողների և մանկավարժների հոգեբանական բարեկեցությունը, անձի զարգացումը և կրթական համակարգի կայունությունը: Կրթական հոգեբանության և մանկավարժական հոգեբանության ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ անվտանգ և աջակցող միջավայրը նպաստում է սովորողների ճանաչողական ակտիվությանը, սոցիալական զարգացմանը և անձնային աճին **[1, 2]:**

Հոգեբանական անվտանգ միջավայրում նվազում են անհանգստությունը, վախը, սթրեսը և հուզական լարվածությունը, ինչը դրական ազդեցություն է ունենում սովորողների ուսումնական առաջադիմության, ինքնավստահության և մոտիվացիայի վրա: Անձակենտրոն կրթության տեսությունները ցույց են տալիս, որ ընդունված և հարգված լինելու զգացումը ինքնաիրացման և արդյունավետ ուսուցման կարևոր պայմանն է [5]: Միևնույն ժամանակ, մարդու պահանջմունքների հիերարխիայի տեսության համաձայն՝ անվտանգության և պատկանելության պահանջմունքների բավարարման դեպքում է հնարավոր անձի լիարժեք զարգացումը և ինքնադրսևորումը [5]:

Կրթական միջավայրի հոգեբանական անվտանգությունը սերտորեն կապված է նաև դպրոցական կլիմայի, դասարանի սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի և միջանձնային հարաբերությունների հետ: Հատկապես կարևոր է համագործակցային ուսուցման կազմակերպումը, որը նպաստում է փոխօգնության, հանդուրժողականության, սոցիալական պատասխանատվության և հաղորդակցական հմտությունների զարգացմանը [7]: Դասարանի դրական հոգեբանական մթնոլորտը և կրթական միջավայրի կազմակերպումը կարևոր գործոններ են սովորողների ինքնազգացողության, ներգրավվածության և ուսումնառության արդյունավետության բարձրացման համար [8, 9]:

Հոգեբանական անվտանգության կարևոր բաղադրիչներից է նաև բռնության և բուլլինգի կանխարգելումը կրթական միջավայրում, քանի որ բուլլինգը լքջորեն խաթարում է սովորողների հոգեբանական բարեկեցությունը, առաջացնում է վախ, մեկուսացում, ցածր ինքնագնահատական և ուսումնական մոտիվացիայի անկում [4]: Ներառական կրթության սկզբունքները նույնպես ուղղված են այնպիսի կրթական միջավայրի ձևավորմանը, որտեղ յուրաքանչյուր սովորող իրեն զգում է ընդունված, պաշտպանված և արժեքավոր՝ անկախ իր անհատական առանձնահատկություններից [10]:

Կրթական կազմակերպության մշակույթը և կառավարման համակարգը ևս կարևոր դեր ունեն հոգեբանական անվտանգ միջավայրի ձևավորման գործում: Կազմակերպչական մշակույթը, արժեքները, հաղորդակցման ձևերը և կառավարման ոճը ձևավորում են վստահության, համագործակցության և փոխադարձ հարգանքի մթնոլորտ կրթական հաստատությունում [6]:

Ամփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ հոգեբանական անվտանգությունը կրթական միջավայրում բազմագործոն երևույթ է, որը ներառում է միջանձնային հարաբերությունները, կրթական կազմակերպության մշակույթը, ուսուցման մեթոդները, համագործակցային մթնոլորտը, ներառական կրթությունը և հակաբուլլինգային քաղաքականությունը: Հոգեբանական անվտանգ միջավայրի ապահովումը նպաստում է սովորողների անձնային և սոցիալական զարգացմանը, ուսումնական մոտիվացիայի և առաջադիմության բարձրացմանը, ստեղծագործական մտածողության զարգացմանը և կրթական համակարգի ընդհանուր արդյունավետության բարձրացմանը [1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10]:

Կրթական հաստատություններում հոգեբանական անվտանգության ապահովումը, հետևապես պետք է դիտարկել որպես կրթական քաղաքականության, կառավարման և մանկավարժական գործունեության առաջնահերթ ուղղություններից մեկը, քանի որ անվտանգ հոգեբանական միջավայրում կրթությունը դառնում է ոչ միայն գիտելիքի փոխանցման

գորընթաց, այլև անձի զարգացման, սոցիալականացման և ինքնաիրացման կարևորագույն պայման:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Asatryan L. Educational Psychology. Yerevan: Author's edition, 2018: 45–78. (Տեղեկություն կրթական հոգեբանության գրականության մասին՝ ԵՊՀ կրթական ծրագրերի գրականության ցանկում) https://www.ysu.am/en/faculty/497/educational-program-504/1195?utm_source=chatgpt.com (10.01.2026)
2. Manukyan A. Pedagogical Psychology. Yerevan: Zangak Publishing, 2019: 102–135.
3. Cooper Christopher A. Maybe They're Not So Different After All: Personality and Job Satisfaction Among Government and Non-Government Workers. In: Journal of Public and Nonprofit Affairs 6, no. 1, 2020: 63–78.
4. https://www.researchgate.net/publication/340370310_Maybe_They're_Not_So_Different_After_All_Personality_and_Job_Satisfaction_Among_Government_and_Non-Government_Workers (17.02.2026)
5. Olweus Dan. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. Oxford: Blackwell Publishing, 1993: 25–60.
6. https://www.scirp.org/reference/ReferencesPapers?ReferenceID=1592996&utm_source=chatgpt.com (22.02.2026)
7. Rogers Carl. Freedom to Learn. New York: Merrill Publishing, 1969: 98–120. (Գիրքը նշված է կրթական և հակաբուլլինգային ծրագրերի գրականության ցանկերում)
8. https://www.efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unicef.org/greece/en/media/7056/file/Manual%20against%20bullying.pdf.pdf?utm_source=chatgpt.com Maslow, Abraham. Motivation and Personality. New York: Harper & Row, 1954: 80–102. (04.03.2026)
9. Schein Edgar H. Organisational Culture and Leadership. San Francisco: Jossey-Bass, 2010: 140–165.
10. Johnson, David W., Johnson, Roger T. Cooperation in the Classroom. Minnesota: Interaction Book Company, 2009: 55–74.
11. Fraser Barry J. Classroom Environment. London: Routledge, 2012: 33–58.
12. OECD. School Climate and Student Well-Being. Paris: OECD Publishing, 2019: 34–58.
13. UNESCO. Inclusive Education Guidelines. Paris: UNESCO Publishing, 2017: 22–41.
14. https://www.oecd.org/en/publications/equity-and-inclusion-in-education_e9072e21-en/full-report/component-8.html?utm_source=chatgpt.com (07.03.2026)

ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՇԽԱՏԱԿԱԶՄԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑԻ ՏԱՐԲԵՐ ԶԵՎԱԶԱՓԵՐՈՒՄ

ՄԱՆԱՆԱ ԵՆՈՔՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
գիտահետազոտական աշխատանքների գծով փոխտնօրենի օգնական,
ուսումնական մասի առաջատար մասնագետ,
հոգեբանության ամբիոնի հայցորդ
manana.yenokyan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-107

Համառոտագիր

Աշխատակազմի ընտրության գործընթացում հարցազրույցը թեկնածուների գնահատման առավել տարածված մեթոդներից է: Սովորաբար, թափուր հաստիքի համալրման նպատակով անցկացվող հարցազրույցները եղել են առկա ձևաչափով: Սակայն, վերջին տասնամյակում սոցիալ-հասարակական և տեխնոլոգիական փոփոխությունների ազդեցությամբ լայն տարածում են ստացել առցանց հարցազրույցները, ինչի արդյունքում փոխվել են հարցազրույցի անցկացման միջավայրային պայմանները և հաղորդակցման բնույթը և ձևաչափը: Առցանց միջավայրում հարցազրույցավարի և թեկնածուի փոխազդեցությունը սահմանափակվում է տեխնիկական միջոցներով, որի պայմաններում հաճախ դիտարկվում է թեկնածուի արտաքինի միայն մասնակի պատկերը, ինչը կարող է ազդել սոցիալական ընկալման գործընթացների վրա:

Հարցազրույցի ընթացքում թեկնածուի արդյունավետ գնահատման վրա նշանակալի ազդեցություն կարող են ունենալ հարցազրույցավարի մոտ ձևավորված կարծրատիպերը, որոնք դրսևորվում են հաղորդակցման սկզբնական փուլում և կարող են ազդեցություն ունենալ հարցազրույցի հետագա ընթացքի վրա:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են սոցիալական ընկալման առանձնահատկություններն աշխատակազմի ընտրության հարցազրույցի առկա և առցանց ձևաչափերում, վերլուծվում են միջավայրային պայմանների փոփոխության ազդեցությունը թեկնածուի օբյեկտիվ գնահատման գործընթացի, հարցազրույցի արդյունավետության և ընտրության արդյունքների վրա, ինչպես նաև վերլուծվում են սոցիալական ընկալման սխալների և կարծրատիպերի ազդեցությունը թեկնածուի անձի վերաբերյալ պատկերացումների և վերագրումների ձևավորման մեջ:

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել մասնագիտական ընտրության գործընթացում առկա և առցանց հարցազրույցների արդյունավետությունը պայմանավորող կարծրատիպային գործոնների ազդեցությունը: Հետազոտությունը հիմնված է տարբեր կազմակերպություններում աշխատող մարդկային ռեսուրսների կառավարման ոլորտի 20 մասնագետների դիտողականության մակարդակի գնահատման և սոցիալական ընկալման առանձնահատկությունները բացահայտող հարցարանի հետազոտական տվյալների, ինչպես նաև առկա և առցանց հարցազրույցների մասնակցած

50 թեկնածուների շրջանում իրականացված հարցման արդյունքների վերլուծության վրա:

Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ սոցիալական ընկալման էֆեկտների մեծ մասը ավելի հաճախ դրսևորվում է առկա հարցազրույցների ընթացքում: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ անմիջական հաղորդակցման պայմաններում հարցազրուցավարը հնարավորություն ունի առավել ամբողջական և համակարգային դիտարկելու թեկնածուի արտաքին և վարքային առանձնահատկությունները, դրանք հիմնավորելու անձնային հատկանիշների հետ և դրանց վրա հիմնվելով կազմել պատկերացում և ձևավորել գնահատականներ: Միևնույն ժամանակ առցանց ձևաչափը որոշակիորեն սահմանափակում է սոցիալական կարծրատիպերի և սխալների ազդեցությունը՝ նպաստելով թեկնածուի անձնային և մասնագիտական որակների առավել օբյեկտիվ գնահատմանը: Հետազոտության արդյունքները նաև ցույց են տալիս, որ հարցազրուցավարի դիտողունակության բարձր մակարդակը նպաստում է թեկնածուի բազմակողմանի ընկալմանը:

Ստացված արդյունքները կարող են կիրառվել աշխատակազմի ընտրության գործընթացում հարցազրույցների արդյունավետ կազմակերպման և գնահատման մեթոդների կատարելագորման նպատակով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սոցիալական ընկալում, աշխատակազմի ընտրություն, առկա հարցազրույց, առցանց հարցազրույց, սոցիալական կարծրատիպ:

FEATURES OF SOCIAL PERCEPTION ACROSS DIFFERENT FORMATS OF PERSONNEL SELECTION INTERVIEWS

MANANA YENOKYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Assistant to the Deputy Director of Scientific Research,
Leading Specialist at the Educational Department,
Department of Psychology, PhD student
manana.yenokyan@isec.am

Abstract

In the recruitment process, the interview is one of the most common methods for evaluating candidates. Typically, interviews conducted to fill a vacant position have been offline. However, over the last decade, influenced by social and technological changes, online interviews have become widespread, changing the environmental conditions for conducting interviews and the nature and format of communication. In an online environment, the interaction between the interviewer and the candidate is limited by technical constraints, under which only a partial image of the candidate's appearance is often observed, which can affect social perception processes.

Stereotypes formed by the interviewer can significantly affect the effective assessment of a candidate during an interview, manifesting in the initial stages of communication and potentially influencing the interview's subsequent course of the interview.

The article examines the features of social perception in offline and online formats of personnel selection interviews. It analyses the impact of changes in environmental conditions on the process of objective candidate evaluation, interview effectiveness, and selection outcomes, as well as the influence of social perception errors and stereotypes on the formation of impressions and attributions about the candidate's personality.

The purpose of this study is to examine the impact of stereotypical factors that determine the effectiveness of offline and online interviews in the career choice process. The study is based on the assessment of the level of observance of 20 human resources management specialists working in various organisations and the research data from a questionnaire that reveals the characteristics of social perception, as well as the analysis of survey results among 50 candidates who participated in offline and online interviews.

The results obtained show that most of the social perception effects are more frequently manifested during offline interviews. This can be explained by the fact that in face-to-face communication, the interviewer has the opportunity to observe the candidate's physical and behavioural characteristics more comprehensively and systematically, to substantiate them with personality traits, and based on them, to form an impression and make judgments. At the same time, the online format somewhat limits the influence of social stereotypes and biases, contributing to a more objective assessment of the candidate's personal and professional qualities. The

research results also show that a high level of interviewer observability contributes to a more comprehensive perception of the candidate.

The results obtained can be used to improve the effective organisation of interviews and assessment methods in the staff selection process.

Keywords and phrases: Social perception, staff selection, offline interview, online interview, social stereotype.

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В ПРОЦЕССЕ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМАТОВ ОТБОРА ПЕРСОНАЛА

МАНАНА ЕНОКЯН

Ассистент заместителя директора по научно-исследовательским вопросам,
ведущий специалист учебной части
Международного научно-образовательного центра НАН РА,
аспирант кафедры психологии
manana.yenokyan@isec.am

Аннотация

В процессе найма собеседование является одним из наиболее распространенных методов оценки кандидатов. Как правило, собеседования, проводимые для заполнения вакантной должности, проводились в офлайн-режиме. Однако в последнее десятилетие под влиянием социокультурных и технологических изменений широкое распространение получили онлайн-собеседования, что привело к изменению условий проведения собеседований, а также характера и формата общения. В онлайн-среде взаимодействие между интервьюером и кандидатом ограничено технологиями, что зачастую приводит к тому, что виден лишь фрагмент внешности кандидата, что может повлиять на процессы социального восприятия.

Стереотипы, формируемые интервьюером, могут оказывать значительное влияние на эффективную оценку кандидата во время собеседования. Эти стереотипы возникают на начальных этапах общения и могут влиять на дальнейший ход собеседования.

В статье рассматриваются особенности социального восприятия в офлайн- и онлайн-форматах собеседований при подборе персонала, анализируется влияние изменения условий окружающей среды на процесс объективной оценки кандидата, эффективность собеседования и результаты отбора, а также влияние ошибок социального восприятия и стереотипов на формирование впечатлений и атрибуций в отношении личности кандидата.

Цель данного исследования заключается в изучении влияния стереотипных факторов на эффективность очных и онлайн-собеседований в процессе выбора профессии. Исследование основано на оценке уровня соблюдения 20 специалистами по управлению человеческими ресурсами, работающими в различных организациях, а также на данных анкетирования, раскрывающих особенности социального восприятия, а также анализе результатов опроса 50

кандидатов, участвовавших в офлайн- и онлайн-собеседованиях.

Полученные результаты показывают, что большинство эффектов социального восприятия чаще проявляются во время офлайн-собеседований. Это можно объяснить тем, что при очных собеседованиях интервьюер имеет возможность более целостно и систематически наблюдать за физическими и поведенческими характеристиками кандидата, подтвердить их чертами личности и на этом основании сформировать впечатление и вынести суждения. В то же время онлайн-формат несколько ограничивает влияние социальных стереотипов и ошибок, способствуя более объективной оценке личных и профессиональных качеств кандидата. Результаты исследования также показывают, что высокий уровень внимательности интервьюера способствует более полному восприятию кандидата.

Полученные результаты можно использовать для оптимизации организации собеседований и методов оценки в процессе подбора персонала.

Ключевые слова и фразы: социальное восприятие, отбор персонала, офлайн-интервью, онлайн-интервью, социальные стереотипы.

Ներածություն

Աշխատակազմի արդյունավետ ընտրությունը կազմակերպությունների համակարգված և կառուցողական գործունեության կարևորագույն գործընթացներից է, քանի որ ուղղակիորեն պայմանավորում է կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը և զարգացումը: Տարբեր պատմական ժամանակաշրջաններում ձևավորվել և զարգացել են աշխատակազմի ընտրության և գնահատման տարբեր մեթոդներ, որոնք ներկայումս կիրառվում են համակարգված կերպով՝ թեկնածուների դիտարկման և ընտրության նպատակով: Այդ շարքում լայնորեն կիրառվող մեթոդներից է հարցազրույցը, որը թեկնածուների գնահատման առավել տարածված և արդյունավետ գործիքներից է: Հարցազրույցը բնութագրվում է որոշակի կառուցվածքով, ընթացակարգով և կազմակերպման պայմաններով, որոնք կարող են էական ազդեցություն ունենալ ինչպես թեկնածուի վերաբերյալ դրսևորվող առաջին տպավորության, այնպես էլ կազմակերպության մասին նրա պատկերացումների վրա: Վերջին տարիներին տեխնոլոգիական առաջընթացի և սոցիալական փոփոխությունների ազդեցությամբ լայն տարածում է ստացել աշխատակազմի ընտրության նպատակով իրականացվող առցանց ձևաչափով հարցազրույցը և ներկայումս առկա և առցանց հարցազրույցները զուգահեռաբար կիրառվում են: Եվ հարցազրույցի անցկացման միջավայրային պայմանների փոփոխությունը կարող է ազդել թեկնածուին արդյունավետ և օբյեկտիվ գնահատման գործընթացում սոցիալական ընկալման մեխանիզմների դրսևորման վրա: Թեկնածուի վերաբերյալ գնահատականների ձևավորման վրա, մասնավորապես, նշանակալի ազդեցություն կարող են ունենալ սոցիալական ընկալման էֆեկտները և կարծրատիպային գործոնները:

Աշխատանքի ընդունման և ընտրության գործընթացի առանձնահատկություններին վերաբերող խնդիրները ուսումնասիրվել են ժամանակակից գիտության շրջանակներում, ինչը վկայում է տվյալ հիմնախնդրի արդիականության մասին: Նշված հիմնախնդրին անդրադարձել են մի շարք հետազոտողներ, այդ թվում՝ Մակկակով, Իվանովա, Սպիվակ, Կուպեր, Կոզլով,

Բողալև և այլ հեղինակներ:

Հետազոտության նպատակին հասնելու համար իրականացվել է աշխատանքի որոնման և կողմնորոշման առանձնահատկությունների վերաբերյալ տեսական մոտեցումների վերլուծություն, առկա և առցանց հարցազրույցների տարբերությունները և յուրահատկությունները, վերլուծվել հարցազրույցին հոգեբանական պատրաստության նշանակությունը և ընթացքը, ինչպես նաև սոցիալական ընկալման առանձնահատկությունները, ուսումնասիրվել են մասնագիտական ընտրության գործընթացում՝ առկա և առցանց հարցազրույցների արդյունավետությունը պայմանավորող կարծրատիպային գործոնների ազդեցությունը, ինչպես նաև առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ՝ հարցազրույցավարների սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորման և վերջիններիս դիտողականության մակարդակի կապը:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Վերջին տասնամյակում սոցիալ-հասարակական և տեխնոլոգիական փոփոխությունների ազդեցությամբ լայն տարածում են ստացել առցանց հարցազրույցները, ինչի արդյունքում փոխվել են հարցազրույցի անցկացման միջավայրային պայմանները և հաղորդակցման բնույթը և ձևաչափը:

X դարի 20-ական թվականներին գերմանացի հետազոտող Ֆ. Բաուսգարտենը եզրակացրեց, որ մասնագիտական ընտրության ժամանակ հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն անձի անհատական առանձնահատկությունները, որոնց հիման վրա պետք է մշակվեն համապատասխան տեխնիկաներ [3]:

Հարցազրույցները թեկնածուի մասին տեղեկատվության ստացման առավել դինամիկ աղբյուր են: Սոցիալական գործոնները և մարմնի լեզուն կարող են մեծ ազդեցություն ունենալ հարցազրույցի արդյունքների վրա [9]: Հարցազրույցի ընթացքում սոցիալական ընկալումն ունի էական նշանակություն: Հաշվի առնելով անձնակազմի ընտրության նպատակով գործատուի զգալի ծախսերը և սխալ ընտրության հետևանքները՝ ղեկավարների և մարդկային ռեսուրսների կառավարման մասնագետների համար կարևոր է ընտրությունը կատարելիս հիմնվել թեկնածուի կոմպետենտության մասին տեղեկատվության վրա, այլ ոչ թե կարծրատիպերի, անձնական փորձի և այլոց կարծիքի վրա:

Առցանց միջավայրում հարցազրույցավարի և թեկնածուի փոխազդեցությունը սահմանափակվում է տեխնիկական միջոցներով, որի պայմաններում հաճախ դիտարկվում է թեկնածուի արտաքինի միայն մասնակի պատկերը, ինչը կարող է ազդել սոցիալական ընկալման գործընթացների վրա:

Սոցիալական ընկալումն անձի հոգեբանական զարգացումը և հասարակական էությունը պայմանավորող կարևոր գործոններից է: Որպես հասարակության մասնիկ՝ անձն իր գործունեությունը կարգավորում է սոցիալական ընկալման երևույթի ազդեցության ներքո: Սոցիալական ընկալումը համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված է և համարվում է բարդ, քանի որ, ինչպես նշվում է գիտական աղբյուրներում, գոյություն չունի մարդու հստակ ու անփոփոխ այնպիսի պատկեր, որը մշտապես նույն կերպ ընկալվի [1, էջ 119]: «Պատճառական ատրիբուցիա» հասկացությունն առաջին անգամ կիրառել է ավստրիացի հոգեբան Ֆ. Հայդերը: Նա ենթադրում էր, որ անձը կենսական անհրաժեշտություն ունի հավատալու շրջակա միջավայրի

կանխատեսելիությանը և վերահսկելիությանը **[5]**: Առավել նեղ իմաստով՝ սոցիալական ընկալումը դիտվում է որպես միջանձնային ընկալում. մարդու արտաքին հատկանիշների ընկալման, նրա անձնական հատկանիշների հետ դրանք փոխկապակցելու, դրանց հիման վրա անձի գործողությունները մեկնաբանելու և կանխատեսելու գործընթաց **[11]**: Անձի կողմից մյուս անձի ընկալումը կամ սոցիալական ընկալումը դասական, հանրագիտական բնութագրմամբ, առաջին հերթին, հոգեկան իմացական գործընթաց է: Այս գործընթացն իր մեջ ներառում է հոգեկան արտացոլման գրեթե բոլոր մակարդակները: Այսինքն՝ զգայությունների, ընկալման, պատկերացումների, մտածողության միջնորդությամբ մարդիկ ընդունում և վերամշակում են արտաքին աշխարհից ստացված տեղեկատվությունը: Ըստ սոցիալական ընկալման հոգեբանական տեսության հիմնադիր Ա. Ա. Բոդայովի՝ մարդու կողմից մարդու ընկալումը բնութագրվում է իմաստավորվածությամբ, որի հիմքում ընկած են հոգեկան գործընթացները, դրդապատճառային ոլորտը և դիրքորոշումները **[2]**:

Ինչպես հայտնի է, առցանց հարցազրույցների ձևաչափն ունի մի շարք առավելություններ, որոնք հիմնականում թույլ են տալիս խնայել ժամանակ և գումար: Բայց, միևնույն ժամանակ, հարցազրույցի որակի վրա ազդում են համացանցային կապի ընդհատումները, զրույցի կարևոր հատվածներում հանկարծակի անջատումները, աղոտ պատկերը, ընդհատվող ձայնը և այլն: Այս ամենը ազդում է զրուցակիցների հաղորդակցության և հոգեբանական վիճակի վրա **[10]**: Իհարկե այս գործոնները բացակայում են առկա հարցազրույցի ժամանակ: Այսինքն՝ առցանց հարցազրույցի անցկացման բացասական կողմերից մեկը հանկարծակի առաջացող տեխնիկական խափանումներն են, որոնց վերահսկողությունը կարող է և հարցազրուցավարի և թեկնածուի ձեռքում չլինել: Թեկնածուի տեսողական ընկալումը (ինչպես է հագնված, ինչ պարագաներ է կրում, ինչ ապրանքանիշի ակնոց, ժամացույց և այլն), օժանելիքի հոտը, ոչ խոսքային դրսևորումները, ժեստերը, աչքերի շարժումները, դեմքի արտահայտությունները շատ ավելի մեծ տեղեկատվություն կարող են տալ, քան բառերը **[10]**: Առկա հարցազրույցի ժամանակ վերը նշված դրսևորումներին հետևելը առավել դյուրին է, քանզի կա իրական շփում, շփման մասնակիցները գտնվում են նույն էրգոնոմիկական պայմաններում:

Անկախ այն բանից, թե ինչ փորձառություն և հմտություններ ունի թեկնածուն՝ ամեն ինչ, ի վերջո, կախված է նրանից, թե նա որքանով կարող է շահել հարցազրուցավարի վստահությունը, որ ինչպես յուրաքանչյուր մարդ, իր զրուցակցին գնահատելիս ապավինում է ընկալման կարծրատիպերին **[4]**: Լեոնհարդը և Նատալի Զունինը նշում են, որ երբեմն թեկնածուն, միայն գործատուին բարևելուց հետո, հասկանում է արդեն՝ նա ընդունվո՞ւմ է աշխատանքի, թե՞ ոչ **[8]**: Մարդու ընդհանուր տպավորությունը տարածվում է նրա անհատական որակների գնահատման վրա, հուզական վերաբերմունքը ճշգրտումներ է մտցնում անձի պատկերի հետագա ձևավորման վրա՝ մթնոցնելով նրա որոշ առանձնահատկությունները և ի լույս բերելով մյուսները: Սա այսպես կոչված «Գալո էֆեկտն» է **[6]**: Մարդիկ նույն երևույթին տարբեր կերպ են վերաբերվում, նրանց մեջ կարող են լինել սոցիալական, քաղաքական, բարոյական, մասնագիտական և այլ տարբերություններ **[7, էջ 52]**:

Հետազոտության համար ընտրվել է համակարգված մոտեցում, որը

ենթադրում է ուսումնասիրության օբյեկտը դիտարկել որպես ամբողջական կառուցակարգ՝ որպես որոշակի կառուցվածք և գործառնություններ ունեցող համակարգ: Տեսական վերլուծություններ կատարելիս օգտվել ենք Մակլակովի, Իվանովայի, Սպիվակի, Լիտվինցևայի, Կուպերի, Կոզլովի, Պաշեպուտի՝ աշխատակազմի ընտրության հոգեբանական առանձնահատկությունների և սոցիալական ընկալման վերաբերյալ աշխատություններից:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հետազոտությանը մասնակցել են տարբեր կազմակերպությունների՝ 22-ից 35 տարեկան, ազգությամբ հայ, իգական և արական սեռի 50 աշխատակիցներ, ովքեր ունեն բարձրագույն կրթություն: Վաղ հասունության շրջանում գտնվող ընտրանքի ընտրությունը պայմանավորված է նրանով, որ, տարիքային առանձնահատկություններից ելնելով, առաջատար է դառնում մասնագիտական, աշխատանքային գործունեությունը: Հետազոտությանը մասնակցել են ՄՌԿ ոլորտի 20 մասնագետ, որ զբաղվում են աշխատակազմի հավաքագրմամբ: Ըստ հետազոտության տեսական վերլուծության և առաջադրված նպատակի՝ ընտրանքը կարող է համարվել ռեպրեզենտատիվ, առաջին խումբը՝ քանակական ($n > 35$), իսկ երկրորդ խումբը՝ համարվել փորձագիտական կամ «էքսպերտային»՝ որակական (մասնակցություն հարցազրույցի) և քանակական ըստ ՄՌԿ-ում աշխատանքային փորձի և զբաղեցրած պաշտոնի:

Հետազոտության համար իրականացվել է հարցազրույց՝ առկա և առցանց հարցազրույցների առանձնահատկությունների վերաբերյալ և օգտագործվել են երկու հարցարաններ.

1. Աշխատակիցների ընտրության հարցազրույցի վերաբերյալ հարցարան:
2. Պաշեպուտի «Անձի դիտողականության մակարդակի բացահայտման» վերաբերյալ հարցարան:

Հարցազրույցն իրականացվել է տարբեր կազմակերպություններում աշխատող ՄՌԿ ոլորտի 20 մասնագետի հետ, որ զբաղվում են աշխատակազմի հավաքագրմամբ: Տրված հարցերը վերաբերում են աշխատակազմի ընտրության նպատակով իրականացվող առկա և առցանց հարցազրույցների առանձնահատկություններին: Հետազոտական փաթեթում ներառված առաջին մեթոդը՝ հատուկ ընթացակարգով մշակված հարցարանն է: Այստեղ զետեղված են աշխատակիցների ընտրության հարցազրույցի վերաբերյալ հարցեր և հետազոտության մասնակիցները պետք է ընտրեն իրենց դիրքորոշմանը բնորոշ տարբերակը:

Հետազոտության մեջ կիրառված մյուս մեթոդը՝ Լ. Պաշեպուտի՝ «Անձի դիտողականության մակարդակի բացահայտման» վերաբերյալ հարցարանն է: Հաշվարկի ժամանակ հաշվի է առնվել յուրաքանչյուր հարցի համար դուրս բերված միավորը, այնուհետև դուրս է բերվել միջինացված արժեք, որի ցուցանիշն էլ ցույց է տալիս անձի դիտողականության մակարդակը:

Ստացված արդյունքները համեմատվել են՝ աշխատակիցների ընտրության հարցազրույցի վերաբերյալ ՄՌԿ ոլորտի 20 մասնագետների հետ անցկացրած հարցազրույցի, վերջիններիս դիտողականության մակարդակի, ինչպես նաև 50 աշխատակիցների հետ անցկացրած աշխատակիցների ընտրության հարցազրույցի վերաբերյալ հարցարանի արդյունքների հետ և դուրս բերվել ընդհանրություններ:

Մաթվիճակագրական ապարատի կիրառմամբ (SPSS)՝ բանաձևերի միջոցով գնահատվել են՝ գումարը, միջին արժեքը և տոկոսային տվյալների դուրսբերումը:

Ստացված արդյունքներ

Կիրառելով հարցազրույցի մեթոդը՝ դուրս են բերվել՝ տարբեր կազմակերպություններում աշխատող ՄՌԿ ոլորտի 20 մասնագետների՝ առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորման առանձնահատկությունները և կիրառելով նաև անձի դիտողականության մակարդակի բացահայտման հարցարանը՝ իրականացվել է համեմատական վերլուծություն (աղյուսակ 1):

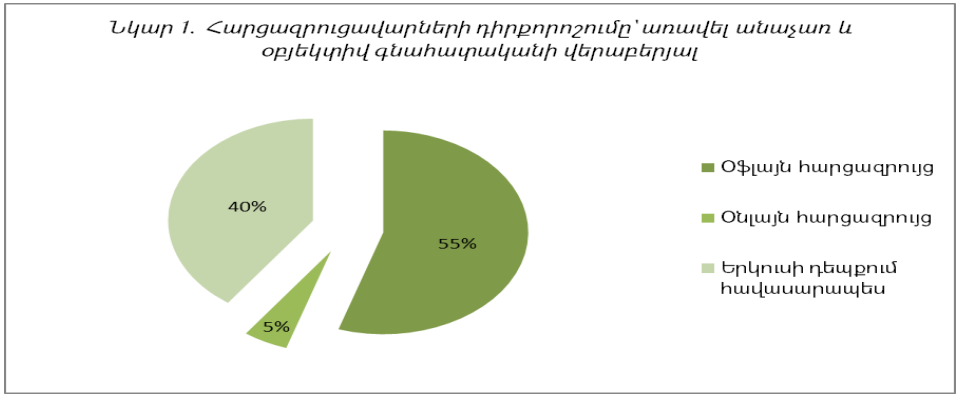
Աղյուսակ 1.

Առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ հարցազրուցավարների սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորման և նրանց դիտողականության մակարդակի համեմատական վերլուծություն

Առանձնահատկություն	Դրսևորումը առկա և առցանց հարցազրույցների ժամանակ (%)	Դիտողականության մակարդակ	
		1-ին խումբ	2-րդ խումբ
Առաջին տպավորության էֆեկտ Թեկնածուի CV-ի նկարին ուշադրություն են դարձնում	Երկուսի դեպքում հավասարապես (55%)	99.5	97
Թեկնածուի մասին առաջին տպավորությունն ազդում է	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (35%)	88.1	85
Արտաքին տեսքի առանձնահատկությունների հիման վրա եզրակացություններ առավելապես կազմվում են	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (55%)	94.3	102
Գալո էֆեկտ Թեկնածուի մի գրավիչ, վառ գիծն ընդհանրացվում է նրա մասին ամբողջական կարծիքի մեջ	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (35%)	95	93.4
Շփման բացասական փորձի էֆեկտ Թեկնածուի դրսևորած բացասական վարքը, որին հանդիպել են նաև նախկին թեկնածուների դեպքում, տեսանելի է	Երկուսի դեպքում հավասարապես (70%)	96	102

Ճանաչողական դիտմանսի էֆեկտ Երբ պետք է ընտրել երկու թեկնածուների միջև, որ հավասարապես համապատասխանում են, ավելի հեշտ է լինում նվազեցնել արդյունքում առաջացող դիտմանսը և գտնել շատ պատճառներ սեփական անձին համոզելու, որ տվյալ ընտրությունը լավագույնն է	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (45%)	90.5	98.2
Առաջին տպավորության էֆեկտ Եթե թեկնածուի վերաբերյալ առկա է նախնական ձևավորած համոզմունք, ապա այն հնարավոր է, որ կփոփոխվի	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (35%)	101.6	98.5

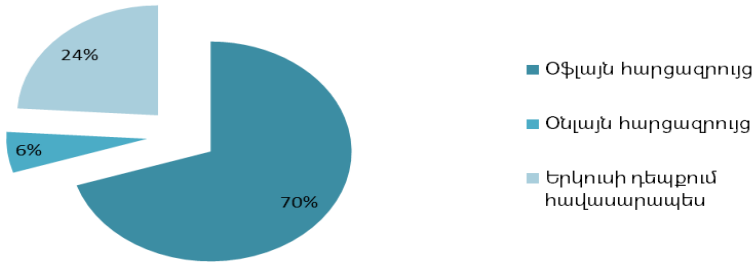
Հարցազրուցավարների և թեկնածուների հետ անցկացրած հարցազրույցի և հարցարանի միջոցով փորձ է արվել դուրս բերել, թե հարցազրուցավարների կողմից որ ձևաչափով հարցազրույցի ժամանակ է տրվում առավել անաչառ և օբյեկտիվ գնահատական:

Գծապատկեր 1. Հարցազրուցավարների դիրքորոշումը՝ առավել անաչառ և օբյեկտիվ գնահատականի վերաբերյալ

Ինչպես ցույց է տրված գծապատկեր 1-ում, ՄՌԿ ոլորտի մասնագետների 55%-ը նշել է, որ առավել անաչառ և օբյեկտիվ գնահատական տրվում է առկա հարցազրույցի ժամանակ, 40%-ը նշել է, որ և առկա և առցանց հարցազրույցների ժամանակ հավասարապես, և միայն 5%-ն է նշել, որ օբյեկտիվ և անաչառ գնահատական կարող է տրվել առցանց հարցազրույցի ժամանակ:

Նկար 2. Թեկնածուների դիրքորոշումը՝ հարցազրուցավարների կողմից տրվող օրյեկտիվ և անաչառ գնահատականի վերաբերյալ

Գծապատկեր 2. Թեկնածուների դիրքորոշումը՝ հարցազրուցավարների կողմից տրվող օրյեկտիվ և անաչառ գնահատականի վերաբերյալ

Ստացված արդյունքները կարող են պայմանավորված լինել նրանով, որ առկա հարցազրույցի ժամանակ առկա է անմիջական, չմիջնորդավորված շփում, հարցազրուցավարն ամբողջովին կենտրոնացած է թեկնածուին առավել ամբողջական և բոլոր կողմերից ուսումնասիրելուն, չկան խանգարող տեխնիկական գործոններ, որոնք կարող են շեղել հարցազրուցավարի ուշադրությունը:

Հետազոտության շրջանակներում՝ 50 թեկնածուների հետ, որ իրենց աշխատանքային գործունեության շրջանակներում մասնակցել են և առկա և առցանց հարցազրույցների, հարցարանային մեթոդի կիրառմամբ փորձ է արվել դուրս բերվել վերջիններիս վերաբերմունքը՝ առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ՝ հարցազրուցավարների սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորման (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

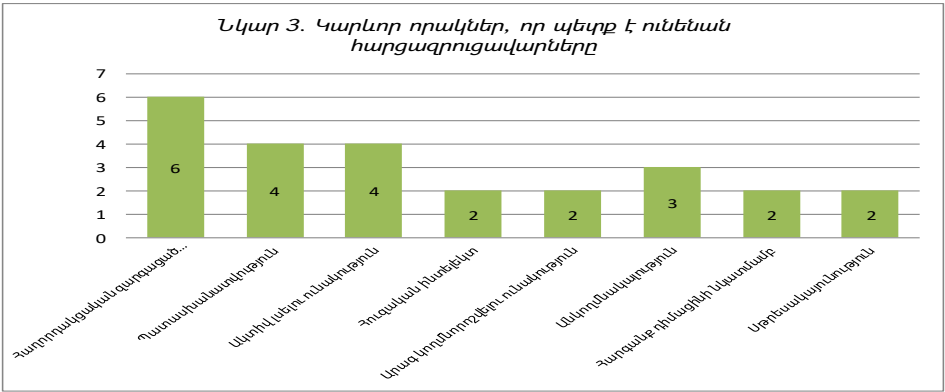
Առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ հարցազրուցավարների սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորումը՝ ըստ թեկնածուների

Առանձնահատկություն	Հարցազրույցի ձևաչափ
Առաջին տպավորության էֆեկտ Հարցազրուցավարները թեկնածուի CV-ի նկարին ուշադրություն են դարձնում	Առկա և առցանց ձևաչափով հարցազրույցի դեպքում հավասարապես (56%)
Թեկնածուի մասին առաջին տպավորությունը հարցազրուցավարի մեջ ձևավորվում և ամրապնդվում է	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (60%)
Թեկնածուի արտաքին տեսքի առանձնահատկությունների հիման վրա եզրակացություններ կազմվում են	Երկուսի դեպքում հավասարապես (52%)
Գալու էֆեկտ Հարցազրուցավարների մեջ թեկնածուի մի գրավիչ, վառ գիծն ընդհանրացվում է նրա մասին ամբողջական կարծիքի մեջ	Երկուսի դեպքում հավասարապես (36%)

Բացասական փորձի էֆեկտ <i>Թեկնածուի դրսևորած բացասական վարքը, որին հարցազրուցավարը հանդիպել է նաև նախկին թեկնածուների մեջ, փեռանելի է</i>	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (42%)
Կոգնիտիվ դիսոնանսի էֆեկտ <i>Երբ պետք է ընտրել երկու թեկնածուների միջև, ովքեր հավասարապես համապատասխանում են, ավելի հեշտ է լինում հարցազրուցավարների համար նվազեցնել արդյունքում առաջացող դիսոնանսը և գրնել շար պատճառներ սեփական անձին համոզելու, որ փյլալ ընտրությունը լավագոյնն է</i>	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (46%)
Առաջին տպավորության էֆեկտ <i>Եթե հարցազրուցավարը թեկնածուի վերաբերյալ ունի նախնական ձևավորված համոզմունք, ապա այն հնարավոր է, որ այն կփոփոխվի</i>	Ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ (60%)

Ինչպես երևում է թեկնածուների հետ անցկացրած հարցման արդյունքներից, սոցիալական ընկալման էֆեկտների դրսևորումը հարցազրուցավարների կողմից կրկին առկա հարցազրույցի ժամանակ է առավել հաճախ հանդիպել: Հետաքրքիր է, որ արտաքին տեսքի հետ կապված պնդմանը երկու դեպքում էլ նշել, որ Ա՝ առկա, Ա՝ առցանց հարցազրույցների ժամանակ նկատվել է:

Հարցազրույցի շրջանակներում հարցազրուցավարները նշել են նաև կարևոր որակներ, որ պետք է ունենա հարցազրուցավարը՝ արդյունավետ հարցազրույց անցկացնելու համար:

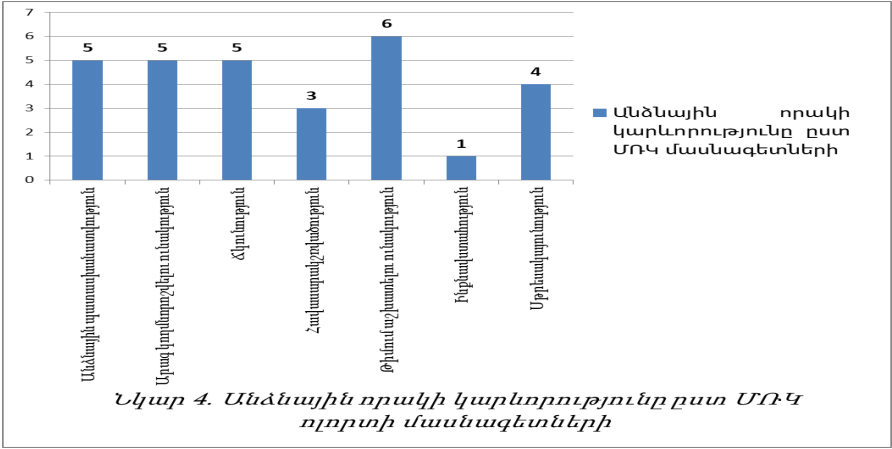

Գծապատկեր 3. Կարևոր որակներ, որ պետք է ունենան հարցազրուցավարները

Ինչպես երևում է գծապատկեր 3-ից, ՄՌԿ ոլորտի մասնագետներն առանձնացրել են՝ ըստ իրենց կարևոր որակներ, որ պետք է ունենան հարցազրուցավարները՝ արդյունավետ և լիարժեք հարցազրույց անցկացնելու համար: Մեծ մասը նշել է, որ հատկապես կարևորում են հաղորդակցական զարգացած հմտությունները, հարցազրուցավարի պատասխանատվության զգացումը, ակտիվ լսելու ունակությունը, զարգացած հուզական ինտելեկտը, արագ կողմնորոշվելու ունակությունը, անկողմնակալությունը, դիմացինի նկատմամբ հարգանքը, սթրեսակայունությունը: Հարցազրուցավարները նաև նշել են, որ շատ կարևոր է՝ թափուր հաստիքի մասով լիարժեք

տեղեկատվությանը տիրապետելը և դրական տրամադրվածությունը:

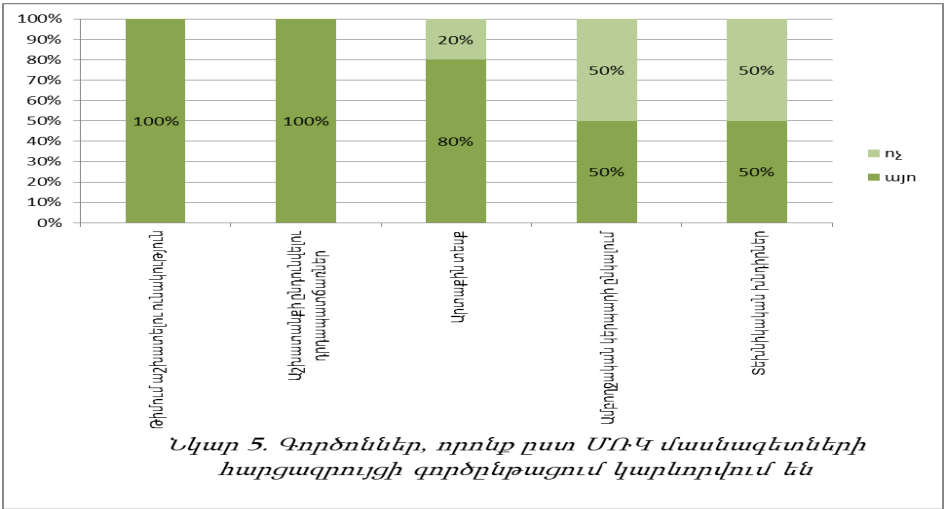
Հարցազրույցից ստացված տվյալների միջոցով դուրս են բերվել որոշ անձնային որակներ, որոնք, ըստ հարցազրուցավարների, կարևորվում են թեկնածուներին գնահատելիս:

Գծապատկեր 4. Անձնային որակի կարևորությունը՝ ըստ ՄՌԿ ոլորտի մասնագետների

Եթե փորձենք համեմատել, թե ինչպիսի որակներ են ՄՌԿ ոլորտի մասնագետներն առանձնացրել, որ պետք է ունենան հարցազրուցավարները, և ինչպիսի որակներ են կարևորվում թեկնածուներին գնահատելիս, կարելի է նկատել, որ կան որակներ, որոնք համընդհանուր են և երկուստեք կարևորվում են, օրինակ՝ պատասխանատվության զգացումը, արագ կողմնորոշվելու ունակությունը, սթրեսակայունությունը:

Ստորև ներկայացված են այն տվյալները, որոնք դուրս են բերվել հարցազրույցի ընդհանրացված արդյունքների հիման վրա:

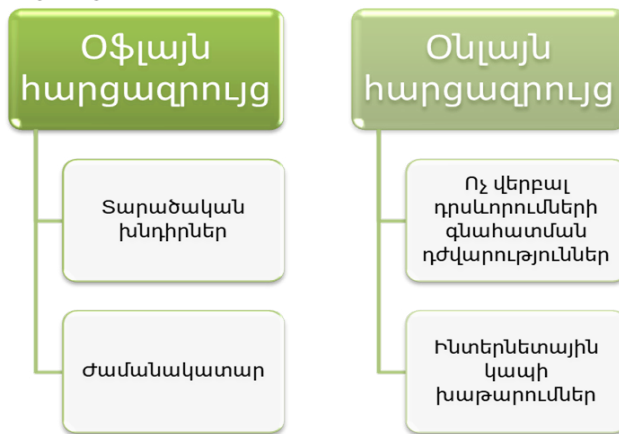

Գծապատկեր 5. Գործոններ, որոնք ըստ ՄՌԿ մասնագետների

հարցազրույցի գործընթացում կարևորվում են

Ինչպես երևում է գծապատկեր 5-ից, ՄՌԿ ոլորտի մասնագետները նշել են, որ աշխատակազմի ընտրության նպատակով իրականացվող հարցազրույցի ժամանակ շատ կարևորում են թեկնածուների՝ թիմում աշխատելու ունակությունը և աշխատանքի ընդունվելու դրդապատճառները: ՄՌԿ ոլորտի մասնագետների մեծ մասի կարծիքով՝ արտաքին տեսքը կարևորվում է և համարվում ազդեցիկ գործոն ընտրություն կատարելիս: Ինչպես նշել են մասնագետները, տեխնիկական խնդիրները խոչընդոտներ են ստեղծում հարցազրույցի գործընթացում, բայց միևնույն ժամանակ, շատերը նշել են, որ դրանք հաղթահարելի և լուծելի են:

Ինչպես նաև ՄՌԿ ոլորտի մասնագետների հետ անցկացրած հարցազրույցի ժամանակ, նշվել են այն հիմնական դժվարությունները, որոնք, ըստ մասնագետների, բարդություններ են առաջացնում հարցազրույցի արդյունավետ անցկացման համար:

Գծապատկեր 6. Առկա և առցանց հարցազրույցի անցկացման դժվարությունները

Այսպիսով՝ հիմնվելով տարբեր կազմակերպություններում աշխատող ՄՌԿ ոլորտի 20 մասնագետի դիտողականության մակարդակի ցուցանիշների և վերջիններիս՝ թափուր հաստիքի համալրման նպատակով անցկացվող հարցազրույցի գործընթացում սոցիալական ընկալման առանձնահատկությունները բացահայտող հարցարանի հետազոտական տվյալների, ինչպես նաև առկա և առցանց հարցազրույցների մասնակցած 50 թեկնածուների հետ անցկացրած հարցարանից ստացված արդյունքների ընդհանրացման և վերլուծության վրա՝ կարելի է եզրակացնել, որ սոցիալական ընկալման էֆեկտների մեծ մասն ավելի շատ դրսևորվում է առկա հարցազրույցի ժամանակ: Երբ առկա է անմիջական հաղորդակցում, դեմ առ դեմ շփում: Այն հարցազրույցավարները, որոնք նշել են, որ առկա և առցանց հարցազրույցների ժամանակ հավասարապես են նկատել վերը նշյալ երևույթները, ունեն դիտողականության առավել բարձր մակարդակ, քան նրանք, ովքեր նշել են միայն առկա հարցազրույցի ժամանակ: Իսկ այն հարցազրույցավարները, որոնք նշել են, որ առկա հարցազրույցի ժամանակ են ավելի շատ հանդիպել նշված

երևույթներին՝ ունեն դիտողականության ավելի բարձր մակարդակ, քան նրանք, ովքեր նշել են առցանց հարցազրույցի ժամանակ:

Ստացված արդյունքը կարելի է բացատրել նրանով, որ սոցիալական ընկալումը, լինելով միջանձնային ընկալում, մարդու արտաքին հատկանիշների ընկալման, նրա անձնային հատկանիշների հետ դրանք փոխկապակցելու, դրա հիման վրա վերջինիս գործողությունները մեկնաբանելու և կանխատեսելու գործընթաց, առավել հաճախ կարող է ձևավորվել առկա հարցազրույցի ժամանակ, երբ առկա է անմիջական և չմիջնորդավորված հաղորդակցում, երբ առավել հասանելի, տեսանելի և համեմատելի է դառնում թեկնածուի կերպարը տարածության և ժամանակի մեջ: Առավել հեշտ է դառնում համեմատություններ կատարելը՝ նախկին փորձի վրա հիմնվելով: Իրական և անմիջական հաղորդակցման պայմաններում առավել հեշտ են գուգորդումներ ձևավորվում՝ լրացնելով անհրաժեշտ տեղեկատվության բացը: Այսինքն՝ առցանց ձևաչափը սահմանափակում է սոցիալական կարծրատիպերի ազդեցությունը և հնարավորություն տալիս առավել օբյեկտիվ և անաչառ գնահատել թեկնածուի հնարավորություններն ու կարողությունները: Դիտողականությունը լինելով հարցազրուցավարի անձնային բնութագրի մաս, հնարավորություն է տալիս վերջինիս առավել ամբողջական, ընդգրկուն և բազմակողմանի դիտարկելու թեկնածուին և տվյալ դեպքում այն հարցազրուցավարները, ում մոտ սոցիալական ընկալման էֆեկտները երկու ձևաչափով հարցազրույցների ժամանակ էլ հավասարապես դրսևորվել, ունեցել են դիտողականության առավել բարձր մակարդակ՝ համեմատած նրանց, ովքեր նշել են ավելի շատ առկա հարցազրույցի ժամանակ:

Եզրակացություն

Հիմնվելով տարբեր կազմակերպություններում աշխատող մարդկային ռեսուրսների կառավարման ոլորտի 20 մասնագետների դիտողականության մակարդակի գնահատման և սոցիալական ընկալման առանձնահատկությունները բացահայտող հարցարանի հետազոտական տվյալների, ինչպես նաև առկա և առցանց հարցազրույցների մասնակցած 50 թեկնածուների շրջանում իրականացված հարցման արդյունքների վերլուծության վրա, կարելի է եզրակացնել, որ սոցիալական ընկալման էֆեկտների մեծ մասը ավելի հաճախ դրսևորվում է առկա հարցազրույցների ընթացքում: Սա կարելի է բացատրել նրանով, որ անմիջական հաղորդակցման պայմաններում հարցազրուցավարը հնարավորություն ունի առավել ամբողջական և համակարգային դիտարկելու թեկնածուի արտաքին և վարքային առանձնահատկությունները, դրանք հիմնավորելու անձնային հատկանիշների հետ և, դրանց վրա հիմնվելով, կազմելու պատկերացում և ձևավորելու գնահատականներ: Միևնույն ժամանակ առցանց ձևաչափը որոշակիորեն սահմանափակում է սոցիալական կարծրատիպերի և սխալների ազդեցությունը՝ նպաստելով թեկնածուի անձնային և մասնագիտական որակների առավել օբյեկտիվ գնահատմանը:

Ստացված արդյունքները կարող են կիրառվել աշխատակազմի ընտրության գործընթացում հարցազրույցների կազմակերպման և գնահատման մեթոդների կատարելագործման համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Պետրոսյան Լ., Անձի մասնագիտական զարգացման հոգեբանական օրինաչափությունները, Երևան, 2016, 284 էջ:

2. Бодалев А. А., Личность и общение: Международная педагогическая академия. Москва: 1995, 328 стр.
3. Джанерьян С. Т. Психологические основы отбора персонала. Ростов-на-Дону, 2016, 140 стр.
4. Иванцевич Дж. М., Лобанов А.М. Человеческие ресурсы управления. М.: Дело, 1993, 300 стр.
5. Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погорыша В.М. Межличностное общение. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001 – 544 с.
6. Скворцов В.В. Адекватность восприятия руководителями профессионально-деловых качеств подчиненных // Психология управления: Сб. научн. тр. М., 1982, 171 стр.
7. Скибицкий Э.Г., Скибицкая И.Ю. Основы делового общения: Учебное пособие. Новосибирск: НГАСУ, 2008. – 388 с.
8. Zunin L., Zunin N. Contact: The first four minutes. LosAngeles: Nash P., 1972, 288p.
9. Selecting Employees /<https://courses.lumenlearning.com/wmopen-psychology/chapter/industrial-psychology-selecting-and-evaluating-employees/> (21.12.2025)
10. Онлайн-интервью с кандидатом /<https://hrliga.com/index.php?module=news&op=view&id=22188> (10.01.2026)
11. Социальное восприятие и взаимопонимание/ https://studme.org/92119/psihologiya/sotsialnoe_vospriyatie_vzaimoponimanie (03.02.2026)

ՏԱԳՆԱՊԱՅԻՆ ԽԱՆԳԱՐՈՒՄՆԵՐ

ԼՅՈՒԴՄԻԼԱ ՆԱՆՈՒՇՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
հոգեբանության ամբիոն, մագիստրոս,
Հայաստանի մանուկներ բարեգործական հիմնադրամ (ԲՈԱԳ),
գարգացման հոգեբան,
«Արթնացուն» հոգեբանական աջակցության կենտրոնի նախագահ
lyudmilanan@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-123

Համառոտագիր

Տագնապային խանգարումները ժամանակակից հոգեբանության և հոգեբուժության ամենատարածված և ակտուալ խնդիրներից են: Դրանք ներառում են հոգեկան վիճակների մի խումբ, որոնք բնութագրվում են ինտենսիվ անհանգստությամբ, վախով, լարվածությամբ և ֆիզիոլոգիական ախտանշաններով՝ խաթարելով անձի սոցիալական, մասնագիտական և անձնական գործունեությունը:

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել տագնապային խանգարումների դրսևորումները, առաջացման պատճառները, ինչպես նաև դրանց ազդեցությունը անձի հոգեբանական վիճակի և վարքագծի վրա: Աշխատանքի շրջանակներում դիտարկվել են տագնապի հիմնական տեսակները՝ ընդհանրացված տագնապային խանգարում, պանիկային խանգարում, սոցիալական ֆոբիա և հատուկ ֆոբիաներ:

Հետազոտության տեսամեթոդաբանական հիմքում ընկած են ժամանակակից հոգեբանական մոտեցումները, մասնավորապես՝ կոգնիտիվ-վարքաբանական մոտեցումը, ինչպես նաև հոգեդինամիկ և հումանիստական ուղղությունները: Օգտագործվել են հոգեբանական գնահատման մեթոդներ՝ հարցաթերթիկներ, դիտարկում և համեմատական վերլուծություն: Աշխատանքի գիտական արժեքը այն է, որ այն համակարգված կերպով ներկայացնում է տագնապային խանգարումների բազմագործոն բնույթը և ընդգծում է վաղ ախտորոշման ու հոգեբանական միջամտության կարևորությունը: Գործնական նշանակությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ արդյունքները կարող են կիրառվել հոգեբանական խորհրդատվության, հոգեթերապիայի և կրթական ծրագրերի մշակման մեջ:

Հետազոտության թեմա: Տագնապային խանգարումներ. տեսական մոտեցումներ, ազդեցության ոլորտներ և հաղթահարման ռազմավարություններ:

Այս հետազոտությունը ուղղված է տագնապի բնույթի, տեսական մոտեցումների և կյանքի տարբեր ոլորտներում դրա ազդեցության ուսումնասիրությանը:

Հետազոտության հիմնական նպատակը՝ պարզել, թե որ ոլորտներում է տագնապը առավել մեծ ազդեցություն թողնում, և ինչպես են մարդիկ հաղթահարում այն՝ օգտագործելով ճանաչողական, վարքային և սոցիալական ռազմավարություններ:

Հետազոտությունում կիրառվել են՝ GAD-7, PDSS, Brief COPE, որոնք թույլ են տալիս չափել ընդհանուր տագնապի մակարդակը, տագնապային գրոհների հաճախականությունը և հաղթահարման ռազմավարությունները: Հավաքված տվյալները կվերլուծվեն կազմակերպված սանդղակների և համեմատական մեթոդների միջոցով, որպեսզի գնահատվի տագնապի ազդեցությունը կյանքի տարբեր ոլորտներում՝ անձնական հարաբերություններից մինչև աշխատանքային գործունեություն:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ տագնապային խանգարումներ, տագնապայնություն, տագնապի ազդեցություն, հաղթահարման մեխանիզմներ:

ANXIETY DISORDERS

LYUDMILA NANUSHYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Psychology, MA student
Children of Armenian Fund (COAF), Development Psychologist
President of the Psychological Support Centre “Artnatsum”
lyudmilanan@gmail.com

Abstract

The aim of the present study is a comprehensive examination of anxiety disorders, including their clinical and psychological manifestations, determining factors, and patterns of development. Particular attention is given to the analysis of the relationship between anxiety levels, stress conditions, and individual psychological characteristics.

Anxiety disorders are among the most widespread and current issues in modern psychology and psychiatry. They encompass a group of mental conditions characterised by intense anxiety, fear, tension, and physiological symptoms, which disrupt an individual's social, professional, and personal functioning.

The study aims to examine the manifestations of anxiety disorders, their underlying causes, and their impact on an individual's psychological state and behaviour. The study considers the main types of anxiety disorders, including generalised anxiety disorder, panic disorder, social phobia, and specific phobias.

The theoretical and methodological framework of the research is based on contemporary psychological approaches, particularly the cognitive-behavioural approach, as well as psychodynamic and humanistic perspectives. The methods used include psychological assessment tools such as questionnaires, observation, and comparative analysis.

The study seeks to identify the specific features of anxiety manifestation among students, as well as to determine the factors influencing its formation and dynamics.

To achieve these objectives, both quantitative and qualitative research methods were employed, ensuring a multidimensional analysis of the phenomenon under investigation. The scientific value of the study lies in its systematic presentation of the multifactorial nature of anxiety disorders and in highlighting the importance of early diagnosis and psychological intervention. The practical significance lies in the fact that the findings can be applied to psychological counselling, psychotherapy, and the development of educational programs.

Validated psychometric instruments were utilised, including GAD-7, PDSS, and Brief COPE, which allow for the assessment of generalised anxiety levels, the severity of panic symptoms, and coping strategies. The empirical data were analysed and interpreted, enabling the identification of significant correlations between anxiety indicators and participants' individual psychological characteristics.

Keywords and phrases: Anxiety disorders, anxiety, stress, coping strategies.

ТРЕВОЖНЫЕ РАССТРОЙСТВА

ЛЮДМИЛА НАНУШЯН

Национальная академия наук Республики Армении,
Международный научно-образовательный центр,
Кафедра психологии, магистр,
Благотворительный фонд «Дети Армении» (COAF), психолог развития,
Президент центра психологической поддержки «Артнацум»
lyudmilanan@gmail.com

Аннотация

Целью настоящего исследования является комплексное изучение тревожных расстройств, включая их клинико-психологические проявления, детерминирующие факторы и особенности протекания. Особое внимание уделяется анализу взаимосвязи между уровнем тревожности, стрессовыми состояниями и индивидуально-психологическими характеристиками личности.

В рамках исследования поставлена задача выявления специфики проявления тревожности у людей, а также определения факторов, оказывающих влияние на её формирование и динамику. Для достижения поставленных целей были использованы количественные и качественные методы анализа, обеспечивающие всестороннее рассмотрение изучаемого феномена.

Тревожные расстройства являются одной из наиболее распространённых и актуальных проблем современной психологии и психиатрии. Они представляют собой группу психических состояний, характеризующихся интенсивным беспокойством, страхом, напряжением и физиологическими симптомами, нарушающими социальную, профессиональную и личную деятельность человека.

Целью исследования является изучение проявлений тревожных расстройств, причин их возникновения, а также их влияния на психологическое состояние и поведение личности. В рамках работы были рассмотрены основные виды тревожных расстройств: генерализованное тревожное расстройство, паническое расстройство, социальная фобия и специфические фобии.

Теоретико–методологической основой исследования являются современные психологические подходы, в частности когнитивно–поведенческий подход, а также психодинамическое и гуманистическое направления. Были использованы методы психологической оценки: анкетирование, наблюдение и сравнительный анализ. Научная новизна работы заключается в том, что в ней систематизированно представлена многофакторная природа тревожных расстройств и подчеркнута важность их ранней диагностики и психологического вмешательства. Практическая значимость обусловлена тем, что полученные результаты могут быть использованы в психологическом консультировании, психотерапии и разработке образовательных программ.

В качестве диагностического инструментария применялись валидизированные психометрические методики — GAD-7, PDSS и Brief COPE, позволяющие оценить уровень генерализованной тревожности, выраженность панических симптомов и особенности копинг–стратегий. Полученные эмпирические данные были подвергнуты статистической обработке и интерпретации, что позволило выявить значимые корреляционные связи между показателями тревожности и индивидуально–психологическими характеристиками испытуемых.

Ключевые слова и фразы: тревожные расстройства, тревожность, стресс, копинг–стратегии.

Ներածություն

Տազնապը հոգեբանական և ֆիզիոլոգիական բազմաչափ երևույթ է, որը բնորոշվում է անհանգստությամբ, լարվածությամբ, մտքերի վերահսկման դժվարությամբ և ֆիզիկական ախտանիշներով՝ սրտխափոց, շնչառության արագացում, մկանային լարվածություն և հոգնածություն: Տազնապն ունի ապահովիչ և աղապատիվ գործառույթ, քանի որ օգնում է մարդուն արձագանքել վտանգներին, կանխատեսել սպառնալիքները և պատրաստվել անհայտ իրավիճակներին, սակայն ինտենսիվ կամ երկարատև տազնապը կարող է խանգարել սոցիալական, աշխատանքային և անձնական գործունեությանը:

Ներկայումս գիտական գրականությունը առանձնացնում է բազմաթիվ տեսական մոտեցումներ՝ կոգնիտիվ–վարքային, հոգեվերլուծական և ֆիզիոլոգիական/նեյրոֆիզիոլոգիական, որոնք բացատրում են տազնապի առաջացումը, ինտենսիվությունը և պահպանման մեխանիզմները:

Ներածական գնահատումը ցույց է տալիս, որ տազնապային խանգարումները զգալիորեն ազդում են անձնական հարաբերությունների, սոցիալական շփումների, ուսման և աշխատանքային գործունեության վրա, իսկ հաղթահարման ռազմավարությունների արդյունավետությունը զգալիորեն կախված է ընտրված միջամտության տեսակից:

Աշխատանքում կիրառվում են ստանդարտ և ընդունված գիտական գործիքներ՝ ընդհանուր տազնապի մակարդակը, տազնապային գրոհների հաճախությունը և հաղթահարման ռազմավարությունները չափելու համար. այդ թվում՝ GAD-7, PDSS և Brief COPE: Դրանք թույլ են տալիս համապարփակ գնահատել տազնապի դրսևորումները և մարդկանց հաղթահարման ռազմավարությունները՝ կյանքի տարբեր ոլորտներում:

Հետազոտության նպատակն է պարզել, թե որ ոլորտներում է տազնապը առավել ազդեցիկ, ինչպես նաև գնահատել գոյություն ունեցող հաղթահարման մեթոդների արդյունավետությունը: Արդյունքները կարող են

նպաստել ինչպես գիտական, այնպես էլ պրակտիկ ոլորտի մոտեցումների զարգացմանը՝ առաջարկելով ինտեգրված տեսական և գործնական հիմք տազնապային խանգարումների գնահատման և հաղթահարման համար **[1]:**

Աշխատանքի արդիականություն

Հոգեվածի արդիականությունն այն է, որ աշխատանքը ուսումնասիրում է տազնապի ինտենսիվությունը, դրա ազդեցությունը կյանքի հիմնական ոլորտների վրա և հաղթահարման ռազմավարությունները՝ օգտագործելով միաժամանակ երեք մոտեցում՝ կոգնիտիվ-վարքաբանական, հոգեվերլուծական և ֆիզիոլոգիական/նեյրոֆիզիոլոգիական: Վերը նշված մոտեցումները, գնահատում են տազնապի ազդեցությունը կյանքի բոլոր կարևոր ոլորտների վրա և դիտարկում այն հաղթահարման ռազմավարությունները, որոնք օգտագործվում են տազնապային իրավիճակների հաղթահարման համար: Տազնապային խանգարումները ազդեցություն են ունենում կյանքի բազմաթիվ ոլորտներում, ներառյալ՝ անձնական հարաբերություններ, սոցիալական շփումներ, աշխատանքային արդյունավետություն, ուսում կամ անձնական զարգացման հնարավորություններ:

Տազնապի հոգեբանական հիմքերը

Տազնապը բազմաչափ հոգեբանական երևույթ է, որն ընդգրկում է ճանաչողական, հուզական և ֆիզիոլոգիական բաղադրիչներ. այն արտահայտվում է անհանգստության, լարվածության, սրտխփոցի, շնչառության արագացման, մկանային լարվածության և հոգնածության միջոցով **[2]:** Տազնապը կատարում է հարմարողական գործառույթ՝ օգնելով անհատին կանխատեսել վտանգները, պաշտպանվել սպառնալիքներից և արդյունավետ արձագանքել նոր կամ անհայտ իրավիճակներին: Այնուհանդերձ, տազնապի երկարատև կամ ինտենսիվ դրսևորումները կարող են լրջորեն խանգարել անհատի կյանքի հիմնական ոլորտներին, ինչպիսիք են՝ անձնական հարաբերություններ, սոցիալական շփումներ, աշխատանքային պարտականություններ, ուսումնական գործընթաց և ինքնաձանաչում **[3]:**

Տազնապային խանգարումների ուսումնասիրության գիտական համայնքը ընդգծում է, որ դրանց առաջացումը և պահպանումը պայմանավորված են մի քանի գործոնների համակցությամբ, որոնք կարելի է բացատրել տարբեր տեսական մոտեցումներով: Այս մոտեցումները ոչ միայն մեկնաբանում են տազնապի դրսևորումները, այլև հնարավորություն են տալիս մշակել գիտականորեն հիմնավորված և արդյունավետ միջամտությունների ռազմավարություններ:

Կոգնիտիվ-վարքային տեսությունը դիտարկում է տազնապը որպես մտածողության և վարքի սխալ գնահատականների արդյունք **[4]:** Այս մոտեցման համաձայն՝ տազնապային զգացումները հաճախ առաջանում են սպառնալիքների սխալ մեկնաբանման հետևանքով կամ վտանգի հավանականության գերազնահատման արդյունքում: Գիտական կիրառություն. CBT-ն հիմնված է այս մոտեցման վրա և նպատակ ունի՝ բացահայտել և վերլուծել ճանաչողական սխալները, փոխարինել ոչ արդյունավետ վարքագծային արձագանքները կառուցողական ռազմավարություններով, զարգացնել էմոցիոնալ կարգավորման և ինքնուրույն հաղթահարման հմտություններ **[5]:**

Հոգեվերլուծական մոտեցում (Psychoanalytic Approach)

Հոգեվերլուծական մոտեցումը դիտարկում է տազնապը որպես ներքին կոնֆլիկտների և ձնշված ցանկությունների արտահայտություն: Անհատի սոցիալական, բարոյական կամ անձնական պարտավորությունների և ներքին ցանկությունների հակադրությունը կարող է առաջացնել տազնապային վիճակներ: Հոգեվերլուծական տեսությունը ընդգծում է, որ հաճախ տազնապը պայմանավորված է թաքնված վախերով կամ ենթագիտակցական ցանկություններով, որոնք անհատը փորձում է զսպել կամ վերահսկել:

Պաշտպանողական մեխանիզմներ, ինչպիսիք են պրոյեկցիան, զսպումը կամ փոխարինումը, հանդես են գալիս որպես ներքին հակասությունները կառավարելու գործիքներ: Հոգեվերլուծական կամ հոգեդինամիկ թերապիան հնարավորություն է տալիս բացահայտել այս հակասությունները և նվազեցնելու տազնապի կրկնվող դրսևորումները [6]:

Ֆիզիոլոգիական/նեյրոֆիզիոլոգիական մոտեցում (Physiological/Neurophysiological Approach)

Ֆիզիոլոգիական մոտեցումը դիտարկում է տազնապը որպես նյարդային համակարգի առանձնահատկությունների և կենսաբանական գործոնների արդյունք:

Նյարդային համակարգի ակտիվությունը, սիմպաթիկ նյարդային համակարգի արձագանքը, նեյրոհորմոնալ փոփոխությունները և գենետիկական նախադրյալները որոշում են տազնապային արձագանքների ինտենսիվությունը:

Ֆիզիոլոգիական ախտանիշները, ինչպիսիք են սրտխփոցը, շնչառության փոփոխությունները և մկանային լարվածությունը, հիմնված են նյարդային-ֆիզիոլոգիական մեխանիզմների վրա:

Անհատների միջև տարբերությունները բացատրվում են նաև գենետիկ գործոններով, ինչը թույլ է տալիս հասկանալ, թե ինչու որոշ մարդիկ ավելի հաճախ են տազնապային վիճակներում հայտնվում նույնիսկ նույն սոցիալական և միջավայրային պայմաններում [7]:

Տազնապի ազդեցությունը կյանքի ոլորտների վրա

Տազնապային խանգարումները կարող են ազդել անհատի կյանքի բոլոր հիմնական ոլորտների վրա: Խնդիրը չի սահմանափակվում միայն մտավոր կամ ֆիզիոլոգիական դրսևորումներով:

Անձնական հարաբերություններ. տազնապը կարող է առաջացնել սոցիալական հեռացում, դժվարություններ մտերմության կամ ամուր հարաբերությունների կառուցման գործում:

Սոցիալական գործունեություն. խուսափողական վարքը կամ անվստահությունը մեծացնում է մեկուսացման ռիսկը:

Աշխատանք և ուսում. տազնապային խանգարումները հաճախ խանգարում են արդյունավետության բարձրացմանը, կենտրոնացմանը և ժամանակի կառավարությանը [8]:

Հետազոտության կազմակերպումը և մեթոդները

Փորձարարական հետազոտություն է իրականացվել 30 մասնակիցների շրջանում, որոնք տարբեր սեռերի, սոցիալական խմբերի և զբաղվածության մակարդակի ներկայացուցիչներ են, տարիքը՝ 18–50:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են կառուցվածքային հարցաթերթիկներ, որոնք ուղղված են եղել տազնապի տարբեր դրսևորումների

գնահատմանը՝ ներառելով ընդհանուր տազնապի մակարդակը, տազնապային գրոհների առկայությունը, ինտենսիվությունը, կոգնիտիվ և հուզական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև տազնապի ազդեցությունը կյանքի տարբեր ոլորտների վրա և դրա հաղթահարման ռազմավարությունները: Տվյալների հավաքագրումը իրականացվել է անանունության և կամավոր մասնակցության սկզբունքների պահպանմամբ, ինչը ապահովել է պատասխանների անկեղծությունն ու հետազոտության էթիկական չափանիշների պահպանումը:

Տեսամեթոդաբանական հիմք

Գիտական աշխատանքի համար տեսամեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել Ահարոն Բեկի, Չարլզ Սպիլբերգի, Ռոբերտ Սպիցերի, Քեթրին Շիհանի, Միշել Կրասկեի, Մյուրեյ Մթեյնի հայացքները և մեթոդները [9]:

Ուսումնասիրության մեթոդիկա

Գիտական հոգվածի հետազոտության իրականացման համար տեսամեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել Ա. Բեկի՝ տազնապայության չափման մեթոդիկան, Սպիլբերգի անհատի ներկա պահին ապրած տազնապային վիճակի և տազնապի որպես կայուն հատկության գնահատման մեթոդիկան, Սքեյլի՝ գեներալիզացված տազնապի գնահատման հարցաթերթը, ինչպես նաև վերջինիս կողմից խուճապային գրոհների գնահատման հարցաթերթը, որը վերաբերում է գրոհների հաճախականությանը, ինտենսիվությանը, ֆիզիոլոգիական ախտանիշներին: Կիրառվել է նաև հեղինակային հարցաթերթ, որի նպատակն է գնահատել տազնապի ազդեցությունը կյանքի հիմնական ոլորտների և ռազմավարությունների վրա: Այն ներառում է անձնական հարաբերություններ, սոցիալական շփումներ, աշխատանք, ուսում, անձնային աճ: Գնահատվել են հաղթահարման ռազմավարություններ՝ խուսափողական վարքագիծ, կոգնիտիվ վերլուծություն, ինքնակարգավորման փորձեր:

Ստացված արդյունքներ

Հետազոտության ընթացքում ստացված տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրված խմբում տազնապային դրսևորումներն ունեն տարբեր աստիճանի արտահայտվածություն, սակայն գերակշռում է միջին մակարդակի տազնապը:

Ընդհանուր տազնապ (GAD-7)

Արդյունքների համաձայն՝ մասնակիցների մեծամասնության դեպքում արձանագրվել է միջինից բարձր տազնապային մակարդակ: Մի մասում դիտվում է ցածր տազնապ, մինչդեռ առկա է նաև զգալի խումբ, որում տազնապը գտնվում է բարձր մակարդակում: Սա վկայում է, որ ուսումնասիրված խմբում տազնապն ունի լայն տարածվածություն և տարբեր ինտենսիվության աստիճան:

Տազնապային գրոհներ (PDSS)

Տվյալները ցույց են տալիս, որ տազնապային (պանիկ) գրոհները հիմնականում ունեն թեթևից միջին արտահայտվածություն, սակայն առկա են նաև դեպքեր, որոնցում նկատվում է բարձր ինտենսիվություն: Սա նշանակում է, որ թեև բոլոր մասնակիցների դեպքում չեն դիտվում ծանր գրոհներ, այնուամենայնիվ որոշ մասնակիցների դեպքում դրանք կարող են էական ազդեցություն ունենալ և անդրադառնալ առօրյա կյանքի վրա:

Կոգնիտիվ և էմոցիոնալ վիճակ (STAI)

STAI-ի արդյունքները վկայում են, որ մասնակիցների զգալի մասում առկա է ներկա պահին լարվածություն և անհանգստություն, ինչը արտահայտվում է կենտրոնացման դժվարությամբ, անհանգստացնող մտքերով և ապագայի վերաբերյալ մտահոգությամբ: Սա հաստատում է, որ տագնապը ոչ միայն ընդհանուր բնույթ ունի, այլ նաև արտահայտվում է տվյալ պահին ապրած սուբյեկտիվ փորձառության մակարդակում:

Տագնապի ազդեցությունը կյանքի ոլորտներում

Արդյունքների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տագնապը առավելապես ազդում է՝

- անձնական հարաբերությունների վրա, սոցիալական շփումների վրա, աշխատանքի արդյունավետության վրա:

Միևնույն ժամանակ, ուսման և անձնական զարգացման ոլորտներում ազդեցությունը համեմատաբար ավելի մեղմ է, սակայն ամբողջությամբ չի բացակայում: Սա վկայում է, որ տագնապն ունի համակարգային ազդեցություն կյանքի տարբեր ոլորտներում, հատկապես՝ այն ոլորտներում, որոնք պահանջում են ակտիվ հաղորդակցություն և պատասխանատվություն:

Տագնապի հաղթահարման ռազմավարություններ (Coping)

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ մասնակիցները հիմնականում կիրառում են միջին արդյունավետության հաղթահարման ռազմավարություններ: Առավել տարածված են խուսափողական վարքագիծը, սոցիալական աջակցության որոնումը, մտքերի վերլուծությունը:

Միևնույն ժամանակ, ռելաքսացիոն և ինքնակարգավորման մեթոդները կիրառվում են ավելի սահմանափակ, ինչը կարող է պայմանավորել տագնապի պահպանումը:

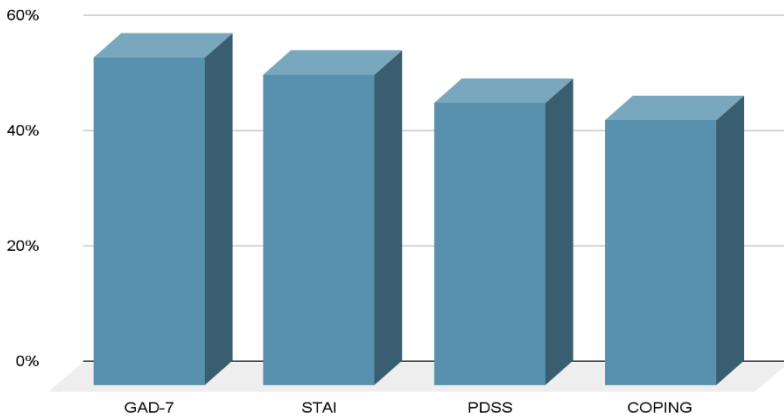
Ընդհանուր վերլուծական եզրահանգում

Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ տագնապը ուսումնասիրված խմբում տարածված և բազմակողմանի երևույթ է, որը դրսևորվում է ինչպես ճանաչողական, այնպես էլ հուզական և վարքային մակարդակներում:

Տագնապի մակարդակի բարձրացմանը զուգահեռ աճում է նաև դրա ազդեցությունը կյանքի տարբեր ոլորտներում, հատկապես՝ սոցիալական և անձնական հարաբերություններում: Միևնույն ժամանակ, հաղթահարման ռազմավարությունների սահմանափակ արդյունավետությունը կարող է նպաստել տագնապի պահպանմանը և խորացմանը: «Արդյունքները ցույց են տալիս, որ ընդհանուր տագնապային մակարդակը (GAD-7՝ 57%) և վիճակային/հատկանիշային տագնապը (STAI՝ 54%) գտնվում են միջին տիրույթում: Խուճապային դրսևորումները (PDSS՝ 49%) համեմատաբար ավելի ցածր են, մինչդեռ հաղթահարման ռազմավարությունների արդյունավետությունը (Coping՝ 46%) սահմանափակ է, ինչը կարող է պայմանավորել տագնապի պահպանումը և խորացումը»:

Տոկոսային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տագնապի առավել բարձր մակարդակը դիտվում է անձնական ոլորտում (66%), ինչը վկայում է անհատի ներքին լարվածության և ինքնակարգավորման դժվարությունների մասին: Ընտանեկան ոլորտում այն կազմում է 60%, աշխատանքայինում՝ 55%, իսկ սոցիալական հարաբերություններում՝ 53%, ինչը ցույց է տալիս տագնապի

համեմատաբար ավելի ցածր, սակայն կայուն ազդեցություն այդ ոլորտներում:

Գծապատկեր 1. GAD-7, STAI, PDSS, COPING արդյունքներ

Եզրակացություն

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ուսումնասիրված խմբում տագնապային վիճակներն ունեն միջին ինտենսիվություն, սակայն արտահայտվում են տարբեր ձևերով և տարբեր ոլորտներում:

Մեթոդիկաների արդյունքների վերլուծությունը վկայում է հետևյալը.

–GAD-7 (57%) ցուցանիշը վկայում է ընդհանուր տագնապի միջին մակարդակի մասին, ինչը բնութագրում է մշտական անհանգստության և ներքին լարվածության առկայություն:

–STAI (54%) արդյունքը ցույց է տալիս, որ մասնակիցների մեջ առկա է ինչպես իրավիճակային, այնպես էլ կայուն տագնապային ֆոն, որը պահպանվում է տարբեր իրավիճակներում:

–PDSS (49%) ցուցանիշը համեմատաբար ցածր է, ինչը նշանակում է, որ պանիկային դրսևորումները տվյալ խմբում արտահայտված չեն բարձր մակարդակով:

–Coping (46%) արդյունքը ցույց է տալիս, որ հաղթահարման ռազմավարությունները բավարար արդյունավետ չեն, ինչը կարող է նպաստել տագնապի պահպանմանը և խորացմանը:

Այս տվյալների համադրումը ցույց է տալիս, որ տագնապը հիմնականում ունի ընդհանուր և կայուն բնույթ, այլ ոչ թե սուր խուճապային դրսևորումներ, ինչը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հետազոտությունը իրականացվել է տագնապային իրավիճակում հայտնված անձանց շրջանում է որոնք չունեն տագնապային խանգարում:

Տարբեր ոլորտների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ տագնապը միջինում ակտուալ է հետևյալ ոլորտներում և դրսևորվում է հետյալ կերպ:

Անձնական (անձնային) ոլորտում. արտահայտվում է ինքնավստահության նվազումով, որոշումների կայացման դժվարությամբ և ներքին լարվածությամբ:

Աշխատանքային ոլորտում. դրսևորվում է կենտրոնացման դժվարություններով, սթրեսի բարձր մակարդակով և արդյունավետության նվազումով:

Ընտանեկան հարաբերություններում. նկատվում է հուզական լարվածություն և հաղորդակցության բարդություններ:

Սոցիալական ոլորտում. առկա է միջին մակարդակի տագնապ՝ կապված շփումների և ինքնադրսևորման հետ:

Հատկանշական է, որ առավել բարձր ցուցանիշներ դիտվում են անձնային ոլորտում, ինչը վկայում է, որ տագնապի հիմքում ընկած են ոչ միայն արտաքին գործոններ, այլ նաև ներքին հոգեբանական գործընթացներ:

Այսպիսով՝ հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ տագնապային վիճակներն ունեն բազմակողմանի բնույթ և պահանջում են համակարգված հոգեբանական միջամտություններ, որոնք ուղղված կլինեն ոչ միայն ախտանիշների նվազեցմանը, այլև անձի ներքին ռեսուրսների ակտիվացմանը և արդյունավետ հաղթահարման ռազմավարությունների մշակմանն ու զարգացմանը:

Աշխատանքի գիտական արժեքը տագնապային ոլորտի բազմակողմանի ուսումնասիրման մեջ է՝ կիրառելով մեթոդներ և կյանքի տարբեր ոլորտների վերլուծություն: Հետազոտությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն գնահատելու տագնապի մակարդակը, այլ նաև բացահայտելու դրա ազդեցության հիմնական ուղղությունները և հաղթահարման մեխանիզմները, ինչը կարևոր է ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական հոգեբանության զարգացման համար:

Ստացված արդյունքները կարող են կիրառվել հոգեբանական խորհրդատվության, կրթական և սոցիալական ծրագրերի մշակման մեջ, ինչը բարձրացնում է աշխատանքի պրակտիկ արժեքը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Beck A. T. & Emery, G. Anxiety Disorders and Phobias: A Cognitive Perspective. New York: Basic Books, 1985, p. 32–38
2. Barlow D. H. Anxiety and Its Disorders: The Nature and Treatment of 3. Anxiety and Panic. New York: Guilford Press, 2002, p. 58–64
3. Clark D. A., & Beck A. T., Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: 2010, ժ. 90–97
4. Science and Practice. New York: Guilford Press, 2018, ժ. 180–200
5. Spielberger C. D., Manual for the State-Trait Anxiety Inventory (STAI). Palo Alto: Consulting Psychologists Press, 1983, ժ. 28–32
6. Зейгарник Б. В. Патопсихология. Москва: МГУ, 1986, ժ. 270–275
7. Немов Р. С. Психология. Москва: Владос, 2001, ժ. 200–205
8. Карвасарский Б. Д. Клиническая психология. Санкт-Петербург: Питер, 2004, ժ. 180–185

ՎԻԿՏԻՄՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԻ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՄԱՆ ՍԵՌԱՅԻՆ ԵՎ ԱՆՁՆԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՄԵՐԻ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Լրատվական կայքի խմբագիր,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի հայցորդ
meri.yeghiazaryan@edu.isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-133

Համառոտագիր

Արդի հասարակության սոցիալ-մշակութային բազմաշերտ փոփոխությունների համատեքստում ձևավորվող դինամիկ տրանսֆորմացիաներն անհատի առջև կարող են ծառացնել խորքային, էկզիստենցիալ բնույթի բարդ մարտահրավերներ: Նմանատիպ գործընթացները հաճախ խաթարում են անձի ներքին կայունության և սուբյեկտիվ անվտանգության հիմքերը՝ առաջ բերելով ներքին անպաշտպանվածության զգացում: Այս համապատկերում անհատի ինքնության պահպանման և արժանապատվության հաստատման խնդիրը դրսևորվում է որպես հիմնարար հոգեբանական մարտահրավեր:

Անձի սոցիալ-հոգեբանական պաշտպանվածության դիտանկյունից վիկտիմության ֆենոմենը դուրս է եկել զուտ իրավագիտական շրջանակներից՝ վերածվելով միջգիտակարգային հոգեբանական հիմնախնդրի: Այսօր զոհի կարգավիճակն առավելապես մեկնաբանվում է որպես բազմաշերտ սուբյեկտիվ փորձառություն, ինչն էլ հրամայական է դարձնում հանրային կարծրատիպերի վերանայումը:

Խնդրի տեսական արմատները հանգում են դասական հումանիզմի և էկզիստենցիալ հոգեբանության ակունքներին: Դեռևս Լուդվիգ Ֆեյերբախը զոհականությունը դիտարկում էր մարդու սեփական էությունից օտարման պրիզմայով՝ պնդելով, որ անհատը հաճախ դառնում է իր իսկ ստեղծած գաղափարների գերին: Այս գաղափարները հետագայում իրենց արտացոլումն ու զարգացումը գտան վիկտիմոլոգիական տարբեր հայեցակարգերում, որոնք սկսեցին դիտարկել զոհի վարքը ոչ թե որպես ստատիկ վիճակ, այլ որպես անձ-միջավայր փոխազդեցության արդյունք:

Հիմնվելով տեսական ժառանգության և միջգիտակարգային մոտեցումների վրա՝ սույն աշխատանքի շրջանակներում իրականացվել է էմպիրիկ հետազոտություն: Հետազոտության մեթոդաբանական գործիքակազմը կիրառվել է 100 անձից բաղկացած ընտրանքի շրջանում, որն ընդգրկել է 20-25 տարեկան կանանց և տղամարդկանց հավասար ներկայացվածություն: Ընտրված տարիքային խումբը համապատասխանում է էրիկ Էրիկսոնի կողմից սահմանված վաղ հասունության փուլին՝ հիմնարար մտերմության և մեկուսացման կոնֆլիկտով, որը կարևոր է վիկտիմացման նախադրյալների ուսումնասիրության համար:

Էմպիրիկ տվյալների վերլուծությունը փաստում է, որ երիտասարդների գիտակցության մեջ զոհի կերպարը նույնացվում է կամային ոլորտի դեֆիցիտի՝ անիքնավստահության և թուլակամության հետ:

Հետազոտությունը վեր հանեց սեռային տարբերություններ. եթե

կանանց ընկալումներում գոհի կերպարն ունի սոցիալական սպասումներով պայմանավորված հարմարվողական երանգավորում, ապա տղամարդկանց դեպքում այն առավել պրագմատիկ է և կապվում է ֆիզիկական անկարողության հետ: Երկու խմբերում էլ բարության և ներողամտության նվազագույն ցուցանիշները վկայում են գոհի կերպարի հոգեբանական արժեզրկման մասին, որն ընկալվում է որպես ներանձնային ռեսուրսների սպառման արդյունք:

Ստացված տվյալները գիտական հիմք են երիտասարդների հոգեբանական դիմակայության բարձրացմանն ու վիկտիմության կանխարգելմանն ուղղված տարբերակված ռազմավարությունների մշակման համար: Այնուամենայնիվ, հայեցակարգի լիարժեք ամբողջականացումը ենթադրում է հետազոտական ընտրանքի հետագա ընդլայնում և նոր փոփոխականների ներառում՝ առավել համապարփակ տեսական մոդել ձևավորելու նպատակով:

Հարկ է նշել, որ սույն ուսումնասիրությունը հետազոտական ընդհանուր շղթայի առանցքային փուլերից մեկն է. այն հաջորդում է նախնական փուլում այլ տարիքային խմբերի հետ իրականացված աշխատանքին:

Հետագայում նախատեսվում է վերլուծել և համադրել ստացված բոլոր տվյալները՝ առավել հավաստի ու գործուն մեխանիզմներ նախանշելու նպատակով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ վիկտիմություն, սուբյեկտիվ ընկալում, գենդերային առանձնահատկություններ, անձնային խոցելիություն, հոգեւոցիալական զարգացում, սոցիալական կարծրատիպեր, կանային ոլորտ, դիմակայություն, ինքնարտահայտում:

GENDER AND PERSONAL CHARACTERISTICS IN THE PSYCHOLOGICAL PERCEPTION OF THE PHENOMENON OF VICTIMHOOD

MERI YEGHIAZARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Centre

PhD student

Editor of a news website

meri.yeghiazaryan@edu.isec.am

Abstract

In the context of dynamic transformations emerging from the multilayered socio-cultural changes of contemporary society, individuals are increasingly confronted with profound challenges of an existential nature. Such processes often undermine the foundations of inner stability and subjective security, giving rise to experiences of internal vulnerability. Within this framework, the preservation of identity and the affirmation of personal dignity assume the status of fundamental psychological challenges.

From the perspective of socio-psychological protection, the phenomenon of victimhood has moved beyond the confines of purely legal discourse and has evolved into an interdisciplinary psychological problem. In contemporary scholarship, victim status is conceptualised as a multidimensional subjective experience, thereby necessitating the critical re-examination and deconstruction of entrenched social stereotypes.

The theoretical foundations of the problem can be traced to classical humanism and existential psychology. Ludwig Feuerbach interpreted victimhood through the prism of human alienation from one's own essence, arguing that individuals often become captives of the ideas they themselves create. These propositions were subsequently elaborated within various victimological frameworks, in which victim behaviour came to be understood not as a static condition but as the outcome of complex person-environment interactions.

Drawing upon this theoretical legacy and an interdisciplinary methodological approach, the present study implemented an empirical research design. The study's methodological tools were applied to a sample of 100 individuals, with equal representation of women and men aged 20–25. This age cohort corresponds to the stage of early adulthood in Erik Erikson's psychosocial developmental model, characterised by the fundamental conflict of intimacy versus isolation—an essential developmental context for examining the antecedents of victimisation.

The analysis of empirical data indicates that, in the consciousness of young adults, the image of the victim is predominantly associated with deficits in volitional regulation, including low self-confidence and weak willpower. Gender differences were identified: in female participants' perceptions, the victim image acquires a more adaptive tone shaped by social expectations, whereas in male participants, it is interpreted more pragmatically and linked to notions of physical inadequacy. In both groups, low valuations of kindness and forgiveness within the victim profile suggest a psychological devaluation of the victim image, increasingly perceived as

an indicator of depleted intrapersonal resources.

The obtained data provide a scientific basis for developing targeted strategies to enhance young people's psychological resilience and prevent victimisation. At the same time, the full conceptual framework requires further expansion of the research sample and the inclusion of additional variables to create a more comprehensive theoretical model.

It should be emphasised that the present study constitutes a key stage within a broader research continuum, following a preliminary phase conducted with other age cohorts. In the future, it is planned to analyse and synthesise all the data obtained to identify the most reliable and effective mechanisms.

Keywords and phrases: Victimhood, subjective perception, gender differences, personal vulnerability, psychosocial development, social stereotypes, volitional regulation, resilience, self-expression.

ГЕНДЕРНЫЕ И ЛИЧНОСТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПРИЯТИЯ ФЕНОМЕНА ВИКТИМИЗАЦИИ

МЕРИ ЕГИАЗАРЯН

Редактор новостного сайта,
Соискатель при Международном научно-образовательном центре НАН РА
meri.yeghiazaryan@edu.isec.am

Аннотация

В условиях динамических трансформаций, формирующихся в контексте социокультурных многослойных изменений современного общества, перед личностью актуализируются глубинные вызовы экзистенциального характера. Подобные процессы нередко подрывают основания внутренней устойчивости и субъективного чувства безопасности, инициируя переживание внутренней незащищённости. В данном контексте проблема сохранения идентичности и утверждения личностного достоинства приобретает статус фундаментального психологического вызова.

С позиций социально-психологической защищённости личности феномен виктимности давно вышел за рамки сугубо юридического дискурса, трансформировавшись в междисциплинарную психологическую проблему. В современной научной интерпретации статус жертвы рассматривается как многомерный субъективный опыт, что обуславливает необходимость пересмотра и деконструкции устойчивых общественных стереотипов.

Теоретические основания проблемы восходят к традициям классического гуманизма и экзистенциальной психологии. Так, Людвиг Фейербах трактовал жертвенность через призму отчуждения человека от собственной сущности, подчёркивая, что индивид нередко становится заложником созданных им же идеальных конструкций. Впоследствии данные положения получили развитие в различных виктимологических концепциях, в рамках которых поведение

жертвы стало рассматриваться не как статичное состояние, а как результат сложного взаимодействия личности и социальной среды.

Опираясь на обозначенное теоретическое наследие и междисциплинарную методологию, в рамках настоящего исследования была реализована эмпирическая программа. Методологический инструментарий исследования был применен к выборке из 100 человек, которая включала равное представительство женщин и мужчин в возрасте 20–25 лет. Указанный возрастной период соответствует стадии ранней взрослости в психосоциальной периодизации Эрика Эриксона — этапу, характеризующемуся базовым конфликтом интимности и изоляции, что имеет принципиальное значение для анализа предпосылок виктимизации.

Анализ эмпирических данных показал, что в представлениях молодёжи образ жертвы преимущественно ассоциируется с дефицитом волевой регуляции — неуверенностью в себе и слабостью волевых усилий. Выявлены гендерные различия в структуре восприятия: в женских респондентских группах образ жертвы носит более адаптивную окраску, детерминированную социальными ожиданиями, тогда как в мужских группах он интерпретируется в более прагматическом ключе и коррелирует с представлениями о физической несостоятельности. Низкие показатели, отражающие ценность доброжелательности и терпимости в структуре образа жертвы, свидетельствуют о его психологической девальвации и восприятии как индикатора истощения внутриличностных ресурсов.

Полученные данные служат научной основой для разработки дифференцированных стратегий повышения психологической устойчивости молодежи и предотвращения виктимизации. В то же время полное формирование концепции требует дальнейшего расширения исследовательской выборки и включения новых переменных с целью создания более комплексной теоретической модели.

Следует подчеркнуть, что представленное исследование является одним из ключевых этапов комплексной исследовательской программы: ему предшествовал аналитический этап, реализованный на других возрастных когортах. В дальнейшем планируется проанализировать и обобщить все полученные данные с целью определения наиболее достоверных и эффективных механизмов.

Ключевые слова и фразы: виктимность, субъективное восприятие, гендерные особенности, личностная уязвимость, психосоциальное развитие, социальные стереотипы, волевая регуляция, резильентность, самореализация.

Ներածություն

Արդի հասարակական տրանսֆորմացիաները, որոնք ընթանում են սոցիալ-տնտեսական և մշակութային դինամիկ փոփոխությունների ներքո, իրենց հետ բերում են ոչ միայն զարգացման նոր հեռանկարներ, այլև համակարգային բարդ հակասություններ: Այս գործընթացների կենտրոնում առանձնակի սրությամբ է դրվում անհատի՝ որպես սոցիալական սուբյեկտի անվտանգության, իրավական պաշտպանվածության և արժանապատվության պահպանման խնդիրը: Մարդու իրավունքների երաշխավորման և սոցիալական ապահովության համատեքստում վիկտիմության ֆենոմենը դուրս է եկել զուտ իրավագիտական ուսումնասիրության շրջանակներից՝ վերածվելով

միջգիտակարգային հոգեբանական և սոցիոլոգիական հիմնախնդրի:

Վիկտիմությունը, որն ավանդաբար ընկալվում էր որպես քրեական ոտնձգության հետևանքով հասցված ֆիզիկական կամ նյութական վնասի կրում, ժամանակակից գիտական պատկերացումներում մեկնաբանվում է որպես բազմաշերտ սուբյեկտիվ փորձառություն: Այն ներառում է անձի հուզական, կոգնիտիվ և վարքային արձագանքները՝ սկսած ակնհայտ բռնության հետևանքներից մինչև հոգեբանական նուրբ վնասվածքներն ու սոցիալական մեկուսացումը:

Այսօրինակ ընդլայնված մոտեցումը հրամայական է դարձնում վիկտիմության ընկալման մեջ առկա հասարակական կարծրատիպերի և մեղավորության բաշխման մեխանիզմների վերանայումը, քանի որ հանրային կանխակալ վերաբերմունքը հաճախ խոչընդոտում է գոհերի լիարժեք վերականգնմանն ու աջակցման համակարգերի արդյունավետությանը:

Սույն հետազոտության նպատակն է վեր հանել վիկտիմության տեսական և գործնական հարթությունները՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով գոհի ընկալման սեռային առանձնահատկություններին, հասարակական պատկերացումներին, դրանց հիմքում ընկած հոգեբանական գործոններին և այդ ընկալումների ձևավորման գործընթացում դեր ունեցող հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմներին:

Նմանատիպ վերլուծությունը հիմք կհանդիսանա գոհակենտրոն և վերականգնողական ռազմավարությունների նախագծման համար, որոնք միտված կլինեն տուժած անձանց իրական կարիքների առավել հստակ ու թիրախավորված արձագանքման մեխանիզմների ձևավորմանը:

Հետազոտության նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ հիմնարար խնդիրները.

- վերլուծել վիկտիմության հոգեբանական բաղադրիչների ազդեցությունն անձի ներքին կայունության և ինքնընկալման վրա՝ սոցիալ-մշակութային տրանսֆորմացիաների համատեքստում,
- բացահայտել սեռային գործոնի դերը գոհի կերպարի ընկալման մեջ՝ վեր հանելով կանանց և տղամարդկանց մոտեցումների առանձնահատկությունները,
- ուսումնասիրել հասարակական գիտակցության մեջ առկա կարծրատիպերի ազդեցությունը վիկտիմության արժեզրկման գործընթացի վրա՝ դիտարկելով գոհի կերպարը բարոյական առաքինություններից զուրկ ընկալումների տիրույթում,
- հետազոտել անձնային գործոնների, մասնավորապես՝ կամային ոլորտի խաթարումների (անինքնավստահություն, թուլականություն) և վիկտիմացման սուբյեկտիվ փորձի միջև առկա փոխազդեցությունը,
- հիմնավորել վաղ հասունության փուլում գտնվող անձանց դիմակայության և ներանձնային ռեսուրսների ակտիվացման անհրաժեշտությունը՝ որպես վիկտիմիզացման ռիսկերի նվազեցման հոգեբանական նախադրյալ:

Աշխատանքում հատուկ շեշտադրվում է այն գաղափարը, որ վիկտիմությունը ոչ թե ստատիկ վիճակ է, այլ անձի և արտաքին սոցիալական միջավայրի դինամիկ փոխազդեցության արդյունք: Ներկայացվող նոր հայեցակետը թույլ է տալիս վիկտիմության երևույթը դիտարկել որպես անձնային և սոցիալական գործոնների համալիր համակարգ, ինչն անհրաժեշտ

նախապայման է գիտակցված և համակողմանի հոգեբանական աջակցության ծրագրերի իրականացման համար:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Վիկտիմոլոգիան, որն իր անվանումը ստացել է լատիներեն *victima* (զոհ) արմատից, ձևավորվել է 20-րդ դարի կեսերին՝ որպես քրեագիտության մասնագիտացված ուղղություն: Զոհականության երևույթի փիլիսոփայական հիմքերը, ձևավորվել են դեռևս 19-րդ դարում՝ արտահայտվելով Լուդվիգ Ֆեյերբախի հումանիստական հայեցակարգերում: Ֆեյերբախը զոհակա-նությունը դիտարկում էր մարդու սեփական էությունից օտարման պրիզմայով՝ պնդելով, որ անհատը հաճախ դառնում է իր իսկ կողմից ստեղծված համակարգերի ու գաղափարական կառուցվածքների գերին: Այս մարդակենտրոն մոտեցումը հիմք դարձավ վիկտիմության՝ որպես անձի և իրողության միջև առկա հակասության ըմբռնման համար:

Թեև վիկտիմոլոգիան սկզբնավորվել է քրեագիտության շրջանակներում, այն աստիճանաբար տրանսֆորմացվել է որպես ինքնուրույն գիտական ուղղության: Այսօր այն ուսումնասիրում է ոչ միայն իրավախախտման օբյեկտ հանդիսացող անձանց, այլև զոհի սոցիալ-հոգեբանական կերպարը տարբեր՝ քաղաքական, մշակութային և խորհրդանշական հարթություններում: Ըստ Լ. Ֆրանկի՝ հոգեբանական բաղադրիչի ներմուծումը վճռորոշ դեր է խաղացել գիտակարգի կայացման գործում **[7]**: Հենց Լ. Ֆրանկի կողմից շրջանառվեց «վիկտիմիզացիա» եզրույթը, որը բնորոշում է անհատի՝ զոհի վերածվելու դինամիկ գործընթացը և դրա վերջնարդյունքը:

Վիկտիմոլոգիական մտքի զարգացման ընթացքում ձևավորվել են երկու հիմնական բևեռներ. կենսաբանական, որը շեշտադրում է տուժողի գենետիկ նախատրամադրվածությունը **[6]**, և սոցիալ-դաստիարակչական, ըստ որի՝ անձի վարքագիծը ձևավորվում է բացառապես միջավայրի և սոցիալականացման արդյունքում: Դ. Ռիվմանը լրացնում է այս պատկերը՝ պնդելով, որ վիկտիմությունը պետք է դիտարկել որպես անձի ներհատուկ անկարողություն՝ դիմակայելու հանցավոր ոտնձգությանը, ինչը կարող է պայմանավորված լինել նաև նրա սոցիալական կամ ծառայողական դիրքով **[5, էջ 35-50]**:

Այնուհետ Էնդրյու Կարմենի **[15]** և Զ. Էնգելի **[10]** աշխատությունները սկսեցին վիկտիմիզացիան դիտարկել ոչ միայն որպես քրեական ակտի հետևանք, այլև որպես հուզական ու հոգեբանական տառապանքի աղբյուր: Հանս Ֆոն Հենտիգը դեռևս վաղ շրջանում մատնանշել էր, որ զոհերը հանցագործության ակտիվ մասնակիցներ են և գտնվում են դինամիկ փոխազդեցության մեջ հանցագործի հետ, ընդ որում՝ որոշակի խմբեր (կանայք, տարեցներ) ի սկզբանե ունեն ավելի բարձր խոցելիություն **[13]**: Հենրի Էլենբերգերը զարգացրեց այս միտքը՝ նշելով, որ ներքին հոգեբանական կառուցվածքների և սոցիալական միջավայրի փոխազդեցությունը կարող է անձին դնել միաժամանակ և՛ զոհի, և՛ հանցագործի դերում:

Միջազգային իրավական հարթակում 1985թ. ՄԱԿ-ի Հռչակագիրը դարձավ շրջադարձային՝ ամրագրելով զոհի իրավունքների պաշտպանությունը որպես մարդու հիմնարար իրավունքների մաս: 90-ականներից սկսած՝ Փ. Վեցելսի և Թ. Օիլեմախերի հետազոտությունները վերջնականապես տեղափոխեցին շեշտադրումը դեպի սուբյեկտիվ ընկալումը. վիկտիմությունը սկսեց սահման-

վել ըստ այն բանի, թե ինչպես է անհատն ապրում և մեկնաբանում իր տառապանքը:

21-րդ դարի հետազոտությունները, ինչպիսիք են՝ Ա. Դեմարիսի և Կ. Կաուլինենի [9] աշխատանքները, վերլուծում են բռնության երկարաժամկետ ազդեցությունը հոգեկան առողջության վրա: Ջենիֆեր Դաննը վիկտիմությունը դիտարկում է որպես գոյության փլուզում և նոր իմաստների որոնում, իսկ Ա. Փեմբերթոնն ու Ե. Մալդերը [17] այն բնորոշում են որպես «տրանսֆորմատիվ փորձ», որը կարող է հանգեցնել անձի վերաիմաստավորման և դիմակայունության զարգացման: Սայմոնսի և գործընկերների [20] հետազոտությունները բացահայտում են միջսերնդային կապերը՝ ցույց տալով, թե ինչպես է վաղ շրջանի ընտանեկան բռնությունը մեծացնում հետագա վիկտիմացման ռիսկը: Արդի փուլում Թ. Պրատը և Ջ. Տուրանովիչը [19] առաջարկում են վիկտիմիզացիայի առավել լայն սահմանում, որը ներառում է նաև սոցիալական մերժումն ու խտրականությունը:

Վերջին զարգացումներն, այդ թվում՝ Գ. Գաջոսի և Ջ. Բուտվելի մոտեցումները, կոչ են անում ուսումնասիրել ինտելեկտուալ և ճանաչողական գործոնների (ինքնատիրապետում, վերացական դատողություն) դերը վիկտիմության կանխարգելման գործում, իսկ Շ. Մաքգրատն ու Ջ. Էրոթը [16] շեշտադրում են սեռային տարբերությունները վախի և զուգընկերոջ բռնության ընկալման հարցերում:

Այսպիսով՝ վիկտիմոլոգիան անցել է զարգացման բարդ ուղի՝ պարզունակ քրեագիտական մեկնաբանություններից հասնելով մինչև անձի սուբյեկտիվ աշխարհ՝ վերածվելով սոցիալական տրանսֆորմացիաները ներառող բազմաշերտ գիտական համակարգի:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հիմք ընդունելով վերոշարադրյալ տեսական հայեցակարգերը և տարբեր հեղինակների կողմից իրականացված բազմամյա ուսումնասիրությունները՝ ակնայտ է դառնում, որ վիկտիմության ֆենոմենը մշտապես ենթարկվում է տրանսֆորմացիաների՝ կախված սոցիալ-մշակութային համատեքստից և սերնդային առանձնահատկություններից: Չնայած դասական և արդի հեղինակների կողմից վեր հանված օրինաչափություններին՝ անհրաժեշտություն առաջացավ իրականացնել էմպիրիկ հետազոտություն, որը թույլ կտա գնահատել զոհի կերպարի սուբյեկտիվ ընկալումները համապատասխան սոցիալ-հոգեբանական միջավայրում և կոնկրետ տարիքային խմբի շրջանակներում:

Սույն ուսումնասիրության շրջանակներում կիրառվել է համակցված մեթոդաբանական մոտեցում, որն իր մեջ ներառում է տեսական համադրական վերլուծություն և էմպիրիկ տվյալների հավաքագրում՝ կառուցվածքային հարցման մեթոդով: Հետազոտության ընտրանքային խումբը կազմել են 20-ից 25 տարեկան անձինք (ընդհանուր՝ $n=100$, 50-ական տղամարդ և կին):

Հոգեբանական զարգացման համատեքստում տվյալ տարիքային խումբը դասակարգվում է ըստ Էրիկ Էրիկսոնի հոգեւոցիալական տեսության՝ բնութագրվելով որպես վաղ հասունության փուլ:

Հարցումն իրականացվել է անանուն և ինքնալրացվող ձևաչափով՝ ապահովելու մասնակցության կամավորությունն ու ստացված տվյալների անկողմնակալությունը:

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս դիտարկել սեռային տարբերություններն ու թիրախային խմբի հոգեբանական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև՝ վերլուծել այդ ընկալումների ձևավորման գործընթացում հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմների հնարավոր դերը:

Ստացված արդյունքներ

Վիկտիմության կանխարգելման և արդյունավետ հոգեբանական օգնության համակարգերի ձևավորման գործում առանցքային է զոհի ընկալման և դրա շուրջ ձևավորված հանրային դիսկուրսի վերլուծությունը: Հոգեբանական հետազոտությունների համաձայն՝ հենց այդ ընկալումներն են ձևավորում հասարակական վերաբերմունքի սպեկտրը, որը կարող է դրսևորվել թե՛ որպես աջակցող կարեկցանք, թե՛ որպես ժխտողական կամ մեղադրական դիրքորոշում:

Մեր կողմից իրականացված հետազոտության արդյունքները բացահայտեցին մի շարք հետաքրքիր օրինաչափություններ, ինչպես նաև՝ սեռային և հոգեբանական առանձնահատկություններով պայմանավորված տարբերություններ, որոնք արժանի են առանձին վերլուծության:

Ստորև ներկայացվում են տվյալները և դրանց համակարգային վերլուծությունը (աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1.

Զոհի ընկալումները 20-25 տարեկան կանանց և տղամարդկանց շրջանում

Տարիքային խումբը՝ 20-25	Վախկոտ	Գժգոհ	Համեստ	Բարի	Անինքնավստահ	Ոչ կոնֆլիկտային	Թույլ(Ֆիզիկական)	Ներքողամիտ	Թուլական	Գրգռված
Կանայք	5 %	12%	3 %	5%	20%	15%	6%	4%	18%	12%
Տղամարդիկ	3%	16%	4%	7%	18%	10%	12%	5%	15%	10%

Վաղ հասունության փուլում գտնվող անձանց պատկերացումները զոհի վերաբերյալ կրում են ինչպես համամարդկային հոգեբանական օրինաչափությունների, այնպես էլ գենդերային սոցիալականացման ազդեցությունը:

Հետազոտության արդյունքների համակարգային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ թե՛ կանանց, թե՛ տղամարդկանց համար զոհի կերպարի առանցքային բաղադրիչը անձնային ռեսուրսների դեֆիցիտն է, ինչն առավել ցայտուն կերպով արտահայտվում է անինքնավստահության և թուլականության բարձր ցուցանիշներով: Այս երկու բնութագրիչները հանդես են գալիս որպես զոհի հոգեբանական դիմանկարի հիմնասյուներ՝ փաստելով, որ երիտասարդ սերունդը զոհի կարգավիճակը կապում է, նախևառաջ, կամային ոլորտի խաթարումների և սեփական «ես»-ի անբավարար արժեքների հետ:

Կանանց ընկալումների տիրույթում նկատվում է զոհի կերպարի որոշակի հարմարվողական երանգավորում, որտեղ զգալի տեղ է հատկացվում ոչ կոնֆլիկտային վարքագծին: Սա կարող է մեկնաբանվել որպես սոցիալական սպասումների արդյունք, երբ զիջողականությունը կամ կոնֆլիկտից խուսափելը դիտարկվում է զոհ դառնալու նախապայման կամ ուղեկցող գործոն:

Միևնույն ժամանակ, կանանց կողմից զոհի «թուլականության» բարձր գնահատականը (18%) հուշում է, որ նրանք վիկտիմացումն ընկալում են որպես ներանձնային պայքարի բացակայություն:

Հետաքրքրական է նաև գրագիտության գործոնի ընկալումը, որը թեև զոհի դասական բնութագրիչ չէ, սակայն հարցվածների զգալի մասի մոտ առկա է, ինչը վկայում է այն մասին, որ ժամանակակից երիտասարդ կնոջ գիտակցության մեջ ինտելեկտուալ բարձր մակարդակը պաշտպանիչ գործոն սոցիալ-հոգեբանական վիկտիմացումից խուսափելու համար:

Տղամարդկանց շրջանում զոհի ընկալումը կրում է ավելի պրագմատիկ և արտաքին-առարկայական բնույթ, ինչն արտահայտվում է ֆիզիկական թուլության և դժգոհության սանդղակներում գրանցված բարձր ցուցանիշներով: Ի տարբերություն կանանց՝ տղամարդիկ երկու անգամ ավելի հաճախ են զոհի կերպարը կապում ֆիզիկական անկարողության հետ, ինչը համահունչ է առնականության վերաբերյալ կարծրատիպային պատկերացումներին, որտեղ ուժը դիտարկվում է որպես պաշտպանվածության հիմնական երաշխիք: Տղամարդկանց շրջանում «դժգոհություն» ցուցանիշի համեմատաբար բարձր տոկոսը (16%) մատնանշում է զոհի կերպարի հուզական բացասական երանգավորումը: Ըստ այդ ընկալման՝ զոհը դիտարկվում է որպես պասիվ սուբյեկտ, որ հակված է իրավիճակից դժգոհելուն, այլ ոչ թե այն փոփոխելուն ուղղված գործուն քայլեր ձեռնարկելուն կամ դիմադրություն ցուցաբերելուն:

Այս դիտարկումը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ տղամարդիկ զոհի կերպարը դիտարկում են որպես ակտիվության և արդյունավետության հակապատկեր:

Հատկանշական է, որ երկու սեռային խմբերում էլ բարության և ներողամտության ցուցանիշները գտնվում են նվազագույն մակարդակում, ինչը վկայում է զոհի կերպարի «դե-ռոմանտիզացիայի» մասին: Եթե նախկինում զոհի կերպարը կարող էր զուգորդվել բարոյական վեհության կամ անձնագոհության հետ, ապա ժամանակակից հոգեբանական պատկերացումներում այն զրկվել է դրական բարոյական երանգավորումից: Ներկայումս զոհի կերպարն առավելապես զուգորդվում է պասիվ-դեֆիցիտար հատկանիշների և սոցիալ-հոգեբանական անգործության հետ:

Վախկոտության ցածր ցուցանիշները թույլ են տալիս ենթադրել, որ զոհի վարքագիծը ոչ թե սուր հուզական վախի արդյունք է դիտարկվում, այլ անձի կառուցվածքային առանձնահատկություն, ինչպիսին է համեստությունը կամ ընդհանուր կամային թուլությունը:

Ամփոփելով հետազոտական տվյալների վերլուծությունը՝ կարելի է փաստել, որ 20-25 տարեկան անձանց պատկերացումներում զոհը հանդես է գալիս որպես հոգեբանական անբավարար ինքնավարություն ունեցող սուբյեկտ: Սեռային տարբերությունները դրսևորվում են զոհի խոցելիության աղբյուրների մեկնաբանման մեջ. կանայք շեշտադրում են սոցիալական հարմարվողականությունն ու կոնֆլիկտի բացակայությունը, իսկ տղամարդիկ՝

ֆիզիկական և հուզական-բացասական բաղադրիչները:

Եզրակացություն

Վիկտիմության ֆենոմենի համակողմանի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այս երևույթը ժամանակակից գիտական ընկալումներում դուրս է եկել զուտ իրավագիտական սահմաններից՝ վերածվելով բազմաշերտ հոգեբանական կառուցվածքի: Տեսական վերլուծությունը փաստում է, որ զոհի կարգավիճակը պայմանավորված է ոչ միայն արտաքին հանգամանքներով, այլև անհատի ներքին հոգեֆիզիկական խոցելիությամբ և սուբյեկտիվ փորձառությամբ, ինչը հաստատվում է դասական և արդի հեղինակների հայեցակարգերում: Էմպիրիկ հետազոտության արդյունքները, որոնք իրականացվել են վաղ հասունության փուլում գտնվող անձանց շրջանում, ցույց են տալիս, որ ժամանակակից երիտասարդության գիտակցության մեջ զոհի կերպարը զուրկ է բարոյական «ռոմանտիզացիայից» և առավելապես զուգորդվում է անձնային ռեսուրսների դեֆիցիտի հետ: Հատկանշական է, որ անիքնավստահությունն ու թույլ կամքը դիտարկվում են որպես վիկտիմության ընկալման հիմնարար չափանիշներ: Սա մատնանշում է այն համոզմունքը, որ զոհի կարգավիճակը սուբյեկտիվորեն ընկալվում է որպես անձի ինքնագնահատականի և կամային ոլորտի դեֆիցիտի անմիջական հետևանք:

Հետազոտությունը վեր է հանել նաև զգալի սեռային տարբերություններ՝ զոհի կերպարի մեկնաբանման հարցում. եթե կանայք հակված են վիկտիմությունը կապել սոցիալական հարմարվողականության և կոնֆլիկտներից խուսափելու վարքագծի հետ, ապա տղամարդիկ այն դիտարկում են ֆիզիկական և էմոցիոնալ անկարողության տեսանկյունից: Սա թույլ է տալիս պնդել, որ հասարակական պատկերացումները դեռևս կրում են կարծրատիպային ազդեցություններ, որտեղ կնոջ զոհականությունը ընկալվում է որպես սոցիալական «մեղմություն», իսկ տղամարդունը՝ որպես կենսաբանական թուլություն:

Այս տարբերությունների ձևավորման գործում առանցքային դերակատարում ունեն հոգեբանական պաշտպանական մեխանիզմները: Զոհի կերպարի արտաքին-պրագմատիկ բնութագրումը (ֆիզիկական թուլություն, դժգոհություն) տղամարդկանց շրջանում կարող է դիտարկվել որպես պրոյեկցիայի դրսևորում, որտեղ սեփական հնարավոր խոցելիությունը վերագրվում է բացառապես արտաքին հատկանիշներին: Զուգահեռաբար, կանանց պատկերացումներում զոհի «ոչ կոնֆլիկտայնության» ընդգծումը կարող է վկայել ռացիոնալացման մեխանիզմի գործադրման մասին: Այս դեպքում զոհի վարքագիծը վերափմաստավորվում է որպես սոցիալապես ընդունելի հարմարվողականություն՝ դիտարկվելով ոչ թե որպես թուլություն, այլ որպես հարաբերություններում ներդաշնակություն պահպանելու միջոց:

Այս ամենը հիմք է տալիս փաստելու, որ հանրային պատկերացումները դեռևս գտնվում են գենդերային կարծրատիպերի զգալի ազդեցության տակ: Եթե կնոջ դեպքում զոհի կարգավիճակը կարող է ռացիոնալականացվել որպես բնավորության «մեղմություն», ապա տղամարդու պարագայում այն ընկալվում է որպես թուլություն՝ դուրս մնալով առնականության ընդունված կաղապարներից:

Ամփոփելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ վաղ հասունության տարիքում վիկտիմության հոգեբանական ընկալումը հիմնականում խարսխված է

անձնային անկարողության գիտակցման վրա:

Այնուամենայնիվ, թեև ստացված արդյունքներն ունեն նշանակալի գիտական ներուժ, դրանց համընդհանուր կիրառելիությունը պահանջում է հետագա ուսումնասիրություններ, որոնք կներկայացնեն վիկտիմության հոգեբանական և սոցիալական հարթությունների առավել համապարփակ պատկերը: Նման բազմաշերտ մոտեցումը թույլ կտա մշակել նպատակային միջամտություններ՝ ուղղված թե՛ անհատական, թե՛ համայնքային մակարդակներում վիկտիմության աստիճանի նվազեցմանն ու աջակցության արդյունավետ մեխանիզմների ներդրմանը:

Հարկ է շեշտել, որ սույն ուսումնասիրությունը հետազոտական ընդհանուր շղթայի առանցքային փուլերից մեկն է. այն հաջորդում է այլ տարիքային խմբերի շրջանում իրականացված նախնական աշխատանքին: Հետագայում նախատեսվում է համադրել և սինթեզել ստացված ողջ տեղեկատվությունը՝ վիկտիմության կանխարգելման առավել հավաստի ու գործնական ռազմավարություններ մշակելու նպատակով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Барановский Н. А., Введение в виктимологию: учебно-методическое пособие, Минск, БИП-С, 2002, 107 с.
2. Качаева М. А., Дозорцева Е. Г., Борисенко Е. В., Е. В. Отсроченные последствия пережитого домашнего насилия у женщин и девочек. Психология и право, 2017, Том 7, №3, pp. 110–126. URL: https://psyjournals.ru/en/journals/psylaw/archive/2017_n3/87537, (07.01.2026)
3. Малкина-Пых И. Г., Психология поведения жертвы, Москва, Эксмо, 2006, 1008 с.
4. Райкова К. А., Савенкова Е. Н., Ефимов А. А., Гирюк С. А., Корсак В. О., Анализ проблемы домашнего насилия и путей её решения в современном мире // Современные проблемы науки и образования, 2022 // URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31810>, (11.01.2026)
5. Ривман Д. В., К вопросу о социально-психологической типологии потерпевших от преступлений // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью, Иркутск, 1988, с. 35–50.
6. Тарарухин С. А., Преступное поведение (социальные и психологические черты), Москва, Юрид. лит., 1974, 110 с.
7. Франк Л. В., Виктимология и виктимность, Душанбе, 1975, 114 с.
8. De Puy J., Radford L., Le Fort V., RomaIn-Glassey N., Developing assessments for child exposure to intimate partner violence in Switzerland – A study of medico-legal reports in clinical settings // Journal of Family Violence, 2019, Vol. 34 // URL: <https://doi.org/10.1007/s10896-019-00047-1>, (15.01.2026)
9. Demaris A., Kaukinen C., Violent victimisation and women's mental and physical health: Evidence from a national sample // Journal of Family Violence, 2005, Vol. 20 (2), pp. 165–179 // URL: <https://doi.org/10.1177/0022427804271922>, (19.01.2026)
10. Engel G. L., The need for a new medical model: A challenge for biomedicine // Science, 1977, Vol. 196 (4286), էջ 129–136 // URL: <https://doi.org/10.1126/science.847460> (24.01.2026)
11. Engel G. L., The clinical approach to the victim: A humanistic perspective // The American Journal of Psychiatry, 1980, Vol. 137 (10), pp. 1289–1292.
12. Garcia-Martin R., Morentin B., Child abuse due to domestic violence: Integral forensic assessment // Spanish Journal of Legal Medicine, 2020, Vol. 46 (1), pp. 28–40 // URL: <https://doi.org/10.1016/j.medleg.2019.10.004> (28.01.2026)
13. Henting G., The criminal and his victim // Journal of Criminal Law and Criminology, 1948, Vol. 39 (3), pp. 303–309.
14. Jones M. L., Nolte K., O'Brien J. A., Trumbell M. J., Mitchell J. K., Factors related to providers screening children for behavioural health risks in primary care settings // Journal of Pediatric Nursing, 2021, Vol. 59, pp. 37–44. // URL: <https://doi.org/10.1016/j.pedn.2021.02.006> (31.01.2026)
15. Karmen A., Crime victims: An introduction to victimology (8th ed.), Wadsworth, Cengage

Learning, 2012, 560p.

16. McGrath S. A., Abbott J., & all authors. Intimate partner violence and additional victim–offender relationships: An examination of gender and other differences in victim fear using National Crime Victimization Survey data // *Violence and Victims*, 2025:
17. Pemberton A., Mulder E., et al., Victimization as transformative experience: A phenomenological perspective // *Criminology & Criminal Justice*, 2024 // URL: <https://doi.org/10.1177/13624806241271764>, (05.02.2026)
18. Potter L., Morris R., Hegarty K., Garcia-Moreno C., Categories and health impacts of intimate partner violence in the World Health Organisation multi-country study on women's health and domestic violence // *International Journal of Epidemiology*, 2021, Vol. 50, pp. 652–662 // URL: <https://doi.org/10.1093/ije/dyaa231> (08.02.2026)
19. Pratt T. C., Turanovic J. J., Revitalising victimisation theory: Revisions, applications, and new directions // *Journal of Victimology*, 2021, Vol. 22 (3), pp. 567–589 // URL: <https://www.routledge.com/Revitalizing-Victimization-Theory-Revisions-Applications-and-New-Directions/Pratt-Turanovic/p/book/9780367748036> (11.02.2026)
20. Symons K., Hellemans S., Van Houtte M., Vermeersch H., The effect of family violence on sexual victimisation among young women // *Journal of Social Issues*, 2016, Vol. 72 (4), pp. 759–769 // URL: <https://doi.org/10.1111/josi.12182> (14.02.2026)
21. Webster K., A preventable burden: Measuring and addressing the prevalence and health impacts of intimate partner violence in Australian women: ANROWS compass 07/2016, Australia, 2016

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄ

ԴՈԿՏՈՐԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄ ՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՆՔՈՎ

ԱՏՈՄ ՄԻԻԹԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի դեկան,
ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու,
մանկավարժության դոցենտ
atom.mkhitaryan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-146

Համառոտագիր

Համալսարանում ավանդական կրթությունը կազմակերպելիս արդյունքները չափվում են ակադեմիական կրեդիտների կուտակումով՝ կիրառելով քննություններ և ստուգարքներ: Ունակությունների հենքով կրթության արդյունքների չափման հիմքում դրվում է նախանշված նշանողների հաղթահարումը: Այն առավել բարդանում է դոկտորական կրթության (բարձրագույն կրթության 3-րդ մակարդակ) կազմակերպման դեպքում, որն ունի հզոր հետազոտական բաղադրիչ:

Ունակությունների հենքով կրթության կազմակերպումը ենթադրում է ոչ միայն ուսանողակենտրոն ուսումնառություն, այլև աշխատաշուկայի փոփոխվող պահանջմունքների հասցեական թիրախավորում: Կարևոր է դոկտորական կրթական ծրագրի կառավարման նպատակների հստակեցումը, որը պիտի կատարվի երեք հարթությունում. առարկայական ծրագրեր, ուսումնառության վերջնարդյունքներ և շուկայի պահանջարկ:

Բարձրագույն կրթության երրորդ մակարդակի շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունները նրան չեն տրվում ի վերուստ, այլ ձևավորվում են աստիճանաբար: Ուսումնառության և հետազոտությունների ընթացքում մասնագիտական կոնկրետ կարողությունները գումարվում են և միմյանց փոխլրացնելով դառնում շրջանավարտ դոկտորի մրցունակ կարողությունների համակցություն:

Միաժամանակ նշենք, որ կարողությունները գոյանում են առարկայական ծրագրերից և հետազոտական աշխատանքներից բխող մասնագիտական գիտելիքներից և հմտություններից: Դոկտորական կրթական ծրագրի արդյունավետ կառավարման համար հարկավոր է մշտադիտարկման ենթարկել կարողությունների ձևավորման ողջ շղթան՝ ներառյալ մասնագիտական ու այլ ծրագրերը, անհատական և համատեղ հետազոտական աշխատանքները:

Աշխատանքում փորձնականորեն ցույց է տրվում, որ ունակությունների հենքով կրթության կազմակերպման պարագայում կրթության նպատակադրումների ծանրության կենտրոնը բազմակողմանի զարգացած և մասնագիտական գիտելիքներով հարուստ շրջանավարտի պատրաստումից տեղափոխվում է դեպի մասնագիտական մրցունակ կարողություններով և հմտություններով շրջանավարտի պատրաստում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ դոկտորական կրթություն, ունակությունների հենքով ուսումնառություն:

COMPETENCY-BASED ORGANISATION OF DOCTORAL EDUCATION

ATOM MKHITARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Dean, PhD in Physical-Mathematical Sciences, Associate Professor
atom.mkhitaryan@isec.am

Abstract

In the organisation of traditional university education, results are measured by the accumulation of academic credits through exams and tests. Measuring educational results by abilities is based on overcoming the specified milestones. The situation is complicated in the case of organising doctoral studies (3rd level of higher education), which has a strong research component.

Organisation of education based on competencies implies not only student-oriented training, but also a targeted orientation to the changing needs of the labour market. It is important to specify the goals of the management of the doctoral educational program, which should be carried out in three dimensions: curricula, learning outcomes and market demand. At the same time, competencies are developed through professional knowledge and skills acquired in the doctoral student's study programs and research work of the doctoral student. Effective management of the doctoral program requires monitoring the entire chain of formation of the graduate's potential formation, including professional and other programs, as well as individual and joint research work.

The work experimentally shows that in the case of organising education based on competencies, the centre of gravity of educational goals is shifting from the preparation of a graduate with multifaceted development and rich professional knowledge to the preparation of a graduate with professional, competitive competencies and skills.

Keywords and phrases: Doctoral education, competency-based learning.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДОКТОРСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

АТОМ МХИТАРЯН

Декан Международного научно-образовательного центра
Национальной академии наук Республики Армения,
кандидат физико-математических наук, доцент педагогики
atom.mkhitaryan@isec.am

Аннотация

При организации традиционного образования в университете результаты измеряются накоплением академических кредитов с помощью экзаменов и зачетов. Измерение результатов образования по способностям основано на преодолении указанных рубежей. Ситуация усложняется в случае организации докторантуры (3-й уровень высшего образования), имеющей сильную исследовательскую составляющую.

Организация образования на основе способностей предполагает не только обучение, ориентированное на студентов, но и целенаправленную ориентацию на меняющиеся потребности рынка труда. Важно конкретизировать цели управления образовательной программой докторантуры, что должно осуществляться в трех измерениях: учебные программы, результаты обучения и рыночный спрос. В то же время способности формируются на основе профессиональных знаний и умений, полученных в рамках предметных программ и научно-исследовательской работы докторанта. Эффективное управление программой докторантуры требует мониторинга всей цепочки формирования потенциала выпускника, включая профессиональные и иные программы, индивидуальные и совместные исследовательские работы.

В работе экспериментально показано, что в случае организации образования на основе способностей центр тяжести образовательных целей уже смещается от подготовки выпускника докторантуры с многогранным развитием и богатыми профессиональными знаниями к подготовке выпускника с профессиональными конкурентоспособными способностями и навыками.

Ключевые слова и фразы: докторантура, обучение на основе способностей.

Ներածություն

Կրթության արդի մրցակցային համակարգը պահանջում է ունակությունների հենքով մասնագետների պատրաստում, որը հիմնականում իրականացվում է համալսարաններում, իսկ բարձրագույն կրթության երրորդ մակարդակը՝ նաև գիտական կազմակերպություններում: Ունակությունների հենքով բարձրագույն մասնագիտական կրթության կազմակերպումը կատարվում է մի քանի քայլով [1, 2]: **Նախ**՝ որոշվում է, թե ուսանողը ինչ ունակություններ է ձեռք բերելու կրթության ավարտին, և ըստ այդմ՝ կազմվում է ուսումնառության պլան: Այս նպատակով համախմբվում են բոլոր շահառուների ջանքերը՝ նպատակ ունենալով թիրախավորել «գիտելիք + հմտություն + կարողություն» բաղադրիչները՝ կոնկրետ մասնագիտական ունակությունների

ձեռքբերման մասով: Ակադեմիական ծրագիրը կառուցվում է միտված ոչ թե սովորողի մասնագիտական իմացությանը, այլ վերջինիս ունակությունների ձեռքբերմանը **[3]:** Այստեղ չափազանց կարևորվում է գործատուների ակտիվ մասնակցությունն ուսումնական պլանների ձևավորմանը, որը հիմնականում չի իրականացվում ավանդական կրթության ժամանակ:

Երկրորդ քայլով, երբ արդեն կանխորոշված է լինում ունակությունների ձեռքբերման ուսումնառության պլանը, կազմակերպվում է ուսումնական գործընթաց, որը ավանդական կրթությունից տարբերվում է նրանով, որ դրանում չափազանց ակտիվանում են գործնական աշխատանքները, վարժանքները, առաջացած խնդիրների կիրառական լուծումները: Այսինքն՝ կիրառվում է «շրջված լսարան» դասավանդման մոտեցումը, որտեղ, տեսական դասերից զատ, առավել կարևորվում է ուսանողի ստեղծարար մտքի զարգացումը, իրավիճակային դեպքերից բխող խնդիրների գործնական լուծումների ջանքերի գործադրումը, որին կարող են մասնակից դառնալ սովորողների խմբեր, անգամ՝ գործատուներ: Ի դեպ, ուսանողի գործողությունները, որպես կանոն, չեն նորմավորվում ֆիքսված ժամանակահատվածով, ինչպես ավանդական կրթության կազմակերպման ժամանակ է: Եթե սովորողին հաջողվում է արագ հաղթահարել իր առջև դրված ունակությունների ձեռքբերման պահանջի նշաձողը, ապա նա կարող է անցնել ուսումնառության հաջորդ փուլերին և կրթությունն ավարտել ավելի կարճ ժամկետում:

Երրորդ քայլով կազմակերպվում է կրթության արդյունքների չափում և գնահատում: Եթե ավանդական ձևով կրթությունը կազմակերպելիս արդյունքները չափվում են ակադեմիական կրեդիտների կուտակումով՝ կիրառելով քննություններ և ստուգարքներ, ապա ունակությունների հենքով կրթությունը կազմակերպելիս ուսումնառության արդյունքների չափման հիմքում դրվում է նախանշված ունակությունների նշաձողերի հաղթահարումը: Այստեղ, որպես կանոն, չեն նշանակվում գնահատականներ, այլ ընդամենը արձանագրվում է, թե արդյոք ուսանողը հաղթահարել է նպատակային այն նշաձողը, որը սահմանված էր կոնկրետ ունակության ձեռքբերման համար **[4]:**

Կրթության կազմակերպման եղանակները:

Ունակությունների հենքով դոկտորական կրթության կազմակերպումը էապես տարբերվում է բոլորին հայտնի ավանդական եղանակից: Փորձենք ակնառու կերպով ներկայացնել ավանդական և ունակությունների հենքով կրթության կազմակերպման համեմատական բնութագիրը **[5]:**

Աղյուսակ 1.

Ավանդական կրթության և ունակությունների հիմքով կրթության համեմատություն

Բաղադրիչներ	Ավանդական կրթություն	Ունակությունների հենքով կրթություն
Ակադեմիական ծրագրի կառուցում	Դասախոսների կողմից տեսական դասընթացի ձևավորում՝ միտված սովորողի մասնագիտական իմացությանը	Կրթության բոլոր շահառուների ջանքերի համախմբում «գիտելիք + հմտություն + կարողություն» բաղադրիչների համակցմանը՝ միտված կոնկրետ ունակությունների ձեռքբերմանը
Կրթության մատուցում	Դասախոսություն, քննարկումներ, լաբորատոր և գործնական աշխատանք՝ կրթության տարիների ֆիքսված ժամանակահատվածում	Դասախոսություն, քննարկումներ, վարժանքներ, ծրագրեր, գործնական աշխատանք՝ ժամանակային ոչ խիստ սահմանափակմամբ և կրթության տարիների չֆիքսված տևողությամբ
Ուսումնառության գնահատում	Քննություններ և ստուգաթղթեր՝ միտված գիտելիքների և հմտությունների գնահատմանը	Ծրագրով նախանշված կոնկրետ ունակությունների չափումներ՝ համակցելով մշտադիտարկման բազմաքանակ եղանակներ
Արդյունքների չափում	Ակադեմիական կրեդիտների կուտակում	Ձեռք բերվող ունակությունների համախմբում և ամփոփում
Ուսումնառության մշակույթ	Ուսանողները սովորում են հոսքերով՝ լինի այն համալսարան այցելելով, թե առցանց՝ միտված դասախոսակենտրոն ուսուցմանը	Ուսումնառության ճկուն համակարգ՝ համակցված խմբային և անհատական աշխատանքով՝ միտված ուսանողակենտրոն ուսուցմանը
Վերջնարդյունքների ձևակերպումներ	Ուսումնական պլանով նախատեսված առարկայական ծրագրերից վերջնարդյունքների ձեռքբերում	Նախանշված կոնկրետ մասնագիտական ունակությունների ձեռքբերում
Ուսումնառության արդյունքային ներկայացում	Ուսանողին ներկայացվում է ուսումնական պլան և տեղեկացվում, թե ի՞նչ առարկաներ է անցնելու և որքան կրեդիտներ է կուտակելու	Ուսանողը մասնակից է դառնում մասնագիտական ունակությունների ձեռքբերման ճարտարապետությանը և կրթության տարիներին հետևում է, թե ինչպես են այդ ունակությունները իրեն վերագրվում

Այսպիսով՝ ուսումնառության արդյունքի ներկայացումը էապես տարբերվում է ավանդական և ունակությունների հենքով կրթության կազմակերպման ժամանակ: Եթե առաջին դեպքում ուսանողին ներկայացվում է ուսումնական պլան և տեղեկացվում, թե ինչ առարկաներ է անցնելու և արդյունքում որքան կրեդիտներ է վաստակելու, ապա երկրորդ դեպքում ապագա շրջանավարտը մասնակից է դառնում մասնագիտական ունակությունների ձեռքբերման ճարտարապետությանը և կրթության տարիներին հենց ինքն է հետևում, թե ինչպես և ինչ աստիճանով են այդ ունակությունները իրեն վերագրվում:

Ունակությունների հենքով կրթության կազմակերպումը բերում է մի նոր մշակույթ, որը ոչ միայն ենթադրում է ուսանողակենտրոն ուսումնառություն, այլև աշխատաշուկայի պահանջումների հասցեական թիրախավորում: Այստեղ կրթության նպատակադրումների ծանրության կենտրոնը բազմակողմանի զարգացած և մասնագիտական գիտելիքներով հարուստ շրջանավարտի պատրաստումից տեղափոխվում է դեպի մասնագիտական մրցունակ կարողություններով և հմտություններով շրջանավարտի պատրաստում:

Վերջնարդյունքներ և փոխանցելի հմտություններ

Հարկ է ընդգծել, որ բարձրագույն կրթության տարբեր մակարդակներում վերջնարդյունքների գիտելիք-կարողություն-հմտություն բաշխումն էապես տարբերվում է: Եթե բակալավրիատում և մագիստրատուրայում գիտելիքի ու կարողությունների չափաբաժինները գերազանցում են հմտություններին, ապա դոկտորանտուրայում հակառակն է **[6]**:

Աղյուսակ 2.

Ուսումնառության վերջնարդյունքները՝ ըստ բարձրագույն կրթության մակարդակների

Կրթական մակարդակ	Ուսումնառության վերջնարդյունքները տոկոսներով		
	մասնագիտական գիտելիք	մասնագիտական կարողություններ	փոխանցելի հմտություններ
Բակալավրիատ	40	50	10
Մագիստրատուրա	30	40	30
Դոկտորանտուրա	10	20	70

Եթե բակալավրիատում գնահատման առաջնահերթությունը տրվում է մասնագիտական կարողությանը (փոխանցելի հմտություններին՝ ընդամենը 10%), ապա մագիստրատուրայում գնահատումը գրեթե հավասարաչափ է բաշխվում «գիտելիք-կարողություն-հմտություն» շղթայում: Իսկ դոկտորանտուրայում առավելապես արժևորվում են փոխանցելի հմտությունները (70%):

Աղյուսակ 3.

Դոկտորական կրթության ընթացքում ձեռք բերվող փոխանցելի հմտությունները

Ընդհանրական/ փոխանցելի հմտություններ	Նկարագիր
Խմբային հաղորդակցում	մասնակցել բազմաբնույթ քննարկումների, վերլուծել առկա խնդիրները, գնահատել դրանց լուծման համար անհրաժեշտ հնարավորությունները
Մասնագիտական էթիկայի ապահովում	պահպանել մասնագիտական էթիկայի նորմերը և բարձր պահել բարձրագույն կրթությամբ մասնագետի համբավը
Անձնային ստեղծարարություն	ստեղծագործաբար կիրառել ունեցած գիտելիքները և կուտակելու նորերը
Ինքնակազմակերպում	արդյունավետ կերպով պլանավորել ժամանակն ու կառավարելու սեփական ռեսուրսները
Կարիերայի աճի ապահովում	բացահայտել մասնագիտական կարողությունների աճի անձնային ռեզերվներն ու պլանավորել դրանց իրացման հնարավորությունները
Ինքնադրսևորում	անարգել և անկաշկանդ իրացնել մասնագիտական հմտություններն ու կարողությունները անգամ սթրեսային վիճակում

Այսպիսով՝ մասնագիտական կրթական ծրագրերի վերջնարդյունքների

գնահատման պարագայում անհրաժեշտ է ցուցաբերել տարբերակված բաշխում «գիտելիք-կարողություն-փոխանցելի հմտություններ» ակադեմիական շղթայում: Բակալավրիատում, օրինակ, առավելապես կարևորվում է մասնագիտական գիտելիքների գեներացումը, մինչդեռ դոկտորանտուրայում նպատակահարմար է կիրառել կառավարման հակառակ մոտեցումը՝ առավելապես ուշադրություն դարձնելով փոխանցելի հմտությունների ձեռքբերման գնահատման գործընթացին: Այսպիսի փոփոխություններ կատարվեցին ՀՀ ԳԱԱ ասպիրանտուրայում 2020–2022թթ., որը էապես բարձրացրեց հետազոտության հետ ինտեգրված կրթության արդյունավետությունը: Դա հաստատում են ԳԱԱ ասպիրանտները, որոնց հետ հարցազրույցների ու հարցումների արդյունքները ներկայացված են մեր համահեղինակած հոդվածում [7]:

Դոկտորական կրթությունը, կապված հասարակության սոցիալ-տնտեսական կտրուկ առաջընթացի և աշխատաշուկայի պահանջների զարգացումների հետ, անընդհատ փոփոխվում է: Դա ենթադրում է կրթական ծառայությունների որակի ապահովման հայեցակարգային մոտեցումների անընդհատ վերանայում: Եթե ոչ վաղ անցյալում ավանդաբար կարևորվում էր կրթության մարդասիրական բնույթը, համամարդկային արժեքների, մարդու կյանքի ու առողջության, անհատի ազատ և համակողմանի զարգացման առաջնայնությունը, քաղաքացիական գիտակցության, ազգային արժանապատվության, հայրենասիրության դաստիարակությունը, ապա ներկայումս դոկտորական կրթության շրջանավարտի որակական բնութագրիչները թիրախավորված են գործատուի պահանջմունքներին և աշխատաշուկային: Հենց այս առումով էլ ներկայումս բարձրագույն կրթության համակարգը բախվում է դոկտորական կրթական ծրագրերի արդյունավետ կառավարման գործառնությունների հիմնախնդիրներին, որոնք իրենց հրատապ լուծումներն են պահանջում: Մխնմատիկորեն ներկայացնենք այն:

Դոկտորական կրթական ծրագրի կառավարման նպատակադրում.
մասնագիտությամբ աշխատանքի տեղավորման արագություն

Շրջանավարտի նկատմամբ աշխատաշուկայի (այդ թվում՝
գիտական կազմակերպություններ) պահանջներ

A1 B2 C3 D4 E5

դոկտորական կրթական ծրագրով ուսումնառության
վերջնարդյունքներ

$a_1, a_2, \dots, a_n$ $b_1, b_2, \dots, b_n$ $c_1, c_2, \dots, c_n$ $d_1, d_2, \dots, d_n$ $e_1, e_2, \dots, e_n$ առարկայական
ծրագրերով և հետազոտական նախագծերով նախատեսվող
ուսումնառության վերջնարդյունքներ

Գծապատկեր 1. Կրթական վերջնարդյունքներով դոկտորական կրթական ծրագրի ձևավորման ճանապարհային քարտեզը

Բնականաբար, բուհերը և գիտական կազմակերպությունները, ձգտելով շրջանավարտների աշխատանքի տեղավորման բարձր ցուցանիշների, փորձում են ուղղակի ներգործություն ունենալ կրթության կազմակերպման գործընթացի վրա: Կրթությունից դեպի գիտություն և դեպի գիտահենք աշխատաշուկա անցումն առավել արդյունավետ է համարվում, երբ գործում է շուկայական առաջարկի ու պահանջարկի բնականոն օրենքը, և շրջանավարտները աշխատաշուկայում մշտապես մրցակցային դիրքերում են: Իսկ դրա համար անհրաժեշտություն է առաջանում արդյունավետ կառավարելու դոկտորական կրթական ծրագրերից և հետազոտական նախագծերից (ԿԾ) ակնկալվող վերջնարդյունքների ձևավորումը: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվեց, որ ԳԱԱ ասպիրանտուրայում համապատասխան որակական փոփոխությունների արդյունքում թեկնածուական ատենախոսությունը ժամանակին պաշտպանած բնագետ ասպիրանտների ավելի քան 90 և այլ բնագավառների ավելի քան 75 տոկոսը միանգամից աշխատանքի են անցել հենց գիտական կազմակերպություններում՝ իրենց մասնագիտությամբ [7]:

ՀՀ ԳԱԱ-ում մեր ունեցած փորձը ցույց է տալիս, որ դոկտորանտուրայում կարևոր է ԿԾ-ի կառավարման նպատակադրումների որոշումը, որը պետք է տեղի ունենա երեք հարթությունում. առարկայական ծրագրերում, ուսումնառության կամ հետազոտությունների վերջնարդյունքներում, ինչպես նաև աշխատաշուկայի պահանջարկի շրջանակում: ԳԱԱ ասպիրանտուրայի կառավարման համակարգում արդեն ձևավորվում է նպատակադրումների աստիճանակարգ՝ «ներքևից վերև» սկզբունքով: Կառավարման հիմնական խնդիրը այս փուլում համարվում է «առարկայական ծրագրեր-կրթական համընդհանուր արդյունքներ» շղթայի ներդաշնակեցումն այնպես, որ սովորողի մեջ ձևավորվեն ոչ միայն գիտելիքներ, այլև հմտություններ և կարողություններ՝ միտված ուսումնառության վերջնարդյունքներին: Առավել ևս որ մենք խնդիր ենք դրել արագորեն լրացնել ՀՀ ԳԱԱ համակարգի գիտական կազմակերպությունների կադրային բազան՝ ի հաշիվ դոկտորական կրթության շրջանավարտների:

ԳԱԱ-ում ԿԾ-ի կառավարման հաջորդ փուլը լինելու է դոկտորանտի մասնագիտական կարողությունների համակարգումը և առարկայական ծրագրերով դրանց ներկայացումն այնպես, որ այդ ամենը միտված լինի գլոբալ աշխատաշուկայի պահանջարկին [8]: Կարևորվելու է ԿԾ-ով նախատեսված վերջնարդյունքների բենչմարքինգը և համեմատական վերլուծությունը՝ կրթության շուկայում առկա միջազգային առաջավոր փորձի հետ: Կառավարման այս փուլում փորձ է արվելու վեր հանել ասպիրանտական կրթական ծրագրերի իրագործման ռեսուրսային սահմանափակումները և առաջարկություններ մշակել մրցունակ վերջնարդյունքների ձևավորմանը նպաստող հավելյալ ռեսուրսների ներգրավման հնարավորությունների ուղղությամբ:

Երրորդ մակարդակի բարձրագույն կրթությունն սկսողին ներկայումս անհրաժեշտ է դառնում հաղորդել այնպիսի հմտություններ և կարողություններ, որ երեք-չորս տարի անց շրջանավարտի համար դրանք «հնացած» չլինեն և չդառնան ոչ մրցունակ: Ուստի ԿԾ-ի կառավարման կարևորագույն փուլ է որակավորումների ազգային շրջանակով (ՈԱՀ) նախատեսված մասնագիտական կարողությունների և աշխատաշուկայում գործատուի դինամիկ փոփոխվող սպասումների համակցման արդյունավետ կառավարչական գործիքակազմի ստեղծումը [9]:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ շրջանավարտի մասնագիտական կարողությունները ձևավորվում են կրթության ընթացքում, աստիճանաբար: Երրորդ մակարդակի ԿԾ-ի կառավարման անատոմիան առաջարկում ենք ներկայացնել «տակառի և դույլերի փոխլրացման» ձևով: Տակառը, որը պայմանականորեն կհամարվի շրջանավարտի մրցունակ կարողությունների համակցություն, դոկտորանտուրայում ուսումնառության տարիներին աստիճանաբար լցվում է դույլերով, որոնցից յուրաքանչյուրը ներկայանում է որպես մասնագիտական A, B, C, D կոնկրետ կարողություն (գծապատկեր 1): Իսկ յուրաքանչյուր դույլ, իր հերթին «լցվում է» առարկայական ծրագրերից բխող մասնագիտական գիտելիքներով, հմտություններով և կարողություններով: ՀՀ ԳԱԱ ասպիրանտուրայի ԿԾ կառավարման մեր փորձը ցույց է տալիս, որ դրա արդյունավետությունը մեծապես կախված է ողջ գործընթացի մշտադիտարկումից: Կարևորվում է, թե ինչպես և ինչ հաճախականությամբ է գնահատվում առարկայական ծրագրերով նախատեսված ուսումնառության վերջնարդյունքների փաստացի ձեռքբերումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Carroll J.B., Human cognitive abilities: A survey of factor-analytic studies. New York: Cambridge University Press. 1993. 819p
2. Царев Р.Ю., Тынченко С.В., Гриценко С.Н. Адаптивное обучение с использованием ресурсов информационно-образовательной среды. Современные проблемы науки и образования. № 5. 2016. Педагогические науки (13.00.00) С. 81–88
3. Хлызова Н.Ю. Интерпретация понятий «компетентность» и «компетенция»: к проблеме систематизации научной терминологии; Медиаобразование: от теории к практике: Сб. науч. статей. Томск: ТИИТ, 2008. С. 34–41
4. Խաչատրյան Ն., Ճուղուրյան Ա. Ունակությունների հենքով համալսարանական կրթության ապագան: Այլընտրանք գիտական հանդես, ապրիլ-հունիս, 2020, էջ 144–153
5. Ճուղուրյան Ա., Մխիթարյան Ա., Ավետիսյան Ա. Մասնագիտական կրթության կառավարման հիմունքներ: Ուսումնական ձեռնարկ: Երևան: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն: 2024: 122 էջ
6. Մխիթարյան Ա., Խաչատրյան Ն. Կրթության արդյունավետ ռազմավարությունը դոկտորանտուրայում: Բանբեր հայագիտության: 2019: N1: էջ 198–208
7. Մխիթարյան Ա., Բեգոյան Կ. Դոկտորանտուրայի կառավարման գործընթացի զարգացումները ՀՀ ԳԱԱ-ում: ԿԱՃԱՌ գիտական պարբերական: 2022: N1: էջ 139–153
8. Մխիթարյան Ա., Խաչատրյան Ն., Խալաֆյան Ն. Դոկտորանտուրայի կառավարումը գիտության շուկայում: ԿԱՃԱՌ գիտական պարբերական: 2020: N1: էջ 65–82
9. ՀՀ կառավարության «ՀՀ որակավորումների ազգային շրջանակը հաստատելու մասին» 2011 թվականի մարտի 31-ին N 332-Ն որոշում

**ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԿՐԹԱԿԱՆ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆ
ԼՈՒՍԻՆԵ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ**

ՀՀ ԳԱՄ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
կրթության կառավարման մագիստրոս,
Վանաձորի Քարհանյան դպրոցի ուսուցիչ
nahapetyanlusine96@gmail.com

ՎԱՐԳՈՒՀԻ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

Վանաձորի Քարհանյան դպրոցի տնօրենի
ուսումնական գծով տեղակալ
vardsimonyan1986@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-155

Համառոտագիր

Անվտանգ կրթական միջավայրը որակյալ կրթության հիմքն է: Դպրոցը պետք է լինի մի վայր, որտեղ յուրաքանչյուր սովորող և ուսուցիչ իրեն զգում է ապահով, պաշտպանված, հարգված: Դպրոցը պետք է չընկալվի միայն որպես գիտելիք փոխանցելու վայր. այն նաև անհատի ձևավորման տարածք է, իսկ այդ ձևավորումը հնարավոր է միայն այն ժամանակ, երբ կրթական միջավայրը բարենպաստ է: Որքան էլ դպրոցում ստեղծված լինի ջերմ մթնոլորտ, եթե միջավայրն ու պայմանները դրան չեն նպաստում, դժվար է հաջողության հասնել:

Սույն հոդվածում ուսումնասիրվում են հանրակրթական դպրոցում անվտանգ կրթական միջավայր ստեղծելու նպատակով տարբեր առարկաներ դասավանդող ուսուցիչների համագործակցությունը և համագործակցության դերն անվտանգ և արդյունավետ կրթական միջավայրի ձևավորման գործընթացում:

Հետազոտության նպատակն է բացահայտել ուսուցիչների մասնագիտական համագործակցության ազդեցությունը կրթական միջավայրի անվտանգության, ներառականության և ուսուցման արդյունավետության ապահովման վրա: Ուսումնասիրությունը հիմնված է տեսական աղբյուրների վերլուծության, մանկավարժական փորձի ընդհանրացման և ուսումնական գործընթացի դիտարկման վրա: Քննարկվում են ուսուցիչ-ուսուցիչ համագործակցության հիմնական ձևերը՝ փոխադարձ դասալսում, համատեղ պլանավորում, մեթոդական քննարկումներ և փորձի փոխանակման այլ մեխանիզմներ: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ համագործակցային մշակույթի ձևավորումը նպաստում է ուսուցիչների մասնագիտական զարգացմանը, մանկավարժական նորարարությունների տարածմանը և սովորողների համար հոգեբանական անվտանգ միջավայրի ապահովմանը: Այսպիսով՝ ուսուցիչների համագործակցությունը կրթության որակի բարձրացման և անվտանգ կրթական միջավայրի ձևավորման կարևոր գործոն է:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կրթության արդյունավետություն, ապահով կրթական միջավայր, համագործակցություն, կանխարգելում:

TEACHER COLLABORATION AS A SAFETY FACTOR OF THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT

LUSINE NAHAPETYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Education Management
Teacher at Vanadzor Karhanyan School
nahapetyanlusine96@gmail.com

VARDUHI SIMONYAN

Vanadzor Karhanyan School
Deputy Director for Academic Affairs
vardsimonyan1986@gmail.com

Abstract

A safe educational environment is the foundation of quality education. A school should be a place where every learner and teacher feels safe, protected, and respected. Safety is the basis of education. A school should not be perceived solely as a place for the transfer of knowledge; it is also a space for personal development, and that development is possible only when the educational environment is favourable. No matter how warm the atmosphere in a school is, if the environment and conditions do not support it, achieving success is difficult. This article examines the collaboration of teachers from different subjects in general education schools to create a safe educational environment and the role of this collaboration in fostering a safe and effective educational setting. The purpose of the study is to reveal the impact of teachers' professional collaboration on ensuring the safety, inclusivity, and effectiveness of learning in the educational environment. The research is based on the analysis of theoretical sources, the generalisation of pedagogical experience, and the observation of the educational process. The main forms of teacher-to-teacher collaboration are discussed—mutual lesson observation, joint planning, methodological discussions, and other mechanisms for exchanging experience. The analysis shows that forming a collaborative culture contributes to teachers' professional development, the dissemination of pedagogical innovations, and the provision of a psychologically safe environment for learners. Thus, teacher collaboration is an important factor in improving the quality of education and creating a safe educational environment.

Keywords and phrases: Educational efficiency, Safe educational environment, Collaboration, Prevention.

СОТРУДНИЧЕСТВО УЧИТЕЛЕЙ КАК ФАКТОР БЕЗОПАСНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

ЛУСИНЕ НААПЕТАН

Магистрант управления образованием Международного
научно-образовательного центра НАН РА,
учитель Ванадзорской школы Кархаян
nahapetyanlusine96@gmail.com

ВАРДУИ СИМОНЯН

Завуч Ванадзорской школы Карганяна
vardsimonyan1986@gmail.com

Аннотация

Безопасная образовательная среда — это основа качественного образования. Школа должна быть местом, где каждый учащийся и учитель чувствует себя в безопасности, защищенным и уважаемым. Безопасность — это фундамент образования. Школа не должна восприниматься только как место передачи знаний, она также является пространством формирования личности, а это формирование возможно только тогда, когда образовательная среда благоприятна. Какая бы теплая атмосфера ни была создана в школе, если среда и условия этому не способствуют, трудно достичь успеха. В данной статье исследуются сотрудничество учителей, преподающих различные предметы, в целях создания безопасной образовательной среды в общеобразовательной школе и роль сотрудничества в процессе формирования безопасной и эффективной образовательной среды. Цель исследования — выявить влияние профессионального сотрудничества учителей на обеспечение безопасности, инклюзивности образовательной среды и эффективности обучения. Исследование основано на анализе теоретических источников, обобщении педагогического опыта и наблюдении за учебным процессом. Обсуждаются основные формы сотрудничества учитель–учитель: взаимное посещение уроков, совместное планирование, методические обсуждения и другие механизмы обмена опытом.

Анализ показывает, что формирование культуры сотрудничества способствует профессиональному развитию учителей, распространению педагогически инноваций и обеспечению психологически безопасной среды для учащихся. Таким образом, сотрудничество учителей является важным фактором повышения качества образования и формирования безопасной образовательной среды.

Ключевые слова и фразы: эффективность образования, безопасная образовательная среда, сотрудничество, профилактика.

Ներածություն

Դպրոցը պետք է լինի այն վայրը, ուր երեխան ուրախությամբ է

մտնում: Ուսուցիչը նույնպես պետք է ոգևորությամբ մտնի դպրոց: Նրա մոտիվացիան ուղիղ կապ ունի երեխայի մոտիվացիայի հետ: Իսկ երեխան մոտիվացված է միայն այն դեպքում, երբ իրեն անվտանգ և վստահ է զգում: Շատ հաճախ, երբ խոսում ենք երեխաների պաշտպանության մասին, թվում է՝ դա միայն հոգեբանական ծառայության գործն է: Իրականում ամենամեծ դերը հենց ուսուցչինն է: Ամեն օր շփվելով սովորողների հետ՝ նա տեսնում է նրանց տրամադրության և վարքի փոփոխությունները: Ավելի վաղ պարզելով խնդիրները՝ դրանց լուծումն ավելի հեշտ է: Այստեղ կարևոր է մանկավարժների համագործակցության դերակատարությունը: Մասնագիտական փորձի փոխանակման հնարավորությունները կնպաստեն կրթական համակարգի ներկայիս մարտահրավերները հաղթահարելուն: Հաճախակի փոխվում են ծրագրերի բովանդակությունը, դասավանդման մեթոդները, կառավարման պահանջները, բայց այս ճանապարհով միասին պետք է անցնեն, որովհետև կրթության որակը փոխելը թիմի ընդհանուր գործն է: Անհրաժեշտ է իրականացնել զեկույցներ, քննարկումներ և ուսուցչական համաժողովներ, որտեղ ներկայացվելով առաջադեմ փորձը՝ հնարավորություն կստեղծվի համագործակցության միջոցով բարելավելու կրթական միջավայրի անվտանգությունն ու ներառականությունը: Անվտանգ և ապահով կրթական միջավայր ստեղծելու համար պետք է ուշադրություն դարձնել հոգեբանական անվտանգություն կրթական միջավայրի ձևավորմանը, սովորողակենտրոն մեթոդների կիրառմանը՝ որպես երեխայի ապահովության և որակյալ կրթության երաշխիքի, ներառական միջավայրին՝ բոլորի համար. հավասար հնարավորություններ՝ առանց խտրականության: Ուսուցչի դերը, որպես ապահով և համախմբող համայնքի ստեղծողի, մեծանում է: Երբեմն հնարավոր է, որ ուսուցիչը չունենա համապատասխան փորձն ու հմտությունն այս գործում, իսկ համագործակցությունը մյուս գործընկերների հետ կարող է տալ իր դրական արդյունքները: Ուսուցումն արդյունավետ է այն դեպքում, երբ առկա է ուսուցիչ – ուսուցիչ համագործակցությունը: Որակյալ ուսուցում ապահովելու համար դպրոցները պետք է մրցակցային, անհատապաշտական կազմակերպական կառուցվածքից անցնեն համագործակցային, թիմային կառուցվածքին: Ուսուցման արդյունավետությունը շոշափելիորեն բարձրանում է, երբ ուսուցչական կազմը գործում է որպես թիմ:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Համագործակցային մոդելի ներդրումը ենթադրում է անցում անհատական դասավանդումից դեպի կոլեկտիվ պատասխանատվություն: Սա մեթոդաբանական այն հիմքն է, որտեղ ուսուցիչների համագործակցությունը դադարում է լինել ձևական բնույթի և վերածվում է սովորողակենտրոն արդյունքների հասնելու գործիքի:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հարցում, համեմատական վիճակագրություն, վերլուծության մեթոդ:

Տեսական վերլուծություն: Անհերքելի են ուսուցիչների շարունակական մասնագիտական զարգացման դերն ու կարևորությունը նրանց մասնագիտական և անձնային աճի, հանրակրթական ուսումնական հաստատության հեղինակության, ուսուցչի մասնագիտական գործունեության արդյունավետության և հանրակրթության որակի բարձրացման

գործընթացներում: Որքան էլ բարձրագույն մասնագիտական կրթությունը որակյալ լինի, այն չի կարող պատրաստել ուսուցիչներին՝ հետագա մասնագիտական ողջ գործունեության ընթացքում մարտահրավերներին դիմակայելու և հարափոփոխ պահանջները բավարարելու համար: Ֆ. Հակոբյանն ասել է, որ «կրթության համակարգում կարևոր հիմնախնդիր է ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման տարատեսակ հնարավորությունների ստեղծումը, որը կնպաստի որակյալ մանկավարժական մասնագիտական ներուժի ձևավորմանը»: Ուսուցիչների համագործակցությունը հարստացնում է նրանց դասավանդման փորձն ու նպաստում ուսուցման գործընթացի արդյունավետության բարձրացմանը: Սովորողների առաջադիմության վրա մեծ ազդեցություն ունի ուսուցչի կողմից դասասենյակում իրականացվող դասապրոցները **[5, էջ 87]**: Դասասենյակներում իրական փոփոխությունների իրականացում հնարավոր է ուսուցիչների անընդհատ մասնագիտական աճի ծրագրին մասնակցելով, որը սերտ կապված է դպրոցում ուսուցչի ամենօրյա գործունեության հետ: Համագործակցությունն ուսուցիչներին տալիս է հնարավորություն՝ աշխատակիցների հետ պլանավորելու ուսուցման ռազմավարություններ, դրանց արդյունավետությունը դասասենյակում կիրառելու և գնահատելու կոնկրետ դասարանում և կոնկրետ աշակերտների հետ: Պարբերական մասնագիտական քննարկումները և թիմային աշխատանքը նպաստում են կրթական խնդիրների համատեղ վերլուծությանը և արդյունավետ լուծումների մշակմանը: Համագործակցությունը կազմված է մի քանի փուլից՝ պլանավորում, ուսուցում-գնում և ամփոփում: Ուսումնական իրավիճակի վերլուծությունը ուսուցչին հնարավորություն է տալիս աշխատակիցների հետ քննարկելու տարբեր իրական դասարանական իրավիճակներ, ուսուցիչների և սովորողների առջև առաջացած տիպական բարդություններ և մտածել դրանց կարգավորման ուղիների մասին **[2, էջ 15]**: Փորձի փոխանակման նպատակով ուսուցիչները ներկայանում են միմյանց դասերի, դիտում ուսուցման տարբեր ռազմավարությունների պրակտիկորեն կիրառումը: Դասից հետո նրանք հանդիպում են միմյանց և կիսվում դասի մասին իրենց տպավորություններով: Ուսուցիչներն ուշադրությամբ դիտարկում են ուսուցման ժամանակ կիրառված ռազմավարությունները, վերլուծում են դրանք և կապում սեփական փորձի հետ: Ուսուցչի համար առաջին հերթին կարևոր է տեսնել, թե ինչպես է այս կամ այն ռազմավարությունը աշխատում դասասենյակում: Փոխադարձ դասալսման նպատակն է նպաստել ուսուցիչների միջև մասնագիտական երկխոսությանն ու փորձի փոխանակմանը: Ուսուցիչների ուսումնական խմբերի տարբեր ակտիվությունների ժամանակ ուսուցիչները կիսվում են այս կամ այն ռազմավարության մասին տեղեկատվությամբ, որը նրանք ակտիվ ու արդյունավետ կիրառում են սեփական դասասենյակներում **[1, էջ 21]**: Դասալսման հաճախակի ու պարբերաբար իրականացման դեպքում հնարավոր է ուսուցման արդյունավետ ռազմավարությունների տարածումը դասասենյակից դասասենյակ: Ուսուցիչների համագործակցությունը նպաստում է փորձի փոխանակմանը, հմտությունների զարգացմանը, որոնք նրանք կարող են օգտագործել անհրաժեշտության դեպքում: Այսպիսով՝ երկու ուսուցիչների միջև այս տիպի մասնագիտական փոխհարաբերությունը նպաստում է ուսուցիչների միջև փոխհամագործակցության խորացմանը և փորձի փոխանակմանը: Ֆիննական կրթական բարեփոխումների փորձն ուսումնասիրող մասնագետ Պասի Սալբերգը նշում է, որ նույն կրթական ծրագիրը չի կարող լիովին

բավարարել բոլոր սովորողների կրթական պահանջմունքները: Դա պայմանավորված է երեխաների անհատական առանձնահատկություններով, ուսուցման տեմպերով և զարգացման տարբեր մակարդակներով: Դասարանում կարող են լինել ինչպես արագ ընկալող սովորողներ, այնպես էլ լրացուցիչ աջակցություն պահանջողներ [7, էջ 41]: Հավասարության սկզբունքը չի ենթադրում բոլորին միևնույն ձևով վերաբերվել, այլ ապահովել յուրաքանչյուր սովորողի առաջընթացի հավասար հնարավորություն: Ուսուցման գործընթացում հաճախ անհրաժեշտ է դանդաղեցնել ընդհանուր տեմպը՝ ապահովելու համար հիմնարար գիտելիքների ամբողջական յուրացումը: Առաջին հայացքից դա կարող է ընկալվել որպես անարդարություն արագ առաջադիմող սովորողների համար, սակայն դասարանը պետք է դիտարկել որպես միասնական կրթական համակարգ, որտեղ առաջնահերթ է ընդհանուր զարգացման ապահովումը: Տարբերակված մոտեցումները հնարավորություն են տալիս համադրելու հավասարության և արդարության սկզբունքները: Դրանք կարող են իրականացվել խմբային աշխատանքների, անհատական առաջադրանքների, մակարդակային հանձնարարությունների և լրացուցիչ աջակցության միջոցով: Կորնել Չուկովսկին գրել է. «Միայն այն գիտելիքն է ուժեղ և արժեքավոր, որը դուք ինքներդ եք ձեռք բերել: Ամբողջ գիտելիքը պետք է լինի հայտնագործություն, որը դուք ինքներդ եք արել»: Կենտրոնանալով կրթության և դաստիարակության մարդկայնացման, սովորողի անհատականության ձևավորման, ժամանակակից հասարակության համար դրա արժեքի և անհրաժեշտության ճանաչման վրա՝ նախ և առաջ պետք է հիշել, որ սովորողը ձևավորվում է հենց ուսուցչի անհատականության կողմից:

Ուսուցիչների աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման համար բազմաթիվ միջոցներ կան՝ մեթոդական աշխատանքի խմբային ձևեր (մանկավարժական խորհուրդներ, սեմինարներ, խորհրդատվություններ, ստեղծագործական միկրոխմբեր, բաց ցուցադրություններ, աշխատանք ընդհանուր մեթոդական թեմաներով և այլն), մեթոդական աշխատանքի անհատական ձևեր (ինքնակրթություն, անհատական խորհրդատվություն, հարցազրույց, պրակտիկա և այլն): Մանկավարժական խորհրդի աշխատանքն ուսուցչի հետ նրա աշխատանքի արդյունավետության բարձրացման ուղիներից մեկն է: Դա կարելի է իրականացնել անհատական և խմբային խորհրդատվությունների միջոցով, ամբողջ թիմի աշխատանքի հիմնական ոլորտների ներկայացման, մանկավարժության արդիական խնդիրների վերաբերյալ տեղեկատվության հաղորդման, մանկավարժների խնդրանքով և այլն: Օգտակար խորհուրդը կամ ձիշտ խորհրդատվությունն արդյունավետ կդարձնեն ուսուցչի աշխատանքը: Տարբեր մեթոդների կիրառմամբ ավագ մանկավարժը ոչ միայն խնդիր է դնում գիտելիքները փոխանցել ուսուցիչներին, այլև ձգտում է ձևավորել նրանց ստեղծագործական վերաբերմունքը ուսումնական գործունեությանը [4, էջ 31]: Այս կերպ նյութի խնդրահարույց ներկայացմամբ ձևավորվում է խնդիր, և ցուցադրվում է դրա լուծման ճանապարհը: Մանկավարժներն ակտիվորեն մասնակցում են վարկածներ առաջ քաշելու, գործունեության պլաններ կազմելու և խնդրի ինքնուրույն լուծման հարցերին: Ուսուցիչների միջև փորձի փոխանակման, գիտելիքների բացահայտման, կոնկրետ իրավիճակների վերլուծության ժամանակ կարող է օգտագործվել զրույցի մեթոդը: Զրույցի ընթացքում ավելի մանրամասն

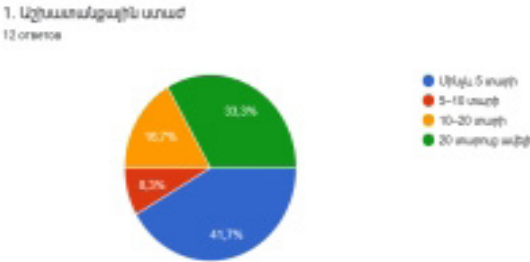
բացահայտվում են ընթերցված մեթոդական գրականության առանձին դրույթները, բացատրություններ են տրվում ուսուցիչներին ավելի շատ հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ, բացահայտվում են նրանց կարծիքների սխալ լինելը և մասնագիտական փորձի թերությունները, ըմբռնման և յուրացման աստիճանը: Բացահայտվում են գիտելիքները, իրականացվում է կողմնորոշում դեպի հետագա ինքնակրթություն: Քննարկման ընթացքում պետք է տալ բազմաթիվ այլ լրացուցիչ հարցեր, որոնց քանակն ու բովանդակությունը հնարավոր չէ նախապես կանխատեսել: Ուստի քննարկման՝ որպես մեթոդի օգտագործումը մանկավարժից պահանջում է ունենալ մասնագիտական բարձր կոմպետենտություն, մանկավարժական հմտություն, մեծ մշակույթ, տակտ: Քննարկման ժամանակ անհրաժեշտ է իրավիճակում արագ կողմնորոշվելու, մասնակիցների մտքի և տրամադրության «գնացքը» բռնելու և վստահության մթնոլորտ ստեղծելու կարողություն: Քննարկման մասնակիցները պետք է ունենան տեսական գիտելիքներ և իրենց գործունեությունը բարելավելու ցանկություն: Հնարավոր է քննարկել տարբեր տեսակետներ, ստեղծել խնդրահարույց իրավիճակներ, որոնք հնարավորություն են տալիս մշակելու ընդհանուր դիրքորոշումներ խնդրի լուծման հարցում: Ֆ. Հակոբյանը, անդրադառնալով մանկավարժների փորձի փոխանակմանը, գրել է. «Մանկավարժական առաջադեմ փորձն ուսումնական գործընթացի նպատակային կատարելագործման միջոց է, որը բավարարում է ուսուցման և դաստիարակության պրակտիկայի հրատապ կարիքները» [3, էջ 5]:

Եզրակացություն: Փորձի փոխանակման և մասնագիտական գործունեության արդյունավետության բարձրացման համար անհրաժեշտ է կիրառել մանկավարժական փորձի ընդհանրացման բոլոր տեսակները: Բացի այդ՝ կան փորձի տարածման տարբեր ձևեր՝ բաց ցուցադրություն, գույգերով աշխատանք, հեղինակային սեմինարներ և աշխատաժողովներ, գիտաժողովներ, մանկավարժական ընթերցումներ, մանկավարժական հմտությունների շաբաթներ, բաց դռների օր, վարպետության դասեր և այլն: Մասնագիտական կրթության արդիականացման գործընթացը պահանջում է ոչ միայն վերապատրաստման և կրթության բովանդակության վերակառուցում, այլ նաև մեթոդական աշխատանքի կատարելագործում մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում, որոնք ձեռնամուխ են եղել նորարարությունների ներդրման ձանապարհին, փորձի փոխանակման արդյունավետ կազմակերպում:

Հարցումներ ուսուցիչների շրջանում

Բացի տեսական վերլուծությունից՝ կատարել ենք նաև հարցումներ ուսուցիչների շրջանում: Հարցումը կատարվել է Լոռու մարզի երեք տարբեր բնակավայրերի դպրոցների 12 դասվարների շրջանում: Հարցման նպատակն է պարզել՝ արդյոք դպրոցում ուսուցիչները միմյանց հետ համագործակցում են դասերը պլանավորելիս, ուսուցիչների համագործակցությունը նպաստում է սովորողների անվտանգության ապահովմանը, նրանց վարքի դրական փոփոխմանը, սովորողների սոցիալական կարգավիճակն ազդում է ուսումնական գործընթացի որակի, դասընկերների հետ հարաբերությունների վրա, և ինչ մեթոդներ են օգտագործում սոցիալապես խոցելի սովորողներին աջակցելու համար: Ստորև ներկայացնում ենք հարցման արդյունքները: Հարցմանը մասնակցել են աշխատանքային տարբեր ստաժ ունեցող ուսուցիչներ: Հարցվողների 91.7%-ը նշում է, որ ուսուցիչների համագործակցությունը

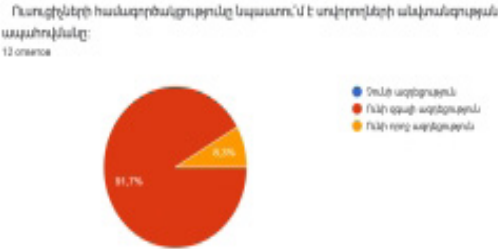
նպաստում է սովորողների անվտանգության ապահովմանը: 50%-ը գտնում է, որ սովորողների սոցիալական կարգավիճակը չի ազդում ուսումնական որակի վրա, իսկ 41.7%-ը նշել է, որ մեծ ազդեցություն ունի: 66.7%-ը գտնում է, որ սոցիալական կարգավիճակն ազդում է սովորողների հարաբերությունների վրա: 50%-ը սովորողների հետ կատարում է անհատական աշխատանք, 66.7%-ը համագործակցում է սովորողների ծնողների հետ: 75%-ը գտնում է, որ համագործակցային ուսուցումն ազդում է սոցիալական տարբերությունների նվազման վրա: 91.7%-ը նշում է, որ իրականացվող միջոցառումները նպաստում են բոլոր սովորողների ինքնադրսևորմանը: 66.7%-ը հաճախ կատարում է դասերի համատեղ պլանավորում: 91.7%-ը նշում է, որ համագործակցության արդյունքում սովորողների վարքի դրական փոփոխություն է նկատում:

Գծապատկեր 1. Աշխատանքային ստաժը

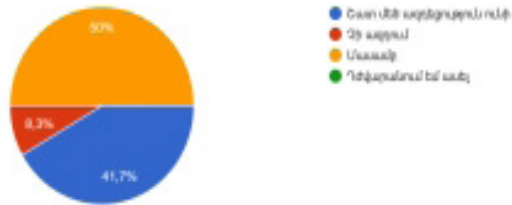

Գծապատկեր 2. Ձեր դպրոցում ապահովված է հոգեբանական անվտանգ միջավայր

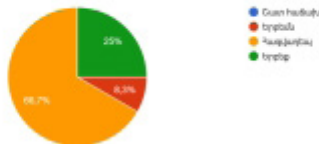
Գծապատկեր 3. Ուսուցիչների համագործակցությունը նպաստում է սովորողների անվտանգության ապահովմանը

Ձեր կարծիքով սովորողների սոցիալական կարգավիճակը որքանով է ազդում նրանց ուսումնական առաջադիմության վրա:
12 տեսք

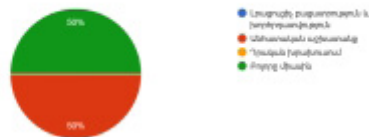
Գծապատկեր 4. Սովորողների սոցիալական կարգավիճակը որքանով է ազդում նրանց ուսումնական առաջադիմության վրա

Որքան հաճախ եք Ձեր դասարանում նկատում սոցիալական տարբերությունների ազդեցությունը սովորողների փոխհարաբերությունների վրա:
12 տեսք

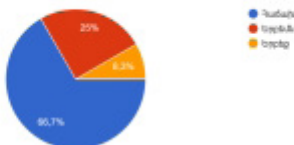
Գծապատկեր 5. Որքան հաճախ եք նկատում սոցիալական տարբերությունների ազդեցությունը սովորողների փոխհարաբերությունների վրա

Սոցիալախ խոցելի սովորողներին աջակցելու համար սովորաբար ի՞նչ մեթոդներ եք կիրառում:
12 տեսք

Գծապատկեր 6. Սոցիալապես խոցելի սովորողների հետ ի՞նչ մեթոդներ եք կիրառում

Որքան հաճախ եք համագործակցում եւրոյների հետ սովորողների սոցիալական միջավայրի մասին տեղեկություն ստանալու համար:
12 տեսք

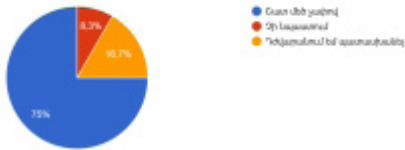

Ձեր կարծիքով դպրոցում իրականացվող միջոցառումները որքանով են նպաստում բոլոր սովորողների ինքնազարգացմանը:
12 տեսք

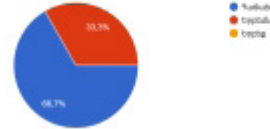

Գծապատկեր 7. Որքան հաճախ եք համագործակցում ծնողների հետ՝ սովորողների սոցիալական միջավայրի մասին տեղեկություն ստանալու համար: Դպրոցում իրականացվող միջոցառումները որքանով են նպաստում սովորողների ինքնազարգացմանը

Ձեր կարծիքով համագործակցային ռաուցումը որքանով է նպաստում սոցիալական տարբերությունների նվազեցմանը:
12 օրաթուղ

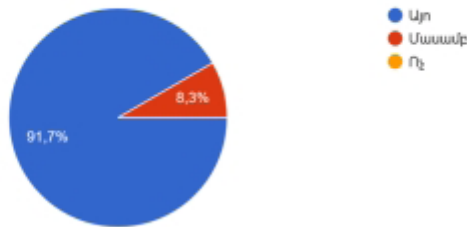

Որքան հաճախ եք համագործակցում զրոյեկներով հետ դասերի պատասխանում հարցում:
12 օրաթուղ

Գծապատկեր 8. Որքանով է նպաստում սոցիալական տարբերությունների նվազեցմանը: Որքան հաճախ եք համագործակցում գործընկերների հետ դասերի պլանավորման հարցում

Նկատել էք սովորողների վարքի դրական փոփոխություններ համագործակցության ակտիվացման արդյունքում:
12 օրաթուղ

Գծապատկեր 9. Նկատել էք սովորողների վարքի փոփոխություններ համագործակցության արդյունքում

Այսպիսով՝ դպրոցի կամ մանկավարժի խնդիրն ուղղակիորեն սոցիալական անհավասարության լուծումը չէ, այլ դրա բացասական ազդեցությունների նվազեցումը: Նպատակն է ապահովել, որ սոցիալական տարբերությունները չխոչընդոտեն երեխայի որակյալ կրթություն ստանալուն: Դպրոցում հավասարության և արդարության սկզբունքների ամրապնդումը ստիպում է ուշադրության կենտրոնում պահել սովորողների սոցիալական կարգավիճակի ազդեցությունը կրթական գործընթացի վրա: Հարկավոր է հնարավորինս չեզոքացնել արդեն իսկ եղած երևույթի բացասական ազդեցությունը, որպեսզի սոցիալական անհավասարությունը չխանգարի ոչ մի երեխայի՝ ստանալու հնարավորինս որակյալ կրթություն: Այստեղ կարևոր են ոչ միայն հավասարության և արդարության մասին խոսակցությունները, այլև այդ սկզբունքների գործնական կիրառումն ուսուցչի ամենօրյա գործունեության մեջ: Արդյունավետ դասարանական միջավայրի համար անհրաժեշտ են հստակ և համընդհանուր կանոններ: Այդ կանոնների մշակմանը նպատակահարմար է ներգրավել սովորողներին՝ ուղղորդող հարցերի միջոցով: Երբ երեխաները մասնակցում են դասարանական կանոնների ձևավորմանը, ավելի գիտակցված են ընդունում և պահպանում դրանք: Ուսուցիչը դասարանում պետք է ձևավորի բաց և անվտանգ

քննարկման միջավայր, որտեղ յուրաքանչյուր սովորող կարող է ազատ արտահայտվել: Հաշվի առնելով սովորողների սոցիալական և անհատական առանձնահատկություններն ու ունակությունները անհրաժեշտ է կիրառել տարբերակված ուսուցում, խուսափել հրապարակային համեմատություններից և գնահատականների միջոցով սովորողների միջև հակադրություն ստեղծելուց, աջակցել սոցիալապես խոցելի երեխաներին լրացուցիչ խորհրդատվության, անհատական աշխատանքի և դրական խրախուսման միջոցով, ապահովել կանոնների միասնական կիրառություն բոլոր սովորողների նկատմամբ՝ բացառելով ընտրովի մոտեցումները, խրախուսել համագործակցային աշխատանքը՝ նվազեցնելու սոցիալական բաժանումներն ու ամրապնդելու փոխադարձ հարգանքը: Ուսումնական գործընթացում երեխայի սոցիալական կարգավիճակի բացասական ազդեցության կանխարգելման և նվազեցման նպատակով դպրոցի ղեկավարությունը կարող է իրականացնել հետևյալ քայլերը՝ իր հնարավորությունների և համապատասխան մասնագետների հետ համագործակցության շրջանակում տեղեկատվություն հավաքագրել սովորողի սոցիալական միջավայրի մասին ուսումնասիրել սովորողի արտադպրոցական միջավայրը և սոցիալական կապերը, վերլուծել ընտանիքի դաստիարակության առանձնահատկությունները, պարզել՝ արդյոք երեխայի ցանկությունները չափազանց խրախուսվում կամ սահմանափակվում են, հասկանալ ընտանիքում կիրառվող խրախուսման և պատժի ձևերը, ուշադրություն դարձնել ծնողների վերաբերմունքին հասակակիցների հետ երեխայի շփումների նկատմամբ: Դպրոցում մշակել հստակ աշխատանքային կանոններ՝ համապարտադիր բոլորի համար: Անհրաժեշտ է դասերին հաճախակի կազմակերպել խմբային համագործակցային աշխատանքներ: Խմբային առաջադրանքներին մասնակցող սոցիալական տարբեր կարգավիճակ ունեցող երեխաներին միավորել ընդհանուր նպատակի շուրջ: Այս մոտեցումը նպաստում է համագործակցության, փոխօգնության և սոցիալական ինտեգրման զարգացմանը: Անհրաժեշտ է ընտրել ու մշակել տարիքային առանձնահատկությանն ու հետաքրքրությանը համապատասխան ընթերցանության նյութեր, կազմել պարտադիր կամ առաջարկվող գրականության ցանկ, որտեղ ընդգծված են փոխօգնության գաղափարը, հանդուրժողականությունը, համեստությունը, սոցիալական պատասխանատվությունը: Դերային և թատերական մեթոդների կիրառումն անուղղակիորեն կարող է ունենալ իր դաստիարակչական նշանակությունը: Կարելի է կազմակերպել դասարանական ներկայացումներ՝ դերերի բաշխումը կիրառելով որպես սոցիալական տարբերությունների ազդեցությունը մեղմելու գործիք: Տարբեր միջոցառումների միջոցով կարելի է ստեղծել հնարավորություն յուրաքանչյուր երեխայի համար դրսևորելու իր նախասիրությունները և կարողությունները: Անհրաժեշտ է ակտիվորեն համագործակցել ծնողների հետ՝ համատեղ աշխատանքներ իրականացնելու և երեխաների սոցիալական միջավայրի մասին ընդհանուր պատկերացում ձևավորելու նպատակով: Կենտրոնանալով կրթության գաղափարի վրա՝ սովորողի անհատականության ձևավորման, ժամանակակից հասարակության համար դրա արժեքի և անհրաժեշտության ճանաչման վրա՝ պետք է հիշել, որ նման անհատականությունը ձևավորվում է հենց ուսուցչի անձի կողմից: Իսկ դա իր հերթին ուսումնական հաստատության առջև դնում է ուսուցիչների մասնագիտական կարողությունների շարունակական կատարելագործման անհրաժեշտության խնդիրը: Եվ այս խնդիրը կարելի է լուծել միայն

ուսումնական հաստատությունում հատուկ մանկավարժական պայմաններ ստեղծելով՝ մեթոդական աշխատանքի ձևերի և բովանդակության ընտրության համար: Անվտանգ կրթական միջավայրի ստեղծման գործում կարևոր է նաև համագործակցել դպրոցի բազմամասնագիտական թիմի՝ հոգեբանի, սոցիալական մանկավարժի և այլ մասնագետների հետ՝ ընտանիքների և երեխաների կարիքները գնահատելու և աջակցություն տրամադրելու համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Զանկով Լ., Ուսուցում և զարգացում , – Մ., 1990, 440 էջ:
2. Համագործակցային գաղափարախոսության իրականացումը կրթական համակարգում: Գիտամանկավարժական ժողովածու, Երևան, 2011, 57 էջ:
3. Հակոբյան Ֆ., Ուսուցիչների մասնագիտական զարգացման առանձնահատկություններն ու արդյունավետության բարձրացման ուղիները ՀՀ կրթության համակարգում, «Բանբեր Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարանի. Մանկավարժություն և հասարակական գիտություններ», Երևան, 2020, էջ 1–8:
4. Հանրապետական մանկավարժահոգեբանական կենտրոն, Հանրակրթական դպրոցն անվտանգ կրթական միջավայր, Երեւան, 2024, 47 էջ:
5. Ադամյան Հ., Խուդոյան Ա., Փափուկ հմտությունների զարգացումը՝ որպես բուլինգի
6. կանխարգելման և հաղթահարման գործոն, Երևան, 2024, 220 էջ:
7. Ալեքսանյան Ա., Իվանյան Ա., Նիկողոսյան Ա., Կին եւ տղամարդ՝ տարբեր, բայց
8. հավասար, Երեւան, 2016, 164 էջ:
9. Հայրապետյան Ս., Նազարյան Կ., Տոնոյան Զ., Սոցիալական հավասարությունը և
10. արդարությունը դպրոցում, Երևան, 2020, 60 էջ:
11. Վանյան Ա., Հայրապետյան Ժ., Ինչպես դառնալ հաջողակ ու երջանիկ մարդ, Երեւան,
12. 2022, 134 էջ:
13. Խաչատրյան Մ. Ինչ է ուսումնառության համընդհանուր ձևավորումը (ՈւՀԶ) https://youtu.be/OxMmIGFhG9M?si=gs_HXYdPZl-KE_vG (26.02.2026թ.)

**ԴՈՒԱԼ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈՐԱԿԻ
ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՏԱՇՈՒԿԱՅԻ ՀԵՏ ԿԱՊԻ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ
ԳՈՐԾԻՔ ՀՀ-ՈՒՄ**

ՄԵՐԻ ԳՈՐԳԻՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
կրթության կառավարման մագիստրանտ,
Մարտունու Մ.Մելիք-Շահումյանցի անվան N 1 դպրոցի ուսուցչուհի
meri.gorgiyan@edu.isec.am

ՄԻԼԵՆԱ ՊՈԳՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
կրթության կառավարման մագիստրանտ
Նոր Կյուրիսի միջնակարգ դպրոցի ուսուցչուհի
poghosyanmilena2019-8@aspu.am

ԱՏՈՄ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ դեկան, գիտ. թեկնածու, դոցենտ
atom.mkhitaryan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-167

Համառոտագիր

Սույն հոդվածը նվիրված է դուալ կրթության համակարգի ուսումնասիրությանը՝ որպես կրթության որակի բարձրացման և կրթություն-աշխատաշուկա կապի ամրապնդման արդյունավետ գործիք Հայաստանի Հանրապետությունում: Հետազոտության շրջանակում ներկայացվում են դուալ կրթության տեսական և մեթոդական հիմքերը, վերլուծվում է դրա էությունը, կառուցվածքը և հիմնական սկզբունքները: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում միջազգային փորձին, մասնավորապես՝ Գերմանիայի դուալ կրթության մոդելին, որը դիտարկվում է որպես արդյունավետ և կայացած համակարգ:

Հոդվածում կատարվում է Հայաստանի ներկայիս իրավիճակի վերլուծություն, որի արդյունքում բացահայտվում է կրթության և աշխատաշուկայի միջև առկա անհամապատասխանությունը, հատկապես գործնական հմտությունների ձևավորման ոլորտում: Ներկայացվում են նաև ՀՀ-ում դուալ կրթության տարրերի կիրառման փորձերը և երիտասարդների զբաղվածության հիմնախնդիրները:

Հետազոտության շրջանակում իրականացված հարցման արդյունքները ցույց են տալիս, որ, չնայած կրթության ընդհանուր համապատասխանությանը աշխատաշուկայի պահանջներին, առկա է գործնական պատրաստվածության պակաս: Մինչև ժամանակ հարցման մասնակիցների մեծամասնությունը դուալ կրթությունը գնահատում է որպես արդյունավետ մեխանիզմ՝ մասնագիտական հմտությունների զարգացման, աշխատաշուկա մուտքի դյուրացման և կրթության արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից:

Աշխատանքում առաջարկվում են դուալ կրթության համակարգի

ներդրման և զարգացման հիմնական ուղղությունները Հայաստանում, ներառյալ՝ օրենսդրական դաշտի բարեփոխումը, կրթական հաստատությունների և գործատուների համագործակցության խորացումը, ֆինանսական խթանների կիրառումը, ուսումնական ծրագրերի գործնական բաղադրիչի ընդլայնումը և մենթորության համակարգի զարգացումը:

Եզրակացվում է, որ դուալ կրթության համակարգի համապարփակ ներդրումը կարող է հապես նպաստել կրթության որակի բարձրացմանը, երիտասարդների զբաղվածության աճին և աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան մասնագետների պատրաստմանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ դուալ կրթություն, կրթության որակ, աշխատաշուկա, մասնագիտական կրթություն, գործնական հմտություններ, երիտասարդների զբաղվածություն, կրթություն–աշխատաշուկա կապ, Գերմանիայի փորձ, կրթական բարեփոխումներ

DUAL EDUCATION AS A TOOL FOR IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION AND STRENGTHENING THE LINK WITH THE LABOR MARKET IN THE RA

MERI GORGIYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific–Educational Centre
Department of Education Management, MA student
Teacher at Martuni M. Melik-Shahumyants School No. 1
meri.gorgiyan@edu.isec.am

MILENA POGHOSYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific–Educational Centre
Department of Education Management, MA student
Teacher at Nor Kyurin Secondary School
poghosyanmilena2019-8@aspu.am

ATOM MKHITARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Dean at the International Scientific–Educational Centre
PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
atom.mkhitaryan@isec.am

Abstract

This article is devoted to the study of the dual education system as an effective tool for improving the quality of education and strengthening the link between education and the labor market in the Republic of Armenia. The research presents the theoretical and methodological foundations of dual education, analyzing its essence, structure, and key principles. Particular attention is given to international

experience, especially the German dual education model, which is considered an effective and well-established system.

The article analyzes the current situation in Armenia, revealing the mismatch between education and labor market demands, particularly in terms of practical skills development. It also presents existing practices of implementing elements of dual education in Armenia, as well as the challenges related to youth employment.

The results of the conducted survey indicate that, despite the general alignment of education with labor market requirements, there is a lack of practical preparedness. At the same time, the majority of respondents consider dual education an effective mechanism for developing professional skills, facilitating entry into the labor market, and improving the overall effectiveness of education.

The paper proposes key directions for the implementation and development of dual education in Armenia, including legal reforms, strengthening cooperation between educational institutions and employers, introducing financial incentives, expanding the practical component of curricula, and developing a mentoring system.

It is concluded that the comprehensive implementation of the dual education system can significantly contribute to improving the quality of education, increasing youth employment, and preparing specialists who meet labor market demands.

Keywords and phrases: Dual education, quality of education, labor market, vocational education, practical skills, youth employment, education-labor market linkage, German experience, educational reforms

ДВОЙНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ СВЯЗИ С РЫНКОМ ТРУДА В РА

МЕРИ ГОРГИЯН

Магистрант по специальности «Управление образованием»
Международного научно-образовательного центра НАН РА,
Преподаватель в школе им. Мартуни М. Мелик-Шахумянца № 1
meri.gorgiyan@edu.isec.am

МИЛЕНА ПОГОСЯН

Магистрант по специальности «Управление образованием»
Международного научно-образовательного центра НАН РА,
Преподаватель в средней школе им. Нор Кюрин
poghosyanmilena2019-8@aspu.am

АТОМ МХИТАРЯН

Декан Института образования, кандидат наук, доцент
atom.mkhitaryan@isec.am

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию дуальной системы образования как эффективного инструмента повышения качества образования и укрепления связи между системой образования и рынком труда в Республике Армения. В работе представлены теоретические и методологические основы дуального образования, раскрываются его сущность, структура и основные принципы. Особое внимание уделяется международному опыту, в частности немецкой модели дуального образования, которая рассматривается как эффективная и устоявшаяся система.

В статье проводится анализ текущей ситуации в Армении, в результате которого выявляется несоответствие между системой образования и требованиями рынка труда, особенно в части формирования практических навыков. Также рассматриваются существующие попытки внедрения элементов дуального образования в Армении и проблемы занятости молодежи.

Результаты проведенного опроса показывают, что, несмотря на общее соответствие образования требованиям рынка труда, наблюдается недостаток практической подготовки. В то же время большинство респондентов рассматривают дуальное образование как эффективный механизм развития профессиональных навыков, облегчения перехода на рынок труда и повышения эффективности образования.

В работе предлагаются основные направления внедрения и развития дуального образования в Армении, включая реформирование законодательной базы, углубление сотрудничества между образовательными учреждениями и работодателями, внедрение финансовых стимулов, расширение практической составляющей учебных программ и развитие системы наставничества.

Сделан вывод о том, что комплексное внедрение дуальной системы образования может существенно способствовать повышению качества образования, росту занятости молодежи и подготовке специалистов, соответствующих требованиям рынка труда.

Ключевые слова и фразы: дуальное образование, качество образования, рынок труда, профессиональное образование, практические навыки, занятость молодежи, связь образования и рынка труда, немецкий опыт, образовательные реформы.

Ներածություն

Ժամանակակից աշխարհում կրթական համակարգերը կանգնած են լուրջ վերափոխումների առաջ, որոնք պայմանավորված են տեխնոլոգիական արագ զարգացումներով, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններով և աշխատաշուկայի նոր պահանջներով: Այս պայմաններում առաջնային խնդիր է դառնում այնպիսի մասնագետների պատրաստումը, որոնք ոչ միայն տիրապետում են տեսական գիտելիքների, այլև ունեն գործնական հմտություններ, կարող են արագ հարմարվել փոփոխվող միջավայրին և արդյունավետորեն իրականացնել իրենց մասնագիտական գործունեությունը:

Վերջին տարիներին առավել ակնհայտ է դարձել կրթության և աշխատաշուկայի միջև առկա անհամապատասխանությունը: Գործատուները հաճախ նշում են, որ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շրջանավարտները բավարար չափով պատրաստ չեն աշխատանքային պայմաններում գործելուն: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ կրթական համակարգում գերակշռում է տեսական ուսուցումը, իսկ գործնական հմտությունների ձևավորմանը տրվող ուշադրությունը սահմանափակ է: Արդյունքում երիտասարդները բախվում են աշխատաշուկա մուտք գործելու դժվարություններին, ինչը նպաստում է հատկապես երիտասարդների գործազրկության բարձր մակարդակին:

Այս խնդրի լուծման արդյունավետ ուղիներից մեկը դուալ կրթության համակարգի ներդրումն է և զարգացումը: Դուալ կրթությունը ենթադրում է ուսուցման այնպիսի կազմակերպում, որի ընթացքում համադրվում են տեսական գիտելիքների փոխանցումը կրթական հաստատությունում և գործնական ուսուցումը աշխատավայրում: Այս մոդելը հնարավորություն է տալիս ուսանողներին դեռևս ուսման ընթացքում ձեռք բերելու աշխատանքային փորձ, ձևավորելու մասնագիտական և սոցիալական հմտություններ և ավելի պատրաստ լինելու աշխատաշուկայի պահանջներին:

Դուալ կրթության համակարգը լայն տարածում ունի զարգացած երկրներում, հատկապես՝ Գերմանիայում, որտեղ այն ապացուցել է իր արդյունավետությունը՝ նպաստելով երիտասարդների զբաղվածության բարձրացմանը և տնտեսության զարգացմանը: Մինևույն ժամանակ, Հայաստանի Հանրապետությունում այս համակարգը դեռևս գտնվում է զարգացման փուլում և լիարժեք չի կիրառվում, ինչի հետևանքով կրթության և աշխատաշուկայի միջև կապը մնում է թույլ:

Հետազոտության խնդիրը դուալ կրթության համակարգի էության, դրա կիրառման միջազգային փորձի բացահայտումն է, դրա ներդրման ու զարգացման հնարավորությունների բացահայտումը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում կրթության որակի բարձրացման և աշխատաշուկայի

հետ կապի ամրապնդման նպատակով:

2. Դուալ կրթության տեսական և մեթոդական հիմքերը

Ներկայումս գործարար ոլորտի ներկայացուցիչները բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից (բուհ-երից) պահանջում են պատրաստել այնպիսի մասնագետներ, որոնք ունակ են իրենց մասնագիտական գործառնությունները կատարել գրագետ և արդյունավետ: Տնտեսությունը պահանջում է բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ, որոնք կարող են արագ հարմարվել փոփոխվող աշխատաշուկայի պահանջներին, ինչպես նաև պատասխանատվությամբ և արդյունավետությամբ կատարել իրենց մասնագիտական պարտականությունները:

Ժամանակակից կրթությունը բնութագրվում է արդիականացման գործընթացներով, որոնք անդրադարձել են նաև կրթական հաստատությունների և աշխատանքային միջավայրի միջև փոխհարաբերությունների վերափոխմանը: Այս գործընթացը ստացել է «դուալ կրթություն» անվանումը:

Տեխնոլոգիական արդիականացման պայմաններում բարձրագույն կրթություն և մասնագիտական պատրաստվածություն ունեցող մասնագետների դերը՝ որպես զարգացման հիմնական ռեսուրս, շարունակաբար աճում է: Նրանք ժամանակակից տեխնոլոգիաների յուրացման առանցքային գործոնն են, ինչը նպաստում է արտադրանքի որակի բարձրացմանը և դրա մրցունակության ամրապնդմանը համաշխարհային շուկայում: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները կարևոր դեր ունեն մասնագետների, գիտնականների և հետազոտողների պատրաստման գործում, որոնք կարող են ստեղծել նոր գիտելիք և ձևավորել ազգային նորարարական համակարգեր **[1]**:

Դուալ կրթության համակարգը մասնագետների պատրաստման առավել տարածված և ճանաչված ձևերից է, որը համադրում է տեսական ուսուցումը բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և գործնական ուսուցումը՝ անմիջապես աշխատավայրում: Դուալ կրթության հայրենիքը համարվում է Գերմանիան, որի փորձը վկայում է նման համագործակցության բարձր արդյունավետության մասին՝ կրթության և աշխատանքի համադրման տեսանկյունից: Սակայն բազմաթիվ երկրներում այս համակարգը դեռևս ամբողջությամբ կարգավորված չէ օրենսդրական մակարդակում և հիմնականում կիրառվում է լրացուցիչ մասնագիտական կրթության շրջանակներում **[2]**:

Մասնագիտական կրթության դեպքում դուալ ուսուցումը արդյունավետ մոդել է, որը համադրում է տեսական գիտելիքների ձեռքբերումը և գործնական հմտությունների ձևավորումը իրական աշխատանքային պայմաններում: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս ուսանողներին ստացված գիտելիքները անմիջապես կիրառելու մասնագիտական գործունեության ընթացքում:

Դուալ կրթության կարևոր բաղադրիչներից մեկը կրթական հաստատությունների և գործատուների միջև համագործակցությունն է: Ուսանողները գործնական ուսուցումն անցկացնում են աշխատանքային միջավայրում՝ փորձառու մասնագետների ղեկավարությամբ, ինչը նրանց հնարավորություն է տալիս ձեռք բերելու համապատասխան մասնագիտական փորձ և խորությամբ հասկանալու ընտրված ոլորտի առանձնահատկությունները:

Այսպիսով՝ թեմայի արդիականությունը հիմնավորված է այն հանգամանքով, որ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները կարիք

ունեն բարեփոխման և արդիականացման՝ համաշխարհային կրթական միտումներին համապատասխան: Դուրս կրթության միջազգային փորձի ներդրումը կարող է զգալիորեն բարձրացնել մասնագետների պատրաստման արդյունավետությունը և բացել զարգացման նոր հեռանկարներ [3]:

Դուրս կրթությունը կրթական գործընթացի կազմակերպման ձևերից է՝ ուղղված գործնական մասնագիտական կրթությանը: Միաժամանակ կիրառվում են նաև այլ ձևեր, որոնցից են ուսումնական ծրագրի շրջանակում արտադրական պրակտիկայի կազմակերպումը, ինչպես նաև ուսուցումը հատուկ հագեցած աշխատատեղերում՝ կրթական կազմակերպությունների կառուցվածքային ստորաբաժանումներում: Այս ձևերը սովորաբար կիրառվում են համակցված կամ առանձին՝ կախված մասնագիտական ուղղության առանձնահատկություններից [4]:

Դուրս կրթությունը ձևավորվում է կրթական հաստատությունների և գործատուների սերտ համագործակցության արդյունքում՝ նպատակ ունենալով ապահովել ապագա մասնագետների մասնագիտական և սոցիալական արդյունավետ ադապտացիան: Այս համակարգում ուսանողը դեռևս ուսման սկզբնական փուլերից ներգրավվում է արտադրական գործընթացում՝ հանդես գալով որպես կազմակերպության աշխատակից և իրականացնելով որոշակի արտադրական գործառնություններ:

Դուրս կրթության համակարգի հիմնարար սկզբունքներից է կրթական հաստատությունների և գործատուների համատեղ և հավասար պատասխանատվությունը մասնագետների պատրաստման որակի ապահովման հարցում: Այս համակարգը միաժամանակ ծառայում է բոլոր կողմերի շահերին:

Տնտեսության կայուն զարգացման համար կարևոր է երիտասարդ և բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների ներգրավումը: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է ուսանողներին դեռևս ուսման ընթացքում ինտեգրել աշխատանքային գործընթացին: Դուրս կրթության համակարգի կիրառման փորձը ցույց է տալիս մի շարք առավելություններ՝ համեմատած ավանդական կրթական համակարգի հետ:

Դուրս կրթության հիմնական առանձնահատկություններից են կրթական հաստատությունների և գործատուների համագործակցությունը, ուսումնական ծրագրերի համապատասխանեցումը աշխատաշուկայի պահանջներին, գործատուների ակտիվ մասնակցությունը ուսուցման գործընթացին, ինչպես նաև ուսանողների կողմից աշխատանքային փորձի ձեռքբերումը:

Դուրս կրթությամբ սովորող ուսանողները իրենց ուսման որոշակի մասն անցկացնում են անմիջապես աշխատավայրում՝ ստանալով գործնական փորձ, հետևելով մասնագետների աշխատանքին և կատարելով իրենց մասնագիտությանը համապատասխան առաջադրանքներ: Սա հնարավորություն է տալիս նրանց ծանոթանալու իրական աշխատանքային պայմաններին և ձևավորելու անհրաժեշտ մասնագիտական հմտություններ:

Որոշ դեպքերում դուրս կրթության համակարգում սովորող ուսանողները կարող են վարձատրվել իրենց աշխատավայրում իրականացվող աշխատանքի համար: Սա խթանում է լինել ավելի պատասխանատու և ավելի մեծ ջանք ներդնել ինչպես ուսման, այնպես էլ աշխատանքի մեջ: Մեծ ուշադրություն է հատկացվում ուսանողների նկատմամբ անհատական մոտեցմանը: Դուրս կրթությունը հնարավորություն է տալիս ուսանողներին զարգացնելու իրենց

մասնագիտական հմտությունները և խորացնելու գիտելիքները կոնկրետ ոլորտում: Դուալ կրթության գործընթացում ուսանողներն ունեն մենթորներ ինչպես կրթական հաստատությունում, այնպես էլ աշխատավայրում: Այս մենթորները ուսանողներին տրամադրում են աջակցություն, խորհրդատվություն և օգնություն նրանց մասնագիտական զարգացման ընթացքում, հետևում են նրանց առաջընթացին և նպաստում հաջողությանը [5]:

Դուալ կրթությունը տեսական և գործնական ուսուցման համադրություն է, որի ընթացքում ուսանողը լսարանում յուրացնում է մասնագիտական գործունեության տեսական հիմքերը, իսկ աշխատավայրում ստանում է գործնական պատրաստվածություն: Այն կրթության կազմակերպման նորարարական ձև է: Աշխատավայրում իրականացվող գործնական ուսուցումը ենթադրում է փոխազդեցություն աշխատանքային կոլեկտիվի հետ՝ մասնագիտական միջավայրում, որտեղ ձևավորվում են սոցիալական կարողություններ և ընդհանուր արդյունքի նկատմամբ պատասխանատվություն [6]:

Հեֆերնանը անդրադարձել է մասնագիտական կրթության մասնագետների պատրաստման սկզբունքներին և մեխանիզմներին: Հետազոտությունը ներառում է ժամանակակից բուհերում մասնագետների պատրաստման մանկավարժական մոտեցումները: Հեղինակը նշում է ժամանակակից մասնագիտական կրթության մոտեցումների էական արդիականացման անհրաժեշտությունը: Աշխատանքում բարձրացվում է տեսական գիտելիքների և դրանց գործնական կիրառման միջև անհամապատասխանության խնդիրը: Ըստ հեղինակի՝ այս խնդիրը ամենաբարդերից մեկն է, որի լուծումը պայմանավորված է ոչ միայն ժամանակի պահանջով, այլև արտադրական ռեսուրսների հրատապ անհրաժեշտությամբ: Այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է կիրառել դուալ կրթության սկզբունքները որպես արդյունավետ լուծում:

Հոդգեսը և այլք (2020) ուսումնասիրել են կրթական ծառայությունների որակի բարձրացման խնդիրները, արտադրության մեջ ներգրավված մասնագետների գործունեության մոդելների ձևավորման հարցերը, ինչպես նաև մասնագետների որակավորման բնութագրերի մշակումը: Հեղինակներն առաջարկում են դուալ կրթության շրջանակում ձեռնարկել մի շարք միջոցառումներ՝ ուսանողների պատրաստվածության մակարդակը բարձրացնելու համար: Մենթոր ուսուցիչները պետք է հնարավորություն ունենան դուալ կրթության արդյունավետության բարձրացման համար առաջարկություններ ներկայացնելու, ինչպես նաև անհատականացնելու ուսանողների կրթական գործընթացը:

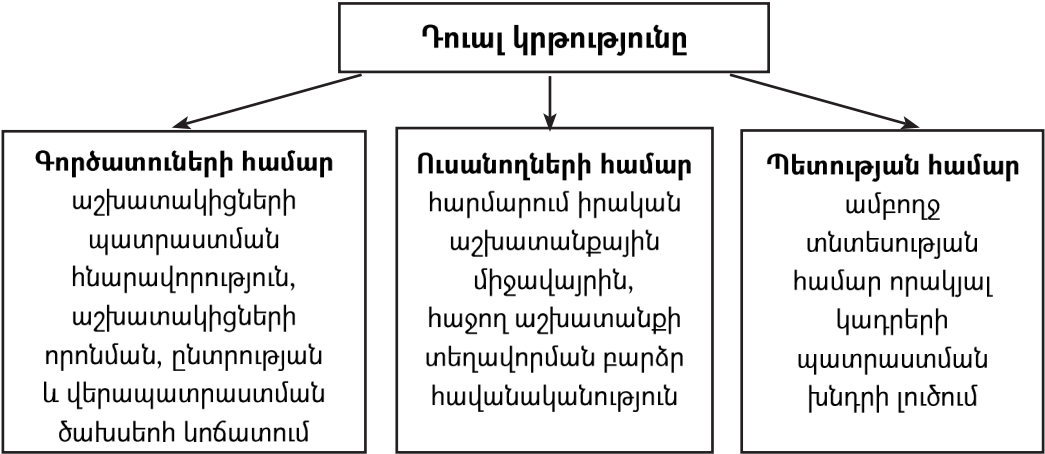
Ըստ Ս. Զինչենկոյի և Ա. Զինչենկոյի (2021) ուսումնասիրության՝ դուալ կրթությունը սոցիալական գործընկերության և սոցիալական փոխգործակցության տեսանկյունից է ներկայացվում, որտեղ հեղինակները վերլուծել են դուալ կրթության համակարգի գործարկման արտասահմանյան փորձը և առաջարկել մեխանիզմներ՝ ժամանակակից բուհերում դրա տարրերի ներդրման համար:

Կրավչենկոյի 2021 թվականի ուսումնասիրությունը նկարագրում է դուալ կրթության համակարգը որպես կրթական գործընթաց, որը համադրում է գործնական ուսուցումը արտադրությունում մասնակի զբաղվածության հետ և ուսուցումը կրթական հաստատությունում: Այսպիսով՝ դուալ կրթական

համակարգը մեխանիզմ է, որը հիմնված է բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պատրաստման գործընթացում ներգրավված բոլոր կողմերի՝ պետության, գործատուների և հասարակական կազմակերպությունների սերտ համագործակցության վրա:

Մուկոլայիչուկը և Կումորովան բարձրացնում են դուալ կրթության համատեղ ֆինանսավորման հարցը: Հեղինակները նշում են, որ դուալ կրթությունը սոցիալական գործընկերության հարթակ է բիզնեսի և կրթական հաստատությունների միջև՝ պայմանավորված մասնագետների պատրաստման նկատմամբ ընդհանուր հետաքրքրությամբ:

Դուալ կրթությունը ենթադրում է, որ ուսուցման գործնական մասը իրականացվում է անմիջապես աշխատավայրում: Ուսանողների գործնական պատրաստումը տեղի է ունենում աշխատանքային պայմաններում, ինչը զգալիորեն բարձրացնում է ուսուցման արդյունավետությունը և նպաստում նրանց հաջող ներգրավմանը մասնագիտական գործունեության մեջ: Հեղինակները նշում են, որ դուալ կրթության արդյունքների համար պատասխանատվություն են կրում ինչպես կրթական հաստատությունը, այնպես էլ այն կազմակերպությունը, որը տրամադրում է գործնական ուսուցման հնարավորություն:

Գծապատկեր 1. Դուալ կրթության հիմնական օղակները

3. Միջազգային փորձի վերլուծություն (Գերմանիա և այլ երկրներ)

Դուալ կրթության համակարգի զարգացման մակարդակը տարբեր երկրներում զգալիորեն տարբերվում է՝ կախված կրթական քաղաքականությունից, տնտեսության պահանջներից և գործատուների ներգրավվածության աստիճանից: Այս համատեքստում կարևոր է դիտարկել Գերմանիայի և Հայաստանի Հանրապետության փորձը:

Գերմանիան համարվում է դուալ կրթության համակարգի առաջատար երկիրը, որտեղ այն ունի կայացած ինստիտուցիոնալ և օրենսդրական հիմք: Այս համակարգում ուսանողները համատեղում են ուսուցումը կրթական հաստատությունում և աշխատավայրում՝ ձեռք բերելով ինչպես տեսական գիտելիքներ, այնպես էլ գործնական հմտություններ: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ դուալ կրթության համակարգը Գերմանիայում

երիտասարդների գործազրկության ցածր մակարդակի հիմնական գործոններից է [7]:

Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ Գերմանիայում երիտասարդների գործազրկության մակարդակը զգալիորեն ցածր է եվրոպական միջինից: Օրինակ՝ որոշ տվյալներով այն կազմում է մոտ 5–8%, մինչդեռ Եվրամիության միջին ցուցանիշը մոտ 12–18% է [8]: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դուռը կրթության համակարգը ապահովում է ուսանողների սահուն անցումը կրթությունից դեպի աշխատաշուկա և հնարավորություն է տալիս նրանց դեռևս ուսման ընթացքում ձեռք բերելու աշխատանքային փորձ [9]:

Բացի այդ՝ Գերմանիայում երիտասարդներ մեծ մասը ներգրավվում են դուռը կրթության ծրագրերում, ինչը զգալիորեն բարձրացնում է նրանց աշխատանքի տեղավորման հնարավորությունները [7]: Արդյունքում ձևավորվում են բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ, որոնք անմիջապես համապատասխանում են աշխատաշուկայի պահանջներին:

Գերմանիայում դուռը կրթության համակարգի գործառնական մեխանիզմները

Գերմանիայի դուռը կրթության համակարգը համարվում է աշխարհում ամենակայացած մոդելներից մեկը, որի արդյունավետությունը պայմանավորված է հստակ ձևավորված իրավական, ինստիտուցիոնալ և ֆինանսական կարգավորումներով: Համակարգի հիմքում ընկած է կրթության և աշխատաշուկայի սերտ փոխկապակցումը, որը կարգավորվում է բազմամակարդակ կառավարման և սոցիալական գործընկերության միջոցով:

Իրավական և ինստիտուցիոնալ կարգավորումներ

Գերմանիայում դուռը կրթությունը կարգավորվում է «Մասնագիտական կրթության մասին» դաշնային օրենքով (Berufsbildungsgesetz – BBiG), որը սահմանում է մասնագիտական կրթության կազմակերպման սկզբունքները, մասնակիցների իրավունքներն ու պարտականությունները [10]:

Համակարգի կառավարման մեջ ներգրավված են մի քանի հիմնական դերակատարներ.

- **Դաշնային կառավարություն**, որ սահմանում է ընդհանուր կրթական քաղաքականությունը, հաստատում է մասնագիտությունների ցանկը և կրթական ստանդարտները:

- **Երկրամասեր (Länder)**, որ պատասխանատու են տեսական ուսուցման կազմակերպման համար՝ մասնագիտական դպրոցներում (Berufsschule):

- **Առևտրաարդյունաբերական պալատներ (Industrie- und Handelskammern – IHK) և արհեստագործական պալատներ (Handwerkskammern – HWK)**, որ իրականացնում են որակի վերահսկում, գրանցում են ուսուցման պայմանագրերը, կազմակերպում են ավարտական քննությունները և ապահովում համակարգի համապատասխանությունը աշխատաշուկայի պահանջներին [11]: Այս կառավարման մոդելը հիմնված է «սոցիալական գործընկերության» սկզբունքի վրա, որտեղ պետությունը, գործատուները և մասնագիտական միավորումները համատեղ պատասխանատվություն են կրում կրթության որակի համար:

Ձեռնարկությունների պարտավորությունները և խրախուսման մեխանիզմները

Գերմանիայում ձեռնարկությունները դուռը կրթության համակարգի

առանցքային դերակատարներն են: Նրանք պարտավորվում են՝

- ապահովել ուսանողների գործնական ուսուցումը արտադրական միջավայրում,
- նշանակել փորձառու մենթորներ (Ausbilder),
- վճարել ուսանողների աշխատավարձը (Ausbildungsvergütung),
- հետևել հաստատված ուսումնական ծրագրերին և ստանդարտներին: Միաժամանակ, ձեռնարկությունների մասնակցությունը խթանվում է մի շարք տնտեսական և ինստիտուցիոնալ գործոններով, ինչպես՝
- հնարավորություն՝ ձևավորելու իրենց պահանջներին համապատասխան կադրեր,
- աշխատուժի պակասի նվազեցում,
- երկարաժամկետ տնտեսական շահույթ [12]:

Թեև Գերմանիայում ուղղակի հարկային լայն արտոնությունները սահմանափակ են, սակայն համակարգը գործում է այնպես, որ ձեռնարկությունների ներդրումները դիտարկվում են որպես ներդրում մարդկային կապիտալի մեջ, ինչը հետագայում ապահովում է արտադրողականության աճ:

Ուսանողների իրավական կարգավիճակը

Դուալ կրթության համակարգում ուսանողներն ունեն երկակի կարգավիճակ՝

- կրթական հաստատության սովորող,
- ձեռնարկության աշխատող:

Նրանք գործատուի հետ կնքում են պաշտոնական ուսուցման պայմանագիր (Ausbildungsvertrag), ստանում աշխատավարձ և օգտվում սոցիալական ապահովության համակարգից [11]: Այս կարգավիճակը բարձրացնում է ուսանողների պատասխանատվությունը և ապահովում է նրանց սահուն անցումը աշխատաշուկա:

4. Հայաստանում դուալ կրթության ներկա վիճակը և մարտահրավերները

Ի տարբերություն Գերմանիայի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում դուալ կրթության համակարգը դեռևս գտնվում է զարգացման փուլում և չունի լայն տարածում: Հայաստանի աշխատաշուկայում առկա է կրթության և աշխատաշուկայի պահանջների միջև անհամապատասխանություն, ինչը հատկապես արտահայտվում է երիտասարդների շրջանում: Օրինակ՝ Հայաստանում երիտասարդների գործազրկության մակարդակը մի քանի անգամ գերազանցում է Գերմանիայի համապատասխան ցուցանիշը:

Այս իրավիճակը պայմանավորված է նրանով, որ Հայաստանի կրթական համակարգում գերակշռում է տեսական ուսուցումը, իսկ գործնական հմտությունների ձևավորումը հաճախ սահմանափակ է: Արդյունքում շրջանավարտները չունեն բավարար աշխատանքային փորձ, ինչը դժվարացնում է նրանց ինտեգրումը աշխատաշուկա և նվազեցնում մրցունակությունը:

5. Գերմանական փորձի տեղայնացման հնարավորությունները Հայաստանում

Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դուալ կրթության զարգացած համակարգ ունեցող երկրներում, ինչպես՝ Գերմանիայում, արձանագրվում են՝

- երիտասարդների գործազրկության ցածր մակարդակ,
- կրթությունից դեպի աշխատանք անցման ավելի արագ գործընթաց,
- աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան մասնագետների պատրաստում:

Մինչդեռ ՀՀ-ում դուալ կրթության սահմանափակ կիրառումը հանգեցնում է տեսական գիտելիքների և գործնական հմտությունների միջև խզման, ինչը բացասաբար է անդրադառնում երիտասարդների զբաղվածության վրա:

Գերմանիայի դուալ կրթության մոդելի արդյունավետությունը պայմանավորված է համակարգային մոտեցմամբ, սակայն դրա անմիջական փոխանցումը ՀՀ հնարավոր չէ առանց տեղայնացման:

Օրենսդրական դաշտի բարեփոխում

ՀՀ-ում անհրաժեշտ է կատարել փոփոխություններ «Կրթության մասին» և հարակից օրենքներում՝

- սահմանելու ուսանողի երկակի կարգավիճակը (ուսանող/աշխատող),
- կարգավորելու ուսանող-գործատու պայմանագրային հարաբերությունները,
- ներդնելու դուալ կրթության իրավական հստակ մեխանիզմներ:

Այսպիսի մոտեցումը կհամապատասխանի միջազգային փորձին և կնպաստի համակարգի ինստիտուցիոնալ կայացմանը:

Ինստիտուցիոնալ համագործակցության զարգացում

Գերմանիայում կարևոր դեր ունի գործատուների միությունը, մասնավորապես՝ IHK-ն: Հայաստանի պայմաններում նման գործառույթ կարող են ստանձնել՝

- ՀՀ Առևտրաարդյունաբերական պալատը,
- ՀՀ գործատուների միությունը:

Նրանք կարող են համակարգել կրթական հաստատությունների և գործատուների համագործակցությունը, մասնակցել ուսումնական ծրագրերի մշակմանը և որակի վերահսկմանը:

Ֆինանսական մեխանիզմների ձևավորում

Գերմանիայում մասնագիտական կրթության ֆինանսավորման զգալի մասը իրականացնում են ձեռնարկությունները: Հայաստանում նման մոդելի ներդրման համար անհրաժեշտ է՝

- մշակել հարկային խրախուսման մեխանիզմներ (օրինակ՝ կրթության մեջ ներդրումների դեպքում հարկային արտոնություններ),
- կիրառել համաֆինանսավորման մոդելներ (պետություն-մասնավոր հատված),
- խթանել գործատուների մասնակցությունը կրթական գործընթացին:

Միջազգային փորձը, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ում կիրառվող հարկային խթանները, ցույց են տալիս, որ նման մեխանիզմները կարող են էապես բարձրացնել մասնավոր հատվածի ներգրավվածությունը կրթության ոլորտում [13]:

Հայաստանի համատեքստում կիրառելի հիմնական ուղղություններ

ՀՀ-ում դուալ կրթության զարգացման համար նպատակահարմար է՝

- ուժեղացնել կրթության և աշխատաշուկայի կապը,

- ընդլայնել գործնական ուսուցման բաղադրիչը,
- ներդնել մենթորության համակարգ,
- ապահովել պետական քաղաքականության և ռազմավարությունների համահունչ իրականացում:

ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության կողմից իրականացվող մասնագիտական կրթության բարեփոխումները և ՀՀ Ազգային վիճակագրական կոմիտեի տվյալները վկայում են, որ աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան կրթության զարգացումը հրատապ խնդիր է, որի լուծման համար դուրալ կրթությունը կարող է դառնալ արդյունավետ գործիք:

Այսպիսով՝ Գերմանիայի փորձը ցույց է տալիս, որ դուրալ կրթության համակարգը կարող է դառնալ արդյունավետ գործիք երիտասարդների գործազրկության նվազեցման և աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան մասնագետների պատրաստման համար: Այդ փորձի տեղայնացումը և զարգացումը ՀՀ-ում կարող են նպաստել կրթության որակի բարձրացմանը և տնտեսության կայուն զարգացմանը:

6. Դուրալ կրթության տարրերի կիրառման փորձը Հայաստանում և երիտասարդների զբաղվածության խնդիրները

6.1. Դուրալ կրթության տարրերի կիրառման փորձնական ծրագրերը ՀՀ-ում

Հայաստանի Հանրապետությունում դուրալ կրթության ամբողջական համակարգ դեռևս չի ներդրվել, սակայն վերջին տարիներին իրականացվում են ծրագրեր, որոնք ներառում են դրա առանձին տարրերը: Դրանք հիմնականում իրականացվում են մասնագիտական կրթության և ուսուցման (ՄԿՈՒ) ոլորտում՝ պետական և մասնավոր հատվածների համագործակցության շրջանակում:

ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության նախաձեռնությամբ ներդրվել են՝

- գործատուների հետ համագործակցությամբ կազմակերպվող արտադրական պրակտիկաներ,
- ուսումնասիրտադրական կենտրոններ՝ քոլեջների բազայի վրա,
- կրթություն-աշխատաշուկա կապի ամրապնդման ծրագրեր,
- ուսումնական ծրագրերի մշակման գործընթացում գործատուների ներգրավում:

Միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ (օրինակ՝ Եվրոպական կրթական հիմնադրամ՝ ETF) Հայաստանում փորձարկվել են նաև դուրալին մոտ մոդելներ, որտեղ ուսանողները ուսման ընթացքում ներգրավվում են աշխատանքային միջավայրին [14]:

Այնուամենայնիվ, նշված ծրագրերը դեռևս կրում են մասնակի բնույթ և չեն ձևավորում ամբողջական համակարգ՝ իրավական և ֆինանսական հստակ մեխանիզմների բացակայության պատճառով:

6.2. Երիտասարդների գործազրկության և կրթության փոխկապակցվածությունը

Հայաստանում երիտասարդների զբաղվածության խնդիրը շարունակում է մնալ կարևոր սոցիալ-տնտեսական մարտահրավեր: ՀՀ Ազգային վիճակագրական կոմիտեի տվյալների համաձայն՝

- երիտասարդների շրջանում գործազրկության մակարդակը զգալիորեն բարձր է,

- գործազրկությունը առավել բարձր է ցածր կրթական մակարդակ ունեցող անձանց շրջանում,
- կրթությունից աշխատաշուկա անցման գործընթացը հաճախ դժվարանում է գործնական հմտությունների պակասի պատճառով:

Միևնույն ժամանակ միջազգային հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում երիտասարդների զգալի մասը դասվում է NEET խմբին (Not in Education, Employment, or Training) ինչը նշանակում է, որ նրանք չեն զբաղվում ո՛չ ուսմամբ, ո՛չ աշխատանքի որոնմամբ:

Օրինակ՝ World Bank-ի տվյալներով՝ Հայաստանում 15–29 (կամ մոտավորապես 16–30) տարեկան երիտասարդների մոտավորապես մեկ երրորդը չի աշխատում և չի սովորում [15]:

2024 թվականի վերջին արժեքը կազմում է 26.25 %, ինչը 2023 թվականի 26.14 %-ի համեմատ աճ է: Համեմատության համար նշենք, որ համաշխարհային միջին ցուցանիշը կազմում է 15.70 %՝ հիմնվելով 176 երկրների տվյալների վրա: Պատմականորեն՝ 1991–2024 թթ. Հայաստանի միջին ցուցանիշը կազմում է 21.61 %: Նվազագույն արժեքը՝ 1.97 %-ը, գրանցվել է 1991 թ., իսկ առավելագույնը՝ 39.73 %-ը՝ 2009 թվականին:[16]:

Այս ցուցանիշը վկայում է կրթության և աշխատաշուկայի միջև առկա անհամապատասխանության մասին և ընդգծում է դուրալ կրթության նման համակարգերի ներդրման անհրաժեշտությունը:

Հետազոտության մեթոդ

Սույն հարցումն իրականացվել է՝ ուսումնասիրելու դուրալ կրթության կիրառման հնարավորությունները Հայաստանի Հանրապետությունում՝ այն դիտարկելով որպես կրթության որակի բարձրացման և կրթություն–աշխատաշուկա փոխկապակցության ամրապնդման արդյունավետ գործիք: Հետազոտության նպատակն է բացահայտել կրթական համակարգի և աշխատաշուկայի միջև առկա կապի առանձնահատկությունները, գնահատել դուրալ կրթության վերաբերյալ տեղեկացվածության և վերաբերմունքի մակարդակը, ինչպես նաև վեր հանել դրա ներդրման հնարավորություններն ու խոչընդոտները:

Հարցման արդյունքների ամբողջական վերլուծություն

Հարցման մասնակիցների մեծ մասը՝ 48,1%-ը, ունի մագիստրոսի կրթական աստիճան և արդեն աշխատում է, ինչը ցույց է տալիս, որ հարցվածները հիմնականում կայացած կամ ձևավորվող մասնագետներ են:

Նրանք նաև նշել են, որ ուսման ընթացքում անցել են մասնագիտական, սակայն չվճարվող պրակտիկա (59,6%), ինչը վկայում է փորձ ձեռք բերելու հնարավորության մասին, բայց նաև ընդգծում է ֆինանսական խոչընդոտների առկայությունը:

Կրթության համապատասխանությունը աշխատաշուկային

Մասնակիցների մեծ մասը (48,1%) կարծում է, որ իրենց կրթությունը համապատասխանում է աշխատաշուկայի պահանջներին: Միևնույն ժամանակ նշվել է, որ ուսման ընթացքում գործատուները ներգրավված են եղել, ինչը դրական ցուցանիշ է կրթություն–աշխատաշուկա կապի տեսանկյունից:

Հարցման արդյունքները ցույց են տալիս, որ մասնակիցներն իրենք իրենց գնահատում են իրենց մասնագիտությամբ աշխատելուն պատրաստ:

Սակայն այստեղ կա կարևոր հակասություն՝ նրանք միաժամանակ նշում են գործնական հմտությունների պակաս, ինչը ցույց է տալիս, որ տեսական գիտելիքը բավարար է, բայց գործնական փորձը՝ ոչ լիարժեք:

Մասնակիցների մեծ մասը (59,6%) ծանոթ է դուալ կրթությանը, իսկ տեղեկացվածությունը հիմնականում ստացվել է համացանցի միջոցով:

Սակայն ընդհանուր մակարդակը գնահատվել է միջին, ինչը նշանակում է, որ թեման հայտնի է, բայց դեռ խորապես ընկալված չէ:

Դուալ կրթության ընկալումը

Բոլոր մասնակիցները գրեթե միաձայն նշել են, որ դուալ կրթությունը կարող է՝ բարձրացնել կրթության որակը ՀՀ-ում, հեշտացնել աշխատանք գտնելը

Ինչու՞ են ընտրում դուալ կրթությունը (հիմնական պատճառներ)

Մասնակիցների պատասխանները կարելի է խմբավորել հետևյալ գաղափարների շուրջ.

1. Գործնական հմտությունների ձեռքբերում

- «Գործնական հմտություններ ձեռք բերելու հնարավորություն»
- «Իրական աշխատանքային փորձ»
- «Պատրաստ մասնագետ դառնալու հնարավորություն»

Վերջինը ամենահաճախ նշված մոտիվացիան է:

2. Տեսություն + պրակտիկա համադրություն

- «Կարևորը ոչ միայն տեսականն է, այլ նաև գործնականը»
- «Ավելի լավ ես սովորում, երբ գիտես ինչի համար ես սովորում»

Սա ցույց է տալիս ուսուցման արդյունավետության ընկալում:

3. Աշխատանք գտնելու դյուրացում

- «Արագ մտնել աշխատաշուկա»
- «Աշխատանք գտնելը կհեշտանա»

4. Ֆինանսական և հարմարավետության գործոն

- «Ուսման ընթացքում ֆինանսական խնդիրներով չեմ մտահոգվի»
- «Կարելի է համատեղել աշխատանքը և ուսումը»

5. Զարգացում և նոր հնարավորություններ

- «Նոր մասնագիտություն ձեռք բերելու հնարավորություն»
- «Աշխատաշուկան կզարգանա»
- «Ավելի զարգացնող է»

Նշված խնդիրներ և թերություններ

- Որոշ մասնակիցներ չեն կարողացել հստակ կարծիք հայտնել:
- Կան կարծիքներ, որ այն կարող է ոչ լիովին արդյունավետ լինել:
- Տեղեկացվածության մակարդակը բավարար չէ:
- Գործնական հմտությունների պակասը արդեն ամկա խնդիր է:

Եզրակացություն

Հարցման արդյունքները ցույց են տալիս, որ կրթությունը ընդհանուր առմամբ համապատասխան է աշխատաշուկային, սակայն կա գործնական հմտությունների պակաս:

Դուալ կրթությունը դիտվում է այդ խնդրի արդյունավետ լուծում, բայց տեղեկացվածությունը դեռ պետք է բարձրացնել: Այսպիսով՝ դուալ կրթության ներդրումը ՀՀ-ում կարող է բարձրացնել կրթության արդյունավետությունը, ապահովել ավելի պատրաստ մասնագետներ և նպաստել երիտասարդների մուտքին աշխատաշուկա:

7. Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Հաշվի առնելով Գերմանիայի փորձի վերլուծությունը և Հայաստանի ներկայիս իրավիճակը՝ առաջարկում ենք հետևյալ քայլերը.

1. Իրավական բարեփոխումներ՝

- սահմանել ուսանողի երկակի կարգավիճակը (ուսանող/աշխատող),
- մշակել ուսանող-գործատու պայմանագրերի միասնական ձևաչափեր,
- կատարել փոփոխություններ «Կրթության մասին» և հարակից օրենքներում՝ դուալ կրթության իրավական ամրագրման համար,

2. Ինստիտուցիոնալ մեխանիզմներ՝

- զարգացնել և ակտիվացնել ճյուղային գործատուների միությունը,
- ուժեղացնել նրանց դերը կրթական գործընթացում,

3. Տնտեսական խթաններ՝

- սահմանել հարկային արտոնություններ այն ձեռնարկությունների համար, որոնք մասնակցում են կրթության կազմակերպմանը,
- ներդնել սուբսիդիաներ, հատկապես՝ փոքր և միջին բիզնեսի համար,
- խրախուսել մասնավոր հատվածի ներդրումները մասնագիտական կրթության մեջ,

4. Ուսումնական ծրագրերի վերանայում՝

- բարձրացնել գործնական բաղադրիչի մասնաբաժինը,
- ուսումնական ծրագրերի մշակման գործընթացում ներգրավել գործատուներին,
- կիրառել դուալ կրթության մոդելին բնորոշ մոտեցումներ, որտեղ ուսուցման մեծ մասը իրականացվում է աշխատավայրում (մինչև 70–75%) [12],

5. Մենթորության համակարգի զարգացում՝

- ապահովել մենթորների պատրաստում կրթական հաստատություններում և ձեռնարկություններում,
- ներդնել մենթորների խրախուսման մեխանիզմներ,
- ապահովել ուսանողների համար ուղեկցում ուսման և համատեղ աշխատանքի գործընթացում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Bolli T., Caves K. M., Pusterla F., & Renold U. New Dual Education Program in Serbia. Do Benefits exceed Costs for Participating Companies? CES Studies, 9. 2021. Retrieved from https://www.researchcollection.ethz.ch/bitstream/handle/20.500.11850/477795/1/CESStudie_9_Serbian_CBA_v21.pdf
2. Castro C. N., Carvalho L. C., & Moreira S. B. Distance Education in Higher Education: Modern Applications and Management Courses. Interdisciplinary and Practical Approaches to Managerial Education and Training. 2022. (pp. 25– 45). IGI Global. doi: 10.4018/978-1-7998-8239-8.ch002

3. Flek M. & Ugnich E. Human capital formation of the enterprise: The role and experience of the specialized department of the pillar university. *Advances in Economics, Business and Management Research*, 79, 2019. pp. 289–291. doi: 10.2991/iscfec-19.2019.81
4. Krymchak L. Yu. The system of dual education as a condition for quality training of competitive professionals for the labor market in Ukraine. *Innovative Pedagogy*, 11(2), 2019. pp. 83–86. Retrieved from. http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/11/part_2/11-2_2019.pdf
5. Pominchuk S. H. Professional orientation in the system of introduction of the dual form of education. *Young Scientist*, 2019, 8(72), pp. 339–344. doi: 10.32839/23045809/201987271
6. Ramírez Reframing dual language education in the US. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, P. C. 2022, 1–5. doi: 10.1080/13670050.2022.2087469
7. Europe between youth unemployment and skilled labour shortages (https://www.bundeswirtschaftsministerium.de/Redaktion/DE/Downloads/I-L/strategiepaierfachkraeftesicherung-en.pdf?__blob=publicationFile&v=1&utm_source 06.03.2026
8. *Intereconomics Review of European Economic Policy, Youth Unemployment*. Vol. 48, N. 4, 2013 pp. 196–235 https://www.intereconomics.eu/contents/year/2013/number/4/article/youth-unemployment.html?utm_source 07.03.2026
9. Youth unemployment in transition economies. https://wol.iza.org/articles/youth-unemployment-in-transition-economies/long?utm_source 09.03.2026
10. The German Vocational Training System. Federal Ministry of Education and Research. BMBF 2020.
11. Germany's dual vocational training system: a model for other countries? Bertelsmann Stiftung. Euler, D. 2013.
12. Data Report on Vocational Education and Training. Federal Institute for Vocational Education and Training. BIBB 2021.
13. Engaging Employers in Vocational Education and Training. OECD Publishing. OECD 2017.
14. European Training Foundation. Vocational Education and Training in Armenia. (ETF) 2020
15. Education to Employment Transition Report. World Bank 2019. Armenia:
16. Armenia: Youth unemployment. https://www.theglobaleconomy.com/Armenia/youth_unemployment/?utm_source 06.03.2026

THE EXTENDED ESSAY AS A RESEARCH-BASED LEARNING TOOL IN THE INTERNATIONAL BACCALAUREATE PROGRAM (AN ANALYSIS OF THE UWC DILIJAN EXPERIENCE)

ARPINE HAKOBYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Pedagogy, Education Management, MA student
arpinehakobyan52@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-184

Abstract

A growing number of international educational institutions have adopted the International Baccalaureate (IB) Programme, within which the Extended Essay serves as a pivotal component for cultivating students' research competencies, critical thinking, and independent learning skills. The present study examines the structure and implementation of the EE, with particular attention to its application at UWC Dilijan International School, illustrating its contribution to students' academic development and preparedness for higher education.

The purpose of this article is to analyse the structural and procedural dimensions of the Extended Essay, highlighting its principal characteristics, educational functions, and pedagogical value. Furthermore, the article investigates the practical implementation of the EE within the UWC Dilijan context, demonstrating how the Programme facilitates the development of students' research skills, critical thinking, and autonomy in learning. This analysis also considers the role of the EE in preparing students to meet the academic demands of higher education institutions.

The study substantiates that the EE plays a significant role in fostering advanced research skills among students. Effective implementation, exemplified by the UWC Dilijan International School, enhances students' capacity for critical analysis, structured inquiry, and methodological rigour. Graduates of this Programme exhibit heightened academic competence, enabling them to pursue studies at leading universities globally, thereby increasing their competitiveness and opportunities for admission to prestigious institutions.

Empirical observations and pedagogical outcomes indicate that the EE implementation process strengthens students' ability to apply disciplinary knowledge in practical research contexts. In addition, it promotes the development of research-oriented thinking, project management skills, and independent study habits. Beyond individual skill acquisition, the EE contributes to the enhancement of the overall educational environment by fostering students' scientific curiosity, initiative, and creative approaches to problem-solving.

In conclusion, the Extended Essay constitutes a critical pedagogical tool within the IB Diploma Programme. Its structured research framework, combined with guided supervision and autonomous inquiry, ensures that students develop essential academic skills and competencies. The UWC Dilijan model exemplifies best practices in EE implementation, demonstrating how the program can effectively prepare students for higher education and cultivate the intellectual and creative capacities necessary for

lifelong learning and scholarly achievement.

Research methods: analysis of scientific literature, study of best practices in educational activities of educational institutions, and interviews.

Methodological foundations of the research: systemic and information-cognitive approaches.

Keywords and phrases: International Baccalaureate, Extended Essay, research skills, critical thinking, UWC Dilijan.

ԸՆԴԱՅՆՎԱԾ ԷՍՍԵՆ ՈՐՊԵՍ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ՀԻՄՆՎԱԾ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱԿԱԼԱՎՐԻԱՏԻ ԾՐԱԳՐՈՒՄ (ԴԻԼԻՋԱՆԻ «ՅՈՒ-ԴԱՐԵԼՅՈՒ-ՄԻ» ԴՊՐՈՑԻ ՓՈՐՁԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

ԱՐՓԻՆԵ ՀԱԿՈՔՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
մանկավարժության ամբիոն, կրթության կառավարում, մագիստրանտ
arpinehakobyan52@gmail.com

Համառոտագիր

Մեծ թվով միջազգային ուսումնական հաստատություններ կիրառում են Միջազգային բակալավրիատի (IB) ծրագիրը, որում ընդլայնված էսսեն (Extended Essay) ծառայում է որպես ուսանողների հետազոտական կարողությունների, քննադատական մտածողության և ինքնուրույն ուսուցման հմտությունների զարգացման հիմնական բաղադրիչ: Սույն հետազոտությունն ուսումնասիրում է ընդլայնված էսսեի կառուցվածքն ու այն գրելու գործընթացը՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով Դիլիջանի «Յու-Դարելյու-Մի» միջազգային դպրոցում դրա կիրառմանը՝ ցույց տալով ողջ ներդրումը ուսանողների ակադեմիական զարգացման և բարձրագույն կրթություն ստանալու պատրաստականության գործում:

Հետազոտության նպատակն է վերլուծել ընդլայնված էսսեի կառուցվածքային առանձնահատկությունները՝ ընդգծելով դրա հիմնական բնութագրերը, կրթական գործառնությունները և մանկավարժական արժեքը: Բացի այդ՝ հոդվածում ուսումնասիրվում է ընդլայնված էսսեի և Միջազգային բակալավրիատի ծրագրի գործնական իրականացումը Դիլիջանի «Յու-Դարելյու-Մի» դպրոցի համատեքստում՝ ցույց տալով, թե ինչպես է ծրագիրը նպաստում ուսանողների հետազոտական հմտությունների, քննադատական մտածողության և ինքնուրույն ուսուցման զարգացմանը: Այս վերլուծությունը նաև ուսումնասիրում է ընդլայնված էսսեի դերը բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների ակադեմիական պահանջներին ուսանողներին նախապատրաստելում:

Ուսումնասիրությունը հաստատում է, որ ընդլայնված էսսեն կարևոր

դեր է խաղում ուսանողների առաջադեմ հետազոտական հմտությունների զարգացման գործում: Արդյունավետ իրականացումը, որի օրինակն է Դիլիջանի «Յու-Դաբլյու-Սի» միջազգային դպրոցը, բարձրացնում է ուսանողների քննադատական և ստեղծագործմտածողության ու կառուցվածքային հետազոտությունների կարողությունները: Այս ծրագրի շրջանավարտները բարելավում են իրենց ակադեմիական կարողությունները, ինչը թույլ է տալիս նրանց շարունակել ուսումը աշխարհի առաջատար համալսարաններում՝ դրանով իսկ բարձրացնելով իրենց մրցունակությունը:

Էմպիրիկ դիտարկումները ցույց են տալիս, որ ընդլայնված էսսեի իրականացման գործընթացը ամրապնդում է ուսանողների ունակությունը՝ գիտելիքները կիրառելու գործնական հետազոտությունների համատեքստում: Բացի այդ՝ այն նպաստում է հետազոտական մտածողության, նախագծերի կառավարման և ինքնուրույն ուսումնասիրություն կատարելու հմտությունների զարգացմանը: Հմտություններ ձեռք բերելուց բացի՝ ընդլայնված էսսեն նպաստում է ընդհանուր առմամբ կրթական միջավայրի բարելավմանը՝ ուսանողների մեջ զարգացնելով գիտական հետաքրքրասիրություն, նախաձեռնողականություն և խնդիրների լուծման ստեղծագործական մոտեցումներ: Ամփոփելով կարելի է նշել, որ ընդլայնված էսսեն Միջազգային բակալավրիատի դիպլոմային ծրագրի շրջանակներում ամենակարևոր մանկավարժական գործիքն է: Դրա կառուցվածքային հետազոտական շրջանակը, որը զուգորդվում է դիտարկման և ինքնուրույն հետազոտության հետ, ապահովում է, որ ուսանողները ձեռք բերեն անհրաժեշտ ակադեմիական հմտություններ և գիտելիքներ: Դիլիջանի «Յու-Դաբլյու-Սի» միջազգային դպրոցի մոդելը նմանօրինակ ուսուցման ներդրման լավագույն փորձի օրինակ է, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես ծրագիրը կարող է արդյունավետորեն պատրաստել ուսանողներին բարձրագույն կրթություն ստանալու պահանջներին և զարգացնել ինտելեկտուալ և ստեղծագործական ունակություններ, որոնք անհրաժեշտ են՝ ողջ կյանքի ընթացքում սովորելու և գիտական նվաճումների հասնելու համար:

Հետազոտության մեթոդներ՝ գիտական գրականության վերլուծություն, ուսումնական հաստատությունների կրթական գործունեության լավագույն փորձի ուսումնասիրություն, հարցազրույց:

Հետազոտության մեթոդական հիմքեր՝ համակարգային, վիճակագրական, տեղեկատվական ճանաչողական մոտեցումներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Միջազգային բակալավրիատ, ընդլայնված էսսե, հետազոտական հմտություններ, քննադատական մտածողություն, «Յու-Դաբլյու-Սի» Դիլիջան:

РАСШИРЕННОЕ ЭССЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ОБУЧЕНИЯ, ОСНОВАННЫЙ НА ИССЛЕДОВАНИЯХ В ПРОГРАММЕ МЕЖДУНАРОДНОГО БАКАЛАВРИАТА (АНАЛИЗ ОПЫТА ШКОЛЫ “Ю ДАБЛЮ СИ” В ДИЛИДЖАНЕ)

АРПИНЕ АКОПЯН

Магистрант кафедры педагогики по управлению образованием Международного научно-образовательного центра Национальной академии наук Республики Армения

arpinehakobyan52@gmail.com

Аннотация

Все большее число международных учебных заведений принимают программу Международного бакалавриата (IB), в рамках которой расширенное эссе служит ключевым компонентом для развития исследовательских компетенций, критического мышления и навыков самостоятельного обучения у студентов. В настоящем исследовании рассматривается структура и реализация расширенного эссе, с акцентированием внимания к ее применению в Международной школе “Ю Даблю Си” в Дилиджане, демонстрируя ее вклад в академическое развитие учащихся и их готовность к получению высшего образования.

Целью данной статьи является анализ структурных и процессуальных аспектов расширенного эссе, выделение его основных характеристик, образовательных функций и педагогической ценности. Кроме того, в статье исследуется практическая реализация расширенного эссе в контексте “Ю Даблю Си” Дилиджана, демонстрируя, как программа способствует развитию у студентов исследовательских навыков, критического мышления и самостоятельности в обучении. В данном анализе также рассматривается роль расширенного эссе в подготовке студентов к выполнению академических требований высших учебных заведений.

Исследование подтверждает, что расширенное эссе играет важную роль в развитии у студентов передовых исследовательских навыков. Эффективное внедрение, примером которого является Международная школа “Ю Даблю Си” в Дилиджане, повышает способность учащихся к критическому анализу, структурированному исследованию и методологической строгости. Выпускники программы демонстрируют повышенную академическую компетентность, что позволяет им продолжать обучение в ведущих университетах мира, тем самым повышая свою конкурентоспособность.

Эмпирические наблюдения показывают, что процесс внедрения расширенного эссе развивает способность студентов применять дисциплинарные знания в контексте практических исследований, а также способствует развитию исследовательского мышления, навыков управления проектами и самостоятельного проведения исследований. Помимо приобретения индивидуальных навыков, расширенное эссе способствует улучшению образовательной среды в целом, развивая у студентов научную любознательность, инициативу и творческие подходы к решению проблем.

В заключение отметим, что, расширенное эссе представляет собой

важнейший педагогический инструмент в рамках дипломной программы международного бакалавриата. Его структурированная исследовательская основа в сочетании с управляемым наблюдением и самостоятельным исследованием гарантирует, что студенты приобретут необходимые академические навыки и компетентность. Модель школы “Ю Даблю Си” в Дилиджане является примером одной из лучших практик внедрения электронного обучения, демонстрируя, как программа может эффективно подготовить студентов к получению высшего образования и развить интеллектуальные и творческие способности, необходимые для обучения на протяжении всей жизни и получения научных достижений.

Методы исследования: анализ научной литературы, изучение передового опыта образовательной деятельности образовательных учреждений, интервью.

Методологические основы исследования: системные и информационно-когнитивные подходы.

Ключевые слова и фразы: международный бакалавриат, расширенное эссе, исследовательские навыки, критическое мышление, “Ю Даблю Си” Дилиджан.

Introduction

The International Baccalaureate (IB) Programme is globally recognised as a leading model in international education, fostering inquiring, knowledgeable, and socially responsible learners. It enables students to take ownership of their learning process while developing competencies essential for future success, preparing them to adapt and thrive in a rapidly evolving world [1]. This approach shifts the educational focus from the mere transmission of knowledge toward skill development, values formation, and active student engagement. Particular emphasis is placed on critical thinking, independent learning, and research-oriented methodologies, encouraging deliberate and reflective participation in the learning process.

Consisting of three compulsory components, the program aims to broaden students' educational experience and challenge them to apply their knowledge and skills.

Theory of Knowledge

Theory of Knowledge is a unique course and is taught only within the International Baccalaureate Diploma Programme. The course is discussion-based, and students receive their final grades based on these discussions. Students explore areas of knowledge such as natural sciences and the arts, as well as ways of knowing — that is, how we accumulate knowledge, what sources we use, and how we process the information we receive.

Creativity, Activity, Service (hereinafter CAS)

CAS is one of the most engaging parts of the IB Diploma Programme. It encourages students to try new activities, learn new skills, and engage with the community. All students must participate in various CAS activities over two years.

Extended Essay

All students must write a 3600–4000-word essay on a topic of their choice

related to a Diploma Programme subject. Through writing the Extended Essay, students develop independent research skills and written communication skills necessary for university studies [2].

It can be assumed that the combination of these three components contributes to the formation of a learner who not only possesses knowledge but also critically evaluates and applies it in practice. As a result, an individual is formed who is ready to continue education in a university environment, adapt to a rapidly changing professional world, communicate effectively in diverse cultural and social environments, continuously develop personal skills, and responsibly participate in social processes.

Special attention should be paid to the third component of the IB Diploma Programme — the Extended Essay — which is designed to develop students' independent research and scientific thinking skills. It allows students to deeply explore a topic of their choice related to a Diploma Programme subject, formulate research questions, work with various sources, and present structured academic work that meets academic requirements [3]. At the initial stage, the student selects a topic related to one of the program subjects based on personal interest. This approach enables them to focus on their preferred field, develop creative thinking, and demonstrate an individual research approach. Creative and critical thinking can be regarded as fundamental competencies that underpin effective learning, independent research, and problem-solving in contemporary education systems. Critical thinking is a person's ability to evaluate their own and others' thoughts objectively, and to carefully and comprehensively check all proposed positions and conclusions [4]. In my opinion, this skill is especially important in the modern educational environment, as it enables learners not only to analyse information but also to make reasoned decisions, avoid superficial conclusions, and develop well-structured and evidence-based arguments.

Next, the student selects the research question or questions that must be included in the Extended Essay [5]. A comparative analysis can be conducted between scientific articles written by university students and the Extended Essay, which is part of the IB Programme. In the case of a scientific article, the function of the research question is often performed by the article title, which clearly reflects the research topic. In contrast, within the Extended Essay framework, it is advisable to clearly formulate the research question and include it in the introduction. A properly formulated research question contributes to purposeful, structured research implementation, whereas an unclear or poorly formulated question complicates the research process and often leads students to deviate from the main problem, limiting them to general discussions of the topic.

After selecting and formulating the research question, relevant data and scientific literature are collected, and the research is conducted. It is noteworthy that within the IB Programme, the defence stage of the Extended Essay is called the “viva voce” interview, which is Latin for “living voice.” At this stage, the student presents and justifies the research conducted, detailing the research process, results, and conclusions [6].

In addition to the intrinsic intellectual rewards, engagement in the Extended Essay provides students with numerous developmental benefits. Participation in this substantial research project enables learners to gain practical experience

in conducting independent, rigorous investigations while contributing to the construction of knowledge within their chosen discipline. The process fosters collaboration with supervisors and academic staff, promoting professional guidance and deeper integration into the research culture emphasised within the International Baccalaureate framework. It is the responsibility of the supervisor to ensure that students are familiar with the requirements of the extended essay. Supervisors and students must discuss:

- The nature of the extended essay
- Their chosen subject, topic and research question
- The most appropriate research methods to be used, given the subject for which the student is submitting their essay
- The formal requirements for the completion of the task [7].

Moreover, students develop a clearer understanding of the expectations of higher education, including both undergraduate and postgraduate study, while simultaneously enhancing key competencies such as research methodology, organisational skills, critical analysis, and interpersonal communication. Collectively, these outcomes underscore the Extended Essay's role not merely as an academic requirement but as a formative experience that cultivates the skills and dispositions essential for success in university-level research and beyond [8]. It is also important to note that the extended essay contributes to the overall diploma score of awarding points, in conjunction with theory of knowledge. A maximum of three points is awarded according to a student's combined performance in both the extended essay and theory of knowledge [9].

Thus, the Extended Essay in the International Baccalaureate Diploma Programme is not limited to serving of a learning assignment but also serves as an effective tool of structured, purposeful, research-based learning, contributing to the development of students' independent thinking, research abilities, and academic literacy. The clear structure of the Extended Essay, the requirement for precise formulation of the research question, and the viva voce interview stage together ensure active and conscious student involvement in the learning process, forming fundamental scientific research skills. To present more fully and comprehensively the effectiveness of the practical application of the above-mentioned theoretical provisions and methodological requirements, it is appropriate to refer to a specific example of the Extended Essay implementation. In this context, the experience of the UWC Dilijan International School, founded by Ruben Vardanyan and Veronika Zonabend, is of particular interest, where the International Baccalaureate program, particularly the Extended Essay component, is implemented through a systematic, continuous, and goal-oriented approach.

The scientific novelty of this research lies in the comprehensive analysis of the pedagogical and organisational features of the Extended Essay as a research-based learning tool within the framework of the International Baccalaureate (IB) program. The study is based on the experience of the Dilijan International School "UWC Dilijan". The findings of the research reveal the structural characteristics of the Extended Essay and demonstrate its role in fostering students' research competencies, critical thinking abilities, and independent learning skills.

The research is based on the hypothesis that the Extended Essay, as a systematically and purposefully implemented component of research-based learning

within the International Baccalaureate program, significantly contributes to the development of students' research skills, critical thinking, and their ability to formulate well-grounded academic arguments.

This study employs a systemic and information-cognitive approach to examine the Extended Essay (EE) as a research-based learning tool. The systemic approach enables analysis of the EE as an interconnected component of the IB Diploma Programme, considering its interactions with other program elements, such as Theory of Knowledge and CAS. The information-cognitive approach emphasises how students acquire, process, and apply knowledge during the EE writing process, highlighting the development of critical thinking, research skills, and autonomous learning. Together, these approaches provide a comprehensive framework for understanding both structural and cognitive dimensions of EE implementation.

Empirical data were collected through a structured interview with the Assistant Head of the IB Programme at UWC Dilijan International School. The interview followed a structured format, allowing flexibility to explore the participant's perspectives while maintaining focus on key areas: organisational structure of the EE, supervisory practices, student support mechanisms, and observed outcomes. The interview was audio-recorded with consent and transcribed verbatim.

Data were analysed using thematic analysis, whereby recurring patterns, concepts, and categories were identified and coded systematically. This approach enabled the extraction of coherent themes that highlighted both opportunities and challenges in EE implementation. The combination of systemic, information-cognitive, and thematic analysis methods ensures a rigorous and nuanced understanding of the EE as a research-based learning tool within the UWC Dilijan context.

Case Study: UWC Dilijan International School

The empirical component of this study is based on qualitative data obtained through a structured interview with Dinithi Bandaranayake, the Assistant Head of the International Baccalaureate (IB) Programme at UWC Dilijan International School. The interview focused on the organisational structure of the Extended Essay (EE) process, supervisory practices, academic support mechanisms, and skill development outcomes associated with EE implementation.

Interview findings indicate that UWC Dilijan International School offers the IB Diploma Programme with a broad and balanced subject selection across all six IB subject groups, including Visual Arts and Theatre within Group 6. The school also provides an expanded subject offering within Group 4 (Sciences) and Group 3 (Individuals and Societies). According to the interview data, a considerable number of students select self-taught subjects. Institutional support mechanisms, including the provision of tutors and coordinators, are implemented to ensure students' academic success in these cases, particularly in the development of literature analysis skills and independent learning competencies.

Qualitative data further reveal that the Extended Essay is not introduced as an isolated academic requirement but is integrated into the broader subject learning process. Interview evidence suggests that students first develop subject-specific knowledge and research-related competencies before formally initiating the Extended Essay. For example, students intending to complete an Extended Essay in Biology are encouraged to first establish strong theoretical and methodological foundations within the subject.

According to interview findings, the academic year at UWC Dilijan is divided into four semesters, and the formal Extended Essay process begins in the second semester of the program. This delayed initiation is intended to allow first-year students sufficient time to adapt to the academic environment and develop subject-specific competencies. Assistant Head emphasised that during this period, the school organises regular information sessions to familiarise students with the Extended Essay requirements and to support research topic development.

Interview data indicate that teachers actively discuss the advantages and challenges of writing Extended Essays across different disciplines. For instance, students completing Extended Essays in Biology are required to dedicate substantial time to laboratory-based research, whereas humanities students often face challenges related to maintaining research focus and staying within the defined scope of their research questions. The interview participant noted that students are encouraged to begin the Extended Essay only after gaining confidence in their topic selection, as early uncertainty may negatively affect the quality of their research.

The interview also revealed that students are initially encouraged to explore research topics across multiple subjects and submit research proposals. Following approval of the proposal, supervisors are assigned. Supervisory workload is limited to a maximum of five Extended Essay students per supervisor, which, according to interview data, allows for more individualised academic support and monitoring.

Furthermore, qualitative findings suggest that students are strongly advised to select Extended Essay topics within their current subjects. The Assistant Head indicated that insufficient subject background knowledge may limit students' ability to understand theoretical concepts and research methodologies, potentially reducing research quality.

The interview findings also highlight the interdisciplinary nature of the Extended Essay process. Students are encouraged to apply knowledge acquired across disciplines. For example, Biology students frequently utilise statistical methods learned in Mathematics, while analytical reasoning skills developed in Philosophy contribute to the quality of scientific research projects. Additionally, collaboration with English-language teachers is encouraged to enhance academic writing proficiency. According to the interview data, participation in the Extended Essay process contributes to the development of both academic and transferable competencies, including critical thinking, conceptual understanding, research skills, academic writing, and communication abilities. The interview participant noted that students who complete the Extended Essay often demonstrate greater confidence and preparedness when engaging in academic writing during higher education studies.

Collected findings also indicate that UWC Dilijan graduates frequently apply to universities in the United States, supported by scholarship opportunities. The interview participant reported that alumni have been admitted to highly selective institutions, including Harvard University, Princeton University, and Yale University. Additionally, increasing numbers of students apply to universities in European countries such as the Netherlands and Germany, as well as to universities in Hong Kong, where scholarship opportunities are available.

Qualitative data further reveal that students with limited academic preparation receive scaffolded support during the Extended Essay process. Instead of requiring immediate completion of a full written research paper, teachers guide students

through incremental stages, including oral presentations and structured research reporting. According to interview evidence, this step-by-step approach supports confidence development and improves academic clarity. The interview participant emphasised that students are consistently encouraged to justify their arguments with evidence-based reasoning, particularly through reflective questioning that focuses on explaining “why” research conclusions are valid.

Overall, interview findings suggest that UWC Dilijan International School implements a structured and scaffolded model of Extended Essay supervision that prioritises subject competence, student autonomy, and individualised academic support. The delayed initiation of the Extended Essay, combined with supervisory limits and interdisciplinary integration, appears to contribute to improved research preparedness and higher-quality academic outcomes.

Summary and conclusions

The present study examined the Extended Essay as a research-based learning tool within the International Baccalaureate Diploma Programme, with particular focus on its implementation at UWC Dilijan International School. The analysis of scientific literature and qualitative interview data enabled evaluation of both the theoretical and practical aspects of the Extended Essay as a mechanism for developing research competencies.

The findings demonstrate that the Extended Essay contributes significantly to students’ development of research skills, critical thinking, academic writing, and independent learning. The structured stages of the Extended Essay process — including research question formulation, literature review, data collection, and the viva voce reflection — support the formation of scientific thinking and academic literacy, while also preparing students for university-level research.

The case study of UWC Dilijan International School illustrates an effective model of Extended Essay implementation based on gradual skill development, subject-based preparation, and individualised supervision. The delayed start of the Extended Essay process allows students to first develop sufficient subject knowledge and methodological understanding, positively influencing research quality. In addition, scaffolded instructional approaches and interdisciplinary integration help students with different academic backgrounds develop research competence and confidence.

The study also indicates that participation in the Extended Essay process supports students’ transition to higher education by strengthening transferable skills such as analytical thinking, research methodology, and communication. IB graduates demonstrate strong academic preparedness and competitiveness in international university admissions.

In conclusion, the Extended Essay serves as an effective tool for implementing research-based learning within the International Baccalaureate Diploma Programme. The UWC Dilijan model demonstrates that structured supervision, scaffolded academic support, and interdisciplinary learning can significantly enhance the effectiveness of Extended Essay implementation and contribute to students’ readiness for university study and lifelong learning.

References

1. International Baccalaureate, About the International Baccalaureate (IB) (n.d.), URL:<https://www.ibo.org/about-the-ib/> (16.01.2026)

2. UWC Dilijan, IB and Academics (n.d.)<https://www.uwcdilijan.org/uwcd-experience/ib-academics>(16.01.2026)
3. International Baccalaureate Diploma Program Subject Brief, Extended Essay, first assessment 2027https://www.ibo.org/globalassets/new-structure/university-admission/pdfs/ee_subjectbrief_en.pdf (19.01.2026)
4. Critical thinking: What it is and why it counts, Peter A. Facione, 2015https://www.researchgate.net/publication/251303244_Critical_Thinking_What_It_Is_and_Why_It_Counts(23.01.2026)
5. International School Parent, The IB Extended Essay explained, 2017 <https://www.internationalschoolparent.com/articles/ib-extended-essay/>(25.01.2026)
6. Student guidance for the undergraduate research project viva voce examination, Harper Adams university, 2017https://cdn.harper-adams.ac.uk/document/page/155_Guide-for-undergraduate-honours-viva-voce.pdf(25.01.2026)
7. Extended Essay (EE) Handbook, Lancers International School, an IB World School, 2025
8. David Wray, Student perceptions of the value of the International Baccalaureate extended essay in preparing for university studies, final report, University of Warwick, 2013
9. https://www.ibo.org/globalassets/newstructure/research/pdfs/theibextendedessayproject_finalreport_wray.pdf(01.02.2026)
10. Core requirements: Extended essay, theory of knowledge and creativity, action, service subject and brief, 2010

**ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ԱՏԵՍԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԹՎԱՅԻՆ
ՏՐԱՆՍՖՈՐՄԱՅԻՄ. ԱՐՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ
ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՉԱՓԱՆԻՇՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

ՖԼՈՐԱ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ կրթության կառավարման 2-րդ կուրսի մագիստրանտ
Հ. Գալստյանի անվան թիվ 83 ավագ դպրոցի մաթեմատիկայի ուսուցիչ
flora.karapetyan87@mail.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-195

Համառոտագիր

Հոդվածում դիտարկվում են ուսուցիչների մասնագիտական որակավորման և ատեստավորման գործընթացների թվային տրանսֆորմացիայի ուղիները՝ Հայաստանի Հանրապետության կրթական բարեփոխումների համատեքստում: Հետազոտության շրջանակներում վերլուծվում է ՀՀ ներկայիս կամավոր և պարտադիր ատեստավորման մոդելների արդյունավետությունը՝ համադրելով դրանք Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի միջազգային առաջատար փորձի հետ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում արհեստական բանականության (AI) տեխնոլոգիաների ներդրման հնարավորություններին՝ որպես ուսուցիչների մասնագիտական կարիքների գնահատման, անհատականացված վերապատրաստման մոդուլների նախագծման և միջազգային որակավորումների համադրելիության ապահովման գործիք: AI-ի վրա հիմնված տվյալախեն քաղաքականությունը կարող է նվազեցնել ատեստավորման գործընթացում առկա սուբյեկտիվ զանգվածները և բարձրացնել կրթության որակի կառավարման թափանցիկությունը:

Հետազոտության շրջանակներում իրականացված SWOT վերլուծությունը բացահայտում է, որ ներդրվող «ձեռնահասության մակարդակների» (բազային, տիրապետման, փորձագետի) համակարգը ստեղծում է անհրաժեշտ հիմք՝ անցում կատարելու համար զուտ վարչարարական ատեստավորումից դեպի կոմպետենցիաների վրա հիմնված գնահատման: Հիմնավորվում է, որ AI տեխնոլոգիաների ինտեգրումը թույլ է տալիս օբյեկտիվացնել ուսուցչի էլեկտրոնային թղթապանակի (e-portfolio) գնահատումը՝ նվազեցնելով մարդկային սուբյեկտիվ գործոնը: Աշխատանքում առանձնակի շեշտադրվում է MOOC հարթակների դերը՝ որպես արդյունավետ կրթական միջավայրի, որը թույլ է տալիս իրականացնել «կարիքախեն» վերապատրաստում՝ համաձայն յուրաքանչյուր ուսուցչի մասնագիտական բացերի: Որպես գործնական արդյունք՝ առաջարկվում է ստեղծել «Ուսուցչի մասնագիտական զարգացման միասնական AI հարթակ» և ներդնել «Ուսուցչի թվային անձնագիր» համակարգը՝ ատեստավորման գործընթացի թափանցիկությունն ու միջազգային համադրելիությունն ապահովելու նպատակով:

Հոդվածի ավարտին ներկայացվում են ռազմավարական առաջարկներ՝ ուղղված ՀՀ ատեստավորման համակարգի թվային արդիականացմանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ուսուցիչների ատեստավորում, թվային տրանսֆորմացիա, արհեստական բանականություն (AI), մասնագիտական չափանիշներ, միջազգային փորձ, տվյալախեն քաղաքականություն, որակավորումների համադրելիություն, մոդուլային վերապատրաստում:

DIGITAL TRANSFORMATION OF TEACHER CERTIFICATION PROCESS: THE APPLICATION OF AI TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF IMPROVING PROFESSIONAL STANDARDS

FLORA KARAPETYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Education Management, MA Student
Mathematics Teacher at High School No. 83 after H. Galstyan
flora.karapetyan87@mail.ru

Abstract

This research is dedicated to analysing the opportunities for the digital transformation of teacher certification and professional development processes within the public education system of the Republic of Armenia. The article synthesizes the latest legislative drafts of the RA Government (N 167–N, N 1667–N, N 1162–A/2) with modern technological solutions, such as Artificial Intelligence (AI) and Massive Open Online Courses (MOOCs).

Key research findings include:

- **Readiness of the Legal Framework:** The analysis demonstrates that the introduced system of “competency levels” (basic, proficient, expert) creates the necessary foundation for transitioning from purely administrative certification to **competency-based assessment**.
- **The Operational Role of Artificial Intelligence:** It is substantiated that the integration of AI technologies (specifically Natural Language Processing (NLP) and predictive analytics) allows for the objectification of the teacher’s electronic portfolio (e-portfolio) evaluation. This minimises human subjectivity and increases trust in the certification outcomes.
- **MOOCs and Adaptive Learning:** Massive Open Online Courses are viewed not merely as a resource but as an **adaptive educational environment**. This environment enables “needs-based” training tailored to the specific professional gaps of each teacher.
- **Strategic Forecasting:** Through a SWOT analysis, the primary risks of system implementation were identified—notably digital inequality and the scarcity of Armenian-language AI tools. To address these challenges, the creation of a “Unified AI Platform for Teacher Professional Development” is proposed.

Keywords and phrases: Teacher certification, digital transformation, artificial Intelligence (AI), professional standards, international experience, data-driven policy, comparability of qualifications, modular training.

ЦИФРОВАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРОЦЕССА АТТЕСТАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ: ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ ИИ В КОНТЕКСТЕ УЛУЧШЕНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ

ФЛОРА КАРАПЕТЯН

Магистрант 2-го курса по специальности «Управление образованием»
Международного научно-образовательного центра НАН РА,
Учитель математики старшей школы № 83 имени А. Галстяна
flora.karapetyan87@mail.ru

Аннотация

Данное исследование посвящено анализу возможностей цифровой трансформации процессов аттестации и профессионального развития учителей в системе общего образования Республики Армения. В статье сопоставляются последние законодательные проекты правительства РА (№ 167-Н, № 1667-Н, № 1162-А/2) и современные технологические решения (ИИ, MOOCs).

Основные результаты исследования:

- **Готовность правовой базы:** Анализ показал, что внедряемая система «уровней компетентности» (базовый, продвинутый, экспертный) создает необходимую основу для перехода от чисто административной аттестации к **оценке на основе компетенций (Competency-based assessment)**.
- **Операциональная роль искусственного интеллекта:** Обосновано, что интеграция технологий ИИ (особенно NLP и прогнозной аналитики) позволяет объективировать оценку электронного портфолио учителя, минимизируя человеческий фактор и повышая доверие к результатам аттестации.
- **MOOCs и адаптивное обучение:** Массовые открытые онлайн-курсы рассматриваются не только как ресурс, но и как **адаптивная образовательная среда**, позволяющая проводить обучение «на основе потребностей» в соответствии с профессиональными пробелами каждого учителя.
- **Стратегическое прогнозирование:** С помощью SWOT-анализа выявлены основные риски внедрения системы, в частности цифровое неравенство и нехватка инструментов ИИ на армянском языке. Для преодоления этих проблем предложено создать «Единую ИИ-платформу профессионального развития учителей».

Ключевые слова и фразы: Аттестация учителей, цифровая трансформация, искусственный интеллект (ИИ), профессиональные стандарты, международный опыт, политика на основе данных, сопоставимость квалификаций, модульное обучение.

Ներածություն

Ուսուցիչների մասնագիտական պատրաստվածությունը և որակավորման շարունակական բարձրացումը որակյալ կրթական համակարգի կայացման

հիմնասյուներն են: Ժամանակակից աշխարհում ատեստավորումը դիտարկվում է ոչ միայն որպես վերահսկողական մեխանիզմ, այլև որպես պրոֆեսիոնալ աճի և ինքնակատարելագործման հզոր խթան: Հայաստանի Հանրապետությունում վերջին տարիներին իրականացվող արմատական բարեփոխումները նպատակ ունեն ձևավորել ուսուցիչների գնահատման այնպիսի համակարգ, որը կլինի թափանցիկ, արդար և համադրելի միջազգային չափանիշներին:

ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված N 596-Ն (2022 թ.) և N 516-Ն (2024 թ.) որոշումները նոր փուլ սկզբնավորեցին այս գործընթացում՝ ներդնելով կամավոր ատեստավորման և մոդուլային վերապատրաստման համապարփակ կարգերը: Մասնավորապես, N 516-Ն որոշմամբ սահմանվեց վերապատրաստման կարիքի գնահատման պարտադիր փուլ և աստիճանական (բազային, միջին, առաջադեմ, փորձագիտական) մոդուլային համակարգ: Չնայած օրենսդրական հստակ կարգավորումներին՝ համակարգը դեռևս բախվում է այնպիսի մարտահրավերների, ինչպիսիք են տվյալների ոչ ամբողջական ինտեգրումը, ՏՏ հարթակների սահմանափակ կիրառությունը և գնահատման շեմերի անհամաչափությունը [4, 3]:

Այս համատեքստում հրատապ է դառնում **արհեստական բանականության (AI)** տեխնոլոգիաների ներդրումը: AI-ն կարող է հեղափոխել ատեստավորման գործընթացը՝ ապահովելով տվյալահեն (data-driven) քաղաքականություն, որը հնարավորություն կտա՝

- ավտոմատացված կերպով վերլուծել ուսուցիչների մասնագիտական կարիքները՝ հիմնվելով նախնական գնահատման հարցաթերթիկների վրա,
- ստեղծել անհատականացված կրթական հետազոտեր մոդուլային վերապատրաստումների շրջանակում,
- նվազեցնել սուբյեկտիվ գործոնը մեթոդական և մանկավարժական կոմպետենցիաների գնահատման ժամանակ:

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ատեստավորման թվային տրանսֆորմացիայի հեռանկարները՝ հիմնվելով Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի միջազգային փորձի վրա: Միջազգային չափանիշների և AI գործիքակազմի համադրումը թույլ կտա Հայաստանին ապահովել որակավորումների լիարժեք համադրելիություն Եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքում (EHEA):

Տեսամեթոդական հիմքեր

Հետազոտության տեսական հիմքը խարսխված է կրթության կառավարման ժամանակակից հայեցակարգերի և Հայաստանի Հանրապետության հանրակրթության ոլորտը կարգավորող իրավական ակտերի վրա: Աշխատանքի համար առանցքային նշանակություն ունեն հետևյալ հիմնադրույթները.

• **Իրավական կարգավորումներ:** Հետազոտությունը հենվում է ՀՀ կառավարության N 596-Ն (2022 թ.) և N 516-Ն (2024 թ.) որոշումների վրա, որոնք սահմանում են կամավոր ատեստավորման և մոդուլային վերապատրաստման իրավական շրջանակները: Կիրառվել են նաև N 167-Ն և N 1667-Ն որոշումների նախագծերը, որոնք ներդնում են «կարիքի վրա հիմնված» մասնագիտական զարգացման մոդելը [1, էջ 2]:

• **Մասնագիտական չափորոշիչներ:** Տեսական վերլուծության հիմքում

դրված է ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարի N 1162-Ա/2 հրամանը, որը սահմանում է ուսուցչի մասնագիտական ձեռնահաստիքային տարբերակված մակարդակները (բազային, տիրապետման, փորձագիտական) [2,4]:

• **Թվային տրանսֆորմացիայի հայեցակարգ:** Աշխատանքը դիտարկում է թվայնացումը ոչ միայն որպես տեխնիկական գործընթաց, այլ որպես կրթության որակի ապահովման և տվյալահեն (data-driven) քաղաքականության իրականացման գործիք:

• **Միջազգային փորձի համադրելիություն:** Տեսական հենք են ծառայել ՏՀԶԿ-ի (OECD) և ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից առաջադրված կրթական չափանիշները, ինչպես նաև Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի ուսուցիչների հավաստագրման առաջատար մոդելները:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հետազոտությունն իրականացվել է տեսական և էմպիրիկ մեթոդների համադրությամբ, ինչը թույլ է տվել համակողմանիորեն դիտարկել ատեստավորման գործընթացի թվային տրանսֆորմացիան: Աշխատանքում կիրառվել են հետևյալ մեթոդները:

• **Համեմատական-իրավական վերլուծություն:** Ուսումնասիրվել են ՀՀ կառավարության վերջին որոշումները (N 167-Ն, N 1667-Ն, N 1162-Ա/2), և դրանք համադրվել են Ֆինլանդիայի, Էստոնիայի ու Մոլդովայի միջազգային առաջատար փորձի հետ:

• **SWOT վերլուծություն:** Իրականացվել է համակարգի թվային տրանսֆորմացիայի ռազմավարական վերլուծություն՝ վեր հանելով AI տեխնոլոգիաների ներդրման ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորություններն ու վտանգները:

• **Էմպիրիկ հարցում:** Մշակվել և իրականացվել է «պիլոտային հարցում» ուսուցիչների շրջանում՝ պարզելու նրանց թվային պատրաստվածությունը, վերաբերմունքը MOOC հարթակների և վստահությունը AI ալգորիթմների նկատմամբ:

• **Տվյալահեն (Data-driven) վերլուծություն:** Կիրառվել է տվյալների վերլուծության մեթոդը՝ գնահատելու համար ատեստավորման արդյունքների օբյեկտիվությունը և սուբյեկտիվ իզմի նվազեցման հնարավորությունները:

Վերլուծություն

1. **ՀՀ ուսուցիչների ատեստավորման իրավական-կառուցվածքային մոդելը**

Հայաստանի Հանրապետության կրթական բարեփոխումների ներկա փուլում ուսուցիչների ատեստավորման համակարգը ենթարկվում է էական կառուցվածքային փոփոխությունների: Համաձայն N 167-Ն և N 1667-Ն որոշումների լրամշակված նախագծերի՝ պետությունը որդեգրել է «կարիքի վրա հիմնված» մասնագիտական զարգացման մոդելը, որը նպատակ ունի ատեստավորումը ձևական գործընթացից վերածել որակի ապահովման գործիքի:

1.1. Հերթական ատեստավորման և վերապատրաստման փոխկապակցվածությունը

Նոր իրավական կարգավորումներով ատեստավորման գործընթացը բաժանվում է մի քանի հստակ փուլերի, որտեղ առանցքային դեր ունի

վերապատրաստման կարիքի գնահատումը: Ի տարբերություն նախկինում գործող համընդհանուր վերապատրաստումների՝ **N 1667-Ն** նախագիծը սահմանում է, որ ուսուցիչը պետք է անցնի միայն այն մոդուլները, որոնց գծով ունի մասնագիտական աջակցության կարիք: Սա թույլ է տալիս օպտիմալացնել պետական ռեսուրսները և խնայել ուսուցչի ժամանակը:

1.2. Վերապատրաստող կազմակերպությունների երաշխավորման նոր չափանիշները

N 24-Ն հրամանի նախագծով խստացվում են վերապատրաստող կազմակերպությունների երաշխավորման պայմանները: Պետությունն այսուհետ ոչ թե պարզապես ընտրում է կազմակերպություն, այլ **երաշխավորում է կոնկրետ դասընթացներ:** Սա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր ծրագիր պետք է համապատասխանի նախարարի կողմից հաստատված չափորոշիչներին: Այս մեխանիզմը հիմք է ստեղծում կրթական շուկայում մրցակցության և որակի բարձրացման համար:

1.3. Բողոքարկման մեխանիզմները որպես թափանցիկության երաշխիք

Իրավական մոդելի կարևոր բաղադրիչ է նաև բողոքարկման նորացված կարգը: **N 167-Ն** որոշման լրամշակված տարբերակը հստակեցնում է տարածքային հանձնաժողովների գործունեությունը և բողոքարկման ժամկետները (3 աշխատանքային օր): Սա ուսուցչին տալիս է իրավական պաշտպանվածության զգացում և նվազեցնում է կոռուպցիոն ռիսկերը:

1.4. Կամավոր ատեստավորումը որպես մասնագիտական առաջխաղացման խթան

Ի տարբերություն հերթական (պարտադիր) ատեստավորման, որն ուղղված է նվազագույն որակական շեմի ապահովմանը, **կամավոր ատեստավորումը** ուսուցիչների վարձատրության բարձրացման և մասնագիտական հեղինակության ամրապնդման հիմնական գործիքն է:

• **Ֆինանսական մոտիվացիա և որակ:** Ըստ գործող կարգավորումների՝ կամավոր ատեստավորման արդյունքում 70-100% արդյունք ցուցաբերած ուսուցիչները ստանում են դրույքաչափի փոփոխություն և 30-50% հավելավճար: Սա ստեղծում է ներքին մրցակցություն, որտեղ ուսուցիչը շահագրգռված է ինքնակրթությամբ:

• **Բովանդակային շեշտադրում:** Կամավոր ատեստավորման թեստերը կենտրոնացած են առարկայական գիտելիքի խորքային ստուգման վրա: Սակայն իրավական նոր նախագծերը միտում ունեն այս գործընթացը կապել նաև **N 1162-Ա/2** հրամանով սահմանված ձեռնահասության մակարդակների հետ:

Կամավոր ատեստավորումը Հայաստանում կարելի է համեմատել էստոնական մոդելի հետ, որտեղ ուսուցիչն ինքն է նախաձեռնում իր որակավորման բարձրացումը՝ ակնկալելով համապատասխան տնտեսական և կարիերային արդյունք: Սակայն եթե հերթական ատեստավորումը հիմնվում է վերապատրաստման մոդուլների վրա, ապա կամավորը՝ զուտ քննական արդյունքի:

Այսպիսով՝ ՀՀ-ում ուսուցիչների ատեստավորման և վերապատրաստման իրավական հենքի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ համակարգն անցում է կատարում **կայուն ստատիկ մոդելից դեպի դինամիկ, անհատակենտրոն մոդելի:**

• **Կամավոր ատեստավորումը** արտաքին խթան է՝ ուղղված մասնագիտական էլիտայի ձևավորմանը և վարձատրության բարձրացմանը:

• **Հերթական ատեստավորումը**, համաձայն **N 1667-Ն** նախագծի, վերափոխվում է կարիքների վրա հիմնված աջակցության համակարգի, որտեղ առանցքային է դառնում որակի վերահսկողությունը (**N 24-Ն**):

Չնայած իրավական հստակ կառուցակարգերին՝ ներդրված համակարգի հիմնական մարտահրավերը մնում է օբյեկտիվության և տվյալների մշակման արդյունավետության խնդիրը: Տարբերակված մակարդակների (**N 1162-Ա/2**) ներդրումը պահանջում է գնահատման նուրբ գործիքակազմ, որը զերծ կլինի մարդկային սուբյեկտիվ գործոնից: Հենց այս կետում է, որ **Արհեստական բանականության (AI)** գործիքների ինտեգրումը դառնում է ոչ թե ցանկություն, այլ անհրաժեշտություն՝ ապահովելու համար իրավական նորմերի կիրառման ձգբրտությունն ու թափանցիկությունը [**5, 2**]:

2. Մասնագիտական ձեռնահաստության մակարդակների գնահատումը և AI-ը

ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարի **N 1162-Ա/2** հրամանի նախագծով սահմանված մասնագիտական չափորոշիչները ներդնում են ուսուցչի կոմպետենցիաների տարբերակված գնահատման համակարգ: Այս համակարգը բաղկացած է երեք առանցքային մակարդակներից՝ **ձեռնահաստության, տիրապետման և փորձագետի**: Սակայն նման բազմաշերտ գնահատումը պահանջում է տվյալների մշակման բարձր ձգբրտություն, ինչը հնարավոր է իրականացնել արհեստական բանականության (AI) գործիքների ինտեգրման միջոցով:

2.1. AI-ը որպես պորտֆոլիոների և աշխատանքային գործունեության վերլուծության գործիք

Փորձագետի մակարդակի հավակնող ուսուցիչը պետք է ցուցաբերի ոչ միայն տեսական գիտելիքներ, այլև մեթոդական առաջնորդություն և ստեղծագործական մոտեցում: AI ալգորիթմները կարող են օգնել այս հարցում հետևյալ կերպ.

• **Էլեկտրոնային թղթապանակների (e-portfolio) սքանավորում**: AI-ը կարող է վերլուծել ուսուցչի կողմից ներբեռնված նյութերը, հրապարակումները և դասի պլանները՝ համադրելով դրանք սահմանված չափորոշիչների հետ:

• **Բնական լեզվի մշակում (NLP)**: Ուսուցչի կողմից կատարված ինքնավերլուծության և մեթոդական նկարագրությունների մեջ AI-ը կարող է նույնականացնել մասնագիտական բարելավրթության և ժողովրդավարական կարողունակությունների առկայությունը, որոնք շեշտված են նոր չափորոշիչներում:

2.2. Տվյալահեն (Data-driven) գնահատում և սուբյեկտիվիզմի բացառում

Ավանդական ատեստավորման ժամանակ մարդկային գործոնը կարող է հանգեցնել անհամապատասխանությունների: AI-ի կիրառումը թույլ է տալիս ստեղծել «արդարության թվային երաշխիք».

• **Անոմալիաների բացահայտում**: AI-ը կարող է համադրել տարբեր դպրոցների կամ տարածաշրջանների ատեստավորման արդյունքները և վեր հանել այն դեպքերը, երբ գնահատումը եղել է չափազանց խիստ կամ մեղմ՝ ապահովելով միասնական ստանդարտ ամբողջ հանրապետության համար:

• **Կանխատեսող վերլուծություն**: Հիմնվելով ուսուցչի ընթացիկ գործունեության վրա՝ համակարգը կարող է հուշել, թե երբ է ուսուցիչը

պատրաստ անցում կատարելու «տիրապետման» մակարդակից «փորձագետի» մակարդակի:

2.3. AI-ը կամավոր ատեստավորման նախապատրաստման գործընթացում

Կամավոր ատեստավորման բարձր շեմը (70-100%) հաղթահարելու համար ուսուցիչներին անհրաժեշտ է թիրախային աջակցություն: AI-ի վրա հիմնված կրթական օգնականները կարող են՝

1. վերլուծել նախորդ տարիների թեստերի սխալները

2. առաջարկել անհատականացված ուսումնական նյութեր՝ հենց այն բացերը լրացնելու համար, որոնք խոչընդոտում են ավելի բարձր դրույքաչափ ստանալուն:

Մասնագիտական ձեռնահաստության մակարդակների գնահատումը AI-ի միջոցով թույլ է տալիս իրավական նախագծերում առկա բովանդակային պահանջները դարձնել չափելի և օբյեկտիվ: Սա ոչ միայն բարձրացնում է վստահությունը համակարգի հանդեպ, այլև ուսուցչին տալիս է հստակ թվային հետադարձ կապ իր մասնագիտական աճի վերաբերյալ:

3. Թվային տրանսֆորմացիա. MOOC-երը որպես վերապատրաստման գործիք

ՀՀ կառավարության N 1667-Ն որոշման նախագիծը և վերապատրաստման նոր չափորոշիչները (N 1162-Ա/2) ենթադրում են ուսուցիչների վերապատրաստման գործընթացի անհատականացում և ձկունություն: Այս համատեքստում Զանգվածային բաց առցանց դասընթացների (MOOCs) ներդրումը դիտարկվում է որպես թվային տրանսֆորմացիայի ամենաարդյունավետ լուծումը [7, 4]:

3.1. Մոդուլային ուսուցման և MOOC-երի սիներգիան

Ըստ նոր իրավական կարգավորումների՝ վերապատրաստումները պետք է իրականացվեն մոդուլային սկզբունքով՝ ըստ ուսուցչի կարիքների: MOOC հարթակները (օրինակ՝ Coursera, edX կամ տեղական համակարգեր) թույլ են տալիս.

- **ձկունություն.** ուսուցիչն ինքն է ընտրում վերապատրաստման ժամանակն ու տեմպը՝ չխաթարելով ուսումնական գործընթացը դպրոցում:

- **Բովանդակային բազմազանություն.** հնարավորություն է ստեղծվում ինտեգրել միջազգային առաջատար բովանդակությունը՝ ապահովելով հոդվածի վերնագրում նշված «միջազգային համադրելիությունը»:

3.2. AI-ի ինտեգրումը MOOC հարթակներում

Որպեսզի MOOC-երը չլինեն պարզապես տեսանյութերի շարք, AI տեխնոլոգիաները պետք է հետևյալ կերպ ապահովեն դրանց ինտերակտիվությունը՝

- **Ադապտիվ ուսուցում.** AI-ը կարող է փոփոխել դասընթացի բարդությունը՝ հիմնվելով ուսուցչի ընթացիկ առաջադիմության վրա (N 1162-Ա/2-ով սահմանված «ձեռնահաստության» տարբեր մակարդակների համար):

- **Ինքնաշխատ գնահատում.** քանի որ ատեստավորման համար անհրաժեշտ է հստակ կրեդիտների կամ արդյունքների հաշվառում, AI ալգորիթմները կարող են իրական ժամանակում ստուգել առաջադրանքները և տալ հետադարձ կապ:

3.3. Որակի երաշխավորում և հավաստագրում (N 24-Ն համատեքստում)

N 24-Ն հրամանի նախագծով սահմանված վերապատրաստող կազմակերպությունների երաշխավորման կարգը կարող է հեշտությամբ տարածվել MOOC հարթակների վրա: Պետությունը կարող է երաշխավորել ոչ թե ֆիզիկական լսարանային դասընթացներ, այլ թվային մոդուլներ, որոնք ունեն որակի ապահովման ներքին AI գործիքակազմ (օրինակ՝ ակադեմիական ազնվության ստուգման համակարգեր):

Այսպիսով՝ MOOCs-ի ներդրումը ոչ միայն տեխնիկական հարց է, այլև կրթության կառավարման նոր մշակույթ: Այն թույլ է տալիս ՀՀ ուսուցիչների ատեստավորման գործընթացը դարձնել շարունակական, այլ ոչ թե հինգ տարին մեկ իրականացվող «սթենսային միջոցառում»:

4. Հետազոտության մեթոդաբանություն և արդյունքների վերլուծություն

Որպեսզի պարզենք ուսուցիչների տրամադրվածությունը ատեստավորման գործընթացի շուրջ, պատրաստել ենք հետազոտության երկու առանցքային գործիք և իրականացրել հետազոտություն, ինչը թույլ կտա հոդվածում ներառել թե՛ էմպիրիկ տվյալներ (հարցման միջոցով), թե՛ ռազմավարական վերլուծություն (SWOT-ի միջոցով):

4.1. Ռազմավարական վերլուծություն (SWOT)

ՀՀ կառավարության N 167-Ն, 1667-Ն և նախարարի N 1162-Ա/2 որոշումների նախագծերի հիման վրա իրականացվել է համակարգի թվային տրանսֆորմացիայի SWOT վերլուծություն, որը բացահայտում է AI տեխնոլոգիաների ներդրման հեռանկարները:

- **Ուժեղ կողմեր:** Իրավական հենքի առկայություն, որը սահմանում է «ձեռնահասության մակարդակները» և «կարիքահեն վերապատրաստումը»:
- **Թույլ կողմեր:** Ուսուցիչների թվային հմտությունների անհամաչափություն և հայալեզու ադապտիվ MOOC հարթակների պակաս:
- **Հնարավորություններ:** Գնահատման օբյեկտիվության բարձրացում և ատեստավորման գործընթացի միջազգային համադրելիություն:
- **Վտանգներ:** Տվյալների գաղտնիության պահպանման ռիսկեր և հնարավոր դիմադրություն ավանդական գնահատման համակարգից անցում կատարելիս:

SWOT վերլուծության մոդել

Ուժեղ կողմեր (Strengths)	Թույլ կողմեր (Weaknesses)
1. իրավական հստակ հենք (N 167-Ն, 1667-Ն), 2. մակարդակների տարբերակում (N 1162-Ա/2), 3. ուսուցիչների բարձր մոտիվացիա կամավոր ատեստավորման նկատմամբ	1. ուսուցիչների թվային անհավասար հմտություններ, 2. հայալեզու AI գործիքների և MOOCs-ների սակավություն, 3. տվյալների միասնական թվային շտեմարանի բացակայություն
Հնարավորություններ (Opportunities)	Վտանգներ (Threats)
1. գնահատման գործընթացի լիակատար օբյեկտիվացում AI-ի միջոցով, 2. միջազգային համադրելիության ապահովում, 3. վերապատրաստումների ծախսարդյունավետության բարձրացում MOOC-ների հաշվին	1. էթիկական խնդիրներ և վստահության պակաս AI ալգորիթմների հանդեպ, 2. բյուրոկրատական դիմադրություն թվային փոփոխություններին, 3. անձնական տվյալների պաշտպանության ռիսկեր թվային հարթակներում

Իրականացված SWOT վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ իրավական

դաշտը պատրաստ է տեխնոլոգիական թռիչքի, սակայն հիմնական վտանգը թվային անհավասարությունն է: Հարցման արդյունքները փաստում են, որ ուսուցիչների 59%-ը պատրաստ է վստահել AI գնահատմանը, եթե այն ապահովի թափանցիկություն:

4.2. Էմպիրիկ հետազոտության գործիք. հարցաշար ուսուցիչների համար

Հետազոտության հաջորդ փուլում է իրականացրել ենք պիլոտային հարցում՝ պարզելու ուսուցչական համայնքի պատրաստակամությունը AI-ի և MOOC-երի ներդրման նկատմամբ:

Հարցաշարի հիմնական բաղադրիչները.

1. **Թվային պատրաստակամություն:** Հարցերն ուղղված են MOOC-ների միջոցով վերապատրաստվելու նախընտրությանը և տեխնիկական խոչընդոտների բացահայտմանը:
2. **Վստահություն AI-ի նկատմամբ:** Որքանով է ուսուցիչը պատրաստ վստահել իր թղթապանակի (portfolio) գնահատումը AI ալգորիթմներին՝ սուբյեկտիվիզմը նվազեցնելու նպատակով:
3. **Անհատականացված զարգացում:** Արդյո՞ք ուսուցիչը կարևորում է AI օգնականի առկայությունը, որը կանխատեսում է նրա մասնագիտական աճի հետագիծը:

Հարցաշար (Survey) ուսուցիչների համար

Թեմա՝ «Թվային տրանսֆորմացիան և AI տեխնոլոգիաները ատեստավորման ու վերապատրաստման համակարգում»

Բաժին 1. Ընդհանուր տվյալներ

1. Ձեր աշխատանքային ստաժը (0-5, 6-15, 15+ տարի):
2. Մասնակցե՞լ եք արդյոք կամավոր ատեստավորման (Այո/Ոչ):

Բաժին 2. Թվային պատրաստվածություն և MOOCs

3. 1-5 բալային համակարգով գնահատեք Ձեր պատրաստակամությունը՝ անցնելու վերապատրաստումներ **միայն առցանց (MOOCs)** ձևաչափով:

4. Ո՞րն է առցանց վերապատրաստման հիմնական խոչընդոտը Ձեզ համար (տեխնիկական միջոցներ, ժամանակի սղություն, անձնական շփման պակաս, բովանդակության անորակություն):

Բաժին 3. Վերաբերմունքը AI-ի նկատմամբ

5. Համաձայն եք, որ ուսուցչի «փորձագետի մակարդակը» (ըստ N 1162-Ա/2 հրամանի) գնահատվի արհեստական բանականության միջոցով՝ հիմնվելով Ձեր թղթապանակի (portfolio) վրա: (Այո / Ոչ / Դժվարանում եմ պատասխանել):

6. Ի՞նչ եք կարծում՝ AI-ի ներդրումը կնվազեցնի՞ սուբյեկտիվիզմը ատեստավորման ժամանակ:

7. Կօգտվե՞իք AI օգնականից, որը կվերլուծեր Ձեր մասնագիտական բացերը և կառաջարկեր անհատական վերապատրաստման պլան:

4.3. Հետազոտության արդյունքների կիրառական նշանակությունը

Այս հետազոտական գործիքների կիրառումը թույլ է տալիս հոդվածում ձևակերպել հետևյալ առաջարկությունները.

• ներդնել **«Ուսուցչի թվային անձնագիր»** համակարգը, որը կմիավորի ատեստավորման արդյունքները և AI-ով օպտիմալացված MOOC մոդուլները,

• մշակել **«Թվային բարեվարքության»** կանոնակարգ՝ AI գնահատման թափանցիկությունն ապահովելու համար:

Եզրակացություն

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ գիտական եզրակացություններին.

1. **Իրավական և տեխնոլոգիական կոնվերգենցիա:** Հայաստանի Հանրապետությունում ուսուցիչների ատեստավորման համակարգն ընթանում է դեպի դինամիկ, անհատակենտրոն մոդել: Իրավական ակտերի (N 167-Ն, N 1667-Ն, N 1162-Ա/2) հաջող ներդրումը պահանջում է թվային գործիքակազմի կիրառում, որը կապահովի գնահատման օբյեկտիվությունը:

2. **AI-ի դերակատարումը:** Արհեստական բանականությունը ոչ թե փոխարինում է գնահատողին, այլ հանդես է գալիս որպես անկողմնակալ «թվային աուդիտոր», որը հնարավորություն է տալիս իրականացնելու **տվյալաին (data-driven) կառավարում:**

3. **MOOCs-ի ինտեգրում:** Զանգվածային բաց առցանց դասընթացները, ինտեգրված AI ադապտիվ համակարգերի հետ, շարունակական կրթության լավագույն լուծումն են, որը թույլ է տալիս ուսուցչին զարգանալ ըստ սեփական կարիքների՝ առանց աշխատանքային գործընթացը խաթարելու:

Գործնական առաջարկություններ

• **Մշակել «ուսուցչի մասնագիտական թվային անձնագիր»:** Ստեղծել կենտրոնացված թվային հարթակ, որը կհաշվառի ուսուցչի կատարած MOOC դասընթացները, ատեստավորման արդյունքները և ձեռնահաստիքային մակարդակները՝ ըստ N 1162-Ա/2-ի:

• **Ներդնել AI օգնականներ:** Վերապատրաստող կազմակերպությունների համար (N 24-Ն համատեքստում) պարտադրել կամ խրախուսել AI ադապտիվ հարթակների օգտագործումը՝ ուսուցչի բացերի ավտոմատ բացահայտման համար:

• **Ապահովել թափանցիկություն:** Բոլորքարկման գործընթացում (ըստ N 167-Ն-ի) կիրառել թվային վերլուծական գործիքներ, որոնք կհամեմատեն ուսուցչի գնահատականը միջին հանրապետական ցուցանիշների հետ՝ նվազեցնելով սուբյեկտիվության ռիսկը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

11. ՀՀ Կառավարության որոշում N 1667-Ն (2012 թ.)՝ ուսուցչի վերապատրաստման կարգի մասին (լրամշակված նախագիծ):
12. <https://www.arlis.am/hy/acts/154665> 01.03.2026թ.
13. ՀՀ ԿԳՄՄ նախարարի N 1162-Ա/2 հրաման (2020 թ.)՝ ուսուցչի մասնագիտական զարգացման չափորոշիչների մասին:
14. <https://escs.am/am/news/8193> 01.03.2026թ.
15. ՀՀ Կառավարության որոշում N 167-Ն (2023 թ.)՝ ուսուցչի հերթական ատեստավորման կարգի մասին:
16. <https://old.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=174126> 01.03.2026թ.
17. ՀՀ կառավարության N 596-Ն որոշում (2022 թ.):
18. <https://www.arlis.am/hy/acts/175422> 01.03.2026թ.
19. ՀՀ կառավարության N 516-Ն որոշում (2024 թ.):
20. <https://www.arlis.am/hy/acts/196947> 01.03.2026թ.
21. International Best Practices in Teacher Certification: Finland, Estonia, and Moldova case studies (OECD, 2024).
22. Artificial Intelligence in Education: Challenges and Sustainable Solutions, UNESCO, 2025.

**ԿՈՄՊԵՏԵՆՏԱԸՆ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԸ ԵՎ ՎԵՐՋՆԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ
ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ
ՀԱՆՐԱՎՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՉԱՓՈՐՈՇԻ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ ՄԱՍ**

ՆԱԻՐԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Կրթության կառավարման մագիստրոս, մանկավարժ
Երևանի Մ. Նալբանդյանի անվան հ. 33 դպրոց, ՏԿԵ նախարարություն
abrahamyan-naira@bk.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-206

Համառոտագիր

Կրթական չափանիշները սահմանում են այն գիտելիքներն ու հմտությունները, որոնք սովորողները պետք է ունենան իրենց կրթական գործունեության կարևորագույն ու պատասխանատու ժամանակահատվածում:

Յուրաքանչյուր երկրի համար չափորոշիչը որպես կրթական բարեփոխումների կարևորագույն առանցքն է՝ հիմնասյուն:

Կրթության բարեփոխումների մասնագետները, սահմանում և առաջարկում են դպրոցական կրթության ցանկալի արդյունքներ ունենալու հստակ ցուցիչ և այդ արդյունքների միջոցով էլ պետք է չափվի և ընդգծվի սովորողների հաջողությունների հասնելու սահմանը: Ի վերջո, չափորոշիչներն օգնում են ուսուցանողներին գնահատել կատարած աշխատանքի որակական հատկանիշները:

Չափորոշիչը մարդու և քաղաքացու կրթական իրավունքի սահմանադրական երաշխիքների իրականացման հիմնական գործիքներից մեկն է:

Այն սահմանում է պետության ակնկալվող պահանջը յուրաքանչյուր դպրոցից՝ հանրակրթական բոլոր աստիճանների սովորողներից և շրջանավարտներից:

Այն հիմնվում է սովորողների կարողունակությունների (կոմպետենցիա) վրա՝ հավասարապես շեշտադրելով սովորողի գիտելիքը, հմտությունը, դիրքորոշումը և արժեքային համակարգը:

Այսինքն՝ սովորողը միջնակարգ կրթությունն ավարտելիս պետք է ձեռք բերի համապատասխան կարողունակությունների չափը, ակնկալվող վերջնարդյունքները՝ ըստ կրթական աստիճանների (տարրական, հիմնական և միջնակարգ):

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կրթական չափորոշիչ, կարողականություն, ուսումնառություն, ակնկալվող վերջնարդյունք, դիրքորոշում, հաղորդակցում, գիտելիք, արժեք:

COMPETENCY-BASED EDUCATION AND THE SPECIFIC NATURE OF ENSURING LEARNING OUTCOMES AS A COMPONENT OF THE NEW STATE STANDARD FOR GENERAL EDUCATION

NAIRA ABRAHAMYAN

Yerevan M. Nalbandyan Secondary School No. 33,
Ministry of Territorial Administration and Infrastructure
Department of Educational Management, MA student, Pedagogue
abrahamyan-naira@bk.ru

Abstract

Educational standards define the knowledge and skills that learners should possess during the most important and responsible period of their educational journey. For each country, the standard serves as a central axis for educational reforms—a fundamental pillar.

Experts in educational reforms define and propose a clear indicator for achieving desirable outcomes in school education. Through these outcomes, the boundaries for students' success should be measured and emphasised. Ultimately, standards help educators assess the qualitative characteristics of the work done.

The standard is one of the main tools for the realisation of constitutional guarantees of the educational rights of individuals and citizens. It defines the state's expected demands from each school, from students and graduates at all levels of general education.

It is based on learners' capabilities (competence), equally emphasising learners' knowledge, skills, attitudes, and value systems. That is, upon completing secondary education, a learner should acquire the required level of competence and meet the expected outcomes for the educational stages (elementary, basic, and secondary).

Keywords and phrases: Educational standard, competence, learning, expected outcomes, attitude, communication, knowledge, values.

КОМПЕТЕНТНОСТНОЕ ОБУЧЕНИЕ И СПЕЦИФИЧНОСТЬ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИТОГОВЫХ РЕЗУЛЬТАТОВ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЧАСТЬ НОВОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО СТАНДАРТА ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

НАИРА АБРААМЯН

Магистр управления образованием, педагог
Школа №33 имени М. Налбандяна г. Еревана, Министерство ОНКС РА
abrahamyan-naira@bk.ru

Аннотация

Образовательные стандарты определяют те знания и навыки, которыми учащиеся должны обладать в самый важный и ответственный период своей образовательной деятельности.

Для каждой страны образовательный стандарт является одной из важнейших основ образовательных реформ. Специалисты в области образовательных реформ определяют и предлагают чёткие показатели желаемых результатов школьного образования, с помощью которых можно оценивать и подчёркивать уровень достижения успехов учащихся. В конечном итоге, стандарты помогают педагогам оценивать качественные характеристики проделанной работы.

Стандарт является одним из основных инструментов реализации конституционных гарантий права человека и гражданина на образование. Он определяет ожидаемые требования государства к каждой школе, ко всем учащимся и выпускникам всех уровней общего образования.

Стандарт основывается на формировании компетенций учащихся, одинаково подчёркивая значение знаний, умений, навыков, отношения и систему ценностей учащегося.

То есть, по окончании среднего образования учащийся должен приобрести соответствующий уровень компетенций и достичь ожидаемых результатов обучения в соответствии с уровнями образования: начального, основного(базового) и среднего.

Ключевые слова и фразы: образовательный стандарт, компетенция, обучение, ожидаемый результат, отношение, коммуникация, знание, ценности.

Ներածություն

Կրթական չափանիշները դպրոցներին առաջադրելու գաղափարն առաջացել է դեռևս նախորդ դարակեսից: Նպատակը դպրոցների կարգավորող դաշտի բարելավման պահանջն էր, կրթության համակարգում բազմազանության ներդրումը, ուսուցանողների ուսուցման մեթոդներն ինքնուրույն ընտրելու և կիրառելու անհրաժեշտությունը և այլն:

Այդ ամենը ներդնելիս, ինչ խոսք, այն անմասն չի մնացել դիսկալնությունից՝ կապված երկրում միասնական կրթական տարածքի, գնահատման համակարգի, առարկայացանկի, առարկայական բնագավառների, ժամաքանակների հետ:

Չափորոշիչների ներդրումն իր հետ բերեց նոր հնարավորություններ՝ մի շարք երկարաժամկետ խնդիրների լուծման հետ կապված, ուսումնական ծանրաբեռնվածության կարգավորման առումով, գնահատման

օբյեկտիվության բարձրացմամբ և այլն: Այստեղից էլ ծագեց այդ տարիների համար բնորոշ չափորոշչի նպատակի և գործառույթների ըմբռնումը՝ հետևյալ կետերով՝

- բոլոր սովորողների համար լինել մատչելի և որակյալ կրթության երաշխավորը,
- ապահովել երկրի միասնական կրթական տարածքի պահպանումը,
- ըստ կրթական աստիճանների (տարրական, հիմնական և միջնակարգ)՝ լինել կրթության համակարգի շրջանավարտների գնահատման չափանիշ,
- ստեղծել նախադրյալներ դպրոցականների ուսումնական ծանրաբեռնվածության բարելավման համար,
- բարձրացնել դպրոցականների կրթական նվաճումների գնահատման օբյեկտիվությունն ու հուսալիությունը՝ միավորային գնահատման համակարգից անցնել չափանիշի վրա հիմնված՝ ձևավորող գնահատման [12]:

Տեսական-մեթոդական հիմքեր

Արագ զարգացող ու փոփոխվող կյանքը, գիտության և տեխնիկայի շարունակական աճը մասնագետներից պահանջում էին աշխատանքային շուկային արագ հարմարվելու ձկունություն: Ամերիկյան հետազոտողները պարզել են, որ շատ հաճախ մարդկանց ինտելեկտի բարձր աստիճանը մասնագիտական գործունեության ժամանակ մնում է չիրացված: Այդ ժամանակներում լայն տարածված IQ թեստերը, որոնցով չափում էին մարդու իմացական մակարդակը, չէին երաշխավորում նրա մասնագիտական հաջող գործունեությունը: Թեստը տալիս էր բարձր արդյունք, մինչդեռ իրական կյանքում մարդը ցածր արդյունավետությամբ էր աշխատում:

Այս առումով 1950-ական թվականներից սկսած՝ ամերիկացի մանկավարժներն ու հետազոտողները կրթության բնագավառում իրենց նոր ուսումնասիրությունների հիմքում ավելի մեծ կարևորություն սկսեցին տալ հատկապես ուսումնառության նպատակներին ու դրանց առաձնահատկություններին:

Կատարած ուսումնասիրությունները հանգեցին նրան, որ որակյալ ու արդյունավետ կրթություն ունենալու համար կարևոր է փոփոխություններ կատարել հատկապես ուսումնառության առաջադրվող նպատակների մեջ:

Ըստ այդմ՝ շեշտադրվեց ուսումնառության արդյունք ունենալու գաղափարը, ինչի արգասիքը դարձավ արդյունքահեն ուսումնառության ծնունդը: Արդյունքահեն ուսումնառության նպատակն այն է, որ սովորողը կարողանա ոչ միայն յուրացնել առաջադրված գիտելիքը, այլև իր ուսումնառության ողջ ընթացքում ունենա չափելի, շոշափելի արդյունքներ:

Ժամանակների փոփոխությունները նոր մարտահրավերներ են նետել նաև կրթության ոլորտում: Այդ առումով՝ եվրոպական մի շարք երկրներ իրենց ազգային կրթության համակարգում մեծ դերակատարում են հատկացնում հատկապես կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառությանը:

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի վերջին հրապարակումներում կոմպետենցիայի հասկացությունը մեկնաբանվում է որպես «գիտելիքների, որակավորումների, արժեքների, հարաբերությունների համախումբ, որն օգտագործվում է ամենօրյա իրավիճակներում» [3, էջ 23]:

Ի սկզբանե կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառությունը կոչվել է «Վարպետության ուսումնառություն» կամ «Չափանիշների վրա հիմնված ուսումնառություն»:

Մեր մանակավարժական գրականության մեջ այս եզրույթը սկսել է կիրառվել ոչ վաղ ժամանակներից:

«Կոմպետենցիա» բառը ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում չկա: Հանդիպում ենք միայն Աշոտ Հայրապետյանի «Օտար բառերի բառարան» գրքում՝

1. օրենքներին, կանոնադրությանը, փաստաթղթերին մարդկանց իրազեկ լինելը

2. իրավասություն, իրավություն [4, էջ 643]:

Բառն ունի լատինական ծագում, ավելի գործածական է ռուսաց լեզվում:

Հայերենում «կոմպետենցիա» բառը թարգմանվել է «կարողունակություն» տերմինով:

Ներկայումս կոմպետենցիաների բնութագրման վերաբերյալ, կարծես թե, չկա միարժեք, բոլորի համար ընդունելի սահմանում:

Ընդհանուր առմամբ, կոմպետենտությունը (компетентность) գործունեության սուբյեկտի ձեռքբերումն է, որը ենթադրում է համապիտանի (ունիվերսալ) գիտելիքների, կարողությունների, հմտությունների, ընդունակությունների և անձնային որակների դրսևորում: Կոմպետենտությունը կոնկրետ անձի կողմից կոմպետենցիաների համակարգի (компетенции) յուրացումն է: Իսկ կոմպետենցիան (компетенции) սովորողի՝ գործունեության ընթացքում առարկայացված կոմպետենտությունն է, գիտելիքների, կարողությունների, անձնային որակների, գործնական փորձառության համակարգը, որն էլ որոշում է անձի՝ գործունեությանը պատրաստ լինելը: Այսինքն՝ կոմպետենտությունը բնութագրում է գործունեության սուբյեկտին, իսկ կոմպետենցիաները վերաբերում են գործունեությանը [5]:

Հանրակրթության պետական նոր չափորոշում կոմպետենցիան ներառված է հետևյալ սահմանմամբ. «Կարողունակությունները սովորողի կողմից ուսումնառության և դաստիարակության գործընթացում ձեռք բերված գիտելիքի, արժեքների, հմտությունների և դիրքորոշումների հիման վրա ըստ իրավիճակի արդյունավետ ու պատշաճ արձագանքելու ձևերն են» (Հավելած 3) [13]:

Իսկ կրթության գործընթացում ինչպիսի՞ կոմպետենցիաների զարգացումն է կարևորվում և ո՞րն է նշված ուսումնառության առավելությունը:

2002 թվականին ԱՄՆ-ում ընդունված «21-րդ դարի հմտություններ» փաստաթղթում սահմանվում են այն գիտելիքներն ու հմտությունները, որոնց պետք է տիրապետի սովորողը, որպեսզի կարողանա հաջողության հասնի կյանքում և աշխատանքում: Դրանց թվին են պատկանում.

- ֆինանսական, տնտեսագիտական, ձեռնարկատիրական էկոլոգիական գրագիտությունը,
- սովորելու հմտությունները,
- քննադատական մտածողությունը,
- խնդիրներ լուծելու կարողությունը,
- տեղեկատվական գրագիտությունը:

Նշված պահանջներն, անկախ տարիքից, վերաբերում են բոլորին: Դրանց ձևավորման գործում էական ազդեցություն պետք է ունենա հանրակրթական

դպրոցը:

2006 թվականին Եվրախորհուրդը իր «Շարունակական կրթության առանցքային կոմպետենցիաներ» փաստաթղթում երաշխավորում է ութ առանցքային կոմպետենցիաներ: Ըստ այդմ՝ Հանրակրթական պետական չափորոշի հիմքում դրվեց հետևյալ ութ առանցքային կարողունակությունը՝ **[13, էջ 4]**

- լեզվական գրագիտություն և կարողունակություն
- սովորել սովորելու կարողունակություն
- ինքնաձանաչողական և սոցիալական
- ժողովրդավարական և քաղաքացիական կարողունակություն
- թվային և մեդիա կարողունակություն
- մշակութային կարողունակություն
- մաթեմատիկական և գիտատեխնիկական կարողունակություն
- տնտեսական կարողունակություն:

Այսպիսով՝ կոմպետենցիաները շրջանավարտի ինտեգրված դինամիկ բնութագրիչներն են, որոնք արտացոլում են ուսուցման ակնկալվող և չափելի վերջնարդյունքները (գիտելիքներ, կարողություններ, հմտություններ, անձնային որակներ, գործնական փորձառություն), այսինքն՝ շրջանավարտի ձեռքբերումները ամբողջ դասընթացի կամ նրա մի հատվածի յուրացումից հետո, որոշակի գործունեություն ծավալելու նրա պատրաստությունն ու կարողությունը **[5, էջ 16]**:

Այսինքն՝ կոմպետենտահեն ուսուցումը սովորողին տալիս է ոչ միայն գիտելիք, այլև չափում է ստացած գիտելիքների, հմտությունների, արժեքի, դիրքորոշման վերջնարդյունքները: Այն սահմանվում է ոչ թե դասաժամով, այլ ուսումնառության արդյունքով:

Ավելի պատկերավոր դարձնելու համար այն համեմատում են ձեռքի գործունեության հետ: Որպեսզի ձեռքը հաջողությամբ իրականացնի ուղեղի կողմից իրեն թելադրած ֆունկցիան՝ գործողությունը, պետք է գործի դրվի ձեռքի ավելի փոքր միավորների՝ մատների գործունեությունը **[11]**:

Կարողունակությունն իր մեջ ներառված չորս որակների համատեղ միասնությունն է: Դրանցից որևէ մեկի բացակայությունը թույլ չի տա լուծել սովորողին առաջադրված խնդիրները:

Նշենք նաև, որ «Ժողովրդավարական մշակույթի կոմպետենցիաներ» մոդելի մեջ ներառված է 20 կոմպետենցիա՝ կարևորելով գիտելիքը, վերաբերմունքը, հմտությունները, քննական ընկալումները:

Արժեքներ

- արժևորել մարդկային արժանապատվությունը և մարդու իրավունքները,
- արժևորել մշակութային բազմազանությունը,
- արժևորել ժողովրդավարությունը, արդարադատությունը, արդարությունը, հավասարությունը և օրենքի գերակայությունը,

Վերաբերմունք

- անկանխակալ մոտեցում այլ մշակույթների, համոզմունքների, աշխարհայացքների և սովորույթների նկատմամբ,
- հարգանք,
- քաղաքացիական մտածողություն,
- պատասխանատվություն,

- ինքնակառավարման արդյունավետություն,
- հանդուրժողականություն անորոշ իրավիճակների նկատմամբ,

Հմտություններ

- ինքնուրույն ուսումնառության հմտություններ,
- վերլուծական և քննադատական մտածողության հմտություններ,
- լսելու և դիտարկելու հմտություններ,
- կարեկցանք,
- ձկունություն և հարմարվողականություն,
- լեզվական, հաղորդակցական և բազմալեզու հմտություններ,
- համագործակցելու հմտություններ,
- հակամարտությունների կարգավորման հմտություններ,

Գիտելիքներ և քննական ընկալում

- ինքնաձանաչողություն և ինքնաքննադատական ընկալում,
- լեզվի և հաղորդակցման միջոցների իմացություն և քննադատական ընկալում,
- գիտելիքներ և աշխարհի քննադատական ընկալում. քաղաքականություն, իրավունք, մարդու իրավունքներ, մշակույթ, մշակույթներ, կրոն, պատմություն, լրատվամիջոցներ, տնտեսություն, շրջակա միջավայր, կայուն զարգացում:

Գիտելիքը բնական, հասարակական երևույթների ճշգրիտ արտացոլումն է մարդու ուղեղում կամ մտածողության մեջ:

Այն պրակտիկայով ստուգված իրականության ձանաչողության արդյունք է: Գիտելիքներում արտահայտվում է մարդկանց ընդհանրացված փորձը, որը կուտակվել է հասարակական-պատմական պրակտիկայի ընթացքում [9, էջ 15]:

Գիտելիքի ձեռքբերումը պայմանավորված է բարդ ձանաչողական գործընթացներով՝ ընկալում, հաղորդակցություն և հիմնավորում:

Հմտությունը միևնույն գործողության կամ վարքի բազմակի կրկնությունն է: Այն սովորաբար սովորում և զարգացում են վարժեցման արդյունքում, ներառում է այնպիսի գործողությունների իրագործում, որոնց նպատակը ցանկալի արդյունք ունենալն է:

Այլ կերպ ասած, հմտությունը նախանշած նպատակները լավ իրականացնելու մարդու ունակությունն է՝ առանց դրա վրա հատուկ ուշադրություն սևեռելու, սակայն գիտակցության վերահսկողության ներքո [13]:

Արժեքը ներքին, ենթագիտակցված պատրաստակամության ակտիվությունն է որևէ գործընթաց իրականացնելիս: Այն ձեռքբերում է, հնարավոր չէ ստանալ հեշտությամբ, պետք է զգալ, գիտակցել և վերապրել:

Դիրքորոշումն ուղղություն է հաղորդում մարդու գործունեությանը և նախորդում է գիտակցական հոգեկան գործընթացներին:

Դիրքորոշումը կարող է լինել կարճատև հոգեվիճակ(այս դեպքում նրա սուբյեկտիվ և մասամբ գիտակցական դրսևորումն ուշադրությունն է) կամ անձի կայուն առանձնահատկություն(սևեռված դիրքորոշում), որը մշտական ուղղվածություն է հաղորդում նրա ակտիվությանը [6]:

Ի տարբերություն կրթության ավանդական մոտեցման՝ կոմպետեն-

ցիաների վրա հիմնված կրթությունը կարևորում է ոչ թե առանձին կոնկրետ որակները, այլ դրանց որոշակի համախումբը:

Ուսումնական առարկաների վրա հիմնված կրթակարգերում սահմանվում են այն գիտելիքները, կարողությունները և արժեքները, որոնք պետք է սովորողը ձեռք բերի առարկայի ուսումնասիրության արդյունքում: Կոմպետենտային մոտեցման դեպքում առարկաները դիտվում են որպես գործիք առավել ընդհանրական որակներ ձևավորելու համար: Ընդ որում՝ որպես կանոն, այդ որակներից (կոմպետենցիաներից) յուրաքանչյուրը ձևավորվում է մի քանի առարկաների ուսումնասիրության արդյունքում:

Կոմպետենտային մոտեցման դեպքում ուսումնական գործընթացը կազմակերպվում է այնպես, որ հնարավորինս նպաստի սովորողի այն գիտելիքների, հմտությունների, վերաբերմունքի և արժեքների ձևավորմանը, որոնց սովորողը առնչվում է իր առօրյա և աշխատանքային գործունեությունը կազմակերպելիս: Կոմպետենտային մոտեցումը առավել բարձր պահանջներ է առաջադրում դասավանդողներին, քան թեմատիկ ուսուցման դեպքում է:

Այս մոտեցման դեպքում, կրթության բովանդակությունը ձևավորվում է կոմպետենցիաների հենքի վրա, այլ ոչ թե առանձին առարկաների: Հաջողությունը պայմանավորված է կոմպետենցիաների, այլ ոչ թե առանձին առարկաների յուրացմամբ: Վերջնարդյունքը ոչ թե տվյալ առարկայի հաջող յուրացումն է, այլ կոմպետենցիայի ձևավորումը:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Կոմպետենտաիեն ուսումնառության արդյունքում սովորողը կունենա ինքնավստահություն, համակողմանի գիտելիքի այնպիսի ծավալ, որը հնարավորություն կտա շփվել տարբեր մասնագիտությունների տեր մարդկանց հետ, տարբեր հասարակական կազմակերպությունների հետ, այդ շփումների միջոցով կկարողանա կատարել վերլուծություններ, հետազոտություններ, եզրակացություններ: Իսկ այդ ամենը սովորողին կտա վստահություն, որպեսզի կարողանա հետագայում իր իմացածը, սովորածը ձեռք բերած գիտելիքը կիրառի կյանքում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ կրթական նոր չափորոշիչի իրագործման ողջ գործընթացում յուրաքանչյուր շահառու (ԿԳՄՍ նախարարություն, ուսուցանող, սովորող, ծնող...) ունի իր մեծ դերակատարումն արժեքների ձևավորման և տեսլականի սահմանման հարցում, որը բերում է մի մեծ արժեհամակարգի ստեղծման և լավագույն արդյունքների ապահովման:

Վերջին տարիներին անընդհատ շեշտվում է, որ կրթությունն ուսուցչակենտրոնությունից, որը 19-րդ դարի պրուսական կրթական մոդել է, պետք է փոխակերպվի աշակերտակենտրոն համակարգի, ինչը շատ դեպքերում չի իրագործվում:

Հայաստանյան կրթության համակարգը մեծ մասամբ ուսուցչակենտրոն է, որտեղ գործում են համահարթեցված պահանջներ բոլոր սովորողների ու ուսանողների համար, և այդքան էլ չեն կանոնավորում անհատական առանձնահատկությունները: Միևնույն ժամանակ բոլոր սովորողների վերջնարդյունքը նույնն է ու չկան հստակ ու տարբերակված մոտեցումներ՝ տարբեր ունակությունների ու գիտելիքների տեր սովորողների գիտելիքների չափման համար:

Ուսուցչակենտրոն մոտեցումն օտարում է սովորողին կրթությունից, դառնում խոչընդոտ սովորողների համար, ինչպես նաև հակասության մեջ

մտնում կրթության ներառական, մասնակցային սկզբունքների հետ, ինչը պետք է թելադրված լինի ժամանակակից ժողովրդավարական սկզբունքներով ու մոտեցումներով:

Ընդհանրապես կրթության համակարգում կատարվող փոփոխությունները՝ կապված առարկայական չափորոշիչների, ծրագրերի, դասագրքերի, ուսումնառական նյութերի հետ, ինքնանպատակ չեն լինում: Դրանք կարող են պայմանավորված լինել հանրակրթության բովանդակության ձևավորման հիմքում ընկած սկզբունքների, մոտեցումների, դիրքորոշումների հետ, ինչն էլ արտացոլված է հանրակրթության նոր չափորոշում [7, էջ 13]:

Ինչպես վերը նշեցինք, չափորոշիչի հիմքում ընկած է ութ առանցքային կարողունակությունների սահմանը: Այդ կարողունակությունների հենքի վրա ձևակերպված են տարբերաստիճաններում՝ տարրական, հիմնական, միջնակարգ, շրջնավարտների ուսումնառության ակնկալվող վերջնարդյունքները: Սրանք այն վերջնարդյունքներն են, որոնց ապահովման դեպքում հնարավոր կլինի ապահովել ութ առանցքային կարողունակությունների ձևավորումը:

Ստացված արդյունքներ

Ինչ խոսք, այսօր աշխատաշուկայում գործատուները շարժվում են ժամանակի հրամայականի թելադրանքով՝ կարևորելով ոչ միայն ունեցած գիտելիքի ծավալը, որը տարեցտարի ենթարկվում է զգալի փոփոխությունների, այլև հստակ կոմպետենցիաների առկայությանը, այսինքն՝ ստեղծագործ հմտություններին, քննադատական մտածողության առկայությանը, սեփական դիրքորոշման արտահայտմանը և այլն:

Կոմպետենցիաների էական կարևորումը տեղաշարժեց ժամանակակից աշխատաշուկայի համար մասնագետների պատրաստման կրթական ծրագրերի սահմանները: Նախկինում նրանք որոշում էին այն գործառնությունները, որոնք պետք է կատարվեն աշխատանքում, դրանց հիման վրա ստեղծվում էին մասնագրեր, ուսուցման մոդելներ և դրված խնդիրների լուծման համար անհրաժեշտ հմտությունների չափման համար թեստեր՝ փորձելով համեմատել գործոնային միավորներն աշխատանքի հաջողությունների հետ [3, էջ 20]:

Կարևոր է, որ սովորողը կյանք մտնելով՝ կրթական մակարդակը հասցնի նրան, որ կարողանա խնդիրներին կամ ընտրանքային հարցերին տա կողմնորոշիչ և խելամիտ լուծում, կարողանա ինքնուրույն սովորել, թարմացնել ունեցած գիտելիքները, զարգացնել համապատասխան աշխարհընկալումը, այսինքն՝ ձեռք բերի որոշումներ կայացնելու ունակություններ:

Այդ առումով կարևորվում է կոմպետենտության դերը, որը դիտվում է դինամիկ գործընթաց, որտեղ որևէ իրավասու անհատ մոբիլզացնում և կիրառում է հոգեբանական ռեսուրսների ամբողջությունն ակտիվ և հարմար ձևով՝ առաջ եկած նոր հանգամանքներին արձագանքելու համար:

Եթե հայացք նետենք մեր կրթության համակարգին, ականառու կդառնա մի բան՝ ավանդական գիտելիքի վրա հիմնված ուսումնառությունն իր առջև դրված խնդիրները չկարողացավ իրականացնել լիովին և արդյունավետ:

Գլխավոր և իրատես պատճառներից մեկն այն էր, որ կրթության համակարգի գլխավոր առանցքում ուսուցանողն էր, իսկ նրա գլխավոր նպատակը՝ գիտելիք փոխանցելն էր: Մինչդեռ ժամանակակից կրթության համակարգում կարևորագույն դերակատարն ուսումնառողն է:

Կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառության մեջ ամենակարևոր շեշտը դրվում է սովորողին ազատություն տալու և պատասխանատվության

«բեռը» զգալ կարողանալու վրա:

Այստեղ ուսուցանողը հասնում է նրան, որ սովորողն ինքն է սահմանում տվյալ դասի նպատակը, պլանավորում է այն, հետազոտություններ և վերլուծություններ է կատարում, այսինքն՝ քարտեզագրում է դասն ամբողջովին՝ իհարկե համագործակցելով ուսուցչի կամ դասավանդողի հետ:

Ակնառու է՝ կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառությունն աճող, զարգացող ուսումնառության տեսակ է:

Եթե զուգահեռներ տանենք և համեմատենք գիտելիքահեն և կոմպետենտահեն ուսումնառությունների միջև, ակնառու կդառնա մի բան՝ գիտելիքների վրա հիմնված ուսումնառության հիմքում գիտելիքն է, այն հստակ է և փոփոխության գրեթե չի ենթակվում, իսկ կոմպետենտահեն ուսուցման հիմքում կարող են ցանկացած գիտելիք զարգացնել, աճեցնել սեփական փորձի, ուսումնասիրությունների, հետազոտությունների արդյունքում:

Այն սովորողին տալիս է անսպառ հնարավորություն՝ ինքնաբացահայտման, ինքնարտահայտման, ինքնակազմակերպման համար, բացահայտում է սովորողի ուժեղ կողմերը, բարելավման հնարավորություններ և, ի վերջո, սովորողին տալիս է ինքնավստահություն, որպեսզի կարողնա գիտակցի և տեսնի իր սխալները, սովորի սեփական սխալների վրա և, որ ամենակարևորն է, կարողանա սովորածը ձիշտ ներկայացնել, զարգացնել, կատարելագործել՝ այն հետագայում կիրառելի դարձնելու նպատակով [10]:

Ուսուցման գործընթացում կարևոր դեր են խաղում կրթական միջավայրը և այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք են դասընթացների բովանդակությունը, ինքը՝ ուսումնառողը, նրա անձը, նրա զարգացման օրինաչափությունները, ամբողջ մարդկային հասարակությունը՝ իր պատմությամբ, նյութական և հոգևոր մշակույթով:

Կոմպետենտահեն ուսուցում կազմակերպելու համար կարևոր է բաց միջավայրի ստեղծումը [3, էջ 13]:

Կոմպետենցիաների մյուս կարևոր կետը, ինչի վրա պետք է մեծ ուշադրություն դարձնել, համագործակցությունն է: Կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսումնառության մեջ ընդգծվում է ոչ միայն ուսուցանող-սովորող կապը, այլև սովորող-սովորող համագործակցությունը:

Եզրակացություն

Անհերքելի է մի բան՝ անթերի կազմած կրթական ցանկացած փաստաթուղթ առ ոչինչ է, եթե գործածողը չունի համապատասխան գիտելիք, վարպետություն կամ պահանջվող գործիքակազմի կիրառման հմտություն: Իսկ մեր արժեհամակարգում, ցավոք, ամբողջապես իրավական փաստաթուղթ ուսումնասիրելն ու նրանով առաջնորդվելը դեռևս զարգացած է:

Ըստ այդմ՝ առաջարկում ենք՝

1. Հանրակրթության պետական չափորոշիչը՝ առարկայական չափորոշիչի հետ միասին, դառնա կրթության կազմակերպիչների, ուսուցանողների համար հաճախ գործածվող փաստաթուղթ, այլապես որևէ վերապատրաստում կամ դասընթաց չի նպաստի ցանկալի վերջնարդյունքի ապահովմանը:
2. Ահրաժեշտություն է զգացվում վերանայելու պետական չափորոշիչի որոշ դրույթների ու բաղադրիչների ձևակերպումներ. փոփոխության հետևանքով այն կնոտենա իրատեսական ու չափելի սահմանի:

3. Կոմպետենտահեն կրթությունը պահանջում է սովորողների գնահատումն իրականացնել՝ հաշվի առնելով ոչ միայն ստացած գիտելիքը, այլ նաև մտածողությունը, ստեղծարարությունը, մինչդեռ այսօր հանրակրթական դպրոցներում գնահատումն իրականացվում է հիմնականում թեստային կամ վերարտադրողական աշխատանքների շուրջ:
4. Մենթորական համակարգում ներառել ավելի փորձառու մասնագետների: Այդ դաշտը դարձնել վերահսկելի: Չստացվի՝ նույն թեմայի վերաբերյալ վերապատրաստող մասնագետները ուսուցանողներին փոխանցեն միմյանց հակասող գիտելիք ու հայեցակետեր:
5. Առարկայական ծրագրերը երբեմն այնքան ծավալուն են, որ դասավանդողները ստիպված են կենտրոնանալ նյութը հասցնելու, ոչ թե հմտությունների զարգացման վրա: Առաջարկում ենք՝ վերանայել ծրագրերը՝ կրճատելով բովանդակային ծանրաբեռնվածությունը: Ավելի մեծ տեղ տալ նախագծային և հետազոտական աշխատանքների իրագործմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հանրակրթության մասին օրենքը 2009թ. հուլիսի 10, հոդված 4
2. Խանգաղյան Հ. Կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսուցում
3. Պետրոսյան Հ. Ուսուցման ռազմավարություններ, Երևան, 2021
4. Հայրապետյան Ա. Օտար բառերի բառարան, «Նաիրի» հրատարակչություն, Երևան, «Հեղինակային հրատարակություն», 2011
5. Մանկավաժական կրթության հայեցակազմ, ՀՊՄՀ Գիտահետազոտական կենտրոն, Երևան, 2014
6. Ուզնաձեն Ն. Դ. «Դիրքորոշման հոգեբանության հիմնական դրույթները», 1961
7. Կրթության որակի ընկալումները հանրակրթական համակարգում, 2017
8. Մանկավաժական կրթության հայեցակազմ, ՀՊՄՀ Գիտահետազոտական կենտրոն, Երևան, 2014
9. Ամիրջանյան Յու. Ա. Մանկավարժություն (Ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, 2005, էջ 15
10. Խնգաղյան Հ. Կոմպետենցիաների վրա հիմնված ուսուցում <https://www.youtube.com/watch?v=foGr7ZKtRfw> 10.10.25
11. Մելիքյան Գ. Ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթաց <https://www.youtube.com/watch?v=jG3tQnNqysU> (21.10.25)
12. История создания стандартов школьного образования. https://studref.com/485692/pedagogika/istoriya_sozdaniya_standartov_shkolnogo_obrazovaniya, (14.01.23)
13. <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=149788> (11.01.23)
14. Քաղաքացիական կրթություն բոլորի համար <http://am.civiceducation.ge/lessons/> 4-47 (15.12.26)

ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՇՏՈՐԴՆԵՐԻ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼԻՉ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱ

ՄԱՐԱՏ ՄԿՐՏՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ, Մանկավարժության ամբիոն,
Կրթության կառավարում, 2-րդ կուրս
maratmkrtchyan6@gmail.com

DOI: 10.54503/978-5-8080-1611-8-217

Համառոտագիր

Անվտանգությունը հասարակության առանցքային արժեքներից է: Հանրային և աշխատանքային միջավայրում մարդկանց ֆիզիկական և հոգեբանական պաշտպանվածությունը ապահովելու համար անհրաժեշտ է, որ անվտանգության ոլորտի մասնագետները կարողանան հայտնաբերել հնարավոր վտանգները, գնահատել դրանց նշանակությունը և կիրառել կանխարգելիչ միջոցառումներ: Սույն հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետությունում մասնավոր պահնորդական գործունեության ոլորտում կրթության դերի ուսումնասիրությանը՝ անվտանգության արդյունավետ ապահովման և կանխարգելիչ գործունեության համատեքստում:

Հոդվածի նպատակը պահնորդների մասնագիտական պատրաստվածության համակարգի գնահատումն է և կրթության ազդեցության բացահայտումը կանխարգելիչ գործողությունների արդյունավետության վրա:

Հետազոտության տեսական հատվածում ներկայացվել են մասնավոր պահնորդական գործունեության իրավական հիմքերը, ոլորտի լիցենզավորման կարգավորումները և ՀՀ-ում գործող մասնագիտացված ուսումնական կենտրոնների գործունեությունը: Հիմնավորվում է, որ պահնորդների կրթությունը պետք է դիտարկել որպես անվտանգության ոլորտում մարդկային ռեսուրսների կառավարման կարևոր բաղադրիչ, որը նպաստում է մասնագիտական կոմպետենցիաների ձևավորմանը, իրավական գիտելիքների ամրապնդմանը և ռիսկերի կանխարգելմանը:

Էմպիրիկ հետազոտության նպատակով իրականացվել է սոցիոլոգիական հարցում «Գարդիան» անվտանգության ծառայության 25 պահնորդների շրջանում՝ հարցաթերթիկի միջոցով: Տվյալների վերլուծությունը կատարվել է նկարագրական և վիճակագրական մեթոդներով:

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ հարցվողների մեծամասնությունը կրթությունը դիտարկում է որպես պահնորդական գործունեության կարևոր գործոն: Բարձր է նաև պարբերական վերապատրաստումների մասնակցության մակարդակը, ինչը վկայում է շարունակական մասնագիտական զարգացման անհրաժեշտության գիտակցման մասին: Միևնույն ժամանակ արձանագրված «մասամբ» պատասխանների զգալի տոկոսը մատնանշում է կրթական ծրագրերի բովանդակային խորացման, կանխարգելիչ բաղադրիչի ուժեղացման և ռիսկերի կառավարման գործնական հմտությունների զարգացման անհրաժեշտությունը: Արդյունքները նաև ցույց են տալիս, որ կրթությունն ու փորձը դիտարկվում են որպես փոխլրացվող գործոններ՝ անվտանգության արդյունավետ ապահովման գործընթացում:

Ընդհանուր առմամբ, հողվածում հիմնավորվում է, որ պահնորդների կրթության և վերապատրաստման համակարգի շարունակական կատարելագործումը կարող են էականորեն նպաստել կանխարգելիչ գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը և անվտանգության համակարգի զարգացմանը:

Հետազոտության մեթոդներ՝ նկարագրական, վիճակագրական, իրավական ակտերի և նորմատիվ փաստաթղթերի վերլուծություն, սոցիոլոգիական հարցում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ մասնավոր պահնորդական գործունեություն, մասնագիտական վերապատրաստում, կանխարգելիչ միջոցառումներ, անվտանգության համակարգ:

THE IMPACT OF EDUCATION ON THE FORMATION OF PREVENTIVE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF SECURITY GUARDS

MARAT MKRTCHYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Pedagogy, Educational Management, MA student
maratmkrtchyan6@gmail.com

Abstract

Security is one of the key values of society. To ensure the physical and psychological protection of people in public and working environments, security professionals must identify potential threats, assess their significance, and implement preventive measures. This article is devoted to the study of the role of education in the private security sector in the Republic of Armenia in the context of effective security and preventive activities.

The purpose of the article is to assess the system of professional training of security guards and identify the impact of education on the effectiveness of preventive actions.

The theoretical part of the research presents the legal foundations of private security activities, licensing regulations in the sector, and the activities of specialised training centres operating in the Republic of Armenia. The education and training of security guards should be considered an important component of human resource management in the security sector, contributing to the development of professional competencies, strengthening legal knowledge, and risk prevention.

A sociological survey was conducted among 25 guards of the “Guardian” security service using a questionnaire. Data analysis was performed using descriptive and statistical methods.

The survey results show that the majority of respondents consider education an important factor in guarding activities. The level of participation in periodic training is also high, which indicates the awareness of the need for continuous professional

development. At the same time, a significant percentage of the recorded “partial” responses indicate the need for deepening the content of educational programs, strengthening the preventive component, and developing practical risk management skills. The results also show that education and experience are considered complementary factors in the process of effective security provision.

In general, the article substantiates that the continuous improvement of the education of guards can significantly contribute to increasing the effectiveness of preventive activities and developing the security system.

Research methods: descriptive, statistical, analysis of legal acts and regulatory documents, sociological survey.

Keywords and phrases: Private security, professional training, preventive measures, security system.

ВЛИЯНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ОХРАННИКОВ В ОБЛАСТИ ПРОФИЛАКТИКИ

МАРАТ МКРТЧЯН

Международный научно-образовательный центр Национальной академии наук
Республики Армения, факультет педагогики,
образовательный менеджмент, 2 курс
maratmkrtchyan6@gmail.com

Аннотация

Безопасность является одной из ключевых ценностей общества. Для обеспечения физической и психологической защиты людей в общественной и рабочей среде необходимо, чтобы специалисты по безопасности умели выявлять потенциальные угрозы, оценивать их значимость и применять профилактические меры. Данная статья посвящена изучению роли образования в частном секторе безопасности Республики Армения в контексте эффективной охранной и профилактической деятельности.

Цель статьи – оценить систему профессиональной подготовки охранников и определить влияние образования на эффективность профилактических мероприятий.

Теоретическая часть исследования представляет правовые основы деятельности частных охранных компаний, лицензионные правила в секторе и деятельность специализированных учебных центров, действующих в Республике Армения. Обосновывается, что образование и обучение охранников следует рассматривать как важную составляющую управления человеческими ресурсами в секторе безопасности, способствующую формированию профессиональных компетенций, укреплению правовых знаний и предотвращению рисков.

В ходе социологического исследования с 25 охранниками охранный

службы «Гардиан» был проведен опрос с использованием анкеты. Анализ данных осуществлялся описательными и статистическими методами.

Результаты опроса показывают, что большинство респондентов считают образование важным фактором в охранной деятельности. Высокий уровень участия в периодическом обучении свидетельствует об осознании необходимости непрерывного профессионального развития. При этом значительный процент «частичных» ответов указывает на необходимость углубления содержания образовательных программ, усиления профилактической составляющей и развития практических навыков управления рисками. Результаты также показывают, что образование и опыт рассматриваются как взаимодополняющие факторы в процессе эффективного обеспечения безопасности.

В целом, статья обосновывает, что непрерывное совершенствование системы образования охранников может существенно способствовать повышению эффективности профилактической деятельности и развитию системы безопасности.

Методы исследования: описательные, статистические, анализ правовых актов и нормативных документов, социологический опрос.

Ключевые слова и фразы: частная охрана, профессиональная подготовка, профилактические меры, система безопасности.

Ներածություն

2012 թվականի փետրվարի 9-ին ընդունված «Մասնավոր պահնորդական գործունեության մասին» օրենքով պաշտոնապես սահմանվեցին մասնավոր պահնորդական գործունեության իրավական հիմքերը, ինչը հնարավոր դարձրեց անվտանգության ծառայությունների գործունեության օրինական կարգավորումը [1]: 2014 թվականից սկսած՝ թիկնապահական և պահնորդական գործունեության լիցենզավորումը իրականացվում է Հայաստանի Հանրապետության «Լիցենզավորման մասին» օրենքով սահմանված ընթացակարգերի համաձայն [2]: Լիցենզավորման այս գործընթացը բավական բարդ և բազմակողմանի է, և դրա հաջող ավարտից հետո կազմակերպությունը իրավասու է սկսել անվտանգության ծառայությունների մատուցումը:

Այժմ ՀՀ տարածքում գործում են 90-ից ավելի մասնավոր պահնորդական գործունեություն իրականացնող կազմակերպություններ [3]: Չնայած որ մասնավոր պահնորդական գործունեությունը կարևոր է հասարակության անվտանգության ապահովման գործում, այն հաճախ բախվում է որակավորված աշխատուժի պակասի հետ: Սա մեզ ուղղորդում է ուսումնասիրել, թե ինչպես է կազմակերպվում պահնորդների կրթությունը և վերապատրաստումը, ու ինչ պայմաններ են ստեղծվում նրանց մասնագիտական զարգացման համար: Պահնորդների կրթության և վերապատրաստման գործընթացը պետք է դիտարկել որպես անվտանգության ոլորտում մարդկային ռեսուրսների կառավարման կարևոր բաղադրիչ: Այն ուղղված է մասնագիտական կոմպետենցիաների ձևավորմանը, իրավական գիտելիքների ամրապնդմանը և գործնական հմտությունների կատարելագործմանը: Հայաստանի Հանրապետությունում անվտանգության ոլորտում գործունեություն իրականացնող մի շարք մասնագիտացված կազմակերպություններ իրականացնում են թիկնապահների և պահնորդների վերապատրաստման ծրագրեր: Դրանցից առանձնանում են հետևյալները.

«**Պահապան Արծիվ**» **ակադեմիան**, որը կազմակերպում է տեսական և գործնական դասընթացներ, ներառյալ՝ ֆիզիկական պատրաստվածություն, կրակային վարժություններ և իրավական գիտելիքների ուսուցում: Դասընթացները ավարտելուց հետո մասնակիցներին տրվում է որակավորման վկայական՝ ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարության լիցենզիայի հիմքով:

«**Բերկուտ**» **ուսումնական կենտրոնը**, որն իրականացնում է անվտանգության ծառայողների, պահնորդների և անձնական թիկնապահների մասնագիտական պատրաստվածություն: Ծրագրերը ներառում են ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական բաղադրիչներ, որոնք ուղղված են մասնագիտական կարողությունների կատարելագործմանը:

«**Անվտանգության և բիզնես էթիկայի ուսուցում**» վերապատրաստման ծրագրեր: Դրանք ընդգրկում են անվտանգության ապահովման հիմունքներ, արտակարգ իրավիճակներում արձագանքման հմտություններ և օբյեկտների անվտանգության պահպանման կանոններ:

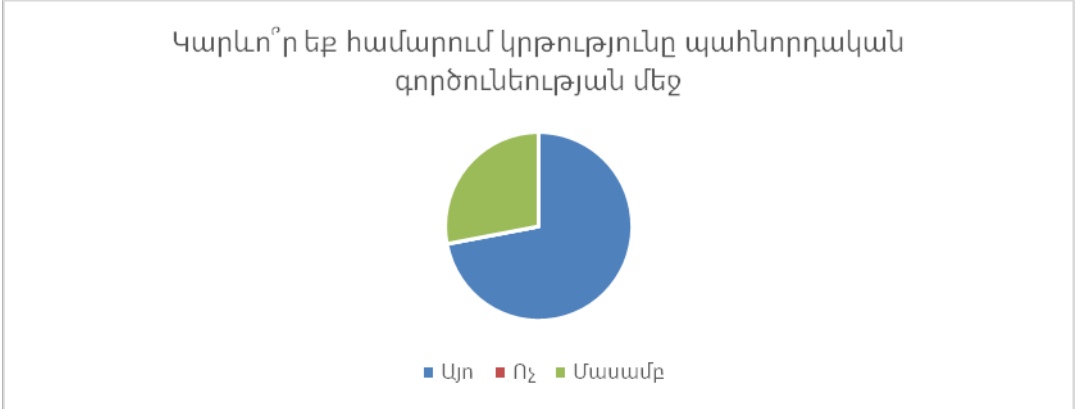
«**Guard Eagle Security Academy**» **ուսումնական կենտրոնը**, որը մասնագիտացված է անձնական թիկնապահների և պահնորդների պատրաստման հարցում՝ ընդգրկելով ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ հոգեբանական պատրաստվածության տարրեր:

ՄԻԱՍ (Անվտանգության միջազգային հատուկ ակադեմիա), որը գործում է Երևանում և կազմակերպում է պահնորդների, թիկնապահների և անվտանգության ոլորտի այլ մասնագետների վերապատրաստում: Ծրագրերը ներառում են տեսական և գործնական պարապմունքներ, որոնց նպատակն է բարձրացնել մասնակիցների մասնագիտական գիտելիքներն ու հմտությունները: Ակադեմիան ապահովում է նաև իրավական, ֆիզիկական և հոգեբանական պատրաստվածության բաղադրիչներ՝ մասնագիտական որակի բարձրացման նպատակով:

Այս կազմակերպությունների կողմից իրականացվող կրթական ծրագրերը մեծապես նպաստում են անվտանգության ծառայողների մասնագիտական որակների բարձրացմանը, կանխարգելիչ միջոցառումների արդյունավետության ապահովմանը և ընդհանուր անվտանգության համակարգի կատարելագործմանը: Վերոնշյալ կազմակերպությունների գործունեությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ-ում ձևավորված է պահնորդների մասնագիտական պատրաստման որոշակի ինստիտուցիոնալ համակարգ: Սակայն անհրաժեշտ է գնահատել, թե որքանով են այդ ծրագրերը համապատասխանում գործնական պահանջներին, և ինչպես են դրանք ընկալվում ոլորտում աշխատող մասնագետների կողմից: Այդ նպատակով մեր կողմից իրականացվել է սոցիոլոգիական հարցում անվտանգության ծառայողների շրջանում՝ պարզելու նրանց կրթության մակարդակը, վերապատրաստման արդյունավետության գնահատականը և մասնագիտական զարգացման վերաբերյալ դիրքորոշումները: Մեր կողմից իրականացվել է սոցիոլոգիական հարցում «Գարդիան» անվտանգության ծառայության պահնորդների շրջանում՝ մեր կողմից կազմված հարցաթերթերի միջոցով: Յուրաքանչյուր հարցաթերթ բաղկացած էր 10 հարցից: Հարցմանը մասնակցել է 25 պահնորդ, որից 22-ը՝ տղամարդ, 3-ը՝ կին՝ 20-60 տարեկան տարիքային միջակայքով: Հարցման արդյունքների վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու կրթության և վերապատրաստման դերը պահնորդական

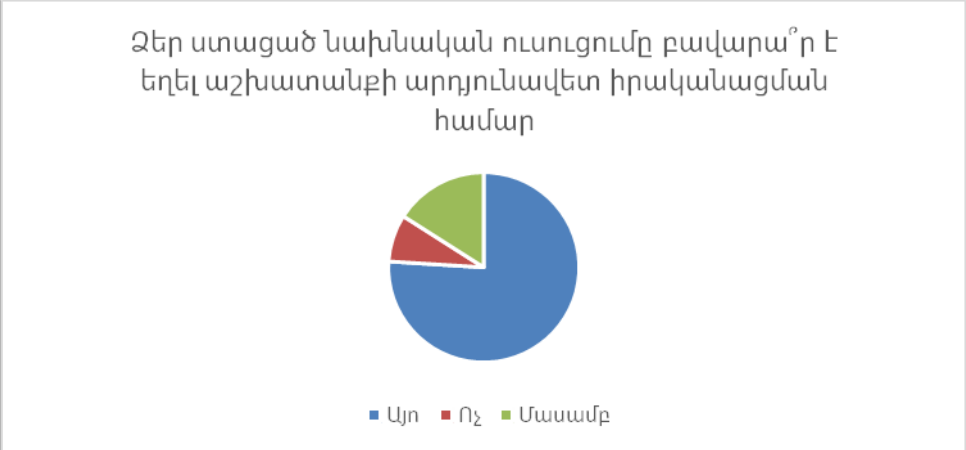
գործունեության արդյունավետության ապահովման գործընթացում:

Հարցման արդյունքները ցույց են տալիս, որ հարցվողների գերակշիռ մասը՝ 18 մարդ (72%), կրթությունը համարում է կարևոր պահնորդական գործունեության մեջ, իսկ «ոչ» պատասխան չի արձանագրվել: Միևնույն ժամանակ 7 հարցվող (28%) ընտրել է «մասամբ» տարբերակը: Ստացված արդյունքները վկայում են, որ ոլորտում ձևավորված է կրթության կարևորության բարձր գիտակցում, սակայն առկա են որոշ վերապահումներ կրթության բովանդակային կամ կիրառական արդյունավետության վերաբերյալ (Գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. Կրթության կարևորությունը պահնորդական գործունեության մեջ

Հարցվողներից 19-ը (76%) նշել է, որ ստացած նախնական ուսուցումը բավարար է եղել աշխատանքի արդյունավետ իրականացման համար: Միաժամանակ 2 հարցվող (8%) նշել է «ոչ», իսկ 4-ը (16%)՝ «մասամբ» տարբերակը: Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ թեև մեծամասնությունը գոհ է նախնական պատրաստվածությունից, առկա է ուսուցման կատարելագործման անհրաժեշտություն՝ հատկապես՝ գործնական հմտությունների զարգացման ուղղությամբ (Գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Նախնական ուսուցման բավարարության գնահատում աշխատանքի արդյունավետ իրականացման համար

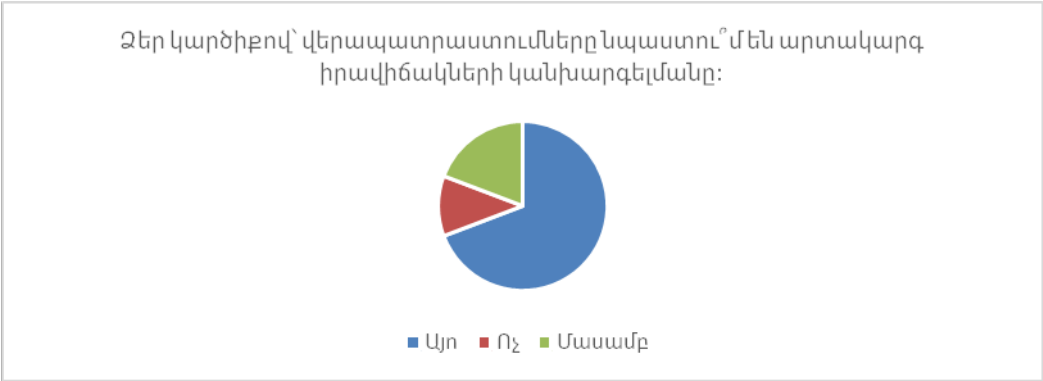
Հարցման տվյալների համաձայն՝ բոլոր 25 հարցվողները (100%) նշել են, որ մասնակցում են պարբերական մասնագիտական վերապատրաստումների կազմակերպությունից դուրս: Այս արդյունքը վկայում է մասնագիտական շարունակական զարգացման բարձր մակարդակի և ոլորտում շարունակական կրթության կարևորության գիտակցման մասին (Գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3. Պարբերական մասնագիտական վերապատրաստումներին մասնակցության մակարդակ

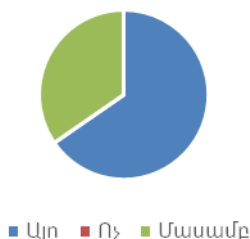
Հարցվողներից 18-ը (72%) կարծում է, որ վերապատրաստումները նպաստում են արտակարգ իրավիճակների կանխարգելմանը, 5-ը (20%) ընտրել է «մասամբ» տարբերակը, իսկ 2-ը (8%)՝ «ոչ»: Բացի այդ՝ 17 հարցվող (68%) նշել է, որ վերապատրաստումների ընթացքում շեշտը դրվում է կանխարգելիչ մոտեցումների վրա, մինչդեռ 8-ը (32%) ընտրել է «մասամբ» տարբերակը:

Այս արդյունքները ցույց են տալիս, որ վերապատրաստման ծրագրերում առկա է կանխարգելիչ բաղադրիչ, սակայն դրա համակարգված և խորացված կիրառման անհրաժեշտությունը դեռևս արդիական է (Գծապատկեր 4 և Գծապատկեր 5):

Գծապատկեր 4. Վերապատրաստումների ազդեցությունը արտակարգ իրավիճակների կանխարգելման վրա

Վերապատրաստումների ընթացքում շեշտը դրվում է կանխարգելիչ մոտեցումների վրա

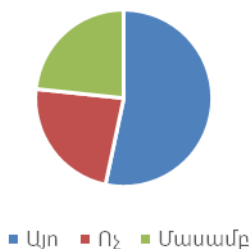

Գծապատկեր 5. Վերապատրաստումների ընթացքում կանխարգելիչ մոտեցումների շեշտադրման գնահատում

Ռիսկերի կանխատեսման և կանխման վերաբերյալ բավարար գիտելիքներ ստանալու մասին «այո» է նշել 16 հարցվող (64%), 7-ը (28%) պատասխանել է «մասամբ», իսկ 2-ը (8%)՝ «ոչ»:

Սա փաստում է, որ ռիսկերի կառավարման ոլորտում անհրաժեշտ է առավել նպատակային և գործնական ուղղվածությամբ ուսուցում (Գծապատկեր 6):

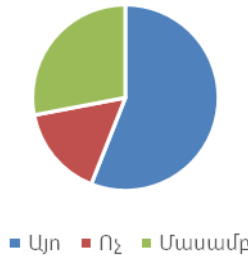
Ստացել էք բավարար գիտելիքներ ռիսկերի կանխատեսման և կանխման վերաբերյալ

Գծապատկեր 6. Ռիսկերի կանխատեսման և կանխման վերաբերյալ ստացված գիտելիքների բավարարության գնահատում

Հարցվողներից միայն 14-ը (56%) կարծում է, որ ՀՀ-ում պահնորդների կրթության մակարդակը լիովին համապատասխանում է ոլորտի իրական պահանջներին: 7 հարցվող (28%) ընտրել է «մասամբ», իսկ 4-ը (16%)՝ «ոչ» տարբերակները: Այս տվյալները վկայում են կրթական համակարգի բովանդակային և կառուցվածքային բարելավման անհրաժեշտության մասին (Գծապատկեր 7):

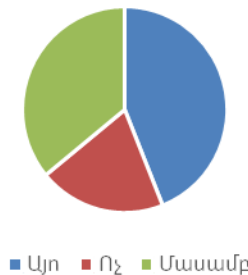
Ձեր կարծիքով՝ Հայաստանում պահնորդների կրթության մակարդակը համապատասխանում է ոլորտի իրական պահանջներին

Գծապատկեր 7. Հարցման արդյունքներ՝ Հայաստանում պահնորդների կրթության համապատասխանության վերաբերյալ

Հարցվողներից 11-ը (44%) գտնում է, որ կրթված պահնորդը կարող է ավելի արդյունավետ կանխարգելել վտանգները, քան միայն փորձ ունեցող պահնորդը: Միևնույն ժամանակ 9 հարցվող (36%) ընտրել է «մասամբ», իսկ 5-ը (20%)՝ «ոչ»: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ կրթությունն ու փորձը դիտարկվում են որպես փոխլրացնող գործոններ՝ արդյունավետ կանխարգելիչ գործունեության իրականացման գործընթացում (Գծապատկեր 8):

8. Կրթված պահնորդը կարող է ավելի արդյունավետ կանխարգելել վտանգները, քան միայն փորձ ունեցող պահնորդը

Գծապատկեր 8. Հարցման արդյունքներ՝ կրթված պահնորդի արդյունավետության վերաբերյալ

Բաց հարցերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պահնորդները կանխարգելիչ գործունեության համար կարևորում են ոչ միայն մասնագիտական և տեխնիկական գիտելիքները, այլև հաղորդակցման կարողությունները, իրավիճակի արագ գնահատման ունակությունը, հոգեբանական կայունությունը, թիմային աշխատանքը և բարձր պատասխանատվությունը:

Առաջարկվող փոփոխությունների շարքում առավել հաճախ նշվել են գործնական և սիմուլյացիոն վարժանքների ավելացումը, կանխարգելիչ մոտեցումների ուժեղացումը, հոգեբանական և իրավական պատրաստվածության խորացումը, ինչպես նաև վերապատրաստումների պարբերականության բարձրացումը: Սա ցույց է տալիս, որ ոլորտում առկա է կրթական ծրագրերի շարունակական արդիականացման օբյեկտիվ պահանջ:

Այսպիսով՝ իրականացված ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունում մասնավոր պահնորդական գործունեության ոլորտում կրթությունը անվտանգության արդյունավետ ապահովման կարևոր գործոն է: Թեև ոլորտում ձևավորված է մասնագիտական պատրաստման ինստիտուցիոնալ հիմք և ապահովվում է շարունակական կրթություն վերապատրաստումների միջոցով, այնուամենայնիվ առկա է ծրագրերի բովանդակային խորացման և կանխարգելիչ բաղադրիչի ուժեղացման անհրաժեշտություն: Հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ կրթությունն ու գործնական փորձը փոխլրացնող գործոններ են, իսկ դրանց համադրումը կարող է էապես բարձրացնել կանխարգելիչ գործունեության արդյունավետությունը և նպաստել անվտանգության համակարգի զարգացմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մասնավոր պահնորդական գործունեության մասին ՀՀ օրենք, Երևան, հոդված 3, 2012
2. ՀՀ կառավարության որոշում մասնավոր պահնորդական գործունեության լիցենզավորման կարգը, լիցենզիա ստանալու մասին հայտի և լիցենզիայի ձևերը հաստատելու մասին, Երևան, N 1152, 2012
3. ՀՀ Ոստիկանություն, մասնավոր պահնորդական գործունեություն իրականացնող կազմակերպությունների ցուցակը, 2020, URL: <https://www.police.am/resources/police/uploads/files/protocols/bb01a6919dd4ef0b423bfae112d1bef2.pdf> (10.02.2026)

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՎՏՈՄԱՏ ՍՐԲԱԳՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ԵՎ «ARMSPELL»-Ի ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ

ՄԵՐԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Գիտական քարտուղար, ավագ գիտաշխատող,
ՀՀ ԳԱԱ ԳԿՄԿ/ ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
meri.sargsyan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-227

Համառոտագիր

Ժամանակակից թվային միջավայրում համացանցը լայնորեն ողողված է լեզվական տարատեսակ սխալներով, գռեհկաբանություններով, ժարգոնային արտահայտություններով և ոչ նորմատիվ խոսքային ձևերով, որոնք աստիճանաբար ներթափանցում են ոչ միայն առօրյա հաղորդակցություն, այլև պետական հաստատություններ, զանգվածային լրատվամիջոցներ և հանրային խոսքի տարբեր ոլորտներ: Ավելին, լատինատառ գրելու տարածված միտումը նպաստում է հայատառ գրագիտության մակարդակի անկմանը, ինչը լուրջ մարտահրավեր է հայերենի պահպանման և զարգացման համար: Այս պայմաններում հայալեզու ավտոմատ սրբագրման համակարգերի ստեղծումն ու կիրառումը դառնում են արդիական և անհրաժեշտ՝ ինչպես լեզվական նորմերի պահպանման, այնպես էլ գրավոր խոսքի որակի բարելավման տեսանկյունից:

Սույն հոդվածում ներկայացվում է «ArmSpell» հայալեզու էլեկտրոնային սրբագրիչը՝ որպես բնական լեզվի մշակման ոլորտում ստեղծված ժամանակակից տեխնիկական լուծում: Քննարկվում են համակարգի կառուցվածքային և գործառական առանձնահատկությունները, այդ թվում՝ բառային շտեմարանի ստեղծումը, սխալներ հայտնաբերելու և ուղղելու մեխանիզմները, ինչպես նաև օգտատիրոջ հնարավորությունները: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում կիրառվող ալգորիթմական մոտեցումներին, մասնավորապես՝ ձևային նմանության վրա հիմնված մեթոդներին և վիճակագրական տվյալների օգտագործմանը:

Հոդվածում ընդգծվում են համակարգի առավելությունները՝ հասանելիությունը, արագագործությունը, դինամիկ թարմացվող շտեմարանը և ձևաբանական տարբերակների մշակման հնարավորությունը: Միաժամանակ ներկայացվում են զարգացման հետագա ուղղությունները՝ կապված համատեքստային, շարահյուսական և ոճական սխալներն ավտոմատ հայտնաբերելու հետ:

Վերլուծվում է նաև օգտատերերի հետ փոխազդեցության փորձը, որը ցույց է տալիս համակարգի գործնական արդյունավետությունը և կիրառելիությունը լայն շրջանակների համար: Ընդգծվում է, որ տեխնոլոգիական նման լուծումները կարող են նպաստել ոչ միայն սխալների ավտոմատ ուղղմանը,

այլև լեզվական գիտակցության ձևավորմանը՝ խթանելով ճիշտ և նորմատիվ լեզվի կիրառումը: Միաժամանակ նշվում է, որ ապագայում համակարգի զարգացումը պետք է ուղղված լինի արհեստական բանականության ավելի խոր ինտեգրմանը, ինչը հնարավորություն կտա ապահովել առավել ճշգրիտ, համատեքստային և բազմամակարդակ լեզվական վերլուծություն: «ArmSpell»-ը դիտարկվում է որպես կարևոր քայլ հայերենի թվայնացման և լեզվական տեխնոլոգիաների զարգացման ճանապարհին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սրբագրիչ, հայալեզու սրբագրիչ, ArmSpell, լեզվական սխալ, սխալների ուղղում:

DEVELOPMENT OF AUTOMATIC SPELL-CHECKING SYSTEMS AND THE TECHNOLOGICAL SOLUTIONS OF ARMSPELL

MERI SARGSYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Scientific Secretary, PhD in Philology, Associate Professor
Language Institute named after H. Acharyan of the
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Senior Researcher
meri.sargsyan@isec.am

Abstract

In the modern digital environment, the Internet is widely saturated with various linguistic errors, vulgarisms, slang expressions, and non-standard forms of speech, which are gradually penetrating not only everyday communication but also government institutions, mass media, and various domains of public discourse. Moreover, the widespread use of the Latin script contributes to the decline of Armenian literacy, posing a serious challenge to the preservation and development of the Armenian language. In this context, the development and application of Armenian-language automatic spell-checking systems become both relevant and necessary, contributing to the maintenance of linguistic norms and the improvement of written communication.

This article presents the Armenian-language electronic spell-checker “ArmSpell” as a modern technological solution developed within the field of Natural Language Processing. The study discusses the structural and functional features of the system, including the creation of the lexical database, mechanisms for error detection and correction, and user interaction capabilities. Particular attention is given to the applied algorithmic approaches, especially similarity-based methods and the use of statistical data.

The article highlights the system’s advantages, such as accessibility, high processing speed, a dynamically updated lexical database, and the ability to process morphological variants. At the same time, future development directions are

outlined, particularly concerning the automatic detection of contextual, syntactic, and stylistic errors.

The user interaction experience is also analysed, demonstrating the system's practical effectiveness and its applicability to a wide range of users. It is emphasised that such technological solutions can contribute not only to the automatic correction of errors but also to the development of linguistic awareness, promoting the use of correct and normative language. At the same time, it is noted that the future development of the system should be directed toward deeper integration of artificial intelligence, enabling more accurate, context-sensitive, and multi-level linguistic analysis. "ArmSpell" is considered an important step toward the digitalisation of Armenian and the advancement of language technologies.

Keywords and phrases: Spell checker, Armenian spellchecker, ArmSpell, language error, error correction.

РАЗВИТИЕ СИСТЕМ АВТОМАТИЧЕСКОЙ ПРОВЕРКИ ОРФОГРАФИИ И ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ARMSPELL

МЕРИ САРГСЯН

Ученый секретарь, старший научный сотрудник
Международный научно-образовательный центр НАН РА / Институт языка НАН РА
кандидат филологических наук, доцент
meri.sargsyan@isec.am

Аннотация

В современной цифровой среде интернет широко насыщен различными языковыми ошибками, вульгаризмами, сленговыми выражениями и ненормативными формами речи, которые постепенно проникают не только в повседневное общение, но и в государственные учреждения, средства массовой информации и различные сферы публичной коммуникации. Кроме того, распространенная тенденция использования латиницы способствует снижению уровня грамотности на армянском языке, что представляет серьезную угрозу для сохранения и развития армянского языка. В этих условиях разработка и применение армяноязычных систем автоматической проверки орфографии становятся актуальными и необходимыми как для поддержания языковых норм, так и для повышения качества письменной речи.

В статье представлен армяноязычный электронный корректор «ArmSpell» как современное техническое решение, разработанное в области обработки естественного языка. Рассматриваются структурные и функциональные особенности системы, включая создание словарной базы, механизмы обнаружения и исправления ошибок, а также возможности взаимодействия с пользователем. Особое внимание уделяется применяемым алгоритмическим подходам, в частности методам, основанным на формальном сходстве, а также

использованию статистических данных.

В статье подчеркиваются преимущества системы, такие как доступность, высокая скорость обработки, динамически обновляемая словарная база и возможность обработки морфологических вариантов. Одновременно обозначаются перспективы дальнейшего развития, связанные с автоматическим выявлением контекстных, синтаксических и стилистических ошибок.

Также анализируется опыт взаимодействия с пользователями, который демонстрирует практическую эффективность системы и её применимость для широкого круга пользователей. Подчеркивается, что подобные технологические решения могут способствовать не только автоматическому исправлению ошибок, но и формированию языкового сознания, стимулируя использование правильной и нормативной речи. Одновременно отмечается, что дальнейшее развитие системы должно быть направлено на более глубокую интеграцию искусственного интеллекта, что позволит обеспечить более точный, контекстно-зависимый и многоуровневый языковой анализ. «ArmSpell» рассматривается как важный шаг на пути цифровизации армянского языка и развития языковых технологий.

Ключевые слова и фразы: проверка орфографии, армянская проверка орфографии, ArmSpell, языковая ошибка, исправление ошибок.

Ներածություն

Այսօր համացանցը ողողված է լեզվական տարատեսակ սխալներով, գռեհկաբանությունները, ժարգոնային արտահայտությունները, փողոցային խոսքը մուտք են գործել պետհաստատություններ, եթեր, մամուլ, մեր առօրյա: Օրեցօր մեր հասարակության մի սովոր հատված սկսում է դա դիտարկել որպես նորմ: Բացի այդ՝ համատարած լատինատառ գրելու միտումը մեկ այլ հետընթաց է առաջ բերում. մարդիկ դժվարանում են հայատառ գրագետ գրել: Եվ բնականաբար այս համատեքստում օրհասական է հայալեզու խմբագրիչների առկայությունը: Ինչու՞ խմբագրիչների: Ինչպես գիտենք, տեխնոլոգիաների զարգացման մեջ մեծ խթան է լինում մրցակցությունը, այս ոլորտը ևս բացառություն չէ, այստեղ ևս անհրաժեշտ է առողջ մրցակցություն: Որքան շատ լինեն խմբագրման և սրբագրման ծրագրերը, համակարգերը, այնքան ավելի որակյալ և արդյունավետ կդառնան մրցակցելու շնորհիվ:

Էլեկտրոնային սրբագրման համակարգերը ծրագրեր են, որոնց միջոցով կարելի է ուղղել տեքստի լեզվական սխալները: Օտարալեզու սրբագրման համակարգեր ստեղծվել են դեռևս անցյալ դարում: Սկզբնական շրջանում դրանք ուղղում էին միայն ուղղագրական սխալներ, այնուհետև ծրագրային հնարավորությունները մեծացան, և սկսեցին ուղղել նաև քերականական սխալները: Այսօր օտարալեզու սրբագրման համակարգերը զարգացման բավական բարձր մակարդակ ունեն. դրանք կարողանում են ուղղել ոչ միայն ուղղագրական և քերականական սխալները, այլև՝ ոճական և կետադրական: Ավելին՝ ոլորտում առկա են անգամ բազմալեզվյան սրբագրման համակարգեր, որոնք հնարավորություն են տալիս ուղղելու մի քանի լեզուներով տեքստերի սխալները:

Էլեկտրոնային սրբագրիչները բնական լեզվի մշակման ոլորտի կարևորագույն կիրառություններից են, որոնք հնարավորություն են տալիս հայտնաբերել և ուղղել լեզվական սխալները՝ բարձրացնելով գրավոր խոսքի որակը:

Սույն հոդվածում ներկայացվում է «ArmSpell» հայալեզու էլեկտրոնային սրբագրման համակարգը՝ որպես արդի տեխնոլոգիական լուծում, որը նպատակ ունի ապահովել հայերեն տեքստերի ավտոմատ սրբագրում՝ հիմնված լեզվաբանական և ալգորիթմական մեթոդների համակցման վրա:

Մեթոդաբանություն

Հետազոտության շրջանակում կիրառվել է համակցված մեթոդաբանական մոտեցում, որը ներառում է տեսական, ալգորիթմական և կիրառական վերլուծություն:

Տեսական հիմքեր

Տեքստը սրբագրելու ավտոմատ համակարգերի ստեղծումը բնական լեզվի մշակման տեխնիկայի ամենահին կիրառություններից է, քանի որ, ինչպես նշում է Ռ. Միթոնը, ավտոմատ սրբագրման առաջին համակարգերը ի հայտ են եկել 50-ականների վերջին [3]: Ուսումնասիրել ենք ավտոմատ սրբագրման համակարգերի դասական և ժամանակակից մոտեցումները, որոնց հիմքում ընկած են երեք հիմնական մեխանիզմները: Ցանկացած սրբագրիչ կատարում է երկու կարևոր գործառույթ՝ հաջորդաբար՝ սկզբում հայտնաբերում է, ապա ուղղում ուղղագրական սխալները: Հայտնաբերելու և ուղղելու մեթոդներն աշխատում են երեք եղանակով.

1. **սխալի հայտնաբերում**, երբ համակարգը հայտնաբերում է ուղղագրական սխալ ունեցող առանձին բառերը կամ օտար բառերը,
2. **նախապես որևէ կոնստրուկցիոն հանդիպած սխալի հայտնաբերում**, երբ համակարգը հայտնաբերում է նախկինում որևէ կոնստրուկցիոն եղած բառի սխալը՝ անկախ նրանից, թե այս բառը ինչ բառերով է շրջապատված,
3. **համաստեքային սխալի հայտնաբերում և ուղղում**, երբ համակարգը հայտնաբերում և ուղղում է սխալները՝ հաշվի առնելով համատեքստը. այս դեպքում ուղղվում են նույնիսկ այն բառերը, որոնք կան լեզվում, սակայն տվյալ համատեքստում անտեղի է դրանց կիրառությունը [2]:

Ծրագրային ապահովման մեջ սրբագրիչը կարելի է բնորոշել որպես ծրագրային ապահովման գործառույթ, որը ստուգում է տեքստի տառասխալները: Ուղղագրության ստուգման գործառույթները հաճախ ներդրված են ծրագրային ապահովման կամ ծառայությունների մեջ, ինչպիսիք են, օրինակ, էլեկտրոնային բառարանը կամ որոնողական համակարգը:

Ալգորիթմական մոտեցումներ

Սովորաբար սրբագրման համակարգերն այնպես են մշակվում, որ ծրագրից օգտվողները կարողանում են հաստատել կամ մերժել առաջարկվող տարբերակը: Սրբագրիչներ մշակելիս սխալ գրված բառերի ճիշտ ուղղագրությունը գտնելու համար հաճախ կիրառում են այնպիսի ալգորիթմներ, ինչպիսին է **Լևենշտեյնի հեռավորությունը** [5]: Որոշ սրբագրիչներում կիրառվում է այլընտրանքային տարբերակ՝ վիճակագրական տեղեկատվություն, օրինակ՝ **n-grams**, որը ճիշտ գրված բառերի փոխարեն ճանաչում է սխալ գրված բառերը: Պետք է նշել, որ այս տարբերակը կիրառելու համար անհրաժեշտ է լինում վիճակագրական տեղեկատվություն հավաքել, որը երբեմն որպես թերություն է դիտարկվում: Չնայած ակնհայտ առավելություններ էլ կան,

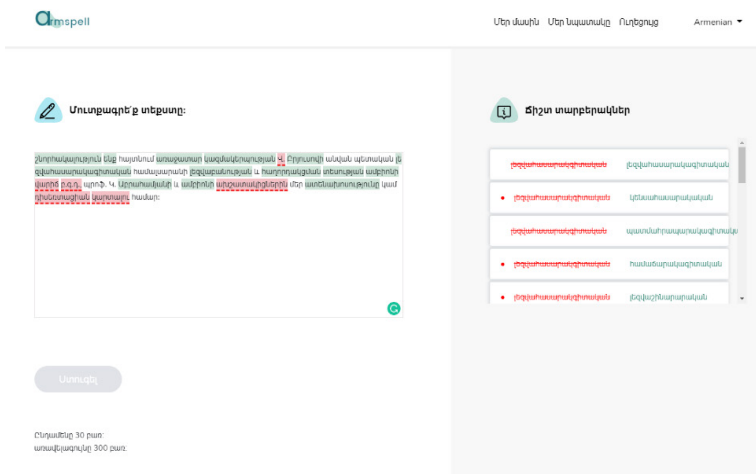
ինչպես, օրինակ՝ գործարկման համար ավելի քիչ ժամանակ է պահանջվում, բացի այդ՝ կարելի է ուղղել նաև շտեմարանում չընդգրկված բառերի ուղղագրական սխալները [8]:

Որոշ դեպքերում էլ էլեկտրոնային սրբագրիչների հիմքում դրված է լինում **նողագրական սխալների կայուն ցանկ**, և ուղղելու առաջարկները ձևավորվում են այդ սխալների համար միայն: Սա, դժվար չէ տեսնել, որ բավական սահմանափակ և ոչ ձկուն տարբերակ է:

Համակարգի կառուցվածքային վերլուծություն

«Հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգ» գիտահետազոտական թեմայի՝ շրջանակներում ստեղծվել է սրբագրման մի համակարգ, որի միջոցով փորձ է արվում ամբողջական և լիարժեք կերպով սրբագրել արդի արևելահայերենով գրված ցանկացած տեքստ: Հանրության լայն շրջանակներին հասանելի դարձնելու նպատակով սրբագրման համակարգը գործում է համացանցային առանձին կայքում՝ <https://armspell.am/hy> կայքի հասցեի ներքո, որը գրանցված է որոնողական բոլոր համակարգերում [1]: Կիրառման տեսակետից այն պարզ է և արագագործ, քանի որ դրանից օգտվելու համար որևէ ծրագիր ներբեռնելու անհրաժեշտություն չկա: Այսինքն՝ եթե օգտատերը ցանկանում է օգտվել **ArmSpell սրբագրիչից**, անհրաժեշտ է պարզապես համացանցի հասանելիություն:

Տվյալների շտեմարանի կառուցվածքը/ կաղապարը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն նախապես մուտքագրել տվյալները, այլև համալրել հետա-

գայում: Մշակվել է նաև համապատասխան ծրագրաշարը: Համակարգն ունի կառավարման վահանակ (այսուհետ՝ ԿՎ), որը ծառայում է համակարգի շտեմարանում նոր բառեր ավելացնելու, ինչպես նաև վրիպակները, հնարավոր սխալները շտկելու համար: ԿՎ-ը բաղկացած է մի քանի էջից ու գործիքներից: Գործիքներից մեկը նախատեսված է գլխաբառերը մուտքագրելու համար, որի համար օգտագործվում է հատուկ տեխնոլոգիա, որը հնարավորություն է տալիս շտեմարանում բառեր մուտքագրել և՛ մեծ խմբաքանակով, և՛ առանձին-ա-

1 ArmSpell հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգը ստեղծվել է ՀՀ ԿԳՄՍ ԳԿ «Երիտասարդ գիտաշխատողների հեղափոխությունների աջակցության» ծրագրի՝ «19YR-6B070» ծածկագրով «Հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգ» գիտահեղափոխական թեմայի շրջանակում: Ծրագրի ղեկավարը սույն հոդվածի հեղինակն է:

ռանձին: Գործիքներից մյուսը նախատեսված է արդեն մուտքագրված բառերն ըստ խոսքի մասերի դասակարգելու համար: Այս էջում առկա է նաև գլխաբառերի հնարավոր թեքված տարբերակները ավտոմատ գեներացնելու հնարավորություն, այնուհետև՝ թե՛ մուտքագրելու, թե՛ խմբագրելու, թե՛ հեռացնելու հնարավորություն:

Հիշատակելի է, որ սրբագրման այս համակարգը հասանելի է ամենքին բաց մատչելիությամբ, ինչը նշանակում է, որ կարիք չկա նախապես գրանցվելու, համակարգ մուտք գործելու, ծրագիր ներբեռնելու, ծրագիր նորացնելու, ծրագրի նորացված տարբերակը ներբեռնելու և այլն:

ArmSpell հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգը միալեզվյան սրբագրիչ է, հայտնաբերում և ուղղում է արդի արևելահայերենով գրված բառերում և տեքստերում առկա ուղղագրական և ձևաբանական սխալները:

Սրբագրման համակարգը նախատեսված է լայն հանրության՝ թե՛ հայաստանաբնակ, թե՛ սփյուռքահայ, թե՛ օտարերկրացի օգտատերերի համար, հետևաբար՝ կայքը երկլեզու է, այն կարելի է գործարկել հայերեն և անգլերեն:

Կայքն ունի երեք բաժին՝ «Մեր մասին», «Մեր նպատակը», «Ուղեցույց», որոնք ներկայացնում են **ArmSpell** հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգը, ֆինանսավորման և ղեկավարի տվյալները, նախագծի նպատակը, ինչպես նաև համակարգից օգտվելու համառոտ ուղեցույցը:

1. **ArmSpell** հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգից օգտվելու համար անհրաժեշտ է դիտարկչի որոնումների տողում մուտքագրել սրբագրիչի վեբ հասցեն՝ <https://armspell.am/hy>:

2. **ArmSpell** հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգ մուտք գործելուց հետո էկրանին բացվում է պատուհան, որտեղ պետք է մուտքագրել ստուգման ենթակա բառը, բառերը կամ տեքստը: **ArmSpell** կայքի օգտատերերը սրբագրման համակարգը կիրառելիս որոնման դաշտում կարող են մուտքագրել առավելագույնը 300 բառ և ստուգել այդ բառերի ուղղագրական և քերականական սխալները:

3. Բառը, բառերը կամ տեքստը մուտքագրելուց հետո անհրաժեշտ է սեղմել «Ստուգել» կոճակը, սպասել մի քանի վայրկյան, մինչև համակարգը կհայտնաբերի լեզվական սխալները:

Համակարգը ուղղագրական և քերականական սխալների ստուգումը կատարում է սրբագրման համակարգի հիմքում ընկած շտեմարանում առկա բառերի հետ համեմատելու միջոցով:

Օգտատիրոջ մուտքագրած տեքստը սրբագրելիս համակարգը որոնում և համապատասխանեցնում է անում ոչ միայն նախապես շտեմարան մուտքագրված **Բառույթ** դաշտի հետ, այլև տիպային պիտակների հիման վրա կազմված/ գեներացված համապատասխան ձևերի հետ: Այսինքն՝ ուղղումներ են առաջարկվում նաև տվյալ բառի թեքված տարբերակներից:

Եթե ստուգվող բառը բացակայում է շտեմարանից, ապա այն համակարգի կողմից համարվում է ուղղագրական սխալ ունեցող բառ:

4. Լեզվական սխալներ հայտնաբերելուց հետո համակարգը օգտատիրոջ մուտքագրած տեքստում սխալ ունեցող բառերն ընդգծում է կարմիր երանգով:

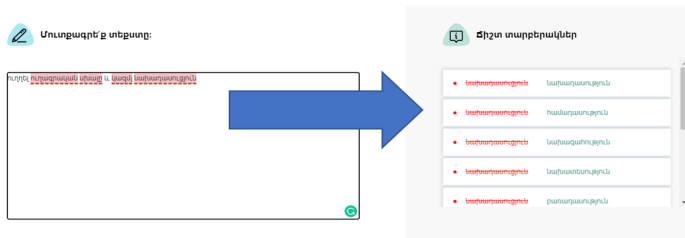
4

5. Սեղմելով կարմիր երանգով ընդգծված սխալ բառերի վրա՝ էկրանի աջ կողմում բացվում է պատուհան, որտեղ երևում են սխալն ուղղելու ձիշտ տարբերակները:

Սխալ ունեցող բառը գտնելուց հետո համակարգը համեմատում է այն շտեմարանում առկա բառերի հետ և գտնում ձևային առումով ամենամոտ բառերը՝ ներկայացնելով այն օգտատիրոջը՝ որպես հնարավոր ձիշտ տարբերակներ:

5

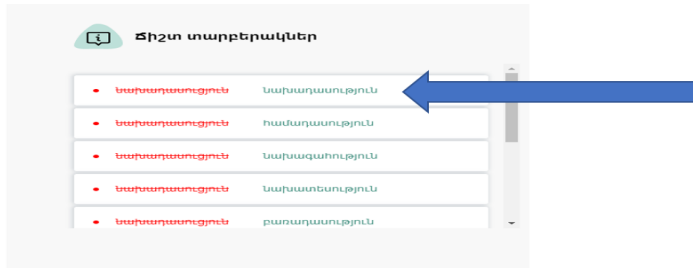
ArmSpell կայքի օգտատերերը սրբագրման համակարգը կիրառելիս որոնման

Հիմնվելով բառի ձևային նմանության վրա՝ համակարգը սխալ գտնելու դեպքում այն ուղղելու 6–10 տարբերակ է առաջարկում:

Օրինակ՝ **նախադասություն** սխալ բառն ուղղելու համար համակարգը որոնել և ըստ նմանության գտել ու առաջարկում է հետևյալ բառերը՝ **նախադասություն** (տվյալ դեպքում ձիշտ տարբերակն է), **համադասություն**, **նախագահություն**, **նախադասություն**, **բառադասություն** ևն:

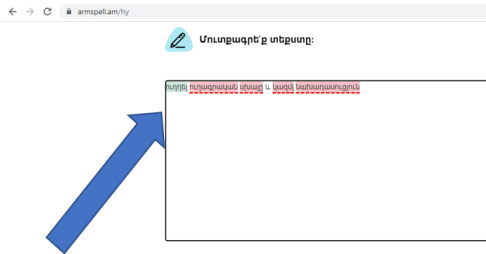
6. Համակարգի կողմից ձևավորված ձիշտ տարբերակների մեջ տեսնելով նախընտրելի տարբերակը՝ օգտատերը սեղմում է այդ ձիշտ տարբերակի վրա:

6

7. Սեղմելով համակարգի առաջարկած ձիշտ տարբերակներից մեկի վրա՝ օգտագիրոջ մուտքագրած տեքստում կարմիր երանգավորում ստացած սխալ բառը փոխարինվում է այդ ձիշտ տարբերակով և ստանում կանաչ երանգավորում:

7

1. Մուտք գործել համակարգ. ArmSpell.am վեբ հասցեով

Յուրաքանչյուր սխալ բառի դեպքում պետք է կատարել նույն գործողությունները և ուղղել սխալը:

Ինչպես նշել ենք վերևում, եթե որևէ բառ կամ բառաձև ընդգրկված չէ շտեմարանում, ապա համակարգի կողմից համարվելու է ուղղագրական կամ քերականական սխալ ունեցող բառ:

Այսպես, օրինակ՝ եթե օգտատերը մուտքագրի որևէ օտար բառ, որը գործածական չէ հայերենում կամ գրանցված չէ բառարաններում (օտար բառերի առկա բառարանների բառանյութը ամբողջությամբ ընդգրկված է սրբագրիչի հիմքում ընկած շտեմարանում), համակարգը չի կարող գտնել այն շտեմարանում: Հետևաբար՝ նմանատիպ բառերը ստուգելիս համակարգը ձիշտ տարբերակ չի կարող առաջարկել:

Ինչ վերաբերում է **ArmSpell** հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգի շտեմարանին առհասարակ, ապա պետք է նշել, որ այն բավական ընդգրկուն է, ներառում է ժամանակակից արևելահայերենի առկա բառարանների բառարանային նյութը և ունի մի կարևոր առավելություն. այն կայուն

չէ, շարունակ համալրվում է, այսինքն՝ օգտատերերը, կիրառելով սրբագրման համակարգը, բաց մատչելիությամբ կարող են օգտվել համակարգի թարմացումներից և նորացված շտեմարանից:

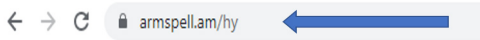
ArmSpell հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգի կայքն ունի «Հեղադարձ կապ» բաժին, որի միջոցով կայքի օգտատերերը կարող են իրենց դիտարկումներն ու առաջարկությունները ուղարկել սրբագրիչը մշակողներին և նպաստել սրբագրիչի հետագա մշակմանը և բարելավման աշխատանքներին:

Էլեկտրոնային նոր սրբագրիչի շտեմարանը լիարժեք կերպով արտացոլում է հայերենի արդի վիճակը, քանի որ ներառում է ոչ միայն հայերենի հիմնական բառաֆոնդը, այլև՝

- հատկապես վերջին շրջանում ստեղծված մեծաթիվ նոր բառեր և նորաբանություններ,
- օտարաբանություններ,
- հատուկ անուններ (աշխարհագրական անուններ, անձնանուններ, ազգանուններ),
- հապավումներ,
- համառոտագրություններ:

Գիտական նորություն

1

2

Սույն աշխատանքում «ArmSpell» համակարգը ներկայացվում է որպես հայալեզու սրբագրման նորարարական լուծում, որը՝

- համադրում է կանոնահեն և վիճակագրական մոտեցումները,
- կիրառում է դինամիկ և ընդլայնվող բառային շտեմարան,
- ապահովում է ձևաբանական տարբերակների ավտոմատ գեներացում,
- ունի բաց և հասանելի վեբ միջավայր:

Այս հատկանիշները համակարգը դարձնում են կիրառելի և հեռանկարային լուծում հայերենի թվային մշակման ոլորտում:

Եզրակացություն

Ծրագրաշարը մշակված է այնպես, որ հետագայում հնարավոր է ընդլայնել համակարգի հնարավորությունը՝ ընդգրկելով շարահյուսական, կետադրական և ոճական սխալների ուղղումը: Այն կարելի է գործակցելի դարձնել նաև օտարալեզու սրբագրման համակարգերի հետ, որոնց միջոցով կարելի է կատարել հայերեն տեքստերի սրբագրում [7, 6, 4]:

Էլեկտրոնային նոր սրբագրիչի ստեղծումը էապես կնպաստի

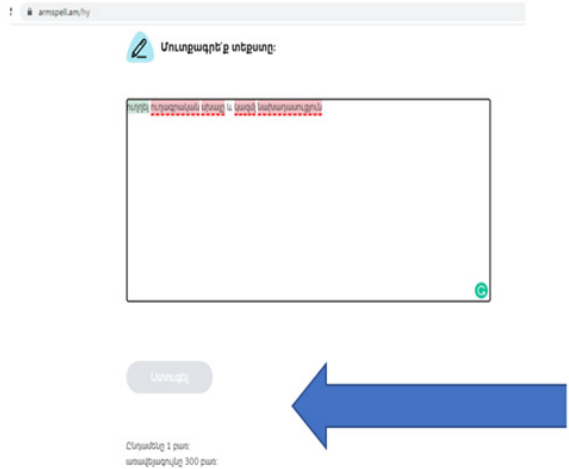
ինչպես լեզվաբանական հետազոտությունների բնագավառում համակարգչային տեխնիկայի կիրառությանը, համակարգչային ծրագրերի միջոցով տեքստերում եղած լեզվական սխալների վերացմանը, այնպես էլ լայն առումով հայերենի՝ որպես համացանցային լեզվի հաջող գործառնությանը: Այն մեծ հեռանկարներ է բացում ինչպես տեսական-լեզվաբանական, այնպես էլ գործնական-կիրառական խնդիրների լուծման համար:

Ծրագիրը կարող է օգտակար լինել թե՛ Հայաստանում, թե՛ Հայաստանից դուրս գտնվող ցանկացած մարդու համար՝ անկախ սեռից, տարիքից, կրթական մակարդակից, բնակության վայրից:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ArmSpell, Հայերեն էլեկտրոնային սրբագրման համակարգ, URL: <https://armspell.am/hy>, դիտման ամսաթիվ՝ 01.02.2026:
2. Kukich K., Techniques for automatically correcting words in text, ACM Computing Surveys, 1992, Vol. 24, No. 4, pp. 377–439.
3. Mitton R., Ordering the suggestions of a spellchecker without using context, Natural Language Engineering, 2009, Vol. 15, No. 2, pp. 173–192.
4. Mozilla Add-ons, Armenian spell checker dictionary, URL: <https://addons.mozilla.org/en-US/firefox/addon/armenian-spell-checker-diction/>, դիտման ամսաթիվ՝ 01.02.2026:
5. Perner P. (Ed.), Advances in Data Mining: Applications and Theoretical Aspects: 10th Industrial Conference, ICDM 2010, Berlin, Germany, July 12–14, 2010, Proceedings, Berlin: Springer, 2010, 522 p.
6. SpellChecker.net, Eastern and Western Armenian spell checker, URL: https://www.spellchecker.net/eastern_and_western_spell_checker.html, դիտման ամսաթիվ՝ 01.02.2026:
7. Stars21, Armenian spell checker, URL: http://www.stars21.com/spelling/armenian_spell_checker.html, դիտման ամսաթիվ՝ 01.02.2026:
8. U.S. Patent No. 6,618,697, Method for rule-based correction of spelling and grammar errors, U.S. Patent and Trademark Office, 2003.

3

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ ԲՈՒՀԵՐՈՒՄ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՃԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՆՈՐ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

ԱՆՆԱ ՂԱՐՍԼՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
լեզուների ամբիոնի դոցենտ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
anna.gharslyan@asue.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-238

Համառոտագիր

Հետազոտության հիմնական նպատակն է գիտական խոսքի ընդհանրականություն հատկանիշի համակարգված ուսումնասիրությունը և դրա մատուցումը տնտեսագիտական ֆակուլտետների ուսանողներին մասնագիտական խոսքի կառուցման օրինակներով:

Աշխատանքի գիտական նորույթը պայմանավորված է տնտեսա-լեզվաբանական մոտեցմամբ, այսինքն՝ միջգիտակարգային այնպիսի համագործակցությամբ, որը թույլ է տալիս լեզվագիտական նյութը բացատրել տնտեսագիտական ոլորտին վերաբերող թիրախային օրինակներով և առաջադրանքներով:

Հոդվածում մանրամասն վերլուծվում է ընդհանրականությունը որպես գիտական խոսքի բովանդակային-իմաստաբանական, լեզվաարտահայտչական և հաղորդակցման գործառական հատկանիշ:

Ուսումնական գործընթացի տեսանելիությունն ու արդյունավետությունն ապահովելու համար առաջարկվում է կիրառել ինտերակտիվ հանձնարարություններ և թվային գործիքներ:

Ընդհանրականության ուսուցման այս մոտեցումը ոչ միայն զարգացնում է ուսանողների ակադեմիական հաղորդակցության հմտությունները, այլև օգնում է հաղթահարել սեփական գիտական խոսքը հանրայնացնելու դժվարությունները՝ մեծացնելով հետաքրքրությունը մասնագիտական հետազոտությունների նկատմամբ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ գիտական ոճ, ընդհանրականություն, տնտեսագիտական խոսք, միջգիտակարգային համագործակցություն, տնտեսալեզվաբանական մոտեցում, մասնագիտական հաղորդակցում:

A NEW APPROACH TO TEACHING THE GENERALIZATION FEATURE OF SCIENTIFIC STYLE IN ECONOMIC UNIVERSITIES

ANNA GHARSLYAN

Armenian State University of Economics

Chair of Languages

PhD in Linguistics, Associate Professor

anna.gharslyan@asue.am

Abstract

The primary objective of the research is the systematic study of the generalisation (abstractness) feature of scientific discourse and its presentation to students of economics faculties through examples of professional speech construction.

The scientific novelty of the work lies in the economolinguistic approach applied in the study, which is implemented through interdisciplinary cooperation. According to this approach, linguistic material is conveyed by transitioning from general scientific norms to specific examples and assignments enriched with economic content.

The article provides a detailed analysis of generalisation as a content-semantic, linguistic-expressive, and communicative-functional characteristic of scientific discourse.

To ensure the visibility and effectiveness of the learning process, the use of interactive assignments and digital tools is proposed.

This approach to teaching generalisation not only develops students' academic communication skills but also helps overcome difficulties in publicising their own scientific discourse, thereby increasing interest in professional research.

Keywords and phrases: Scientific style, generality, economic discourse, interdisciplinary collaboration, econolinguistic approach, professional communication.

НОВЫЙ ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ОСОБЕННОСТЯМ ОБОБЩЕННОСТИ НАУЧНОГО СТИЛЯ В ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВУЗАХ

АННА КАРСЛЯН

Доцент кафедры языков Армянского государственного
экономического университета,
кандидат филологических наук
anna.gharslyan@asue.am

Аннотация

Основная цель исследования — систематическое изучение категории обобщенности (abstractness) научной речи и ее представление студентам экономических факультетов на примерах построения профессиональной речи.

Научная новизна работы заключается в экономолингвистическом подходе, реализованном через междисциплинарное сотрудничество. Согласно этому подходу, лингвистический материал передается путем перехода от общенаучных норм к частным примерам и заданиям, насыщенным экономическим содержанием. В статье подробно анализируется обобщенность как содержательно-семантическая, языково-выразительная и коммуникативно-функциональная характеристика научной речи.

Для обеспечения наглядности и эффективности учебного процесса предлагается использовать интерактивные задания и цифровые инструменты.

Данный подход к обучению категории обобщенности не только развивает навыки академической коммуникации студентов, но и помогает преодолеть трудности в популяризации собственной научной речи, повышая интерес к профессиональным исследованиям.

Ключевые слова и фразы: научный стиль, обобщённость, экономический дискурс, междисциплинарное сотрудничество, экономико-лингвистический подход, профессиональная коммуникация.

Ներածություն

Գիտական ոճի ուսուցումը բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում խիստ արդիական է և անհրաժեշտ, քանի որ համաշխարհային գիտակրթական համակարգի բուռն զարգացումները պահանջում են գիտական միտք շարադրելու լեզվաոճական, մեթոդական և տեխնիկական բարձրակարգ հմտություններ: Ուստի հրատարակվում են միջազգային և տեղական գիտական ուղեցույցներ, հոդվածներ և մենագրություններ [17, 22, 23, 15, 11], ինչպես նաև բուհական համակարգում կազմակերպվում են սեմինարներ, աշխատաժողովներ և համաժողովներ՝ գիտությամբ հետաքրքրվող ուսանողներին ներկայացնելով գիտահետազոտական աշխատանքներ կատարելու սկզբունքներն ու պահանջները (թեմայի ընտրություն, մեթոդաբանության մշակում, հետազոտական նախագծերի պատրաստում, հոդվածի կառուցվածք և այլն) [20, 11, 18, 8]:

Ինչ խոսք, ուղեցույցներն ու նպատակային հանդիպումները խթանում են ուսանողների շահագրգռվածությունն ու հետաքրքրությունը գիտության նկատմամբ, սակայն առանց լեզվաոճական հմտությունների համակարգված զարգացման նրանց առաջին գիտահետազոտական աշխատանքներում

նկատելի կլինեն ոճային թերություններ: Հետևաբար մասնագիտական բանավոր և գրավոր խոսք ձևակերպելու նպատակով առաջարկվում է հայկական բուհական համակարգում գիտական ոճի նորմերի ու կանոնների ուսուցման նոր մոտեցում՝ ուսանողներին լեզվագիտական նյութը հաղորդել մասնագիտական, տվյալ դեպքում՝ տնտեսագիտական խոսքի կառուցման օրինակներով՝ բացահայտելով տվյալ ոլորտին բնորոշ լեզվաոճական առանձնահատկություններն ու հնարավոր շեղումները՝ միաժամանակ զարգացնելով ուսանողների՝ գիտահետազոտական աշխատանքներ գրելու կարողություններն ու հմտությունները:

Հետազոտության գիտական նորույթը միջգիտակարգային համագործակցության հիման վրա լեզվագիտական նյութի հաղորդումն է՝ ընդհանուրից (գիտական նորմեր, կանոններ) մասնավորի (տնտեսագիտական նյութերով հագեցած ներտեքստային օրինակներ, առաջադրանքներ) անցմամբ ու ներկայացմամբ:

Հետազոտության նպատակն է գիտական խոսքի ընդհանրականության հատկանիշի համակարգված ուսումնասիրությունը և տնտեսագիտական ֆակուլտետների ուսանողների համար տվյալ գիտական նյութի՝ նոր մոտեցմամբ մատուցումը:

Գիտական ոճի այսպիսի դասավանդումը՝ որպես մասնագիտական մտածողության և ակադեմիական հաղորդակցության հմտությունների ձևավորման գործընթաց, մեր հեղինակային հայեցակարգի (**հայերենի դասավանդումը որպես աշխատանքային լեզու մասնագիտական բուհերում**) [14, էջ 146] իրականացման հերթական քայլերից մեկն է:

Հայ գիտակրթական ասպարեզում առանձին մասնագիտական լեզուների ուսումնասիրության դեպքերը դեռևս սակավաթիվ են, թեև վերջին տարիներին որոշակի հետազոտական ակտիվություն է նկատվում մասնավորապես իրավագիտության, բժշկագիտության, տնտեսագիտության և ռազմագիտության բառապաշարի, խոսույթի լեզվաոճական հատկանիշների ուսումնասիրման ուղղությամբ, ինչը փաստում է լեզվաբանության հետաքրքրությունների սահմանների ընդլայնման մասին: Նշված ոլորտներն անմիջականորեն առնչվում են պետական կառավարման, հանրային անվտանգության, առողջապահության, տնտեսության և իրավունքի ոլորտների հետ: Դրանց լեզվական ձևակերպումների ճշգրտությունը անհրաժեշտ է ոչ միայն գիտական, այլև գործնական և իրավական տեսանկյունից: Ուսումնասիրությունները գրված են մասնավորապես մասնագիտական և գիտահանրամատչելի ոճով, առնչվում են բժշկագիտական լեզվի ուսուցման խնդիրներին [17], իրավական լեզվի բառապաշարի պատմահամեմատական քննությանը [15, 1], իրավական խոսույթի լեզվաոճական հատկանիշներին [21], առողջապահական ոլորտի թարգմանական հարցերին [23], տնտեսագիտական տերմինահամակարգի՝ լեզվաբանական մեթոդաբանությամբ քննությանը [13, 22] ժամանակակից հայերենի ռազմագիտական բառապաշարի կատարելագործման ուղիներին [9] և այլ նեղ մասնագիտական լեզվաբանական հարցերի: Այս բնույթի հետազոտական աշխատանքները մասնավորապես հոդվածներ և մենագրություններ են, որոնք օժանդակում են գիտական ոլորտի ներկա և հաջորդ սերունդներին նոր ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով:

Հետազոտության մեթոդաբանություն

Հետազոտությունն իրականացվել է միջգիտակարգային համագործակցության սկզբունքով՝ համադրելով լեզվաբանական և տնտեսագիտական գիտակարգերը: Այս մոտեցումը թույլ է տալիս գիտական ոճի տեսական նորմերը դիտարկել ոչ թե մեկուսացված, այլ տնտեսագիտական խոսքի կառուցման օրինակներով:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են հետևյալ մեթոդները.

1. Համադրական և վերլուծական մեթոդներ. դրանց միջոցով քննվել են գիտական ոճի ընդհանուր հատկանիշները և բացահայտվել դրանց դրսևորման առանձնահատկությունները տնտեսագիտական տեքստերում:

2. Նկարագրական մեթոդ. կիրառվել է նկարագրելու գիտական խոսքի ընդհանրականություն լեզվաբանական և գործառական դրսևորումները:

3. Դեդուկտիվ և ինդուկտիվ մեթոդներ. հետազոտությունն իրականացվել է ընդհանուրից (գիտական ոճի նորմեր) դեպի մասնավորը (տնտեսագիտական նյութերով հագեցած օրինակներ) անցմամբ, ինչպես նաև առանձին փաստերի հիման վրա ընդհանրացումներ կատարելու եղանակով:

Որպես հետազոտության նյութ ծառայել են տնտեսագիտական տերմինահամակարգը, ինչպես նաև մասնագիտական հոդվածներից քաղված օրինակները:

Մեթոդաբանության կարևոր բաղադրիչ է նաև տեսական նյութի մատուցման և գործնական հմտությունների ամրապնդման զուգակցումը: Այդ նպատակով առաջարկվում է կիրառել ինտերակտիվ հանձնարարություններ և թվային գործիքներ, օրինակ՝ Kahoot և Quizizz հարթակները, որոնք ապահովում են ուսուցման գործընթացի տեսանելիությունն ու արդյունավետությունը:

Այս համալիր մեթոդաբանությունը նպատակ ունի զարգացնել ուսանողների՝ գիտական նյութը մասնագիտական համատեքստում շարադրելու լեզվառձական հմտությունները:

Վերլուծություն: Գիտական ոճը գրական լեզվի գործառական ոճերից մեկն է, որը կիրառվում է գիտական մտածողության, հետազոտական արդյունքների և մասնագիտական նյութերի փոխանցման նպատակով: Առավելապես գործածվում է գրավոր խոսքում և ունի հիմնականում մենախոսական բնույթ: Ձևավորվում է գրական լեզվի օրինաչափություններով, կառուցվում տրամաբանված, կուռ և հետևողական դատողություններով, հենվում փաստերի ու փաստարկների, եզրահանգումների վրա [7, էջ 39]: Գիտական մտքի շարադրման սկզբունքներն ու պահանջներն ընդհանուր են բոլոր գիտաձյուղերի համար, քանի որ ունեն մեկ միասնական նպատակ՝ ստեղծել օբյեկտիվ, փաստարկված, տրամաբանական կառուցվածք ունեցող գրավոր խոսք, որն արդյունավետորեն կհաղորդվի, կընկալվի, կվերարտադրվի ու կկիրառվի գիտությամբ զբաղվող ներկա և հաջորդ սերունդների համար:

Սակայն գիտական միասնական ոճը չի բացառում լեզվառձական, մեթոդական տարբերություններ գիտաձյուղերի միջև, ինչը պայմանավորված է տվյալ ոլորտի գիտական մտածողությամբ, հաղորդակցման խնդիրներով և դրանց լուծման եղանակներով: Սույն դիտարկումը լավագույնս երևում է հասարակագիտական (տնտեսագիտություն, սոցիոլոգիա, քաղաքականություն), բնագիտական (ֆիզիկա, մաթեմատիկա, քիմիա, ինֆորմատիկա) և հումանիտար (լեզվաբանություն, գրականագիտություն, պատմություն) գիտությունների գիտաոճերի հակադրության մեջ:

Աղյուսակ 1.

Տարբեր գիտությունների գիտական ոճի բնորոշիչ առանձնահատկությունները

Գիտություն	Գիտական ոճի հիմնական բնութագրիչներ
Տնտեսագիտություն	վիճակագրական տվյալներ, ցուցանիշներ, աղյուսակներ, գրաֆիկներ, դիագրամներ, պատճառահետևանքային կապակցությունների ակտիվ կիրառություն,
Ֆիզիկա	սահմանումների գերակշռություն, օրենքների, բանաձևերի, տեսությունների հաջորդական ներկայացում, հիփոթեզի ստուգում փորձով
Գրականագիտություն	բնագրային փաստեր, մեջբերումներ լեզվաոճական և կառուցվածքային միավորներ քննադատական-վերլուծական և համադրական դատողություններ

Չնայած ոճական յուրահատկություններին՝ սույն և մնացած գիտությունների գրական լեզուն ձևակերպվում է գիտական ոճի հիմնական հատկանիշ-արժանիքների հիման վրա: Դրանք են՝

- **ընդհանրականություն,**
- **ճշտություն**
- **ճշգրտություն,**
- **տրամաբանություն [2, էջ 14]:**

Տնտեսագիտությունը գիտական ոճի համընդհանուր նորմերն ու հիմնական հատկանիշները իրացնում է իր գիտաոճային առանձնահատկություններին համապատասխան՝ ապահովելով գիտական մտքի օրինաչափ ձևակերպում:

Ներկայացնենք տնտեսագիտական խոսքում գիտական ոճի հիմնական հատկանիշներից ընդհանրականության ուսումնասիրությունն ու ուսուցման եղանակները՝ բացահայտելով մասնագիտական խոսքի լեզվաոճային շեղումներն ու առանձնահատկությունները:

Հավելենք, որ հոդվածը դիտարկվելու և կիրառվելու է որպես դասախոսություն՝ ուղեկցված անհատական և թիմային համապատասխան առաջադրանքներով, սահիկաշարով, որոնք ավելի ընկալելի և տեսանելի կդարձնեն տեսական նյութի հաղորդումը:

1. Ընդհանրականություն

Սա գիտական ոճի այն հատկանիշն է, համաձայն որի՝ մասնագիտական խոսքը կառուցվում է օրինաչափ՝ գիտական նորմերի և կանոնների ձևակերպմամբ, համընդհանուր գիտելիքի հիման վրա, օբյեկտիվությամբ, ընդհանուր հասկացությունների և տերմինների կիրառմամբ, փաստերի և ապացույցների հիմնավորմամբ՝ զերծ մնալով սուբյեկտիվ, թեական մտքերից ու ընկալումներից:

Ընդհանրականությունը, լինելով գիտական խոսքի կարևորագույն բաղադրիչ, նպատակահարմար է ներկայացնել լեզվաբանական և գործառական հետևյալ խմբավորմամբ.

1. Ընդհանրականությունը՝ որպես գիտական խոսքի բովանդակային-ինաստիպանական հատկանիշ

Գիտական խոսքում ընդհանրականությունը դրսևորվում է իրականության մեջ առկա հասկացությունները որպես կրկնվող, օրինաչափ և տիպաբանական երևույթներ ներկայացնելու միտումով: Սույն հատկանիշի նպատակն է ոչ թե նկարագրել, այլ բացահայտել ուսումնասիրվող երևույթների մասնագիտական ընդհանուր նշանակությունը, գործառույթներն ու փոխկապակցվածությունը այլ երևույթների հետ: Գիտական միտքը շարադրվում է **վերացական հասկացությունների գերակշռությամբ**, որոնք արտահայտում են ընդհանրացված գիտելիք և ապահովում գիտական հաղորդակցման օբյեկտիվությունն ու համընդհանուր հասկացողությունը: Օրինակ՝

Համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ) մակրոտնտեսական ընդհանրացված ցուցանիշ է, որն արտացոլում է տվյալ երկրի տնտեսության բոլոր ձյուղերում որոշակի ժամանակահատվածում արտադրված ապրանքների ու ծառայությունների ընդհանուր արժեքը [4, էջ 174]:

Այս ձևակերպման մեջ ՀՆԱ-ն սահմանվում է որպես մակրոտնտեսական ցուցանիշ, որը ներկայացնում և համեմատում է տնտեսական տարբեր համակարգերի ակտիվության մակարդակը:

Նույնպիսի վերացական հասկացություններ են անվանում *գնաձ, գնանկում, ֆինանսական ձգնաժամ, մրցակցություն, ցլերի շուկա* տերմինները, որոնք գործածվում են տնտեսական կյանքում ընդհանուր օրինաչափությունների բացահայտման նպատակով:

Ընդհանրականությունը բովանդակային մակարդակում ունի մեկ այլ առանձնահատկություն. այն որոշակի փաստերի բացահայտմամբ կարող է դրսևորվել որպես ընդհանրացնող գործառույթ: Այսպես՝

Վերջին ամիսներին աշխատավարձերի աճի տեմպի դանդաղումը, զբաղվածության մակարդակի նվազումը և սպառողական պահանջարկի կրճատումը փաստում են աշխատանքային շուկայի թուլացումը:

Սույն ձևակերպման մեջ 3 որոշակի փաստեր դառնում են մեկ ընդհանուր երևույթի բացահայտման ընդհանրական հիմք:

2. Ընդհանրականությունը՝ որպես գիտական խոսքի լեզվաարտահայտչական հատկանիշ

Գիտական խոսքում ընդհանրականությունը դրսևորվում է մեծ մասամբ **գիտական տերմինաբանությամբ**, քանի որ տերմիններն ունեն ընդհանրական բնույթ և միանշանակ արժեք [2, էջ 15], օրինակ՝ *փոխարժեք, դրամական հոսք, ազգային եկամուտ* և այլն, **օբյեկտիվություն, չեզոքություն հաղորդող բառերով, կապակցություններով և արտահայտություններով**, որոնք ընդգծում են գիտական խոսքի փաստարկված և հիմնավորված լինելը, ինչպես՝ *առհասարակ, սովորաբար, ընդհանրապես, հիմնականում, ընդհանուր առմամբ, մեծ մասամբ, որպես կանոն, ըստ էության, ըստ որի, համաձայն որի, ըստ այդմ, ուսումնասիրությունները վկայում են..., սույն հետազոտության նպատակն է վերլուծել..., արդյունքները ցույց են տալիս..., հետազոտողների մեծ մասը պնդում է..., մասնագիտական խոսքին հատուկ օրինակներ՝ համաձայն Համաշխարհային բանկի հետազոտության..., համաձայն ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների..., ըստ Զրոսաշրջության*

և ճանապարհորդության համաշխարհային խորհրդի վերջին ցուցանիշների..., համաձայն ուսումնասիրված մոդելի արդյունքների... և այլն: Մեջբերենք.

Փորձագիտական հարցման արդյունքների համաձայն՝ 44.74%-ը չի օգտվում ՀՀ էլեկտրոնային առողջապահության միասնական համակարգից անձնական տեղեկատվության պահպանման նպատակով [6, էջ 94]:

Գիտական խոսքին ընդհանրականություն և վերացականություն են հաղորդում նաև **բայանուններն ու վերացական գոյականները**, որոնք արտահայտում են կրկնվող կամ տիպային հասկացություններ, ինչպես՝ *գարգացում, ձեռքբերում, սահմանափակում, նշանակություն, համակարգ, գործընթաց, միություն, գործոն, գործառույթ, առնչություն, անհրաժեշտություն, կարևորություն, արդյունավետություն, մարտահրավեր* և այլն: Այս շարքը համալրում են նաև այն տերմինային լեզվամիավորները, որոնք բայանուններ և վերացական գոյականներ են, օրինակ՝ *կառավարում, ներդրում, ֆինանսավորում, գնանկում, կայունություն, գնաձ, բիզնես* և այլն:

Քերականական կառույցները ևս կարևոր դեր են խաղում ընդհանրականության լեզվական իրացման մեջ՝ ապահովելով գիտական խոսքի չեզոք և օբյեկտիվ բնույթը: Գործողության ընդհանրականությունը դրսևորվում է **ա. չեզոքություն արտահայտող դիմավոր բայերով**, օրինակ՝ *կիրառվում է, ուսումնասիրվում են, արձանագրվում են, վկայում են, բ. բաղադրյալ ստորոգյալներով*, օրինակ՝ *պետք է, անհրաժեշտ է, կարելի է, կարող է (դիտարկել, փաստել, ներկայացնել)*: Մեջբերենք.

Եկամուտների բեռնացումն **արտահայտվում է** նաև Պալմայի գործակցի միջոցով, որը **որոշվում է** բնակչության ամենահարուստ 10 %-ին և ամենաաղքատ 40 %-ին բաժին ընկնող եկամուտների հարաբերությամբ [10, էջ 10]:

Անասնաբուծությունից ստացվող համախառն արտադրանքի ներկայիս ծավալները **չեն կարող բավարարել** հանրապետության ազգաբնակչության պահանջները [3, էջ 36]:

Քննարկենք նույն բովանդակությունն արտահայտող, բայց ոճական տարբերություն ունեցող 2 նախադասություն:

Ձևակերպում	Ոճական բնութագիր
Ես կարծում եմ, որ Հայաստանի շուկան վատ վիճակում է:	Գիտական ոճի նորմերի խախտում - Նախադասությունը սուբյեկտիվ մտքի արտահայտում է (Ես կարծում եմ...): - Միտքը հիմնավորված չէ: - Ընդհանրական և մասնագիտական բառեր (բացառությամբ շուկա բառի) ու կապակցություններ գործածված չեն: - Գրված է խոսակցական ոճով:

• Համաձայն 2023–2025 թվականների տնտեսագիտական ցուցանիշների համապարփակ վերլուծությանը՝ Հայաստանի Հանրապետությունում առկա են շուկայի անկման միտումներ (տե՛ս Աղյուսակ 1):	Գիտական ոճի նորմերի պահպանում • Նախադասությունը ձևակերպված է ընդհանրական ոճով՝ բացակայում են սուբյեկտիվ կարծիք արտահայտող բառեր և արտահայտություններ: • Միտքը հիմնավորված է, ներկայացված է Աղյուսակ 1-ում: • Նախադասության մեջ առկա են ընդհանրական և մասնագիտական կապակցություններ, վերացական գոյականներ՝ <i>համաձայն տնտեսագիտական ցուցանիշների համապարփակ վերլուծությանը, շուկայի անկում, միտում</i>: • Գիտական խոսքում հատուկ անունները գրվում են իրենց պաշտոնական անվամբ (Հայաստանի Հանրապետություն):

3. Ընդհանրականությունը՝ որպես գիտական խոսքի հաղորդակցման գործառական հատկանիշ

Գիտական հաղորդակցության գլխավոր նպատակն է գիտելիքի փոխանցումը, տարածումն ու վերարտադրումը գիտական հանրության լայն շրջանակի համար: Ընդհանրականության միջոցով նյութը հաղորդվում է ոչ թե հեղինակի սուբյեկտիվ, այլ ընդհանուր գիտական դիրքորոշմամբ, որը ձևավորվում է օրինաչափությունների և պատճառահետևանքային կապերի բացահայտմամբ, փաստերի և վերլուծությունների ներկայացմամբ՝ բացառելով հուզականությունն ու սուբյեկտիվ գնահատումը: Այսպես՝ տնտեսագիտական խոսքում ընդհանրականության հաղորդակցման գործառույթը ուղղված է ոչ թե որոշակի հասցեատիրոջ, այլ ազգային և միջազգային գիտական հանրությանը: Այդ նպատակով կիրառվում են մասնագիտական ընդհանուր հասկացություններ, մոդելներ, չափանիշներ, վերլուծական տվյալներ և ցուցանիշներ: Օրինակ՝

«Global Justice Now» միջազգային հետազոտական ընկերության տվյալների համաձայն՝ 2018 թ. տվյալներով աշխարհի 200 տնտեսական միավորներից եկամտի մեծությամբ 157–ը եղել են վերազգային կորպորացիաները, այլ ոչ թե պետությունները [5, էջ 114]:

Ընդհանրականության սույն հատկանիշը նպաստում է գիտական հաղորդակցության արդյունավետությանը՝ գիտելիքը դարձնելով համընդհանուր գիտական արժեք:

Ընդհանրականության դասավանդումը՝ տնտեսագիտական խոսքի կառուցման օրինակներով, ուղեկցվում է յուրաքանչյուր ենթաթեմային համապատասխան առաջադրանքներով և ամփոփվում հարցուպատասխանով կամ ինտերակտիվ հանձնարարություններով (խաղ, թեստ՝ Kahoot, Quizizz թվային գործիքներով): Օրինակ՝

1. Տրված նախադասություններում գտնել այն բառերն ու կապակցությունները, որոնք խախտում են գիտական ոճի ընդհանրական բնույթը:

1.1. Օգտվելով հուշող բառերից ու կապակցություններից՝ վերաձևակերպել նախադասությունները՝ վերականգնելով դրանց ընդհանրականությունը:

ա. Մեր գնահատմամբ հայկական սփյուռքը վիթխարի դերակատարում ունի երկրի տնտեսական զարգացման մեջ:

(համաձայն, Համաշխարհային բանկի հետազոտություն, ցուցանիշ, նշանակալի, դեր խաղալ, տնտեսություն, գործընթաց)

Համաձայն Համաշխարհային բանկի հետազոտության ցուցանիշների՝ հայկական սփյուռքը նշանակալի դեր է խաղում երկրի տնտեսության զարգացման գործընթացում:

2. «Բանքեր ՀՊՏՀ» գիտական հանդեսի տրված հոդվածից դուրս գրել ընդհանրական միտք արտահայտող բառեր, կապակցություններ և արտահայտություններ պարունակող նախադասություններ:

3. Տրված տեքստերից դուրս գրել բայանուններ և վերացական գոյականներ:

ա. Փողի ժամանակային արժեքի տեսությունը չի հակասում կայուն զարգացման գաղափարին:

բ. Թվայնացման միտումներն առանցքային նշանակություն ունեն ինչպես Հայաստանի տնտեսության, այնպես էլ թվային հասարակության ձևավորման համատեքստում:

Եզրակացություն

Միջգիտակարգային համագործակցությամբ ուղեկցվող նոր մոտեցումը ապահովում է գիտական ոճի ընդհանրականություն հատկանիշի արդյունավետ ուսուցում տնտեսագիտական բուհերի ուսանողության համար, մեծացնում նրանց հետաքրքրությունը մասնագիտական հետազոտական աշխատանքներ կատարելու ուղղությամբ, կուտակում գիտական խոսք շարադրելու նոր գիտելիքներ ու փորձ՝ այսկերպ հաղթահարելով 1-ին հեղինակային գիտական խոսք հանրայնացնելու դժվարությունները:

Տեսական և գործնական նյութերի համադրությամբ շարադրված սույն աշխատանքը ընդգծում է ընդհանրականության անփոխարինելի ներկայությունը գիտական խոսքում, հաղորդում դրա կիրառման եղանակները՝ նյութն ուսուցանելով ու ամրապնդելով մասնագիտական գրականության, բառապաշարի հիմքով կազմված օրինակներով և առաջադրանքներով:

Սույն հետազոտությունը ոչ միայն կօժանդակի գիտական ոլորտում նոր ուսումնասիրություններ կատարելուն, այլև կծառայի որպես դասախոսական նյութ ուսանողների համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

- Աբաջյան Ա., Մանուկ Աբեղյանի ռուս-հայերեն իրավաբանական առձեռն բառարանը // Բանքեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2024, հ. 3, էջ 6-15:
- Աբրահամյան Ս. Գիտական ոճը և նրա առանձնահատկությունները // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 3, Երևան, Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների ակադեմիա, 1982, էջ 14-26:
- Ալեքսանյան Վ., Հովհաննիսյան Դ., Մատինյան Ա., Ղուկասյան Ա., Ֆուրաժային հացահատիկի արտադրության զարգացման հեռանկարները ՀՀ պարենային անվտանգության ապահովման համատեքստում // Բանքեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ. Տնտեսագիտություն, 2022, 13(3), էջ 32-44:
- Բայադյան Ա., Ֆինանսական բացատրական բառարան, Երևան, Ատողիկ, 2004, 334 էջ:
- Գևորգյան Գ., ՀՀ տնտեսական ինքնիշխանության հիմնահարցերը արտաքին

տնտեսական հարաբերությունների համատեքստում // Բանբեր ՀՊՏՀ, 2022, (3), էջ 112-130:

6. Գևորգյան Ռ., Սարգսյան Վ., Ավետիսյան Կ., Մինասյան Կ., Թվային փոխակերպումների զարգացման միտումները ՀՀ-ում // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ. Տնտեսագիտություն, 2022, 13(3), էջ 92-101:
7. Եզեկյան Լ., Ոճագիտություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2006, 376 էջ:
8. Երևանի պետական համալսարան, Ինչպես գրել գիտական հոդված // URL: <https://www.y-su.am/news/How-to-write-scientific-articles>, 10.02.2026:
9. Խաչատրյան Ա., Ժամանակակից հայերենի ռազմագիտական բառապաշարի կատարելագործման ուղիները // Հայերենագիտության արդի հիմնահարցեր (գիտաժողովի նյութեր), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, 2023, էջ 114-119:
10. Խառատյան Ա., Գալստյան Ա., Եկամուտների անհավասարության և աղքատության արդի միտումները // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հասարակական գիտություններ. Տնտեսագիտություն, 2022, 13(3), էջ 76-91:
11. Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Գիտահետազոտական աշխատանքի հիմունքները՝ մեկ հանդիպման շրջանակում // URL: <https://asue.am/news/one-informational-meeting>, 15.12.2025
12. Հովհաննիսյան Գ., Գալստյան Ն., Սողոմոնյան Մ., Մալխասյան Մ., Գիտահետազոտական աշխատանք կատարելու սկզբունքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, 72 էջ:
13. Ղարսյան Ա., Տնտեսագիտական բառապաշարի դասավանդումը լեզվաբանական մեթոդաբանությամբ (դասախոսություններ), Երևան, Լուսակն, 2023, 112 էջ:
14. Ղարսյան Ա., Տնտեսագիտական բուհերում հայերենի դասավանդման նոր մոտեցումներ // Սերգեյ Աբրահամյանի ծննդյան 100-ամյակի նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ԳԱԱ ԼԻ հրատ., 2025, էջ 139-149:
15. Ղարսյան Ա., Արդի հայերենի իրավաբանական տերմինները, Երևան, Լուսակն, 2022, 176 էջ:
16. Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան, Ինչպես գրել գիտական հոդված, 2022 // URL: <https://sp.nuaca.am/index.php/sp/libraryFiles/downloadPublic/1>:
17. Սուքիասյան Հ., Թոռոնյան Ն., Բժշկագիտական լեզվի ուսուցման խնդիրները // Բժշկություն, գիտություն և կրթություն, 37, 2024, մայիս, էջ 115-119:
18. Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան, «Ինչպես գրել գիտական հոդված. գիտահետազոտական աշխատանքի մեթոդաբանություն» թեմայով սեմինար // URL: https://brusov.am/hy/content/_inchpe_s_grel_gitakan_hodvats_gitahetazotakan_ashkhatanqi_metodabanutyun_temayov_seminar/, 26.03.2025:
19. Alencar M. S. D. & Alencar T. T. D. Scientific Style in English (1st ed.). River Publishers, 2017, 154 p. // URL: <https://doi.org/10.1201/9781003339366>
20. Central University of Europe, Research week for students 2025 was held // URL: <https://cue.edu.ge/en/research-week-for-students-2025-was-held-at-central-university-of-europe/>, 10.02.2026.
21. Gasparyan S., Hayrapetyan Z., Discourse at the crossroads of language and law // Folia Anglistika, 2023, 19(2), pp. 13-27 // URL: <https://doi.org/10.46991/AFA/2023.19.2.013>.
22. Gharslyan A., Terminological investigation into the domain of economic phrases // Messenger of ASUE, 2024, 3, pp. 106-117:
23. Hovhannisyan G., Vahanyan A., Tatevyan H. Features of translation and training of interpreters in the healthcare sector // Armenian Journal of Health & Medical Sciences (AJHMS), 2023, Vol. 3, No. 2 (III), pp. 56-66.
24. Huguet J., Gaya J. M., Rodríguez-Faba O., Breda A., Palou J., The style of scientific communication // Actas Urológicas Españolas (English Edition), 2018, 42(6), pp. 357-362 // URL: <https://doi.org/10.1016/j.acuro.2018.02.013>.
25. Picardi N., Rules to be adopted for publishing a scientific paper // Annali Italiani di Chirurgia, 2016, 87, pp. 1-3

**ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ ՀԱՅՐԵՆԻՔ
ՎԵՐԱԴԱՐՁՈՂ ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ՝ ԵՐԿԼԵԶՎՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ԲԱԶՄԱԼԵԶՎՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ԴՈՆԱՐԱ ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ

Անատոլ Ֆրանսի անվան ֆրանսիական միջազգային կրթահամալիրի
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի,
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի հայցորդ
donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-249

Համառոտագիր

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել երկլեզվության կամ բազմալեզվության պայմաններում արտասահմանից Հայաստան վերադարձողների (ֆրանսիական կրթական հաստատության սովորողներ) ինքնության ձևավորման բարդ ընթացքը՝ դիտարկելով լեզվական փորձառությունների և մշակութային անցումների ազդեցությունը նրանց ինքնագիտակցության վրա:

Հետազոտության ընթացքում բացահայտվել է, որ վերադարձողների երկու հիմնական խմբերը՝ բուն Սփյուռքի ներկայացուցիչները և որոշ ժամանակով արտերկրում սովորելու կամ այլ նպատակներով բնակված ու վերադարձած հայաստանցիները մայրենիին և իրենց ազգային ինքնությանը վերաբերող հարցերում ունեն արմատապես տարբեր ընկալումներ: Սփյուռքից վերադարձածների դեպքում ինքնությունն ի սկզբանե հիբրիդային է, քանի որ նրանց դեպքում ինքնությունը ձևավորվել է երկու մշակույթների միջև: Մյուս խմբի դեպքում օտար միջավայրում ինքնության ձևավորումն ուղեկցվել է ազգային պատկանելության զգացման ժամանակավոր մթազնամաբ և պատկանելության երկվությանը, որը վերադարձից հետո վերածվում է ինքնության ձգնաժամի: Վերադարձողները հաճախ բախվում են հայրենիքում իրենց որպես «այլ» ընկալելու իրողությանը, ինչն առաջացնում է սոցիալ-հոգեբանական լարվածություն և «ինքնության բանակցման» անհրաժեշտություն: Հետազոտության մեջ հաստատվում է, որ վերադարձողների ինքնության ձևավորումը շարունակական և դինամիկ գործընթաց է, որն անցնում է երեք փուլով՝ ձևավորում օտար միջավայրում, վերադարձ ու վերափոխաստավորում, համադրում կամ հիբրիդացում: Հիբրիդ ինքնությունը չի դիտարկվում որպես ժամանակավոր երևույթ, այլ որպես նոր որակի ինքնություն, որը միավորում է տարբեր լեզվամշակութային փորձառությունները: Այս փուլում լեզուն դառնում է ինքնության սինթեզի հիմնական գործոնը, որտեղ անհատները հաճախ չեն տարբերակում իրենց լեզվական համակարգերը՝ դրանք ընկալելով որպես մեկ ամբողջական հաղորդակցական հոսք: Վերջնարդյունքում լեզուն հանդես է գալիս ոչ միայն որպես հաղորդակցման միջոց, այլ որպես ինքնության կառուցման գործիք, որը պահպանում է հիշողությունը, ապահովում սոցիալական հարմարվողականություն և բացում ինքնարտահայտման նոր հորիզոններ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ երկլեզվություն, բազմալեզվություն, ինքնության ձևավորում, հիբրիդ ինքնություն, վերադարձի փորձառություն, լեզվամշակութային միջավայր, մշակութային անցումներ, ինքնության ձգնաժամ, լեզու և ինքնություն:

PERCEPTIONS OF IDENTITY AMONG STUDENTS RETURNING TO THEIR HOMELAND FROM ABROAD IN THE CONTEXT OF BILINGUALISM AND MULTILINGUALISM

DONARA MNATSAKANYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

Language Institute named after H. Acharyan

PhD student

Lycée français Anatole France,

Teacher of Armenian language and literature

donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

Abstract

The primary objective of this research is to investigate the complex process of identity formation among individuals returning to Armenia from abroad—specifically students of a French educational institution—within the context of bilingualism or multilingualism. The study examines the impact of linguistic experiences and cultural transitions on their self-consciousness. Research findings reveal that the two main groups of returnees—representatives of the traditional Diaspora and Armenian nationals who resided abroad for education or other purposes—possess radically different perceptions regarding their mother tongue and national identity. For returnees from the Diaspora, identity is inherently hybrid, as their development occurred between two distinct cultures. Conversely, for the second group, identity formation in a foreign environment was often accompanied by a temporary blurring of national belonging and a duality of loyalty, which transforms into an identity crisis upon their return. These returnees frequently encounter being perceived as “others” in their own homeland, leading to socio-psychological tension and the necessity for the “negotiation of identity”. The study confirms that the formation of returnee identity is a continuous and dynamic process consisting of three stages: formation in a foreign environment, return and re-evaluation, and synthesis or hybridisation. Hybrid identity is not viewed as a transient phenomenon but as a new quality of identity that integrates diverse linguacultural experiences. At this stage, language becomes the fundamental factor of identity synthesis, where individuals often do not differentiate between their linguistic systems, perceiving them as a single, unified communicative flow. Ultimately, language serves not only as a means of communication but as a tool for identity construction that preserves memory, ensures social adaptation, and opens new horizons for self-expression.

Keywords and phrases: Bilingualism, multilingualism, identity formation, hybrid identity, return migration experience, linguistic and cultural environment, cultural transitions, identity crisis, language and identity.

**ВОСПРИЯТИЕ ИДЕНТИЧНОСТИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ,
ВОЗВРАЩАЮЩИХСЯ НА РОДИНУ ИЗ-ЗА РУБЕЖА, В УСЛОВИЯХ
БИЛИНГВИЗМА И МНОГОЯЗЫЧИЯ
ДОНАРА МНАЦАКАНЯН**

Преподаватель армянского языка и литературы в школе

Lycée français Anatole France

Аспирант Института языка НАН РА

donara.mnatsakanyan@edu.isec.am

Аннотация

Цель данного исследования заключается в изучении сложного процесса формирования идентичности лиц, возвращающихся в Армению из-за рубежа (на примере учащихся французского образовательного комплекса), в условиях билингвизма или многоязычия. В работе рассматривается влияние языкового опыта и культурных переходов на их самосознание. В ходе исследования было выявлено, что две основные группы репатриантов — представители классической диаспоры (Спюрка) и граждане Армении, проживавшие за границей с целью обучения или по иным причинам, — демонстрируют радикально различное восприятие вопросов, касающихся родного языка и национальной идентичности. В случае репатриантов из диаспоры идентичность изначально является гибридной, так как их становление происходило на стыке двух культур. У представителей второй группы формирование идентичности в иноязычной среде сопровождалось временным ослаблением чувства национальной принадлежности и дуализмом лояльности, что по возвращении на родину трансформируется в кризис идентичности. Возвращающиеся лица часто сталкиваются с тем, что на родине их воспринимают как «чужих», что порождает социально-психологическую напряженность и необходимость «переговоров об идентичности». В исследовании утверждается, что формирование идентичности репатриантов является непрерывным и динамичным процессом, проходящим через три этапа: формирование в иностранной среде, возвращение и переосмысление, а также синтез или гибридизация. Гибридная идентичность рассматривается не как временное явление, а как идентичность нового качества, объединяющая различные лингвокультурные опыты. На данном этапе язык становится ключевым фактором синтеза идентичности, при котором индивиды зачастую не разграничивают свои языковые системы, воспринимая их как единый коммуникативный поток. В конечном итоге язык выступает не только средством общения, но и инструментом конструирования идентичности, который сохраняет память, обеспечивает социальную адаптацию и открывает новые горизонты самовыражения.

Ключевые слова и фразы: билингвизм, многоязычие, формирование идентичности, гибридная идентичность, опыт возвращения, культурно-языковая среда, культурные переходы, кризис идентичности, язык и идентичность.

Ներածություն

Լեզուն մարդկային գոյության ամենախոր ինքնարտահայտման ձևերից մեկն է. այն ոչ միայն հաղորդակցման գործիք է, այլև մարդու և համայնքի ինքնության կառուցման հիմնական հիմքը: Դարերի ընթացքում լեզուն դիտվել է որպես ազգի հոգևոր ու մշակութային հիշողության կրող, իսկ ազգային ինքնությունը՝ որպես լեզվով արտահայտվող համատեղ գիտակցություն: Այս մտահղացումը խոր արմատներ ունի ինչպես եվրոպական, այնպես էլ արևելյան գիտական ավանդույթներում՝ սկսած Հերդերի և Հումբոլդտի լեզվաբանական ռոմանտիզմից մինչև ժամանակակից հանրալեզվաբանական մոտեցումները, որոնք լեզուն ընկալում են որպես հասարակական ու քաղաքական երևույթ:

Լեզվի և ինքնության փոխկապակցվածությունը հատկապես ընդգծվում է փոքր ժողովուրդների և միգրացիոն փորձառություն ունեցող համայնքների դեպքում, որտեղ լեզուն դառնում է ազգային գոյության և հիշողության պահպանման միջոց: Հայերենը, օրինակ, Սփյուռքի պայմաններում դարձել է համահայկական ինքնության առանցքային խորհրդանիշ՝ ապահովելով մշակութային շարունակականություն՝ տարածքային բաժանման պայմաններում: Նման օրինաչափություն կարելի է տեսնել նաև այլ ժողովուրդների՝ իռլանդացիների, հրեաների, իսրայելցիների, բասկերի կամ ֆինների դեպքում, որտեղ լեզվի վերակենդանացումն ընկալվել է որպես ինքնության վերականգնման և ազգային դիմադրության խորհրդանիշ:

Բազմալեզու կամ երկլեզու միջավայրերում, սակայն, լեզուն դադարում է լինել միայն ազգային պատկանելության նշան: Այն վերածվում է ինքնության համադրման կամ, այսպես կոչված, «բանակցման (negotiation of identity) տարածքի», որտեղ անհատը մշտապես ընտրության առաջ է կանգնում՝ որ լեզվով մտածել, արտահայտվել: Այս անցումը լեզվից լեզու միայն լեզվաբանական երևույթ չէ. այն ներառում է հուզական, մշակութային և սոցիալական շերտեր, որոնք ձևավորում են ինքնության շարժուն ու բազմաշերտ կառուցվածքը:

Այս խնդիրը բազմիցս դարձել է ժամանակակից լեզվաբանական և մշակութաբանական հետազոտությունների առանցք: Ճապոնացի գիտնական Յասուկո Կաննոն, օրինակ, իր «Negotiating Bilingual and Bicultural Identities» աշխատության մեջ ուսումնասիրում է արտասահմանից Ճապոնիա վերադարձող երկլեզու ուսանողների ինքնության վերաիմաստավորման գործընթացը: Նրա դիտարկմամբ՝ լեզվական անցումները հաճախ ուղեկցվում են ինքնության ձգնաժամով, բայց նաև ստեղծում են նոր՝ հիբրիդ ինքնության ձևեր, որոնք միավորում են երկու մշակույթների տարրերը [1]:

Բոննի Նորթոնը, լեզվի և ինքնության դինամիկ կապի տեսության հեղինակներից մեկը, ընդգծում է, որ լեզուն սովորելը միայն հմտությունների ձեռքբերում չէ. այն նաև ինքնության ձևավորման միջոց է: Ըստ նրա՝ յուրաքանչյուր սովորող լեզվի մեջ ունենում է ոչ միայն ժամանակի և գիտելիքի, այլև իր «ինքնության ներդրումը» (investment), քանի որ լեզուն իր հերթին բացում է հասանելիություն մշակութային ռեսուրսներին և սոցիալական կապիտալին: Այս մոտեցումը կապում է լեզուն իշխանության, պատկանելության և ինքնահաստատման հարցերի հետ [14]:

Օֆելյա Գարսիան իր «translanguaging» տեսությամբ ավելի է զարգացնում այս միտքը՝ պնդելով, որ երկլեզուները չեն գործում երկու առանձին լեզվական համակարգերի սահմաններում, այլ ստեղծագործորեն համադրում են իրենց

լեզվական ռեսուրսները՝ կառուցելով մեկ ամբողջական, ինտեգրված լեզվական ինքնություն: Լեզվական այս ձկունությունը, ըստ Գարսիայի, դառնում է ինքնության ստեղծման և վերափոխաստավորման շարժիչ ուժ [9]:

Լեզվի և մշակույթի անբաժանելի կապի հարցում առանձնահատուկ դեր ունի նաև Կլեր Կրամլը, որի «Language and Culture» աշխատությունը ցույց է տալիս, որ լեզուն միայն հաղորդակցման միջոց չէ, այլ մշակութային վարքագծի, արժեքների և սոցիալական դիրքերի համակարգ: Կրամլի տեսանկյունից՝ նոր լեզվի յուրացումը միշտ էլ ինքնության վերափոխման գործընթաց է. մարդը նոր լեզվով սկսում է նաև նոր ձևով տեսնել և հասկանալ աշխարհը [12]:

Այսպիսով՝ լեզուն և ինքնությունը պետք է դիտարկվեն ոչ թե որպես առանձին, այլ որպես փոխազդող և դինամիկ համակարգեր: Լեզուն գործում է որպես ինքնության կառուցման, պահպանման և վերափոխաստավորման հիմնական գործիք, հատկապես այն պարագայում, երբ անհատը գոյատևում է երկլեզու կամ բազմալեզու միջավայրում:

Հենց այս տեսական դաշտում էլ տեղայնացվում է մեր հետազոտությունը, որը նպատակ ունի ուսումնասիրել երկլեզու և բազմալեզու անհատների, մասնավորապես՝ արտասահմանից Հայաստան վերադարձողների ինքնության ձևավորման բարդ ընթացքը: Այս հարցերի քննարկման համար դիմել ենք Յ.Կաննոյի տեսությանը, որտեղ մանրամասն քննվում են «վերադարձողներին» առնչվող հարցեր, որոնք մեր նյութի ու հետազոտության համար նույնպես արժեքավոր են: Այս հետազոտության մեջ ուսումնասիրվում է, թե ինչպես են լեզվական փորձառությունները, մշակութային անցումները և կրթական միջավայրերը ազդում նրանց ինքնության գիտակցության վրա, և հնարավոր է արդյոք խոսել այն մասին, որ հայրենիք վերադառնալուց հետո ձևավորվում է նոր՝ հիբրիդ (համադրված) ինքնություն, որը միաժամանակ ներառում է և՛ հայրենական, և՛ օտար մշակութային շերտեր:

Հետազոտության մեջ առանձնացրել ենք մասնակիցների, որ բուն Սփյուռքից վերադարձածներ են, Հայաստանից դուրս ծնված, մեծացած, և մասնակիցների, որ որոշ պատճառներով ինչ-որ ժամանակահատվածում եղել են Հայաստանից դուրս և կրկին վերադարձել: Առաջին հայացքից այս բաժանումը հնարավոր է թվալ ոչ էական, բայց հետազոտության ընթացքում բացահայտվեց, որ այս երկու խմբերը մայրենիի վերաբերյալ արմատապես տարբեր ընկալումներ ու վերաբերմունք ունեն:

Վերադարձողների ինքնության ձևավորումը երկլեզվության և բազմամշակութայնության պայմաններում ներկայացվում է որպես շարունակական և դինամիկ գործընթաց, որն անցնում է մի քանի փոխկապակցված փուլերով՝ արտացոլելով լեզվական, մշակութային և հոգեբանական վերափոխումները: Արտասահմանից հայրենիք վերադարձող երկլեզու մասնակիցները չեն վերադառնում նախնական ինքնությանը, այլ անցնում են ինքնության վերակառուցման երեք հիմնական փուլերով՝ օտար միջավայրում ձևավորում, վերադարձի և վերափոխաստավորման, ինչպես նաև համադրման կամ հիբրիդացման փուլեր: Կարելի է նշել, որ երկու խումբ վերադարձողների դեպքում էլ հիբրիդ ինքնությունը չի դիտարկվում որպես անցողիկ կամ ժամանակավոր երևույթ, այլ՝ որպես նոր որակի ինքնություն, որը միավորում է տարբեր լեզվամշակութային փորձառությունները: Լեզուն այս գործընթացում հանդես է գալիս ոչ միայն որպես հաղորդակցման միջոց, այլ որպես ինքնության կառուցման և վերափոխաստավորման գործիք, որը

միաժամանակ պահպանում է հիշողությունը, բացում է նոր ինքնարտահայտման հորիզոններ և ապահովում սոցիալական հարմարվողականություն:

Մեթոդաբանություն

Այս հետազոտությունը որակական է, հետազոտության մեթոդական հիմքը՝ նույնպես: Մեթոդաբանության հիմքում ընկած են որոշակի սկզբունքներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր է հավաքել այնպիսի տվյալներ, որոնք կհամապատասխանեն հետազոտության մեջ առաջադրված խնդիրներին ու հարցադրումներին: Կիրառված հիմնական մեթոդներից են փորձագիտական հարցման, դիտարկման, խորքային հարցազրույցների մեթոդները: Որակական տվյալների վերլուծությունն իրականացվել է՝ հիմնվելով վերը նշված մեթոդների միջոցով հավաքագրված տեղեկատվության սղագրման վրա: Հետազոտությունն իրականացվել է Երևանում Անատոլ Ֆրանսի անվան ֆրանսիական միջազգային կրթահամալիրում: Կրթահամալիրը բազմալեզու է, ուսուցման ու դասավանդման լեզուն ֆրանսերենն է, ինչն ինքնին թույլ է տալիս դիտարկել հետազոտվողների, որոնք նվազագույնը երկուսից երեք լեզվով են հաղորդակցվում: Երկլեզվության ու բազմալեզվության դրսևորումներն այստեղ շատ են, ինչը թույլ է տալիս հարցն ուսումնասիրել ավելի խորքային:

Ինքնության ընկալումը արտասահմանից հայրենիք վերադարձող սովորողների շրջանում

Վերադարձողների և նրանց ինքնության ընկալման հարցի քննարկումները կարելի է տեղայնացնել նաև Հայաստանի օրինակով: Սփյուռքում (Հայաստանից դուրս) երկար ժամանակ բնակվող հայերի համար վերադարձը հայրենիք ոչ միայն ֆիզիկական վերադարձ է, այլ նաև լեզվամշակութային ինքնության վերաիմաստավորման գործընթաց: Պետք է նկատի ունենանք, որ մի դեպքում բուն Սփյուռքում ծնված և մեծացած երկլեզուների մասին է խոսքը, մեկ այլ դեպքում՝ «վերադարձողի»՝ որոշակի ժամանակով իր ապրելու երկիրը լքած անձի: Քանի որ ակնհայտ է, որ նրանց լեզվական ընկալումներն ու ինքնության վերաբերյալ շեշտադրումները տարբեր արդյունքների կրեթեն հետազոտության մեջ:

Այն, ինչն առաջին հայացքից դիտվում է որպես «վերադառնալ տուն», կարող է ներառել բարդ ու երբեմն հակասական հոգեբանական և սոցիալ-մշակութային փոխարկումներ: Այս երևույթը աղերսներ ունի Յասուկո Կաննոյի կողմից ներկայացված ճապոնացի վերադարձողների (kikokushijo) օրինակի հետ, որտեղ խորությամբ քննարկվում են նրանց վերաինտեգրման հարցերը, ազգային ինքնության վերագնահատման խնդիրները [10]: Հետազոտության մեջ նույնպես փորձ է արվել առանձնացնելու այն բարդությունները, ռիսկերը նաև առավելությունները, որոնք կարող են նկատվել երկլեզվության կամ բազմալեզվության պայմաններում վերադարձողների շրջանում: Նաև առանձնացվել են այն բարդ փուլերը, որոնք անցնում են վերադարձողներն իրենց երկրում վերաինտեգրվելու շրջանում: Ի տարբերություն նշված հեղինակի հետազոտության՝ այստեղ շեշտը դրել ենք երկու առանձին խմբերի վրա: Մասնակիցներ, որոնք ժամանակավորապես լքել են երկիրը և հետո վերադարձել, մասնակիցներ, որոնք բուն Սփյուռքից են, այսինքն ունենք երկու խումբ մասնակիցներ մայրենիի վերաբերյալ իրենց տարբեր ընկալումներով ու շեշտադրումներով:

Հետազոտության մեջ փորձել ենք դիտարկել նաև այն, թե ինչ առանձնահատկություններ են դրսևորվում երկլեզվակիր հետազոտվողների շրջանում ինքնության վերաբերյալ ընկալումներում՝ հայրենիք վերադառնալուց հետո: Կարևորել ենք հարցը, թե արդյոք հայրենիք վերադառնալուց հետո երկլեզվակիր հետազոտվողի լեզվական անցումը սահուն է տեղի ունենում: Արդյոք երկլեզվակիրը միջավայրը փոխելիս, եթե անգամ միջավայրն իր համար հարազատ է, իսկ հայերենը գիտակցվում է որպես մայրենի, չի ունենում անհարմարություններ այդ փոփոխությունների ընթացքում:

Հետազոտության ընթացքում հաշվի է առնվել, թե վերադառնալուց հետո արտալեզվական ինչ գործոններ կարող են ազդել ինքնություն ձևավորելիս երկլեզվության պայմաններում: Մենք առանձնացրել ենք այս գործոններից մի քանիսը: Դրանք են՝

- պայմանները, որում ձևավորվում և զարգանում է հետազոտվողի խոսքը (միջավայր, ընտանիք, համայնք),
- ընտանիքի անդամների ազգային պատկանելությունը,
- հետազոտվողի տարիքը,
- այն տարիքը, երբ դրսևորվել է երկլեզվությունը,
- մշակութային գործոնը,
- մի շարք անձնային առանձնահատկություններ,
- ուսումնական հաստատության լեզվի քաղաքականությունը:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչ ազդեցություն կարող է ունենալ միջավայրի փոփոխությունը (այս դեպքում արտասահմանից դեպի հայրենիք վերադարձած) ինքնության ընկալումների վրա՝ երկլեզվության կամ բազմալեզվության պայմաններում: Նշենք լեզվաբանական առումով մի կարևոր դիտարկում, այն է՝ շատ հաճախ այդ ազդեցություններն ու փոփոխությունները դուրս են մնում լեզվաբանության ուսումնասիրության ոլորտից. դրանք գերազանցապես արտալեզվական են: Հետազոտվողների դիտարկումները հաշվի առնելով՝ կարելի է նշել, որ խոսքի դրսևորումների ու դրանց փոփոխությունների վրա ազդեցությունները հիմնականում հոգեբանական են, սոցիալական, մշակութային և այլն: Մայրենիի վերաբերյալ հարցերը մեկնաբանելիս հետազոտվողներից շատերը շեշտում են այն, որ մշակութային համատեքստը, համայնքի փոփոխությունը մեծապես նպաստել են հայերենի արագ յուրացմանը: Շատ են ընտանիքները, որոնք տեղափոխվել են Հայաստան, և երեխաները միանգամից դրսևորվել են հայերենի լավ իմացություն: Հետևաբար հարց է առաջանում՝ մշակութային համատեքստը վերադառնալուց հետո կարո՞ղ է գործոն լինել լեզվի արագ յուրացման և խոսքի զարգացման համար: Մշակութային գործոնի ազդեցությունն առանցքային է: Հետազոտվողներից շատերն են նշում մշակութային գործոնի ազդեցությունը խոսքի զարգացման վրա, այն դեպքում մանավանդ, երբ այլ մշակույթից տեղափոխվել են հայկական իրականություն: Հետազոտվողներից ոմանք, օրինակ, նշում են, որ թեև խոսել են տանը հայերեն, բայց եթե Հայաստան չգային, չէին իմանա հասկացությունների մասին, որոնք հայկական մշակույթի անբաժան մասն են, և որոնց մասին միայն Հայաստանում կարող էին լսել կամ իրականում տեսնել: Այս մասին հատկապես շեշտում են այն հետազոտվողները, որոնք ավելի վաղ տարիքում են լքել երկիրը, երբ նրանց աշխարհաձանաչողությունը դեռ լիարժեք չէր, և այն մասնակիցները, որոնք բուն Սփյուռքից են և երբեք Հայաստանում չեն եղել: Այսպես՝ երեխան սովորել

է բառը, իմացել իմաստը, օրինակ՝ լավաշ, հայկական տարագ, կարաս, թոնիր և մեր մշակույթին խիստ բնորոշ նմանատիպ շատ բառեր, բայց չի տեսել ու շոշովել: Նշում են, որ գալով հայրենիք, լեզվական հասկացություններն առարկայացել են, ինչը լեզվի զարգացման համար անչափ կարևոր է: Բոլոր հետազոտվողները՝ որպես երկլեզվակիր, շատ կարևորում են մշակութային գործոնը, ընտանիքի լեզվական կողմնորոշումը, համայնքի լեզուն, կրթական հաստատության լեզուն և այլն: Մշակութային ցանկացած դրսևորման ժամանակ նրան սպասարկող լեզուն արտացոլում է երևույթները համարժեք: Ընդհանուր առմամբ՝ լեզվի ցանկացած փոփոխություն ի վերջո հասարակության, ազգային-մշակութային և լեզվական անդամների փոփոխությունների ընդհանրությունն է: Լեզուն դիտվում է խոսողների սեփականությունը, բայց միևնույն ժամանակ, կուտակչական գործառույթի շնորհիվ, այն ազգային մշակույթի իսկական հայելին է: Հետազոտվողները լեզուն դիտարկում են ոչ միայն մշակութային ամենակարևոր բաղադրիչներից մեկը, այլ նաև իրենց հայկական ինքնության խորհրդանիշը: Ուրվագծվում է լեզու-մշակույթ-ազգային ինքնության գիտակցում կապը:

Մայրենի լեզուն դառնում է ազգային ինքնության խորհրդանիշ հատկապես նրանց համար, ովքեր գիտեն օտար լեզուներ, մայրենիով հաղորդակցվելու կարիք ու պակաս ունեն: Հետազոտվողներից շատերը նշում են, որ հատկապես այն դառնում է ինքնության խորհրդանիշ այն դեպքում, երբ կրողը ապրում է տվյալ լեզվի սոցիալական խմբից, հայրենիքից հեռու, օտար միջավայրում, երբ հնարավորությունները մայրենի լեզվով հաղորդակցվելու շատ սուղ են: Այս առումով կարևոր տարբերություն կա երկու խումբ մասնակիցների ընկալումներում: Մայրենի լեզուն՝ որպես ինքնության խորհրդանիշ, ավելի խորն է դրսևորված բուն Սփյուռքից վերադարձածների մեջ: Նրանց համար մայրենի լեզվի մեջ ամփոփված է հայկականության հետ կապված ամեն ինչ, լեզուն խորհրդանիշ է՝ երբեմն առօրյայից ու իրական կյանքից կտրված, դրա համար վերադառնալուց հետո այդ լեզուն առօրյայում, կենցաղում անընդհատ լսելը որոշակիորեն փոխում է վերադարձածի վերաբերմունքը այդ լեզվի հանդեպ: Մայրենի լեզուն սկսում է խորհրդանիշից վերածվել հաղորդակցման գործիքի, դառնալ ավելի պարզ, խոսակցական, շոշափելի: Այստեղ մայրենի լեզուն արդեն սրբացված, կղզիացած երևույթ չէ, ինչպես ընկալում էին Սփյուռքի համայնքում, այլ՝ իրական, կենդանի լեզու: Այս առումով՝ կարելի է ասել՝ «վերադարձողներն» ունեն մայրենին որպես կենդանի լեզու տեսնելու սթրես: Ինչը չենք կարող ասել այն մասնակիցների մասին, որ արդեն իսկ ունեցել են մայրենին որպես կենդանի, առօրյա լեզվի ընկալումները, քանի որ նրանք որոշակի ժամանակով են հեռացել երկրից ու կրկին վերադարձել: Նրանց դեպքում կա միայն հիբրիդ ինքնության, լեզվական հիբրիդ ընկալումների հարց:

Բացի դրանից՝ եթե համեմատենք այս երկու խմբերի՝ մայրենի լեզվի վերաբերյալ ընկալումները, կնկատենք նաև, որ Սփյուռքից վերադարձածների շրջանում մայրենի լեզվի՝ որպես պետության լեզվի ընկալումն անորոշ է: Սփյուռքահայի մայրենիի ընկալումը խորապես տարբերվում է ՀՀ քաղաքացու մայրենիի ընկալումից: Եթե Սփյուռքում լեզվակիրն անընդհատ ունեցել է լեզվի պահպանության, դրա կորստի վտանգի, որպես սրբություն պահելու մտորումները ու վախը, ապա այստեղ նա տարօրինակ ապահովություն է զգում, նա տեսնում է որ մայրենիի ընտրության հարց չկա, քանի որ մայրենին

այստեղ պետության լեզուն է, և այն չի ընտրվում իր անձի կողմից:

Հարկ է նշել, որ Սփյուռքից վերադարձողներն արդեն իսկ մայրենիի հարցում հիբրիդ ընկալումներ ունեն՝ կապված արևմտահայերենի ու արևելահայերենի հետ: Վերադառնալով նրանք բախվում են ևս մի հարցի՝ արևելահայերենի ընդունումը որպես պետության ու համայնքի լեզու: Մասնակիցներից շատերը այստեղ, այս համայնքում ապրելիս շեշտադրում են արևմտահայերենի պահպանության հարցը: Ասել է թե՛ նրանք մշտապես ունեն մայրենի լեզվի փնտրտուքի ու պահպանության վերաբերյալ մտքեր: Արդյոք արևալահայերենը նրանց կողմից հստակորեն ընկալվում է որպես գիտության, կրթության մշակույթի, նորագույն տեխնոլոգիաների ոլորտի և ընդհանրապես պետության լեզու: Եվ հայկական միջավայրում ու համայնքում ապրելով՝ հակասական ինչ երևույթների են բախվում նրանք:

Հայկական միջավայրի ազդեցության հակասականությունը

Հայկական միջավայրը արտասահմանից վերադարձած հետազոտվողների համար երբեմն առանձնահատուկ է հակասական գծերով: Վերադարձած հետազոտվողների մեծամասնությունը նշում է ևս մի կարևոր առանձնահատկություն: Հայրենիքում գտնվելով՝ միջավայրի կողմից կրկին չհասկացված մնալու և հաղորդակցման խնդիր ունենալու վերաբերյալ: Ակնհայտ են սոցիալ-հոգեբանական անցումները երկլեզվակիրների շրջանում լեզվական միջավայրը փոխելիս: Լեզուն ու լեզվական վիճակը փոխելով՝ հետազոտվողը երբեմն կարող է ունենալ հոգեվիճակի փոփոխություն: Այնուամենայնիվ, երկար տարիներ արտասահմանում ապրող հետազոտվողը միանգամից փոխում է լեզվական միջավայրը, որը երբեմն առաջացնում է տարաբնույթ խնդիրներ: Օտարախոս միջավայրից տեղափոխվելով՝ համայնքում, ընտանիքում, դպրոցում անընդհատ հայերեն լսելը անսովոր է նրանց համար: Լեզվական այս երկփեղկված վիճակը, երկատվածությունը երբեմն հանգեցնում է նաև ինքնության երկփեղկման: Կարևոր է նշել, որ այս երկփեղկվածությունը հետազոտվողներն իրենք էլ են նշում, որ զգում և գիտակցում են հայրենիք վերադառնալուց հետո, քանի որ մինչ այդ արտասահմանում գտնվելիս դա աննկատ է եղել: Արտասահմանում նրանք ներկայացել են, օրինակ, հայ ինքնությամբ՝ ենթագիտակցորեն վերցնելով ընդունող երկրի, հասարակության գծերը, որը օտար միջավայրում չեն զգացել, իսկ արդեն հայրենիք վերադառնալով՝ նկատել են ինչ-որ անհարմար օտարություն հենց տեղում՝ իրենց երկրում:

Արտասահմանից հայրենիք վերադարձող երկլեզու և երկմշակույթ ուսանողներն անցնում են ինքնության վերախմաստավորման հաջորդական ու բարդ փուլեր: Այս գործընթացը բնութագրվում է որպես ինքնության համադրում երկու աշխարհների միջև, որտեղ լեզուն և մշակույթը միաժամանակ դառնում են ինչպես պատկանելության, այնպես էլ օտարացման գործոններ:

Մեր հետազոտության օրինակով, որը կատարվել է Երևանում Անատոլ Ֆրանսի անվան ֆրանսիական միջազգային կրթահամալիրում՝ արտասահմանից հայրենիք վերադարձած աշակերտների շրջանում, փորձել ենք դիտարկել այն բարդ ընթացքը, երբ օտար մշակույթից վերադարձած անձը խնդիր ունի իր իսկ երկրում ինքնության վերախմաստավորման ու վերակազմավորման:

Օտար միջավայրում ինքնության ձևավորման փուլ

Այս փուլում ուսանողը ձևավորում է ինքնություն օտար լեզվական և մշակութային միջավայրում՝ հաճախ ունենալով երկվության և պատկանելության անորոշության զգացում: Այս փուլում գերակշռում է մշակութային հարմարվողականությունը և սեփական ազգային ինքնության ժամանակավոր մթազնումը: Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում և այլուր որոշ ժամանակ սովորած ուսանողները նշում են, որ այնտեղ ուսումնառության ընթացքում նույնիսկ աննկատ է եղել իրենց՝ միջավայրին հարմարվելու փուլը, քանի որ ամբողջ օրը գտնվելով այդ միջավայրում, կրելով տվյալ երկրի լեզուն, չեն էլ գիտակցում այնտեղ ինտեգրման փուլը, քանի որ ամբողջ օրը դրա մեջ են: Հատկապես այն հետազոտվողները, որոնք ընտանիքներով են գտնվում արտասահմանում, նշում են, որ տուն վերադառնալուց հետո էին նկատում երկակի զգացում, նախ որովհետև լեզուն էին փոխում, օրինակ՝ ֆրանսերենը հայերենի, հետո նաև ընտանիքում, բնականաբար, իրենց զգում էին ինչպես հարմար և հարազատ միջավայրում: Իսկ այն սովորողները, որ իրենց կողքին չեն ունեցել ընտանիքներ, նրանց դեպքում ինքնության նկատմամբ այդ անորոշությունն ավելի է խորացել՝ կտրված լինելով նույնիսկ ընտանեկան հարազատ միջավայրից: Նրանք նշում են, որ ոչ միայն երկլեզու վիճակ են զգում այդ փուլում, այլ նաև երկմշակույթ, ընդհանուր առմամբ երփեղկվածության զգացում, պատկանելության խնդիր, որոշ հետազոտվողներ էլ նշում են մեղքի զգացում իրենց ծագման երկրի հանդեպ ինքնության ժամանակավոր մթազնման պատճառով: Նրանք նշում են երկու հակասական բան՝ այն, որ այս փուլում մի կողմից գերակշռում է տվյալ երկրի մշակույթի հարմարվողականության միտումը, մյուս կողմից՝ հակառակը՝ դիմադրություն տվյալ երկրի լեզվի և մշակույթի հանդեպ: Ի վերջո, բնականաբար այդ դիմադրությունը, որը առաջին շրջանում է լինում, նահանջում է՝ հաշվի առնելով, որ ուսուցման գործընթացում հնարավոր չէ դիմադրել, հակառակ դեպքում ուսումնառության գործընթացը պետք է կիսատ թողնել: Ի վերջո, այս փուլում սովորողները հարմարվում են տվյալ երկրի մշակութային, հասարակական բարքերին և լեզվավիճակին:

Սա մի փուլ է, երբ ինչ-որ հանգամանքների և ազդեցությունների ներքո ժամանակավորապես թուլանում է ինքնության պատկանելության զգացումը՝ տանելով այն անորոշության զգացման: Անհատը փորձում է ընտրություն կատարել ծագման մշակույթի և ընդունող մշակույթի միջև, ինչը Կաննոն անվանում է «երկու աշխարհների միջև» գտնվելու ցավալի վիճակ: Այստեղ հարկ է նշել, որ բուն Սփյուռքում մշտապես ապրած հետազոտվողների և որոշակի ժամանակով կամ ուսուցման նպատակով արտասահմանում ապրած հետազոտվողների միջև կա տարբերություն: Այն է, որ առաջին խումբը հետազոտվողների դեպքում այդ «երկու աշխարհների միջև» գտնվելու ցավալի վիճակը նորություն չէ, ասել է թե՛ հիբրիդ ինքնության զգացումը նրանց մշտապես է ուղեկցել: Անձը, որ Սփյուռքից է կրում է բազմամշակութայնությունը և վերադառնալով հայրենիք՝ արդեն հարմարված է այդ վիճակին՝ ի տարբերություն այն մարդկանց, որ նոր են հայտնվում հիբրիդ ինքնության վիճակին վերադառնալուց հետո: Եվ հետևաբար նրանք չեն անցնում հարմարվողականության, հիբրիդ ինքնության անցման միևնույն փուլերը:

Վերադարձի և վերաինաստավորման փուլ

Վերադառնալով հայրենիք՝ ուսանողը բախվում է լեզվական և սոցիալական անհամապատասխանությանը. նա ընկալվում է որպես «այլ», և ստիպված է վերախմաստավորել սեփական «հայկական» ինքնությունը: Այս փուլը բնորոշվում է ինքնության ձգնաժամով և երկակի պատկանելության գիտակցմամբ՝ «Ո՞վ եմ ես իրականում»: Այս «ինքնության բանակցման» (negotiation of identity) փուլում անձը փորձարկում է տարբեր վարքային ու լեզվական դերեր՝ հասկանալու, թե որ ձևերն են համապատասխանում երկու մշակույթներում էլ: Երբ անձը վերադառնում է հայրենիք, բախվում է մի միջավայրի, որը նրան կարող է չընկալել որպես «ամբողջական» կամ «բնական» մաս: Օտար լեզվի (օրինակ՝ անգլերենի, ռուսերենի կամ ֆրանսերենի) տիրապետումը և նոր սոցիալական արժեքային համակարգերը կարող են հակասել հայրենիքի մոնոմշակութային ակնկալիքներին, որոնք պահանջում են «մաքուր հայ» լինել՝ մայրենի լեզվի և ավանդույթների ամբողջական կրող: Օրինակ, Սփյուռքից Հայաստան վերադարձողների մեջ արևմտահայերենի կամ օտար լեզուների ազդեցության պատճառով իրենց խոսքը Հայաստանում ընկալվում է որպես ոչ «ձիշտ» խոսք, նվազեցնում է լեզվական ինքնավստահությունը և խորացնում սոցիալական օտարացումը: Այս իրողությունները ցույց են տալիս, որ բազմալեզվությունը կարող է գործել թե՛ որպես սոցիալական արժեք, թե՛ որպես բաժանման աղբյուր: Եվ վերադարձի ու վերախմաստավորման փուլում Սփյուռքից վերադարձած մասնակիցների հիմնական թիրախային խոչընդոտներից մեկն էլ սա է, որ հաճախ շեշտում են և անավանդում՝ «մեր հայերենն ու ձեր հայերենը»: Այսինքն՝ նրանք, բացի երկլեզու լինելուց, բացի նրանից, որ գտնվում են երկու ինքնությունների մեջտեղում, ունեն նաև հայերենի երկու ճյուղերի վերախմաստավորման հարցը:

Այս հետազոտության ընթացքում սովորողները նկարագրում են իրավիճակներ, թե այս իրավիճակները հաղթահարելու համար ինչ միջոցների կարող են դիմել: Նրանք նշում են, որ հայրենիք վերադառնալուց հետո հասկանում են, որ «ինքնություն» կոչվածը մեկ միասնական ու կայուն երևույթ չէ, այլ այն բազմակի է, մշտական պայքարի ենթակա և ենթակա փոփոխության՝ ժամանակի և տարածության մեջ: Ակնհայտ են սոցիալ-հոգեբանական անցումները երկլեզվակիրների շրջանում լեզվական միջավայրը փոխելիս: Նրանք նշում են, որ որքան էլ այստեղ՝ իրենց երկրում գիտակցում են իրենց հայկական ինքնությունը, բայց, միևնույն է, կարիք ունեն նաև խոսելու, շփվելու այն երկրի լեզվով, որտեղից եկել են: Այս առումով՝ նկատելի է դպրոցական համայնքում մի հետաքրքիր երևույթ: Երկլեզվակիր հետազոտվողներից շատերը նշում են, որ երբեմն գերադասում են չխոսել հայերեն, այլ հաղորդակցվել մյուս նախընտրելի լեզվով, որպեսզի սխալների պատճառով չնկատվի հեռացումը մայրենի լեզվից և ինքնությունից: Հետևաբար հետազոտվողներից շատերը դպրոցական համայնքում իրենց համար ստեղծում են այսպես կոչված «միկրոմիջավայր», որտեղ, օրինակ, Ֆրանսիայից եկած հայերն ու ֆրանսիացիները խոսում են ֆրանսերեն, Ռուսաստանից եկած հայերն ու ռուսները՝ ռուսերեն, Լիբանանից եկած հայերն ու արաբները՝ արաբերեն: Այս երևույթը շատ հաճախ անտեսվում էր և դուրս էր մնում հետազոտության շրջանակից, սակայն նկատելի է, որ այն անմիջականորեն կապված է հետազոտության առանցքային կետերից մեկի՝ վերադարձողների երկփեղված մշակույթի և երկու ինքնությունների հետ: Այն հարցին, թե ինչու են վերադարձած սովորողները գերադասում հաղորդակցվել այն երկրի լեզվով, որտեղից եկել

են, այն դեպքում, որ հայերեն հաղորդակցումը նույնպես հավասարաչափ հնարավոր է, նրանք պատասխանում են, որ չեն ուզում հայկական միջավայրի ազդեցության ներքո թուլացնել տվյալ լեզվի (օրինակ՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն) իմացությունը, ասել է թե՛ այդ լեզվի պահպանության հարց է դրվում: Հետազոտվողների մի մասն էլ պատասխանում է, որ մշակութային գործոն կա, որը ենթադրում է հաղորդակցումը միայն այդ լեզվով (իրավիճակներ պատմելը, մշակութային հատուկ բառեր, որոնք բնորոշ են միայն այդ լեզվին), մյուսներն էլ պատասխանում են, որ առայժմ հաղորդակցման ժամանակ ավելի հարմարավետ են զգում հենց այդ լեզվով: Վերջին միտքը ուշագրավ է այն առումով, որ կա նաև երկլեզվակրի վերաբերմունքը այս կամ այն լեզվով հարմարավետ լինելու: Եթե ավելի պատկերավոր դիտարկենք, լեզուն այստեղ գործիք է, որի միջոցով պայքար է ընթանում երկու ինքնությունների և մշակույթների միջև վերադարձից հետո: Այստեղ պետք է շեշտադրել լեզվի կարևորագույն գործոն լինելը մշակութային ընկալումների մեջ: Այն, որ լեզուն պետք է ընկալել ոչ միայն որպես հաղորդակցման միջոց, այլ որպես մշակույթի կրող և վերարտադրող համակարգ: Լեզուն միշտ գործարկվում է կոնկրետ մշակութային համատեքստում, որտեղ այն արտահայտում է ոչ միայն տեղեկատվություն, այլ նաև արժեքային համակարգեր, սոցիալական դիրքեր և ինքնության տարրեր: Մեր հետազոտության դեպքում, երբ հետազոտվողը վերադառնալուց հետո դեռ նախընտրում է երկրորդ լեզվի կիրառումը, նույնպես երկու ինքնությունների ու մշակույթների պայքարի կամ համադրման ընթացք է:

Ուշագրավ է նաև մի կարևոր հանգամանք՝ այն, թե ինչ համայնքում է ինքնության վերաիմաստավորման ընթացքը, թե հետազոտվողներն ինչ միջավայրում են այն ձևավորում: Հատկապես կարևոր է ընտանիքի գործոնը: Հետազոտվողները, որոնք վերադարձել են ընտանիքներով, ընթացքը ցույց է տալիս, որ հարմարման փուլն ավելի հեշտ են հաղթահարում, քան այն սովորողները, որոնք այստեղ ապրում են միայնակ, ոչ հայկական ընտանիքում: Եվ ի վերջո այս փուլում մեծապես կարևոր է սոցիալական միջավայրի ազդեցությունը: Հարկ է նշել, որ ինքնության կառուցումը սոցիալապես միջնորդավորված գործընթաց է: Հնարավոր է հասնել հավասարակշռության երկու լեզուների և մշակույթների միջև՝ զերծ մնալով երկլեզվության և երկմշակութայնության նկատմամբ կոշտ և պարզունակ մոտեցումից: Կրթական հաստատությունների և հասարակության կողմից երկլեզվության ճանաչումը և վերապահումով մոտեցումը էական դեր են խաղում այս ինքնությունների ձևավորման գործում: Արդյունքում վերադարձող անձը կկարողանա անցնել հաջորդ փուլին, որը երկու ինքնությունների միաձուլման, համադրման, հարմարեցման շրջան կարելի է անվանել:

Ինքնության համադրման փուլ

Վերջնական փուլում ուսանողը սկսում է ընդունել իր երկլեզու և երկմշակույթ ինքնությունը որպես բնական և ամբողջական: Նա զարգացնում է «հիբրիդային ինքնություն», որը թույլ է տալիս գործել երկու մշակութային համակարգերում՝ առանց մեկը մյուսին հակադրելու կամ բացառելու: Հիբրիդ ինքնությունը, բնորոշ է այն երկլեզու և երկմշակույթ անհատներին, որոնք անցել են վերադարձի և նոր միջավայրում հարմարվելու փորձառությունների միջով: Մեր հետազոտության շրջանակում այս փուլում գտնվող սովորողները

նշում են, որ այս փուլում իրենք այլևս իրենց չեն նույնականացնում որևէ մեկ մշակույթի կամ լեզվի հետ առանձին վերցրած. նրանց ինքնությունը դառնում է բազմաշերտ և շարժուն մի մարմին, որտեղ միահյուսվում են երկու մշակույթների արժեքները, մտածողության ձևերը և լեզվական հնարավորությունները: Երկլեզու հետազոտվողները շեշտադրում են հատկապես երկու լեզուների փոխհարաբերությունը այս փուլում: Հետազոտվողներից շատերը նշում են, որ այդ երկու լեզուներն այս փուլում այլևս առանձին չեն դիտարկում, այլ կիրառում են որպես մեկ ամբողջական համակարգ: Այս դեպքում երկու լեզուների առկայությունը անձի մեջ դառնում է ոչ թե երկու լեզվի մեխանիկական և առանձին գործածության երևույթ, այլ մեկ ամբողջական դինամիկ համակարգ. վերջին տասնամյակների իր մի շարք տեսություններում էր այս երևույթը հիմնավորում Օֆելյա Գարսիան, իր «տրանսլինգուալ» տեսությունների մեջ [9]: Քանի որ լեզուն անմիջականորեն կապված է նաև ինքնության ընկալման հետ, այս երևույթը կարելի է դիտարկել այդ տեսանկյունից նույնպես: Վերադարձող հետազոտվողներից շատերը նշում են, որ որոշ ժամանակ անց նրանք չեն էլ առանձնացնում իրենց մտքում առանձին երկու լեզու կամ երկու ինքնություն: Այսինքն՝ կարելի է կարծել, որ այստեղ նրանք հաղթահարում են արդեն երկու ինքնությունների կամ երկու լեզուների համադրման փուլը, որի արդյունքում ստանում են մեկ ամբողջական և դինամիկ ինքնություն: Այսպիսով՝ հիբրիդ ինքնությունը ոչ թե երկմշակութային ազդեցությունների մեխանիկական գումար է, այլ՝ նոր, դինամիկ ինքնության հյուսվածք, որը թույլ է տալիս անհատին ազատորեն շարժվել տարբեր սոցիալ-մշակութային տարածքների միջև՝ առանց պարտադիր պատկանելու դրանցից որևէ մեկին ամբողջությամբ:

Մեր հետազոտության ընթացքում այն հարցին, թե ինչպես եք պատկերացնում և ընկալում այն, որ «հիբրիդ ինքնության» մեջ եք, հետազոտվողներից շատերը բերեցին օրինակներ և նկարագրեցին իրավիճակներ: Օրինակ՝ Ֆրանսիայում մի քանի տարի ապրած և ուսում ստացած սովորողներից մեկը նկարագրում է վերադառնալուց հետո իր երկու ինքնության դրվագներ, որ նկատել է առօրյայում: Նա նշում է, որ վերադառնալուց հետո դպրոցում (լիցեյ, ավագ դպրոց) նա շարունակում է շփվել ֆրանսերենով՝ ֆրանսիացի կամ ֆրանսահայ ընկերների հետ՝ պահպանելով այն լեզվամշակութային մոդելները, որոնցով իրեն ձևավորել է սփյուռքյան միջավայրը. օրինակ՝ խոսելիս նա հաճախ օգտագործում է ֆրանսերեն արտահայտություններ, որոնք փոխանցում են զգացմունքների նրբերանգներ («je t'assure», «c'est pas grave»), մինչդեռ տանը և իր համայնքում, բարեկանմաների, հարազատների շրջանում ինքնաբերաբար անցնում է հայերենի՝ փորձելով ընդունվել ընտանիքի և իր համայնքի լեզվամշակութային կոդերը: Այս երկակի լեզվամշակութային կոդերի համադրությունը ոչ միայն լեզվական ձկունության արդյունք է, այլև ինքնության գիտակցված համադրություն՝ ընտանիքի պահպանողական արժեքների և համայնքի ընդունված մշակութային վարքաձևերի միջև: Ընտանիքը՝ որպես առաջնային սոցիալական շրջանակ, ապահովում է հիշողության և պատկանելության հիմքը, մինչդեռ տեղական համայնքը դառնում է նոր ինքնության ճանաչման և հաստատման դաշտ: Այս փոխազդեցության արդյունքում ձևավորվում է մի հիբրիդ ինքնություն, որտեղ սփյուռքյան ինքնագիտակցությունը չի կորսվում, այլ վերաիմաստավորվում է՝ համադրվելով հայրենական մշակույթի հետ՝

ստեղծելով նոր, շարժուն և համընդգրկուն պատկանելության ձև:

Եվս մեկ հետազոտվող, ով ծնվել և մեծացել է Մոսկվայում՝ ռուսահայ ընտանիքում, ֆրանսիական կրթահամալիրում սովորելու նպատակով տեղափոխվել է Հայաստան, իր մեջ կրում է հիբրիդ ինքնության բոլոր հատկանիշները: Ռուսաստանում ձևավորված կրթական և սոցիալական միջավայրը նրան սովորեցրել է ազատ արտահայտվել, ինքնավստահորեն քննարկել գաղափարներ, սակայն Հայաստան գալուց հետո նա նշում է, որ հաճախ բախվում է տարբեր մշակութային կողերի՝ կապված հաղորդակցության ձևերի, սոցիալական շփման և արժեքային ընկալումների: Նա նշում է, որ տանը երբեմն շարունակում է ռուսերեն խոսել ծնողների հետ՝ պահպանելով սփյուռքյան ընտանիքին բնորոշ գծերը, բայց երբեմն նաև հայերեն է խոսում: Միևնույն ժամանակ լիցելում և ընկերների շրջանում նա աստիճանաբար անցնում է հայերենի՝ յուրացնելով տեղական խոսքային արտահայտություններ, հումորի ձևեր և լեզվամշակութային ենթատեքստեր: Այս դեպքում նաև անցնում է ֆրանսերենի, քանի որ դպրոցական համայնքում հիմնականում ֆրանսերենով են հաղորդակցվում: Այս անցումները հաճախ ուղեկցվում են կողափոխությամբ, երբ մեկ նախադասության մեջ միաժամանակ օգտագործվում են երկու, երբեմն երեք լեզվի տարրեր («էս project-ը я почти закончил», «ладно, գնանք, потом расскажу»), ինչը դառնում է ինքնության ինքնաբերական արտահայտություն: Այս դեպքի նկարագրությունն ունի առանձնահատուկ գծեր, քանի որ հետազոտվողը երկլեզվակիր չէ, այլ բազմալեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն: Այս կրթահամալիրում ռուսահայ համայնքից վերադարձողները, որոնք լավ գիտեն նաև ֆրանսերեն, կարելի է ասել, որ բազմալեզվության և բազմամշակութայնության կրողներ են:

Այս դեպքում տանը, իրենց համայնքում հաղորդակցվելով հայերենով և ռուսերենով, կրթահամալիրում՝ հայերենով, ռուսերենով, ֆրանսերենով և անգլերենով՝ նրանք ցուցաբերում են բազմալեզվություն և բազմամշակութայնություն, որը միանշանակ հանգում է «հիբրիդ ինքնության» գիտակցման:

Ինքնության համադրման փուլում նույնպես կան առանցքային գծեր, որոնք տարբեր են Սփյուռքից վերադարձածների և մյուս մասնակիցների դեպքում: Այս համադրման փուլը նույնպես տարբեր կերպ է ընթանում: Վերադարձածների դեպքում ավելի սահուն է, բազմամշակույթ միջավայրում երկու ինքնությունների համադրումը բնական ընթացք է, իսկ Սփյուռքից վերադարձածների դեպքում համադրումը դժվար է, ձկուն չէ, երբեմն նրանք կարող են հանդես գալ, այսպես կոչված, «պարկուճավորված», փակ, այստեղ էլ ունեն արևմտահայերենի պահպանության խնդիր, մայրենիի հանդեպ երկակի վերաբերմունք, որի պատճառով համադրման փուլը բարդ է ընթանում: Այսպես ասած, «անընդհատ փնտրտուքի» մեջ լինելու զգացումը երկար է ուղեկցում նրանց, նույնիսկ հայրենիքում ունեն «այլ» լինելու զգացողություն: Պատահական չէ նաև այս միջավայրի ընտրությունը: Ինչու՞ է ընտրվել բազմալեզու միջավայր կրթության համար: Երկու խումբ մարդիկ, ում համար հանգրվան է այս բազմալեզու կրթական միջավայրը, նախընտրել են այն, թերևս, այն պատճառով, որ այստեղ կա ընտրություն, ընտրություն մշակույթների միջև, լեզուների, նույնիսկ մայրենի լեզվի:

Հետազոտվողների մեծամասնությունը նշում է մի շարք լեզվական ընդհանուր գործածությունների ձևեր ու օրինակներ, որոնք բնորոշ են այս

փուլին երկլեզվության պայմաններում: Ահա մի քանի բնորոշ լեզվական դրսևորումներ, որոնք արձանագրվում են հետազոտված խմբում՝ երկլեզվության և հիբրիդ ինքնության համադրման ընթացքում:

1. Կոդափոխություն (Code-switching)՝ որպես ինքնության համադրում

Վերադարձողները հաճախ անցնում են մեկ լեզվից մյուսին նույն խոսքային ակտի ընթացքում՝ ըստ զրուցակցի, թեմայի կամ հուզական բովանդակության:

Կարծում ենք, որ այս անցումները ցույց են տալիս ոչ թե լեզվական անկայունություն, այլ ինքնության ձկունություն: Օրինակ՝ խոսքի ընթացքում նրանք նշում են, որ կարող են գործածել նախադասություններ, որ կազմված են միանգամից երկու, նույնիսկ երեք լեզվով. «Էս պրեզենտացիան реально получила très bien, բայց պիտի մի քիչ էլ աշխատեն» (երեք լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն): Ցույց է տալիս կոդափոխություն ըստ գործողությունների հերթականության՝ լեզուներ փոփոխելով: Նմանատիպ ձևակերպումներ գործածում են հատկապես ռուսաստանաբնակ վերադարձողները, որոնք ժամանել են ֆրանսիական կրթահամալիր և տիրապետում են նաև ֆրանսերենին: Կամ՝ «Լավ, я поняла, բայց tu vois, ça c'est pas logique ընդհանրապես» (երեք լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն): Օգտագործվում է, երբ խոսողը հակասություն է արտահայտում միաժամանակ երեք լեզվի տրամաբանական կառուցվածքով:

2. Լեզվական փոխառություններ և միջանկյալ ձևեր

Հիբրիդ ինքնության կրողները հաճախ օգտագործում են այլ լեզվից փոխառություններ՝ երբեմն հայերենի հնչյունական համակարգին հարմարեցված ձևով: Այսպիսի ձևերը վկայում են, որ խոսքը տեղափոխվում է միջանկյալ հիբրիդ տարածք, որտեղ լեզվական սահմանները հստակ չեն և արտահայտում են երկմշակույթ գիտակցությունը: Նմանօրինակ գործածություններ հետազոտության ընթացքում նույնպես հանդիպել են, օրինակ՝ «Աշխատանքը реально շատ productive էր»: Պարզ է, որ մեկ ձևակերպման մեջ գործածել է երեք լեզվից բառեր՝ հարմարեցնելով հայերենին քերականական կառուցվածքին:

3. Հուզական կամ իրավիճակային լեզվափոխություն

Հաճախ լեզվի ընտրությունը պայմանավորված է հուզական իրավիճակով: Երկլեզու անհատը գիտակցաբար կամ ենթագիտակցաբար ընտրում է այն լեզուն, որով տվյալ զգացմունքը առավել դյուրին է արտահայտել: Հետազոտվողները նշում են, որ եթե ընկերական միջավայրում են, կրկին լեզվական խառնուրդով ձևակերպումները շատ են լինում, օրինակ՝ «հեսա կգամ, подожди чуть-чуть», կամ՝ «չեմ կարող объяснить, просто ուրիշ է այդ զգացողությունը»: Բայց տանը՝ ավելի մտերմիկ միջավայրում, գերակայում են հայերենով ձևերը: Հետաքրքիր է նաև այն, որ այն հարցին, թե երբ բարկացած եք կամ հուզված, ո՞ր լեզվով եք արտահայտում այդ զգացմունքները, հիմնականում նշում են, թե ուշադրություն չեն դարձրել, հետո ավելացնում՝ «երևի թե հայերենով»: Այն, ինչ կապված է զգայական դաշտի հետ, հիմնական դրսևորումները հայերենով են լինում:

4. Ինքնության նշագրման լեզվական արտահայտություններ

Հիբրիդ ինքնության ձևավորման փուլում լեզվի միջոցով հաճախ շեշտվում է սեփական բազմամշակութային պատկանելությունը: Այսինքն՝ խոսքային ձևերն ինքնին դառնում են ինքնության հայտարարություն: Այսպիսի

արտահայտությունները ցույց են տալիս հիբրիդ ինքնության հիմնական հատկանիշը՝ լեզվի միջոցով բազմաշերտ ինքնության գիտակցումը: Հետազոտվողները երբեմն անում են նմանատիպ արտահայտություններ՝ «Ես հայ եմ, բայց ավելի հեշտ եմ արտահայտվում ռուսերեն», «Հայերենը իմ սրտի լեզուն է, բայց մտածում եմ ֆրանսերեն», «Իմ մտքերը գալիս են անգլերեն, բայց ասում եմ հայերեն, որ ինձ հասկանան»: Բայց այստեղ կարևոր է շեշտել մի հանգամանք, այն, որ անձը իր հիբրիդ ինքնությունը գիտակցական մակարդակում նաև լեզվի միջոցով է պատկերացնում:

Այն հարցին, թե *ինչպես են նրանք կարողանում մի լեզվից անցում կատարել մյուսին*, կամ ինչպես են այդ երևույթը կառավարում, նրանք նշում են, որ այդ ընթացքը տեղի է ունենում շատ սահուն, աննկատ, կարիք չկա կառավարելու: Նրանց հիբրիդ ինքնությունը ձևավորվում է այս երկակի կամ բազմակի փորձառությունների խաչմերուկում՝ միաժամանակ պահպանելով սփյուռքյան հիշողությունը և ինտեգրվելով հայրենական իրականությանը: Արդյունքում նա ստեղծում է նոր, շարժուն ինքնություն, որտեղ «ռուսահայ, ֆրանսահայ, լիբանանահայ կամ ամերիկահայ լինելը» այլևս հակադրություն չէ «հայ լինելուն», այլ դառնում է բազմակի մշակութային աշխարհների միաձուլման ստեղծարար արդյունք:

Այն հարցերին, թե *ինչ բարդություններ կարող է առաջացնել «հիբրիդ ինքնության» զգացումն ընդհանրապես*, հետազոտվողներն առանձնացնում են մի քանի կարևոր կետ, որոնք վերաբերում են անձի սոցիալական, հոգեբանական, լեզվական, մշակութային, հաղորդակցման խնդիրներին: Սովորողները շեշտը դնում են այս երևույթի և դրական, և բացասական կողմերին, որոնք ներքևում փորձել ենք ամփոփել աղյուսակի միջոցով:

Հիբրիդ ինքնության դրական և բացասական կողմերի համադրական գծապատկեր

	Դրական դրսևորումներ	Բացասական դրսևորումներ
Ինքնության կառուցվածք	Բազմաշերտ, ձկուն և փոփոխվող ինքնություն՝ բաց տարբեր մշակույթների ազդեցությունների նկատմամբ	Ներքին երկվություն, ինքնության անորոշություն, պատկանելության ձգնաժամ
Լեզվական վարքագիծ	Երկլեզվություն, ստեղծարար հաղորդակցական հարստություն	Լեզվական շփոթություն, ինքնարտահայտման դժվարություններ մեկ լեզվով
Մշակութային ընկալում	Բաց, հանդուրժող և բազմամշակութային մտածողություն	Արժեքային հակասություններ, մշակութային շփման բարդություն
Ընտանիք և համայնք	Ընտանիքը՝ որպես ինքնության հիշողության և մշակութային ժառանգության աղբյուր, համայնքը՝ որպես նոր ինքնության ձանաչման հարթակ	Ընտանիքի ավանդական և համայնքի ժամանակակից արժեքների բախում, ներքին պարտավորվածություն երկու կողմի հանդեպ
Հոգեբանական վիճակ	Ինքնավստահություն, ադապտացիոն կարողություն, դիմադրողականություն փոփոխություններին	Հոգեբանական լարվածություն, ինքնաքննության ավելցուկ, օտարվածության զգացում

Սոցիալական կապեր	Հեշտ ինտեգրում բազմազգ միջավայրերում, միջմշակութային կապերի ձևավորում	Որոշ խմբերում չընդունվելու կամ չնույնացվելու վտանգ
Ինքնակերտում և ինքնարտահայտում	Նոր ինքնության ստեղծում՝ անկախ սահմանափակումներից, ինքնահաստատում	Շարունակական ինքնավերափմաստավորման հոգնածություն, «միշտ բացատրելու» անհրաժեշտություն

Եզրակացություն

Վերադարձողների ինքնության ձևավորումը երկլեզվության և բազմամշակութայնության պայմաններում ներկայացվում է որպես շարունակական և դինամիկ գործընթաց, որն անցնում է մի քանի փոխկապակցված փուլերով՝ արտացոլելով լեզվական, մշակութային և հոգեբանական վերափոխումները: Հետազոտության արդյունքներով հաստատվեց, որ արտասահմանից հայրենիք վերադարձող երկլեզու մասնակիցները չեն վերադառնում նախնական ինքնությանը, այլ անցնում են ինքնության վերակառուցման երեք հիմնական փուլերով՝ օտար միջավայրում ձևավորում, վերադարձի և վերափմաստավորման, ինչպես նաև համադրման կամ հիբրիդացման փուլեր:

Ինչպես նաև պարզվեց, որ հետազոտության ընթացքում առանձնացրած երկու առանձին խմբերի դեպքում նշված փուլերը նույն կերպ չեն ընթանում, այն է՝ վերադարձածների և սփյուռքահայերի դեպքում տարբեր է: Կան առանցքային տարբերություններ թե՛ վերադարձի, թե՛ հիբրիդ ինքնության ձևավորման, թե՛ համադրման փուլում: Այս տարբերությունները հիմնականում բխում են նրանից, որ սփյուռքահայն ի սկզբանե ունի հիբրիդ ինքնության հարց, քանի որ ինքնության, մայրենիի գիտակցման փուլում գտնվել է երկու մշակույթների միջև և, բնականաբար, երկմշակութայնության կրող է: Հետևաբար նա չի անցնում առաջին՝ հարմարվողականության, երկու մշակույթների պատկանելության փուլը: Իսկ մյուս խմբի դեպքում օտար միջավայրում ինքնության ձևավորման ընթացքում անհատը ժամանակավորապես համակերպվում է ընդունող երկրի լեզվամշակութային համակարգին՝ հաճախ մթագնելով իր ազգային պատկանելության զգացումը: Այս փուլը բնորոշվում է հարմարվողականությամբ և պատկանելության երկվությամբ. լեզուն դառնում է հարմարվելու հիմնական գործիք, իսկ մայրենին՝ հուզական հիշողության կրող:

Երկրորդ՝ վերադարձի և վերափմաստավորման փուլում, ձևավորվում է ինքնության ճգնաժամ: Վերադարձողը բախվում է իր իսկ հայրենի լեզվամշակութային միջավայրի նոր պայմաններին, որտեղ իրեն հաճախ ընկալում են որպես «այլ»: Լեզվական անցումը՝ օտար լեզվից դեպի մայրենի, ուղեկցվում է սոցիալ-հոգեբանական լարվածությամբ և պատկանելության վերափմաստավորմամբ: Այս փուլում ակնհայտ է այն, ինչ Կաննոն բնորոշում է որպես «ինքնության բանակցում»՝ անհատի փորձը համադրել երկու տարբեր մշակութային և լեզվական կողերի միջև: Վերադարձի և վերափմաստավորման փուլում նույնպես Սփյուռքից վերադարձածի դեպքում նկատելի է ինքնության ճգնաժամ: Նրանք նույնպես պետք է հարմարվեն հայրենի լեզվամշակութային

նոր պայմաններին, բայց ի տարբերություն մյուս խմբի, նրանք ունեն ևս մեկ առանձնահատուկ հարց՝ լեզվի երկու ճյուղերի տարբերությունն ու մայրենի լեզվի հանդեպ երկակի վերաբերմունքի հաղթահարումը: Կա նաև մայրենի լեզվի ընկալումը որպես պետության լեզու, որպես առօրյա շփման ու գործածության լեզվի հարցը:

Երրորդ՝ ինքնության համադրման կամ հիբրիդացման փուլում, ձևավորվում է երկլեզու և երկմշակույթ ամբողջականություն՝ «հիբրիդ ինքնություն», որն այլևս չի դիտարկվում որպես երկատված, այլ՝ որպես շարժուն և համադրող կառուցվածք: Այս փուլում լեզուն դառնում է ինքնության սինթեզի հիմնական գործոն. հետազոտվողները նշում են, որ չեն տարբերակում իրենց լեզվական համակարգերը՝ ընկալելով հայերենը, ռուսերենը կամ ֆրանսերենը որպես մեկ ամբողջական հաղորդակցական հոսք: Այս երևույթը համահունչ է Օֆելյա Գարսիայի «սրանսլինգուալ հոսքի» տեսությանը, ըստ որի՝ լեզուները բազմալեզու անհատի մտքում չեն գործում որպես առանձին համակարգեր, այլ կազմում են միավորված դինամիկ համակարգ՝ ծառայելով ինքնարտահայտման և ինքնության կառուցման նպատակին: Այս փուլում ևս կան առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են միայն Սփյուռքից վերադարձած մասնակիցներին: Սփյուռքահայը կրում է բազմամշակութայնությունը և վերադառնալով հայրենիք՝ արդեն հարմարված է այդ վիճակին՝ ի տարբերություն այն մարդկանց, ովքեր նոր են հայտնվում հիբրիդ ինքնության վիճակին՝ վերադառնալուց հետո: Եվ հետևաբար նրանք չեն անցնում հարմարվողականության, հիբրիդ ինքնության անցման միևնույն փուլերը: Այստեղ հարկ է նշել, որ այս խմբի համար համադրման փուլն ավելի դանդաղ է ընթանում, քանի որ կա որոշակի դիմադրություն միջավայրի, լեզվի և մշակույթի հանդեպ, որքան էլ այն հայրենի է և հարազատ: Նրանք անընդհատ ունեն մշակույթ ընտրելու զգացողություն:

Հետազոտվողների խոսքային վարքագծում արձանագրվել են հիբրիդ ինքնությանը բնորոշ մի շարք լեզվական առանձնահատկություններ՝ կոդափոխություն (code-switching), լեզվական փոխառություններ, հուզական լեզվափոխություն և ինքնության նշագրման արտահայտություններ:

Այս ձևով լեզուն դառնում է ոչ թե բաժանարար, այլ միավորող ուժ՝ արտահայտելով հիբրիդ ինքնության հոսքային բնույթը: Վերադարձողները լեզվով արտահայտում են ոչ միայն հաղորդակցման նպատակ, այլ նաև սեփական պատկանելությունը, հիշողությունը և մշակութային բազմաշերտությունը:

Ամփոփելով կարելի է եզրակացնել, որ երկու խումբ վերադարձողների դեպքում էլ հիբրիդ ինքնությունը չի դիտարկվում որպես անցողիկ կամ ժամանակավոր երևույթ, այլ որպես նոր որակի ինքնություն, որը միավորում է տարբեր լեզվամշակութային փորձառությունները: Լեզուն այս գործընթացում հանդես է գալիս ոչ միայն որպես հաղորդակցման միջոց, այլ որպես ինքնության կառուցման և վերափմաստավորման գործիք, որը միաժամանակ պահպանում է հիշողությունը, բացում է նոր ինքնարտահայտման հորիզոններ և ապահովում սոցիալական ադապտացիա:

Այսպիսով՝ երկլեզու և բազմալեզու վերադարձողների ինքնությունը դառնում է շարժուն, բազմաշերտ և ստեղծարար համակարգ, որտեղ լեզվական հոսքերը դառնում են ինքնության հիբրիդ կառուցվածքի հիմնական հյուսվածք:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Bialystok E. Children's concept of word, *Journal of Psycholinguistic Research*, 1986, 15, pp.13–32
2. Bialystok E. and Barac R. Bilingual effects on cognitive and linguistic development: Role of language, cultural background, and education. In Toronto, Canada, 2012, pp.413–422
3. Bialystok E., Peets K. F. and Moreno S., Producing bilinguals through immersion education: Development of metalinguistic awareness. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 17(2), 2014, pp. 177–191
4. Bialystok E., Luk G., and Kwan E. Bilingualism, biliteracy, and learning to read: Interactions among languages and writing systems. *Scientific Studies of Reading*, 9(1),2005, pp. 43–61
5. Bialystok E., Craik F. I. M. and Freedman M., Bilingualism, ageing, and cognitive control. *Psychology and Aging*, 19(2), 2004, pp. 290–303
6. Curdt-Christiansen X. L., Educating migrant children in England: Language and educational practices in home and school environments. *International Multilingual Research Journal*, 14(2), 2020, pp. 163–180
7. Dijkstra T. and Van Heuven W., The architecture of the bilingual word recognition system: From identification to decision. In Berlin, 2002, pp. 175–197
8. García O., *Bilingual education in the 21st century: A global perspective*. Malden, MA, USA / Chichester, UK: Wiley–Blackwell, 2009, ISBN: 978–1–4051–1993–1.
9. García O. and Kleyn T. (Eds.), *Translanguaging with multilingual students: Learning from classroom moments*. New York, NY, 2016, Routledge. ISBN: 978–1–138–90698–3.
10. Kanno Y., Bilingualism and identity: The stories of Japanese returnees. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 3(1), 2000, pp. 1–18
11. Kanno Y., *Negotiating bilingual and bicultural identities: Japanese returnees betwixt two worlds*. Boston, MA: Lawrence Erlbaum Associates, 2003, DOI: 10.4324/9781410607560, ISBN: 9781410607560.
12. Kramsch C., *Language and culture*. New York, NY: Oxford University Press, 1998, ISBN: 978–0–19–437214–5.
13. McMillan D. W., and Chavis D. M., Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 1986, pp. 6–23
14. Norton B., *Identity and language learning: Gender, ethnicity and educational change*. Harlow, England; New York, NY: Longman, 2000, ISBN: 9780582382244.
15. Wenger E., *Communities of practice: Learning, meaning, and identity*. Cambridge, England: Cambridge University Press, 1998, ISBN: 978–0–521–66363–2.

ԲԱԶՄԱԵՂԱՆԱԿԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ ԲՐԵՆԴԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ

ՍՈՆԱ ԳՈՒԼՅԱՆ

ԵՊՀ եվրոպական լեզուների և հաղորդակցության ֆակուլտետի
անգլիական բանասիրության ամբիոնի դասախոս,
ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնի օտար լեզուների ամբիոնի
դասախոս
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
sona.gulyan@ysu.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-268

Համառոտագիր

Հոդվածի նպատակն է՝ բազմաեղանակային մեթոդի միջոցով ներկայացնել և վերլուծել տուրիստական բրենդի և գովազդների լեզվական ու պատկերային դրսևորումները: Այս մեթոդը հնարավորություն է տալիս փաստական նյութը դիտարկելու և ուսումնասիրելու լեզվականի և պատկերայինի միաձույլ համատեքստում: Տուրիստական կայքերի բազմաեղանակային վերլուծության շրջանակներում կիրառվել է նաև նշանագիտական վերլուծության մեթոդը, քանի որ այն թույլ է տալիս իմաստավորելու տեղավայրերին, իրերին, ինչպես նաև անձերին վերաբերող պատկերային հասկացություններ:

Հայաստանը՝ որպես տուրիստական բրենդ, աշխարհին ներկայացնելու ժամանակակից գործընթացներով պայմանավորված՝ զուգահեռներ են անցկացվել բրիտանական տուրիստական գովազդների հետ, ինչը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ Մեծ Բրիտանիան տուրիզմի բնագավառում հանրահռչակ բրենդ է և առաջատար դիրք է գրավում՝ հաստատուն, մշակված լեզվական և պատկերային գովազդային ավանդույթների շնորհիվ: Փաստական նյութն անսպառ է այն առումով, որ այն անընդմեջ թարմացվում է. փոփոխության են ենթարկվում տուրիստական պատկերները, դրանց արտահայտման ձևերն ու որոշ չափով նաև լեզուն: Այսօր տուրիզմի ոլորտում, դիսկուրսի ձևավորման առումով Հայաստան բրենդն ընդհանուր առմամբ հաջող ընթացքի մեջ է, քանի որ փորձում է հետևել տուրիզմի անգլալեզու դիսկուրսին բնորոշ լեզվական և արտալեզվական նորմերին՝ հավելելով հայկական պատմամշակութային, հասարակական, լեզվական յուրօրինակ իրակություններ ու երանգավորումներ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ տուրիզմի դիսկուրս, բազմաեղանակային դիսկուրս վերլուծություն, տուրիստական նպատակակետերի բրենդավորում

MULTIMODALITY IN THE CONTEXT OF COUNTRY BRANDING

SONA GULYAN

Yerevan State University
Faculty of European Languages and Communication,
Department of English Philology
National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Department of Foreign Languages
PhD in Philological Sciences
sona.gulyan@ysu.am

Abstract

The article aims to present and analyse the linguistic and visual manifestations of tourism branding and advertising through a multimodal approach. This method makes it possible to observe and study the factual material within the unified context of linguistic and visual elements. Within the framework of the multimodal analysis of tourism websites, the method of semiotic analysis has also been applied to interpret the visual concepts related to places, spaces, objects, as well as people.

Due to the modern processes of presenting Armenia to the world as a tourism brand, parallels have been drawn with British tourism advertisements. This comparison is conditioned by the fact that Great Britain is a well-known brand in the field of tourism and holds a leading position thanks to its stable and well-developed linguistic and visual advertising traditions. The empirical material is inexhaustible in the sense that it is constantly updated: tourism images, their forms of expression, and, to some extent, the language itself undergo changes. Today, in terms of discourse formation in the tourism sector, Armenia as a brand is generally developing successfully, as it attempts to follow the linguistic and extralinguistic norms typical of English-language tourism discourse while adding distinctive Armenian historical-cultural, social, and linguistic realities and nuances.

Keywords and phrases: Tourism discourse, multimodal discourse analysis, tourism destination branding

МУЛЬТИМОДАЛЬНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ СОЗДАНИЯ БРЕНДА СТРАНЫ

СОНА ГУЛЯН

Кафедра английской филологии
факультета европейских языков и коммуникации ЕГУ
Кафедра иностранных языков
Международного научно-образовательного центра НАН РА
sona.gulyan@ysu.am

Аннотация

Цель статьи — представить и проанализировать языковые и визуальные проявления туристических брендов и туристических реклам с помощью мультимодального подхода. Данный метод позволяет рассматривать и изучать фактический материал в едином контексте языковых и визуальных элементов. В рамках мультимодального анализа туристических сайтов также был применён метод семиотического анализа, поскольку он позволяет интерпретировать визуальные концепции, связанные с местами, пространствами, объектами, а также с людьми.

В связи с современными процессами представления Армении миру как туристического бренда были проведены параллели с британской туристической рекламой. Это обусловлено тем, что Великобритания является широко известным брендом в сфере туризма и занимает лидирующие позиции благодаря устойчивым и хорошо сформированным языковым и визуальным рекламным традициям. Фактический материал является практически неисчерпаемым, поскольку он постоянно обновляется: изменяются туристические образы, формы их выражения и в определённой степени сам язык. Сегодня с точки зрения формирования дискурса в сфере туризма бренд «Армения» в целом развивается успешно, поскольку стремится следовать языковым и внеязыковым нормам, характерным для англоязычного туристического дискурса, дополняя их своеобразными армянскими историко-культурными, общественными и языковыми реалиями и оттенками.

Ключевые слова и фразы: туристический дискурс, мультимодальный дискурс-анализ, брендинг туристических дестинаций.

Ներածություն

Երկրի բրենդը կապված է երկրի տնտեսական աճի, ունեցած վարկանիշի, տվյալ ազգի շուրջ ձևավորված կարծրատիպերի հետ: Նշված տվյալները երբեմն հակասում են մասնագետների կողմից ստեղծած գովազդներում ներկայացվող խոսքային և պատկերային տեքստերին: Վերլուծելու համար երկրի գովազդման և բրենդավորման գործընթացը՝ տուրիստական կայքերը պետք է ուսումնասիրել որպես մեկ ամբողջություն և որոշակի կառուցվածք ունեցող տուրիստական տեղեկատվություն՝ նկարների, հոլովակների, գույների՝ հաճախ նաև երաժշտության ուղեկցությամբ: Հաղորդակցության ձևերի այսպիսի բազմազանությամբ էլ պայմանավորված է ուսումնասիրության մեթոդի բազմաեղանակային բնույթը, որը հնարավորություն է տալիս վերլուծելու

տուրիստական կայքերի ամբողջական համատեքստեր՝ դիտարկելով և՛ լեզվական, և՛ պատկերային դրսևորումները, դրանց համագործակցությունը, փոխազդեցությունը, ներազդման և տեղեկատվական ներուժը: Նշույթավորված լեզվական միավորները, համագործակցելով պատմամշակութային և սոցիալ-քաղաքական արտալեզվական գործոնների, ինչպես նաև գունային, պատկերային, երաժշտական և այլ միջոցների հետ, ուժգնացնում են դիսկուրսի տեղեկատվական և ներազդման հնարավորությունները: Անդրադառնալով Ռ. Վ. Հալեթի և Զ. Կապլան-Վեյնգերի բազմաեղանակային մոտեցմանը, նշենք, որ այն վերլուծությունները, որոնք, լեզվաոճական առանձնահատկություններից բացի, կենտրոնանում են նաև պատկերային նշանների և պատկերային ձևավորման վրա, թույլ են տալիս ավելի լիակատար հետազոտելու այնպիսի դիսկուրսիվ արտահայտություններ, ինչպիսիք են լեզվական նյութի ձևավորումն ու գովազդման առանձնահատկությունները [9]:

Տեսանթողական հիմքեր

Ըստ Գ. Կրեսի և Վան Լյուվենի [10]՝ նկարների և այլ պատկերային միջոցների իմաստը կախված չէ դրանց ուղեկցող լեզվական նյութից, ինչը հակասում է Ռ. Բարտեսի այն պնդմանը, որ պատկերի (և նշանային այլ կողերի, ինչպես, օրինակ, հագուստը, ուտելիքը, լուսանկարված այլ իրերն ու առարկաները) իմաստն առնչվում է և, որոշ առումով, կախված է լեզվական նյութից [2, էջ 25-29]: Բարտեսը տարբերակում է լուսանկարի իմաստային ընկալման երկու տեսակ՝

1. Հերթագայություն (relay): Այս դեպքում լեզվական նյութն է իմաստի և տեղեկատվության հիմնական կրողը, իսկ լուսանկարը լեզվականի լրացումն է: Լեզվական նյութն ու լուսանկարը նաև համատեղ են իրացնում հաղորդակցության գործառույթը՝ փոխադարձաբար լրացնելով միմյանց, ուժգնացնելով թե՛ հաղորդման, և թե՛ ներազդման հնարավորությունները:
2. Ամրացում (anchorage): Այս դեպքում վիզուալ պատկերները բազմիմաստ են, իսկ լեզվական նյութը միտված է ուշադրություն հրավիրելու հատկապես այս կամ այն իմաստի վրա [1, էջ 40-41]:

Գ. Կրեսը և Վան Լյուվենը իրենց հերթին պնդում են, որ պատկերը լիովին կարող է փոխարինել լեզվական նյութին, ավելին՝ լեզվականի և պատկերայինի համագործակցությունը աստիճանաբար վերանում է հոգուտ պատկերայինի, և որ պատկերային հաղորդակցությունը կարող է իրացվել լեզվականից լիովին անկախ: Ըստ այս հետազոտողի՝ և՛ խոսքային, և՛ պատկերային հաղորդակցությունը կարող են կիրառվել միևնույն հիմնարար իմաստային համակարգերը ձևավորելու և միևնույն տեղեկատվությունը հաղորդելու համար, բայց յուրաքանչյուրն անում է դա իր ուրույն ձևով՝ շատ տարբեր և անկախ: Հետազոտողը համոզված է, որ վիզուալ պատկերը ևս կարող է վերլուծվել Մ. Հալիդեյի լեզվական նյութի ուսումնասիրության չորս տեսական պնդումների հիման վրա [10, էջ 37]: Ասվածն առավել հասկանալի դարձնելու համար ներկայացնենք Մ. Հալիդեյի՝ լեզվին վերաբերող չորս տեսական պնդումները՝ 1. լեզուն գործառական համակարգ է, 2. լեզուն համատեքստային համակարգ է,

3. լեզուն իմաստային համակարգ է, 4. լեզուն նշանային համակարգ է [8]:

Մի փոքր չափազանցված համարելով այն տեսակետը, որ պատկերայինը կարող է լիովին փոխարինել լեզվականին՝ ասենք, որ վիզուալ պատկերները ևս օժտված են գործառական և իմաստային ներուժով և ստեղծում, ապահովում են որոշակի համատեքստի ձևավորմանը կամ նպաստում են, ինչպես նաև հագեցած են տեղեկատվություն փոխանցող նշանային կոդերով: Այդուհանդերձ, նախապատվությունը տալով Բարտեսի մոտեցմանը՝ կարծում ենք, որ դիսկուրսի ձևավորման և ուսումնասիրության գործում, հատկապես այնպիսի դիսկուրսի, ինչպիսին տուրիզմի դիսկուրսն է, հավասարապես կարևոր են թե՛ պատկերները և թե՛ լեզվական նյութը: Ավելացնենք նաև սոցիալ-տեխնոլոգիական արտալեզվական գործոնները, որոնք նպաստում են ընդհանրապես հաղորդակցության և տեղեկատվության նոր միջոցների զարգացմանը և գործառական նոր տարատեսակների ու ձևերի առաջացմանը:

Այսպիսով՝ տուրիզմի դիսկուրսի հետազոտության գործում կարևոր տեղ են գրավում տուրիստական կայքերում պոտենցիալ գնորդի վրա ներազդման լեզվական և արտալեզվական միջոցների ուսումնասիրությունը, տուրիզմի ոլորտում լեզվական և արտալեզվական փոփոխությունների ուսումնասիրությունը, տուրիզմի մասնագիտական լեզվում նոր բառերի և տերմինների ստեղծման ու ամրագրման գործընթացի ուսումնասիրությունը, պատկերային միջոցների ուսումնասիրությունը:

Ակնհայտ է, որ տուրիզմի դիսկուրսը լայնորեն կիրառում է այնպիսի պարզ, մատչելի և տարածված հաղորդակցական գործիքներ, ինչպիսիք են նշաններն ու խորհրդանշանները: Տուրիզմի մասնագիտական դիսկուրսում դրանց քանակը գերազանցում է 290-ը [14]:

Չնայած հասարակական վայրերում գտնվող տեղեկատվական նշանները շատ դեպքերում հասկանալի են նույնիսկ առանց խոսքային արտահայտման, այնուամենայնիվ տուրիզմի դիսկուրսում որոշ նշաններ դեռևս բացատրության կարիք ունեն, քանի որ մշակութային այս կամ այն առանձնահատկության շնորհիվ դրանց նշանակությունը տարբերվում է համընդհանուր, լայն տարածում ունեցող նշանների իմաստային բացատրություններից [5]:

Նկար 1

Էկո պիպակ (eco-label)

“Green Hotels”, Book Different

Նկար 2

Կանաչ ոտնաթաթ (green footprint)

“Green Hotels”, Book Different

Օրինակ՝ Էկո հավաստագիր ունեցող կանաչ հյուրանոցները ձանաչելի են կանաչ շրջանի մեջ սպիտակ տերևի տարբերանշանի շնորհիվ (տես

նկար 1): Իսկ կանաչ ուռնաթաթով տարբերանշան ունեցող հյուրանոցները տեղեկություն են հաղորդում տվյալ տարածքի կամ շենքի՝ շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության մասին (տես նկար 2): Այն ծառայում է որպես մարդու ազդեցության ցուցիչ մոլորակի վրա՝ հաճախ համեմատելով սպառման մակարդակը Երկրի ռեսուրսները վերականգնելու կարողության հետ:

Տուրիզմի դիսկուրսը կարելի է համարել յուրօրինակ ոճագործառական խոսքային դրսևորում՝ հրապարակախոսական, գովազդային և համացանցային լեզվի, գրավիչ պատկերների և հաճելի գույների մի ամբողջական համալիր (դրական իմաստ ունեցող ածականների գերադրական աստիճաններով և գործողության մղող հրամայականներով հագեցած ասույթներով), ինչի հիմնական գործառույթներն են ներկայացնելը, ցուցադրելը, տեղեկացնելը, ներագրելը ու համոզելը, որ համալիր ձևով իրացնում են գովազդելու ու սպառելու նպատակ:

Նշված գործառույթներն իրացվում են տուրիստական և ճանապարհորդական մասնագիտացված կայքերում ներկայացված գովազդներում, տուրիստների կարծիք-ակնարկներում, ուղեգրություններում կամ ճանապարհորդական նոթերում ու ակնարկներում, ինչպես նաև համակարգչային վիրտուալ տարածքում տեղադրվող և տուրիզմին առնչվող նյութերում՝ բլոգներում/վլոգներում, սոցիալական կայքերում արված գրառումներում, որոնք բոլորն էլ տուրիզմի դիսկուրսի գործառական-ոճական ժանրային տարատեսակներ են կարող համարվել: Տուրիստների՝ սեփական պատմություններով ու վիրտուալ տարածք ներբեռնված լուսանկարներով հագեցած կարծիքները ներկայացնող ակնարկներն ու ուղեգրությունները տուրիստական պատմաստության ժամանակակից նմուշներ են: Այժմ տուրիստները հնարավորություն ունեն տվյալ վայրի պատմությունը/բրենդը ստեղծելու մինչև ճանապարհորդության մեկնելը, ճանապարհորդության ընթացքում, ինչպես նաև վերադառնալուց հետո՝ շարունակելով տարիների ընթացքում ձևավորված սովորույթը, պատմելով կատարած ճանապարհորդություններից ստացած տպավորությունների մասին: Այս գործընթացի արդյունքում ձևավորվել է մի նոր հասկացություն՝ վիրտուալ տուրիզմ [15], որը բաղկացած է վիրտուալ տուրերից, վիրտուալ տուրիստներից, ինչպես նաև վիրտուալ էքսկուրսավարներից (վլոգերներից):

Ավելացնենք, որ տուրիզմի դիսկուրսն առավել արդիական դարձավ, երբ հաստատուն տեղ գտավ համացանցային կայքերում: Այս հանգամանքը նպաստեց տուրիզմի դիսկուրսի ոճագործառական նոր որակների ձեռքբերմանը. այն համալրվեց համակարգչային լեզվին բնորոշ բազմազան տարրերով, ինչպես օրինակ՝ հիպերհղումներով, թաքթող նկարներով, ինտերակտիվ քարտեզներով:

Տուրիզմի դիսկուրսը ներկայացնող նյութը, տեքստը կամ այս դեպքում կայքը ոչ միայն լեզվական ձևակերպմամբ արտահայտվող խոսք է, այլև մշակութային և գործառութային առումով որոշակի իմաստ արտահայտող հաղորդակցության նոր եղանակ կամ ձև: Նշված եղանակները համակարգչային գործառական լեզվաբանության հիմնադիր Մ. Հալիդեյի կողմից սահմանվում են որպես իմաստային, ինչպես նաև նշանային համակարգեր (systems of meaning and semiotic systems) և ներառում են ոչ միայն լեզուն, այլև արվեստին առնչվող այնպիսի դրսևորումներ, ինչպիսիք են նկարը, քանդակը, երաժշտությունը, պարը և այլ գեղագիտական արտացոլումները [7]: Լեզվի ու

նշված համակարգերի ուսումնասիրությունը ենթադրում է հաղորդակցության այդ բոլոր ձևերի բազմաեղանակային փոխկապակցված համակարգի մանրակրկիտ քննություն:

Հալիդեյյան վերգործառության համակարգն ընդունվել և ընդլայնվել է Գ. Կրեսի և Վան Լյուվենի (2006) կողմից՝ հիմք դնելով բազմաեղանակային նշանագիտությանը և դիսկուրսի վերլուծության բազմաեղանակային մեթոդին, որը կիրառվում է ոչ միայն լեզվական, այլև մի շարք այլ նշանային համակարգերի վերլուծության ժամանակ: Վերջիններիս օրինակներ են գույները, նկարները, երաժշտությունը: Թեև Գ. Կրեսը և Վան Լյուվենը պատկերային հաղորդակցությունը բազմաեղանակային վերլուծության մեթոդի շրջանակներում ուսումնասիրելիս կիրառել են վերգործառությունները մատնանշող այլ տերմիններ՝ գաղափարային վերգործառությամբ ձևակերպվել է որպես ներկայացման (representational) վերգործառությամբ, տեքստային՝ որպես բովանդակային (compositional), իսկ միջանձնային (interpersonal) պահպանվել է, այդուհանդերձ ակնհայտ է, որ հենց հալիդեյյան մոտեցումն է ընկած այս նոր տարբերակման հիմքում:

Վիզուալ ակտի գաղափարային վերգործառությամբ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել ոչ միայն հաղորդակցության մասնակիցներին, այլև ներկայացվող կառույցներին (representational structures): Տարբերակվում են երկու տեսակի մասնակիցներ՝

1) ինտերակտիվ կողմեր՝ հաղորդակցությունը և շփումը ընթանում են պատկերանկար ստեղծողի և դիտողի միջև,

2) ներկայացված կողմեր՝ նկարներում պատկերված են հյուրերը, հյուրընկալները (առանձին կամ երկուսը միասին) վայրերը, իրադարձություններն ու առարկաները [10, էջ 47]:

Հատկանշական է, որ տվյալ հաղորդակցության գործընթացում կարևոր դեր են կատարում պատմասական շարադրանքի տարբեր կառույցները: Եթե պատկերային տարածքում մարդիկ բացակայում են, ապա ինտերակտիվ մասնակիցը հրավիրվում է մուտք գործելու բնական կամ արհեստական տարածք, որը կարծես սպասում է հյուրին: Եթե մարդիկ են պատկերված գովազդում, ապա անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել նրանց հյուր կամ հյուրընկալող լինելու դերերին: Տուրիստական նկարներում ներկայացվող կողմի «իրերի» դաս են համարվում քարտեզները, գծագրերը և բրենդները [4]:

Նախքան փաստական նյութը պատկերանկարային վերլուծության ենթարկելը հիմնվելով Դանի [4], Գ. Կրեսի և Վան Լյուվենի [10], ինչպես նաև Ֆրանչեսկոնիի [6]՝ տուրիստական ու ձանապարհորդական պատկերանկարների վերլուծության մոդելի վրա՝ ներկայացնենք տուրիզմի դիսկուրսի պատկերային և խոսքային քննության ենթակա նյութի հիմնական խմբերը: Դրանք են՝

1) պատկերային ներկայացում քննարկման վայրեր – պատմամշակութային վայրեր, ժամանցի վայրեր, բնապատկերներ, մարդիկ – հյուրեր, հյուրընկալներ, և հյուրեր և հյուրընկալներ, տեղաբնակներ, դասակարգումային պատկերներ – գծապատկերներ, աղյուսակներ, խորհրդանշական պատկերներ – հատկանշական (attributive) պատկերներ, ակնարկող (suggestive) պատկերներ, որոնք ոչ թե ուղղակի ներկայացնում են տեսարժան վայրը, այլ ակնարկում են հնարավոր փորձառությունները և ձևավորում ցանկալի իմաստային դաշտ,

վերլուծական պատկերներ – քարտեզներ:

2) Նարարիվ/պատմասական կառույցներ և գործընթացներ⁷ տեղակատվություն (երբ, որտեղ), տևողություն, հեռավորություն, ձև (միջոց, որակ, համեմատություն), պատճառ, նպատակ, կատարում, արձագանք – ներկայացվող մասնակցի հայացքի կամ վայրի անկյունը նկարում, գրոյց – մասնակից–ները գրուցում են միմյանց հետ՝ իրար նայելով, կամ մասնակիցը հաղորդակցվում է դիտողի հետ:

Ինչպես լեզվում կարող են լինել իմաստային առումով կարևոր և անկարևոր լեզվական միավորներ, այնպես էլ պատկերանկարում կարող են տեղադրվել առաջնային և երկրորդական կառույցներ, որոնք տարբերակվում են նկարի բաղադրիչների մեծությամբ, փոքրությամբ և նկատելիությամբ: Սա նշանակում է, որ նախ և առաջ կարևորվում են առաջնային տարրերը, քանի որ ավելի մեծ են, ավելի գրավիչ և այդպիսով՝ նկատելի: Ինչ վերաբերում է երկրորդական տարրերին, ապա դրանք կարող են տեղադրվել ոչ միայն առաջնային տարրի պատկերից դուրս, այլև հենց առաջնային տարրի պատկերի ներսում՝ երկու դեպքում էլ, այդուհանդերձ, լինելով ավելի փոքր և ավելի քիչ նկատելի: Այս գործընթացը կոչվում է փնդադրում (*embedding*) [10, էջ 50]:

Ստացված արդյունքներ

Նկար 3 ա

Նկար 3 բ

Armenia. The Hidden Track

Երկրի, ինչպես նաև տուրիստական վայրի մասին տեղեկատվություն ստանալու և գիտելիք ձեռք բերելու գործընթացը սովորաբար սկսվում է մինչ նախատեսված ճանապարհորդությունը կատարելը: Երկիրը կամ վայրը վերածվում է **տուրիստական բրենդի** գովազդման և վաճառքի արդյունքում [12]: Այսպիսով՝ տուրիստական բրենդները սերտորեն կապված են տվյալ երկրի մշակույթի, պատմության և ազգային ինքնության հետ: Օրինակ՝ *Armenia. The Hidden Track*-ը («Հայաստան՝ թաքնված ուղի») Հայաստանի տուրիստական բրենդն է, որը ստեղծվել է 2022 թվականին (տե՛ս նկար 3 ա): *Armenia* բառը հիշեցնում է Արարատ լեռը (տե՛ս նկար 3 բ), ընտրված գույնը Հայաստանի խորհրդանիշներից ծիրանի և ցորենի հասկերի գույնն է, որը նաև ընդգրկված է դրոշի եռագույնում: Շեշտադրում է կատարվում մշակույթի, պատմական հիշողության և ինքնության վրա, իսկ Հայաստանը ներկայացվում է որպես չբացահայտված տուրիստական նպատակակետ:

Նկար 4 ա

Նկար 4 բ

The GREAT campaign: from theory to digital reality

Միացյալ Թագավորության դեպքում երկրի տուրիստական բրենդը Visit Britain-ն է (տե՛ս նկար 4 ա), իսկ հիմնական գովազդային արշավը՝ GREAT Britain-ը: Արշավի գովազդային պաստառներն ու տեսահոլովակները ներկայացնում են Բրիտանիա բրենդը՝ երկրի ինքնությունը, մշակույթը և պատմությունը: Մեծատառերի միջոցով ուշադրություն հրավիրելով GREAT բառի վրա՝ գովազդի հեղինակները մի կողմից խաղարկում են այն որպես երկրի անվան առաջին բաղադրիչ, իսկ մյուս կողմից՝ որպես բրիտանականության մեծությունն ու հրաշալիությունը բնորոշող բառամիավոր (տե՛ս նկար 4 բ):

Նշված նախաձեռնության շրջանակներում ստեղծված գովազդներից մեկը՝ *BUSINESS IS GREAT BRITAIN*, առաջին հերթին ուշադրություն է հրավիրում պաստառի մեջտեղում տեղադրված *GREAT* ածականի վրա, որը կարմիր գույն ունի և տառաչափով մի քանի անգամ գերազանցում է *Britain* բաղադրիչին:

Առաջին հայացքից հասկացական փոխաբերության տպավորություն թողնող նշված ասույթը իրականում չափազանցության ոճական հնարի հաջող կիրառություն է, քանի որ ոչ միայն տեղեկություն է տալիս Մեծ Բրիտանիայի հնարավորությունների մասին, այլև ներգործում է դիտողի և ընթերցողի վրա: Եվ այսպես՝ *UK is GREAT* գովազդային արշավը, որն ընդգրկում է բազմազան գովազդային տեքստեր ու հոլովակներ, Մեծ Բրիտանիա բրենդը ներկայացնում է որպես գիտական հետազոտության, նորարարության, ստեղծարարության, արկածների, պատմական ժառանգության, բիզնեսի,

սպորտի, առևտրի, մշակույթի, սննդի, բնության, գիտելիքի, տեխնոլոգիայի, շքեղության, նորաձևության, ֆիլմերի, գյուղական վայրերի, գործարարության հրաշալի նմուշ և օրրան:

Նշելի է, որ տուրիստական բրենդ ձևավորելը ավելի բարդ գործընթաց է, քան որևէ ապրանքատեսակ գովազդելը, քանի որ այն իրականացվում է բազում հեռանկարների հաշվարկմամբ և ապա՝ գովազդմամբ: Տվյալ երկրում արտադրված և երկրի իմիջի հետ կապվող ապրանքների շնորհիվ է նաև, որ ձևավորվում է տվյալ երկրի բրենդը [13, էջ 110]:

Նկար 5

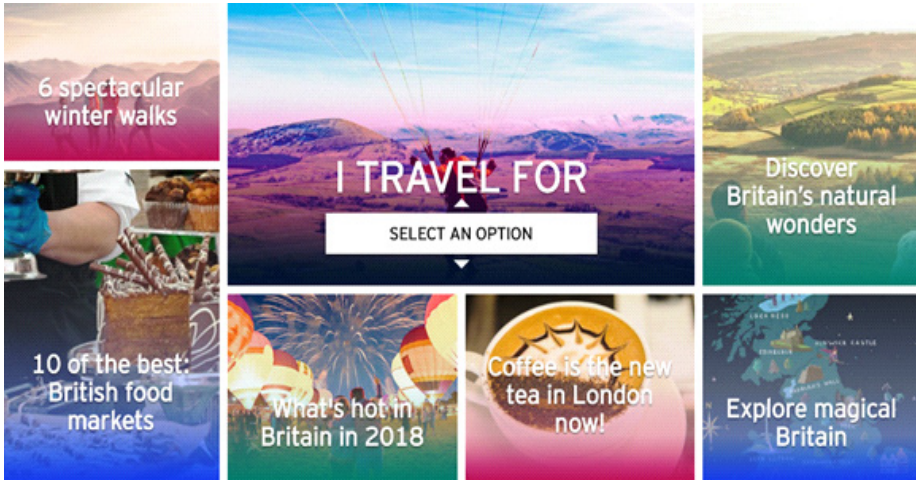

Visit Armenia

Տեղադրման հաջող օրինակ է նկար 5-ի լոգոն: Վերոնշյալ կոմբինացված ապրանքանիշը (ապ-րանքանիշ, որը բաղկացած է խոսքային և պատկերային տարրերից) հրամայականով արտահայտված *Visit Armenia, it is Beautiful* կարգախոսի *A* տառը և *it is Beautiful* ասույթի սպիտակ ուրվագիծը եկեղեցու պատկեր են ստեղծում:

Ինչպես պատկերանկարում, այնպես էլ խոսքային դրսևորումներում կարևոր գործառական նշանակություն ունեն հասկացութային կառույցները (conceptual structures): Ընդ որում՝ պատկերային հասկացութային կառույցները որոշակիորեն նմանվում կամ տարբերվում են համապատասխան լեզվական կառույցներից: Եթե պատկերները ներկայացնում է ամբողջական տեղեկատվություն, ապա լեզվական հասկացութային կառույցը մանրամասնում է տվյալ պատկերային նյութը: Օրինակ՝ որոշակի գործընթացներ, դրանց հետ կապված մանրամասներ և այդ մանրամասների կարևորության աստիճանը հնարավոր է ըմբռնելի ձևով ներկայացնել միայն լեզվական միավորների միջոցով: Այս միավորների կիրառությունը թույլ է տալիս ապահովել տեղեկատվության կարևորագույն մասը՝ կանխամտածված ուղերձի միանշանակ ընկալումը [10, էջ 109-113]:

Նկար 6

"I Travel for", Visit Britain

Նկար 6-ում պատկերված կոլաժը սեղմելի է և բաղկացած է բաժիններից՝ ստեղծված ըստ տուրիստի ծանապարհորդական նախընտրությունների: Պատկերային և լեզվական հասկացության կառույցների միավորման լավագույն օրինակ է սուրճի բաժակը: Սուրճի բաժակի առկայությունը անհասկանալի կլիներ տվյալ համատեքստում՝ առանց *Coffee is the new tea in London now!* լեզվապատկերի: Այս լեզվապատկերի միջոցով կարելի է հասկանալ, որ բրիտանական հայտնի թեյը իր դիրքերն է զիջել սուրճին, և լոնդոնյան հայտնի թեյարանների կողքին հայտնվել են նաև սրճասերներին հրապուրող վայրեր:

Մեծապես կարևորվում են նաև հարաբերակցական գործընթացները (relational processes), որոնք ներառում են նկարագրվող անձի, առարկայի կամ երևույթի ինքնությանն առնչվող պատկերային ու խոսքային կառույցներ **[10, էջ 109–110]**: Վերջիններս տեղեկություն են տալիս խորհրդանիշ–առարկաների մասին: Լեզվական արտահայտմամբ հանդես եկող ասույթները նկարագրում են մարդկանց կամ որևէ իրադարձություն (տե՛ս նկար 7):

Բրդյա թելերի տաք և վառ գույներում գերակշռում են կապույտի, կարմիրի և ծիրանագույնի երանգները, որոնք խորհրդանշում են Հայաստանի Հանրապետության եռագույն դրոշի գույները: Պատկերը զուգակցվում է *Culture and Traditions* լեզվապատկերով և դրա բացատրությամբ:

Հավելե՛ք, որ նկարի առնչությունն ինքնության հետ միայն դրոշի գույներով չի սահմանափակվում. ակնհայտ է նաև դարերով պահպանված և մեզ հասած հայկական գորգագործության ավանդույթը:

“Culture and Traditions”, Armenia Travel

Կարևորելով **գույների** դերը տուրիստական գովազդներում՝ Գ. Կրետը և Վան Լյուվենը կարծում են, որ գույնի գործածությունը գործառնությանն է և կապված է հալիդեյյան երեք հիմնական վերգործառնությունների (գաղափարային, միջանձնային, տեքստային) հաջող իրացման հետ: Օրինակ՝ դիտողի կողմից տվյալ գույնի կամ գույների ընկալումը, գույնի կամ գույների միջոցով որոշակի տեղեկատվության փոխանցումը սերտորեն առնչվում է գաղափարային վերգործառնության հետ և դրա իրացման միջոց է: Գույնը՝ որպես խորհրդանիշ, կարող է ներգործել դիտողի տրամադրության վրա, ստեղծել հասարակական հաղորդակցական տարբեր իրադրություններ (միջանձնային վերգործառնություն), և, ի վերջո, համագործակցելով դիսկուրսիվ լեզվական միավորների հետ՝ ապահովել տեքստային վերգործառնության իրացումը: Նկարներում գույնի վառ արտահայտվածությունը բարձր եղանակավորման արտահայտություն է, մինչդեռ ավելի թույլ գունավորված նկարները՝ հակառակը [10, էջ 159]:

Կարևոր է նաև հաշվի առնել, թե պատկերանկարը ինչպես է արված՝ աչքի մակարդակից ցածր, թե՛ բարձր անկյունից: Բարձր անկյունից արված լուսանկարը մեծ մասամբ համայնապատկերային է: Ցածր անկյունից ներկայացվող գունավոր պատկերանկարը ընդգծում է տվյալ առարկայի, շինության, վայրի վսեմությունն ու բարձրությունը: Մարդկանց առկայության դեպքում կարևորվում է պատկերված անձի գերադասությունը և դիտողի ստորադասությունը: Տուրիստական գովազդներում զետեղված այսպիսի պատկերանկարները իրացնում են ոչ միայն համոզման, այլև դիտողի ուշադրությունը գրավելու և նրան «գայթակղելու» գործառնություն, քանի որ պոտենցիալ տուրիստը ենթագիտակցաբար կապվում է ցուցադրված պատկերի հետ, որն էլ խթանում է տվյալ տուրիստական ապրանքի սպառման գործընթացը:

Եթե գովազդային պատկերանկարի հերոսի/ների հայացքն ուղղված է ակնդրին, ապա նրանց միջև տեղի է ունենում հաղորդակցություն և երկխոսություն (տես նկար 9): Այս դեպքում ակնդիրը ցանկանում է նկարի հերոսի/ների հետ

գրուցելու և երկխոսության մասնակից դառնալու: Հակառակ դեպքում, երբ ակնդիրը տեսնում է ժպտուն դեմքերով գրուցակիցներ, որոնք ամենևին էլ իրեն չեն նայում, նա կարող է նաև չցանկանալ «մասնակցել» զրույցին:

Նկար 8

“See and Do”, Armenia Travel

Այդուհանդերձ, այս դեպքում ևս

Ակնդիրը համակվում է դրական հույզերով, որոնք էլ կարող են նրան դրդել դառնալու իրադարձության իրական մասնակիցը և հաղորդակցվելու տվյալ երկրի մշակույթի իրական ներկայացուցիչների հետ [6, էջ 81–84] (տե՛ս նկար 9):

Նկար 9

Pour the whisky, get the haggis in the oven, and grab some Scottish poetry: Burns Night (25 January every year) is upon us! Here’s how to celebrate it like a true Scotsman...

How to throw a Burns Night Supper (officially...) [17]

“How to Celebrate Burn’s Night”, Visit Britain

Կարելի է համարել, որ երկու դեպքում էլ հաղորդակցությունը հաջող ձևով է ընթանում, քանի որ առաջին դեպքում նկարը «պահանջարկ» է իրացնում՝ հայացքը պահանջում է, որ դիտողի և պատկերի միջև ընթանա երևակայական հաղորդակցություն, իսկ երկրորդ դեպքում իրացվում է «առաջարկ», այսինքն՝ ներկայացված հերոսներն առաջարկվում են որպես տեղեկատվության կամ ցուցադրության նմուշ **[10, էջ 117–119]**: Թե մարդիկ ինչպես են պատկերված տուրիստական գովազդներում, կախված է նաև տվյալ երկրի մասին գովազդողների կարծրատիպային պատկերացումներից: Օրինակ՝ Բրիտանիայի դեպքում ավելի շատ կարևորվում է գործողությունը, այսինքն՝ ճանապարհորդելը, իսկ մարդկանց կերպարները չեզոք են պատկերված: Բրազիլիայի դեպքում հիմնականում կարևոր են համարվում կանանց կերպարները՝ պատկերված էրոտիկ և սեքսուալ ենթատեքստով **[3, էջ 462–465]**: Տուրիստական գովազդներում բնապատկերները մշտապես հիասքանչ են և դրախտային, իսկ մարդիկ՝ գեղեցիկ, հմայիչ և հիմնականում երիտասարդ **[3, էջ 458]**:

Նկար 8-ում ուրախ և ժպտուն տուրիստները օդապարիկից ողջունում են ակնդրին, իսկ նրանց ուղեկցող մասնագետը լուսա-տեսանկարահանում է հիասքանչ բնապատկերն ու տուրիստների թոփշը: Նկարը կատարյալ է՝ էքստրեմալ տուրիզմով հետաքրքրվողներին գրավելու առումով: Նկարի տուրիստները հաղորդակցվում են պոտենցիալ տուրիստի հետ ոչ խոսքային միջոցներով՝ արտահայտելով իրենց գոհունակությունը: Պատկերը ոչ միայն ներգործման գործառույթ է իրացնում վառ գույների և ժպտուն դեմքերի շնորհիվ, այլև խրախուսում է ակնդրին կարդալու լեզվական ուղերձը, որտեղ վերնշանային մակարդակում իրացվող լեզվական միավորները (*majestic beauty, towering mountains, beautiful topography*) նույնպես ներգործման գործառույթի կրողներն են: Իմաստային մակարդակում իրացվող լեզվական միավորները (*Armenia, culture, food, Noah, Christian, thousands of years, ancient*) տեղեկատվական գործառույթ են իրացնում:

Նկար 9-ում մասնակիցների հայացքներն ուղղված են միմյանց, պատկերված է մտերմիկ, ընկերական հավաքույթ շոտլանդական փաբում, որտեղ նշվում է *Burns Night* կոչվող տոնակատարությունը: Նկարի գույները մեղմ են և տաք, մասնակիցները ժպտում են: Նկարում պատկերված են կենցաղում ավանդաբար կիրառվող շոտլանդական ժողովրդական նվագարաններ, տիրում է ջերմ ընկերական մթնոլորտ՝ դրդելով ակնդրին բացահայտելու իրական Շոտլանդիան, շոտլանդացի ժողովրդին, նրանց ավանդույթները և դառնալու նման մտերմիկ հավաքույթի մասնակիցը: Իսկ նկարը լրացնող տեքստը, որը կարծես պատկերի լեզվական արտացոլանքը լինի՝ հարուստ է հրամայական բայաձևերով (*pour, get, grab*), որոնք ընթերցողին մասնակից են դարձնում տվյալ հավաքույթին, իսկ *whisky, haggis, Scottish poetry, Burns Night* բառամիավորները մշակութային ցուցիչներ են՝ իրակություններ, որոնք ներկայացնում են երկրի ինքնությունը և իրական փորձառություն են խոստանում:

Այսպիսով՝ մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս խոսքային և տեսողական տեքստերի հավասար կարևորությունը երկրի բրենդի ստեղծման բազմափուլ և բազմաշերտ գործընթացում:

Եզրակացություն

Անժխտելի է, որ այսօր տուրիզմը աշխարհի խոշորագույն տնտեսական ոլորտներից մեկն է, այնպիսի ոլորտ, որի արտադրանքն անհնար է շոշափել կամ փորձել **[11]**: Այդուհանդերձ, այս արտադրանքը կամ բրենդը լայնորեն տարածվում և իրացվում է, և այդ գործում հիմնարար դեր է կատարում տուրիզմի խոսույթը, որը ներկայանում է ոչ միայն լեզվի ու պատկերների, դիզայնի ու գույների միջոցով, այլև ժամանակակից տեխնոլոգիայի ընձեռած հաղորդակցության բազմաթիվ այլ բազմաեղանակային միջոցներով՝ ապահովելով երկրի բրենդի ամբողջական և ազդեցիկ ներկայացումը:

Նշելի է, որ տուրիստների կարծիք-ակնարկները, ինչպես նաև բլոգներն ու վլոգները իրացնում են տեղեկատվական, հուզական և խոսքարկման գործառույթներ՝ լրացնելով տուրիստական կայքերի տեղեկատվությունը և մեծ դեր են կատարում տվյալ երկրի տուրիստական բրենդը ձևավորելու գործում:

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ տուրիստական բրենդի ձևավորումը պայմանավորված է ոչ միայն տեղեկատվության փոխանցմամբ, այլև հուզական և արժեքային ներգործությամբ: Մասնավորապես՝ «Armenia. The Hidden Track» բրենդը կառուցվում է ազգային ինքնության, մշակութային ժառանգության և «չբացահայտվածության» գաղափարի շուրջ՝ ակտիվորեն օգտագործելով գունային և խորհրդանշական համակարգեր, մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայի «GREAT Britain» արշավը հիմնվում է լեզվախաղի, չափազանցության և տեսողական տեքստերի համոզիչ գովազդների վրա՝ ներկայացնելով երկիրը որպես բազմոլորտ գերազանցության տարածք: Այս համեմատությունը վկայում է, որ տարբեր երկրներ կիրառում են տարբեր ռազմավարություններ, սակայն բոլոր դեպքերում առանցքային է ինքնության ներկայացումն ու արտացոլումը գովազդներում:

Միևնույն ժամանակ պարզվում է, որ նշանային համակարգերը և պատկերային-լեզվական համադրությունները ոչ միայն հաղորդում են տեղեկատվություն, այլև ներազդում են պոտենցիալ տուրիստի վրա: Այս գործընթացը արդյունավետ է, երբ խոսքային և տեսողական տեքստերը փոխլրացնում են միմյանց՝ հաշվի առնելով գույնի, դիտանկյունի, հայացքի ուղղվածության և կերպարների ներկայացման կարևորությունը միջանձնային և հուզական ազդեցության ձևավորման մեջ՝ խթանելով դիտողի ներգրավվածությունը և նույնականացումը ներկայացվող իրականության հետ:

Այսպիսով՝ կարելի է եզրակացնել, որ տուրիստական բրենդի հաջողությունը պայմանավորված է բազմաեղանակային միջոցների համակարգված և նպատակային կիրառությամբ, որոնց միջոցով այն ստեղծվում, ներկայացվում և գովազդվում է որպես մշակութային, հուզական և խորհրդանշական ամբողջություն՝ լինելով ոչ շոշափելի արժեք:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Barthes R., Image, Music, Text, ed. and trans. Heath S., London, Fontana Press, 1977, 220 p.
2. Barthes R., Elements of Semiology, New York, Hill and Wang, 1986, 111 p.
3. Caldas-Coulthard C. R., Body branded: Multimodal identities in tourism advertising, Journal of Language and Politics, Vol. 7, Issue 3, 2008, pp. 451–470.
4. Dann G., The Language of Tourism: A Sociolinguistic Perspective, Wallingford, CAB International, 1996, 304 p.
5. Fiori S., Public Information Symbols in Tourism: importance, challenges, dimensions and

- empirical research about pictograms, *Brazilian Journal of Cartography*, Rio de Janeiro, No. 66/7, 2014, pp. 1567–1586.
6. Francesconi S., *Reading Tourism Texts: A Multimodal Analysis*, Bristol, Channel View Publications, 2014, 200 p.
 7. Halliday M. A. K., *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*, London, Edward Arnold, 1978, 256 p.
 8. Halliday M. A. K., *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, revised by Matthiessen C. M. I. M., London, Routledge, 2014, 786 p.
 9. Hallet R. W., Kaplan-Weinger J., *Official Tourism Websites: A Discourse Analysis Perspective*, Bristol, Channel View Publications, 2010, 152 p.
 10. Kress G., van Leeuwen T., *Reading Images: Multimodality, Representation and New Media*, New York, Routledge, 2006, 312 p.
 11. Maci S. M., *Tourism Discourse: Professional, Promotional and Digital Voices*, Genova, ECIG, 2013, 352 p.
 12. Morgan N., Pritchard A., Pride R. (eds.), *Destination Brands: Managing Place Reputation*, 3rd ed., Oxford, Butterworth-Heinemann, 2011, 370 p.
 13. White C. L., *Brands and National Image: An Exploration of Inverse Country-of-Origin Effect, Place Branding and Public Diplomacy*, Vol. 8, No. 2, 2012, pp. 110–118.
 14. WTO, *Tourism Signs and Symbols (English version)*, World Tourism Organisation, 2001, 244 p.
 15. Zhao J., Ordóñez de Pablos P., Tennyson R. D., *Virtual Tourism: Functions, Profit Modes and Practices in China*, in Lytras M. D. (ed.), *Digital Culture and E-Tourism*, Hershey, PA, Information Science Reference, 2011, 252 p.

SPORT IDIOMS BEYOND SPORT: TRADITIONAL AND 21ST-CENTURY EXPRESSIONS IN POLITICAL, BUSINESS, AND EVERYDAY ENGLISH DISCOURSE

GOHAR GRIGORYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Head of the Chair of Foreign Languages
PhD in Philological Sciences, Associate Professor
gohar.grigoryan@isec.am

NUARDA YERNJAKYAN

Yerevan State University, National Academy of Sciences
of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
PhD in Philological Sciences, Associate Professor
nvard.yernjakyam@isec.am

LILIT MANVELYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
Instructor of English for Specific Purposes
lilit.manvelyan@isec.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-284

Abstract

The article discusses sport-derived idioms used outside sport and the semantic variety of such expressions in everyday life, business, and politics. The study highlights the role of fundamental sport idioms, including those from cricket, boxing, horse racing, and football, as cultural and historical markers of specific sports, but also as means of communicating values like fairness, competition, success, and failure, which makes them a linguistic link between sport and everyday language. The article also examines the incorporation of sport idioms into other settings, such as the business and political spheres, where many of these expressions have become standard fare in decision-making, competition, and accountability. The role of sport idioms in the context of casual conversation is also considered, demonstrating the enrichment of expressive and figurative language in everyday conversation. To demonstrate that the same expressions can be used in various ways depending on context, a cross-register comparative analysis is employed, showing how different communicative strategies are encoded in both casual and professional settings. The results have shown that sport, as a field of communication, not only supports intercultural communication but also demonstrates the same cognitive and cultural patterns across various communication styles. The study aims to document sport

idioms, thereby demonstrating that those of newly added sports are an important and largely neglected aspect of modern English phraseology.

Keywords and phrases: Sport idioms, figurative language, idiomatic expressions, semantic shift, non-sporting discourse, business discourse, political discourse, casual communication, cultural linguistics, British culture, intercultural communication, metaphor, phraseology, emerging sports, MMA, surfing, parkour, padel, pickleball

ՍՊՈՐՏԱՅԻՆ ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐԸ ՍՊՈՐՏԻՅ ԴՈՒՐՍ. ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ 21-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՈՐԾԱՐԱՐ ԵՎ ԱՌՕՐՅԱ ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

ԳՈՀԱՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
gohar.grigoryan@isec.am

ՆՈՒԱՐԴԱ ԵՐՆՋԱԿՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան,
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
nvard.yernjakyan@isec.am

ԼԻԼԻԹ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի
գիտակրթական միջազգային կենտրոնի
մասնագիտական անգլերեն լեզվի դասախոս
lilit.manvelyan@isec.am

Համառոտագիր

Հոդվածում քննարկվում են սպորտային դարձվածքները և դրանց կիրառությունը ոչ սպորտային համատեքստում՝ սպորտային ծագում ունեցող դարձվածքների իմաստաբանական բազմազանությունը առօրյա խոսքում, բիզնես և քաղաքական դիսկուրսում, ինչպես նաև ոչ պաշտոնական հաղորդակցության մեջ: Այստեղ ընդգծվում է, թե ինչպես են հատկապես կրիկետից, բռնցքամարտից, ձիավազքից և ֆուտբոլից վերցված սպորտային արտահայտությունները դարձել անգլերենում տարածված փոխաբերական արտահայտություններ: Այսպիսի դարձվածքներն արտացոլում են ոչ միայն որոշակի սպորտաձևի հետ մշակութային և պատմական կապերը, այլև արտահայտում են արդարության, մրցակցության, հաջողության

և ձախողման ավելի ընդհանուր արժեքներ, որոնք հանդես են գալիս որպես լեզվական կամուրջ մասնագիտական և առօրյա խոսույթների միջև: Բացի այդ՝ ուսումնասիրությունը վերլուծում է սպորտային արտահայտությունների կիրառությունը բիզնեսի և քաղաքականության ոլորտներում և ցույց է տալիս, որ դրանց մեծ մասը այժմ դարձել է լայնորեն կիրառվող լեզվական միջոց՝ որոշումների կայացման, մրցակցության և պատասխանատվության նշանակություն պարունակող: Ներկայացվում է նաև սպորտային արտահայտությունների դերը առօրյա խոսքում՝ ցույց տալով, թե ինչպես դրանք կարող են ազդել լեզվի արտահայտիչ և պատկերավոր օգտագործման վրա առօրյա հաղորդակցության մեջ: Տարբեր խոսության ռեգիստրների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նույն արտահայտությունները տարբեր կերպ են գործում՝ կախված համատեքստից՝ արտահայտելով հաղորդակցական տարբեր ռազմավարություններ ինչպես առօրյա, այնպես էլ մասնագիտական միջավայրերում: Արդյունքները ցույց են տալիս, որ սպորտային հիմքով դարձվածքների ուսումնասիրությունը ոչ միայն օգտակար է միջմշակութային փոխգործակցության բարելավման համար, այլև արտացոլում է տարբեր ոլորտներում ընդհանուր ճանաչողական և մշակութային օրինաչափությունները: Արվում է եզրակացություն, որ սպորտային արտահայտությունները դինամիկ լեզվաբանական գործիքներ են, որոնք ձևավորում են ժամանակակից անգլերենի խոսույթը և մշակութային ընկալումը: Միաժամանակ ընդգծվում է, որ նոր և զարգացող մարզաձևերից ծագած դարձվածքները ներկայացնում են ժամանակակից անգլերեն դարձվածաբանության կարևոր, սակայն դեռևս անբավարար ուսումնասիրված ոլորտ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սպորտային դարձվածքներ, փոխաբերական խոսք, իդիոմատիկ արտահայտություններ, իմաստային տեղաշարժ, ոչ սպորտային խոսույթ, գործարար խոսույթ, քաղաքական խոսույթ, առօրյա հաղորդակցություն, մշակութային լեզվաբանություն, բրիտանական մշակույթ, միջմշակութային հաղորդակցություն, փոխաբերություն, դարձվածաբանություն, զարգացող մարզաձևեր, MMA (խառը մենամարտեր), սերֆինգ, պարկուր, պադել, փիթլբոլ:

СПОРТИВНЫЕ ИДИОМЫ ВНЕ СПОРТА: ТРАДИЦИОННЫЕ И ИДИОМАТИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ ХХІ ВЕКА В ПОЛИТИЧЕСКОМ, ДЕЛОВОМ И ПОВСЕДНЕВНОМ АНГЛОЯЗЫЧНОМ ДИСКУРСЕ

ГОАР ГРИГОРЯН

Заведующая кафедрой иностранных языков
Международного научно-образовательного центра НАН РА
кандидат филологических наук, доцент
gohar.grigoryan@isec.am

НУАРДА ЕРНДЖАКЯН

Ереванский государственный университет,
Национальная академия наук Республики Армения
Международный научно-образовательный центр
Кандидат филологических наук, доцент
nvard.yernjakyanyan@isec.am

ЛИЛИТ МАНВЕЛЯН

Преподаватель английского языка для специальных целей
Международного научно-образовательного центра НАН РА
lilit.manvelyan@isec.am

Аннотация

В настоящей статье рассматриваются спортивные идиомы и их применение вне спортивного контекста, а также семантическое разнообразие спортивных идиом в повседневной речи, деловом и политическом дискурсе и неформальной коммуникации. В ней подчеркивается, как идиомы из области спорта, особенно из крикета, бокса, скачек и футбола, превратились в распространенные образные выражения в английском языке. Такие идиомы являются не только признаком культурных и исторических связей с конкретным видом спорта, но и отражением более общих ценностей — справедливости, соревновательности, успеха и неудачи, которые выступают в качестве лингвистического посредника между профессиональным и обычным дискурсом. Кроме того, в работе рассматривается применение спортивных идиом в сфере бизнеса и политики, демонстрируя, что большинство этих выражений к настоящему времени стали общеупотребительными терминами, обозначающими принятие решений, конкурирование и ответственность. Также рассматривается роль спортивных идиом в повседневной речи, показывая, как они обогащают выразительный и образный язык в повседневном общении. Сравнительный межрегистровый анализ показывает, что одни и те же выражения функционируют по-разному в зависимости от контекста, кодируя различные коммуникативные стратегии в повседневном и профессиональном общении. Наконец, результаты указывают на то, что фразеология, основанная на спорте, не только полезна для улучшения межкультурного взаимодействия, но и отражает общие когнитивные и культурные модели в различных сферах. Делается вывод, что спортивные идиомы являются динамичными лингвистическими инструментами, которые

формируют современный английский дискурс и культурное понимание, а идиомы новых видов спорта представляют собой значимое и малоизученное измерение современной английской фразеологии.

Ключевые слова и фразы: спортивные идиомы, образная речь, идиоматические выражения, семантический сдвиг, неспортивный дискурс, деловой дискурс, политический дискурс, повседневное общение, культурная лингвистика, спортивная культура, межкультурная коммуникация, метафора, фразеология, новые виды спорта, ММА, серфинг, паркур, падел, пиклбол.

Introduction

Language and culture are inseparable, and idiomatic expressions are one of the most vivid expressions of the relationship. For a long time, the language of sport has inspired and been particularly rich in metaphor in English: images that originated on the pitch have become part of political discourse, business conversation, news writing, and everyday language. Although this is known to occur in well-established sports like cricket, boxing, and horse racing [1, 6], a new wave of sport-derived idioms is emerging in twenty-first-century sports (MMA, surfing, padel, pickleball, parkour, freerunning). The phraseology of expressions such as tap out, wipe out, stick the landing, dink it, and play the glass appears to be emerging in both informal and professional discourse, yet they have received virtually no attention in the academic literature on English phraseology.

This research investigates the semantic shift of the new sport idioms and their figurative productivity in non-sport contexts. It explores how they entered into the business and professional registers, the political discourse, and everyday talk and discusses what their distribution shows of the interplay between modern sport culture, language variation and social identity. Emerging sport idioms are compared with traditional sport idioms, which can be seen as a comparative point of reference, and are used to illustrate the established path of the sport's origin to the general figurative use.

Theoretical Background

Idiomatic expressions are a fundamental part of every language and are embedded in the historical, cultural, and cognitive life experiences of any speech community. As for the meaning of an idiom, it is usually explained as an expression that cannot be taken apart into the meaning of its constituent parts [5, 10]. Idioms, in the light of phraseological theory, are not only stylistic devices, but also bearers of cultural knowledge, social values and collective experience [9]. Figurative use, such as idioms, requires the same cognitive processes as literal use, and understanding of the figurative is part of language competence rather than an extralinguistic process, as argued by Glucksberg [7].

Sport idioms have a special position in English due to the social and cultural significance of sport in English-speaking societies. Many of the expressions that have come from cricket, boxing, horse racing, football, etc., have undergone semantic shifts and have become part of non-sporting conversation. In recent years, another wave of idioms has emerged from modern sports like MMA, surfing, parkour, freerunning, padel, and pickleball, which have become quite popular in the

21st century. The development of meaning through semantic expansion is thus an example of the process of language's dynamism and of its ability to move meaning from one conceptual domain to another. Therefore, established sport idioms are widely used in political speeches, business communication, journalism, and everyday language, while emerging sport idioms are beginning to follow the same trajectory.

From the perspective of cultural linguistics, sport idioms reflect national traditions, behavioural norms, and collective identity [4]. In British society, cricket is linked to the concepts of fairness, discipline and gentlemanly conduct, and this is why phrases like *it is not cricket* and *a good innings* have much more meaning than just the boundary rope [3, 1]. Both language and history of the speech community are necessary to understand such culturally embedded idioms. The same applies to emerging-sport idioms: tap out has meaning only for those who know the submission rules of mixed martial arts, and dink assumes familiarity with the pickleball non-volley zone. Sport culture is global, and new sports are gaining mass audiences, so the cultural knowledge necessary to translate the culture of idioms is spreading, helping them enter into the mainstream of sport culture [11]. Therefore, the study of emerging-sport idioms contributes to research in intercultural communication by mapping how new cultural practices create new figurative language.

Methodology

The present study is based on a qualitative linguistic and cultural analysis of English sport idioms and their usage beyond the sporting context. The research focuses on sport-related idiomatic expressions from diverse sports such as cricket, boxing, football, horse racing, tennis, and gambling, as well as new sports like MMA, surfing, parkour, freerunning, padel, and pickleball, which are beginning to surface in political, business, and everyday conversations.

The sources of material for the study were phraseological dictionaries, scientific works, the Internet, and real-life examples of English-language use. Special consideration was paid to idioms that illustrate the semantic shift and metaphorical extension of their original sporting uses to broader communicative functions.

The analysis used includes descriptive, semantic and contextual approaches. The idioms were classified and presented using the descriptive method, organised by sphere of application. The semantic approach enabled the study to focus on the change of figurative meaning and metaphorical interpretation, and the contextual analysis assisted in the identification of the communicative and cultural functions of sport idioms in various kinds of discourse.

Additionally, the study incorporates components of the cultural-linguistic approach to examine sport idioms as reflections of national identity, cultural values, and social attitudes in English-speaking communities. In addition, the research explores the idioms of new sports – MMA, Surfing, Parkour, Padel, and Pickleball – as expressions of the new cultural identity, competitiveness, and adaptability in the modern English-speaking communities.

Semantic Development of Sport Idioms

The semantic migration of sport idioms into non-sporting discourse follows a well-established pattern. As Hall and Hall [8] argue, members of different cultural communities bring distinct implicit frameworks to the exchange of information —

frameworks that shape how messages are encoded, interpreted, and stored. Their analysis is national, but it is easy to see how the principle may also be applied to the mutually agreed-upon codes of sport: the figurative vocabulary of the sport is legible primarily to those who share it, and it is their shared legibility that gives sporting expressions the power to be appropriated and moved into wider discourse. Over time, expressions born in specific sporting contexts are generalised in meaning and absorbed into the broader figurative vocabulary of the language [5]. This process is now visibly underway for emerging sports. MMA, surfing, parkour, padel, and pickleball appear to be among its primary contemporary sources, and the idioms they are generating have begun to acquire metaphorical extensions in professional and everyday English.

MMA and combat sports have proved an especially productive source of figurative language because the discipline's terminology is built on universal human experiences — submission, endurance, pressure, and the management of aggression — that translate without difficulty into the language of professional and social life. The semantic transfer is realised through an attributive categorisation, in which the source domain (the fight) provides a rich structural schema that is then transferred to the target domain (the negotiation, the project, the decision) with the same relational schema but without the same physical content. Tap out — literally, the signal of defeat in grappling — goes with it: the act of submission becomes a metaphor for any kind of surrender, of personal or professional limits, and carries with it connotations of honesty and finality. Ground and pound, the MMA strategy of sustained, methodical striking from a dominant position, maps onto any context requiring relentless, systematic pressure. What makes combat-sport idioms particularly durable in their new contexts is their emotional directness: expressions such as in the clinch — a locked standoff in which neither party can land a decisive blow — or change levels — a sudden shift of approach designed to destabilise an opponent — carry an embodied vividness that abstract synonyms (deadlock, pivot) cannot match. Figurative power is strongly related to the imageability of the original action in the idiom, as Moon [10] also points out: The more viscerally legible the original action, the more figurative power the transferred one has.

Surfing generates idioms of a different semantic character, centred not on confrontation but on timing, patience, and the relationship between individual effort and forces beyond individual control. This gives surfing vocabulary a distinctive metaphorical profile in which the speaker is typically positioned against an environment rather than an opponent, and in which judgement and resilience matter more than aggression. Wipe out encodes catastrophic, often public failure after a promising beginning — the wave that looked rideable becomes the wave that destroys — and this semantic structure transfers precisely to contexts of spectacular professional or reputational collapse. Paddle out, by contrast, encodes the unglamorous, effortful phase that precedes any reward, capturing the cultural truth that visible success is preceded by invisible labour. *Caught inside* — the dangerous position of being trapped between the break and the shore as set waves pound in — maps onto any situation of being overwhelmed by accumulating pressures with no clear exit. *Read the sets*, the experienced surfer's discipline of studying wave patterns before committing, encodes strategic patience and the value of observation over impulsive action. The semantic migration of these expressions is facilitated by

the global reach of surf culture through film, social media, and lifestyle branding, which has made surfing's vocabulary familiar well beyond the communities that actually practise the sport [11].

Parkour and freerunning supply a third semantic register, one organised around spatial navigation, efficiency, and the creative reinterpretation of obstacles. The foundational philosophy of parkour — that any environment can be traversed efficiently if the practitioner can identify the optimal line through it — generates a vocabulary that maps onto problem-solving and organisational thinking with unusual precision. *Find the line*, the parkour practitioner's central task, translates directly into management and strategy contexts where multiple routes exist, but only one is genuinely efficient. *Stick the landing*, the requirement that a movement be completed with controlled precision rather than trailing off into recovery, encodes the communicative and professional principle that endings matter as much as beginnings — a claim that resonates in presentation coaching, negotiation, and creative work alike. *Vault over it* reframes an obstacle as a resource, encoding the cognitive shift from problem to opportunity that characterises adaptive thinking. The idiom *flow state* has begun to show up in psychology circles, in the culture of technology, and in the lexicon of work. It is now used more and more to describe something entirely different from ordinary work, namely, a quality of focused productivity. These expressions are not just metaphorical; they also contain a toolkit of concepts associated with the movement of parkour that can be directly applied to organisational life: the idioms of parkour carry entire ways of thinking about obstacles, efficiency, and creative resourcefulness [9].

Padel and pickleball, two of the fastest-growing racket sports of the 21st century, produce idioms of a more strategic and rule-bound nature, as they are sports where the physical boundaries of the court are not a constraint but a tactical asset, and where control and placement always beat power. *Play the glass*, the padel technique of redirecting the ball off the enclosed glass walls, encodes the principle of working creatively within constraints rather than against them. This metaphorical structure transfers naturally into legal, regulatory, and organisational contexts where the boundaries of a situation can be turned to advantage. From pickleball, *dink it* — the soft, well-placed drop shot that drops in the non-volley zone and denies without allowing the opponent an attacking opportunity — encodes the strategic superiority of a measured, de-escalating response over an aggressive one. In the kitchen, pickleball's restricted non-volley zone, where powerful overhead shots are prohibited, describes any constrained position in which the natural aggressive impulse must be suppressed in favour of patience. Stacking, the doubles tactic of deliberately positioning players to ensure the strongest is always in the most advantageous court position, maps onto any deliberate arrangement of personnel or resources to maximise competitive advantage. The semantic productivity of these sports is in line with what Fernando [5] describes as the semantic stability of sports idioms, which are produced by rule-governed competitive activities and follow a fixed structural schema that can be inherited by figurative meaning. The definition of pickleball's *kitchen* is a clear and simple spatial and regulatory concept, and the definition of its transferred meaning is similarly clear. Emerging-sport idioms are not just colourful additions to the lexicon but useful communicative tools because of this precision.

The examples above demonstrate that the meaning of sport-specific idioms

extends beyond the boundaries of the ball field. What unites the emerging-sport idioms examined here — whether from the MMA cage, the surf break, the parkour rooftop, the padel court, or the pickleball kitchen — is their capacity to encode complex interpersonal and professional dynamics in a single vivid image. Unlike many established idioms whose sporting origins have faded from consciousness, these are still alive with the flavour of the sport in which they originated: the physicality of a *tap out*, the patience required to *read the sets*, the precision of sticking the landing. This proximity to lived experience may explain their growing currency in contemporary English. Their popular use in modern English may be due to their nearness to the lived experience. The next section focuses on how the same and other well-known figurative expressions are used in the specific contexts of business and political discourse, where figurative language serves as both a rhetorical device and a means of communication.

Sport Idioms Across Registers: Business, Politics, and Everyday Communication

One of the well-established characteristics in English phraseology is that sports idioms are used as part of the language, both in daily conversation and in professional settings. As Beard [1] observes, the language of sport offers speakers a ready stock of vivid, compressed metaphors for competition, strategy, risk, and resolution — precisely the conceptual terrain of professional, political, and social life alike. In parallel with this traditional lexicon, a new generation of idioms from MMA, surfing, parkour, padel, and pickleball has been gaining currency across registers, as these activities have become an increasingly popular part of everyday life, largely thanks to the visibility afforded by social media and international sporting networks. Sport is a cultural hub in which people and communities make sense of who they are and where they belong, and where collective values are being negotiated, as Dunning [4] claims, thus providing a constant stream of figurative language from the sports field to everyday conversation. The table below presents a representative selection of both traditional and emerging sport idioms as they function across two registers: business negotiation, management communication, and political discourse on the one hand, and informal, everyday communication on the other [12, 13].

Table 1.

Traditional and emerging sport idioms, their meaning and example sentences in casual conversation, business and political discourse

IDIOM / SPORT OF ORIGIN	MEANING AND EXAMPLE IN CASUAL CONVERSATION	MEANING AND EXAMPLE IN BUSINESS / POLITICAL DISCOURSE
Traditional sport idioms		
blind-sided / American football	Meaning: <i>to be caught completely off guard by something</i> Example: I was completely blind-sided when she told me she was moving abroad.	Meaning: <i>To be hit by something entirely unexpected, leaving no time to prepare.</i> Example: The company was blind-sided by the competitor's sudden price cut.
go to bat for someone / baseball	Meaning: <i>to stand up for or support someone</i> Example: Thanks for going to bat for me when they questioned my idea.	Meaning: <i>To defend or advocate strongly for another person in a professional or political context.</i> Example: The minister went to bat for the proposed legislation despite fierce party opposition.

have someone in your corner / boxing	Meaning: <i>to have someone's loyal support</i> Example: It is a tough situation, but at least I know I have my sister in my corner.	Meaning: <i>To have a trusted ally or supporter backing you in a difficult situation.</i> Example: Going into the shareholder meeting, she was relieved to have the CFO in her corner.
the home stretch / horse racing	Meaning: <i>the final stage of something long or difficult</i> Example: We are in the home stretch now — just one more chapter to write.	Meaning: <i>The final stage of a long project, campaign, or process.</i> Example: With the vote two weeks away, the campaign is firmly in the home stretch.
hot shot / big shot / hunting	Meaning: <i>someone who is very good at something or thinks they are</i> Example: He is a bit of a hot shot on the tennis court, to be fair.	Meaning: <i>An important, powerful, or highly successful person in a professional field.</i> Example: All the hot shots from the tech sector were invited to address the parliamentary committee.
infighting / boxing	Meaning: <i>conflict or rivalry within a group</i> Example: There has been terrible infighting in that office ever since the manager left.	Meaning: <i>Hidden conflict or rivalry within an organisation that undermines collective performance.</i> Example: The party's infighting over leadership became a major liability in the election campaign.
keep the ball rolling / ball games	Meaning: <i>to maintain the momentum of something</i> Example: I will rely on you to keep the ball rolling during the Q&A.	Meaning: <i>To sustain the momentum of a project, initiative, or discussion.</i> Example: The coordinator was asked to keep the ball rolling while the director was away.
push it over the goal line / American football	Meaning: <i>to finally finish something that has been going on for a while</i> Example: We have been working on this for months — let's just push it over the goal line.	Meaning: <i>To bring a long-running project or negotiation to a definitive conclusion.</i> Example: After months of stalled talks, both sides agreed to push the deal over the goal line.
saved by the bell / boxing	Meaning: <i>rescued from a difficult situation by a timely interruption</i> Example: I was about to give the wrong answer when the teacher moved on — saved by the bell.	Meaning: <i>Rescued from an awkward or damaging situation by an interruption that halts proceedings.</i> Example: The minister was saved by the bell when a procedural vote cut short the questioning.
take the full count / boxing	Meaning: <i>to accept defeat; to give up</i> Example: After months of trying to get funding, he finally took the full count and shelved the project.	Meaning: <i>To accept total defeat or be knocked out of a competition or process.</i> Example: After exhausting all legal avenues, the firm took the full count and settled out of court.
throw in the towel / boxing	Meaning: <i>to give up; to admit defeat</i> Example: After the third failed attempt, she threw in the towel and tried a different approach entirely.	Meaning: <i>To concede defeat and withdraw from a contest or endeavour.</i> Example: Facing overwhelming opposition, the candidate threw in the towel before the final round.
throw one's hat in the ring / boxing	Meaning: <i>to declare you want to compete or take part</i> Example: She finally threw her hat in the ring and applied for the promotion.	Meaning: <i>To announce one's candidacy or entry into a competition or contest.</i> Example: Three senior figures have already thrown their hats in the ring for the leadership.
under the wire / horse racing	Meaning: <i>at the very last possible moment</i> Example: The assignment was submitted just under the wire — seconds before the midnight deadline.	Meaning: <i>Just within the final deadline; completing something at the very last permissible moment.</i> Example: The bill passed under the wire, approved by one vote in the final minute of the session.

win by a nose / horse racing	Meaning: <i>to succeed by the narrowest possible margin</i> Example: We got the contract, but only won by a nose — the client said the proposals were almost identical.	Meaning: <i>To succeed by the smallest possible margin after a close contest.</i> Example: The incumbent won the constituency by a nose, with a majority of fewer than two hundred votes.
Emerging sport idioms		
tap out / MMA / grappling	Meaning: <i>to admit you have reached your limit and give up</i> Example: I completely tapped out after the third day of the conference — I could not take in any more.	Meaning: <i>To acknowledge defeat or reach one's limit and withdraw from a situation.</i> Example: After years of losses, the board decided to <i>tap out</i> and sell the business.
ground and pound / MMA	Meaning: <i>to keep at something with relentless, sustained effort</i> Example: She just <i>ground and pounded</i> the revision until she finally understood it.	Meaning: <i>To apply relentless, sustained pressure until a result is achieved.</i> Example: The campaign team <i>ground and pounded</i> the marginal constituencies with daily canvassing.
in the clinch / MMA / boxing	Meaning: <i>locked in a standoff where neither side can move forward</i> Example: We have been <i>in the clinch</i> over this flat decision for weeks now.	Meaning: <i>Locked in a tense standoff where neither side can gain a decisive advantage.</i> Example: The merger talks are <i>in the clinch</i> — both companies want a deal but neither will move on valuation.
wipe out / surfing	Meaning: <i>to fail completely, often after things seemed to be going well</i> Example: We totally wiped out trying to get a table — the restaurant was fully booked all weekend.	Meaning: <i>To fail spectacularly, usually after a promising start.</i> Example: The reform programme wiped out in its second year when key allies withdrew their support.
paddle out / surfing	Meaning: <i>to put in sustained, unglamorous effort before seeing any reward</i> Example: Learning a language is all about paddling out — months of hard work before it feels natural.	Meaning: <i>To invest sustained, often unrecognised effort in preparation before any visible return.</i> Example: The start-up spent two years paddling out before the product found its market.
stick the landing / parkour / freerunning	Meaning: <i>to finish something well, with precision and confidence</i> Example: Your speech started brilliantly — just make sure you <i>stick the landing</i> .	Meaning: <i>To complete something with precision and confidence, ensuring a strong finish.</i> Example: The speech was strong, but the minister failed to <i>stick the landing</i> — the closing argument fell flat.
flow state / freerunning	Meaning: <i>a condition of effortless, focused peak performance</i> Example: Don't interrupt him — he is in a complete <i>flow state</i> , and the work is practically writing itself.	Meaning: <i>A condition of peak focused productivity in which work proceeds with unusual ease and clarity.</i> Example: The drafting team entered a <i>flow state</i> in the final week, producing twice their usual output.
find the line / parkour	Meaning: <i>to work out the best or most efficient path through something</i> Example: Once you <i>find the line</i> through this recipe, it is actually really straightforward.	Meaning: <i>To identify the most efficient route or approach through a complex situation.</i> Example: The consultants were brought in specifically to <i>find the line</i> through the regulatory maze.
play the glass / padel	Meaning: <i>to use the constraints of a situation creatively to your advantage</i> Example: Instead of complaining about the small kitchen, she played the glass and made it feel cosy.	Meaning: <i>To use the constraints of a situation creatively to one's own advantage.</i> Example: Rather than challenge the ruling, the legal team played the glass and found a compliant workaround.
dink it / pickleball	Meaning: <i>to respond gently and carefully rather than aggressively</i> Example: Instead of confronting him in public, just <i>dink it</i> — a quiet word later will do far more good.	Meaning: <i>To choose a measured, careful response rather than an aggressive one.</i> Example: Instead of a combative press release, the communications director advised the team to <i>dink it</i> .

<i>in the kitchen / pickleball</i>	Meaning: <i>in a restricted position where you cannot yet make a decisive move</i> Example: With the landlord and the bank both watching, we were stuck <i>in the kitchen</i> all month.	Meaning: <i>In a constrained position where the natural aggressive impulse must be suppressed in favour of patience.</i> Example: With regulators scrutinising every move, the firm found itself permanently <i>in the kitchen</i> .
<i>stacking / pickleball</i>	Meaning: <i>arranging people or things deliberately to put your strongest where it matters most</i> Example: She was <i>stacking</i> the team for the group project — putting the best researchers on the hardest parts.	Meaning: <i>The deliberate arrangement of personnel or resources to maximise competitive advantage.</i> Example: The party was accused of <i>stacking</i> its policy committees with loyalists.

The table above shows the versatility of sport-derived idioms in the English register – from the Boardroom to the breakfast table. What unifies *throw in the towel* and *dink it, win by a nose* and *flow state* is that each of them can capture an intricate relationship between two people, or two people and a thing, in a single vivid image. As Bourdieu [2] argues, sport is a social field that generates its own logic of practice — a logic organised around competition, strategy, and the management of risk — and it is precisely this logic that transfers so productively across registers. However, whether it comes from the boxing ring, the horse-racing track, the MMA cage, or the pickleball court, the figurative uses of an idiom convey a competitive or strategic context in a compact, evocative, and self-explanatory manner common to the speakers of the cultural reference. The traditional idioms in the top part of the table have lost much of their sporting flavour, and are now being used as a kind of figurative coinage; the emerging idioms in the bottom part of the table still have the feel of their source idioms, and have a freshness and an explicitness that a speaker can use to be particularly expressive in contexts that prize directness and retention. As Piirainen [11] notes, the widespread distribution of figurative units rooted in shared human activities suggests that sport, as one of the most universal of those activities, will continue to supply the metaphorical vocabulary of English across all registers for as long as people play, watch, and talk about games.

Conclusion

This study has followed the semantic shift of sport-based idioms from the playing field to the registers of business, politics, and everyday communication, with a specific focus on those derived from MMA, surfing, parkour, freerunning, padel, and pickleball. The analysis shows that these new-sport idioms are not ‘spare’ novelties but actively figurative resources entering the discourse of professional and informal English-speaking communities. Some of the more recent examples, such as *tap out*, *wipe out*, *paddle out*, *stick the landing*, *find the line*, *flow state*, *play the glass*, *dink it*, *in the kitchen*, and *stacking*, indicate the same process of semantic extension and have varying degrees of embedding in the broader English lexicon, which would require systematic corpus research.

The special thing about this new generation of idioms is what they create. Traditional sport idioms often include concepts of fairness, competition and endurance, while emerging sports idioms emphasise strategy, accuracy, adaptability, and mental toughness — attributes that are especially relevant to the modern workplace. The cross-register analysis also demonstrated that the same expressions are used differently in the two modes, in that *dink it* in everyday speech signals a

preference for a quiet, measured response, whereas in business or political speech it signals calculated de-escalation; tap out in everyday speech signals personal exhaustion, whereas in professional speech it signals strategic withdrawal. The sensitivity of this register indicates that emerging-sport idioms are not only being transferred to general use but also being shaped by the communicative needs of various social contexts.

These are terms that have been adopted in popular culture and, as a result of social network usage, have become widely diffused among speech communities. The global online communities that have formed around MMA, surfing, padel, parkour, freerunning and pickleball function as channels through which sporting metaphors travel rapidly into general use, reaching speakers with no direct connection to the sports themselves. Pedagogically, there are obvious implications for the teaching of English: learners who are exposed to such expressions in business meetings, in the media or in political commentaries must have access to the sporting context in which they originated if they are to grasp the meaning of the expression correctly, but instructional materials that exclusively centre on known sport idioms do not capture a growing part of the language used in modern political or media contexts. Future research should pursue corpus evidence on the frequency, register distribution, and semantic stability of these emerging-sport idioms across different varieties of English—and should extend the cross-register comparative framework developed here to additional disciplines, such as e-sports and extreme sports, which are already generating figurative vocabulary of their own.

References

1. Beard A., *The Language of Sport*. 1st Edition. N.Y., Psychology Press, 1998.
2. Bourdieu, P., *Sport and Social Classes*. Berkeley, University of California Press, 1991.
3. Brookes Ch., *English Cricket: The Game and Its Players Through the Ages*. London, 1978.
4. Dunning E., *Sport Matters: Sociological Studies of Sport, Violence and Civilisation*. London, Routledge, 1999.
5. Fernando C., *Idiom and Idiomaticity*. Oxford, Oxford University Press, 1996.
6. Flavell L. & R., *The Chronology of Words and Phrases*. London, Oxford University Press, 1999.
7. Glucksberg S., *Understanding Figurative Language*. New York, Oxford University Press, 2001.
8. Hall E. T. & Hall M. R., *Understanding Cultural Differences: Germans, French and Americans*. Yarmouth, ME, Intercultural Press, 1990.
9. Makkai, A., *Idiom Structure in English*. Chicago, University of Illinois, 1972.
10. Moon R., *Fixed Expressions and Idioms in English*. Oxford, Clarendon Press, 1998.
11. Piirainen E., *Widespread Idioms in Europe and Beyond*. New York, Peter Lang Publishing, Inc., 2012.
12. McCarthy C., *Business English: Sporting Idioms in Business*, 2008. <https://learnenglish.ecenglish.com/business-english-sporting-idioms-business>. (Last accessed on 01/05/2026)
13. *Teaching in Bangkok, Glossary of Sports Slang and Idioms Used in Casual American Conversation*. https://www.teachinginbangkok.com/files/glossary_of_sports_slang_and_idioms.pdf. (Last accessed on 01/05/2026)

**ԿՆՈՋ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԷԼՊԻՍ ԿԵՍԱՐԱՅՅԱՆԻ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՕԳՏԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԷՍՍԵՆՈՒՄ**

ՆԱԽԻԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրակ. ինստ.
առաջատար գիտաշխատող, բ.գ.թ., դոցենտ
nairahambardzumyan@yahoo.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-297

Համառոտագիր

Ուսումնասիրությունը քննում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ առաջին կին խմբագիր և լրագրող Էլպիս Կեսարացյանի «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեն, որը տպագրվել է 1862 թվականին «Կիթառ» հանդեսում:

Նշենք, որ աշխարհում առաջին հայալեզու «Կիթառ» հանդեսը հիմնադրել, խմբագրել և տպագրել է Էլպիս Կեսարացյանը 1861-1863 թվականներին Կ. Պոլսում:

Հանդեսի նշանաբանն էր՝ «կանանց մասին և կանանց համար» («Հրավեր հայկազն օրհորդաց»):

Ուսումնասիրության *նպատակներն* են՝

ա. քննել կնոջ սուբյեկտության պատմական և սոցիալ-մշակութային փոխակերպումները, նրա կրթության, դաստիարակության, հաղորդակցության հիմնահարցերը,

բ. վերլուծել կնոջ դերակատարման կարևորությունը ազգային-բարեգործական ընկերությունների ձևավորման և զարգացման գործնականության տիրույթում,

գ. բացահայտել կնոջ ինքնության որոնումների, ինքնաձանաչման, ինքնորոշման և առաջնորդության հիմնահարցերը Էլպիս Կեսարացյանի «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեում,

դ. արձանագրել դրանց դերը և նշանակությունը ազգային մշակույթի պահպանման գործում:

Ուսումնասիրության *խնդիրներն* են՝

ա. քննել պատմական միջավայրը, որում ստեղծվել է էսսեն,

բ. վերլուծել սոցիալ-մշակութային տիրույթը,

գ. մեկնաբանել դրանց համամարդկային դերն ու նշանակությունը:

Ուսումնասիրության *նորոյթն* այն է, որ Էլպիս Կեսարացյանի «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեում ներկայացվող տեսանկյունից քննվում է առաջին անգամ: Ուսումնասիրության *արդիականությունը* պայմանավորված է նյութի միջգիտակարգայնությամբ. այն իրականացվել է պատմական, գրականագիտական և ֆենոմենոլոգիական մեթոդների օգնությամբ՝ մեկ շառավղում քննելով տեքստի գաղափարական բովանդակությունը, գեղագիտական հղումները, պոետիկան, ևն:

Հետազոտության իրականացման հիմքում դրել ենք ինչպես ընդհանուր գիտական (վերլուծություն, համադրում), այնպես էլ գրականագիտական

(մեկնաբանական) մեթոդներ:

Նկատի ունենալով նյութի միջգիտակարգային բնույթը՝ քննության ժամանակ կիրառել ենք նաև պատմական ելակետից բխող մեկնության գիտական մեթոդներ:

Հետազոտությունն իրականացնելիս կատարել ենք նպատակային բաժանումներ՝ հիմքում դնելով դրույթներ, որոնք հնարավորություն են ընձեռում բացահայտելու խնդիրը՝ հասնելով գաղափարական ընդհանրացման:

Կեսարացյանի էսսեների համակողմանի ուսումնասիրությամբ հիմնավորվում է գաղափարը, թե նրա գերնպատակը, ընդհանրապես, սոցիումի կատարելագործումն է, դրա զարգացման պատմական և տեսական հիմնահարցերը, ինչպես նաև՝ կանանց դերակատարությունը այդ բևեռներում, որոնք, սակայն, դեռևս հանգամանակից քննության չեն ենթարկվել:

Կեսարացյանի էսսեներում արտացոլված կին-տղամարդ սոցիալական հարաբերությունները ոչ թե պարզունակ նկարագրություններ կամ հարցադրումներ են նրանց դերի և տարբերակման վերաբերյալ, այլ առավելապես հասարակության, կրթության, դաստիարակության մեջ կնոջ դերի, իրավունքների, տղամարդկանց հիերարխիայի իշխանության, կին-տղամարդ փոխհարաբերությունների, նրանց առաջնահերթությունների և այլ խնդիրների քննություն: Ուստի առաջին պլան են մղվում ոչ միայն մեթոդական, այլև գաղափարական դրույթները:

Ընդհանրացնելով՝ նշենք, որ ուսումնասիրությունը կարևոր է ոչ միայն Էլպիս Կեսարացյանի «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեի վերլուծության, այլև կանանց առաջնորդության հիմնահարցերի քննության տեսանկյունից:

Բանալի բառեր բառակապակցություններ՝ Էլպիս Կեսարացյան, ընկերություն, ազատագրում, իրավահավասարություն Կ. Պոլիս, վարժարան, սոցիում, սահմանադրություն:

THE ISSUE OF WOMEN'S LEADERSHIP AND SOCIAL ROLE IN ELPIS KESARATSIAN'S ESSAY "THE USEFULNESS OF THE ASSOCIATION"

NAIRA HAMBARDZUMYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Language Institute named after H. Acharyan
PHD, Associate Professor,
Leading Researcher,
nairahambardzumyan@yahoo.com

Abstract

The study examines the essay "*The Usefulness of the Association*" by Elpis Kesaratsian, the first Western Armenian female editor and journalist of the second half of the nineteenth century.

The essay was published in 1862 in the journal *Kithar*. It should be noted that the first Armenian-language journal in the world, *Kithar*, was founded, edited, and published by Kesaratsian in Constantinople between 1861 and 1863.

The journal's motto was "about women and for women" (*Invitation to Armenian Maidens*).

The *aims* of the study are:

a. to examine the historical and socio-cultural transformations of women's subjectivity, as well as issues related to their education, upbringing, and communication;

b. to analyse the importance of women's participation in the formation and development of national philanthropic associations;

c. to reveal the issues of women's search for identity, self-knowledge, self-determination, and leadership in Kesaratsian's essay "*The Usefulness of the Association*";

d. to record their role and significance in the preservation of national culture.

The *objectives* of the study are:

a. to examine the historical environment in which the essay was written;

b. to analyse its socio-cultural context;

c. to interpret their universal human significance and relevance.

The *novelty* of the study lies in the fact that Elpis Kesaratsian's essay "*The Usefulness of the Association*" is examined from this particular perspective for the first time.

The *relevance* of the study is determined by the *interdisciplinary* nature of the material: it has been carried out through the use of historical, literary-critical, and phenomenological methods, examining within a single analytical framework the ideological content of the text, its aesthetic references, poetics, and related aspects.

The research is based on both general scientific methods (analysis and comparison) and literary-critical interpretative methods.

Considering the interdisciplinary nature of the material, scientific methods of interpretation grounded in a historical perspective were also applied during the analysis. In the course of the research, purposeful structural divisions were made

based on conceptual propositions, enabling the identification of the problem and the formulation of broader ideological generalisations.

A comprehensive study of Kesaratsian's essays supports the idea that her overarching aim was, in general, the improvement of society, addressing its historical and theoretical developmental issues, as well as the role of women within these spheres, which, however, have not yet been thoroughly examined.

The social relationships between women and men reflected in Kesaratsian's essays are not merely simplistic descriptions or questions regarding their roles and distinctions; rather, they constitute an examination of the woman's role and rights in society, education, and upbringing, the authority of male hierarchies, gender relations, their priorities, and other related issues. Consequently, both methodological and ideological aspects come to the forefront.

In conclusion, the study is important not only for the analysis of Kesaratsian's essay *"The Usefulness of the Association,"* but also for examining the broader issues of women's leadership.

Keywords and phrases: Elpis Kesaratsian, association, Emancipation, Equality, Constantinople, school, society, Constitution.

ПРОБЛЕМА ЖЕНСКОГО ЛИДЕРСТВА И СОЦИАЛЬНОЙ РОЛИ В ЭССЕ ЭЛЬПИС КЕСАРАЦЯН «ПОЛЬЗА ОБЩЕСТВА»

НАИРА АМБАРЦУМЯН

Старший научный сотрудник
Института литературы имени Манука Абегяна, НАН РА,
кандидат филологических наук, доцент
nairahambardzumyan@yahoo.com

Аннотация

Исследование посвящено эссе *«Польза общества»* западноармянской писательницы, первой женщины-редактора и журналистки второй половины XIX века Эльпис Кесарацян, опубликованному в 1862 году в журнале *«Китар»*. Отметим, что первый в мире армяноязычный журнал *«Китар»* был основан, отредактирован и издан Э. Кесарацян в Константинополе в 1861–1863 годах. Девизом журнала было: «о женщинах и для женщин» (*«Приглашение армянским девицам»*).

Цели исследования:

а. рассмотреть исторические и социокультурные трансформации женской субъектности, а также проблемы образования, воспитания и коммуникации женщин;

б. проанализировать значимость участия женщин в формировании и развитии национально-благотворительных обществ;

в. выявить проблемы поиска женской идентичности, самопознания, самоопределения и лидерства в эссе Кесарацян *«Польза общества»*;

г. зафиксировать их роль и значение в сохранении национальной культуры.

Задачи исследования:

- а. рассмотреть историческую среду, в которой было создано эссе;
- б. проанализировать его социокультурный контекст;
- в. интерпретировать их общечеловеческое значение и роль.

Научная *новизна* исследования заключается в том, что эссе Эльпис Кесарацян «*Польза общества*» рассматривается с данной точки зрения впервые.

Актуальность исследования обусловлена междисциплинарным характером материала: оно выполнено с использованием исторического, литературоведческого и феноменологического методов, что позволило в едином аналитическом поле рассмотреть идейное содержание текста, его эстетические отсылки, поэтику и другие аспекты.

В основу исследования положены как общенаучные методы (анализ, сопоставление), так и литературоведческие (интерпретационные) методы.

Учитывая *междисциплинарный* характер материала, в ходе анализа были также применены научные методы интерпретации, исходящие из исторического подхода. В процессе исследования были осуществлены целенаправленные структурные разделения, основанные на положениях, позволяющих раскрыть проблему и прийти к идейным обобщениям.

В целом следует отметить, что данное исследование важно не только с точки зрения анализа эссе Кесарацян «*Польза общества*», но и с точки зрения рассмотрения более широких проблем женского лидерства.

Комплексное изучение эссе Кесарацян подтверждает идею о том, что её главная цель в целом заключалась в совершенствовании общества, рассмотрении его исторических и теоретических проблем развития, а также роли женщин в этих сферах, которые, однако, до сих пор не подвергались тщательному исследованию.

Социальные отношения между женщинами и мужчинами, отражённые в эссе Кесарацян, не являются простыми описаниями или постановкой вопросов о их ролях и различиях; скорее, они представляют собой исследование роли и прав женщины в обществе, образовании и воспитании, власти мужской иерархии, гендерных отношений, их приоритетов и других сопутствующих проблем.

В результате на первый план выходят как методологические, так и идеологические положения.

Ключевые слова и фразы: Эльпис Кесарацян, общество, освобождение, равноправие, Константинополь, школа, социум, конституция.

Ներածություն

1861 թվականին գրող, հրապարակախոս, առաջին հայ կին լրագրող և խմբագիր Էլլիս Կեսարացյանը¹ հիմնադրում և խմբագրում է «Կիթառ»²

1 Կեսարացյան (Տողրամաճյան) Էլլիս – ծնվել է 1830 թվականին Կ. Պոլսում: Նա առաջին կի գն լրագրողն էր և առաջին խմբագիրը, իսկ «Կիթառը»՝ կանանց առաջին հանդեսը Կ. Պոլսում: Կրթությունը ստացել է Օրթագյուղի և Պեշիկթաշի հայկական դպրոցներում: 1879թ. հրատարակել է «Նամականի առ ընթերցասէր հայուհիս» ժողովածուն: 1872 թվականին որպես ուսուցչուհի աշխատել է Մաքրուհյաց վարժարանում: Աշխատակցել է պոլսահայ մամուլին: Մահացել է 1913 թվականին:

2 Պոլսահայ իրականության մեջ և ընդհանրապես աշխարհում «Կիթառը» առաջին

ամսօրյա հանդեսը, որի անդրանիկ համարը տպագրվում է 1862 թվականի օգոստոսի մեկին, Կ. Պոլսում: Երևույթը մեծ և լուրջ հեղափոխություն էր ոչ միայն օսմանյան բռնապետության մեջ ապրող մտավորական հայ տղամարդկանց և կանանց, այլև՝ սուլթանական գրաքննության համար:

«Կիթառ» հանդեսում տպագրած «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» [2, էջ 4-7, 3, էջ 14-16] էսսեում Էլպիս Կեսարացյանը հստակեցնում է իր՝ որպես խմբագրի, լրագրողի և էսսեիստի սոցիալ-հասարակական, ազգային-քաղաքական հայացքներն ու գաղափարները, ինչպես նաև՝ ազգային, կրթական, բարեգործական և աղքատախնամ ընկերությունների¹ դերակատարությունը կանանց ազատագրության և իրավունքի հիմնահարցերում:

Սոցիալական միջավայրը և աշխարհաքաղաքական գործոնը

Էլպիս Կեսարացյանի «Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեն արմատապես արտացոլում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ապրող և գործող կին հեղինակի սոցիալ-հասարակական գիտակցությունը, հայացքները, ազգային-քաղաքական մտքի տեղաշարժերը, որոնք առնչվում են իրականության հետևյալ սահմանին՝ «Ընկերութիւնները բազում տեսակ են, որոց գլխավորները միայն կը հիշեմք այն է, Քաղաքական, Ազգային և Մասնաւոր որք մէկ մէկ գլխաւոր ջախեր են ընդհանրութեան լուսավորութիւնը կազմող» [2, էջ 4-7]; [4]:

Միևնույն տիրույթում միավորելով ազգային ոգին և կնոջ՝ որպես սուբյեկտի ճակատագիրը՝ Կեսարացյանը կնոջը ուղղորդում է գրականություն ընթերցելու և ինքնակրթվելու՝ համարելով դրանք սոցիալությունից փրկվելու ամենաուղիղ ճանապարհը:

Խոսելով սոցիումի, բարոյականության և ընկերավարության մասին՝ նա առանձնացնում է Տիգրան Մեծի ժամանակները և ոսկեդարյան

հայալեզու հանդեսն էր՝ «կանանց մասին և կանանց համար», «Հրավէր հայկազն օրիորդաց» նշանաբանով: Հանդեսի խմբագրուհին իր հոդվածները ստորագրել է «Էլպիս Կեսարացեան Ե. Կ. Տ. Հայկուհի» և «Կիթառ» հանդեսի յոթ համարներում տպագրել է «Ոգին հայրենասիրութեան» (Երեւակայութիւն), «Ընկերութեան օգտակարութիւնը», «Իրաւունքը ի գործ դնելը յանդգութիւն չէ» և «Դաստիարակութիւն օրիորդաց» էսսեները: «Կիթառ»-ում և ընդհանրապես մամուլում տպագրած էսսեները, առ հայուհիները գրած նամակները, իմաստասիրական մտքերը և հոդվածները հեղինակն ուղղում է ոչ միայն իր, այլև բոլոր ժամանակներում ապրող և ստեղծագործող կանանց:

1 Ուշագրավ է, որ 19-րդ դարի առաջին կեսին Կ. Պոլսում սկսեցին հիմնադրվել հասարակական նշանակության ընկերություններ և միություններ, որոնց հիմնադիրները տղամարդիկ էին: Սույնը պայմանավորված էր օսմանյան հասարակության մեջ կանանց և տղամարդկանց իրավունքների անհավասարությամբ: Այդ ընկերությունների և միությունների կանոնադրությունների միջոցով սահմանվում էին նաև դրանց գործունեության բնույթը և անդամագրության պայմանները, ըստ որոնց՝ ընկերության անդամ կարող էին դառնալ միայն չափահաս տղամարդիկ, որ հնարավորություն ունեին վճարելու սահմանված ամսական անդամավճարը: Կանայք կարող էին անդամագրվել, սակայն առանց ընկերության կամ միության ժողովներին մասնակցելու իրավունքի: Այդօրինակ կարգ էր գործում, մասնավորապես, 1846 թվականի մարտի մեկին Կ. Պոլսի Բերա թաղամասում Ռափայելյան և Սուրադյան վարժարանի «Հայ կաթողիկէ երիտասարդներու» շարժման հիմնադրած «Համագգեաց ընկերությունում» [4, էջ 56-57], որի կանոնադրությունը սահմանում էր՝ «Ընկերութեան անդամ կրնային ըլլալ նաեւ տիկիներ՝ առանց ժողովներու մասնակցից ըլլալու իրավունքի (կանոն 6)» [4, էջ 55] կամ 1846 թվականի մայիսի մեկին հիմնադրված «Նարեկեան Ընկերութիւնում», որի ջանքերով «Բերայի մէջ կը կառուցուի Նարեկեան վարժարանը» [4, էջ 56-57]:

հերոսականության օրինակները, որոնք հուշում են երկրի խաղաղ ընդերքից՝ Պեգասի ոտնատեղից ցայտող բուժիչ ջրի կամ խավարից ծագող աստղի գոյությունը. «Մինչև հիմայ Հայաստանեաց երկրին վիճակը անարև երկրի նման էր... բայց ահա ընկերություն օգուտը կը հասնի նէ անոնց <...> Ազգություն Կրօնք և ընթերցմունք չձանչելէ զատ՝ իրենց լեզուն անգամ կորսնցուցած էր, բայց այժմ ընկերությունը նոյն խեղճ վիճակաց դարման կը տանի, նոյն անխնամ երկիրներու մէջ կը հաստատեն Վարժարաններ Թանգարան և Տպագրատուններ որով մտաւոր մշակութիւնը կը սկսի ոգի առնել և կենդանութեան յոյս կուտայ Ազգին» [2, էջ 4-7], [5]:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Եվրոպայում, օսմանյան և ռուսական կայսրություններում տեղի ունեցած սոցիալական, տնտեսական, հողային, քաղաքական, և այլ բարեփոխությունները և դրանց շուրջ մտավորական շրջանակների աշխուժացումը, ուղղակի ազդեցություն ունեին հայ իրականության և մտավորականության վերագարթնումի գործում:

Դրան նպաստում էին հատկապես Խաչատուր Աբովյանի, Միքայել Նալբանդյանի, Ռաֆայել Պատկանյանի, Մկրտիչ Պեշկյաթյանի հայրենասիրական գաղափարների տարածումը, որոնց միացան և պայքարեցին նաև կանայք՝ ներգրավվելով ազգային-ազատագրական, սոցիալ-հասարակական և քաղաքական գործընթացներում. «<...> վերոհիշեալ ձեռնարկութեան կարեւորութիւնը յայսմ բովանդակելուն ուզեցի այս դիտողութիւնս ազգայնոց ուշադրութեան ներկայացընել, որպէսզի ազգայնոց շարժումը ապահովապէս դէպ ի յառաջադիմութիւն եւ քաղաքակրթութիւն ուղղելու համար, իգական սեռի գործակցութեան օգտակար ըլլալը ձանչելով՝ անոր յարմարութեան եւ հանձարոյն սեփական դերն իրմէ չզլացուի: Այս յեղափոխութիւնը՝ որ ազգային շարժումն աւելի կըզօրացընէ, արդարև բաւական է զմեզ շուտով այնպիսի կացութեան մը հասցընել, որուն շնորհքները քաղաքակրթեալ ազգերը լիովին կը վայելեն» [8, էջ 2], [2, էջ 4-7]:

Ոգևորվելով «խոստումնալից» բարեփոխումների հեռանկարով՝ 1839 թվականի նոյեմբերի երեքին՝ սուլթան Աբդուլ Մեջիդի՝ գահին հաստատվելուց անմիջապես հետո, եվրոպական համալսարաններում կրթություն ստացած, լուսավորության և հասարակական առաջընթացի գաղափարներով տարված հայ երիտասարդները Կ. Պոլսում հիմնեցին հասարակական, կրթական, ազգային ընկերություններ: Չնայած այս ամենին՝ հայ մտավորականությունը արագորեն ըմբռնել էր հարցի ձևական բնույթը և գիտակցում էր, որ այն առավելապես միջ է, քան իրականություն:

Ի տարբերություն մինչև այդ եղած բարեփոխումների՝ թանգիմարում տեղ էին գտել ոչ միայն ռազմական այլև՝ տնտեսական, քաղաքական, օրենսդրական, սոցիալ-մշակութային, կրթական, կրոնական և ազգային խնդիրներին վերաբերվող հարցեր: Նախաձեռնության գլուխ կանգնած էր թուրք բյուրոկրատիայի կրթված խումբը՝ Մուսթաֆա Ռեշիդ փաշայի գլխավորությամբ, որ հետագայում դարձավ Գյուլիանիի Հաթթը և Շերիֆը (խաչ և սրբազան հրաման):

1853 թվականին Կ. Պոլսի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից ընտրված Ազգային, Հոգևոր և Գերագույն ժողովներում կազմվում է Ուսումնական խորհուրդ, որի անդամներ Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը, Նիկողայոս Պալյանը, Սերովբե Վիչենյանը (Սերվիչեն), Կարապետ Ութունյանը, Գ. և Մ. Աղաթոն եղբայրները 1857 թվականին մշակում են կրոնական, ազգային,

մշակութային, հասարակական կյանքին վերաբերող կանոնադրություն, որը Նահապետ Ռուսինյանի առաջարկով կոչվում է «Սահմանադրություն»: Այն հիմքում ուներ բելգիական սահմանադրության գլխավոր սկզբունքները, և կրում էր 1848 թվականի ֆրանսիական հեղափոխության գաղափարական ազդեցությունը:

1860 թվականի մայիսի քսանչորսին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը ընդունում և վավերացնում է Սահմանադրության սկզբնական տարբերակը (հարյուր հիսուն հոդված):

Ազգային Սահմանադրության վերջնական և վերաքննված տարբերակը, երկարատև պայքարից հետո, վերջապես ընդունվում և վավերացվում է օսմանյան կառավարության կողմից և ի գործածություն պատրիարքարանին է հանձնվում 1863 թվականի մարտի 17-ին (իննսունինը հոդված):

Վերաքննված սահմանադրությունը Ազգային ընդհանուր ժողովն ընդունում է 1863 թվականի մարտի 20-ին: Այն կազմված էր «Ներածությունից» («Հիմնական սկզբունք»), հինգ գլուխներից, որոնք իրենց հերթին բաժանվում էին առանձին ենթագլուխների, և իննսունինը հոդվածներից (նախնական տարբերակում հարյուր հիսուն ենթագլուխ էր) **[1]**:

Շարժման ընթացքում մշակված այս փաստաթուղթը՝ Սահմանադրությունը **[1]**, կանոնակարգում էր արևմտահայության ներքին կյանքը և հասարակական, քաղաքական, իրավական, կրոնական և մի շարք այլ խնդիրներից բացի, սահմանում էր նաև կանանց (աղջիկների) իրավունքները՝ տղամարդկանց հավասար կրթություն ստանալու, մշակութային կյանքում ակտիվ դերակատարում և սոցիալական ապահովություն ունենալու, ինչպես նաև՝ բարեգործական, կրթական, դաստիարակչական, խնամակալական, հովանավորչական և այլ գործունեություններ ծավալելու ուղղությամբ. «Ուսումնական խորհրդոյն պաշտոնն է՝ Հայոց Ազգին դաստիարակութեան և կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնն են Ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ՛ մանչ և թէ՛ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու նպատակաւ հաստատուած Ընկերութիւններուն խրախոյս տալ և ձեռննտու ըլլալ, դպրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը լաւցունելու և ապագայն անդորրելու խնամ տանել. Ազգին մէջ յաջողակ և քաջահմուտ դասատուներ հասցունելու, և դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք և փոյթ ունենալ» **[1]**:

Սահմանադրության գոյությունը մեծ հնարավորություն էր հատկապես կանանց համար, ուստի՝ կայսրության հայաշատ քաղաքներում սկսեցին բացվել աղքատ կամ ոչ պատշաճ հնարավորություններ ունեցող ընտանիքների աղջիկների համար օրիորդաց կամ սանուիյաց վարժարաններ և դպրոցներ: Այդ ընտանիքները սեփական միջոցներով չէին կարող ապահովել իրենց զավակների կրթական ծախսերը:

Արդեն գործող կամ նորաստեղծ այդ վարժարաններին ու դպրոցներին կից արագորեն ստեղծվեցին հասարակական ընկերություններ և միություններ¹, որոնց հիմնական նպատակը հայ կանանց և աղջիկների կրթության և

1 Ի սկզբանե կանանց կրթական, դաստիարակչական, բարեխնամական գործունեություններին նպաստող ընկերությունները և դրանց բարերարները տղամարդիկ էին: Ընկերությունների և միությունների ստեղծման և գործունեության համառոտ պատմությանն անդրադարձել է Վիեննայի Միխայիլյան միաբանության Հ. Եփրեմ վարդապետ Պողոսյանը: Տե՛ս [4] [5] [6]:

դաստիարակության գործն էր, հագուստի, գրենական պիտույքների հոգածության հարցերը, ֆինանսական ապահովությունը, աղքատներին բժշկական և հումանիտար օգնություններ ցուցաբերելը. «Օրթագիւղ, 5 ապրիլ, 1864, <...> կը փութամ հաղորդել «Աղքատախնամ Ընկերութիւն Տիկնանց» անուամբ ընկերության կազմուիլը, որ գիւղիս ազգասէր Տիկնայք այս օրերս հաստատեցին՝ իրենց դիտաւորութեան նպատակ ունենալով աղքատը իւր թշուառ վիճակէն ազատել: <...> Դեռ երկու տարի չընէր երբ անիշխանութիւնը ազգային կառավարութիւնն երեսի վրայ ձգած ըլլալով ազգային հիւանդանոցն ողբալի վիճակի մէջ կը գտնուէր, ...ազնիւ տիկնայք կարեկցաբար փութացին իրենց մէջ խնամակալութիւն մը հաստատել Հիւանդանոցի թշուառ անկելոց նպաստամատոյց ըլլալու համար» [8, էջ 2]:

Սոցիումի կատարելագործման հիմնագաղափարը որպէս
«Ընկերութեան օգտակարութիւնը» էսսեի հիմք

Էլպիս Կեսարացյանի էսսեներում կանացի կոկետություն չկա. հեղինակի գեղագիտական հղումները քննելով պարզում ենք նրա՝ որպէս կնոջ, մտավոր և ինտելեկտուալ կարողությունների բացառիկությունը նախանշող և գրապատմական տվյալ ժամակաշրջանի համար չափազանց խորաթափանց ու առաջադեմ գաղափարները, աշխարհընկալումը, երբ գիրը, գրականությունը և խմբագրական աշխատանքները տղամարդկանց մենաշնորհն էր, և օսմանյան կայսերապաշտական իրականության մեջ դրանք ենթարկվում էին խիստ գրաքննության [7, էջ 26–28]:

Կեսարացյանի սոցիալ-հասարակական, տնտեսական և քաղաքական մտածողությունը ձևավորվել է՝ ներառելով ազգային ինքնության և գիտակցության տիրույթ: Այն ընդգրկում է նաև կին հեղինակի քաղաքացիական գիտակցությունը և գաղափարաբանական հայեցակարգի ինքնուրույնությունը. «Քաղաքականն է ազգաց մերձաւորութիւններ որ ընկերութեան գլխաւոր և առաջին սքանչելի լոյսը կը կազմէ, Եւրոպիոյ գաւառը իւր ընտիր լուսաւորութեան տիտղոսով չէր պարծեր, երբ ուրիշ Ազգաց յարաբերութիւններ նուազ էին իւր մէջ <...>: Մայրաքաղաքիս մէջ բացայայտ կերպով կերէնայ յորմէ հետէ Եւրոպացւոց յարաբերութիւնները յաճախեցան Պօլսոյ հետ <...>: Չենք կարեր ժխտել որ մեր այժմեան ազատուն երջանկութիւնը կը վայելենք, քանզի քաղաքականութիւնը հալածեց բարբարոսութիւնը քաղաքականը զօրացոյց ազատ կրօնասիրութիւնը նա ճանաչել տուաւ ազատութիւնը գերութիւնը ծառայութիւնը և հպատակութիւնը» [2, էջ 4–7], [5]:

Չնայած Թանգիմաթի¹ տարիներին հռչակվել էին Օսմանյան կայսրության հպատակների անձի և գույքի ապահովության, կրոնի ազատության մասին օրենքներ, այնուամենայնիվ, օսմանյան բռնապետության մեջ շարունակվում էին ոչ թուրք ժողովուրդների (այստեղ՝ հայերի) հալածանքները, որոնք

1 Թանգիմաթը օսմաներեն բարեփոխումների (ռեֆորմների) օրենսգիրք է, որի հիմնական սկզբունքները շարադրվել և հրապարակվել են 1839 թվականին Գյուլիանյան Հաթթը Շերիֆ և 1856 թվականի Հաթթը Հումայուն հրովարտակներում, որոնք նախատեսում էին բարեփոխումներ, սակայն հիմնականում չեն իրագործվել: Թանգիմաթը ընդունվել է Օսմանյան կայսրությունում 1839–1876 թվականներին, որին զուգահեռ ընդունվել է նաև կայսրության առաջին սահմանադրությունը: Օսմանյան կայսրությունում Թանգիմաթի տարիներին (1839–1876) տեղի ունեցան հասարակական, կրթական, մշակութային էական տեղաշարժեր:

պարբերաբար ուղեկցվում էին ապստամբություններով (տե՛ս 1862, 1878, 1895 Ձեյթունի դեպքերը):

1840–1850–ական թվականներին (և մինչ այդ) Օսմանյան կայսրությունում հայ կանայք ակտիվ մասնակցություն չունեին գրական–մշակութային կյանքին, կրթական, հումանիտար և հասարակական կազմակերպությունների գործունեությանը, ինչն ի սկզբանե պայմանավորված էր ազգությամբ, դավանանքով, հայրիշխանական սոցիումով, կնոջ և տղամարդու իրավահավասարության բացակայությամբ:

Ժամանակի մամուլը, մասնավորապես՝ «Մասիս» պարբերականը, նույնպես անդրադառնում էր սույն երևույթին՝ որպես խորքային և արմատական հիմնախնդրի. «Ազգի ընկերական զարգացման եւ յառաջադիմութեան սկզբնապատճառ եղող սկզբանց մէկն ալ երկու սեռի դաստիարակութիւնն ըլլալը, <...>. երբ երկու սեռը հաւասարապէս ունենան մի եւ նոյն բարոյական եւ մտաւորական կարողութիւնները, յայնժամ երկու կողմի լուսաւոր գաղափարները մէկտեղ աջակցելով՝ կրնան յաղթող հանդիսանալ այն ամեն դժուարութեանց՝ զոր տգիտութիւնը կը յարուցանէ յառաջադիմութիւնը խափանելու համար» [8, էջ 2], [2, էջ 4–7]:

Կեսարացյանի երկերի ուսումնասիրությամբ հիմնավորվում է գաղափարը, թե հեղինակի գերնպատակը *սոցիումի կապարեղագործումն է*:

Բարոյականության հիմնահարցերը էլպիս Կեսարացյանը դիտարկում է ավանդույթից դուրս և կանանց պաշտպանում է ավանդական–փակ տեսաբանությունից. «Գանք այժմ իգական սեռին ընկերութեան օգտակարութեան, որ մեր նպատակն է: Նոյն սեռը մինչեւ հիմայ օրինաւոր ազատութենէ զուրկ ըլլալով վանդակի մէջ արգիլուած թռչնոց նման էր, որ անձուկ սահմանին մէջ փակուած իւր զօրութենէն նուաղած է, ...այժմ դարոյս ազատութեան լոյսը նոր կը տեսնէ <...>» [3, էջ 14–15]:

Կնոջ սոցիալական դերակատարության շուրջ հեղինակի դատողությունները ըմբռնելի են հատկապես կանանց կողմից հիմնադրվող ազգային և բարեգործական միությունների և ընկերությունների միջոցով իրականացվող աղքատախնամ և բարեգործական աշխատանքների դիտարկման համատեքստում. կարևորվում է ժամանակի սոցիալ–հասարակական շարժման իրավաբաղաքական հիմքը և ապահովվում է կին–սուրբեկտի կենսականությունը. «Այժմ ուրախութեամբ սրտի կը ցանկամ յիշել մեր այժմեան մէկ քանի Ազնվաշուք եւ Ազատամիտ Տիկնանց գովելի օրինակը, որք իրենց քաջարթուն մտօք ընկերութեան կարեւորութիւնը ճանչելով յօժարեցան նոյն գեղեցիկ պաշտօնին առաջնորդ ըլլալ, որոց վսեմ Ազգասիրութեան շարժառիթ համարելով արժանապէս գովեստից նպատակ հանդիսացած են: Նոքա իրենց ջանքերը կամեցան երկու կերպ կարօտելոց նուիրել որք նոցին գթասէր խնամոց եւ քաջութիւն պաշտպանութեան կարօտ էին, մէկն է Հիւանդանոցի խղճալի անձինք եւ միւսը Խասիգիւղի եւ Միջագիւղի դպրոցի աշակերտուհիք, որք բաւական ժամանակ է նոյն Ազնուուհեաց խնամքին տակ պաշտպանելով իրենց կարեւոր շահերը կը վայելեն» [3, էջ 14–15]:

Եզրակացություն

19–րդ դարի երկրորդ կեսին օսմանյան կայսրապետության բռնաճնշումների ներքո Կ. Պոլսում աստիճանաբար ձևավորվող գրական սոցիումի առաջադիմության պարագան, դրա զարգացման պատմական և տեսական

հարցերը, ինչպես նաև՝ կանանց դերակատարումը այդ բնեռներում, դեռևս ուսումնասիրված չեն: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, օսմանյան բռնատիրության ժամանակաշրջանում նրա սկզբնավորումը, դրսևորումները և աստիճանական զարգացումները տեղի էին ունենում պայքարի երեք բնեռներում՝

ա. *սոցիալ-հասարակական* և *հումանիտար-մեկենասական* (հաս. կազմակերպությունները, դերն ու նշանակությունը),

բ. *կրթադասարհարակչական* և *գրական-մշակութաբանական* (սոցիումի կրթությունն ու դաստիարակությունը, գրական գործընթացները),

գ. *ազգային-ազատագրական* և *քաղաքական* (հայդուկային շարժումը):

Վերոնշյալ երեք դեպքերում էլ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, կին-տղամարդ իրավահավասարության ձեռքբերման և ազատագրության համատեքստում, ուշագրավ է և կարևորվում է հայ մտավորական կանանց դերակատարությունը:

Երախտագիտություն. Աշխատանքն իրականացվել է ՀՀ Բարձրագույն Կրթության և գիտության կոմիտեի աջակցությամբ՝ 23PTS-6B005 գիտական նախագծի շրջանակներում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց (Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնիան), Կ. Պօլիս-Սթանպօլ, Ի տպ. Յ. Միւհէնտիսեան (Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մատթէոսի Ա. կաթողիկոսի ամենայն հայոց, Ի Տեղապահութեան պատրիարքական աթոռոյ Կոստանդնուպօլսոյ Տ. Ստեփաննոսի Արքեպիսկոպոսի Նիկոմեդիոյ), 1863, 54 էջ:
2. Կեսարացեան Է., «Ընկերութեան օգտակարութիւնը», «Կիթառ». Հանդէս ամսօրեայ, 1862, թիւ 1, էջ 4-7:
3. Կեսարացեան Է., «Ընկերութեան օգտակարութիւնը»: «Կիթառ». Հանդէս ամսօրեայ, 1862, թիւ 2, էջ 14-16:
4. Պողոսեան Ե., Մխիթ. Ուխտէն: Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հտ. Ա, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1957, 784 էջ:
5. Պողոսեան Ե., Մխիթ. Ուխտէն, Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հտ. Բ, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1963, 464 էջ:
6. Պողոսեան Ե., Մխիթ. Ուխտէն: Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հտ. Գ, Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1969, 204 էջ:
7. Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), ՀԽՍՀ ԳԱ. Պատմ. ին-տ, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ. 1989 380 էջ:
8. «Մասիս», Կ. Պօլիս, 1864, թիւ 636, էջ 2:

ПОЭТИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ СТИХОТВОРЕНИЙ БОРИСА ПАСТЕРНАКА В ПЕРЕВОДАХ ГРАЧЬЯ ТАМРАЗЯНА ЗАРУИ АЙРЯН

Ведущий научный сотрудник Института литературы им. М. Абегяна НАН РА
Международный научно-образовательный центр НАН РА
nerses91@rambler.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-308

Аннотация

Статья посвящена переводам Грачья Тамразяна из лирики выдающегося русского поэта начала XX столетия Бориса Пастернака.

Многочисленные поэтические сборники Г. Тамразяна, выделяющие его яркую индивидуальность свидетельствуют, что армянский поэт находился под большим влиянием поэзии Пастернака, аналогично воспринимающего мироздание, вечность и таинство вселенной. Этим и объясняется большой интерес Тамразяна к лирике Пастернака.

В совершенстве владея русским языком, Тамразян в своих переводах смог передать сложный и глубокий поэтический мир Пастернака, его самобытность, стилевые и языковые особенности, а также новаторство его поэзии.

Тамразян перевел свыше ста стихотворений Пастернака из таких известных циклов, как «Сестра моя — жизнь», «Стихи разных лет», «Начальная пора», «Поверх барьеров», «Когда разгуляешься», «Темы и вариации», «В перерыве» и других, вошедшие в разные поэтические сборники армянского поэта.

В статье также представлены рецепции Тамразяна, выделяющие особенности поэтики Пастернака. Тамразян признавал в лице Пастернака одного из величайших поэтов XX века, мастера слова и построения рифмы.

Методом сравнительного анализа в статье исследованы переводы стихотворений Пастернака «Февраль», «Любить иных — тяжелый крест», анализ которых показал, что они близки к подлиннику по смыслу и стилю, многообразию образов, интонацией, эмоциональной насыщенностью. Стихотворение «Любить иных — тяжелый крест», помимо Грачья Тамразяна, перевел на армянский язык также известный поэт Геворг Эмин. В статье с помощью сравнительного анализа также исследованы переводы этого стихотворения, выполненные Г. Тамразяном, и Г. Эмином, где выделены достоинства каждого перевода.

Исследование переводов Г. Тамразяна из лирики Б. Пастернака показало, что переводчик настолько погрузился в его поэзию, что в своих переводах мастерски отразил глубокое и философское восприятие мира поэта, его индивидуальность, музыкальность слога.

Переводы Тамразяна являются аналогами подлинников, верно передающими не только смысл, форму подлинников, но и красоту, эстетику стихов Пастернака.

Из вышеизложенного можно заключить, что переводческая деятельность Грачья Тамразяна была неотъемлемой частью его творчества, благодаря чему он внес колоссальный вклад в развитие русско-армянских литературных связей, служению которым он посвятил всю свою жизнь.

Ключевые слова и фразы: поэзия, перевод, анализ, рифма, образ, метафора, переводчик.

**ԲՈՐԻՍ ՊԱՍՏԵՐՆԱԿԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԼԻՐԻԿԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐԸ ՀՐԱՉՅԱ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆԻ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱՅՐՅԱՆ**

Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
առաջատար գիտաշխատող
nerses91@rambler.ru

Համառոտագիր

Հոդվածը նվիրված է Հրաչյա Թամրազյանի թարգմանություններին՝ XX-րդ դարի հայտնի ռուս բանաստեղծ Բորիս Պաստերնակի քնարերգությունից:

Հրաչյա Թամրազյանի բազմաթիվ ժողովածուները ընդգծում են նրա վառ բանաստեղծական անհատականությունը և վկայում այն մասին, որ նա մեծ ազդեցություն է ունեցել Պաստերնակի քնարերգությունից՝ ընդունելով ռուս բանաստեղծի պես հավերժության գաղափարը, տիեզերքի գաղտնիքը:

Այսպես կարելի է բացատրել Թամրազյանի մեծ հետաքրքրությունը Պաստերնակի քնարերգության նկատմամբ: Լիարժեք տիրապետելով ռուսերենին՝ Թամրազյանը իր թարգմանություններում կարողացել է փոխանցել Պաստերնակի բարդ և խորաթափանց լիրիկական աշխարհը, նրա ոճային և լեզվական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև նրա պոեզիայի նորարարությունը:

Թամրազյանը թարգմանել է Պաստերնակից ավելի քան հարյուր բանաստեղծություն, այդ թվում՝ հայտնի քնարական ցիկլեր՝ «Բույր իմ – կյանք», «Տարբեր տարիների բանաստեղծություններ», «Սկսված ժամանակը», «Արգելքների վրայով», «Զրոսանք խրախճանքով», «Թեմաներ և տարբերակներ», «Պոռթկումով» և ուրիշներ, որոնք ընդգրկված են հայ բանաստեղծի տարբեր ժողովածուներում:

Հոդվածում ներկայացված է նաև Թամրազյանի ընկալումը ռուս բանաստեղծի պոեզիայի վերաբերյալ, որտեղ հեղինակը նշել է Պաստերնակի լիրիկայի առանձնահատկությունները: Թամրազյանը ընկալում էր Պաստերնակին որպես XX դարի լավագույն բանաստեղծներից մեկի, խոսքի ու հանգավորման մեծ վարպետի:

Համեմատական մեթոդով հոդվածում վերլուծվում են Պաստերնակի «Փետրվար» և « Ունանց սիրել՝ մի ծանր խաչ է» բանաստեղծությունների թարգմանությունները, որոնց վերլուծությունը ցույց տվեց, որ դրանք մոտ են բնագրին իմաստով և ոճով, կերպարների բազմազանությամբ, հնչերանգով և զգացմունքային հագեցվածությամբ: «Ունանց սիրել՝ մի ծանր խաչ է» բանաստեղծությունը, բացի Հրաչյա Թամրազյանից, հայերեն է թարգմանել նաև բանաստեղծ Գևորգ Էմինը:

Հոդվածում համեմատական վերլուծության միջոցով նաև ուսումնասիրվել են Հ. Թամրազյանի և Գ. Էմինի այս բանաստեղծության թարգմանությունները,

որտեղ ընդգծվել են յուրաքանչյուր թարգմանության արժանիքները:

Հրաչյա Թամրազյանի թարգմանությունների ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ թարգմանիչը այնքան խորն է թափանցել Պաստերնակի քնարերգության մեջ, որ փայլուն կերպով արտահայտել է բանաստեղծի աշխարհի խորն ու փիլիսոփայական ընկալումը, նրա անհատականությունը և բառերի երգեցողությունը:

Թամրազյանի թարգմանությունները համապատասխանում են բնագրերին, որոնք ձիշտ են փոխանցում ոչ միայն իմաստը և ոճը, այլև Պաստերնակի բանաստեղծությունների գեղեցկությունը և նրա խոսքի էսթետիկան:

Վերը նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ Հրաչյա Թամրազյանի թարգմանական գործունեությունը նրա ստեղծագործական ժառանգության անբաժանելի մասն է, որի շնորհիվ նա մեծ ներդրում է ունեցել ռուս-հայկական գրական կապերի զարգացման մեջ, որոնց ծառայությանը նվիրել է իր ամբողջ կյանքը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ պոեզիա, թարգմանություն, վերլուծություն, հանգավորում, կերպար, փոխաբերություն, թարգմանիչ:

POETIC IMAGES IN BORIS PASTERNAK'S POEMS IN TRANSLATIONS BY HRACHYA TAMRAZYAN

ZARUHI HAYRYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia

International Scientific-Educational Centre

Institute of Literature named after. M. Abeghyan

Leading researcher

nerses91@rambler.ru

Abstract

This article is devoted to Grachya Tamrazyan's translations of Boris Pasternak's lyric poetry, the outstanding Russian poet of the early 20th century.

Tamrazyan's numerous poetry collections, highlighting his vibrant individuality, demonstrate that the Armenian poet was greatly influenced by Pasternak's poetry, which shared a similar perception of the universe, eternity, and the mystery of the universe. This explains Tamrazyan's keen interest in Pasternak's poetry.

With a perfect command of Russian, Tamrazyan was able to convey in his translations Pasternak's complex and profound poetic world, his originality, stylistic and linguistic features, and the innovative nature of his poetry. Tamrazyan translated over one hundred of Pasternak's poems from such well-known cycles as "My Sister—Life," "Poems from Different Years," "The Beginning," "Over the Barriers," "When You're Having Fun," "Themes and Variations," "During the Break," and others, which were included in various poetry collections by the Armenian poet.

The article also presents Tamrazyan's interpretations, highlighting the

distinctive features of Pasternak's poetics. Tamrazyan recognised Pasternak as one of the greatest poets of the 20th century, a master of words and rhyme.

Using comparative analysis, this article examines translations of Pasternak's poems "February" and "To Love Others Is a Heavy Cross." The analysis revealed that they are close to the original in meaning and style, rich imagery, intonation, and emotional richness. In addition to Hrachya Tamrazyan, the renowned poet Gevorg Emin also translated "To Love Others Is a Heavy Cross" into Armenian. The article also uses comparative analysis to examine the translations of this poem by G. Tamrazyan and G. Emin, highlighting the strengths of each translation.

A study of G. Tamrazyan's translations of Boris Pasternak's poetry revealed that the translator was so immersed in Pasternak's poetry that he masterfully captured the poet's profound, philosophical worldview, individuality, and the musicality of his style. Tamrazyan's translations are faithful analogues of the originals, conveying not only their meaning and form but also the beauty and aesthetics of Pasternak's poems.

From the above, one can conclude that Grachya Tamrazyan's translation work was an integral part of his creative work, making a colossal contribution to the development of Russian-Armenian literary relations, to which he dedicated his entire life.

Keywords and phrases: Poetry, translation, analysis, rhyme, image, metaphor, translator.

Введение

Переводческое искусство является одним из важнейших факторов развития и обогащения межкультурных, литературных связей, благодаря чему лучшие достижения национальных литератур стали духовным достоянием человечества.

Переводческие традиции, столетиями развивающиеся между Россией и Арменией, явились эффективным средством популяризации литератур, духовных ценностей двух народов, а также послужили мощнейшим толчком для развития и совершенствования переводческого искусства [1, с. 21].

С середины XX столетия с развитием широкого интереса к русской литературе в Армении лирика Б. Пастернака стала активно переводиться такими известными армянскими поэтами, как Гр. Сарухан, В. Каренц, Г. Эмин, Г. Тамразян, достойно представившими ее на армянском языке.

Исследование поэзии Пастернака в армянских переводах показало, что большая заслуга в популяризации лирики русского поэта в Армении принадлежит известному поэту-переводчику Грачья Тамразяну.

В совершенстве владея русским языком, Тамразян в своих переводах смог передать сложный и глубокий поэтический мир Пастернака, его самобытность, стилевые и языковые особенности, а также новаторство его поэзии.

Многочисленные поэтические сборники Г. Тамразяна, выделяющие яркую поэтическую индивидуальность автора, свидетельствуют также о том, что армянский поэт находился под большим влиянием поэзии Пастернака, аналогично воспринимающего мироздание, вечность и таинство вселенной.

На важность выбора автора переводчиком, а также на важность близости

их поэтических индивидуальностей указали литературоведы В. Мадоян, С. Шейранян, которые отмечали: «Конечно, выбор автора, а также произведения для перевода во многом определяется именно творческой индивидуальностью и личными пристрастиями самого переводчика, которому, естественно, выгоднее переводить произведения, внутренне созвучные ему, ибо любой качественный поэтический перевод требует вживания и сопереживания» [6, с. 151].

Лирика Пастернака, сочетающая в себе традиции классиков и современников, прошедшая долгий путь от библейских мотивов до современных тем своего века, в восприятии Тамразяна признавалась им как одна из уникальных и самобытных.

Характеризуя её, Тамразян писал: «Борис Пастернак — один из величайших поэтов XX века. Его сложное и многогранное поэтическое творчество каждым поколением переосмысливается и интерпретируется по-новому, поскольку его стихи, тесно связанные с ритмом, нервом своего времени, являются также вневременными» [4, с. 3].

На самобытность поэтической формы и стиля Пастернака указывал также Н. Банников, который писал: «Стихи Бориса Пастернака у многих вызывали недоумение. Они были сложны по форме, густо насыщены метафорами, образы и ассоциации в них казались слишком субъективными или случайными. К таким стихам нужно было привыкать, вслушиваясь и вживаясь в их звучание...» [3, с. 340].

Тамразян перевел свыше ста стихотворений Пастернака из таких известных циклов, как «Начальная пора», «Поверх барьеров», «Сестра моя — жизнь», «Темы и вариации», «Стихи разных лет», «В перерыве», «Когда разгуляешься» и других, вошедшие в разные поэтические сборники армянского поэта.

В целостном виде переводы Г. Тамразяна были изданы отдельным сборником «Б. Пастернак. “Стихи”», где переводчику удалось воссоздать поэтическую индивидуальность русского поэта.

Тамразян отмечал, что произведения Пастернака необходимо воспринимать целостно, как сложную ткань, отразившую искания поэта, суть, истину, правду жизни, являющиеся источниками его поэтического воображения и вдохновения.

Выделяя поэтическую индивидуальность поэта, Тамразян писал: «Пастернак обладает острым взглядом художника, он способен воспроизвести образ с максимальной детализацией и точностью. Для него чрезвычайно важны звуковые ассоциации и восприятия, поэтому в его произведениях мастерски отточена звуковая картина слова. В конечном итоге, каждая его строка и образ наполнены философскими размышлениями о вселенских тайнах жизни и смерти» [4, с. 5].

Теоретико-методологические основы. Основными материалами исследования послужили статьи Г. Тамразяна о творчестве Б. Пастернака, а также сравнительный анализ переводов стихотворений «Февраль», «Любить иных — тяжелый крест», позволившие определить переводческие принципы армянского поэта, а также выявить насколько переводы удались переводчику.

Методы изучения.

В качестве методов были использованы описательный, сравнительный и концептуальный анализ.

Основой исследования послужили работы теоретиков перевода Я. Рецкера, М. Илюшкиной, литературоведов В. Мадояна, С. Шейранян, А. Атанесян, Ю. Ходжоян, посвященные вопросам теории перевода.

Полученные результаты.

В поэзии Пастернака природа, как неиссякаемый источник силы и вселенской красоты, на протяжении всей его жизни являлась мощнейшим толчком для духовного роста поэта, источником его вдохновения, отражением ярких и самобытных образов.

Свидетельством тому может послужить одно из ранних стихотворений Пастернака «Февраль», которое в переводе Тамразяна передает эмоциональное настроение русского поэта, предчувствовавшего приход весны, готового о ней «слагать стихи навзрыд».

Методом сравнительного анализа перевода с подлинником проследим, насколько перевод удался.

Таблица 1.

Компаративный анализ подлинника с переводом

Подлинник:	Перевод:
Февраль. Достать чернил и плакать!	Փետրվար է: Թանաք հեղել ու հեկեկալ:
Писать офеврале навзрыд	Գրել, կարդալ նրա մասին ու արտասվել
Пока грохочущая слякоть	Մինչ աղմկող ցեխաջուրն է ձգվում երկար
Весною черною горит	Թավալվելով ու վառվելով գարնանն այս սև
Достать пролетку. Зашесть гривен	Մի քանի սև գրոշներով մի կառք վարձել
Чрез благовест, чрез клик колес	Ավետիս է, ու զանգերի տակ կոչնակի
Перенестись туда, где ливень	Մեկնել այնտեղ, հասնել այնտեղ, ուր անձրևը
Еще шумней чернил и слез	Հնչել է քո արցունքներից ու թանաքի:
Где, как обугленные груши	Ուր ածխացած պտուղի պես ծառին թառած
Сдеревьев тысячи грачей	Հազարավոր ագռավների սուր կոհնչով
Сорвутся влужи иобрушат	Ցած են թափվում ջրերի մեջ համատարած
Сухую грусть надно очей	Ու աչքերի խորքում թաղում կսկիծը չոր
Под ней проталины чернеют	Նրա տակ սև հալոցքներն են շուրջը կիտվում

Иветер криками изрыт	Եվ ծիչերն են պեղում այնտեղ քանոն անցնող
Ичем случайней, тем вернее	Այսպես ինչքան պատահական, այնքան դիպուկ
Слагаются стихи навзрыд. 1912 [3, с. 29]	Հղանում են երգերն անզուսպ հեկեկացող [5, с. 19]

Сравнительный анализ показал, что перевод, как и подлинник, состоит из четырех четверостиший с перекрестной рифмовкой ABAB, обеспечивающей выразительное звучание стиха.

Как и в подлиннике, первая строфа в переводе сообщает о наступлении февраля, пробуждающего в душе поэта чувство радости, воодушевляющего его на творчество: Февраль. Достать чернил и плакать! / Փետրվար է: Թանաք հեղել ու հեկեկալ: /

Описывая уходящий месяц, лирический герой стремится не упустить в описании февраля ни одной детали: Пока грохочущая слякоть / Весною черною горит. Смысл этих строк в переводе Тамразяна передан несколько вольно. **Сравним:** Մինչ աղակող ցեխաջուրն է ձգվում երկար, / в переводе этой строки переводчик добавил словосочетание **ձգվում երկար**, (**тянется длинно**), выделив при этом масштаб, степень слякоти.

Вольности в переводе заметны и в следующей строке: Թափալվելով ու վառվելով գարնանն այս սև /, где переводчик для большей выразительности в передаче смысла использовал слово **թափալվելով** (валяться, падать вниз), где ему удалось посредством этого дополнения подчеркнуть стремительное приближение весны – поры возрождения и обновления.

Отметим, что небольшие вольности, допущенные переводчиком в первом столбце стихотворения, не исказили смысл подлинника, а усилили картину описания февраля, настроение, эмоциональное состояние лирического героя, а также способствовали сохранению рифмического строя стиха.

Ближе к подлиннику звучит вторая строфа перевода, где Тамразяну удалось с максимальной близостью приблизиться к смыслу подлинника, передать воображение, мечты лирического героя. Сравним:

Подлинник: Перенестись туда, где ливень / Еще шумней чернил и слез.

Перевод: Մեկնել այնտեղ, հասնել այնտեղ, ուր անձրևը / Հնչել է քն փրցունքներից ու թանաքից:

Как видно из перевода, на армянском языке эти строки звучат созвучно подлиннику, где мысли и чувства поэта переданы с особой тщательностью. В строке, где лирический герой мечтает перенестись туда, где ливень, Тамразян в переводе для усиления мечты поэта, помимо слова **մեկնել** (переместиться, уехать), добавил также слово **հասնել** (дойти), что несколько усилило мечту, желание поэта.

Несколько вольно переводчик передал смысл третьего столбца четверостишия. В подлиннике Пастернак сравнивает тысячи грачей с обугленными грушами. Сравним:

Подлинник: Где, как обугленные груши, / С деревьев тысячи грачей/,

Перевод: Ուր ածխացած պտուղի պես ծառին թառած Հազարավոր

ազնավների սուր կոհնչով...

Как видно из приведенного примера, в переводе Тамразяна слово **груша** заменена словом **պտուղ (плод)**, а образы грачей заменены образами тысячи ворон — **ազնավներ**, что несколько исказило смысл подлинника.

Отметим, что замененные переводчиком слова в армянском языке имеют свой эквивалент: **груша** — **քիսիձ**, **грач** — **սերմնազոռվ**, однако Тамразян с целью сохранения рифмы и интонационного строя подлинника заменил их близкими по своему значению словами, что позволило ему приблизиться к общему смыслу стиха.

С максимальной близостью к подлиннику переводчик передал смысл концовки стиха о желании поэта слагать стихи, которые на армянском языке созвучны подлиннику.

Подлинник: И чем случайней, тем вернее / Слагаются стихи навзрыд.

Перевод: Այսպես ինչքան պատահական, այնքան դիպուկ / Հղանում են երգերն անզուսպ հեկեկացող:

Бесспорным достоинством перевода Тамразяна является то, что в нем отражены динамика мыслей поэта, интонационное богатство подлинника, его языковые и стилевые особенности. Об этом свидетельствуют с особой тщательностью переведенные метафоры подлинника, которые на армянском языке звучат созвучно подлиннику.

Сравним

«грохочущая слякоть горит — ցեխաջուրն է վառվելով գարնանն», «черная весна — գարնանն այս սև», «ливень шумней чернил и слез — քիւսմքը Հնչեղ է քո արցունքներից ու թանաքից:», «сорвутся в лужи — Ցած են թափվում ջրերի մեջ համատարած», «обрушат сухую грусть — Ու աչքերի խորքում թաղում կսկիծը չոր», «ветер криками изрыт — Եվ ձիչերն են պեղում», «слагаются стихи навзрыд — Հղանում են երգերն անզուսպ հեկեկացող».

Мастерство поэта-переводчика сказалось и в передаче олицетворения стиха: «слагаются стихи — Հղանում են երգերն», которое не только близко по смыслу подлиннику, но и выделяет в тексте настроение, эмоциональные чувства поэта.

Как и в подлиннике, Тамразян дважды в первом и четвертом четверостишиях воссоздал сравнение посредством черного цвета, символизирующего собой перемены, возрождение природы. **Сравним:**

Подлинник: Весною **черною** горит.

Перевод: Թափալվելով ու վառվելով գարնանն այս **սև**:

Другой пример:

Подлинник: Под ней проталины **чернеют**...

Перевод: Նրա տակ **սև** հալոցքներն են շուրջը կիտվում...

Из вышеизложенного следует, что перевод Тамразяна выполнен несколько вольно, однако в целом переводчику удалось передать смысл, стилевые особенности подлинника, многообразие образов, ритм, интонационное богатство, эмоциональную насыщенность, национальный колорит стиха, где ощущается дух и настроение русского поэта.

На важность передачи переводчиком стилистической и экспрессивной формы указала теоретик перевода М. Илюшкина, которая писала: «Кроме

стилистической, переводчик должен учитывать и экспрессивную сторону подлинника. Суть экспрессии — передача отношения отправителя к порождаемому им тексту и стремление побудить получателя текста разделить эту точку зрения. Передать чувства, состояние, переживания автора при переводе вовсе нелегко. Для этого недостаточно обладать большим словарным запасом, хотя и это играет немаловажную роль. Важно уметь распознать экспрессию в переводимом тексте. Переводчик иногда намеренно прибегает к использованию стилистических приемов для придания большей выразительности, эмоциональности создаваемому тексту» [2, с. 62].

Одним из главных достоинств рассмотренного выше перевода Тамразяна является также и то, что поэт не растворился в переводимом поэте, а сохранил свое поэтическое «Я», где ощущается богатство поэтического языка самого поэта-переводчика, добившегося творческого синтеза, гармонии между собой и переводимым автором.

На переводческое мастерство Тамразяна указали также литературоведы А. Атанесян, Ю. Ходжоян, которые в статье «Б. Пастернак в переводах Г. Тамразяна» отметили, что в стихотворении «Февраль» переводчику удалось воспроизвести общее настроение произведения, своеобразную интонацию стиха: «...при этом наблюдается внимательное отношение к общей стилистике стиха, к его художественным особенностям. В переводе получают соответствующее отражение преобладающие в первой части стихотворения инфинитивные конструкции. Они несут в произведении определенную функцию, создавая эффект некой отстраненности лирического героя. “Я” лирического героя явно не проявляется, но при этом создается субъективная картина мира и обращенность ко внутреннему, эмоционально крайне напряженному (до слез) состоянию субъекта речи» [6, с. 5].

Переводу Тамразяна сопоставим высказывание И. Тургенева о совершенном переводе, который писал: «Чем более перевод нам кажется не переводом, а непосредственным, самобытным произведением, тем он превосходнее; читатель не должен чувствовать ни малейшего следа той ассимиляции, того процесса, которому подвергся подлинник в душе переводчика; хороший перевод есть полное превращение, метаморфоза. Такой перевод не может быть неверным» [9, с. 43].

Работая над переводами стихов Пастернака, Тамразян охарактеризовал их так: «Поэзии Пастернака присущи музыкальный язык, необычные языковые приемы, переходы и повороты, мелодичные потоки, яркие звуковые ассоциации, красочные образы, выделяющие самобытный и неповторимый стиль и почерк автора» [3, с. 208].

Выделяя роль поэтического перевода, литературоведы В. Мадоян и С. Шейранян отмечали: «Художественный перевод требует особого искусства слова, поскольку произведение оригинальное или переведенное должно звучать, приносить людям радость творческого полета, вдохновлять» [6, с. 154].

Тамразяну принадлежат также переводы из любовной лирики поэта, которая в его восприятии представлена так: «Образ женщины — длительное духовное напряжение, постоянный спутник, чистейшее начало, присутствует почти во всех его произведениях в виде чистого вдохновения, скрытой идеи, которая побуждает к духовным подвигам и героизму» [4, с. 6].

Среди переводов из любовной лирики поэта рассмотрим перевод стихотворения «Любить иных — тяжелый крест...», который, помимо Г.Тамразяна, на армянский язык перевел также талантливый поэт XX столетия Г. Эмин – большой популяризатор русской поэзии в Армении. Его перу принадлежат переводы из поэзии А. С. Пушкина, М.Ю.Лермонтова, М.И.Цветаевой, С.А.Есенина, В. В. Маяковского и других поэтов, многим из которых Эмин также посвятил лиричные, проникновенные стихи.

Сравним стихотворение «Любить иных — тяжелый крест...» в переводе Г. Тамразяна и Г. Эмина и посредством сравнительного анализа определим, насколько верно армянские поэты справились со своей задачей.

*Любить иных— тяжелый крест,
 А ты прекрасна без извилин,
 И прелести твоей секрет
 Разгадке жизни равносильна.
 Весною слышен шорох снов
 И шелест новостей и истин.
 Ты из семьи таких основ.
 Твой смысл, как воздух, бескорыстен.
 Легко проснуться и прозреть,
 Словесный сор из сердца вытрясть
 И жить, незасоряясь впредь,
 Все это— небольшая хитрость. [3, 183]*

1931г.

Таблица 2.

Компаративный анализ подлинника с переводом

Перевод Г. Тамразяна	Перевод Г. Эмина
Ոմանց սիրել՝ մի ծանր խաչ է,	Ոմանց սիրելը՝ սև խաչ կրել է.
Բայց դու չքնաղ ես առանց խաբկանքի,	Իսկ դու չքնաղ ես, -ինչ էլ անու՛մ ես.-
Ու քո հմայքի գաղտնիքը բացել	Եվ քո հմայքի քողը բացելը
Նույն է, թե մեկնել խորհուրդը կյանքի:	Կյանքի գաղտնիքի բուն վերծանու՛մն է...
Երազ-շրջյունով գարունն է գարդնում,	Գարնանը նորի շրջյուն՝ն կա օդում,
Նորն ու մաքուրն են հառնում շշուկով,	Եվ խլրտում են երազն ու սերը.
Այդ աշխարհից ես սկիզբ առել դու,	Այդ տարերքների ոլորտից ես դու
Օդի պես ջինջ է էությունը քո:	Եվ օդի նման անշահասեր ես...
Հեշտ է արթնանալ ու խաղաղ նայել,	Հեշտ է արդնանալ, ու ոգիացած
Խոսքի թափոնը սրտից թափ տալով,	Թափ տալ իր սրտից հին խոսքն ու բառը,
Առանց այդ աղբի ապրել առհավետ,	Եվ էլ չաղարտվել կյանքում մնացած...
Դրա համար մեծ խելք չի հարկավոր: 1931 [4, с. 66]	Անհնարին չէ դրա հմայքը: 1931 [10 с. 148]

Сравнивая переводы Тамразяна и Эмина с подлинником, мы видим, что

они также состоят из трех четверостиший с перекрестной рифмовкой АВАВ, и, как и подлинник, выполнены в виде монолога — обращения к любимой.

Переводы близки к подлиннику по смыслу и стилю, как и в подлиннике, с первой же строфы лирический герой говорит о тяжелом кресте своей любви, пытаясь раскрыть секрет прелести своей возлюбленной. Её образ в стихотворении представлен так:

Подлинник: Атыпрекрасна без извилин.

Перевод Тамразяна: Բայց դու չքնաղ ես առանց խաբկանքի.

Перевод Эмина: Իսկ դու չքնանղ ես, ինչ էլ անու՛մ ես.

Как видно из примеров, каждый переводчик перевел эту фразу по-своему. Так, Тамразян заменил слово **извилин** словом **խաբկանքի (без лжи)**, что также выделило в тексте чистый, идеальный образ возлюбленной поэта, а в переводе Эмина образ прекрасной возлюбленной добавлен словосочетанием **ինչ էլ անու՛մ ես. (что бы ты не делала)**, что также выделяет и характеризует идеальный образ возлюбленной.

В стихотворении лирический герой пытается разгадать свою возлюбленную, понять ее всем сердцем. В переводах мысли и чувства поэта звучат так. Сравним:

Подлинник: Разгадке жизни равносильен.

Перевод Тамразяна: Նույն է, թե մեկնել խորհուրդը կյանքի...

Перевод Эмина: Կյանքի գաղտնիքի բուն վերձանու՛մն է...

Сравнительный анализ примеров показал, что оба перевода с максимальной близостью передают смысл подлинника, однако перевод Эмина звучит по смыслу ближе к подлиннику.

Из анализа видно, что переводчики в своей работе большое внимание уделяли языковым и стилистическим особенностям подлинника и им удалось верно передать на армянский язык метафоры, сравнения стиха, отразив при этом всю яркость и выразительность поэтической мысли, языковых приемов Пастернака.

В качестве примеров приведем несколько метафор из стихотворения.
Сравним:

Подлинник: «любить иных – тяжёлый крест», «шорох снов», «шелест новостей и истин», «словесный сор из сердца вытрясть».

Перевод Тамразяна: «Ունանց սիրելի՛ մի ծանր խաչ է», «Երազ-շրջյունով», «Նորն ու մաքուրն են հառնում շշուկով», «Խոսքի թափոնը սրտից թափ տալով» — как видно из примеров, переводы метафор выполнены равнозначно подлиннику.

Перевод Эмина: «Ունանց սիրելը՝ սև խաչ կրել է.», «Եվ խլրտում են երազն ու սերը.», «Գարնանը նորի շրջյուն՝ կա օդում», «Թափ տալ իր սրտից հին խոսքն ու րարը» — свидетельствует о переводческом мастерстве армянского поэта, которому с максимальной точностью удалось передать не только смысл, но и эмоциональную насыщенность мыслей поэта.

С максимальной точностью к подлиннику переводчики передали и сравнение подлинника: **Твой смысл, как воздух, бескорыстен**, где переводы звучат аналогично и подлиннику, и друг другу.

Перевод Тамразяна: Օդի պես ցինչ է էությունը քո:

Перевод Эмина: Եվ օդի նման անշահաւեր ես...

Несколько вольно переводчиками передана концовка подлинника, где лирический герой пришел к такому заключению:

Подлинник: Ижить, незасоряясь впредь, / Все это— небольшая хитрость.

Перевод Тамразяна: Առանց ալդ աղբի ապրել առհավետ, /Դրա համար մեծ խելք չի հարկավոր:

Перевод Эмина: Եվ էլ չաղարսովել կյանքում մնացած.../ Ահնարին չէ դրա հմայրը:

В переводе Тамразяна слово **хитрость** заменена словом խելք — ум, что несколько искажает смысл подлинника, а в переводе Эмина слово **хитрость** переведено словом հմայրը– (очарование), что также не соответствует смыслу подлинника.

В целом переводчики справились со своей задачей, и сравнительный анализ переводов Г. Тамразяна и Г. Эмина позволил заключить, что их переводы являются аналогами подлинника, где им удалось приблизиться к смыслу, стилю подлинника, воссоздать образы лирического героя и его возлюбленной, отразить интонационное богатство стихотворения.

Переводы также свидетельствуют, что поэтам-переводчикам удалось проникнуть в духовный мир Пастернака и достойно представить стихотворение на армянском языке, они так же лиричны и выразительны, как подлинник.

Сравнительный анализ также показал, что перевод Эмина в сравнении с переводом Тамразяна полноценнее и ближе к подлиннику по смыслу и стилю, он выделяется большей интонационной и эмоциональной насыщенностью, характерной поэтическому почерку Пастернака.

Определяя полноценный перевод, теоретик перевода Я. Рецкер писал: «Задача переводчика — передать средствами другого языка целостно и точно содержание подлинника, сохранив его стилистические и экспрессивные особенности. Под «целостностью» перевода надо понимать единство формы и содержания на новой языковой основе. Если критерием точности перевода является тождество информации, сообщаемой на разных языках, то целостным (полноценным или адекватным) можно признать лишь такой перевод, который передает эту информацию равноценными средствами. Иначе говоря, в отличие от пересказа, перевод должен передавать не только то, что выражено подлинником, но и так, как это выражено в нем. Это требование относится как ко всему переводу данного текста в целом, так и к отдельным его частям» [7, с. 41].

Высоко оценивая любовную лирику Пастернака, Тамразян писал: «В чистом, безграничном лиризме образ женщины ведет поэта к загадочным глубинам, единениям, неограниченно расширяя ассоциативное поле поэзии. Под молниеносным, сверкающим взглядом поэта мир и женщина воспринимаются иначе, как внутренний космос и судьба» [8, с. 212].

Заключение

Исследование переводов Г. Тамразяна из лирики Б.Пастернака показало, что переводчик настолько погрузился в его поэзию, что переводил ее целыми циклами, отразив глубокое и философское восприятие мира поэта, многообразие тем и мотивов его лирики, ее индивидуальность, музыкальность слога.

Переводы Тамразяна являются аналогами подлинников, верно передающими не только смысл, форму подлинников, но и красоту, эстетику

стихов Пастернака.

Тамразян пророчески указывал на значимость поэзии Б. Пастернака для грядущих поколений, о чем он писал: «Его поэзия всецело направлена в будущее. Более того, поэт ясно представляет себе свою духовную миссию в будущем, в таинственной связи с поэзией и читателем, являясь напутствием поколениям» [8, с. 212].

Из вышеизложенного можно заключить, что переводческая деятельность Грачья Тамразяна была неотъемлемой частью его творчества, благодаря чему он внес колоссальный вклад в развитие русско-армянских литературных взаимосвязей, служению которым он посвятил всю свою жизнь.

Список литературы

1. Айрян З., Искусство поэтического перевода в творчестве русских поэтов II пол. XX – нач. XXI века (на примере армянской поэзии), Ереван: GSMSTUDIO, 2012, 300 с.
2. Илюшкина М., Теория Перевода: Основные понятия и проблемы: [учеб. пособие], Екатеринбург, Изд-во Уральского университета, 2015, 84 с.
3. Пастернак Б., Стихи, М.: Художественная литература, 1966, 359 с.
4. Пастернак Б., Стихи (Пер. Гр.Тамразян), Ереван, Советакан грох, 1985, 158 с. (на армянском языке).
5. Пастернак Б, Стихи, Ереван, Аполлон, 1994, 143 с. (на армянском языке).
6. Пастернак Б., Русская и национальные литературы. // Материалы международной научно-практической конференции, Ереван, 2020, 258 с.
8. Рецкер Я., Теория перевода и переводческая практика. М.:Наука, 1974,216с.
9. Тамразян Г., Стихи, эссе, литературные портреты, статьи, Ереван: Наири, 2010, 359 с. (на армянском языке).
10. Тургенев И., Фауст: траг. Соч. Гете. Перевод первой и изложение второй части М. Вронченко. — Собр. соч. в 12 томах. – М.: Худ. лит-ра, 1976—1979. Т. 12, 479 с.
11. Эмин Г., Избранные произведения в 3-х томах, Том II, Стихи, переводы, сочинения, Ереван, Советакан грох, 1985, 310 с. (на армянском языке).

ДОКТРИНАЛЬНО–ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОНЯТИЯ
ФИНАНСОВО–ПРАВОВЫХ СПОРОВ И ПРОЦЕДУРЫ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ

НАЗЕЛИ СУКИАСЯН

Заведующий кафедрой обществознания
Армянского государственного экономического университета,
доктор юридических наук, профессор
nazeli-suqiasyan@yandex.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-321

Аннотация

В статье исследуются теоретико–правовые основы понятия «финансово–правовой спор», его место в системе правовых споров, а также соотношение с категориями правового процесса, правовой процедуры и мер государственного принуждения. Обосновывается положение о том, что финансовый спор является отраслевой разновидностью правового спора, содержание которого определяется материальной спецификой финансовых правоотношений.

Анализируется взаимосвязь материального права и правового процесса, при этом процесс рассматривается как форма жизни права, а процедура — как его организационное выражение. Рассматриваются объективные и субъективные причины возникновения финансовых и налоговых споров, а также их влияние на бюджетные отношения государства.

Особое внимание уделяется вопросам подведомственности и юрисдикции, а также роли финансовых органов в разрешении споров. Вводится понятие «юрисдикционность финансовых споров» как теоретическая категория.

Делается вывод о том, что эффективное регулирование финансовых споров требует уточнения понятийного аппарата и совершенствования процессуальных механизмов финансового права.

Ключевые слова и фразы: финансово–правовой спор, правовой процесс, правовая процедура, налоговые споры, бюджетные отношения, юрисдикция, подведомственность, государственное принуждение, теория финансового права.

ՖԻՆԱՆՍԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՃԵՐԻ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ԸՆԹԱՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ԴՈԿՏՐԻՆԱԼ-ՏԵՍԱԿԱՆ ԱՍԴԵԿՏՆԵՐԸ

ՆԱԶԵԼԻ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ,
իրավագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
nazeli-sugiasyan@yandex.ru

Համառոտագիր

Սույն հոդվածում ուսումնասիրվում են «ֆինանսաիրավական վեճ» հասկացության տեսական-իրավական հիմքերը, դրա տեղը իրավական վեճերի ընդհանուր համակարգում, ինչպես նաև դրա կապը «իրավական գործընթաց», «իրավական ընթացակարգ» և «իրավական պատժամիջոց» հասկացությունների հետ: Ֆինանսական վեճը իրավական վեճի ճյուղային տեսակ է, որի բովանդակությունը պայմանավորված է ֆինանսական իրավահարաբերությունների նյութական առանձնահատկություններով:

Հոդվածում վերլուծվում է իրավական գործընթացի և նյութական իրավունքի փոխկապակցվածությունը՝ ընդգծելով, որ գործընթացը իրավունքի կյանքի ձևն է, իսկ վեճի լուծման ընթացակարգը՝ դրա կազմակերպական արտահայտությունը: Քննարկվում են նաև ֆինանսական և հարկային վեճերի ծագման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառները, դրանց ազդեցությունը պետական բյուջետային հարաբերությունների վրա:

Առանձին ուշադրություն է դարձվում իրավասության և ենթակայության հարցերին, ինչպես նաև ֆինանսական մարմինների դերին վեճերի լուծման գործընթացում: Հոդվածում առաջ է քաշվում «ֆինանսական վեճերի իրավասելիություն» հասկացությունը՝ որպես տեսական նոր մոտեցում:

Ֆինանսական վեճերի արդյունավետ կարգավորումը պահանջում է տեսական հասկացությունների հստակեցում և ընթացակարգային մեխանիզմների կատարելագործում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ֆինանսաիրավական վեճ, իրավական գործընթաց, իրավական ընթացակարգ, հարկային վեճեր, բյուջետային հարաբերություններ, իրավասություն, ենթակայություն, պետական հարկադրանք, ֆինանսական իրավունքի տեսություն:

DOCTRINAL AND THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF FINANCIAL LAW DISPUTES AND THE PROCEDURES FOR THEIR RESOLUTION

NAZELI SUKIASYAN

Armenian State University of Economics
Head of the Department of Social Science
Doctor of Law, Professor
nazeli-sukiasyan@yandex.ru

Abstract

This article examines the theoretical and legal foundations of the concept of “financial-legal dispute,” its place within the general system of legal disputes, and its correlation with the notions of legal process, legal procedure, and legal enforcement measures. A financial dispute is a specific branch of legal disputes, the content of which is determined by the material characteristics of financial legal relations.

The study analyses the interrelation between substantive law and legal process, emphasising that process represents the operational form of law, while procedure reflects its organisational manifestation. Particular attention is paid to the objective and subjective causes of financial and tax disputes, as well as their impact on state budgetary relations.

The article also explores issues of jurisdiction and competence (подведомственность и юрисдикция), as well as the role of financial authorities in dispute resolution. A theoretical concept of “jurisdictionality of financial disputes” is introduced as a novel analytical category.

The author concludes that effective regulation of financial disputes requires clearer conceptual definitions and further improvement of procedural mechanisms within financial law.

Keywords and phrases: Financial-legal dispute, legal process, legal procedure, tax disputes, budgetary relations, jurisdiction, competence and subordination, state coercion, theory of financial law.

Введение

Правоведение не может оставаться безучастным к новым терминологическим образованиям, которые научно-технический прогресс объективно диктует юридической науке. Именно они открывают путь к появлению новых правовых категорий и обогащают терминологию отдельных правовых институтов, что особенно заметно, когда требования материальных норм права реализуются на практике посредством процессуальных методов.

Считаем, что формирование, восприятие и глубокое понимание новых правовых категорий, терминов и понятий возможно только при их теоретическом раскрытии на родном языке – именно так национальное правоведение обогащается собственными достижениями и приумножает свое научное наследие.

Предложенный в научной статье заголовок не может рассматриваться как лингвистическая новизна: это устоявшийся термин повседневного прикладного употребления.

Цель заключается в расширении сферы применения упомянутого новшества – термина “финансово-правовой спор” на такие отрасли права, как гражданское, финансовое, налоговое и банковское право, для которых характерно применение мер государственного принуждения при любом правонарушении.

Методы исследования

В исследовании применяются методы логического анализа, системного подхода, формально-юридического и сравнительно-правового анализа, а также метод толкования правовых норм.

Термины “правовой спор” и “протокольная (правовая) процедура” широко применяются в отраслях административного, налогового и финансового права целого ряда иностранных государств, в частности в Российской Федерации, США, Франции и т.д. [1, с. 84–85; 3; 14, с. 392–394, 16, с. 52].

Отметим, что термины “правовой спор” и правовая “процедура” практически не употребляются в правоведении. Понятие «правовой спор» следует четко отграничивать от обиходных терминов “жалоба” и “обжалование”, которые имеют собственное правовое закрепление в соответствующих правовых актах отдельных государств.

Что касается более расширенного термина “правовая процедура”, то как в юридической литературе, так и в его практическом применении его необходимо отграничивать от понятий “производство” и “процесс”.

В отдельных отраслях права – уголовном, административном, финансовом – упомянутые термины научно разработаны и применяются в соответствующих отраслях права.

Во всех случаях эти понятия в основном связаны с восстановлением требований нарушенной правовой нормы вследствие противоправных или незаконных действий либо бездействия, а в случае невозможности такого восстановления – с применением правовых санкций как юридического ответа на нарушение. Реализация этого осуществляется путем последовательного применения логически связанных правовых действий, что, по сути, противодействия готовящимся или уже совершенным противоправным действиям и реализуется посредством цепочки определенных, последовательно следующих друг за другом действий.

Так, в сфере бюджетного права любое нарушение или обход требований законодательного регулирования в сфере управления влечет применение таких исходных положений Закона Республики Армения “Об основах администрирования и административном производстве”, как принятие административного акта-протокола, который, по сути, и является “процедурой”. Далее следует возбуждение административного производства и его последующие этапы, которые, как обязательное требование производства, осуществляются в установленном статьей 20 Закона порядке.

Теоретико-методологические основы

В работе используется системно-логический и сравнительно-правовой анализ, направленный на исследование понятий «финансовый спор», «правовая процедура» и «юрисдикция». Основой выступает интерпретация правовых

категорий через их материальное и процессуальное содержание.

Обращаясь к научно-правовым выводам по предмету статьи, то есть “финансовому спору”, отметим, что финансовый спор – сложная правовая категория, понятие которой носит собирательный характер и может рассматриваться в экономическом и юридическом аспектах. В основе понятия финансового спора с экономической точки зрения лежат противоречия материальных интересов организаций и самой сферы, в которой эти противоречия возникают. Для рассмотрения этого понятия в юридическом аспекте основой служит нормативная регламентация прав и обязанностей в финансовых правоотношениях.

Финансовый спор является отраслевой разновидностью правового спора. Правильное определение содержания предмета исследования возможно лишь при условии соответствия метода исследования природе исследуемого предмета. В зависимости от критерия – материального или формального, положенного в основу исследования правового спора – может быть выявлено соответственно либо его материальное содержание, либо свойства, которыми обусловлена процедурная форма его разрешения. Отсутствие в правовой науке единого мнения относительно понятия юридической природы спора о праве объясняется тем, что ученые-правоведы используют при исследовании этого понятия одновременно оба названных критерия, в ряде случаев отдавая даже предпочтение формальному критерию.

“...Процесс, – по определению К. Маркса, – есть только форма жизни закона...” [5, с. 158]. Поэтому выявить на основе формы процедуры материальное содержание исследуемого вопроса невозможно, ибо не форма процедуры разрешения спора определяет его содержание, а наоборот – материальное содержание спора определяет форму его разрешения.

Нам кажется, что финансовый спор – понятие материально-правовое. Правовой спор имеет как объект, так и субъектный состав; понятие правового спора вбирает в себя не только более узкое конкретное понятие “нарушение права”, но и более узкое конкретное понятие “нарушение либо оспаривание охраняемого законом интереса”. Интерес одной стороны не всегда соответствует возможностям другой стороны, и поэтому его удовлетворение зависит от этих возможностей; в противном случае удовлетворение охраняемых законом интересов одной стороны приводило бы к нарушению также охраняемых законом интересов другой стороны. Таким образом, спором о праве является не только такое субъективное состояние, когда одна сторона в споре считает, что другая нарушает или оспаривает ее права, а и такое, когда, по мнению одной стороны, ее интересы будут нарушены удовлетворением интересов другой стороны. При таком положении нарушение права не является обязательным признаком правового спора; не является таким обязательным признаком и рассмотрение спора о праве компетентным органом, поскольку для некоторых категорий споров установлен предварительный порядок их добровольного урегулирования. Следовательно, финансовый спор – это противоречие между утверждениями двух спорящих сторон о правах и обязанностях в материальном правоотношении.

Свойственные общему понятию правового спора признаки присущи всем его отраслевым разновидностям, в том числе и понятию финансового

спора. Отраслевая материально-правовая принадлежность финансовых споров обусловлена характером регулируемых правом отношений в сфере хозяйствования. Эти отношения возникают как между организациями, так и с госбюджетом по поводу взимания налогов. Их основой является собственность физических и юридических лиц на средства производства и единая государственная программа развития народного хозяйства, что обуславливает единство имущественных и организационных отношений между организациями и государственным бюджетом.

Изучение практики финансовой деятельности государства подсказывает, что финансовые споры – это следствие недостатков в хозяйственной деятельности организаций, что финансовые споры отражают как наличие недостатков в работе хозяйственных органов, так и борьбу с этими недостатками [6, с. 76–77]. Недостатки в хозяйственной деятельности – одна из распространенных, но не единственных причин возникновения финансовых споров.

Противоречия между финансовыми (налоговыми) органами и организациями в условиях единства, цели их деятельности отражают стремления участников финансово-хозяйственных отношений повысить эффективность общественного производства, достичь наиболее высоких экономических показателей хозяйственной деятельности при наименьших материальных затратах. Эти стремления обусловлены в значительной степени методом рыночного хозяйствования, содержанием которого является хозяйственная прибыль.

Только в последние годы в Республике Армения проблемам финансового, материального, хозрасчетного интереса в экономической, философской и юридической литературе уделяется должное внимание в самых различных аспектах.

Представляется, что возникновение финансовых споров между организациями и государственными бюджетами во всех случаях в той или иной степени связано с их материальными, хозрасчетным и рыночным интересами. Однако не во всех случаях финансовый спор нужно рассматривать как такое субъективное состояние, при котором одна сторона (организация) допускает в своих взаимоотношениях с госбюджетом недостатки, ущемляя при этом материальные интересы государства, а другая сторона ведет борьбу с этими недостатками, тем самым защищая свои материальные интересы. Анализ нормативного материала, практики его применения и правовых исследований не дает оснований для такого обобщающего вывода.

Финансовые споры могут возникать и по причинам, объективно от спорящих сторон не зависящим: речь идет об ошибках при планировании производства продукции, прибыли и доведении планов до исполнителей. В этих случаях следует говорить о недостатках в деятельности банковских, хозяйственных министерств и ведомств, а не во взаимоотношениях организаций с госбюджетом, между которыми возникают споры как отражение указанных расчетов и ошибок по поводу взимания в бюджет отчислений от прибыли.

Вступая в различные финансовые отношения, хозяйственные организации заинтересованы в создании таких условий, которые обеспечивали бы их нормальную производственную деятельность по выполнению обязательств перед государством. С этой целью каждая из хозяйственных организаций стремится

в максимальной мере удовлетворить свои собственные потребности, предлагая контрагенту вполне законные условия договора, в то же время, однако, не всегда учитывая возможности другой стороны. Было бы ошибочным признавать причины возникновения споров во всех подобных случаях субъективными, так как не всегда одна сторона располагает достоверными сведениями о возможности другой стороны.

К числу объективных причин возникновения финансовых споров относятся и недостатки правового регулирования финансово-правовых, хозяйственных отношений, которое по ряду вопросов все еще отстает от требований жизни, нечеткостью некоторых нормативных материалов.

В то же время большое количество финансовых споров между хозяйственными организациями и налоговыми органами возникает по субъективным причинам, суть которых, однако, нельзя сводить к недобросовестному отношению руководителей отдельных организаций к своим обязанностям и нарушению ими государственной дисциплины. Вполне понятно, что руководители, возглавляя и направляя работу организаций, несут ответственность за их деятельность. Тем не менее это не дает оснований объяснить все недостатки в деятельности хозяйственных органов недобросовестным отношением их руководителей к своим служебным обязанностям. Хозяйственные организации являются основным звеном народного хозяйства и представляет собой сложный организм, в котором трудятся сотни, тысячи и десятки тысяч людей. Руководители организаций подчас не только не знают, но даже практически не могут знать об отдельных недостатках в работе тех или иных структурных подразделений, служб или должностных лиц. И если это обстоятельство формально не освобождает руководителей от ответственности за невыполнение плана прибыли и за недостатки в деятельности организации, тем не менее фактически нельзя все относить на счет недобросовестности руководителей и нарушения ими финансовой дисциплины. Поэтому кажется более правильным при рассмотрении финансовых споров между организацией и налоговыми органами по поводу платежей из прибыли в бюджет, возникающих по причинам субъективного характера, говорить о вине не только руководителей, но и других должностных лиц и работников юридической службы организаций.

Анализ правовой литературы и фактического материала говорит о том, что причины возникновения отдельных наиболее распространенных категорий финансовых споров не имеют под собой принципиальной основы. Причиной финансовых споров являются деловые разногласия между организациями. Разногласия – это и есть споры, и какими бы они ни были – деловыми или не деловыми – объяснить причину их возникновения одним лишь существованием нельзя. Это можно сделать только путем обнаружения причинной связи разногласий с явлениями, обусловившими их возникновение. Такие явления и являются причинами финансовых споров [11, с. 341–342].

Финансовых споров без поводов не бывает. Поводами же к возникновению финансовых споров являются различного рода уклонения от действий, неправильное определение размеров налогов, несвоевременное внесение в бюджет отчислений от прибыли, дополнительные начисления в бюджет и т. д.

Нам кажется ошибочным отождествление в литературе причин финансовых споров с причинами роста их количества. Значительный рост

числа финансовых споров в последние годы является не только следствием увеличения противоречий во взаимоотношениях между организациями и госбюджетом в условиях осуществления экономических преобразований. Вполне естественно, что торговые организации в отношениях с госбюджетом повысили свои обязанности, которые соответствуют самой идее осуществления экономических преобразований, а именно хозрасчетным интересам организаций. Однако число финансовых споров, разрешаемых финансовыми органами, например, возросло не только в результате усиления этих требований. Дело еще и в том, что правительство значительно повысило размеры финансовой ответственности организаций перед госбюджетом за невыполнение или несвоевременное внесение предприятием в бюджет государственных и местных налогов, а также обязательных платежей. Налоговым кодексом Республики Армения установлено, что в случае задержки уплаты налога от установленного срока налогоплательщик либо налоговый агент за каждый день просрочки уплачивает пеню в размере 0,075 процентов, начиная со дня, следующего за сроком уплаты, по день уплаты включительно.

Разрешение таких споров автоматически укрепляет подведомственность их в административном порядке, которые предоставляют широкие возможности обеспечения государственного бюджета стабильным доходным источником. Главное же, по-видимому, заключается в том, что народному хозяйству и государственному бюджету присуще постоянное развитие, что выражается в увеличении объема производства, введении новых производственных мощностей, расширении хозяйственных связей и в других, связанных с этим факторах; это и обуславливает рост числа финансовых споров.

Широко распространенным среди научных и практических работников является мнение о необходимости сокращения количества финансовых споров. Оправданы сокращения не финансовых споров вообще, а необоснованность финансовых споров. Что касается принципиальных споров, то тут необходимо предотвратить противоречия путем устранения субъективных причин, следствием которых такие споры являются. Нормальное явление – не сами по себе финансовые споры, а субъективные причины, которые их порождают. Устранение многих из них как раз и способствует разрешению финансовых споров. Совершенствование системы разрешения финансовых споров еще в большей степени содействовало бы устранению этих причин и тем самым предотвращению необоснованных, а также разрешению объективно обусловленных противоречий в интересах успешного развития рыночной экономики и укрепления государственного бюджета стабильным доходным источником.

Материально-правовое содержание финансовых споров обладает формальными свойствами, которые определяют форму их разрешения. Понятие подведомственности определяется формальными свойствами споров, а круг вопросов, определяющих предмет деятельности государственного органа, и установленная в соответствии с законом совокупность прав и обязанностей, необходимых для осуществления этой деятельности, составляют содержание понятия компетенции государственного органа.

Компетенция государственных органов в области разрешения подведомственных им споров образует две стороны вопроса, содержание которого

не охватывается полностью ни понятием компетенции, ни понятием подведомственности. Содержание этого вопроса соответствует понятию юрисдикции, образованному совокупностью двух соотносимых понятий: подведомственности споров (в смысле подлежания, юрисдикции) и компетенции государственного органа давать правовую оценку фактам, разрешать споры (в смысле обладания юрисдикцией).

Исходя из характеристики взаимоотношений отдельного и общего можно рассматривать юрисдикцию как категорию общего, а подведомственность и компетенцию – как категории единичного или отдельного. Однако такое различие имеет относительный характер и применимо только в рассматриваемых конкретных условиях, ибо то, что является единичным в одном отношении, может оказаться общим в другом. Юрисдикция – категория общего в отношении подведомственности споров, предметом которых является правовая оценка фактов, их разрешение, и в отношении компетенции государственных органов в этой области. Вместе с тем подведомственность – термин полисемантический. В таком своем качестве – многозначного термина – подведомственность выступает уже как категория общего по отношению к юрисдикции, а юрисдикция по отношению к подведомственности вообще – как категория единичного. Компетенция государственных органов тоже, как известно, не ограничивается разрешением споров. В отношении компетенции государственного органа в полном объеме, как категории общего, юрисдикция также является категорией единичного.

Таким образом, под юрисдикцией следует понимать правовую оценку фактов, разрешение компетентным органом подведомственных ему правовых споров [11, с. 307–308].

Эти два признака понятия юрисдикции дают основание рассматривать его не только применительно к органу, обладающему юрисдикцией, т.е. юрисдикционному органу, но и применительно к спору, подлежащему юрисдикции. В такой же степени, как субъективная сторона понятия юрисдикции позволяет говорить о юрисдикционности органа, объективная сторона этого понятия дает основание употреблять термин “юрисдикционность спора”. Научная и практическая потребность в применении термина “юрисдикционность финансовых споров” объясняется следующим. Вопрос о свойстве финансовых споров быть подведомственными тому или иному органу государства, как и вопрос о свойстве компетентности соответствующих органов разрешать эти споры, рассматривается в правовой литературе более или менее изолировано, а в ряде случаев допускается ошибочное смешение понятий, определяющих содержание этих вопросов. Игнорирование необходимости соответствия указанного свойства финансовых споров природе государственных органов на практике приводит к тому, что разрешение отдельных категорий хозяйственных споров законодатель поручает тем органам, которые в силу своей природы объективно не способны их разрешить.

Выяснение смысла терминологии, употребляемой применительно к рассматриваемому понятию юрисдикционности финансовых споров, а также соотношение соответствующих этой терминологии понятий, надо дифференцировать, т.е. расчленив на отдельные составные элементы. Такой прием дал возможность перейти к обоснованию содержания понятия

юрисдикционности финансовых споров путем интеграции накопленных знаний применительно к познаваемому объекту.

Законодатель устанавливает, с одной стороны, подведомственность финансовых споров определенным государственным органам и, с другой стороны, соответствующую компетенцию государственных органов в области разрешения споров. Как подведомственность финансовых споров, так и их разрешение компетентными органами, охватываются в данном случае понятием юрисдикции в области разрешения финансовых споров.

Финансовые споры в силу их подведомственности, т.е. объективного свойства понятия юрисдикции, обладают способностью подлежать правовой оценке и разрешению соответствующими органами в силу их компетенции, т.е. обладать юрисдикцией, и образуют содержание понятия юрисдикционности финансовых споров. Иными словами, под юрисдикционностью финансовых споров понимается соответствие между способностью финансовых споров быть подведомственными определенным финансовым органам и способностью соответствующих органов в силу их природы разрешать данные финансовые споры, вытекающие из области отчислений от прибыли в бюджет [10, с. 301–302].

Познавательное значение этого понятия состоит в том, что при его помощи можно выявить (путем сравнения как метода познания), соответствует ли установленный законодателем порядок разрешения финансовых споров их свойствам, обусловленным их материальным содержанием. Отсутствие такого соответствия с научной точки зрения образует проблему, разрешить которую можно только путем устранения обусловившего ее противоречия, т.е. путем подведомственности финансового спора либо в отдельных случаях путем преобразования сущности органа, к компетенции которого отнесено разрешение данного спора. Именно эти соображения являются отправными при анализе исследуемых практических проблем.

К. Маркс писал: “Если процесс не представляет ничего, кроме бессодержательной формы, то такой формальный пустяк не имеет никакой самостоятельной ценности..., материальное право, однако, имеет свои необходимые, присущие ему процессуальные формы... Один и тот же дух должен одушевлять судебный процесс и законы, ибо процесс есть только форма жизни закона, следовательно, проявление его внутренней жизни” [5, с. 158].

Применяя положения марксистской философии к исследуемому вопросу, надо отметить, что финансовый спор имеет присущую ему правовую форму; правовой формой финансового спора является процесс его разрешения; процесс разрешения финансового спора имеет содержание, определяемое материальным правом, по поводу которого возник спор. Таким образом, содержание финансовых споров и форма его разрешения представляют неразрывное единство. Проявлением такого единства является соответствие между содержанием финансового спора и правовой формой его разрешения и постоянное их взаимодействие.

Поскольку рамки исследования ограничиваются анализом форм разрешения финансовых споров, в работе не рассматривается сфера тех споров о праве, в которых участвуют граждане.

Иными словами, юрисдикция выражается совмещением тех предостав-

ленных законом или иным правовым актом соответствующему государственному органу полномочий, в силу которых правомочные органы в рамках своей компетенции вправе обсуждать и оценивать правовой спор или правонарушение, а также, исходя характера правонарушения, применять в отношении как физических, так и юридических лиц соответствующие меры воздействия [15].

В юридической литературе от используемой в общем смысле юрисдикции в результате глубоких теоретических разногласий со временем отделилась “административная юрисдикция” как вид правоприменения исполнительно-распорядительной деятельности органов государственного управления.

Понятие “административная юрисдикция” можно определить как вид правоохранительной деятельности органов государственного управления и других компетентных органов, охватывающий рассмотрение дел об административных правонарушениях и принятие решения по ним в установленных законом формах и порядке.

По смыслу особенностей финансового права задачам юрисдикции органов, являющихся особыми субъектами финансового права и его подотраслей, никогда не уделялось должного внимания. Задачи юрисдикции государственных органов финансовой системы РА (Министерство финансов РА, Комитет государственных доходов РА, ЦБ РА) на сегодняшний день в рыночных отношениях и особенно во внутригосударственных финансовых и международных отношениях в ходе осуществления внешнеэкономических и торговых операций способствуют обеспечению финансовой безопасности и благодаря усилиям исполнительной власти посредством государственного бюджета РА содействуют социально-экономической реконструкции и развитию прогресса.

Все материальные и процессуальные (процедурные) формы, составляющие предмет юрисдикции финансовых, налоговых, банковских органов, имеют характерные особенности, которые вытекают из особенностей статуса государственных органов финансовой системы РА, которым, исходя из необходимости и приоритета публичных и государственных интересов, предоставлено право выступать и как органам особой компетенции, и как органам правоохранительной деятельности.

Особенности режима деятельности и финансово-кредитных органов, и органов местного самоуправления, выступающих как органы финансовой деятельности государства, закреплены в таких правовых актах, как Законы Республики Армения “О бюджетной системе”, “О Центральном банке Республики Армения”, Налоговый кодекс РА и в других правовых актах.

Действующее финансовое законодательство Республики Армения регулирует вопросы рассмотрения и разрешения дел о финансовых нарушениях. Однако нельзя утверждать, что действующее законодательство решило все вопросы относительно порядка привлечения к финансовой, следовательно, и к налоговой и банковской ответственности.

Республика Армения при решении вопросов относительно порядка привлечения к ответственности за правонарушения в сфере управления финансовой системой из-за отсутствия бюджетного кодекса испытывает серьезные трудности. На сегодняшний день эти вопросы недостаточно глубоко изучены наукой о финансовом праве. До сих пор в сфере теории права нет единого мнения о том, в каком случае мы имеем **финансовый процесс**

(процедура), а в каком – финансовое производство, что в равной степени применимо также при рассмотрении дел о правонарушениях во всех сферах финансовой системы РА. Бесспорно, что финансовый процесс – есть применение материального финансового права. Следовательно, финансовая процедура имеет место быть во всех тех случаях, когда применяются материальные нормы финансового права.

Финансовая процедура в области формирования государственного и муниципального бюджетов – это довольно широкое понятие, неотделимой частью которого является производство по делам о финансовых правонарушениях.

Если материальные нормы финансового права определяют содержание прав и обязанностей участников отношений в сфере финансовой деятельности, то процессуальные (процедурные) нормы финансового права устанавливают порядок их реализации, то есть процессуальный (процедурный) порядок.

В широком смысле слова финансовая процедура – это деятельность всех государственных органов по применению требований, закрепленных в материальных нормах финансового права. Эти требования могут касаться не только привлечения к административной или финансовой ответственности, но и регулирования внешнеэкономической деятельности, соблюдения прав и интересов как граждан, так и государства и т.д.

Следовательно, нельзя согласиться с той точкой зрения, согласно которой финансовый или налоговый процесс имеет место быть только в том случае, когда в налоговых правовых отношениях решаются споры, возникающие между сторонами, или когда применяется финансовое принуждение [4, с. 161-164; 8; 9, с. 13].

Финансовая процедура наличествует в тех отношениях, когда речь заходит о финансовом контроле, правонарушениях и применении ответственности.

Полученные результаты

Процедура вообще является формой управленческой деятельности, а содержание деятельности – производством.

В финансовом праве процедура – это форма деятельности финансово-кредитных органов вообще, а финансовое производство – содержание этой деятельности. Следовательно, финансовая процедура является осуществлением производства по тому или иному делу. Процесс нельзя противопоставлять производству.

Финансовый процесс (производство) – выполнение предусмотренных финансовыми нормами совокупных действий по отдельному конкретному делу о финансовом правонарушении. При привлечении к ответственности за конкретные финансовые правонарушения эти совокупные действия сводятся к следующему: констатируется факт нарушения, подготавливаются материалы, рассматривается нарушение, принимается соответствующее решение и данное решение приводится в исполнение.

Несмотря на то, что ни в одной из отраслей финансового законодательства (Налоговый кодекс РА, Законы РА “О Центральном банке Республики Армения”, “О валютном) регулировании и валютном контроле”, а также “Об арбитраже финансовой системы”) ничего не говорится о задачах финансового производства, тем не менее “финансовое производство” не бесцельно.

Задачей процедуры по делам о финансовых спорах является выявление финансовых правонарушений и виновных, а также обеспечение правильного применения законодательства в том плане, чтобы в отношении правонарушителя, не исполнившего финансовое обязательство, были справедливо применены принудительные меры финансового воздействия [12].

Более общие и окончательные задачи финансовой процедуры будет правильнее обозначить как цели финансовой процедуры по делам о финансовых правонарушениях, заключающаяся в создании условий для благополучного разрешения вопросов о финансовых спорах, выдвинутых органами управления финансовой системы, соблюдении интересов государства и личности, укреплении законности и государственной дисциплины, воспитании в гражданах правильного и неукоснительного применения законов, сохранении национального имущества, уважительном отношении к государству и общественному долгу, правилам общежития, а также к чести и достоинству граждан.

В финансово-правовой литературе споры, возникающие в сфере взыскания налогов, освещены как вид финансового спора, причины возникновения которого на практике те же самые [2, с. 9].

На практике отношения хозяйственных организаций с государственным бюджетом в смысле финансовой дисциплины заметно укрепляются. Исследования свидетельствуют, что число финансовых споров, разрешаемых налоговыми органами, растет даже в условиях укрепления дисциплины. Дело в том, что государство заметно повысило размеры финансовой ответственности организаций перед государственным бюджетом для отдельных видов налогов. В аспекте научных исследований единственным обоснованным принципом разграничения хозяйственных (экономических) споров и финансовых споров необходимо считать разногласия, возникающие между организациями и физическими лицами, с одной стороны, и финансовыми, налоговыми, банковскими и другими государственными органами, с другой стороны, в связи со сбором, распределением и использованием единых централизованных денежных фондов, отражающих финансовую самостоятельность РА. Финансовым спором во всех звеньях финансовой системы РА, как отметили, являются все те разногласия, которые возникают в процессе сбора, распределения и перераспределения денежных средств в связи с осуществлением финансовой деятельности [7] и указывают или пресекают дальнейшие нарушения финансово-правовых актов.

Заключение

Действующим законодательством установлен порядок разрешения налоговых споров, который закреплен статьей 440 Налогового кодекса РА. Кодекс устанавливает, что в целях разрешения споров по действиям, бездействию налогового органа или налогового служащего, а также налоговых споров в налоговом органе действует Апелляционная комиссия (ст. 441). НК РА также определяет порядок формирования комиссии, способы вынесения решений, осуществляемое комиссией производство, а также права и обязанности его участников.

В целях обеспечения эффективности обжалования налоговых споров необходимо укрепить доверие налогоплательщиков к Апелляционной комиссии.

Апелляционная комиссия сегодня формируется исключительно из налоговых служащих, поэтому естественно, что во многих случаях по объективным и субъективным причинам жалобы налогоплательщиков разрешаются не в их пользу. По нашему мнению, необходимо пересмотреть порядок формирования Апелляционной комиссии, дополнив ее представителями Правительства, Министерства финансов казначейской службы, применяя принцип ротации.

В этом аспекте необходимо считать неудовлетворительными существующие на сегодняшний день виды финансово-правовых споров и строго ограниченный процесс их защиты, который, по сути, неверно отражает характер налоговых споров, возникающих в ходе формирования хозяйственной деятельности субъектов финансово-правовых отношений.

В правоведении по сей день недостаточно внимания уделялось вопросам процедуры по делам о финансовых правоотношениях в области разрешения налоговых споров.

В юридической литературе существует мнение, что регулирование противоречий между налоговым органом и хозяйственными организациями в административном порядке оправдано, так как между сторонами спора нет отношений подведомственности [14, с. 225–226].

В процессе распределения доходов хозяйствующих организаций и формирования общегосударственного фонда в правовых отношениях организации и государственного бюджета государство выступает не только как субъект власти, но и как хозяйствующий субъект и выразитель материальных и культурных потребностей всего общества. Государство на основании властных актов осуществляет деятельность материального (денежного) характера.

В этой связи в правоотношениях, возникающих в процессе выплат в бюджет из прибыли организаций, четко подчеркивается правовое воздействие государственно-властной финансовой деятельности.

Это характерно для процесса взыскания всех видов налогов, когда денежные средства централизуются в государственном бюджете путем принуждения.

Такая особенность налоговых отношений, где одной из сторон является государство или уполномоченный финансовый, налоговый или банковский¹ орган, который в одностороннем порядке определяет поведение остальных субъектов, делает неэффективной возможность разрешения налоговых споров в судебном порядке.

Помимо этого, необходимо учитывать, что исходя из интересов государства и общества финансовая процедура разрешения налоговых споров оперативным путем ускоряет ход решения вопросов без ожидания подготовки дела в суде.

Список литературы

1. Белоусова А.В., Процедуры разрешения налоговых споров по законодательству США / под ред. д-ра юрид. наук, проф. А.Н. Козырина, М., Юриспруденция, 2008, стр. 84–85
2. Борисова О., Налоговые споры: в суде и вне суда // «ЭЖ-Юрист», 2007, № 2, стр. 9
3. Большой юридический словарь / под ред. Сухарева А.Я., Крутских В.Е., М., 2002:

¹ Имеется в виду Центральный банк Республики Армения.

4. Емельянов А.С., Черногор Н.Н., Финансово-правовая ответственность, М., «Финансы и статистика», 2004, стр. 161–164
5. Маркс К., Энгельс Ф., Сочинения, т. I, стр. 158
6. Можейко В.Н., О порядке рассмотрения имущественных споров // «Государство и право», 2006, № 2, стр. 76–77
7. Пешкова Х.В., Конституционный Суд РФ и арбитражные суды о налогово-бюджетных спорах // Налоговое право в решениях Конституционного Суда РФ 2012 г. По материалам международной научно-практической конференции, сборник под ред. С.Г. Пепеляева, М., 2013
8. Пешкова Х.В., Принципы бюджетного процесса (на основе обзора судебной практики) // «Финансовое право», 2008, № 10
9. Салишева Н.Г., Административный процесс в СССР, М., 1964, стр. 13
10. Сукиасян Н.Г., Налоговое право Республики Армения (учебное пособие для вузов), Ереван, 2006, стр. 301–302
11. Сукиасян Н.Г., Правовые проблемы финансовой ответственности в Республике Армения, Ереван, 2007
12. Сукиасян Н.Г., Финансовое принуждение (учебник для вузов, на армянском языке), Ереван, 2023, глава V, стр. 197–243
13. Сукиасян Н., Финансовое принуждение (учебник для вузов), Ереван, 2023, стр. 225–226
14. Юридический энциклопедический словарь, статья «Протокол об административном правонарушении», М., «Советская энциклопедия», 1987, стр. 392–394
15. Юридический энциклопедический словарь, М., «Советская энциклопедия», 1984, стр. 414
16. Mordan Patricia T., Tax Procedure and Tax Fraud in a Nutshell, 2nd ed., St. Paul, West Group, 1999, p. 52

DIGITISING ENDANGERED ARMENIAN EPIGRAPHIC HERITAGE IN INDIA

GAYANE HOVHANNISYAN

European University of Armenia, Professor
gayanehovhannisyan65@gmail.com

HAMEST TAMRAZYAN

École Polytechnique Fédérale de Lausanne(EPFL), Lausanne, Switzerland
Associate professor
hamest.tamrazyan@epfl.ch

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-336

Abstract

This article presents the results of a pilot survey and digitisation project conducted under the Endangered Archives Programme (EAP1721), focusing on the endangered Armenian epigraphic heritage of India. The material consists primarily of funerary gravestones and commemorative stone inscriptions dating from the seventeenth to the early twentieth centuries and preserved in churches and cemeteries in Madras (Chennai), Kolkata (Calcutta), Mumbai, and Hyderabad. These inscriptions represent the most durable material evidence of the historical Armenian presence in South Asia and provide direct insight into diasporic settlement patterns, family structures, religious life, and transregional commercial networks. The project combined a systematic field survey with targeted pilot digitisation to assess the scope, physical condition, and preservation risks of the corpus, and to evaluate the feasibility of large-scale digital preservation. The survey methodology was site-based and focused on identifying approximate quantities, typological composition, custodial frameworks, and observable deterioration patterns. Particular attention was paid to environmental exposure, biological growth, urban pressure, and the effects of demographic decline on long-term custodianship. Sample digitisation was conducted at four representative locations to assess documentation workflows and metadata practices in accordance with Endangered Archives Programme guidelines. The survey identified more than 1,800 Armenian funerary and commemorative inscriptions across the four cities, of which a representative subset was digitised during the pilot phase. Preservation conditions vary significantly, ranging from relatively well-maintained ecclesiastical sites to severely neglected burial grounds where inscriptions face imminent risk of irreversible loss. The findings confirm both the material's vulnerability and the feasibility of systematic digitisation as a non-invasive preservation strategy. By integrating epigraphic survey methods with structured digital documentation, the project establishes a sustainable foundation for future research and preservation initiatives and argues that understanding Armenian epigraphic heritage in India requires a coordinated, methodological and institutional approach.

Keywords and phrases: Armenian epigraphy; diaspora heritage; digitisation; of cultural heritage, preservation assessment; funerary inscriptions, interdisciplinary methodology.

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎՏԱՆԳՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՅՆԱՑՈՒՄԸ

ԳԱՅԱՆԵ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանի եվրոպական համալսարանի պրոֆեսոր
gayanehovhannisyan65@gmail.com

ՀԱՄԵՍՏ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

Թվային հումանիտար գիտությունների լաբորատորիա,
Շվեյցարիայի դաշնային տեխնոլոգիական ինստիտուտ, դոցենտ, Լոզան,
Շվեյցարիա
hamest.tamrazyan@epfl.ch

Համառոտագիր

Սույն հոդվածը ներկայացնում է Վտանգված արխիվների ծրագրի (Endangered Archives Programme, EAP1721) շրջանակներում իրականացված հետազոտական և փորձնական թվայնացման ծրագրի արդյունքները, որի նպատակն էր Հնդկաստանում պահպանված հայկական վտանգված վիճակի մեծ ժառանգության փաստագրումն ու ուսումնասիրությունը: Ուսումնասիրվող նյութը հիմնականում ներառում է քարակերտ տապանաքարերի և հուշատախտակների արձանագրություններ, որոնք թվագրվում են XVII դարից մինչև XX դարի սկիզբը և պահպանվում են Մադրասի, Կալկաթայի, Մումբայի և Հայդարաբադի հայկական եկեղեցիներում ու գերեզմանատներում: Այս արձանագրությունները Հնդկաստանի հայկական համայնքների պատմական ներկայության առավել կայուն նյութական վկայություններ են՝ արտացոլելով բնակեցման ձևերը, ընտանեկան կառուցվածքները, կրոնական կյանքը և առևտրական ցանցերը:

Ծրագիրը համադրել է դաշտային փաստահավաք ուսումնասիրությունը և նպատակային փորձնական թվայնացումը՝ վիճակի նյութի ծավալը, ֆիզիկական վիճակը և պահպանման ռիսկերը գնահատելու, ինչպես նաև լայնածավալ թվայնացման հնարավորությունը ստուգելու նպատակով: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է տարածքահեն մեթոդաբանությամբ՝ ընդգրկելով արձանագրությունների մոտավոր քանակը, տիպաբանական կազմը, խնամակալական պայմանները և տեսանելի վնասվածքների ձևերը: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվել շրջակա միջավայրի ազդեցություններին, կենսաբանական քայքայմանը, քաղաքաշինական ճնշումներին և ժողովրդագրական փոփոխությունների հետևանքով խնամակալության թուլացմանը: Փորձնական թվայնացումն իրականացվել է չորս բնորոշ վայրերում՝ փորձարկելու փաստագրման աշխատանքային հոսքերը և մետատվյալների կառուցվածքներն՝ ըստ ծրագրի ուղեցույցների:

Հետազոտության արդյունքում հայտնաբերվել է ավելի քան 1800 հայկական տապանագրական և հուշագրական արձանագրություն, որոնց մի մասը թվայնացվել է արդեն իսկ փորձնական փուլում: Պահպանվածության աստիճանը զգալիորեն տատանվում է՝ համեմատաբար լավ պահպանված եկեղեցական համալիրներից մինչև բացարձակապես անտեսված

գերեզմանատներ, որտեղ արձանագրությունները ենթակա են անդառնալի կորստի: Այս հոդվածը հիմնավորում է, որ համակարգված թվայնացումը հայկական վիմագրական ժառանգության տեղեկատվական բովանդակության պահպանման համար նվազագույն վնասի սկզբունքով գործող կենսունակ միջոց է, և Հնդկաստանի հայկական վիմագրությունը ներկայացնում է որպես ամբողջական փոխկապակցված համալիր:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ հայկական վիմագրություն սփյուռքի ժառանգություն, թվայնացում, մշակութային ժառանգության, տապանագրեր, պահպանման գնահատում, միջգիտակարգային մերթ-դարձություն:

ЦИФРОВИЗАЦИЯ НАХОДЯЩЕГОСЯ ПОД УГРОЗОЙ АРМЯНСКОГО ЭПИГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ИНДИИ

ГАЯНЕ ОГАННИСЯН

Профессор Европейского университета Армении
gayanehovhannisyan65@gmail.com

АМЕСТ ТАМРАЗЯН

Доцент Лаборатории цифровых гуманитарных наук, Лозанна, Швейцария
hamest.tamrazyan@epfl.ch

Аннотация

В статье представлены результаты пилотного исследовательского и опытного проекта по оцифровке, реализованного в рамках Программы по сохранению находящихся под угрозой архивов (Endangered Archives Programme, EAP1721), направленного на документирование армянского эпиграфического наследия Индии. Исследуемый материал включает главным образом надгробные и мемориальные каменные надписи, датируемые XVII – началом XX века и сохранившиеся на территории армянских церквей и кладбищ Мадраса (Ченнаи), Калькутты, Мумбаи и Хайдарабада. Эти надписи представляют собой наиболее устойчивые материальные свидетельства исторического присутствия армянских общин в Южной Азии и отражают особенности расселения, семейной структуры, религиозной жизни и трансрегиональных торговых связей диаспоры. Проект сочетал систематическое полевое обследование с целенаправленной пилотной оцифровкой с целью оценки объёма, физического состояния и рисков сохранности эпиграфического корпуса, а также определения осуществимости масштабной цифровой фиксации. Методология исследования носила территориально–объектный характер и была ориентирована на выявление примерного количества памятников, их типологического состава, условий хранения и наблюдаемых форм разрушения. Особое внимание уделялось воздействию природных факторов, биологической деградации, градостроительному давлению и ослаблению системы опеки вследствие демографических изменений. Пилотная оцифровка была проведена на четырёх репрезентативных площадках с целью

апробации рабочих процессов документирования и структуры метаданных в соответствии с требованиями программы. В ходе обследования было выявлено более 1 800 армянских надгробных и мемориальных надписей, часть которых была оцифрована в рамках пилотного этапа. Состояние сохранности памятников существенно варьирует, от относительно благополучных церковных комплексов до заброшенных кладбищ, где надписи находятся под угрозой необратимой утраты. Полученные результаты подтверждают как уязвимость данного наследия, так и практическую осуществимость систематической оцифровки как неинвазивного метода его сохранения. В статье обосновывается необходимость рассмотрения армянского эпиграфического наследия Индии как взаимосвязанного комплекса, требующего координированных методологических и институциональных усилий.

Ключевые слова и фразы: армянская эпиграфика; наследие диаспоры; оцифровка культурного наследия; оценка сохранения культурного наследия; погребальные надписи; междисциплинарная методология.

Introduction

Armenian epigraphic inscriptions preserved in India constitute one of the most durable material records of Armenian diasporic life in South Asia. Carved primarily on funerary gravestones and commemorative plaques, and dating from the seventeenth to the early twentieth centuries, these inscriptions document names, kinship ties, clerical roles, places of origin, and memorial practices linked to transregional mobility and commercial networks [4, 6, 12, 17, 18, 20]. Unlike manuscripts and archival papers that may be displaced, re-catalogued, or consolidated, inscriptions are fixed in situ and remain dependent on their local environments and custodial regimes. This material stability is therefore inseparable from a distinctive vulnerability: surface erosion, biological growth, humidity and rainfall, urban pressure, and weakened custodianship following demographic contraction contribute to the progressive loss of legibility and, in some cases, to the irreversible disappearance of the inscriptional record.

The Endangered Archives Program pilot project EAP1721 was designed to address this vulnerability through an integrated workflow combining field survey and targeted digitisation at Armenian heritage sites in Madras (Chennai), Kolkata (Calcutta), Mumbai, and Hyderabad. The project's immediate aim was not to produce a complete national inventory, but to establish an evidence-based overview of the corpus—its approximate extent, typological composition, custodial contexts, and observable patterns of deterioration—while testing whether consistent documentation and metadata practices could be applied across sites characterised by markedly different preservation conditions. This article argues that the digitisation of endangered epigraphic heritage requires an explicitly interdisciplinary methodology as an operational necessity shaped by the nature of the objects and the constraints of fieldwork. Epigraphic expertise is required to identify script types, editorial phenomena (ligatures, abbreviations, damaged characters), and calendrical conventions (including Armenian Era dating and local month names), while historical and diaspora-focused perspectives provide the interpretive framework for relating inscriptions across cities as components of a distributed corpus rather than isolated local survivals. Material observation is equally essential: choices about prioritisation,

photography angles, and descriptive recording must respond to stone type, carving technique, surface condition, and risks posed by the micro-environment (shade, overgrowth, moisture accumulation, proximity to pollution sources). These interpretive and material decisions directly shape the structure and long-term usability of the resulting digital archive.

Within the EAP1721 pilot, documentation was conducted non-invasively and in cooperation with custodial authorities, with digitisation limited to items that could be photographed safely and ethically. The survey identified more than 1,800 Armenian funerary and commemorative inscriptions across the four cities, while pilot digitisation produced a representative subset used to validate workflows and metadata fields under diverse conditions—from comparatively maintained ecclesiastical complexes to severely neglected burial grounds where stones are fractured, overgrown, or partially buried.

By presenting the survey logic, the digitisation workflow, and the metadata decisions adopted in this pilot phase, this study contributes a transferable methodological model for documenting endangered diasporic epigraphy at scale. The core claim is practical: systematic digitisation is feasible even under uneven custodianship and advanced deterioration, provided that epigraphic interpretation, material assessment, and structured digital description are treated as interdependent components of a single documentation process.

Theoretical and Methodological Foundations

Armenian epigraphic inscriptions preserved in India constitute one of the most durable material records of Armenian diasporic life in South Asia [2, 3, 7, 6, 12, 14]. Carved primarily on funerary gravestones and commemorative plaques from the seventeenth to the early twentieth centuries, these inscriptions document names, kinship, clerical roles, places of origin, and memorial practices associated with transregional mobility and commercial networks. Unlike manuscripts and archival documents, which may be displaced, reorganised, or consolidated, inscriptions remain fixed in situ and depend on local environments and custodial regimes. This material stability is therefore inseparable from a distinctive vulnerability: surface erosion, biological growth, humidity and rainfall, urban pressure, and weakened custodianship following demographic contraction contribute to a progressive loss of legibility and, in some cases, to the irreversible disappearance of the inscriptional record.

The Endangered Archives Programme pilot project EAP1721 was designed to address this vulnerability through an integrated workflow combining field survey and targeted digitisation at Armenian heritage sites in Madras (Chennai), Kolkata (Calcutta), Mumbai, and Hyderabad. The project's immediate aim was not to produce a complete national inventory, but to establish an evidence-based overview of the corpus — its approximate extent, typological composition, custodial contexts, and observable deterioration patterns — while testing whether consistent documentation and metadata practices could be applied across sites characterised by markedly different preservation conditions.

This study, through the Indian case, demonstrates that the digitisation of endangered epigraphic heritage benefits from an explicitly interdisciplinary methodology shaped

by the nature of the objects and the constraints of fieldwork. Epigraphic expertise is required to identify script forms, editorial phenomena (ligatures, abbreviations, damaged characters), and calendrical conventions (including Armenian Era dating and local month systems). Historical and diaspora-oriented perspectives provide the interpretive framework necessary to relate inscriptions across cities as components of a distributed corpus rather than as isolated local survivals [10, 11, 15, 16].

Material observation is equally essential: decisions regarding prioritisation, photographic strategy, and descriptive recording must respond to stone type, carving technique, surface condition, and environmental risk factors such as shade, overgrowth, moisture accumulation, and pollution exposure. These interpretive and material considerations directly influence the structure and long-term usability of the resulting digital archive.

Within the EAP1721 pilot, documentation was conducted non-invasively and in cooperation with custodial authorities. Digitisation was limited to monuments that could be photographed safely and ethically. The survey identified more than 1,800 Armenian funerary and commemorative inscriptions across the four cities, while pilot digitisation produced a representative subset used to validate workflows and metadata fields under diverse conditions, from comparatively maintained ecclesiastical complexes to severely neglected burial grounds where stones are fractured, overgrown, or partially buried.

By presenting the survey logic, digitisation workflow, and metadata decisions adopted during this pilot phase, this study contributes a methodological model applicable to comparable contexts of endangered diasporic epigraphy. Its central claim is practical rather than theoretical: systematic digitisation is feasible even under uneven custodianship and advanced deterioration, provided that epigraphic interpretation, material assessment, and structured digital description are treated as interdependent components of a single documentation process.

Research Methods

The practical implementation of the proposed methodological framework was grounded in the principle that each inscription should be documented as a structured historical unit rather than as an isolated text. The objective was to create records that preserve not only the wording of the inscription but also its material, spatial, and contextual characteristics in a consistent and reproducible format.

Each documented monument was treated as an individual item and assigned a discrete record. The record incorporated the following interconnected components:

Textual Documentation: The inscription was transcribed in accordance with established Armenian editorial conventions, particularly those systematised in the *Divan Hay Vimagrutyun* (Օրբելի 1965). Editorial signs indicating lacunae, restored letters, ligatures, abbreviations, and erased characters were preserved in accordance with Armenian scholarly [19]. No speculative reconstruction was introduced beyond what could be justified by visible epigraphic evidence. In cases of severe damage, illegibility was recorded explicitly rather than silently normalised.

Material and Physical Description: Each inscription was described as a material object. Information concerning stone type, dimensions, layout, carving technique (relief or incised), and decorative elements was systematically recorded. Particular

attention was given to the relationship between the inscriptional field and monument form, as these features often carry chronological and cultural significance.

Dating and Calendrical Recording: Dates were recorded exactly as inscribed, including the use of Armenian Era dating, alphabetic numerals, and local calendrical systems [1]. Where possible, Gregorian equivalents were calculated and documented separately, without replacing the original formulation. This dual recording preserves historical authenticity while ensuring chronological clarity for contemporary analysis.

Geographical and Contextual Referencing: The precise location of each monument was documented, including its position within a churchyard, cemetery, or architectural complex. Toponyms appearing in the inscription were recorded in their historical context to avoid anachronistic reinterpretation. This approach enables comparative regional analysis while respecting the historical integrity of inscriptional references.

Preservation Condition: The condition of each monument was described using consistent criteria, including surface erosion, biological growth, structural damage, and degree of legibility. Recording preservation state as part of the inscriptional data acknowledges that material condition is historically relevant and may directly affect interpretation.

Thematic and Associative Data: In accordance with Endangered Archives Programme (EAP) cataloguing requirements, thematic descriptors were assigned to each inscription. Because the corpus consisted predominantly of funerary monuments, descriptors such as “burial” and “diaspora-related” were recorded. The smaller subset of commemorative plaques was described as “memorial,” “commemorative,” or “donation-related.” As these categories were not predefined in the EAP authority lists, they were consistently entered in the descriptive metadata to support subsequent comparative analysis. Associated places, institutions, and communities mentioned in the inscriptions were likewise recorded in structured form.

3.1 Metadata Architecture and Epigraphic Structuring

Cataloguing followed the metadata framework provided by the Endangered Archives Programme (EAP). Within this template, the principal epigraphic information was entered in the *Description* field, which functioned as a composite epigraphic record. Rather than dispersing information across numerous minimal fields, the project adopted a standardised internal sequence within this field to ensure clarity, consistency, and future reusability.

The Description field was structured in a fixed order: (1) physical and morphological description (object type, material, decoration, and carving technique) (2) layout characteristics (including number of lines and inscription language) (3) diplomatic transcription following Armenian editorial conventions (DHV), with explicit marking of ligatures, abbreviations, lacunae, erasures, and damaged characters (4) interpretative summary (5) bibliographic references and (6) geographical coordinates. While language and script were also recorded in separate EAP fields, this internally structured description served as the primary integrated epigraphic record.

Although this approach does not constitute full TEI/EpiDoc encoding, the deliberate segmentation of descriptive, textual, and interpretative components

facilitates future transformation into more granular schemas, including TEI XML (EpiDoc) [8, 9], by enabling the mapping of each segment to discrete markup structures without fundamental restructuring of the dataset.

By integrating these elements into a unified record, the documentation process transformed individual inscriptions into structured datasets that support both traditional historical analysis and long-term digital preservation. The emphasis was not on technological complexity, but on methodological consistency, clarity, and reproducibility. This structured model ensures that inscriptions from different cities and preservation contexts can be documented within a shared logical framework, allowing the corpus to function as a coherent whole rather than a series of isolated local observations.

The Digitised Pilot Collection

The pilot digitisation phase produced 128 fully documented inscriptional records, each supported by 389 archival-quality TIFF image files. The material was digitised across four locations: the Armenian cemeteries and church complexes of Madras (Chennai), Kolkata (Calcutta), Mumbai, and Hyderabad. Specifically, documentation was conducted at St. Mary's Armenian Church (Madras), the Armenian Church of the Holy Nazareth and its adjacent cemetery (Kolkata), the Armenian cemetery at Antop Hill (Mumbai), and the Armenian cemetery in Hyderabad.

Each inscription was treated as a discrete digital object linked to a structured metadata entry.

The digitised subset reflects chronological, typological, and preservation diversity within the larger surveyed corpus. It consists predominantly of funerary gravestones, alongside a smaller group of commemorative and dedicatory plaques. Armenian constitutes the principal inscriptional language, with later monuments incorporating English. For each monument, multiple images were produced, typically comprising: (1) an overall view of the object, (2) a focused image of the inscriptional field, and (3) contextual views showing placement within the cemetery or architectural environment.

The pilot subset was intentionally selective rather than exhaustive. Its purpose was methodological: to validate consistency in transcription practices, descriptive recording, preservation assessment, and internal metadata structuring across heterogeneous material and environmental conditions.

The resulting collection functions as a controlled test corpus demonstrating that structured epigraphic documentation can be applied systematically across geographically dispersed ecclesiastical and funerary sites while maintaining fidelity to both material and textual detail.

Results

The application of structured digital documentation to the Armenian epigraphic corpus preserved in India yielded results at two interconnected levels: the assessment of preservation conditions and the analytical potential of systematically organised inscriptional data.

Scale and Preservation Patterns: The survey identified a substantial corpus of Armenian funerary and commemorative inscriptions distributed across multiple urban

centres. The material varies significantly in typology, chronological range, execution, and state of preservation. On certain sites, inscriptions remain relatively stable and legible, particularly where ecclesiastical use continues, and basic maintenance is provided. In other locations, especially where Armenian custodianship has declined, monuments exhibit advanced surface erosion, biological growth, structural cracking, and partial burial.

A key methodological outcome was recognizing that deterioration is not uniform but patterned. Horizontal gravestones and low-relief carvings show accelerated loss of inscriptional detail compared with vertically mounted plaques or raised slabs. By systematically recording preservation conditions rather than impressionistically, it became possible to identify categories of vulnerability and to prioritize documentation accordingly. In this respect, digital structuring does not merely record loss; it reveals patterns of risk that may inform future preservation strategies.

Recovery and Clarification of Corpus Extent: Structured documentation also led to revisions of previously accepted quantitative data. In at least one site, earlier references significantly underestimated the number of surviving monuments. Through systematic item-level recording, the corpus was more accurately defined. In the Armenian cemetery in Hyderabad, 64 gravestones were identified, compared with the 20 mentioned in Armenian and Indian sources. Although a substantial proportion of these monuments has deteriorated to the point of illegibility, documenting their number remains historically significant for reconstructing the scale of the Armenian community that once flourished in Hyderabad.

Preservation of Editorial Phenomena: One of the most significant digital gains concerns the preservation of editorial detail. Armenian inscriptions frequently employ ligatures, abbreviated forms, erased letters, and alphabetic numerals. By systematically recording these phenomena in each entry, the documentation retains palaeographic detail as structured data rather than incidental commentary. This approach enables recurring epigraphic practices—such as formulaic expressions, abbreviation patterns, or calendrical notation—to be identified across geographically dispersed sites. The corpus thus becomes analytically interconnected rather than locally fragmented.

Integration of Text, Material, and Space: Another significant outcome is the integration of textual and spatial information. By recording the precise location of the monument and the places mentioned in the inscription, it becomes possible to examine relationships among burial placement, ecclesiastical hierarchy, family networks, and diaspora origins. Such connections are difficult to reconstruct from text-only publications. The structured format also preserves material characteristics—stone type, carving technique, and monument form, as well as textual content. This integrated recording enables the study of stylistic and material variation alongside linguistic and historical analysis.

Temporal Documentation of Condition: The creation of time-stamped digital records introduces an archival dimension absent from traditional printed corpora. The condition of each monument at the moment of documentation becomes part of the historical record. In contexts of ongoing deterioration, this function is essential rather than supplementary. Digital records preserve information that may eventually become unreadable on the stone surface and provide a baseline for future

comparative condition assessments.

Taken together, these outcomes demonstrate that structured digital documentation enhances not only preservation but also the analytical coherence of dispersed epigraphic corpora.

Conclusion

The preservation of Armenian epigraphic heritage has historically depended on the sustained efforts of scholars who documented inscriptions through printed corpora and descriptive publications. This tradition remains foundational and indispensable. Yet the contemporary condition of many monuments—particularly in diaspora contexts—demonstrates that traditional publication alone is no longer sufficient to safeguard inscriptional knowledge amid ongoing material vulnerability.

The Armenian epigraphic corpus preserved in India illustrates both the scale of this vulnerability and the methodological possibilities available today. Progressive deterioration, uneven custodianship, and environmental exposure threaten the legibility of numerous monuments. At the same time, the structured documentation undertaken in this pilot project demonstrates that textual, material, spatial, and editorial information can be preserved in a systematic, reproducible digital format.

By integrating established Armenian editorial conventions with standardised metadata, geographic referencing, and preservation assessment, inscriptions may be documented as coherent and interconnected datasets. Such structuring enhances comparative analysis across regions, preserves palaeographic detail with greater consistency, and creates durable archival records of monuments that may not physically survive in the long term.

The methodological model presented here should therefore be understood as a framework applicable to comparable contexts of endangered Armenian epigraphy. It does not replace traditional scholarship but extends its capacity under contemporary preservation conditions.

The documentation approach developed in this study has been conceived within the broader framework of the ArmEpiC (Armenian Epigraphic Corpus) initiative, which seeks to establish structured digital standards for Armenian inscriptions across regions. The Indian corpus thus represents one segment of a wider effort toward methodological coherence and long-term sustainability in Armenian epigraphic research.

The integration of digital methods into Armenian epigraphy is not a rupture with scholarly tradition, but a continuation of it under new historical circumstances. The task ahead is to ensure that such methods are applied consistently, responsibly, and in accordance with established academic standards.

Appendix

Figure 1: Tsatur, son of Meliknazar (Hyderabad).

Figure 2: Reverend Sahak Aivazyan (Mumbai)

Table 1.

Tsatur, son of Meliknazar (Hyderabad)

Bilingual title	Մելիքնազարի որդի Ծատուրի տապանաքարը Gravestone of Tsatur, son of Meliknazar (Hyderabad)
Object type	Gravestone
Location	Armenian Cemetery of Hyderabad (in situ)
Material	Vertically oriented rectangular stone slab
Dimensions	143.25 × 54.86 cm
Number of lines	Six lines of Armenian text
Execution	Engraved (incised)
Description	Plain stone surface without sculptural ornamentation; inscription occupies the upper portion.

Inscription (Armenian)	Այս է տապան Մելիքնազարի որդի Ծատուրի, թվին ՌՃԻԸ, դամար Ի:
Notes	Ligatures observed in Մելիքնազարի, որդի, թվին, դամար.
Published reference	Kortoshyan, R. (2024). Epigraphic Inscriptions of the Armenian Settlements in India. Yerevan: RAA, p. 292.
Condition	Surface weathering consistent with long-term outdoor exposure; inscription remains legible.
Dating	7 Ghamar 1679 = 7 August 1679 (Gregorian). Armenian Era ՌՃԻԸ (1128).

Table 2.

Reverend Sahak Aivazyan (Mumbai, Antop Hill)

Bilingual title	Տէր Սահակ Այվազյանի տապանաքարը Gravestone of Reverend Sahak Aivazyan
Object type	Gravestone: horizontal slab with head-cross
Location	Armenian Cemetery at Antop Hill, Mumbai (in situ)
Material	Marble slab; grey stone cross on stepped base
Dimensions	189 × 65 cm
Layout	Bilingual commemorative text arranged in centred horizontal lines
Execution	Incised carving on marble; maker's signature in small Latin letters at lower right.
Full description	Horizontal rectangular marble slab set into a darker stone platform, surmounted by a freestanding stepped Armenian cross. Armenian text (10 lines) and English text (4 lines) arranged in centred horizontal lines.
Inscription (Armenian)	Շիրին / անբասիր հոգեկորական / տէր Սահակ քահանայ Այվազեանի / ծնեալ 1894 / վախճան 1961: / Հանգիր ի խաղաղութեան / եվ հատուցէ քեզ Տէր / զպսակն փոխանակ / վաստակաց քոց
English inscription	“Reverend Sahak Aivazyan / 1894–1961.” Maker's signature: “Edward Jones.”
Condition	Moderate to poor: biological staining, discoloration, surface erosion; diagonal structural crack across slab.
Dating	1894–1961

References

- Աբրահամյան Ա., Հայոց գիր և գրականություն, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 1972, էջ 96–120:
- Եղգարեան Ա., Մադրաս կամ Հարաւային Հնդկաստանի հայ գաղութը, «Նոր Ազդարար», 9–11, 1953, էջ 26:
- Մինասեան Լ., Սպահանի հայոց թեմի առաջնորդները 1606–1996, Նոր Զուղա, Սբ. Ամենափրկիչ վանքի տպարան, 1996, URL: https://haygirk.nla.am/upload/1941-/spahani_arajnordnery_1996.pdf(մուտք՝ 08.09.2024):
- Սարկավազ Բաղումյան Տ., Արևմտյան Բենգալիայում թաղված հայ հոգևորականները, Երևան–Կալկաթա, 2007:
- «Ցիշատակարանք», «Արարատ», ԺԱ (11), Թիֆլիս, 1876:
- Քոթոշյան Բ., Հնդկաստանի վիմագրերը, Երևան, Հայաստանի ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2024:
- Aslanian S. D., “A Reader Responds to Joseph Emin’s Life and Adventures: Notes toward a ‘History of Reading’ in Late Eighteenth-Century Madras,” *Handes Amsorya*, 126, Vienna–Yerevan, Mechitharist Press, 2012, pp. 363–418.

8. Bodard G., EpiDoc: Epigraphic Documents in TEI XML for Publication and Interchange, 2026, URL: <https://sourceforge.net/p/epidoc/wiki/Home/> (accessed 12.02.2026).
9. Bodard G., Stoyanova S., "Epigraphers and Encoders: Strategies for Teaching and Learning Digital Epigraphy," in: *Digital Classical Philology: Ancient Greek and Latin in the Digital Revolution*, London, Ubiquity Press, 2016, DOI: 10.5334/bat.d.
10. Bodard G., Yordanova P., "Publication, Testing and Visualization with EFES: A Tool for All Stages of the EpiDoc Editing Process," *Studia Universitatis Babe-Bolyai Digitalia*, 65(1), 2020, pp. 17–35.
11. Elliott T., "Epigraphy and Digital Resources," in: Bruun Ch., Edmondson J. (eds.), *The Oxford Handbook of Roman Epigraphy*, Oxford, Oxford University Press, 2014, DOI: 10.1093/oxfordhb/9780195336467.013.005.
12. Emin J. E., *Life and Adventures of Emin Joseph Emin (1726–1809)*, ed. A. Apcar, Calcutta, Baptist Mission Press, 1918.
13. Holmes & Co. (comp.), *The Bengal Obituary: Or, a Record to Perpetuate the Memory of Departed Worth...*, Calcutta, W. Thacker & Co., 1851, URL: <https://archive.org/details/bengalobituary00calgoog> (accessed 20.09.2025).
14. Mirzayana, *A Short Period of Armenian Churches in India and the Far East*, Calcutta, The Central Press, 1958, URL: <https://archive.org/details/dli.ministry.27062> (accessed 06.01.2026).
15. Orlandi S. et al. (eds.), *Digital and Traditional Epigraphy in Context: Proceedings of the EAGLE 2016 International Conference*, Rome, Sapienza Università Editrice, 2017.
16. Rossi I., Santis A., *Crossing Experiences in Digital Epigraphy: From Practice to Discipline*, Berlin–Boston, De Gruyter, 2019, DOI: 10.1515/9783110607208.
17. Seth M. J., *History of the Armenians in India from the Earliest Times to the Present Day*, London, Luzac & Company, 1897, URL: <https://books.google.am/books?id=5kGC5v8-iuQC> (accessed 20.09.2025).
18. Seth M. J., *Armenians in India, from the Earliest Times to the Present Day: A Work of Original Research*, Calcutta, 1937.
19. Tamrazyan H., Hovhannisyan G., Harutyunyan A., "From Stone to Standards: A Digital Heritage Interoperability Model for Armenian Epigraphy within the Leiden and EpiDoc Frameworks," *Heritage*, 9(1), 2026, p. 27, DOI: 10.3390/heritage9010027.
20. Wilson C. (ed.), *List of Inscriptions on Tombs or Monuments in Bengal Possessing Historical or Archaeological Interest*, Calcutta, The Bengal Secretariat Press, 1895.

ԲՈՒՀԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ԽԱՂԱՅԻՆ ՄԵԹՈԴՈՎ ՆԱԽԱԳԾԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ՄԻ ՓՈՐՁ

ՄԱՐԻԱՄ ԵՂՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
yeghyanmariam16@aspu.am

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու
khachatryansusanna16@aspu.am

Համառոտագիր

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-349

Աշխատանքն ուղղված է բուհերի ոչ մասնագիտական ֆակուլտետների ուսումնական ծրագրերում «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկայի դասավանդման ընթացքում մի քանի արդի մեթոդների կիրառման մեր փորձի լուսաբանմանը: Քանի որ վերոհիշյալ առարկան անցնում են բոլոր ֆակուլտետներում, դասավանդողների առջև ծառացել է մի խնդիր՝ միջառարկայական կապերի միջոցով Հայոց պատմությունը հետաքրքիր և մատչելի դարձնել բոլոր ուսանողներին՝ անկախ մասնագիտությունից: Տվյալ հոդվածում ներկայացրել ենք Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Հայոց պատմության ամբիոնի դասախոսների, մեր կարծիքով, հաջողված մի փորձ. բուհի Կուլտուրայի ֆակուլտետի 1-ին կուրսում «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկայի շրջանակներում ուսանողներին կամ ապագա մանկավարժներին առաջարկվել է որպես ինքնուրույն աշխատանք ներկայացնել իրենց պատկերացումները այն մասին, թե ինչպես են նրանք հետազայում իրենց մասնագիտական առարկայի շրջանակներում օգտագործելու Հայոց պատմությունից ստացած գիտելիքները: Նման կերպ փորձել ենք կիրառել միաժամանակ ուսուցման նախագծային մեթոդը և ապահովել միջառարկայական կապը իրենց մասնագիտության և «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկայի միջև: Մյուս կողմից՝ ուսանողներին առաջարկվել է ինքնուրույն ընտրել այն մեթոդը, որի կիրառմամբ նրանք ապահովելու են կապն իրենց առարկայի և Հայոց պատմության միջև: Ըստ ֆակուլտետի մասնագիտացումների՝ ուսանողներն ընտրել են, իրենց կարծիքով, առավել հարմար մեթոդը, որոնցից սույն հոդվածում ներկայացված է խաղային մեթոդի կիրառման մի քանի տարբերակ: Աշխատանքային խմբերը ձևավորելուց, աշխատանքի բաժանում կատարելուց և նախագծերի թեմաները ձգբրտելուց հետո դասախոսը խորհրդատվություն է անցկացրել՝ անհրաժեշտ գիտական և մեթոդաբանությանը նվիրված գրականության մասով: Հաջորդ փուլում քննարկվել են նախագծային աշխատանքին վերաբերող ընթացիկ հարցերը, կատարվել է հավաքած տվյալների և դիդակտիկ նյութերի վերլուծություն: Աշխատանքն ավարտելուց հետո արդյունքները ներկայացվել են Հայոց պատմության ամբիոնի, ռեկտորատի՝ ուսումնական մասի ներկայացուցիչներից բաղկացած հանձնաժողովին և արժանացել բարձր

գնահատականի: Բացի դրանից՝ ուսանողները տվել են հարցազրույց, որի ժամանակ պատմել են սեփական փորձառության, ստացված արդյունքների, ապագայում մանկավարժական գործունեության ընթացքում ստացված փորձը կիրառելու վերաբերյալ: Այս ամենի արդյունքնում դասավանդող դասախոսը արել է նաև եզրակացություններ այն մասին, թե ինչ է տվյալ մեթոդների կիրառումը գործնականում տալիս թե՛ ուսանողներին, թե՛ դասավանդող դասախոսներին, ինչ բացեր կան լրացնելու և ինչպես է տվյալ փորձն օգնելու բարելավել նաև «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկայի դասավանդումը ոչ մասնագիտական ֆակուլտետներում:

Աշխատանքը շարադրելիս օգտագործել ենք արտասահմանում և Հայաստանում կատարված մի շարք ուսումնասիրությունների արդյունքներ, պատմության դասավանդման մեթոդիկային և միջառարկայական կապերին վերաբերող տեսական գրականություն, համացանցից քաղած, ինչպես նաև մեր անձնական նկատառումներն ու ուսանողներից վերցրած հարցազրույցները: Ներածության մեջ շարադրված են ուսումնասիրված թեմայի նպատակն ու արդիականությունը, ինչպես նաև կատարված ուսումնասիրության նորույթը:

Ուսումնասիրության և աշխանանքի ընթացքում կիրառված մեթոդների բաժնում ներկայացված են հեղինակների պատկերացումները նախագծային աշխատանքի և խաղային մեթոդի կիրառման, ինչպես նաև միջառարկայական կապերի՝ դասավանդման ընթացքում ապահովելու անհրաժեշտության մասին: Այնուհետև ներկայացված են ուսանողների կատարած աշխատանքը, նրանց կիրառած մեթոդները և ստացված արդյունքները: Վերջում արել ենք եզրակացություն, որտեղ ներկայացրել ենք կիրառված մեթոդների արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Հայոց պատմություն, դասավանդումը բուհում, նախագծային ուսուցում, միջառարկայական կապեր, խաղային մեթոդ, սեղանի խաղեր, տիկնիկ, գլուխկոտրուկ:

AN EXPERIENCE OF PROJECT WORK PERFORMANCE BY UNIVERSITY STUDENTS USING THE GAME-BASED METHOD

MARIAM YEGHYAN

Armenian State Pedagogical University After Khachatur Abovyan
Department of Armenian History
PhD in History, Associate Professor
yeghyanmariam16@aspu.am

SUSANNA KHACHATRYAN

Armenian State Pedagogical University After Khachatur Abovyan
Department of Armenian History
PhD in History, Associate Professor
khachatryansusanna16@aspu.am

Abstract

The article is about our own experience of applying several up-to-date methods of History teaching with higher school students of all specialisations, but History, where they have the course of “Armenian History” in the curriculum. As the course is taught in all departments, the teachers decided to solve the following problem: how to make the teaching of the course more interesting and accessible for all the students of the university with the help of interdisciplinary methods. We present our own, as we believe, successful experience of the lecturers of the Armenian History Department of the ASPU after Kh. At the Department of Cultural Studies, the students were invited to present their ideas on how they would apply the knowledge gained from Armenian History in their future professional careers as teachers or instructors. In terms of the above-mentioned, we aimed to apply project-based learning with interdisciplinary connections between Armenian History and its specialisations. On the other hand, the students were asked to choose the method they would apply to themselves. Due to their specialisation, the students chose, in their opinion, the most suitable methods, and some of them, in the framework of the game method, are described in the article. After forming the work groups, distributing the deals, and making some corrections to the topic titles, the lecturer gave instructions and recommendations on the scientific and methodological bibliography required to ensure the work’s success. In the next stage, the discussion focused on corrections to project titles, analysis of current problems, and the collection of information, including data gathered by the students. After completing the projects, they were presented to the rectorate members and representatives of the Armenian History Department, and they received the highest marks. Besides, the students gave interviews in which they talked about the experience they gained during their work, the results, and their views on how to apply the knowledge gained in their future professional careers. As a result of all the above, the lecturer drew her own conclusions about what the applied methods can really offer both students and teachers, what disadvantages there are to address, and how all of these can help lecturers make the teaching of the Armenian History course in non-professional departments more successful.

When writing the article, we used theoretical works of both Armenian and foreign scholars on History teaching methods and interdisciplinarity, as well as e-sources, students' interviews, and our own conclusions on the work we have all done. In the introduction, we write about all the above-mentioned, as well as the aim, the problem and novelty of the work.

In the section titled The Applied and Research Methods of the Work, the authors' opinions on project-based learning and game-based methods, as well as the necessity of applying interdisciplinary connections in teaching, are presented. Then the students' work, their methods and results are described. At the end of the article, we drew a conclusion about the effectiveness of the methods applied.

Keywords and phrases: History of Armenia, teaching in higher education, project-based learning, interdisciplinarity, game method, board games, doll, puzzle.

НЕКОТОРЫЙ ОПЫТ ВЫПОЛНЕНИЯ РАБОТЫ ПО ПРОЕКТНОМУ ОБУЧЕНИЮ СТУДЕНТАМИ ВУЗА С ПОМОЩЬЮ ИГРОВОГО МЕТОДА

МАРИАМ ЕГЯН

Доцент кафедры истории Армении АГПУ имени Х. Абовяна,
кандидат исторических наук,
yeghyanmariam@aspu.am

СУСАННА ХАЧАТРЯН

Доцент кафедры истории Армении АГПУ имени Х. Абовяна,
кандидат исторических наук,
khachatryansusanna16@aspu.am

Аннотация

Работа направлена на изучение нашего опыта применения некоторых современных методов обучения при преподавании курса “История Армении” студентам вузов всех специализаций. Так как данную дисциплину, согласно учебным планам, изучают все студенты независимо от специализации, преподаватели поставили перед собой следующую задачу: сделать изучение Истории Армении максимально интересным и доступным для всех студентов независимо от специализации. В данной статье представлен, по нашему мнению, удачный опыт преподавателей кафедры истории Армении АГПУ им. Х. Абовяна: студентам или будущим педагогам 1-ого курса факультета культуры нашего вуза было предложено в качестве самостоятельной работы представить их собственные представления о том, как они будут в рамках своей специализации применять знания, полученные при изучении данного курса. Таким образом мы пытались одновременно применить метод проектного обучения и обеспечить междисциплинарную связь между их специализацией и предметом “История Армении”. С другой стороны, студентам было предложено самим выбрать

метод, с помощью которого они обеспечат междисциплинарную связь между вышеуказанными предметами. По специализациям студенты выбрали, по их мнению, самый подходящий метод, и в данной статье представлено несколько вариантов применения игрового метода. После разделения на рабочие группы, распределения работ и уточнения тем проектов преподаватель провела консультацию по необходимой научной и методической литературе. На следующем этапе обсуждались текущие вопросы, связанные с проектной работой, был проведен анализ дидактических материалов и собранных сведений. После завершения работ результаты были представлены комиссии из представителей учебной части ректората и Кафедры истории Армении и удостоились высокой оценки. Кроме того, студенты дали интервью, во время которого рассказали о полученном опыте, результатах и о том, как они собираются применить созданные ими игры в педагогической деятельности в будущем. В результате всего изложенного преподаватель сделала собственные выводы том, что на практике дает применение данных методов и студентам, и преподавателям, какие есть недоработки и как данный опыт поможет усовершенствовать преподавание дисциплины “История Армении” на не специализированных факультетах.

При изложении работы мы использовали результаты исследований как армянских, так и зарубежных специалистов по данной тематике, теоретическую литературу по методике преподавания истории и междисциплинарным связям, некоторую информацию из электронных сетей, а также наши собственные замечания и интервью, взятые у студентов. В предисловии изложены цель, задача и новизна данного исследования.

В разделе методы, примененные во время исследования и проведения работ изложены представления авторов о применении методов проектного обучения и игры, а также о необходимости обеспечения междисциплинарных связей при преподавании. Далее представлены работа студентов, примененные ими методы и полученные результаты. В заключении представлена эффективность применения данных методов.

Ключевые слова и фразы: История Армении, преподавание в вузе, проектное обучение, междисциплинарные связи, игровой метод, настольные игры, кукла, головоломка.

Ներածություն

Արդի արընթաց փոփոխվող աշխարհում հասարակության մարտահրավերներից մեկը կրթական համակարգերում մեթոդաբանական ձևափոխումներն են, որոնք պետք է համապատասխանեցնել մի կողմից հասարակության մտածելակերպի փոփոխություններին, որը բնականոն գործընթաց է, մյուս կողմից ժամանակակից երիտասարդության արժեհամակարգում հայրենասիրության, սեփական ժողովրդի անցյալի, հայրենի հողի նկատմամբ սիրո և հարգանքի ամրապնդմանը:

Աշխատանքը կատարելիս նպատակ ենք ունեցել գործնականում նախանշել նախագծային աշխատանքի կիրառման ընթացքում բուհում դասավանդող դասախոսի անելիքները: Քանի որ խոսքը ոչ մասնագիտական ֆակուլտետում «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկայի

դասավանդման առանձնահատկությունների մասին է, լայնորեն կիրառել ենք նաև միջառարկայական կապեր ստեղծելու պրակտիկան՝ տվյալ դեպքում կապ ստեղծելով Հայոց պատմության, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, ազգագրության, կիռարական արվեստի, պարարվեստի ու գեղանկարչության միջև: Քանի որ ՀՊՄՀ-ի առաքելությունը «կրթության, սոցիալական, հումանիտար, բնական գիտությունների, մշակույթի և արվեստի ՀՀ ազգային և միջազգային շուկաներում մրցունակ և մասնագիտական կայուն գիտելիքներ, կարողություններ ու հմտություններ ունեցող, սոցիալական պատասխանատվությամբ, ազգային և ժողովրդավարական, հումանիստական արժեքներով առաջնորդվող և դրանք տարածող մասնագետ մանկավարժների պատրաստումն է» [1] ինտերակտիվ դասավանդման շրջանակներում Կուլտուրայի ֆակուլտետի 1-ին կուրսի ուսանողներին առաջարկվել է կատարել նախագծային աշխատանք, որտեղ կկիրառվեն ուսումնառության ընթացքում Հայոց պատմությունից ստացած գիտելիքները՝ իրենց մասնագիտական ոլորտում: Անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ ուսումնառության այս փուլում, մեր բուհի ուսանողներն, ըստ ուսումնական պլանի, դեռևս մանկավարժական պրակտիկա և համապատասխան գիտելիքներ չունեն, և այս իմաստով առավել գնահատելի են թե՛ դասավանդող դասախոսի, թե՛ ուսանողների թափած ջանքերն ու վերջնարդյունքները:

Մեր առջև դրված է եղել հետևյալ խնդիրը. անձնական փորձի հիման վրա պարզել, թե ինչ առավելություններ ունի խաղային մեթոդի կիրառումը ցածր տարիքային խմբի երեխաների ուսուցման գործընթացում՝ հաշվի առնելով մեր ժամանակի մարտահրավերները՝ կենտրոնացման խախտում, ջղայնության անհիմն և հանկարծակի նոպաներ, երբ փորձում են ձեռքից հեռախոսը վերցնել, և հիշողության կորուստ՝ հասարակ խնդիրներ լուծելիս [9]: Այս առումով՝ լուծել ենք նաև թեմայի արդիականության խնդիրը: Այսօր հասարակությունը կանգնած է շատ բարդ խնդրի առջև՝ ինչպես ստիպել մատաղ սերնդին կրթվել՝ առանց արհեստական բանականության կիրառման կամ ուղղորդել նրանց ոչ թե տվյալ տեղեկատվությունն առանց վերլուծելու օգտագործելուն, այլ դրանից օգտվելուն ինչպես գիտական նյութից, այսինքն՝ վերլուծել այն և գալ որոշակի ինքնուրույն եզրակացության:

Թեմայի նորույթը ուսանողների ստեղծած բազմաբնույթ խաղերն են, որ նրանք մտածել և պատրաստել են ինքնուրույն՝ յուրաքանչյուր խումբն օգտագործելով իր մասնագիտական հմտությունները (պար, կերպարվեստ, կիրառական արվեստ):

Տեսանթողական հիմքերը

Բուհական կրթության արդիականացումը հասարակության պատասխանն է արդի մարտահրավերներին. բացի մասնագիտական խոր գիտելիք ունենալուց՝ շրջանավարտը պիտի լինի նախաձեռնող, կառուցողական և շարժունակ: Այագա մասնագետն ուսումնառության ընթացքում պետք է ձեռք բերի նաև ամբողջ կյանքում ինքնակրթվելու ձգտում, ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու ունակություն և հասկանա, թե որքան կարևոր է մասնագիտական գործունեության ընթացքում օգտագործել նորագույն տեխնոլոգիաները: Բացի դրանից՝ շրջանավարտը պետք է կարողանա հարմարվել մասնագիտական և սոցիալական ոլորտներում փոփոխություններին, պատրաստ լինի աշխատել թիմում, դիմակայել գերծանրաբեռնվածությանն ու սթրեսային

իրավիճակներին և կարողանա արագ դրանցից դուրս գալ: Սրա և այլ հարցերի վերլուծությանն է նվիրված Սուսլովի և այլ ռուսաստանյան հեղինակների ուսումնասիրությունը [7]:

Աշխատանքը կատարելիս և անհրաժեշտ տեսական մասը ապահովելիս մենք քննարկել ենք նաև համապատասխան եզրույթների և նրանց բովանդակության կիրառումը: Քննարկված եզրույթներից մեկը այսպես կոչված «երկակի (բինար) դասն» է, որի էությունը առնվազն երկու դասավանդողների մասնակցությամբ (մեր դեպքում՝ Հայոց պատմության մասնագետի և Կուլտուրայի ֆակուլտետի դասախոսների) համատեղ վարած նախապատրաստական դասն է: Ըստ Գ. Կ. Սելեվկոյի՝ այս դասի առավելությունն այն է, որ սովորողը լայնացնում է իր մտահորիզոնը, զարգացնում է իր վերլուծական հմտությունները, տարբեր կրթական ոլորտներից գիտելիք հայթայթելու, ինչպես նաև տվյալ կրթական հաստատությունում տարբեր մանկավարժների համատեղ աշխատելու հմտությունները: [6, էջ 319]: Սակայն այս դեպքում որպես մասնագիտական դասընթացի դասավանդող հանդես են եկել հենց իրենք ուսանողները, իմա՝ ապագա մանկավարժները:

Տարբեր երկրների հասարակական և մշակութային զարգացման պատմությունն ապացուցում է մի կողմից ավանդույթների պատմամշակութային արժեքը, իսկ մյուս կողմից տարբեր տարածաշրջանների մեկուսացած լինելը [5, էջ 33]: Դասավանդման միջառարկայական մեթոդը ուսանողի մեջ զարգացնում է տվյալ խնդրին բազմատեսանկյուն մոտեցում ցուցաբերելու հմտություն: Մեկ այլ կարևոր ձեռքբերում է հետազոտական հմտությունների զարգացումը. ուսանողը պիտի հնարավորինս ընդգրկված լինի որևէ հետազոտական աշխատանքում, որը նրա մեջ կզարգացնի նրա՝ որպես հետազոտողի մտածելու հմտությունը՝ թե՛ անհատական, թե՛ խմբային աշխատանքներում [2, էջ 21]: Նոր գիտելիք է ձեռք բերվում նաև տվյալներ հավաքելու և վերլուծելու ընթացքում, ինչով հենց նախագծային աշխատանքի ամենասկզբից զբաղվել են ՀՊՄՀ Կուլտուրայի ֆակուլտետի 1-ին կուրսի ուսանողները:

Խաղը ուսուցման ամենաարդյունավետ մեթոդն է, որը ոչ միայն նպաստում է սովորողի երևակայության զարգացմանը, մարզում է հիշողությունը, այլև զարգացնում է մտածողությունը, լուծումներ գտնելու, խելամիտ մրցելու կարողությունը, ձևավորում է օգտակար սովորություններ, սովորեցնում է համբերատար լինել: Բացի դրանից՝ խաղային մեթոդը առանձնանում է խաղի մասնակիցների ակտիվությամբ, պայմանների բազմազանությամբ և որոշում ընդունելու համար բազմաթիվ տարբերակների հնարավորությամբ: Այս և բազմաթիվ այլ հարցերին է անդրադառնում մեկ այլ ռուսաստանյան հեղինակ [5, էջ 196]:

Կրթական գործընթացում խաղերի գործածումը նպաստում է նաև սովորողների կենտրոնացմանն ու ուսումնական գործընթացում ավելի ակտիվ ներգրավվելուն: Բացի դրանից՝ խաղերը նաև երեխաների համար ավելի դրական մթնոլորտ ստեղծելու միջոց են, ինչն իր հերթին նպաստում է ուսումնական նյութի ավելի լավ յուրացմանն ու սովորելու նկատմամբ ավելի դրական վերաբերմունքի ստեղծմանը:

Ուսումնասիրության և աշխատանքի ընթացքում կիրառված մեթոդներ

Պատմությունն այն առարկան է, որի ուսուցումը նպաստում է համակարգային մտածողության ձևավորմանը, համաշխարհային պատմական գործընթացի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելուն, իսկ Հայոց պատմության յուրացումը կնպաստի վերոհիշյալ ֆոնի վրա մեր՝ հայերի անցած ուղին ձիշտ պատկերացնելուն ու օբյեկտիվորեն գնահատելուն: Դա կօգնի նաև հասարակության զարգացման օրինաչափությունների մասին ձիշտ պատկերացում կազմելուն, որն իր հերթին կօգնի նրանց մասնագիտական ոլորտում:

Դասավանդելու խաղային մեթոդներն ունեն մի քանի գործառնություն. հաղորդակցական, թերապևտիկ, շտկող և սոցիալականացնող: Մեր ուսանողների հետ հարցազրույցների ընթացքում հասկացանք, որ երեխաները, որոնց հետ նրանք խաղացել են իրենց կողմից հորինված խաղերը, ցուցաբերել են հենց այդպիսի հմտություններ:

Ժամանակակից աշխարհում ուսուցիչն այլևս գիտելիք փոխանցող չէ: Այսօր նրա խնդիրն է դարձել սովորեցնել ուսումնառուին գրագիտորեն օգտվել տվյալների և գիտելիքի այն հսկայական բազայից, որն ապահովված է համացանցով: Ուսուցիչն ավելի շուտ պետք է սովորեցնի նրանց ձիշտ օգտագործել, համակարգել և ըստ կարևորության աստիճանի այդ գիտելիքը դասակարգել:

Ժամանակակից մանկավարժության և հոգեբանության մեջ ավելի ու ավելի հաճախ շրջանառվում է «տեսահոլովակային մտածողություն» եզրույթը, որը կիրառվում է ժամանակակից երիտասարդության ու դպրոցականների մասին խոսելիս: Երեխան արդեն սովոր է, որ առանձին փաստերը նրան մատուցվում են առավելագույնս փոքր տեքստերով և մեծ քանակությամբ պատկերներով, այն է՝ խճանկարի տեսքով: Նման մտածողություն ունեցող անձը չի կարողանում երկար ժամանակ կենտրոնանալ որևէ տեղեկատվության վրա, ինչն իր հերթի նվազեցնում է նրա վերլուծողական ունակությունները: Պատկերներն ավելի շատ զարգացնում են զգացմունքային, այլ ոչ թե ռացիոնալ կամ տրամաբանական ընկալումը [8, 109]: Մյուս կողմից հասարակությունը նրանց առջև բոլորովին այլ խնդիր է դնում՝ խնդիրը վերլուծել, քարտեզագրել և լուծել: Այլ կերպ ասած, կյանքում և մասնագիտական գործունեության ընթացքում նրանց պետք է գալու այլ՝ ժամանակին համահունչ մտածելակերպ:

Տվյալ փորձը իրականացնելու ընթացքում մենք հենվում էինք այն գաղափարի վրա, որ նախագծային ուսուցման կիրառումն ավելի արդյունավետ կլինի, եթե ուսանողները հաշվի առնեն երեխաների տարիքը, «տեսահոլովակային մտածողության» առանձնահատկությունները, տեսնեն իրենց արած աշխատանքի իրական արդյունքը և պատրաստի արտադրանքը, իսկ երեխաների մեջ ձևավորվի «Հայոց պատմություն» առարկայի նկատմամբ դրական վերաբերմունք՝ թե՛ ուսուցողական նյութերի, թե՛ միջառարկայական կապերի օգնությամբ:

Մեր հետազոտության տեսական հիմքը խնդրո առարկա թեմայի վերաբերյալ գիտական գրականության ուսումնասիրությունն է, իսկ որպես էմպիրիկ մոտեցում ընտրել ենք նախագծային ուսուցման մեթոդի կիրառումը և ուսանողներին խաղային մեթոդի կիրառմամբ ուսուցումը: Որպես հետազոտության մեթոդաբանական հենք ընտրել ենք ուսուցման ստեղծարար, թիմային, համակարգված, նախագծային և անհատական-ստեղծարար մոտեցումները:

Եվ այսպես, 2024-2025 ուսումնական տարվա 1-ին կիսամյակում ՀՊՄՀ Կուլտուրայի ֆակուլտետում «Հայոց պատմության հիմնահարցեր» առարկան դասավանդող դասախոս պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Մարիամ Եղյանը 1-ին կուրսի ուսանողներին որպես գնահատվող հանձնարարություն առաջարկում է նախագծային ուսուցման շրջանակներում դիտարկել հետևյալ հիմնահարցը. ինչպե՞ս մատուցել Հայոց պատմության որոշակի դրվագներ երեխաներին իրենց մասնագիտության հետ համատեղ (պար, կերպարվեստ և գծանկարչություն, կիրառական արվեստ: Ուսանողներն իրենք են ընտրել մատուցման խաղային մեթոդը: Գործողությունների պլանը նախանշելուց հետո կազմվել է նախագծային աշխատանքի օրացույցը, հստակեցվել են նպատակը, խնդիրը և վերջնարդյունքները:

Նախագծային աշխատանքի 2-րդ փուլում դասավանդող դասախոսը ուսանողներին ծանոթացրել է միջառարկայական կապեր և նախագծային մեթոդ հասկացությունների և աշխատանքին առնչվող բազմաթիվ եզրույթների նրանց ուղղորդելով դեպի աշխատանքի կազմակերպման առավել արդյունավետ մոտեցում:

Այնուհետև դասավանդող դասախոսը ուսանողներին ծանոթացրել է անհրաժեշտ գիտամեթոդական գրականության, որն ուսումնասիրելուց հետո ուսանողներն անցել են գործի: Նախ՝ նրանք ընտրել են նյութը, կատարել ուսումնասիրություն և խորացրել իրենց գիտելիքները նախանշված թեմաների վերաբերյալ: Աշխատանքի ամենասկզբից ուսանողներն աշխատել են թիմերով, իսկ ընթացքում իրար մեջ բաշխել են դերերը: Արդյունքում թիմերը ստեղծել են տարբեր տարիքային խմբերի համար 10-ից ավելի խաղ: Դրանց մի մասը դարձել է տվյալ հոդվածի նյութը, իսկ մյուսները կներկայացվեն մեկ այլ աշխատանքում:

Խաղերից մի քանիսը ստեղծված են Մոնոպոլիա հայտնի խաղի սկզբունքով: Դրանցից առաջինը կոչվում էր «Ֆիդայիների արկածները»: Խաղը նախատեսված է 6+ տարիքային խմբի երեխաների համար: Ֆիդայիների (Անդրանիկ, Աղբյուր Սերոբ, Արաբո, Գևորգ Չաուշ) ֆիգուրները պատրաստված են կանաչ գույնի թղթից, զենքը ձեռքներին: Երեխաներն իրենք են ընտրում, թե որ հերոսին են ներկայացնելու: Խաղավարը նրանց համար կարդում է անհրաժեշտ տեղեկատվությունը: Այնուհետև խաղը սկսում են դատարկ դաշտից: Երեխաները հերթով նստում են զառը, քաշում են քարտը (դրանք դեղին են կամ կապույտ), կարդում են հարցը և փորձում պատասխանել: Դեղին գույնի քարտերը պարունակում են առաջադրանք օրինակ, «Պատկերացրու, որ զինակիցդ վիրավորվել է և ասա նրան խրախուսող խոսքեր»: Երեխան կարող է հրաժարվել պատասխանելուց և մեկ քայլ հետ գնալ: Հարցազրույցի ժամանակ մենք ուսանողին հարցրինք, թե ինքն ինչպես կպատասխաներ այդ հարցին: «Ես քեզ հետ եմ, ես քեզ կօգնեմ, ես քեզ մենակ չեմ թողնի, մենք միասին կհաղթահարենք սա», ասաց ուսանողը: Տվյալ դեպքում երեխայի մեջ զարգանում է կարեկցանքի և ընկերոջ նկատմամբ անտարբեր չլինելու ունակությունը (ապրումակցում): Առաջադրանքը կատարելու դեպքում երեխան մեկ քայլ առաջ է գնում և սպասում մյուսների հերթին: Եթե չի պատասխանում, մնում է նույն տեղում: Կապույտ խաղաքարտերի վրա հարցեր են, օրինակ՝ «Ով է Անդրանիկ Օզանյանը»: Երեխան երեք տարբերակից պիտի ընտրի մեկը: Տվյալ հարցի տարբերակներն են. 1) Հայոց բանակի սպա, 2) օսմանյան սուլթան, 3) ռուս զենեքալ: Խաղում կան նաև

«Բարեբախտության քարտեր» (գյուղացիները կերակրեցին քեզ, ուստի դու պատրաստ ես առաջ շարժվել, մեկ քայլ առաջ գնա) և «Խոչընդոտներ» (օրինակ՝ թշնամին քեզ նկատեց, հետ գնա): Խաղն ավարտվում է, երբ երեխաներից մեկը հասնում է կարմիր դրոշակով նախանշված դաշտին: Խաղադաշտի ներսում Հայկական լեռնաշխարհի քարտեզն է: Հարցազրույցի ժամանակ պարզեցինք, որ ուսանողները խաղը փորձարկել են բակի երեխաների հետ և նշում են, որ երեխաների համար այն շատ հետաքրքիր էր. նրանք կլանված խաղում էին: Խաղը որոշակի թեմատիկայով առավելագույնս պարզ տեսքով փոքր տարիքային խմբի երեխային տալիս է խորացված գիտելիք, զարգացնում է երեխաների կենտրոնացումը, ստեղծում է առողջ մրցակցային մթնոլորտ: Այն հարցին, թե ինչպես է ուսանողը հետագայում այս փորձը կիրառելու երեխաների հետ աշխատելիս, ուսանողն առաջին հերթին նշեց՝ հայրենասիրություն դաստիարակելու նպատակով, հետո ավելացրեց, որ կառաջարկի նկարչական խմբակի իր սաներին խաղից հետո պատկերել իրենց նախընտրած հերոսներին, և երեխաների հետ աշխատելու իր սեփական փորձից ավելացրեց, որ երեխաներին կառաջարկի պատկերել տվյալ հերոսներին՝ ստացած գիտելիքի հիման վրա:

Մոնոպոլիայի սկզբունքով ստեղծված հաջորդ խաղը կոչվում է «Պատմահարց»: Այն ստեղծված է նույն սկզբունքով, սակայն հարցերը վերաբերում են Հայոց արքաներին և թագուհիներին: Խաղն իր բովանդակությամբ և հարցերով նախորդից ավելի բարդ է և նախատեսված է ավելի բարձր տարիքային խմբի՝ դպրոցականների համար: Երեխաները պետք է շատ ուշադիր լսեն խաղավարին, որը կպատմի նրանց հայոց թագավորների ու թագուհիների մասին պատմություններ և ցույց կտա նրանց պատկերները, որպեսզի կարողանան հետո պատասխանել 45 հարցից իրենց բաժին ընկածին: Ուսանողը նշեց, որ այս խաղը նախատեսված է երեխաների ուշադրությունը կենտրոնացնելու համար: Այստեղ երեխաները ընդգրկված են փոքրիկ խմբերի մեջ, և այն նախատեսված է մինչև 20 աշակերտի համար: Խաղը փորձարկվել է իրար անծանոթ երեխաներից բաղկացած մի խմբում և ուսանողը նշեց, որ երեխաներն անմիջապես սկսեցին համագործակցել միմյանց հետ, այսինքն՝ ստեղծվել է առողջ համագործակցության մթնոլորտ:

Առավել հետաքրքրական էր, մեր կարծիքով, կիրառական արվեստի բաժնի ուսանողների ստեղծած Մարիամ անունով տիկնիկը: Այն ներկայացված է Արցախի տարագով, ներսում տեղադրված է սկավառակ, որտեղ տիկնիկը՝ Մարիամը, պատմում է իր որդու՝ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի մասին: Մեր՝ «ինչպե՞ս ես քո մասնագիտական կարիերայում և, ինչու չէ, նաև քո սեփական երեխաների հետ խաղալիս օգտագործելու տիկնիկին» հարցին, աղջիկը պատասխանեց, որ երեխան կարող է միաժամանակ խաղալ և լսել ձայնագրությունը, որը նրա գիտակցության մեջ կսերմանի սեփական հողի և անցյալի նկատմամբ որոշակի պատկերացում և հարգանք, այն է՝ հայրենասիրություն: Իրենց թիմային աշխատանքի մասին հարցին ուսանողն ասած, որ սովորեցին մեկը մյուսին լսել և միասին գտնել իրենց գաղափարներն իրագործելու ուղին: Բացի դրանից, ուսանողը նշեց, որ դպրոցում պատմություն առարկան չի սիրել, բայց այս նախագծային աշխատանքը կատարելուց հետո վերաբերմունքն առարկայի նկատմամբ փոխվել է, և եթե ուսուցիչը

դպրոցում գոնե մեկ անգամ այդպիսի խաղ կազմակերպեր, ինքը կսիրեր պատմությունը: Բացի դրանից՝ նա ձեռք է բերել ինքնավստահություն իր սեփական կարողությունների նկատմամբ, իսկ մենք գիտենք, որ պոզիտիվ զգացմունքներն ունեն դրական ազդեցություն թե՛ ուսանողի, թե՛ դասավանդողի վրա և նպաստում են ստեղծարար մտածողության զարգացմանը [3, էջ 53]:

Կուրիկ-ռուրիկ խաղը 6-րդ դասարանի երեխաների համար է: Այստեղ խաղի մասնակիցները երկու հոգի են: Կուրիկ ռուրիկի վրա պատկերված են մեր ազգային գործիչների նկարներ՝ գլուխկոտրուկի ոճով իրարից բաժանված: Խաղավարը կարդում է հարցը, իսկ նրանք, հասկանալով թե ում մասին է խոսքը, պետք է արագ հավաքեն գործչի պատկերը: Հաղթում է նա, ով առաջինն է հավաքում գլուխկոտրուկը: Խաղն ուժեղացնում է տրամաբանությունը, ուշադրությունը, տալիս է գիտելիք, որոշակի իրավիճակներում ձկունություն դրսևորելու ունակություն:

Կարևոր է նաև նշել, որ հարցազրույցի ընթացքում ուսանողները նշեցին, որ հետազոտության ընթացքում, բացի նման աշխատանք կատարելու և տարբեր առարկաներ համատեղելու հմտություն ձեռք բերելուց, նաև այլ՝ խորացված գիտելիք են ստացել Հայոց պատմությունից, Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունից, ազգագրությունից, ինչպես նաև սովորել են կիրառել իրենց մասնագիտական գիտելիքները: Մեզ համար կարևոր է նաև հուզական պահը, երբ ուսանողները խոսում էին երեխաների մեջ հայրենասիրություն սերմանելուց և ապագայում իր երկրի լավ քաղաքացի դաստիարակելուց, հուզվում էին իրենց հաջողված փորձից և իրենց աշխատանքի արդյունքներից և մտածում էին խաղերը ապագայում լրամշակելու ու կատարելագործելու մասին:

Ստացված արդյունքները

Վերոհիշյալն իրականացնելուց հետո կարող ենք ասել, որ նախագծային ուսուցման միջոցով ՀՊՄՀ ուսանողների կատարած աշխատանքը հաջողված է մի քանի առումներով, որոնք կբաժանենք երկու խմբի: Նախ խոսենք այն մասին, թե ինչ տվեց այդ ուսուցումը մեր ուսանողներին.

- Խաղերը պատրաստելիս նրանք ավելի խոր հետազոտություն կատարեցին Հայոց պատմությունից, Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունից և Հայ ազգագրությունից: Այս ամենի արդյունքում զարգացան նաև նրանց հետազոտական հմտությունները. աղբյուրներից նյութ հայթայթել, մեծահասակներից ու ուսուցիչներից հարցազրույց վերցնել և ամփոփել կատարվածի արդյունքները:

- Զարգացան ուսանողների որոշակի մանկավարժական հմտություններ. խաղի միջոցով երեխաներին բան սովորեցնել, նրանց ներշնչել սեփական ժողովրդի ու պատմության նկատմամբ հարգանքի զգացում:

- Խաղերը երեխաներին սովորեցնելիս և նրանց հետ խաղալիս ուսանողները որոշակի մանկավարժական հմտություններ ձեռք բերեցին, ավելի լավ հասկացան երեխաների հոգեբանությունը, սովորեցին շփվել նրանց հետ, ինչը որոշակի փորձ է, որ պետք կգա նրանց թե՛ մասնագիտական ոլորտում, թե՛ սեփական երեխաներին դաստիարակելիս:

- Սովորեցին աշխատել թիմում:

- Ձեռք բերեցին որոշակի վստահություն իրենց սեփական ուժերի նկատմամբ:

• Ձեռք բերեցին որոշակի փորձ՝ համատեղելու իրենց մասնագիտական գիտելիքները նոր ստացած գիտելիքների հետ:

• Ուզում ենք նաև ընդգծել հուզական պահը. հարցազրույցի ընթացքում, ուսանողները իրենց աշխատանքը ներկայացնելիս և հաջողված փորձի մասին պատմելիս հուզվեցին՝ խոսելով իրենց ձեռք բերած հմտությունների մասին:

• Ստեղծվեց մի քանի ինքնատիպ ու հետաքրքիր խաղ, որը ուսանողները կկիրառեն հետագայում՝ երեխաների հետ աշխատելիս:

Ինչ վերաբերում է խաղային մեթոդի կիրառման արդյունավետությանը դպրոցականների և ավելի ցածր տարիքային խմբի երեխաների հմտություններ զարգացնելուն, կցանկանայինք ընդգծել հետևյալը.

• Երեխաները ձեռք բերեցին որոշակի գիտելիք իրենց նախնիների հերոսական կյանքից, որոնք, մեր ուսանողների կարծիքով «երբեք չեն մոռանա»:

• Երեխաները ձեռք բերեցին թիմում աշխատելու հմտություններ:

• Երեխաներն ունեցան առողջ մրցակցության հաջողված փորձառություն, որը պետք կգա նրանց հետագայում՝ հասակակիցների հետ շփվելիս:

• Այս խաղերը նրանց մոտ զարգացրեցին կենտրոնանալու և արագ կողմնորոշվելու ունակություն:

Եզրակացություն

Մեր ժամանակներում և մեր հասարակության առջև ծագած խնդիրներին դիմակայելու համար ապագա քաղաքացին ու հասուն մարդը պետք է, բացի մասնագիտական կարողություններից, ցանկացած խնդրի նկատմամբ դրսևորի բազմակողմափ մոտեցում ցուցաբերելու ունակություն, ինչում նրան մեծապես օգնում են հասարակական գիտությունները, այդ թվում՝ նաև սեփական ժողովրդի պատմությունը և նրա անցած ուղու մասին կայուն գիտելիքները: Պատմության դասերը, մեր կարծիքով, հայրենասիրություն դաստիարակելու լավագույն միջոցն է, քանի որ մարդկության մեծ մասը սովորում է իր սեփական սխալների վրա: Նախագծային աշխատանքի արդյունավետությունը, ի թիվս այլ բաների, կախված է նաև միջառարկայական կապերի գործածման հմտությունից, որն ապահովում է տվյալ երևույթի հանդեպ բազմակողմանի մոտեցում:

Մյուս կողմից, կրթական գործընթացում խաղերի գործածումը նպաստում է սովորողների մի շարք հմտությունների զարգացմանը, որոնք իրենց հերթին նպաստում են հասարակության լիիրավ անդամ և լավ մասնագետ դառնալուն: Խաղային մեթոդը երեխաների մեջ զարգացնում է կենտրոնանալու ունակություն և ուսումնական գործընթացում ավելի ակտիվ ներգրավվելու կարողություն: Բացի դրանից, խաղերը նաև երեխաների համար ավելի դրական մթնոլորտ ստեղծելու միջոց են, ինչն իր հերթին նպաստում է ուսումնական նյութի ավելի լավ յուրացմանն ու սովորելու նկատմամբ ավելի դրական վերաբերմունքի ստեղծմանը: Բացի մասնագիտական գրականությունն ուսումնասիրելուց՝ մենք վերոհիշյալի մեջ համոզվեցինք սեփական փորձով:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան, Առաքելություն և արժեքներ, aspu.am, (02.02.2026)
2. Dilly Fung, Connected Curriculum For Higher Education, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1qnw8nf> last seen (02.03.2026)

3. Tsai Chih-Yung; Chang Ya-Han; Lo Chia-Lun. Learning under time pressure: Learners who think positively achieve superior learning outcomes from creative teaching methods using picture books //Thinking skills and creativity, v. 27, March 2018, p. 55–63.
4. Кунназарова, Г. И. Использование игровых методов в обучении английскому языку детей в дошкольных учреждениях //Мировая наука. — 2020. — №. 12 (45). — С. 199–202.
5. Петракова Л.И. Пути формирования патриотических ценностей у старших подростков в процессе преподавания истории родного края // Русин. 2013. №3 (33) С.174–179.
6. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т.1. / Г.К. Селевко – М.: Издательство НИИ школьных технологий, 2006. С. 319.
7. Суслов А. Ю., Салимгареев М. В., Хамматов Ш. С., Инновационные методы преподавания истории в современном вузе // Образование и наука. 2017. Т. 19. № 9. С. 70–85.
8. Н. В. Чернова, Н. Н. Макарова, Наглядные методы обучения и проектные методики на уроке истории, Перспективы Науки и Образования. 2018. 6 (36), с. 109
9. [https://www.facebook.com/groups/506209484108276/?ref=share_group_link&__cft__\[0\]=AZZQW8wXK915lqIEPqDKZq5QpGzmhLMsrfM3I8h2jirDF1fmF8t2m8SjhiMJ6YXcA8a9I8GQ-cqLnASTi74j_iW_ugAJkXrZYXabpvIEUxTdUjGdJJAMmowtUhgtsDSolI5DTN5-gORvaqjs7nHLZEsNMiGCOUySbGb_eBulRg2pPYv-n4P0k00xU_2_Yb_i_IJujTV6yUwTc-OR-lpTL-Fw6xoCcCvvKu4rTJpXWXgAg&__tn__=%2Cd-UC%2CP-y-R](https://www.facebook.com/groups/506209484108276/?ref=share_group_link&__cft__[0]=AZZQW8wXK915lqIEPqDKZq5QpGzmhLMsrfM3I8h2jirDF1fmF8t2m8SjhiMJ6YXcA8a9I8GQ-cqLnASTi74j_iW_ugAJkXrZYXabpvIEUxTdUjGdJJAMmowtUhgtsDSolI5DTN5-gORvaqjs7nHLZEsNMiGCOUySbGb_eBulRg2pPYv-n4P0k00xU_2_Yb_i_IJujTV6yUwTc-OR-lpTL-Fw6xoCcCvvKu4rTJpXWXgAg&__tn__=%2Cd-UC%2CP-y-R) (02.02.2026)

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՑԱՏԿԱՅԻՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՔՎԱՆՏԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄ

ՍՅՈՒԶԱՆՆԱ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
Սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոնի դասախոս
սոցիոլոգիական գիտությունների թեկնածու
yeghiazaryan.s.zh@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-362

Համառոտագիր

Ժամանակակից սոցիալական գիտություններում պետությունների անհավասար զարգացման դինամիկան շարունակում է մնալ առանցքային տեսական խնդիրներից մեկը: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ որոշ հասարակություններ և պետություններ կարողանում են համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում իրականացնել խորքային տնտեսական, ինստիտուցիոնալ և քաղաքական վերափոխումներ, մինչդեռ այլ սոցիալական համակարգեր երկար ժամանակ մնում են հարաբերական իներտության պայմաններում: Սոցիալական զարգացման դասական տեսությունները, որոնք հիմնված են գծային և աստիճանական փոփոխության տրամաբանության վրա, հաճախ դժվարանում են բացատրել նման արագ և որակական վերափոխումները, ինչը պահանջում է սոցիալական զարգացման նոր տեսական մոտեցումների ձևավորում:

Հոդվածում ներկայացվում է Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը (Quantum-Dynamic Development Model — QDDM)՝ որպես սոցիոլոգիական տեսական և մեթոդաբանական շրջանակ, որի նպատակն է բացատրել արագ պետական զարգացումը՝ սոցիալական համակարգերի ոչ գծային դինամիկայի տեսանկյունից: Մոդելի հիմնական դրույթն այն է, որ սոցիալական զարգացումը պետք է դիտարկել ոչ միայն որպես աստիճանական գործընթաց, այլ նաև որպես համակարգային վերափոխում, որի ընթացքում որոշակի կառուցվածքային պայմանների համընկնման դեպքում սոցիալական համակարգը կարող է անցնել շեմային փոփոխության փուլ և մտնել արագ ինստիտուցիոնալացման գործընթաց:

Մոդելի տեսական հիմքը ձևավորվում է ոչ գծային զարգացման տեսության (non-linear development theory) և բարդ համակարգերի տեսության (*complex systems theory*) համադրմամբ: Այս մոտեցումների համաձայն՝ սոցիալական համակարգերը դիտարկվում են որպես բաց և փոխազդեցություններով պայմանավորված համակարգեր, որոնցում փոփոխությունը հաճախ տեղի է ունենում շեմային անցումների միջոցով: Միաժամանակ մոդելը հենվում է ընդհատված հավասարակշռության մոտեցման (punctuated equilibrium) և կրիտիկական հանգույցների տեսության (critical junctures) վրա, որոնք ցույց են տալիս, որ երկարատև կայունությունից հետո համակարգերը կարող են կարճ ժամանակահատվածում մտնել արագ փոփոխությունների փուլ:

Մոդելի հայեցակարգային նորարարությունը կապված է նաև քվանտային սոցիալական գիտության (quantum social science) գաղափարների մեթոդաբանական կիրառման հետ: Այս շրջանակում սոցիալական գերդիրքայնությունը (social superposition) նկարագրում է այնպիսի վիճակ, երբ սոցիալական համակարգում միաժամանակ գոյակցում են զարգացման մի քանի մրցակցող սցենարներ: Սոցիալական ռեզոնանսը (social resonance) վերաբերում է դերակատարների գործողությունների և քաղաքական օրակարգերի համաժամանակացմանը, որը կարող է արագացնել սոցիալական փոփոխությունների դինամիկան, իսկ սոցիալական գրավիտացիան (social gravitation) նկարագրում է այն գործընթացը, որի ընթացքում ռեսուրսները և քաղաքական նախաձեռնությունները կենտրոնանում են որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ՝ ձևավորելով ազդեցության կենտրոններ և մոտեցնելով համակարգը շեմային ինստիտուցիոնալ ընտրության (threshold institutional choice) փուլին:

Քվանտային-դինամիկ զարգացումը ներկայացվում է որպես սոցիոլոգիական նոր տեսական մոտեցում, որը նպատակ ունի ընդլայնել զարգացման սոցիոլոգիայի տեսական հնարավորությունները և առաջարկել սոցիալական արագ փոփոխությունների վերլուծության նոր մեթոդաբանական շրջանակ:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ «քվանտային-դինամիկ» զարգացում, «քվանտային» սոցիոլոգիա, սուպերպոզիցիա, ռեզոնանս, սոցիալական գրավիտացիա, ոչ գծային սոցիալական զարգացում, ցատկային զարգացում:

QUANTUM APPROACH TO LEAP-BASED STATE DEVELOPMENT

SYUZANNA YEGHIAZARYAN

Armenian State Pedagogical University named after Khachatur Abovyan

Department of Sociology and Social Work, Lecturer

PhD in Sociology

yeghiazaryan.s.zh@gmail.com

Abstract

In contemporary social sciences, the dynamics of uneven state development remain one of the key theoretical challenges. Global experience demonstrates that some societies and states are capable of implementing profound economic, institutional, and political transformations within a relatively short period of time, whereas other social systems remain in a state of relative inertia for extended periods. Classical theories of social development, largely based on the logic of linear, gradual change, often struggle to explain such rapid, qualitative transformations, thereby necessitating the development of new theoretical approaches to the study of social development.

This article introduces the Quantum-Dynamic Development Model (QDDM) as a sociological theoretical and methodological framework aimed at explaining rapid state development from the perspective of the non-linear dynamics of social systems. The central premise of the model is that social development should be interpreted not only as a gradual process but also as a systemic transformation in which, under certain structural conditions, a social system may pass through a threshold and enter a period of accelerated institutionalisation.

The theoretical foundation of the model is based on the combination of non-linear development theory and complex systems theory. Within these approaches, social systems are viewed as open and interdependent structures in which transformations often occur through threshold transitions. The model also draws on the concepts of punctuated equilibrium and critical junctures, which suggest that after long periods of stability, systems may enter phases of rapid transformation within relatively short time frames.

The conceptual novelty of the model is also related to the methodological application of ideas from quantum social science. In this framework, social superposition describes a situation in which several competing development scenarios coexist within a social system. Social resonance refers to the synchronisation of actors' actions and political agendas that may accelerate the dynamics of social change. In contrast, social gravitation describes the process through which resources and political initiatives concentrate around a particular development trajectory, forming centres of attraction and bringing the system closer to a stage of threshold institutional choice.

Thus, quantum-dynamic development is presented as a new sociological theoretical approach that aims to expand the analytical capacity of the sociology of development and to propose a new methodological framework for the analysis of rapid social transformations.

Keywords and phrases: quantum–dynamic development, quantum sociology, superposition, resonance, social gravitation, non–linear social development, leap development.

КВАНТОВЫЙ ПОДХОД К ПРОРЫВНОМУ РАЗВИТИЮ ГОСУДАРСТВА

СЮЗАННА ЕГИАЗАРЯН

Преподаватель кафедры социологии и социальной работы
Армянского государственного Педагогического университета,
кандидат социологических наук
yeghiazaryan.s.zh@gmail.com

Аннотация

В современных социальных науках динамика неравномерного развития государств продолжает оставаться одной из ключевых теоретических проблем. Мировой опыт показывает, что некоторые общества и государства способны за сравнительно короткий период осуществлять глубокие экономические, институциональные и политические преобразования, тогда как другие социальные системы длительное время остаются в состоянии относительной инертности. Классические теории социального развития, основанные преимущественно на логике линейных и постепенных изменений, нередко затрудняются объяснить подобные быстрые и качественные трансформации, что требует формирования новых теоретических подходов к анализу социального развития.

В статье представлена Квантово-динамическая модель развития (Quantum-Dynamic Development Model — QDDM) как социологическая теоретическая и методологическая рамка, направленная на объяснение быстрого государственного развития с точки зрения нелинейной динамики социальных систем. Основное положение модели заключается в том, что социальное развитие следует рассматривать не только как постепенный процесс, но и как системную трансформацию, в ходе которой при совпадении определённых структурных условий социальная система может перейти в фазу пороговых изменений и войти в процесс ускоренной институционализации.

Теоретическая основа модели формируется на основе сочетания теории нелинейного развития (non-linear development theory) и теории сложных систем (complex systems theory). В рамках этих подходов социальные системы рассматриваются как открытые и взаимозависимые структуры, в которых изменения нередко происходят через пороговые переходы. Одновременно модель опирается на концепции прерывистого равновесия (punctuated equilibrium) и критических узлов (critical junctures), показывающие, что после длительных периодов устойчивости системы могут в относительно короткий срок вступать в фазу быстрых трансформаций.

Концептуальная новизна модели также связана с методологическим использованием идей квантовых социальных наук (quantum social science). В данном контексте социальная суперпозиция (social superposition) описывает состояние, при котором в социальной системе одновременно сосуществуют несколько конкурирующих сценариев развития. Социальный резонанс (social resonance) отражает синхронизацию действий социальных акторов и политических повесток, что может ускорять динамику социальных изменений, тогда как социальная гравитация (social gravitation) описывает процесс

концентрации ресурсов и политических инициатив вокруг определённого направления развития, формируя центры притяжения и приближая систему к стадии порогового институционального выбора (threshold institutional choice).

Таким образом, квантово-динамическое развитие рассматривается как новый социологический теоретический подход, направленный на расширение теоретических возможностей социологии развития и формирование нового методологического инструментария анализа быстрых социальных трансформаций.

Ключевые слова и фразы: квантово-динамическое развитие, квантовая социология, суперпозиция, резонанс, социальная гравитация, нелинейное социальное развитие, скачкообразное развитие.

Ներածություն

Պետությունների անհավասար զարգացման դինամիկան ժամանակակից սոցիալական գիտությունների առանցքային խնդիրներից է: Դասական զարգացման տեսությունները հիմնականում կառուցված են գծային, փուլային և կուտակային փոփոխության տրամաբանության վրա, որի շրջանակում զարգացումը մեկնաբանվում է որպես երկարատև և համեմատաբար շարունակական վերափոխում: Այս մոտեցումներում սոցիալական կառուցվածքներն ու ինստիտուտները փոփոխվում են դանդաղ [10], իսկ զարգացումը դիտվում է որպես աստիճանական առաջընթացի արդյունք [9]: Սակայն համաշխարհային զարգացումների համեմատական դիտարկումը ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր սոցիալական համակարգերն են ենթարկվում նման տրամաբանության: Որոշ պետություններ, երկար ժամանակ պահպանելով հարաբերական իներտություն, որոշակի փուլերում անցնում են արագ և որակական վերափոխումների, որոնք վերաձևավորում են տնտեսական, քաղաքական և ինստիտուցիոնալ կարգը: Եթե սոցիալական փոփոխությունը մեկնաբանվում է միայն որպես աստիճանական կուտակման գործընթաց, դժվար է բացատրել այն դեպքերը, երբ սոցիալական համակարգը համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում անցնում է զարգացման նոր՝ որակապես տարբեր կառուցվածքային վիճակի:

Ինստիտուցիոնալ մոտեցումները, հատկապես ուղուց կախվածության տեսության (path dependence) շրջանակում, կարևոր ներդրում են ունեցել զարգացման անհավասարության բացատրության մեջ: Այս մոտեցման համաձայն՝ սոցիալական և տնտեսական համակարգերի զարգացումը մեծապես պայմանավորված է նախկինում ընդունված ինստիտուցիոնալ ընտրություններով, որոնք ժամանակի ընթացքում սահմանափակում կամ ուղղորդում են հետագա զարգացման հնարավորությունները [1, 6]: Սակայն այս մոտեցումը միշտ էլ, որ բավարար է՝ բացատրելու այն իրավիճակները, երբ սոցիալական համակարգը կարողանում է հաղթահարել ինստիտուցիոնալ իներցիան և անցնել արագ կառուցվածքային վերափոխումների փուլ: Նման դեպքերում սոցիոլոգիական վերլուծությունը պետք է կենտրոնանա այն հարցի վրա, թե ինչպիսի կառուցվածքային, իմաստային և հարաբերական պայմանների համընկնման դեպքում սոցիալական համակարգում կարող է առաջանալ շեմային արագացում, որի արդյունքում հնարավոր է դառնում զարգացման նոր ինստիտուցիոնալ ուղու ձևավորումը:

Այս հոդվածի նպատակը նշված տեսական բացը լրացնելն է՝

առաջարկելով քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը՝ որպես սոցիոլոգիական բացատրական շրջանակ: Քվանտային եզրը այստեղ օգտագործվում է ոչ թե որպես ֆիզիկական օրենքների փոխադրում սոցիալական գիտություններ, այլ որպես մեթոդաբանական լեզու, որը հնարավորություն է տալիս նկարագրելու սոցիալական համակարգերի բազմակի հնարավորությունների, անորոշության և շեմային որոշումների տրամաբանությունը:

Հոդվածի հիմնական հարցն է՝ ի՞նչ սոցիոլոգիական պայմանների համընկնման դեպքում կարող է ապահովվել պետության արագ զարգացումը և ի՞նչ կառուցվածքային տրամաբանությամբ է ընթանում այդ գործընթացը:

Հիմնական վարկածը հետևյալն է՝ արագ զարգացումը հնարավոր է այն դեպքում, երբ զարգացման տարբեր հնարավորությունների դաշտում գտնվող սոցիալական համակարգը կարողանում է կուտակված ձնշումները վերափոխել ռեզոնանսային համընկնման, կենտրոնացնել ռեսուրսներն ու լեգիտիմությունը՝ բազմաթիվ ուղիներից ընտրելով որոշակի ուղղություն և այդ ուղղությունն ամրագրել զարգացման ինստիտուցիոնալ ընտրությամբ:

Այս իմաստով՝ հոդվածում ներկայացվում է երեք հիմնական խնդրի լուծում:

Առաջինը՝ ձևակերպել արագ պետական զարգացման սոցիոլոգիական բացատրության նոր տեսական լեզու:

Երկրորդը՝ համադրել ոչ գծային զարգացման, բարդ համակարգերի, ընդհատված հավասարակշռության, կրիտիկական հանգույցների, սոցիալական ռեզոնանսի և քվանտային սոցիալական գիտության որոշ գաղափարներ մեկ միասնական վերլուծական կառուցվածքի մեջ:

Երրորդը՝ առաջարկել մոդելի նախնական օպերացիոնալացման այնպիսի ուղիներ, որոնք կարող են հիմք ծառայել հետագա համեմատական ուսումնասիրությունների և կիրառական սոցիոլոգիական վերլուծության համար:

Տեսական հիմքեր

2.1. Ոչ գծային զարգացում և շեմային փոփոխություններ սոցիալական համակարգերում

Ոչ գծային զարգացման գաղափարը ձևավորվել է որպես հակադրություն այն պատկերացմանը, ըստ որի՝ սոցիալական համակարգերը զարգանում են բացառապես աստիճանական կուտակումների միջոցով: Ժամանակակից սոցիալական տեսություններում ավելի ու ավելի հստակ է դառնում, որ հասարակությունները կարող են երկար ժամանակ պահպանել հարաբերական կայունություն, սակայն որոշակի պայմաններում անցնել կտրուկ վերափոխումների փուլերի: Այս իմաստով՝ սոցիալական զարգացումը պետք է հասկանալ ոչ միայն որպես շարունակական գործընթաց, այլև որպես շեմային անցումների շարք [2, 3]:

Այս մոտեցումը հատկապես արտահայտված է ընդհատված հավասարակշռության տեսության մեջ (Punctuated Equilibrium Theory), որի համաձայն՝ քաղաքական և ինստիտուցիոնալ համակարգերը բնութագրվում են երկարատև կայունության փուլերով և դրանց հաջորդող կարճատև, բայց ինտենսիվ փոփոխություններով [8]: Նման տրամաբանություն է ներկայացնում նաև կրիտիկական հանգույցների մոտեցումը (Critical Junctures Approach),

որի համաձայն՝ պատմության որոշ կարճատև, բայց վճռորոշ պահեր կարող են երկարաժամկետ ձևով ուղղորդել հետագա զարգացման ընթացքը և սահմանափակել այլընտրանքային հնարավորությունները [4, 5]: Այսպիսով՝ արագ զարգացումը կարող է դիտարկվել ոչ թե որպես անոմալիա, այլ որպես այնպիսի պահ, երբ համակարգում կուտակված լարվածությունները հատում են կրիտիկական շեմը և հանգեցնում կառուցվածքային վերակազմավորման:

Բարդ համակարգերի տեսությունը (Complex Systems Theory) լրացնում է այս ըմբռնումը՝ սոցիալական համակարգերը դիտարկելով որպես բաց, փոխկապակցված և ինքնակազմակերպվող ամբողջություններ: Այդ համակարգերում փոքր փոփոխությունները որոշակի պայմաններում կարող են առաջացնել լայնածավալ փոփոխություններ, իսկ զարգացումը հաճախ պայմանավորված է հետադարձ կապերով, ոչ կանխատեսելի փոխազդեցություններով և նոր առաջացող (**emergent**) հատկություններով [2, 3]: Հենց այդ պատճառով սոցիալական փոփոխությունների ուսումնասիրությունը չի կարող սահմանափակվել միայն գծային պատճառականությամբ:

ԲԴՁՄ-ի տեսական տրամաբանության մեջ ոչ գծայնությունը հանդես է գալիս որպես հիմնարար մեկնաբանական կետ: Եթե պետության զարգացումը դիտարկվում է որպես բարդ սոցիալական համակարգի դինամիկ անցում, ապա արագացումը պետք է մեկնաբանել ոչ թե որպես պարզապես տեմպի աճ, այլ որպես կառուցվածքային որակական վերափոխում: Այս մոտեցումը հատկապես նշանակալի է փոքր պետությունների և անցումային հասարակությունների ուսումնասիրության համար, քանի որ հենց այստեղ առավել տեսանելի է դառնում, որ զարգացումը միշտ չէ, որ ընթանում է համաչափ, կանխատեսելի և աստիճանական կերպով:

Քվանտային սոցիոլոգիա և սոցիալական սուպերպոզիցիա

Քվանտային սոցիոլոգիական մոտեցման մեջ «քվանտային» եզրը չի նշանակում ֆիզիկական օրենքների ուղղակի տեղափոխում սոցիալական իրականություն: Այն այստեղ օգտագործվում է որպես մեթոդաբանական լեզու՝ սոցիալական անորոշությունը, բազմակի հնարավորությունները և որոշումների շեմային բնույթը նկարագրելու համար [7, 14]: Այս մոտեցման արժեքը ոչ թե ֆիզիկայի և սոցիոլոգիայի պարզ համեմատության մեջ է, այլ այն հանգամանքում, որ այն առաջարկում է նոր լեզու սոցիալական իրականության այն վիճակների համար, որտեղ միաժամանակ գոյակցում են տարբեր հնարավորություններ, բայց դեռևս ոչ մեկը վերջնականապես չի ամրագրվել:

Այս շրջանակում սոցիալական գերդիրքայնությունը նշանակում է այնպիսի կառուցվածքային վիճակ, երբ սոցիալական համակարգում միաժամանակ առկա են զարգացման մի քանի մրցակցող ուղղություններ [14]: Այդպիսի իրավիճակները հատկապես բնորոշ են անցումային փուլերին, երբ տարբեր քաղաքական նախագծեր, ինստիտուցիոնալ ռազմավարություններ և զարգացման պատկերացումներ գոյակցում են՝ առանց վերջնական գերակայության: Այս պայմաններում հասարակությունը գտնվում է ոչ թե միանշանակ կանխորոշված զարգացման ուղու վրա, այլ տարբեր զարգացման հնարավորությունների դաշտում:

ԲԴՁՄ-ի համար այս հասկացությունը հիմնարար նշանակություն ունի, քանի որ այն հնարավորություն է տալիս արագ զարգացումը

հասկանալու որպես սոցիալական համակարգում առկա տարբեր զարգացման հնարավորությունների դաշտի աստիճանական փակման գործընթաց: Որոշիչ պահը գալիս է այն ժամանակ, երբ ինստիտուցիոնալ ընտրությունը կամ քաղաքական որոշումը այդ հնարավորություններից մեկը ամրագրում է և վերածում գերակայող զարգացման ուղղության: Այս իմաստով՝ ընտրությունը չի կատարվում դատարկ միջավայրում, այլ տեղի է ունենում ձնշումների, ռեզոնանսների, ուժային հարաբերությունների և մրցակցող օրակարգերի փոխազդեցության պայմաններում:

Ա. Վենդտի և քվանտային սոցիալական գիտության այլ ներկայացուցիչների աշխատանքները կարևոր են հատկապես այն առումով, որ սոցիալական իրականության մեջ ընդունվում է անորոշության և ոչ լիովին կանխորոշված լինելու սկզբունքը [14, 15, 16]: ՔԴԶՄ-ը այս գաղափարները չի կրկնում ուղղակիորեն, այլ սոցիոլոգիական վերլուծության շրջանակում վերաիմաստավորում է դրանք՝ կապելով զարգացման, ինստիտուցիոնալ ընտրության և պետական վերափոխման գործընթացների հետ:

Սոցիալական ռեզոնանս, սոցիալական գրավիտացիա և զարգացման մեխանիզմները

Եթե սուպերպոզիցիան նկարագրում է բազում հնարավորությունները, ապա սոցիալական ռեզոնանսը բացատրում է, թե ինչու և ինչպես են այդ բազմությունից որոշ ուղղություններ սկսում ուժեղանալ: Ռեզոնանսը կարելի է հասկանալ որպես դերակատարների, արժեքների, օրակարգերի և ինստիտուցիոնալ արձագանքների համաժամանակացված փոխազդեցություն, որի հետևանքով սոցիալական փոփոխությունը ստանում է նոր ուղղվածություն և արագացում [11, 12]:

Հ. Ռոզայի աշխատություններում *ռեզոնանսը* ներկայացվում է որպես աշխարհի հետ այնպիսի փոխհարաբերություն, որի ընթացքում առաջանում են արձագանք, փոխազդեցություն և իմաստային շարժում, այլ ոչ թե միայն տեխնիկական վերահսկողություն [11]: ՔԴԶՄ-ը այս գաղափարը տեղափոխում է պետական զարգացման մակարդակ՝ ցույց տալու համար, որ արագ զարգացումը հնարավոր չէ ապահովել միայն կառավարման տեխնիկական կարողություններով: Այն պահանջում է, որ հասարակության տարբեր մակարդակներում՝ քաղաքական, ինստիտուցիոնալ, արժեքային և հանրային, առաջանա համահունչ արձագանք:

Սոցիալական գրավիտացիան այս տրամաբանության շարունակությունն է: Այն նկարագրում է այն գործընթացը, որի ընթացքում ռեսուրսները, լեգիտիմությունը, ուշադրությունը և քաղաքական նախաձեռնությունները կենտրոնանում են որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ: Այս կենտրոնացումը աստիճանաբար ձևավորում է ազդեցության հանգույցներ և ուժեղացնում տվյալ ուղղության գերակայության հնարավորությունը: Այս իմաստով՝ սոցիալական գրավիտացիան կարելի է դիտարկել որպես սոցիալական ռեզոնանսի կառուցվածքային հետևանք և արագացման մեխանիզմ:

Այս երկու հասկացությունների համադրությունը հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչպես կարող է առաջանալ ցատկային զարգացումը: Այն չի սկսվում այն պահին, երբ կառավարությունը հայտարարում է բարեփոխում, և չի ավարտվում դրանց արագ տեխնիկական իրականացմամբ: Այն հնարավոր է դառնում այն ժամանակ, երբ մի կողմից համակարգում

առկա են**տարբեր զարգացման հնարավորություններ**, իսկ մյուս կողմից այդ հնարավորություններից մեկը ստանում է ռեզոնանսային համաժամանակացում և գրավիտացիոն կենտրոնացում: Հենց այդ պահին է ձևավորվում շեմային անցման կառուցվածքային հնարավորությունը:

Այս բաժնի տեսական կարևորությունը նաև այն է, որ այն արագ զարգացման խնդիրը տեղափոխում է սոցիալական հարաբերությունների վերլուծության դաշտ: Այստեղ արագացումը այլևս չի դիտարկվում միայն որպես տնտեսական աճի տեմպ կամ վարչական արդյունավետություն, այլ որպես իմաստային, ինստիտուցիոնալ և լեգիտիմացիոն ռեժիմների համադրման արդյունք: Այս իմաստով ՔԴԶՄ-ը փորձում է զարգացման սոցիոլոգիայի մեջ ներմուծել ավելի խորքային բացատրություն, որտեղ արագությունը դիտարկվում է որպես սոցիալական պայմանների արդյունք, այլ ոչ թե ինքնուրույն չափանիշ:

Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը

Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը ներկայացվում է որպես սոցիոլոգիական վերլուծական շրջանակ, որի նպատակն է՝ բացատրել արագ պետական զարգացման ոչ գծային և շեմային դինամիկան: Մոդելը հիմնված է այն ենթադրության վրա, որ սոցիալական համակարգերում արագ զարգացումը պատահական արագացում կամ միայն քաղաքական և տնտեսական գործոնների արդյունք չէ, այլ ձևավորվում է կառուցվածքային մեխանիզմների որոշակի համադրության արդյունքում:

ՔԴԶՄ-ի կառուցվածքային շղթան ներառում է ինը փոխկապակցված բաղադրիչ՝ սոցիալական գերդիրքայնություն, համակարգային ճնշումների կուտակում, սոցիալական ռեզոնանս, սոցիալական գրավիտացիայի կենտրոնների ձևավորում, շեմային ինստիտուցիոնալ ընտրություն, արագ ինստիտուցիոնալացում, լեգիտիմության վերարտադրություն, կայունացման ստուգում և նոր հավասարակշռության ձևավորում: Այս շղթան առաջարկվում է ոչ թե որպես մեխանիկական փուլայնություն, այլ որպես վերլուծական կառուցվածք, որի միջոցով հնարավոր է հասկանալ, թե ինչպես են**տարբեր զարգացման հնարավորությունները** որոշակի պայմաններում վերածվում կոնկրետ ինստիտուցիոնալ զարգացման ուղու:

Գերդիրքայնության փուլում համակարգը պարունակում է մի քանի մրցակցող զարգացման սցենարներ: Ճնշումների կուտակման փուլում սոցիալական, տնտեսական, ինստիտուցիոնալ կամ տեխնոլոգիական լարվածությունները մեծացնում են կառուցվածքային վերափոխման անհրաժեշտությունը: Ռեզոնանսի փուլում դերակատարների օրակարգերը, արժեքային լեզուները և քաղաքական ազդակները մոտնում են համահունչ փոխազդեցության մեջ: Գրավիտացիայի փուլում ռեսուրսներն ու լեգիտիմությունը կենտրոնանում են որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ՝ ձևավորելով ազդեցության այնպիսի հանգույցներ, որոնք ուժեղացնում են տվյալ ուղղության իրականացման հավանականությունը: Դրանից հետո շեմային ինստիտուցիոնալ ընտրությունը ամրագրում է գերակայող զարգացման ուղին, որից հետո հնարավոր է դառնում արագ ինստիտուցիոնալացման փուլը: Վերջին փուլերում նոր ռեժիմը վերարտադրվում է լեգիտիմության միջոցով, անցնում կայունացման ստուգման փուլ և ձևավորում հարաբերականորեն նոր հավասարակշռություն:

Մոդելի կենտրոնական պնդումն այն է, որ ցատկային զարգացումը

հնարավոր է այն ժամանակ, երբ սոցիալական համակարգը ոչ միայն գտնվում է կուտակված ճնշումների ազդեցության տակ, այլ նաև կարողանում է այդ ճնշումները վերածել համաժամանակացված ռեզոնանսային դինամիկայի, կենտրոնացնել ռեսուրսներն ու լեգիտիմությունը որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ և այդ ուղղությունը ամրագրել շենային ինստիտուցիոնալ ընտրության միջոցով: Այս իմաստով՝ արագ զարգացումը ներկայացվում է որպես կառուցվածքային անցում, այլ ոչ թե կառավարման արագացում:

ՔԴԶՄ-ի տեսական նշանակությունը նրա՝ տարբեր տեսական ավանդույթներ միավորելն է՝ պահպանելով սոցիոլոգիական կենտրոնական հարցադրումը: Մոդելը չի հավակնում լինել զարգացման բոլոր դեպքերի համընդհանուր բացատրություն, այլ ներկայացվում է որպես վերլուծական շրջանակ, որը իր տրամաբանությամբ մոտ է սոցիոլոգիայում հայտնի միջին մակարդակի տեսությունների մոտեցմանը [9]: Այն կիրառվում է այնպիսի սոցիալական իրավիճակների վերլուծության համար, որտեղ առկա են արագ, շենային և կառուցվածքային վերափոխումներ: Սա կարևոր է, քանի որ զարգացումը հաճախ բացատրվում է կամ չափազանց լայն քաղաքակրթական տեսություններով, կամ չափազանց նեղ քաղաքական գործիքակազմով: ՔԴԶՄ-ը փորձում է զբաղեցնել այդ երկուսի միջև գտնվող, սակայն տեսականորեն հիմնավորված դիրք:

Մոդելի կիրառական արժեքը սոցիոլոգիական լեզու առաջարկելն է, որի միջոցով հնարավոր է հասկանալ ոչ միայն այն, թե ինչու է համակարգը փոխվել, այլև այն, թե ինչ պայմանների դեպքում տվյալ երկրում կարող է ձևավորվել արագ զարգացման իրական հնարավորություն: Այսպիսով՝ ՔԴԶՄ-ը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես հետադարձ բացատրության գործիք, այլև որպես նախաշենային վերլուծության շրջանակ:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

ՔԴԶՄ-ի մեթոդաբանական հիմքը ձևավորվում է այն նախադրույթի վրա, որ արագ պետական զարգացումը չի կարող ուսումնասիրվել մեկ մեթոդի միջոցով: Ոչ գծային և շենային սոցիալական գործընթացների վերլուծությունը պահանջում է բազմաշերտ և ինտեգրված հետազոտական մոտեցում, որը հնարավորություն է տալիս միաժամանակ դիտարկելու կառուցվածքային փոփոխությունները և ինստիտուցիոնալ որոշումների ժամանակային համընկնումները:

Այդ պատճառով սույն հետազոտությունը կառուցված է համակցված որակական մեթոդաբանության վրա՝ բազմամեթոդ և ինտեգրված վերլուծական մոտեցման կիրառմամբ: Հետազոտության շրջանակում համադրվել են ինստիտուցիոնալ փաստաթղթերի վերլուծությունը, դիսկուրս վերլուծությունը, գործընթացի հետազոտման մեթոդը (process tracing) [4] և սոցիալական հարաբերությունների կառուցվածքային վերլուծությունը: Նման մեթոդաբանական կառուցվածքը հնարավորություն է տալիս ապահովելու վերլուծության համապարփակություն և բարձրացնել արդյունքների մեկնաբանական հավաստիությունը:

Մեթոդների այս համադրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ արագ զարգացումը չի կարող դիտարկվել միայն որպես իրադարձությունների հաջորդականություն կամ միայն որպես քաղաքական հայտարարությունների արդյունք: Այն պահանջում է կառուցվածքային, իմաստային և հարաբերական

մակարդակների համակցված ուսումնասիրություն:

Հետազոտական նյութը ներառում է բաց աղբյուրներում հասանելի պետական ռազմավարական փաստաթղթեր, զարգացման ծրագրեր, քաղաքական ելույթներ, միջազգային կազմակերպությունների հաշվետվություններ և հանրային դիսկուրսի նյութեր: Տվյալների ընտրությունն իրականացվել է նպատակային սկզբունքով՝ այնպիսի աղբյուրների ընդգրկմամբ, որոնք հնարավորություն են տալիս վերանայելու արագ զարգացման ենթադրվող մեխանիզմները և դիտարկելու դրանք միաժամանակ ինստիտուցիոնալ, արժեքային և փոխազդեցության մակարդակներում:

Ինստիտուցիոնալ փաստաթղթերի վերլուծությունը ներառում է պետական ռազմավարական փաստաթղթերի, քաղաքական որոշումների և կառավարման կառուցվածքների ժամանակագրական ուսումնասիրություն: Դրա նպատակը պարզելն է, թե որ փուլերում են որոշումները դադարում ունենալ մասնատված կամ աստիճանական բնույթ և ձեռք են բերում շեմային բնույթ: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս տարբերելու սովորական վարչական կամ քաղաքական բարեփոխումները այնպիսի որոշումներից, որոնք գործում են որպես համակարգային անցման առանցքային հանգույցներ: Դիսկուրս վերլուծությունը կենտրոնանում է հանրային խոսքի, քաղաքական հռետորաբանության և մեդիա օրակարգերի վրա՝ սոցիալական ռեզոնանսի ձևավորման գործընթացը հասկանալու նպատակով: Եթե արագացումը իսկապես ենթադրում է համաժամանակացում, ապա այն պետք է գտնել ոչ միայն քաղաքական փաստաթղթերում, այլև այն իմաստային ձևակերպումներում, որոնց միջոցով համակարգը սկսում է ներկայացնել իրեն, իր ապագան և իր վերափոխման տրամաբանությունը: Այդ պատճառով դիսկուրսը դիտարկվում է ոչ թե որպես երկրորդային արտացոլում, այլ որպես կառուցվածքային գործոն:

Հետազոտության մեջ կիրառվում է նաև գործընթացի հետազոտման մեթոդը (process tracing) **[4]**, որը թույլ է տալիս բացահայտել այն պատճառահետևանքային շղթաները, որոնց միջոցով սոցիալական ճնշումները, դերակատարների փոխազդեցությունները և ինստիտուցիոնալ որոշումները ձևավորում են շեմային փոփոխություններ: Այս մեթոդը հատկապես կարևոր է, քանի որ հոդվածի նպատակը ոչ միայն փոփոխության արձանագրումն է, այլև դրա ներքին հաջորդականության և մեխանիզմների բացատրությունը:

Կառուցվածքային վերլուծության կիրառումը բխում է այն դիտարկումից, որ արագ զարգացումը չի կարող բացատրվել մեկ փոփոխականով կամ մեկ առանձին գործոնով: Այն ձևավորվում է պայմանների համադրությամբ, և հենց այդ պատճառով վերլուծությունն ուղղվում է ոչ թե մեկ պատճառի որոնմանը, այլ այն սոցիալական համակցությունների բացահայտմանը, որոնց դեպքում հնարավոր է շեմային արագացում **[2, 3]**, քանի որ, կառուցվածքային մոտեցման համաձայն, սոցիալական արդյունքները ձևավորվում են փոխկապակցված պայմանների համադրությունների արդյունքում:

Քանի որ հոդվածի խնդիրը նոր տեսական ուղղության կառուցումն է, այստեղ ներկայացվող հետազոտությունը կատարված է որպես երկրորդային աղբյուրների վրա հիմնված, համեմատական և համակարգային ուսումնասիրություն:

Մոդելի կիրառական զարգացման նպատակով առաջարկվում են նաև երեք վերլուծական ցուցիչներ՝ փուլային համապատասխանության

ցուցիչ (PAS), ռեզոնանսային համաժամանակացման ինդեքս (RSI) և գրավիտացիոն կենտրոնացման ինդեքս (GCI): Այս ցուցիչները ներկայացվում են որպես փորձնական օպերացիոնալացման գործիքներ, այլ ոչ թե որպես վերջնականապես վավերացված սանդղակներ: Դրանց նպատակը մոդելի մեխանիզմները հետազոտական մակարդակում համադրելի դարձնելն է և հետագա ուսումնասիրությունների համար օպերացիոնալ հիմք ստեղծելը: PAS-ը վերաբերում է փուլային շղթայի ամբողջականության դիտարկմանը, RSI-ը՝ արժեքային լեզվի, օրակարգի և ինստիտուցիոնալ արձագանքի համաժամանակացման աստիճանին, իսկ GCI-ը՝ ռեսուրսների և լեզվափոխության կենտրոնացման ուժգնությանը: Հոդվածում այս ցուցիչները ներկայացվում են որպես վերլուծական առաջարկներ, որոնց նպատակն է մոդելի հիմնական մեխանիզմները դարձնել հետազոտական մակարդակում ճանաչելի և հետագա ուսումնասիրությունների համար ստեղծել օպերացիոնալ հիմք:

Արդյունքներ և քննարկում

Կատարված համակցված որակական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արագ պետական զարգացումը առավել համոզիչ կերպով բացատրվում է այն դեպքերում, երբ սոցիալական համակարգում տեղի են ունենում ոչ թե առանձին բարեփոխումներ, այլ փոխկապակցված գործընթացների համադրում: Վերլուծությունը թույլ է տալիս առանձնացնել երեք հիմնական օրինաչափություն, որոնք բացատրում են արագ զարգացման սոցիալական մեխանիզմները:

Առաջին օրինաչափությունը վերաբերում է արագացման նախաշեմային փուլին: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նման իրավիճակներում սոցիալական համակարգը սովորաբար գտնվում է զարգացման տարբեր հնարավորությունների վիճակում, որտեղ մի քանի տարբեր զարգացման ուղղություններ մրցակցում են միմյանց հետ: Այս վիճակը համապատասխանում է սոցիալական գերդիրքայնության հասկացությանը և ցույց է տալիս, որ արագ զարգացումը գրեթե երբեք չի սկսվում լիովին հստակեցված ռազմավարական ուղուց: Ընդհակառակը, համակարգը նախ անցնում է բազմակի հնարավորությունների փուլով, որտեղ տարբեր զարգացման նախագծեր մրցակցում են գերակայության համար:

Երկրորդ օրինաչափությունը վերաբերում է սոցիալական ռեզոնանսի ձևավորմանը: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ զարգացման տարբեր հնարավորությունների պայմաններում արագ զարգացումը հնարավոր է դառնում միայն այն դեպքում, երբ ձևավորվում է ռեզոնանսային համընկնում քաղաքական օրակարգի, հասարակական սպասումների և ինստիտուցիոնալ արձագանքի միջև: Եթե հասարակության տարբեր մակարդակներում փոփոխության լեզուն, քաղաքական ազդակները և ինստիտուցիոնալ որոշումները չեն համընկնում, զարգացումը մնում է մասնատված և չի հասնում շեմային արագացման: Այս իմաստով՝ սոցիալական ռեզոնանսը հանդես է գալիս որպես արագ զարգացման անհրաժեշտ, սակայն ինքնին ոչ բավարար պայման **[11]**:

Երրորդ օրինաչափությունը վերաբերում է սոցիալական գրավիտացիայի ձևավորմանը: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ռեզոնանսային համընկնումը կառուցվածքային արդյունք է տալիս միայն այն դեպքում, երբ ռեսուրսներն ու լեզվափոխությունը սկսում են կենտրոնանալ որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ: Այս գործընթացը կարելի է նկարագրել

սոցիալական գրավիտացիայի հասկացության միջոցով: Եթե սոցիալական ռեզոնանսը նշանակում է գաղափարների, սպասումների և գործողությունների համընկնում, ապա սոցիալական գրավիտացիան արտահայտում է այդ համընկնման նյութական, ինստիտուցիոնալ և քաղաքական կուտակումը: Առանց նման կենտրոնացման՝ նույնիսկ բարձր ռեզոնանս ունեցող օրակարգերը կարող են մնալ անկայուն և չինստիտուցիոնալացված:

Այս երեք մեխանիզմների համադրությունն է ձևավորում արագ զարգացման կառուցվածքային հնարավորությունը: Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ արագ զարգացումը պետք է դիտարկել ոչ թե որպես առանձին քաղաքական նախաձեռնությունների արդյունք, այլ որպես սոցիալական համակարգի ներքին կապերի վերակազմավորման գործընթաց: Այս իմաստով՝ Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելն առաջարկում է զարգացման դիտարկման այլընտրանքային մոտեցում՝ կուտակային և աստիճանական փոփոխությունների պատկերացումից անցում դեպի շեմային սոցիալական փոփոխությունների վերլուծություն:

Մոդելի կարևոր տեսական արդյունքներից մեկը սոցիալական գերդիրքայնության օպերացիոնալացումն է: Այստեղ գերդիրքայնությունը ներկայացվում է ոչ թե որպես փոխաբերական պատկերացում, այլ որպես վերլուծական վիճակ, որը կարող է նույնականացվել օրակարգային բազմազանության, ինստիտուցիոնալ երկիմաստության, լեգիտիմության մրցակցության և զարգացման սցենարների համաժամանակյա գոյակցության միջոցով [14]: Սա կարևոր է, որովհետև թույլ է տալիս արագ զարգացման նախաշեմային փուլը դիտարկել ոչ միայն հետադարձ մեկնաբանությամբ, այլ նաև ընթացիկ սոցիոլոգիական վերլուծության մակարդակում:

Մոդելի երկրորդ կարևոր տեսական արդյունքը սոցիալական ռեզոնանսի և սոցիալական գրավիտացիայի համադրությունն է: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արագ զարգացումը հնարավոր է ոչ միայն սոցիալական կամ տնտեսական ճնշումների առկայությամբ, այլ նաև այն դեպքում, երբ հասարակության տարբեր մակարդակներում ձևավորվում է ռեզոնանսային համընկնում, որի արդյունքում ռեսուրսներն ու լեգիտիմությունը սկսում են կենտրոնանալ որոշակի զարգացման ուղղության շուրջ: Այս համադրությունն է ստեղծում այն պայմանները, որոնցում հնարավոր է շեմային ինստիտուցիոնալ անցում:

Կիրառական մակարդակում մոդելը հնարավորություն է տալիս հասկանալու, թե ինչ պայմաններում կարող է երկրում ձևավորվել ցատկային զարգացման հնարավորություն: Ցատկային զարգացումը չի սկսվում այն պահին, երբ կառավարությունը հայտարարում է բարեփոխում, և չի ավարտվում դրա արագ տեխնիկական իրականացմամբ: Այն ձևավորվում է այն դեպքում, երբ մի կողմից համակարգում առկա են զարգացման տարբեր հնարավորություններ, իսկ մյուս կողմից այդ հնարավորություններից մեկը սկսում է ստանալ ռեզոնանսային համընկնում և սոցիալական գրավիտացիայի կենտրոնացում: Այդ իրավիճակում ինստիտուցիոնալ ընտրությունը դառնում է ոչ թե ձևական քայլ, այլ կառուցվածքայինորեն նախապատրաստված անցում:

Ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ արագ պետական զարգացումը կարելի է մեկնաբանել որպես սոցիալական համակարգի ներքին կառուցվածքի վերադասավորման գործընթաց: Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու

այդ վերադասավորման մեխանիզմները և արագ զարգացումը ներկայացնելու որպես սոցիոլոգիականորեն բացատրելի սոցիալական գործընթաց:

Այսպիսով՝ իրականացված վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ արագ պետական զարգացումը կարող է դիտարկվել որպես շեմային սոցիալական անցում, որը ձևավորվում է զարգացման տարբեր հնարավորությունների, սոցիալական ռեզոնանսի և սոցիալական գրավիտացիայի փոխկապակցված ազդեցության արդյունքում: Այս արդյունքները թույլ են տալիս Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը դիտարկել ոչ միայն որպես տեսական կառուցվածք, այլ նաև որպես սոցիալական փոփոխությունների վերլուծության շրջանակ, որը բացատրում է, թե ինչ պայմաններում կարող են ձևավորվել արագ զարգացման կառուցվածքային հնարավորությունները:

Սահմանափակումներ

Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելի բացատրական ներուժը գնահատելիս անհրաժեշտ է հստակ նշել նաև սահմանափակումները, քանի որ դրանց ձգգրիտ ձևակերպումն է ուժեղացնում մոդելի գիտական արժանահավատությունը:

Առաջին սահմանափակումը վերաբերում է «քվանտային» բառապաշարի մեթոդաբանական կարգավիճակին: Թեև այս լեզուն արդյունավետ է սոցիալական անորոշությունը, տարբեր զարգացման հնարավորությունները և շեմային որոշումների տրամաբանությունը նկարագրելու համար, ամեն դեպքում այն պահանջում է տեսական զգուշություն, որպեսզի չընկալվի որպես ֆիզիկական օբեկտների ուղղակի տեղափոխում սոցիոլոգիայի ոլորտ: Ուստի մոդելի վավերությունը պետք է որոնել ոչ թե բնական գիտությունների հետ արտաքին նմանությունների մեջ, այլ սոցիալական իրականության անորոշ և ոչ գծային կառուցվածքի սոցիոլոգիական մեկնաբանության մեջ [11, 14]:

Երկրորդ սահմանափակումը վերաբերում է օպերացիոնալացման և չափելիության խնդրին: Հոդվածում առաջարկված PAS, RSI և GCI ցուցիչները ներկայումս ներկայացվում են որպես փորձնական վերլուծական գործիքներ, այլ ոչ որպես վերջնականապես վավերացված չափման սանդղակներ: Հետևաբար դրանց գիտական ամրապնդման համար անհրաժեշտ է հետագա հետազոտություններում մշակել ավելի հստակ օպերացիոնալ չափանիշներ, համեմատական կոդավորման արձանագրություն և վերարտադրելի կիրառման ընթացակարգ:

Երրորդ սահմանափակումը կապված է մոդելի էմպիրիկ ընդհանրացման ծավալի հետ: Թեև ՔԴՁՄ-ը կառուցված է փոխանցելի տեսական տրամաբանության վրա, դրա բացատրական ուժը ներկայումս ձևակերպված է հիմնականում համեմատական և մեխանիզմային մակարդակում: Հետևաբար հետագա ուսումնասիրություններում անհրաժեշտ է այն փորձարկել ավելի լայն դեպքային շրջանակում՝ տարբեր ինստիտուցիոնալ ռեժիմների, մշակութային միջավայրերի և զարգացման ուղիների համեմատությամբ: Միայն այդ դեպքում հնարավոր կլինի ավելի համոզիչ կերպով տարբերակել մոդելի համընդհանուր և համատեքստային բաղադրիչները:

Չորրորդ սահմանափակումը վերաբերում է պատճառականության ձևակերպմանը: ՔԴՁՄ-ը հիմնված է ոչ թե փոփոխականների գծային պատճառականության, այլ կառուցվածքային սոցիալական

պատճառականության տրամաբանության վրա [2, 3]: Այս մոտեցումը տեսականորեն ուժեղացնում է մոդելը, քանի որ հնարավորություն է տալիս բարդ սոցիալական անցումները հասկանալու որպես մի շարք պայմանների համադրության արդյունք: Սակայն միևնույն ժամանակ դա սահմանափակում է մոդելի կիրառությունը այն հետազոտական միջավայրերում, որտեղ առաջնահերթություն է տրվում միայն փոփոխականների վրա հիմնված կամ խիստ քանակական վերլուծություններին:

Հինգերորդ սահմանափակումը կապված է ժամանակային խնդրի հետ: Արագ զարգացման գործընթացները հաճախ առավել հստակ են երևում հետադարձ վերլուծության ընթացքում, մինչդեռ ՔԴՁՄ-ի առավել հավակնոտ նպատակը դրանց ընթացիկ նույնականացումն է: Այդ պատճառով մոդելի հետագա զարգացումը պահանջում է այնպիսի մեթոդաբանական գործիքների հստակեցում, որոնք թույլ կտան ոչ միայն բացատրել արագ զարգացումը, այլ նաև ընթացիկ վերլուծության մակարդակում հայտնաբերել դրա ձևավորման նախաշեմային փուլերը:

Այսպիսով՝ ՔԴՁՄ-ի սահմանափակումները չեն արժեզրկում մոդելի տեսական կարևորությունը: Ընդհակառակը, դրանք սահմանում են այն հետազոտական հորիզոնը, որի շրջանակում մոդելը կարող է հետազայում ամրապնդվել, ճշգրտվել և վերածվել ավելի լայն կիրառելիություն ունեցող սոցիոլոգիական վերլուծական գործիքի:

Եզրակացություն

Քվանտային-դինամիկ զարգացման մոդելը սույն հոդվածում ներկայացվում է որպես սոցիոլոգիական տեսական և մեթոդաբանական շրջանակ, որը հնարավորություն է տալիս արագ պետական զարգացումը մեկնաբանել ոչ թե որպես բացառիկ հաջողություն, այլ որպես որոշակի կառուցվածքային մեխանիզմների համադրության արդյունք: Մոդելի հիմնական պնդումն այն է, որ արագ զարգացումը ձևավորվում է այն դեպքում, երբ սոցիալական համակարգը գտնվում է բազմընտրանքային գերդիրքայնության վիճակում, համակարգային ճնշումները խտանում են, սոցիալական ռեզոնանսը ստեղծում է համաժամանակացված փոխազդեցություն, սոցիալական գրավիտացիան կենտրոնացնում է ռեսուրսներն ու լեգիտիմությունը, իսկ շեմային ինստիտուցիոնալ ընտրությունը ամրագրում է գերակա զարգացման ուղին: Հոդվածի հիմնական գիտական արդյունքն այն է, որ արագ պետական զարգացումը ներկայացվում է որպես սոցիոլոգիական տեսանկյունից մեկնաբանելի օրինաչափություն, այլ ոչ պարզապես պատմական պատահականություն: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տալիս արագ զարգացումը դիտարկելու որպես սոցիալական համակարգի ներսում ձևավորվող կառուցվածքային անցում, որը պայմանավորված է սոցիալական հարաբերությունների, իմաստային օրակարգերի և ինստիտուցիոնալ որոշումների համադրությամբ:

ՔԴՁՄ-ի տեսական արժեքն այն է, որ մեկ ընդհանուր սոցիոլոգիական շրջանակում մոդելը միավորում է զարգացման սոցիոլոգիայի, բարդ համակարգերի մոտեցումների, քվանտային սոցիալական գիտության մեթոդաբանական լեզվի և ինստիտուցիոնալ փոփոխությունների վերլուծության գաղափարները: Այս համադրությունը հնարավորություն է տալիս արագ զարգացումը հասկանալու ոչ միայն որպես կառավարչական կամ տնտեսական

գործընթաց, այլ որպես սոցիալական համակարգի ներքին վերադասավորման և լեգիտիմության կենտրոնացման արդյունք: Միաժամանակ մոդելը ունի նաև կիրառական նշանակություն. այն առաջարկում է վերլուծական մոտեցում, որի միջոցով հնարավոր է բացահայտել այն սոցիալական պայմանները, որոնց համընկնման դեպքում կարող են ձևավորվել արագ և շեմային զարգացման հնարավորություններ: Հետևաբար ԲԴՁՄ-ը կարող է ծառայել որպես ոչ միայն գիտական վերլուծության շրջանակ, այլ նաև սոցիոլոգիական հիմք արագ պետական զարգացման ռազմավարությունների մշակման համար, հատկապես՝ այն պետությունների դեպքում, որոնք ձգտում են ապահովել կառուցվածքային և ցատկային առաջընթաց:

ԲԴՁՄ-ի տեսական կառուցվածքը և առաջարկվող մեթոդաբանական շրջանակը ցույց են տալիս, որ մոդելը կարող է կիրառվել ոչ միայն ակադեմիական վերլուծության մեջ, այլ նաև որպես սոցիոլոգիական վերլուծական հիմք պետական զարգացման ռազմավարությունների մշակման և կառուցվածքային ցատկային առաջընթացի պլանավորման գործընթացներում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Arthur W. B., Competing technologies, increasing returns, and lock-in by historical events, *The Economic Journal*, London, 1989, Vol. 99, No. 394, pp. 116–131.
2. Byrne D., Complexity theory and the social sciences: An introduction, London, Routledge, 1998, 198 pp.
3. Byrne D., Callaghan G., Complexity theory and the social sciences: The state of the art, London, Routledge, 2014, 240 pp.
4. Capoccia G., Kelemen R. D., The study of critical junctures: Theory, narrative, and counterfactuals in historical institutionalism, *World Politics*, Cambridge, 2007, Vol. 59, No. 3, pp. 341–369.
5. Collier R. B., Collier D., Shaping the political arena: Critical junctures, the labor movement, and regime dynamics in Latin America, Princeton, Princeton University Press, 1991, 880 pp.
6. David P. A., Clio and the economics of QWERTY, *The American Economic Review*, Nashville, 1985, Vol. 75, No. 2, pp. 332–337.
7. Haven E., Khrennikov A., Quantum social science, Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 354 pp.
8. Krasner S. D., Approaches to the state: Alternative conceptions and historical dynamics, *Comparative Politics*, New York, 1984, Vol. 16, No. 2, pp. 223–246.
9. Merton R. K., Social theory and social structure, New York, Free Press, 1968, 702 pp.
10. Parsons T., Societies: Evolutionary and comparative perspectives, Englewood Cliffs, Prentice-Hall, 1966, 146 pp.
11. Rosa H., Resonance: A sociology of our relationship to the world, Cambridge, Polity Press, 2019, 551 pp.
12. Rosa H., The uncontrollability of the world, Cambridge, Polity Press, 2020, 140 pp.
13. Urry J., The complexity turn, *Theory, Culture & Society*, London, 2005, Vol. 22, No. 5, pp. 1–14.
14. Wendt A., Quantum mind and social science: Unifying physical and social ontology, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, 350 pp.
15. Wendt A., Why IR scholars should care about quantum theory, part I, *International Theory*, Cambridge, 2022, Vol. 14, No. 1, pp. 119–129.
16. Wendt A., Why IR scholars should care about quantum theory, part II, *International Theory*, Cambridge, 2022, Vol. 14, No. 1, pp. 193–209.

**ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

ԼԻԱՆԱ ԲԱԼՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի դասախոս,
Երևանի պետական համալսարանի Սոցիոլոգիայի ֆակուլտետի հայցորդ,
liana.balyan@ysu.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-379

Համառոտագիր

Սոցիալական գործընկերությունը ժամանակակից հասարակություններում աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման, շահերի համաձայնեցման և սոցիալական կայունության ապահովման կարևորագույն ինստիտուցիոնալ մեխանիզմ է: Աշխատաշուկայի կառուցվածքային փոփոխությունները և սոցիալ-տնտեսական անհավասարությունների խորացումը պայմանավորում են սոցիալական գործընկերության արդյունավետության համակարգային գնահատման անհրաժեշտությունը: Սույն հոդվածի նպատակն է իրականացնել սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային մեթոդաբանական գործիքների համեմատական վերլուծություն՝ բացահայտելով դրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունները, կիրառական հնարավորությունները և սահմանափակումները, ինչպես նաև գնահատելով դրանց կիրառելիությունը Հայաստանի համատեքստում:

Հետազոտությունն իրականացվել է որակական սոցիոլոգիական մեթոդաբանության շրջանակում՝ կիրառելով տեսական, բովանդակային և համեմատական-ինստիտուցիոնալ վերլուծության մեթոդներ: Էմպիրիկ հիմքը կազմել են Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ), Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ) և Եվրոպական հանձնաժողովի կողմից մշակված սոցիալական գործընկերության գնահատման մեթոդաբանական մոտեցումները: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ միջազգային գործիքները հիմնվում են բազմաչափ մոտեցումների վրա՝ համադրելով ինստիտուցիոնալ, գործընթացային և ազդեցության ցուցանիշներ:

Միևնույն ժամանակ պարզվում է, որ առկա մեթոդաբանությունները չեն ապահովում արդյունավետության ամբողջական և համադրելի գնահատման միասնական շրջանակ, հատկապես զարգացող և անցումային տնտեսությունների պայմաններում: Հայաստանի համատեքստի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության արդյունավետության համակարգված գնահատման գործիքներ ներկայումս չեն կիրառվում, ինչը սահմանափակում է սոցիալական երկխոսության ազդեցության համապարփակ վերլուծությունը:

Հոդվածում հիմնավորվում է սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման համակցված և տեղայնացված

մեթոդաբանական մոդելի մշակման անհրաժեշտությունը, որը կներառի ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ցուցանիշներ: Նման մոտեցումը կարող է նպաստել սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ զարգացմանը, աշխատանքային հարաբերությունների կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը և սոցիալական քաղաքականությունների տվյալահեն ձևավորմանը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սոցիալական գործընկերություն, սոցիալական երկխոսություն, արդյունավետության գնահատում, ինստիտուցիոնալ վերլուծություն, կոլեկտիվ բանակցություններ, միջազգային մեթոդաբանություններ, սոցիալական քաղաքականություն:

COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNATIONAL TOOLS FOR EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF SOCIAL PARTNERSHIP

LIANA BALYAN

Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Lecturer
Yerevan State University, Faculty of Sociology, PhD student
liana.balyan@ysu.am

Abstract

Social partnership in contemporary societies serves as a key institutional mechanism for regulating labour relations, reconciling interests, and ensuring social stability. Structural changes in labour markets and the deepening of socio-economic inequalities necessitate a systematic assessment of the effectiveness of social partnership. This article aims to conduct a comparative analysis of international methodological tools for evaluating the effectiveness of social partnership, identifying their structural characteristics, practical applications, and limitations, and assessing their applicability in the Armenian context.

The study is conducted within a qualitative sociological framework, employing theoretical analysis, content analysis, and comparative institutional analysis. The empirical basis consists of methodological approaches to assessing social partnership developed by the International Labour Organisation (ILO), the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), and the European Commission. The analysis demonstrates that international tools rely on multidimensional approaches that combine institutional, process-related, and outcome-based indicators.

At the same time, the findings reveal that existing methodologies do not provide a comprehensive and comparable framework for assessing effectiveness, particularly in the context of developing and transition economies. The analysis of the Armenian context indicates that systematic tools for evaluating the effectiveness of social partnership are not currently applied, limiting the possibilities for a comprehensive assessment of the impact of social dialogue.

The article substantiates the need to develop an integrated and localised

methodological model for assessing the effectiveness of social partnership that incorporates both quantitative and qualitative indicators. Such an approach may contribute to the institutional development of social dialogue, enhance the effectiveness of labour relations governance, and support the formulation of evidence-based social policies.

Keywords and phrases: Social partnership, social dialogue, effectiveness evaluation, institutional analysis, collective bargaining, international methodologies, social policy.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОЦИАЛЬНОГО ПАРТНЁРСТВА

ЛИАНА БАЛЯН

Преподаватель Армянского государственного педагогического университета
имени Хачатура Абовяна, соискатель факультета социологии
Ереванского государственного университета
liana.balyan@ysu.am

Аннотация

Социальное партнёрство в современных обществах выступает важнейшим институциональным механизмом регулирования трудовых отношений, согласования интересов и обеспечения социальной стабильности. Структурные изменения на рынке труда и углубление социально-экономических неравенств обуславливают необходимость системной оценки эффективности социального партнёрства. Целью данной статьи является проведение сравнительного анализа международных методологических инструментов оценки эффективности социального партнёрства с выявлением их структурных особенностей, прикладных возможностей и ограничений, а также оценка их применимости в контексте Армении.

Исследование выполнено в рамках качественной социологической методологии с применением теоретического, контент-анализа и сравнительно-институционального анализа. Эмпирическую основу составили методологические подходы к оценке социального партнёрства, разработанные Международной организацией труда (МОТ), Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) и Европейской комиссией. Анализ показывает, что международные инструменты базируются на многомерных подходах, сочетающих институциональные, процессуальные и результативные показатели.

В то же время выявлено, что существующие методологии не обеспечивают целостной и сопоставимой рамки оценки эффективности, особенно в условиях развивающихся и переходных экономик. Исследование армянского контекста показывает, что системные инструменты оценки эффективности социального партнёрства в настоящее время не применяются, что ограничивает возможности комплексного анализа влияния социального диалога.

В статье обосновывается необходимость разработки интегрированной и локализованной методологической модели оценки эффективности социального

партнёрства, включающей как количественные, так и качественные показатели. Такой подход может способствовать институциональному развитию социального диалога, повышению эффективности управления трудовыми отношениями и формированию основанной на данных социальной политики.

Ключевые слова и фразы: социальное партнёрство, социальный диалог, оценка эффективности, институциональный анализ, коллективные переговоры, международные методологии, социальная политика.

Ներածություն

Ժամանակակից հասարակություններում աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման կարևորագույն մեխանիզմներից է սոցիալական գործընկերությունը, որը հիմնված է պետության, գործատուների և աշխատողների միությունների կամ ներկայացուցիչների միջև համագործակցության վրա: Գործընկերության նպատակն է հավասարակշռել և կարգավորել աշխատանքային հարաբերությունները, նպաստել աշխատողների սոցիալ-աշխատանքային իրավունքների պաշտպանությանը և արժանապատիվ աշխատանքի պայմանների ձևավորմանը: Հայաստանում սոցիալական գործընկերության իրավական հիմքերն ամրագրված են «ՀՀ Աշխատանքային օրենսգրքում», որտեղ սահմանվում են դրա հիմնական սկզբունքները, կողմերը և իրականացման ձևերը: Համաձայն «Աշխատանքային օրենսգրքի»՝ սոցիալական գործընկերությունը հիմնվում է կողմերի իրավահավասարության, փոխադարձ հարգանքի, համագործակցության, շահերի համաձայնեցման և ստանձնած պարտավորությունների պարտադիր կատարման սկզբունքների վրա [1, էջ 43]: Այն իրականացվում է սոցիալական երկխոսության տարբեր մեխանիզմների միջոցով, որոնց թվում են կոլեկտիվ բանակցությունները, կոլեկտիվ պայմանագրերի կնքումը, ինչպես նաև սոցիալ-աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված եռակողմ համագործակցության ձևաչափերը: Այս ամենի վերջնական պատակն է կողմերի շահերի հավասարակշռումը, արդյունավետ աշխատանքային փոխհարաբերությունների ձևավորումը, աշխատաշուկայի կարգավորումը, հասարակությունում սոցիալական կայունության ապահովումը:

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորում է սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունների իրականացման հաջողությունը: Աշխատաշուկայի փոփոխվող պայմանները, գլոբալ տնտեսական գործընթացները և սոցիալական անհավասարությունների խորացումը առաջ են բերում սոցիալական երկխոսության մեխանիզմների արդյունավետության համակարգային գնահատման անհրաժեշտություն: Ուստի սոցիալական գործընկերության արդյունավետության չափման և գնահատման հարցը դառնում է առաջնահերթ ոչ միայն գիտական, այլ նաև գործնական-կիրառական տեսանկյունից, ընդ որում՝ ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակով: Այդ նպատակով միջազգային կազմակերպությունները և հետազոտական կենտրոնները մշակում և կիրառում են տարբեր մեթոդաբանական գործիքներ, որոնք ուղղված են սոցիալական գործընկերության ինստիտուցիոնալ զարգացման, մասնակցայնության մակարդակի և սոցիալ-տնտեսական արդյունքների գնահատմանը:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման համար կիրառվում են տարբեր մոդելներ և ցուցանիշների համակարգեր: Այդ մոդելները ներառում են ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական չափումներ: Այդ գործիքները հնարավորություն են տալիս գնահատելու սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների գործունեությունը, կոլեկտիվ բանակցությունների տարածվածությունը, սոցիալական գործընկերների ներգրավվածության մակարդակը և համագործակցության ազդեցությունը սոցիալ-տնտեսական գործընթացների վրա: Միջազգային կառույցների կողմից մշակված սոցիալական գործընկերության ու երկխոսության գնահատման տարբեր մեթոդաբանությունները գտել են իրենց տեղայնացված կիրառությունը, սակայն դրանց համակարգված համեմատական ուսումնասիրությունն ու մեթոդաբանական բովանդակության վերլուծությունը ցայսօր մնում են ոչ բավարար: Այսպիսով՝ կարևոր նշանակություն է ստանում միջազգային փորձի համեմատական ուսումնասիրությունը, որը հնարավորություն կտա բացահայտելու սոցիալական գործընկերության գնահատման առավել արդյունավետ գործիքները և կիրառելու դրանք կոնկրետ ազգային համատեքստերում:

Սույն հոդվածի նպատակն է իրականացնել սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային գործիքների համեմատական վերլուծություն և բացահայտել դրանց հիմնական առանձնահատկությունները, ուժեղ և թույլ կողմերը, կիրառական հնարավորությունները և սահմանափակումները: Հոդվածում ներկայացված են սոցիալական գործընկերության գնահատման տեսական հիմքերը, Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ), Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ) և Եվրոպական հանձնաժողովի մեթոդաբանությունների բովանդակությունները, դրանց ցուցանիշային համակարգերի համեմատական վերլուծությունը: Հետազոտության արդյունքները կարող են նպաստել սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանական հիմքերի կատարելագործմանը և ազգային մակարդակում համապատասխան գործիքների մշակմանը:

Տեսամեթոդաբանական հիմքեր

«Արդյունավետություն» հասկացության սոցիոլոգիական մեկնաբանություն

«Արդյունավետություն» հասկացությունն ունի բազմաբովանդակ մեկնաբանություններ, որոնք պայմանավորված են ինչպես տեսական մոտեցումներով, այնպես էլ կիրառական համատեքստով: Ընդհանուր առմամբ՝ այն կարելի է սահմանել որպես ռեսուրսների այնպիսի կազմակերպում, որը հնարավոր է դարձնում *նվազագույն ծախսերով հասնել առավելագույն արդյունքի*: Արդյունավետության չափման այս պարզ բանաձևը, սակայն, բարդանում է, երբ այն կիրառում ենք սոցիալական համակարգերի առնչությամբ: Բարդ սոցիալական համակարգերը բնութագրվում են դերակատարների բազմազան ու հաճախ հակասական շահերով, փոխազդեցության բազմամակարդակ կառուցվածքով, ինչպես նաև արդյունքների ոչ միայն նյութական, այլև սոցիալական ու սիմվոլիկ բնույթով: Սոցիոլոգիական տեսանկյունից՝ արդյունավետությունը դիտարկվում է ոչ միայն որպես նպատակների

իրականացման աստիճան, այլ նաև որպես սոցիալական ինստիտուտների կայունության, մասնակիցների ներգրավվածության և փոխադարձ վստահության ցուցիչ՝ ինչպես միկրո-, այնպես էլ մակրոմակարդակներում:

Սոցիալական գործընկերության վերլուծության կարևոր տեսական հիմքերից մեկը՝ **կառուցվածքային ֆունկցիոնալիզմի մոտեցումը**, հասարակությունը դիտարկում է որպես փոխկապակցված ինստիտուտների ամբողջական համակարգ: Համաձայն կառուցվածքային ֆունկցիոնալիզմի ներկայացուցիչ Թալկոտ Պարսոնսի՝ հասարակության կայուն գործունեությունը պայմանավորված է չորս հիմնական գործառույթների ապահովմամբ: Դրանք են՝ աղապտացիա, նպատակների իրականացում, ինտեգրում և արժեքային համակարգի պահպանում (AGIL մոդել) [7, էջ 54]: Արդյունավետ ինստիտուտը, ըստ այս մոտեցման, ապահովում է հասարակության համակարգային հավասարակշռությունն ու սոցիալական կոնֆլիկտների կարգավորումը: Սոցիալական գործընկերությունն այս կոնտեքստում ստանձնում է հասարակական ինտեգրման, կայունության ամրագրման և կոնֆլիկտային ռիսկի նվազեցման գործառույթներ:

Կոնֆլիկտաբանական մոտեցման շրջանակներում հասարակական հարաբերությունները դիտարկվում են որպես կապիտալի ու աշխատողների ներկայացուցիչների միջև հակասական շահերի մշտական դաշտ: Ըստ Կարլ Մարքսի՝ արտադրական հարաբերություններում գոյություն ունեցող անհամաձայնությունները ծնվում են կապիտալի տիրապետման և դրանից զրկված լինելու հանգամանքներով և կառուցվածքային երևույթ են [5, էջ 36]: Սոցիալական գործընկերության ինստիտուտները, ըստ այս տեսանկյան, կատարում են կոնֆլիկտների «քաղաքակրթման» գործառույթ. ոչ թե վերացնում, այլ ինստիտուցիոնալ բանակցային ձևաչափ ստեղծելով՝ կառավարելի են դարձնում հակամարտությունները:

Արդյունաբերական հարաբերությունների տեսության ներկայացուցիչ Ջոն Դանլոպի արդյունաբերական հարաբերությունների համակարգային մոդելն ամենաուղղակի կերպով վերաբերում է սոցիալական գործընկերությանը, ըստ որի՝ աշխատաշուկայի կարգավորումն իրականացվում է երեք հիմնական դերակատարների՝ պետության, գործատու կազմակերպությունների և արհեստակցական միությունների փոխգործակցության միջոցով [2, էջ 72]:

Ժամանակակից **ինստիտուցիոնալ տեսություններն** ուսումնասիրում են սոցիալական ինստիտուտների դերն ու գործառույթները հասարակական հարաբերությունների կարգավորման գործընթացում: Ինստիտուցիոնալ մոտեցման շրջանակում սոցիալական գործընկերությունը դիտարկվում է որպես ձևավորված կանոնների, նորմերի, ընթացակարգերի և կազմակերպական մեխանիզմների համակարգ, որը կարգավորում է դերակատարների փոխհարաբերությունները աշխատաշուկայում [9, էջ 81]: Դրան զուգահեռ, Մաքս Վեբեր բյուրոկրատական կազմակերպությունների տեսության շրջանակներում, կարևոր դեր է հատկացվում իրավական ռացիոնալությանը, կանոնակարգերի հստակությանն ու ղեկավարման մեխանիզմների ու անդամների ներգրավվածության հավասարակշռությանը [9, էջ 84]:

Ժամանակակից սոցիոլոգիական մոտեցումներում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատումը հիմնվում է **բազմաչափ մոդելների** վրա, որոնցում կարևոր է ռեսուրսների ներդրման, գործընթացի կազմակերպման, արդյունքների ու վերջնարդյունքների

փոխկապակցվածությունը: Այսպիսով՝ կարելի է առանձնացնել արդյունավետության գնահատման երեք փոխկապակցված հարթություններ՝

- ինստիտուցիոնալ հիմք, որը ենթադրում է գործընկերությունը կարգավորող իրավական ու կազմակերպական մեխանիզմների առկայություն,
- մասնակցություն՝ կողմերի ներգրավվածության մակարդակ երկխոսության գործընթացներում,
- արդյունքներ՝ համագործակցության սոցիալ-տնտեսական ազդեցությունը և ձեռք բերված պայմանավորվածությունների իրականացումը:

Վերոնշյալ տեսական մոտեցումների համադրությունը հնարավորություն է տալիս սոցիալական գործընկերությունը վերլուծել ոչ միայն որպես ֆորմալ ինստիտուտ, այլև որպես շահերի ինտերակտիվ համաձայնեցման գործընթաց, իսկ բազմաչափ շրջանակը հիմք է՝ հանդիսանում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային մեթոդաբանությունների վերլուծության և արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանական ռազմավարությունների ձևակերպման համար, քանի որ թույլ է տալիս համակողմանիորեն բացահայտել յուրաքանչյուր մոտեցման առավելություններն ու սահմանափակությունները:

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության վերլուծության մեջ կարևոր դեր ունեն նաև **սոցիալական փոխանակման և սոցիալական կապիտալի տեսությունները**: Սոցիալական փոխանակման տեսության շրջանակում գործընկերությունը դիտարկվում է որպես ռեսուրսների փոխանակման գործընթաց, որտեղ համագործակցության արդյունավետությունը կախված է կողմերի միջև փոխադարձ օգուտների հարաբերակցությունից: Սոցիալական կապիտալի տեսության շրջանակում արդյունավետ համագործակցության կարևոր նախապայման է վստահության, նորմերի և սոցիալական կապերի առկայությունը: Այս ուղղության կարևոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ռոբերտ Պուտնամը, ընդգծում է, որ սոցիալական կապիտալը ձևավորվում է փոխադարձ վստահության, համագործակցության նորմերի և սոցիալական ցանցերի միջոցով, որոնք նպաստում են հասարակության ներսում արդյունավետ համագործակցությանը **[8, էջ 169]**: Այս տեսությունները կարևոր ձևաբանական հեռանկար են ապահովում. արդյունավետ գործընկերությունն ավելի հավանական է այն ինստիտուցիոնալ համատեքստերում, որտեղ կողմերը տիրապետում են բարձր սոցիալական կապիտալի:

Վերջին տասնամյակներում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման համար մշակվել են նաև տարբեր չափման մոտեցումներ, որոնք նպատակ ունեն համակարգված ձևով գնահատել գործընկերային հարաբերությունների ազդեցությունը սոցիալական և տնտեսական գործընթացների վրա: Միջազգային փորձը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման մոդելները հիմնականում ներառում են սոցիալական ազդեցության, համագործակցության կայունության, նորարարական լուծումների և տնտեսական արդյունավետության չափումներ: Նման մոդելներում գնահատումը հաճախ իրականացվում է բազմաչափ ցուցանիշների համակարգի միջոցով: Տվյալ դեպքում համադրվում են ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական տվյալները:

Այսպիսով՝ սոցիալական գործընկերության արդյունավետության ուսումնասիրությունը պահանջում է տարբեր տեսական մոտեցումների համադրում: Սոցիոլոգիական տեսությունները հնարավորություն են տալիս հասկանալու համագործակցության սոցիալական հիմքերը, իսկ ժամանակակից գնահատման մոդելները թույլ են տալիս մշակել գործնական մեխանիզմներ՝ գործընկերության արդյունավետությունը չափելու համար: Այդ պատճառով սոցիալական գործընկերության գնահատման ժամանակ նպատակահարմար է կիրառել բազմաչափ մեթոդաբանական մոտեցում, որը միավորում է ինստիտուցիոնալ, գործընթացային և արդյունքային չափումները:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հետազոտության հիմնական նպատակն է ուսումնասիրել սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային մեթոդաբանական գործիքները և բացահայտել դրանց կիրառական հնարավորությունները Հայաստանի համատեքստում:

Հետազոտությունն իրականացվել է սոցիոլոգիական որակական մեթոդաբանությամբ: Կատարվել է՝

- տեսական վերլուծություն,
- բովանդակային /կոնտենտ վերլուծություն,
- համեմատական-ինստիտուցիոնալ վերլուծություն:

Հետազոտության շրջանակում իրականացվել է սոցիալական գործընկերության գնահատման միջազգային փորձի համակարգված ուսումնասիրություն, որի հիման վրա ընտրվել են երեք առավել կիրառվող գնահատման գործիքներ, որոնք օգտագործվում են սոցիալական երկխոսության և աշխատանքային հարաբերությունների ուսումնասիրություններում՝ միջազգային մակարդակում: Ուսումնասիրության էմպիրիկ հիմքը կազմել են ԱՄԿ-ի, ՏՀԶԿ-ի և Եվրոպական հանձնաժողովի մշակած մեթոդաբանական փաստաթղթերն ու վիճակագրական տվյալները, որոնք վերաբերում են սոցիալական երկխոսության ու աշխատաշուկայի կառավարման գնահատմանը: Ընտրված գործիքները վերլուծվել են դրանց կառուցվածքային բաղադրիչների, կիրառվող ցուցանիշների և գնահատման մեխանիզմների տեսանկյունից:

Միևնույն ժամանակ հետազոտությունը ներառում է նաև Հայաստանի ինստիտուցիոնալ միջավայրի սահմանափակ կիրառական վերլուծություն՝ նպատակ ունենալով գնահատել սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման մեխանիզմների առկայությունը ազգային մակարդակում: Այս մոտեցումը հնարավորություն է տվել համադրել միջազգային փորձը և տեղական ինստիտուցիոնալ իրականությունը:

Հետազոտության շրջանակում օգտագործվել են ինչպես գիտական, այնպես էլ ինստիտուցիոնալ տվյալների աղբյուրներ: Հայաստանի համատեքստի վերլուծության համար օգտագործվել են նաև պաշտոնական փաստաթղթեր, քաղաքականության ռազմավարություններ և սոցիալական գործընկերության ինստիտուցիոնալ զարգացման վերաբերյալ առկա ուսումնասիրություններ: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ներկայումս Հայաստանում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման համակարգված մեթոդաբանություն կամ ինդեքսային գնահատման գործիք չի կիրառվում: Չնայած միջազգային կազմակերպությունների կողմից իրականացվել են

սոցիալական երկխոսության զարգացմանն ուղղված նախաձեռնություններ, դրանց շրջանակում առաջարկված գնահատման մեխանիզմները դեռևս չեն կիրառվում ամբողջական և համակարգային ձևով:

Տվյալների վերլուծության համար կիրառվել է համեմատական վերլուծության մեթոդը, որի միջոցով ուսումնասիրվել են սոցիալական գործընկերության գնահատման ընտրված միջազգային գործիքների կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Համեմատական վերլուծությունը իրականացվել է մի քանի հիմնական չափանիշների հիման վրա՝

- *գնահատման ինստիտուցիոնալ մակարդակ*. ուսումնասիրվել է, թե սոցիալական գործընկերության գնահատումը որ մակարդակում է իրականացվում՝ ազգային, ոլորտային կամ կազմակերպական (ձեռնարկության) մակարդակում,

- *կիրառվող ցուցանիշների համակարգ*. վերլուծվել է, թե արդյոք գնահատման գործընթացում օգտագործվում են քանակական ցուցանիշներ (օրինակ՝ արհմիությունների անդամների թիվ, կոլեկտիվ պայմանագրերի քանակ) կամ որակական գնահատման մեխանիզմներ (օրինակ՝ սոցիալական երկխոսության արդյունավետության փորձագիտական գնահատումներ),

- *օգտագործվող հետազոտական մեթոդներ*. ուսումնասիրվել են գնահատման գործընթացում կիրառվող հետազոտական մեթոդները, այդ թվում՝ վիճակագրական տվյալների վերլուծությունը, հարցումները, փորձագիտական գնահատումները և ինստիտուցիոնալ ինքնագնահատման մեխանիզմները,

- *տվյալների աղբյուրներ և հավաքման մեթոդներ*. վերլուծվել է, թե գնահատման գործընթացում ինչպիսի տվյալների աղբյուրներ են օգտագործվում (պաշտոնական վիճակագրություն, վարչական տվյալներ, հարցումներ կամ փորձագիտական գնահատումներ),

- *գնահատման հիմնական նպատակները*. ուսումնասիրվել է, թե տվյալ գնահատման գործիքը ինչ նպատակ է հետապնդում՝ սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ զարգացման գնահատում, աշխատաշուկայի հարաբերությունների վերլուծություն կամ սոցիալական քաղաքականության արդյունավետության գնահատում:

Հիմնվելով «արդյունավետության» տեսական մոտեցումների վրա՝ համեմատական վերլուծությունն իրականացվել է նաև հետևյալ ուղղություններով՝

- ինստիտուցիոնալություն,
- մասնակցայնություն,
- արդյունքներ:

Այս վերլուծական շրջանակը հնարավորություն է տվել բացահայտելու սոցիալական գործընկերության գնահատման տարբեր մեթոդների ուժեղ և թույլ կողմերը, ինչպես նաև գնահատելու դրանց կիրառման հնարավորությունները Հայաստանում սոցիալական գործընկերության ուսումնասիրության մեջ: Միևնույն ժամանակ նման մոտեցումը հիմք է ստեղծում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման բազմաչափ մեթոդաբանական մոդելի մշակման համար, որը կարող է կիրառվել ազգային մակարդակում:

Ստացված արդյունքներ

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային գործիքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր կազմակերպությունների կողմից մշակված մեթոդաբանությունները տարբերվում են ինչպես իրենց կառուցվածքով, այնպես էլ կիրառման նպատակներով: Ստորև ներկայացնենք դրանք իրենց հիմնական գծերով՝

ԱՄԿ-ի սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ինքնագնահատման հարցաշար կամ ցուցանիշային շրջանակ. Աշխատանքի միջազգային կազմակերպությունն առաջարկում է սոցիալական գործընկերության գնահատման ամենաամբողջական ցուցանիշային շրջանակներից մեկը, որը ներառում է մի քանի հիմնական ուղղություններ [4, էջ 14–17], այսպես՝

- արհեստակցական ու գործատուների կազմակերպությունների անդամակցության ու ծածկույթի ցուցանիշներ,
- կոլեկտիվ բանակցությունների ծածկույթ՝ ըստ ոլորտների ու մակարդակների,
- եռակողմ խորհրդատվական մարմինների ինստիտուցիոնալ գոյություն ու արդյունավետություն,
- սոցիալական երկխոսության իրավական ու կանոնակարգային շրջանակ:

ԱՄԿ-ի շրջանակի *սոժեղ կողմն* է նրա ինստիտուցիոնալ ձկունությունը. ցուցանիշները կատարելու ճանապարհը հարմարեցված է ինչպես բարձր, այնպես էլ ցածր եկամուտ ունեցող երկրներին: *Թույլ կողմն* այն է, որ ֆունկցիոնալ արդյունքների (բանակցությունների իրական ազդեցության) չափումն ավելի թույլ է, քան ինստիտուցիոնալ ցուցանիշներինը:

ՏՀԶԿ-ի մոտեցումը. Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունը (ՏՀԶԿ) կիրառում է ավելի տնտեսագիտական ու քանակականացված մոտեցում, որը հիմնվում է աշխատաշուկայի վիճակագրության վրա [6, էջ 112]: Այսպես՝

- կոլեկտիվ բանակցությունների կենտրոնացման ու համակարգման ցուցանիշ,
- արհեստակցական կազմակերպությունների անդամության դինամիկա,
- կոլեկտիվ պայմանագրերի ծածկույթ,
- գործադուլային ակտիվության ցուցանիշ,
- նվազագույն աշխատավարձի և իրական աշխատավարձի դինամիկա:

ՏՀԶԿ-ի *սոժեղ կողմն* է տնտեսական ցուցանիշների հետ կապը, ինչը թույլ է տալիս չափել սոցիալական գործընկերության ազդեցությունն ու գնի/արդյունքի հարաբերակցությունը: *Թույլ կողմն* այն է, որ մոտեցումը կենտրոնանում է ՏՀԶԿ-ի անդամ, հիմնականում՝ բարձր եկամուտ ունեցող երկրների վրա, ինչը սահմանափակում է դրա կիրառելիությունը զարգացող երկրներում:

Եվրոպական հանձնաժողովի արդյունաբերական հարաբերությունների զեկույց. Եվրոպական հանձնաժողովն իր Արդյունաբերական հարաբերությունների զեկույցի շրջանակում կիրառում է համակցված մոտեցում, որն ընդգրկում է ինչպես ինստիտուցիոնալ, այնպես էլ գործընթացային ու ազդեցության հարթությունները [3, էջ 87]: Այսպես՝

- ազգային սոցիալ-տնտեսական խորհուրդների հզորություն ու ազդեցություն,
- ոլորտային և ձեռնարկությունների մակարդակի բանակցային գործընթացների արդյունավետություն,
- աշխատողների ներգրավվածությունն ու ձայնի ուժն ընկերությունների կառավարման մեջ,
- աշխատանքային հարաբերությունների և կառավարման ժողովրդավարացման ցուցանիշ:

Հանձնաժողովի զեկույցի *ուժեղ կողմն* է ԵՄ անդամ պետությունների կուտակված քաղաքականությանն ու փորձի բազայի ինտեգրումը: *Թույլ կողմը* ԵՄ-ի թվային ու ինստիտուցիոնալ համատեքստի հատուկ բնութագրերի վրա կենտրոնացումն է, ինչը սահմանափակում է ոչ ԵՄ երկրների համար կիրառելիությունը:

Հետազոտության շրջանակում իրականացված համեմատական վերլուծությունը հիմնվել է մի շարք մեթոդաբանական չափանիշների վրա, որոնք հնարավորություն են տվել գնահատելու ընտրված գործիքների կառուցվածքային առանձնահատկությունները և կիրառական հնարավորությունները սոցիալական գործընկերության ուսումնասիրության գործընթացում:

Առաջին կարևոր չափանիշը վերաբերում է գնահատման ինստիտուցիոնալ մակարդակին: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման միջազգային գործիքները հիմնականում կենտրոնանում են ազգային մակարդակի ինստիտուցիոնալ համակարգերի վրա: Օրինակ՝ սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ինքնագնահատման մեթոդը՝ մշակված ԱՄԿ-ի կողմից, նախատեսված է գնահատելու սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների գործունեությունը ազգային մակարդակում: Միևնույն ժամանակ որոշ մեթոդաբանական գործիքներ ներառում են նաև ոլորտային կամ կազմակերպական մակարդակի գնահատման տարրեր՝ կապված կոլեկտիվ բանակցությունների և աշխատանքային հարաբերությունների կառավարման հետ:

Երկրորդ կարևոր չափանիշը, որը դիտարկվել է վերլուծության ժամանակ, վերաբերում է կիրառվող ցուցանիշների համակարգին: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման մեթոդաբանությունները սովորաբար համադրում են ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ցուցանիշներ: Քանակական ցուցանիշները հիմնականում վերաբերում են աշխատաշուկայի կառուցվածքային բնութագրերին, օրինակ՝ կոլեկտիվ պայմանագրերի ընդգրկման մակարդակին, արհմիությունների ներկայացվածությանը և սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ կառույցների տարածվածությանը: Միևնույն ժամանակ կիրառվում են նաև որակական գնահատման մեխանիզմներ, որոնք թույլ են տալիս ուսումնասիրել գործընկերների համագործակցության արդյունավետությունը, նրանց ներգրավվածության մակարդակը և սոցիալական երկխոսության գործընթացի կայունությունը:

Դիտարկված երրորդ չափանիշը վերաբերում է օգտագործվող հետազոտական մեթոդներին: Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման գործընթացում կիրառվում են տարբեր հետազոտական մեթոդներ՝ ներառյալ վիճակագրական

տվյալների վերլուծությունը, հարցումները, փորձագիտական գնահատումները և ինստիտուցիոնալ ինքնագնահատման մեխանիզմները: Օրինակ՝ ԱՄԿ-ի կողմից մշակված սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների գնահատման մեթոդաբանությունը նախատեսում է շահագրգիռ կողմերի մասնակցությամբ իրականացվող ինքնագնահատման գործընթաց, որը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու համագործակցության ուժեղ և թույլ կողմերը:

Հաջորդը վերաբերում է տվյալների աղբյուրներին և հավաքման մեթոդներին: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման գործընթացում օգտագործվում են տարբեր տվյալների աղբյուրներ՝ պաշտոնական վիճակագրություն, վարչական տվյալներ, հարցումների արդյունքներ և փորձագիտական գնահատումներ: Տվյալների բազմազան աղբյուրների համադրումը հնարավորություն է տալիս ձևավորելու սոցիալական գործընկերության արդյունավետության առավել ամբողջական պատկեր:

Որպես չափանիշ է դիտարկվել նաև ուսումնասիրվող գործիքներում գնահատման հիմնական նպատակները: Միջազգային մեթոդաբանական գործիքների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանց հիմնական նպատակները ներառում են սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ զարգացման գնահատումը, սոցիալական գործընկերների մասնակցության մակարդակի վերլուծությունը և սոցիալական քաղաքականության ձևավորման գործընթացում սոցիալական գործընկերության ազդեցության գնահատումը: Որոշ գործիքներ նպատակ ունեն նաև նպաստել սոցիալական երկխոսության մեխանիզմների բարելավմանը՝ առաջարկելով բարեփոխումների և զարգացման ուղղություններ:

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային գործիքները վերլուծենք նաև չափման հետևյալ ուղղություններով՝

- սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ գնահատման գործիքներ,
- աշխատաշուկայի կառավարման և կոլեկտիվ բանակցությունների գնահատման համակարգեր,
- սոցիալական ազդեցության ու քաղաքականության արդյունավետության գնահատման մոդելներ:

Ինստիտուցիոնալ զարգացման ուղղությունը վերաբերում է սոցիալական գործընկերների ինստիտուցիոնալ զարգացման մակարդակի գնահատմանը. ուսումնասիրվում է աշխատողների և գործատուների կազմակերպությունների/միությունների ներկայացվածությունն ու նրանց մասնակցությունը քաղաքականությունների մշակմանը: Այս առումով առավել մշակվածը ԱՄԿ-ի կողմից կիրառվող մեթոդն է, որը նախատեսված է սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ներառականության և արդյունավետության ինքնագնահատման, ինչպես նաև բարեփոխումների պլանավորման համար:

Կոլեկտիվ բանակցությունների ուղղությունը կենտրոնանում է կոլեկտիվ բանակցությունների համակարգի գնահատման վրա. չափվում են պայմանագրերի ծածկույթը, բանակցային գործընթացների արդյունավետությունը և գործընկերների համագործակցության ձևերը: ՏՀԶԿ-ի Կոլեկտիվ բանակցությունների և սոցիալական երկխոսության ցուցանիշները հնարավոր են դարձնում տարբեր երկրների միջև համեմատական

վերլուծություն իրականացնել՝ կապելով ցուցանիշները աշխատաշուկայի ընդհանուր արդյունքների հետ, ինչը հանդիսանում է տվյալ մեթոդի ուժեղ կողմ է: Ինչ վերաբերում է Եվրոպական հանձնաժողովի արդյունաբերական հարաբերությունների զեկույցին, ապա այն ապահովում է ամենալայն միջազգային քանակական տվյալների բազան՝ ներառելով արհեստակցական կազմակերպությունների խտությանն ու գործադուլային ակտիվությանը վերաբերող տեղեկատվություն:

Սոցիալ-տնտեսական ազդեցության ուղղությունը գնահատում է սոցիալական երկխոսության ազդեցությունն աշխատաշուկայի կայունության ու սոցիալական պաշտպանության համակարգի վրա: Այս կատեգորիայում աչքի են ընկնում Սոցիալական ազդեցության գնահատման մոդելները (կիրառվում են հիմնականում հետազոտական կենտրոնների կողմից), ինչպես նաև Եվրոպական հանձնաժողովի զեկույցը, որն ինտեգրում է ԵՄ անդամ պետությունների կուտակված քաղաքականությունն ու փորձը հատկապես ազգային սոցիալ-տնտեսական խորհուրդների ազդեցության և կառավարման ժողովրդավարացման ուղղությամբ:

Համեմատական վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման միջազգային գործիքները հիմնականում կենտրոնանում են սոցիալական երկխոսության ինստիտուցիոնալ և գործընթացային բաղադրիչների վրա, մինչդեռ սոցիալական գործընկերության սոցիալ-տնտեսական ազդեցության գնահատումը հաճախ ներկայացված է սահմանափակ ձևով: Բացի այդ՝ վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նման գնահատման մեթոդաբանությունների կիրառումը պահանջում է տվյալների համակարգված հավաքագրում և սոցիալական գործընկերների ակտիվ մասնակցություն:

Ուսումնասիրված բոլոր գործիքների ընդհանրությունն այն է, որ յուրաքանչյուրը ներառում է ինստիտուցիոնալ ծածկույթը, ինչպես նաև առնվազն մեկ գործընթացային կամ ազդեցության ցուցիչ: Սակայն նրանց միջև առկա են նաև մի շարք տարբերություններ, ինչպես՝

- Բոլոր գործիքները հիմնվում են ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ցուցանիշների համադրության վրա, սակայն դրանց կշիռն ու ընտրությունը տարբեր են, ինչը դրանք դարձնում է դժվար համեմատելի,

- ԱՄԿ-ի սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ինքնագնահատման հարցաշարն ամենաօգտակարն է ազգային ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների պլանավորման տեսանկյունից՝ ՏՀԶԿ-ի ցուցանիշները՝ տնտեսական ուղղությամբ վերլուծությունների, իսկ ԵՄ զեկույցը՝ ժողովրդավարության ցուցանիշների գնահատման տեսանկյուններից:

- Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության անդամ չհանդիսացող, հատկապես անցումային ու զարգացող երկրների (ներառյալ ՀՀ) համար ՏՀԶԿ-ի և ԵՀ մեթոդաբանություններն ունեն սահմանափակ կիրառություն՝ ինստիտուցիոնալ տարբերությունների պատճառով:

Այդուսակ 1-ում պատկերված է ուսումնասիրված գործիքների համեմատական վերլուծությունը.

Աղյուսակ 1.

Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման միջազգային գործիքների համեմատական վերլուծություն

Մեթոդաբանական գործիք	Գնահատման ինստիտուցիոնալ մակարդակ	Կիրառվող ցուցանիշների համակարգ	Օգտագործվող հետազոտական մեթոդներ	Տվյալների աղբյուրներ և հավաքման մեթոդներ	Գնահատման հիմնական նպատակներ
ԱՄԿ սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ինքնագնահատման հարցաշար	Ազգային մակարդակ, որոշ դեպքերում ոլորտային	Ինստիտուցիոնալ և գործընթացային ցուցանիշներ, ներառյալ անդամակցություն, բանակցությունների ծածկույթ, եռակողմ խորհրդատվական մարմինների արդյունավետություն	Ինստիտուցիոնալ ինքնագնահատում շահագրգիռ կողմերի մասնակցությամբ	Հարցաշարեր, փորձագիտական գնահատումներ, պաշտոնական տվյալներ	Ինստիտուցիոնալ զարգացման գնահատում, բարելավիչ միջոցների պլանավորում, համագործակցության ուժեղ և թույլ կողմերի բացահայտում
SZQ2 սոցիալական գործընկերության ցուցանիշներ	Ազգային և ոլորտային մակարդակ, հիմնականում բարձր եկամուտ ունեցող երկրներ	Քանակական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշներ կոլեկտիվ պայմանագրերի ծածկույթ, անդամակցության դինամիկա, գործադուլային ակտիվություն, աշխատավարձերի դինամիկա	Վիճակագրական վերլուծություն, տվյալների համակցված մոդելավորում	Ազգային վիճակագրություն, վարչական տվյալներ	Սոցիալական գործընկերության տնտեսական ազդեցության գնահատում, գեր/արդյունքի վերլուծություն
Եվրոպական հանձնաժողովի արդյունաբերական հարաբերությունների զեկույց	Ազգային, ոլորտային և ձեռնարկությունների մակարդակ	Ինստիտուցիոնալ, գործընթացային և ազդեցության ցուցանիշներ՝ ներառյալ ազգային խորհուրդների ազդեցություն, աշխատողների ներգրավվածություն, կառավարման ժողովրդավարացում	Վիճակագրական վերլուծություն, քաղաքականության գնահատման մեթոդներ, հարցումներ	Ազգային և եվրոպական տվյալների բազա, փորձագիտական գնահատումներ	ԵՄ անդամ պետությունների քաղաքականության և փորձի համադրություն, սոցիալական երկխոսության գործընթացի գնահատում, ժողովրդավարության ցուցանիշների չափում

Ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ առկա մեթոդաբանությունները, թեև արժեքավոր են, սակայն չեն ապահովում արդյունավետության ամբողջական չափման միասնական շրջանակ՝ հատկապես զարգացող երկրների ու անցումային տնտեսությունների համատեքստում, ինչն ուղղակիորեն հիմնավորում է նոր, ավելի ձկուն մեթոդաբանության մշակման անհրաժեշտությունը:

Միևնույն ժամանակ Հայաստանի համատեքստի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ներկայումս սոցիալական գործընկերության արդյունա-

վետության գնահատման համակարգված մեթոդաբանություն կամ ինդեքսային գնահատման գործիք չի կիրառվում: Թեև սոցիալական երկխոսության զարգացման ուղղությամբ իրականացվել են տարբեր նախաձեռնություններ, այդ թվում՝ միջազգային փորձի ներդրման փորձեր, դրանց կիրառումը դեռևս չի ստացել համակարգային բնույթ: Այդ հանգամանքը կարևորում է սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման նոր մեթոդաբանական գործիքների մշակման անհրաժեշտությունը, որոնք կարող են ապահովել համագործակցության բազմաչափ և համակարգված գնահատում ազգային մակարդակում:

Եզրակացություն

Սոցիալական գործընկերությունը ժամանակակից հասարակություններում կարևոր դեր է կատարում աշխատանքային հարաբերությունների կարգավորման, սոցիալական կայունության պահպանման և շահերի համաձայնեցման գործընթացներում: Հետազոտության շրջանակում իրականացված տեսական և համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատումը միջազգային գիտական և կիրառական դաշտում դիտարկվում է որպես բազմաչափ գործընթաց, որը ներառում է ինստիտուցիոնալ, գործընթացային և արդյունքային բաղադրիչների համադրություն:

Միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ սոցիալական գործընկերության գնահատման համար մշակվել են տարբեր մեթոդաբանական գործիքներ և ցուցանիշների համակարգեր, որոնք կիրառվում են ինչպես միջազգային կազմակերպությունների, այնպես էլ ազգային մակարդակի քաղաքականությունների վերլուծության շրջանակում: Մասնավորապես սոցիալական երկխոսության ինստիտուտների ինքնագնահատման մեթոդները, կոլեկտիվ բանակցությունների ցուցանիշների համակարգերը և սոցիալական ազդեցության գնահատման մոդելները հնարավորություն են տալիս գնահատելու համագործակցության ինստիտուցիոնալ զարգացումը, գործընկերների մասնակցության մակարդակը և սոցիալ-տնտեսական արդյունքները:

Միևնույն ժամանակ իրականացված համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առկա գործիքներից յուրաքանչյուրը կենտրոնացնում է սոցիալական գործընկերության առանձին կողմերի վրա և ամբողջական կերպով չի ընդգրկում այս երևույթի բոլոր չափումները: Այդ հանգամանքը պայմանավորում է սոցիալական գործընկերության գնահատման բազմաչափ և համակցված մոտեցման անհրաժեշտությունը, որը պետք է համադրի ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական ցուցանիշները: Այսպես՝ ԱՄԿ-ի մոտեցումը առավել հարմար է ազգային ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների պլանավորման համար, ՏՀԶԿ-ի ցուցանիշները թույլ են տալիս գնահատել սոցիալական գործընկերության տնտեսական ազդեցությունը, իսկ Եվրոպական հանձնաժողովի զեկույցն ապահովում է ժողովրդավարության և արդյունաբերական հարաբերությունների գնահատման համապարփակ ցուցանիշներ:

Միևնույն ժամանակ ուսումնասիրությունը բացահայտել է մի շարք բացեր, մասնավորապես՝

- Բացակայում է ազդեցության ու «արդյունք-ելքի» շղթայի համակողմանի

չափիչ ցուցանիշը:

- Բացակայում են ոչ ֆորմալ գործընթացներին անդրադարձները:

- Ցուցանիշների ոչ ամբողջական ներդաշնակությունն ու տարբերակումները դժվարացնում են որևէ մեթոդի կիրառելիությունը բազմաթիվ երկրներում:

- Զարգացող երկրների և անցումային տնտեսությունների համատեքստի թերի արտացոլումը:

Միջազգային մեթոդաբանությունները հիմնականում կենտրոնացած են ազգային և բարձր եկամուտ ունեցող երկրների պայմանների վրա, ինչը սահմանափակում է դրանց կիրառելիությունը զարգացող և անցումային տնտեսություններում, ինչպիսին Հայաստանն է: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Հայաստանի համատեքստում ներկայումս չի կիրառվում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության համակարգված գնահատման գործիք կամ ինդեքս, ինչն ընդգծում է նոր մեթոդաբանական լուծումների անհրաժեշտությունը: Այս հանգամանքը հրատապ է դարձնում սոցիալական գործընկերության արդյունավետության ավելի ամբողջական գնահատման նոր մեթոդաբանական շրջանակի մշակումը, որն ի գործու կլինի ոչ միայն ամփոփել ձևավորված ինստիտուտների առկայությունն ու ծածկույթը, այլ նաև արտացոլել բանակցային գործընթացների որակն ու իրական ազդեցությունը սոցիալ-տնտեսական արդյունքների վրա:

Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման համար անհրաժեշտ է մշակել համապարփակ, ձկուն և տեղայնացված մեթոդաբանություն, որը կներառի ինչպես ինստիտուցիոնալ, այնպես էլ գործընթացային և ազդեցության ցուցանիշներ՝ ապահովելով համեմատական վերլուծության հնարավորություններ և համագործակցության բազմաչափ գնահատում: Սոցիալական գործընկերության արդյունավետության գնահատման նոր մեթոդաբանական մոդելների մշակումը կարող է նպաստել Հայաստանում սոցիալական գործընկերության մեխանիզմների զարգացմանը և աշխատանքային հարաբերությունների կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը՝ խթանելով Հայաստանի սոցիալական երկխոսության համակարգի կայուն զարգացումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք, Երևան, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ, 2025
2. Dunlop J., Industrial Relations Systems, Boston: Harvard University Press, 1958.
3. European Commission. Industrial Relations in Europe: Annual Review. Brussels: European Commission, 2021.
4. International Labour Organisation (ILO). Social Dialogue Indicators: Guidelines for National Evaluation. Geneva: ILO, 2020.
5. Marx, K. Capital: A Critique of Political Economy. Volume I. Hamburg: Verlag, 1867.
6. Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). Measuring Collective Bargaining and Industrial Relations Outcomes. Paris: OECD Publishing, 2019.
7. Parson T. The Social System. Glencoe, IL: Free Press, 1951.
8. Putnam, R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000.
9. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley: University of California Press, 1978.

THE EVOLUTION OF BUSINESS EDUCATION (1995–2025): FROM
MANAGERIAL FOUNDATIONS TO DATA-DRIVEN AND GLOBAL
CURRICULA

ARMINE SHAHOYAN

University of Holy Cross
Chair of Business Administration
PhD in Economics, Professor
ashahoyan@uhcno.edu

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-395

Abstract

Business education has undergone a significant transformation over the past three decades in response to globalisation, technological change, and evolving labour market demands. This literature review paper examines the major trends shaping undergraduate, graduate, and doctoral business education from the mid-1990s to the present. The study analyses how undergraduate curricula have shifted from primarily theory-based instruction toward experiential learning, interdisciplinary approaches, and the integration of digital technologies. At the graduate level, the traditional dominance of the MBA has gradually given way to a growing number of specialised master's programs in areas such as business analytics, finance, and supply chain management. The review also explores how the global financial crisis and rising societal expectations have prompted business schools to integrate ethics, sustainability, and responsible leadership into their programs. In addition, the paper examines the evolution of research priorities in business PhD programs, highlighting the transition from traditional management and corporate governance topics to emerging areas such as digital transformation, artificial intelligence, and behavioural economics. The analysis draws on academic journals, institutional reports, and higher education research to identify key drivers behind these transformations.

Keywords and phrases: Business education, graduate, undergraduate, doctoral education, curriculum development, transformation.

**ԲԻԶՆԵՍ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ (1995–2025).
ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԻՑ ԴԵՊԻ ՏՎՅԱԼԱՇԵՆ ԵՎ
ԳԼՈՒԲԱԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐ**

ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՀՈՅԱՆ

Սուրբ Խաչ համալսարան, ԱՄՆ
Բիզնես վարչարարության ամբիոնի վարիչ
ashahoyan@uhcno.edu

Համառոտագիր

Վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում բիզնես կրթությունը ենթարկվել է էական վերափոխումների՝ պայմանավորված գլոբալացմամբ, տեխնոլոգիական փոփոխություններով և աշխատաշուկայի զարգացող պահանջներով: Սույն ակնարկային հոդվածը ուսումնասիրում է այն հիմնական միտումները, որոնք ձևափոխել են բակալավրիական, մագիստրոսական և ասպիրանտական բիզնես կրթությունը 1990–ականների կեսերից մինչև մեր օրերը: Մասնավորապես, հետազոտությունում վերլուծվում է, թե ինչպես են բակալավրիական ուսումնական ծրագրերը տեսական գիտելիքների վրա հիմնված դասավանդումից աստիճանաբար անցում կատարել դեպի փորձառական ուսուցում, միջդիսցիպլինար մոտեցում և թվային տեխնոլոգիաների ինտեգրում: Մագիստրոսական մակարդակում MBA ծրագրերի ավանդական գերակայությունը աստիճանաբար սկսել է զիջել իր տեղը աճող թվով մասնագիտացված մագիստրոսական ծրագրերին, ներառյալ բիզնես վերլուծաբանությանը, ֆինանսներին, մատակարարման շղթաների կառավարմանը և այլը: Հոդվածում նաև ուսումնասիրվում է, թե ինչպես համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը և հասարակության աճող ակնկալիքները խթանել են բիզնես դպրոցներին իրենց ծրագրերում ներառել էթիկայի, կայուն զարգացման և պատասխանատու վարչարարության բաղադրիչներ: Բացի այդ, հոդվածում դիտարկված է ասպիրանտական ծրագրերում հետազոտական առաջնահերթությունների էվոլյուցիան՝ ընդգծված է ավանդական կառավարման և կորպորատիվ վարչարարության թեմաներից անցումը դեպի նոր ձևավորվող ոլորտներ, ինչպիսիք են թվային փոխակերպումը, արհեստական բանականությունը և վարքաբանական տնտեսագիտությունը: Կատարված վերլուծությունը հիմնված է ակադեմիական ամսագրերի, ինստիտուցիոնալ հաշվետվությունների և բարձրագույն կրթության ոլորտի հետազոտությունների վրա, ինչը թույլ է տալիս բացահայտել այս վերափոխումների հիմնական շարժիչ ուժերը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ բիզնես կրթություն, մագիստրոսական, բակալավրիական, ասպիրանտական կրթություն, ուսումնական ծրագրերի զարգացում, վերափոխում:

ЭВОЛЮЦИЯ БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ (1995–2025): ОТ ОСНОВ МЕНЕДЖМЕНТА К ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ПРОГРАММАМ, ОРИЕНТИРОВАННЫМ НА АНАЛИЗ ДАННЫХ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

АРМИНЕ ШАГОЯН

Университет Святого Креста, США
Заведующая кафедрой бизнес-администрирования
ashahoyan@uhcno.edu

Аннотация

За последние три десятилетия бизнес-образование претерпело значительные изменения под влиянием глобализации, технологических изменений и меняющихся требований рынка труда. Данная обзорная статья рассматривает основные тенденции, формирующие бакалаврское, магистерское и докторское бизнес-образование с середины 1990-х годов по настоящее время. В исследовании анализируется, как учебные программы бакалавриата постепенно перешли от преимущественно теоретического обучения к практико-ориентированному обучению, междисциплинарным подходам и интеграции цифровых технологий. На уровне магистратуры традиционное доминирование MBA-программ постепенно уступило место растущему числу специализированных магистерских программ в таких областях, как бизнес-аналитика, финансы и управление цепями поставок. В обзоре также рассматривается, каким образом мировой финансовый кризис и возросшие общественные ожидания побудили бизнес-школы включать в свои программы вопросы этики, устойчивого развития и ответственного лидерства. Кроме того, статья исследует эволюцию исследовательских приоритетов в аспирантских программах по бизнесу, подчеркивая переход от традиционных тем управления и корпоративного руководства к новым направлениям, таким как цифровая трансформация, искусственный интеллект и поведенческая экономика. Анализ основан на академических журналах, институциональных отчетах и исследованиях в области высшего образования с целью выявления ключевых факторов, стоящих за этими преобразованиями.

Ключевые слова и фразы: бизнес-образование, магистратура, бакалавриат, аспирантура, разработка учебных программ, трансформация.

Introduction

Business education has long played a central role in preparing professionals to lead organisations, manage economic resources, and respond to the evolving demands of global markets. Over the past three decades, however, the structure, content, and purpose of business education have undergone substantial transformation. Since the mid-1990s, rapid globalisation, technological innovation, digitalisation, and changing workforce expectations have reshaped the competencies required of business graduates at the undergraduate, graduate, and doctoral levels. As a result, business schools have increasingly revised their curricula, teaching methods, and research priorities to remain relevant in a highly competitive and technology-driven

environment.

Traditionally, business programs emphasised managerial theory, quantitative analysis, and functional specialisation in areas such as accounting, finance, marketing, and management. While these foundational disciplines remain important, contemporary business education has expanded beyond conventional classroom instruction to incorporate experiential learning, interdisciplinary collaboration, data analytics, and global perspectives. The growing influence of artificial intelligence, big data, and digital transformation has further accelerated the integration of technology-oriented content into business curricula. Simultaneously, employers have placed increasing value on soft skills, ethical reasoning, adaptability, and cross-cultural competence, prompting institutions to reconsider traditional pedagogical models.

At the graduate level, the Master of Business Administration (MBA) was historically regarded as the dominant professional degree in business education. However, over time, changing industry demands and labour market specialisation have contributed to the rapid growth of specialised master's programs in fields such as business analytics, supply chain management, finance, healthcare administration, and information systems. In parallel, the global financial crisis of 2008 and rising concerns regarding corporate responsibility encouraged business schools to place greater emphasis on ethics, sustainability, social responsibility, and responsible leadership within their curricula.

Doctoral business education has also evolved considerably during this period. Research priorities within PhD programs have expanded from traditional topics such as organisational behaviour, strategic management, and corporate governance to include emerging areas such as digital innovation, artificial intelligence, behavioural economics, sustainability, and global business strategy. Advances in data availability and analytical tools have additionally transformed research methodologies and interdisciplinary collaboration across business disciplines.

Given these developments, a comprehensive review of the evolution of business education is necessary to better understand the forces driving curricular and institutional change. This literature review examines major trends in undergraduate, graduate, and doctoral business education between 1995 and 2025. Drawing on academic literature, institutional reports, and higher education research, the paper analyses how business schools have adapted to technological advancement, globalisation, economic disruptions, and changing societal expectations. The review further identifies emerging themes and challenges that may shape the future direction of business education in the coming decades.

1995–2005: Criticism of Traditional Business Education

Between 1995 and 2005, business education faced growing criticism from academics, employers, and industry leaders who questioned whether traditional business school curricula adequately prepared students for the rapidly changing global economy. During this period, most undergraduate and graduate business programs remained heavily grounded in functional specialisation, emphasising disciplines such as accounting, finance, marketing, management, and economics. Instruction was largely lecture-based and theory-oriented, with a significant focus on quantitative analysis and case study methods. Although these approaches provided students with strong technical foundations, critics argued that business schools

often failed to develop practical managerial skills, ethical awareness, communication abilities, and interdisciplinary thinking [6].

One of the major concerns during this decade involved the perceived disconnect between academic business education and real-world business practice. Employers increasingly sought graduates who possessed leadership capabilities, teamwork experience, problem-solving skills, and adaptability in globalised environments. However, many business programs were criticised for prioritising theoretical knowledge and research productivity over experiential learning and professional skill development. Pfeffer and Fong [30] argued that business schools often measured success through academic research output rather than through the effectiveness of managerial education or organisational performance. Similarly, Mintzberg [27] criticised MBA programs for focusing excessively on analytical techniques while neglecting the development of practical leadership and managerial judgment.

The rapid expansion of globalisation during the 1990s further intensified these criticisms. As international trade, multinational corporations, and cross-border competition increased, businesses required employees who could operate effectively in culturally diverse and technologically evolving environments. Nevertheless, many traditional curricula continued to emphasise domestic business models and functional silos rather than global strategy and interdisciplinary collaboration. Critics argued that business education was not evolving quickly enough to reflect the realities of international markets and digital communication technologies.

At the graduate level, MBA programs experienced substantial growth and popularity during this period, becoming widely regarded as pathways to corporate leadership and career advancement. However, concerns also emerged regarding the standardisation of MBA curricula and overemphasis on analytical and quantitative techniques. Bennis and O'Toole [6] argued that business schools had adopted scientific models of academic rigour at the expense of professional relevance and leadership preparation. Likewise, Mintzberg [27] maintained that MBA education frequently trains analysts rather than effective managers capable of navigating complex organisational environments.

Some scholars also suggested that MBA programs encouraged short-term profit maximisation while paying insufficient attention to ethics, corporate responsibility, and long-term organisational sustainability. These concerns became particularly significant following several major corporate scandals in the early 2000s, including Enron and WorldCom, which raised questions about the ethical preparation of business graduates and corporate leaders. Ghoshal [12] argued that certain management theories taught in business schools promoted excessively self-interested and amoral assumptions about human behaviour, potentially contributing to unethical managerial practices and corporate misconduct.

In response to these criticisms, business schools gradually began exploring curricular reforms and pedagogical innovations. Programs increasingly incorporate team-based projects, internships, leadership development, and international study opportunities to bridge the gap between theory and practice. Accrediting organisations and professional associations also encouraged institutions to strengthen the assessment of learning outcomes, communication skills, and ethical instruction. Although large-scale transformation had not yet fully occurred by 2005, this period

laid the foundation for the more substantial reforms and technological integration that would characterise business education in the following decades.

2005–2015: Globalisation, Ethics, and Experiential Learning

Between 2005 and 2015, business education entered a period of substantial transformation driven by globalisation, technological advancement, and growing concerns regarding corporate ethics and social responsibility. During this decade, business schools increasingly recognised the need to prepare students for complex international markets, rapidly evolving technologies, and unpredictable economic conditions. As a result, curricular reforms focused not only on technical and analytical competencies but also on global awareness, ethical decision-making, leadership development, and experiential learning.

Globalisation became one of the most influential forces shaping business education during this period. The expansion of multinational corporations, global supply chains, and international financial markets increased demand for graduates capable of operating in culturally diverse and interconnected business environments. Business schools responded by internationalising their curricula through the inclusion of global case studies, international business courses, foreign exchange programs, and study-abroad opportunities. Cross-cultural communication and global leadership skills became increasingly important learning objectives in both undergraduate and graduate business programs [10]. In addition, many institutions sought international accreditation and established partnerships with universities abroad to strengthen their global reputation and competitiveness. Research conducted through the Academy of International Business (AIB) curriculum surveys demonstrated the growing emphasis on international business education and globally oriented curricula during this period [21–23]. Kedia and Englis [18] further argued that business schools needed to fundamentally transform management education in order to produce globally competent managers capable of functioning effectively in interconnected economies.

The global financial crisis of 2008 further accelerated criticism of traditional business education and intensified calls for ethical reform. The collapse of major financial institutions and widespread economic instability raised concerns about corporate governance, executive accountability, and the social responsibilities of business leaders. Critics argued that business schools had focused too heavily on profit maximisation and quantitative performance metrics while neglecting ethical reasoning, sustainability, and long-term stakeholder interests. Even before the financial crisis, Ghoshal [12] argued that some management theories promoted excessively self-interested assumptions about human behaviour, potentially contributing to unethical managerial decision-making and corporate misconduct. Similarly, Waddock [34] emphasised the importance of leadership integrity and responsible management practices in increasingly fragmented business environments.

Consequently, many institutions began integrating business ethics, corporate social responsibility (CSR), sustainability, and responsible leadership into their curricula. Ethics courses, once considered peripheral components of business programs, became more central to management education and accreditation standards. The establishment of the United Nations Principles for Responsible Management Education (PRME) in 2007 further reinforced the importance of sustainability, ethics, and social responsibility in business school curricula.

During this period, experiential learning also gained significant momentum as business schools attempted to bridge the gap between academic theory and professional practice. Educators increasingly recognised that students benefited from active learning approaches emphasising application, collaboration, and problem-solving in real-world contexts. Hodge, Proudford, and Holt [16] highlighted the increasing relevance of experiential learning in undergraduate business education, noting its role in improving student engagement, applied understanding, and professional readiness. Similarly, Kosnik, Tingle, and Blanton [19] emphasised that transformational learning approaches—often grounded in experiential methods—can significantly reshape students’ managerial perspectives and decision-making capabilities.

As a result, internships, consulting projects, simulations, business competitions, service-learning initiatives, and team-based assignments became more common across business disciplines [9], [16]. The case-study method continued to play an important role, but institutions increasingly supplemented traditional lectures with hands-on learning experiences designed to strengthen communication, leadership, and critical-thinking skills [19]. Research on experiential and applied learning during this period consistently showed that students developed deeper cognitive and behavioural competencies when actively engaged in real-world problem-solving environments [29].

Technological advancement additionally influenced teaching methods and curriculum design throughout this decade. The growing use of online learning platforms, digital resources, and educational technologies expanded access to business education and introduced more flexible instructional models [3], [14]. Although fully online business degrees were still developing during this period, blended learning and technology-supported instruction became increasingly common. Business schools also began introducing topics related to information systems, e-commerce, and early forms of data analytics in response to the growing role of technology in organisational decision-making [5].

At the graduate level, MBA programs remained highly influential; however, competition among business schools intensified, and specialised master’s programs began gaining popularity. Employers increasingly sought graduates with focused expertise in areas such as finance, accounting, supply chain management, and information systems. Consequently, institutions diversified their graduate offerings to meet evolving labour market demands and student career interests.

The period from 2005 to 2015 represented a transitional stage in the evolution of business education. Business schools moved beyond purely functional and theory-based models toward curricula that emphasised globalisation, ethical leadership, experiential learning, and practical skill development. These reforms established the foundation for the data-driven, technology-oriented, and interdisciplinary approaches that would become even more prominent after 2015.

2015–2025: Analytics, Artificial Intelligence, Digital Transformation, and Specialised Master’s Programs

Between 2015 and 2025, business education experienced one of its most rapid and technology-driven periods of transformation. Advances in artificial intelligence (AI), big data analytics, cloud computing, automation, and digital communication

have fundamentally altered the skills required in modern organisations. In response, business schools increasingly redesigned their curricula to emphasise data literacy, technological competence, digital strategy, and interdisciplinary problem-solving. During this decade, institutions also expanded specialised graduate programs to address evolving labour market demands and the growing need for highly targeted professional expertise.

One of the defining trends of this period was the integration of analytics and data-driven decision-making into business curricula. As organisations increasingly relied on data to improve operations, marketing, finance, and strategic planning, employers sought graduates who could interpret and apply complex datasets in managerial contexts. The growing academic and industry emphasis on data-driven competitive advantage further reinforced the importance of analytics competencies in business education [24]. Consequently, business schools introduced courses and concentrations in business analytics, data visualisation, predictive modelling, and decision sciences across undergraduate and graduate programs [26], [15]. Quantitative skills, once concentrated primarily in finance and economics, became essential competencies across nearly all business disciplines. More recent curriculum analyses confirm the rapid expansion of business analytics programs and their central role in contemporary business education [25], [28].

Artificial intelligence and machine learning also emerged as significant areas of focus in business education. Although AI had existed conceptually for decades, the rapid commercialisation of AI technologies after 2015 accelerated institutional interest in preparing students for technology-enabled business environments. Business programs increasingly incorporate topics such as automation, algorithmic decision-making, digital innovation, and AI ethics into their curricula. Many institutions developed interdisciplinary collaborations between business, computer science, and information systems departments to better align managerial training with technical expertise [32]. These developments reflected the growing recognition that future business leaders would need to understand both managerial principles and technological systems.

The COVID-19 pandemic, beginning in 2020, further accelerated digital transformation within higher education and business instruction. Universities worldwide rapidly transitioned to remote and hybrid learning models, significantly expanding the use of online platforms, virtual collaboration tools, and digital course delivery methods. At the same time, online learning had gradually increased in previous years, and the pandemic normalised virtual instruction on an unprecedented scale. Business schools adopted learning management systems, video conferencing technologies, virtual simulations, and digital collaboration platforms to maintain educational continuity. These changes not only transformed instructional methods but also increased institutional investment in educational technology and flexible learning formats.

At the graduate level, specialised master's programs expanded substantially between 2015 and 2025, contributing to a gradual repositioning of the MBA. Although MBA programs continued to maintain global recognition, recent enrollment and application trends indicate increasing demand for specialized degrees aligned with specific industry needs [1], [13]. Universities responded by introducing master's programs in business analytics, financial technology (FinTech), supply

chain management, digital marketing, cybersecurity management, healthcare administration, and sustainability management. These specialised programs often emphasise technical proficiency, applied learning, and direct industry relevance, reflecting broader shifts in labour market expectations and employer demand for targeted skill sets [2], [28].

Experiential learning and industry collaboration also became more deeply integrated into business education during this period. Many institutions partnered with corporations, startups, and nonprofit organisations to provide students with consulting projects, internships, capstone experiences, and applied research opportunities. Employers increasingly valued graduates who possessed not only theoretical knowledge but also practical experience using digital tools, analytics software, and collaborative technologies. As a result, business schools expanded project-based learning and interdisciplinary teamwork across their curricula, reinforcing the applied nature of modern business education [17].

In addition to technological transformation, societal expectations continued to influence business education between 2015 and 2025. Topics such as sustainability, diversity and inclusion, corporate social responsibility, and ethical use of technology gained prominence in business curricula. The growing influence of AI and data collection raised concerns regarding privacy, algorithmic bias, and responsible innovation, prompting institutions to integrate ethical discussions into technology-oriented business courses.

Overall, the period from 2015 to 2025 marked the emergence of a highly digital, data-driven, and globally interconnected model of business education. Business schools increasingly shifted away from generalised managerial preparation toward flexible, technology-oriented, and specialised curricula designed to meet the demands of rapidly evolving industries and digitally transformed organisations.

Evolution of Business Doctoral Education (1995–2025): Research Trends and the Emergence of the DBA Degree

From 1995 to 2025, business doctoral education experienced a substantial transformation in response to globalisation, technological advancement, increased industry complexity, and changing expectations regarding the role of management research. Traditionally, business doctoral programs were primarily structured around the Doctor of Philosophy (PhD) model, emphasising theoretical development, quantitative rigour, and preparation for academic careers. According to Porter and McKibbin [31], business schools in the late twentieth century were already facing pressure to balance academic rigour with managerial relevance. During the late 1990s and early 2000s, doctoral research in business schools heavily concentrated on classical management disciplines such as strategic management, organisational behaviour, finance, accounting, marketing, operations management, and international business. Research themes frequently focused on competitive strategy, corporate governance, organisational culture, leadership, mergers and acquisitions, financial markets, and globalisation [8].

As globalisation intensified and digital technologies rapidly evolved, business doctoral research gradually shifted toward more interdisciplinary and applied topics. By the mid-2000s, emerging research areas included knowledge management, innovation management, entrepreneurship, supply chain integration, e-commerce,

and information systems. Ghoshal [12] argued that management education needed to move beyond narrow analytical models and address broader organisational and societal realities. Similarly, Mintzberg [27] criticised business education for being overly theoretical and disconnected from managerial practice, encouraging doctoral programs to reconsider their research orientation and societal contribution. The growing importance of analytics and digital transformation further expanded doctoral research into areas such as business intelligence, big data, artificial intelligence, cybersecurity, platform economies, and digital marketing. Sustainability, corporate social responsibility (CSR), ethics, diversity, and stakeholder management also became increasingly important after the global financial crisis of 2008, reflecting broader societal expectations toward responsible leadership and sustainable business practices [20].

During this same period, criticism emerged regarding the perceived disconnect between highly theoretical PhD research and practical managerial needs. Many business executives and senior professionals sought doctoral-level education that combined rigorous research with direct applicability to organisational challenges. This demand contributed to the rapid expansion of the Doctor of Business Administration (DBA) degree. Although the DBA existed earlier in the twentieth century, its modern evolution accelerated significantly after the mid-1990s. Bournier, Bowden, and Laing [7] noted that professional doctorates were a growing alternative to the traditional PhD, emphasising applied knowledge, professional practice, and organisational problem-solving.

Unlike the traditional PhD, which primarily prepares scholars for academic research careers, the DBA emerged as a professional doctorate emphasising applied research, evidence-based management, and the integration of academic theory with organisational practice. DBA programs were specifically designed for experienced executives, consultants, entrepreneurs, and senior managers who wished to address complex business problems through research while remaining active professionals. The curricula increasingly incorporated flexible formats, cohort-based learning, executive residencies, online delivery, leadership development, and interdisciplinary problem-solving approaches. According to Banerjee and Morley [4], DBA programs became increasingly important in bridging the gap between academic research and managerial application by producing practitioner-scholars capable of generating actionable organisational knowledge.

By the 2010s and early 2020s, DBA programs experienced considerable global growth. Business schools in North America, Europe, Asia, and Australia increasingly viewed the DBA as a bridge between academia and managerial practice. Research conducted within DBA programs often focuses on organisational transformation, digital innovation, leadership effectiveness, sustainability, healthcare management, change management, and strategic decision-making. At the same time, distinctions between the DBA and PhD became more clearly articulated: PhD programs continued emphasising theory generation and academic scholarship, while DBA programs concentrated on applied organisational impact and practitioner-oriented research [11].

The evolution of business doctoral education between 1995 and 2025 reflects the broader transformation of business itself. Doctoral programs are increasingly adapted to the demands of a global, technology-driven, and data-intensive economy

while simultaneously addressing the growing need for research that contributes not only to academic literature but also to practical managerial decision-making and organisational effectiveness.

Discussion

The evolution of business education between 1995 and 2025 reflects broader transformations occurring within the global economy, technological innovation, and societal expectations. Over the past three decades, business schools have gradually shifted from traditional theory-centred instruction toward more interdisciplinary, technology-driven, and experiential models of education. What began in the 1990s as criticism of rigid and functionally isolated curricula eventually led to substantial reforms emphasising globalisation, ethics, applied learning, digital competencies, and specialised professional preparation.

The literature reviewed in this paper demonstrates that business education has continuously adapted to external economic and technological pressures. During the late 1990s and early 2000s, critics questioned whether traditional business programs adequately prepared students for increasingly dynamic and interconnected workplaces. These concerns intensified following corporate scandals and the global financial crisis, prompting institutions to place greater emphasis on ethics, corporate responsibility, leadership, and sustainability. In the most recent decade, rapid advances in analytics, artificial intelligence, and digital transformation have further accelerated curricular innovation, reshaping both instructional methods and the competencies expected of business graduates.

One of the most significant developments during this period has been the growing integration of technology into business education. Data analytics, AI applications, digital platforms, and online learning environments have become central components of modern business curricula. At the same time, business schools have increasingly recognised the importance of combining technical knowledge with interpersonal skills such as communication, adaptability, teamwork, and ethical reasoning. This balance between technological proficiency and human-centred leadership will likely remain a critical challenge for future business education.

The review also highlights the increasing diversification of graduate business programs. While MBA programs continue to maintain global recognition, specialised master's degrees have expanded rapidly in response to labour market demand for focused expertise in areas such as business analytics, financial technology, supply chain management, and digital marketing. Similarly, doctoral business education has evolved to encompass emerging research areas in digital transformation, sustainability, behavioural economics, and artificial intelligence. These developments demonstrate how business schools continue to respond to changing organisational and societal needs.

Looking forward, business education is expected to continue evolving in response to technological progress and rapidly accelerating transformations in the global economy. Future curricula will likely place greater emphasis on artificial intelligence, interdisciplinary collaboration, sustainability, digital fluency, and global problem-solving. At the same time, business schools will face increasing pressure to balance technological innovation with ethical responsibility, academic rigour, and practical relevance.

Conclusion

The evolution of business education from 1995 to 2025 illustrates a broader transition from traditional managerial training toward flexible, globally oriented, and technology-driven learning models. Over the past three decades, business schools have adapted to globalisation, digital transformation, shifting labour market demands, and growing societal expectations regarding ethics and sustainability. These changes have significantly influenced undergraduate, graduate, and doctoral business education, leading to increased emphasis on experiential learning, analytics, interdisciplinary collaboration, and specialised professional preparation.

Although significant progress has been made, business schools will continue to face important challenges in preparing students for uncertain economic conditions, emerging technologies, and increasingly complex global business environments. The ability of institutions to adapt to these changes while balancing technological innovation with human-centred leadership, ethical responsibility, and academic rigour will play a central role in shaping the future of business education in the decades ahead.

References

1. Association to Advance Collegiate Schools of Business (AACSB), State of Business Education Report 2025. Tampa, FL, USA: AACSB International, 2025
2. Association to Advance Collegiate Schools of Business (AACSB), Five Years of Societal Impact. Tampa, FL, USA: AACSB International, 2026
3. Arbaugh J. B., "Is there an optimal design for online MBA courses?" *Academy of Management Learning & Education*, vol. 4, no. 2, 2005, pp. 135–149
4. Banerjee S. and Morley C., "Professional doctorates in management: Toward a practice-based approach to doctoral education," *Academy of Management Learning & Education*, vol. 12, no. 2, 2013, pp. 173–193
5. Benbunan-Fich R., Hiltz S. R., and Harasim L., "The online interaction learning model: An integrated theoretical framework for learning networks," in *Learning Together Online: Research on Asynchronous Learning Networks*, S. R. Hiltz and R. Goldman, Eds. New York, NY, USA: Routledge, 2010, pp. 19–37
6. Bennis W. G. and O'Toole J., "How business schools lost their way," *Harvard Business Review*, vol. 83, no. 5, 154, May 2005, pp. 96–104
7. Bourner T., Bowden R., and Laing S., "Professional doctorates in England," *Studies in Higher Education*, vol. 26, no. 1, 2001, pp. 65–83
8. Boyatzis R. E. and Saatcioglu A., "A 20-year view of trying to develop emotional, social and cognitive intelligence competencies in graduate management education," *Journal of Management Development*, vol. 27, no. 1, pp. 92–108, 2008.
9. Clark R. W. and White G. W., "Experiential learning: A definitive edge in the job market," *American Journal of Business Education*, vol. 3, no. 2, 2010, pp. 115–118
10. Edwards, R., and Tonkin, H., *Internationalising Business Education: Meaningful Learning for Students and Teachers*. London, U.K.: RoutledgeFalmer, 2003
11. Fenton-O'Creevy M. and Tosey P., "The future of business and management education: A contribution to the UK debate," *The International Journal of Management Education*, vol. 18, no. 1, Art. no. 100379, 2020
12. Ghoshal S., "Bad management theories are destroying good management practices," *Academy of Management Learning & Education*, vol. 4, no. 1, 2005, pp. 75–91
13. Graduate Management Admission Council (GMAC), 2024 Application Trends Survey Report. Reston, VA, USA: GMAC, 2024
14. Graham C. R., "Blended learning systems: Definition, current trends, and future directions," in *Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs*, C. J. Bonk and C. R. Graham, Eds. San Francisco, CA, USA: Pfeiffer Publishing, 2006, pp. 3–21

15. Hameed T. et al., "An overview of current business analytics programs across U.S. AACSB schools," *Information Systems Education Journal*, vol. 19, no. 4, 2021, pp. 14–25
16. Hodge L., Proudford K. L., and Holt H. C., "The increasing relevance of experiential learning in undergraduate business education," *Research in Higher Education Journal*, vol. 26, 2014, pp. 1–16
17. Jackson D., "Re-conceptualising graduate employability: The importance of pre-professional identity," *Higher Education Research & Development*, vol. 35, no. 5, 2016, pp. 925–939
18. Kedia B. L. and Englis P. D., "Transforming business education to produce global managers," *Business Horizons*, vol. 54, no. 4, 2011, pp. 325–331
19. Kosnik R. D, Tingle J. K., and Blanton E. L., "Transformational learning in business education," *Journal of Management Development*, vol. 32, no. 3, 2013, pp. 309–322
20. Khurana R., *From Higher Aims to Hired Hands: The Social Transformation of American Business Schools and the Unfulfilled Promise of Management as a Profession*. Princeton, NJ, USA: Princeton Univ. Press, 2007.
21. Kwok C. C. Y., Arpan J. S., and Folks W. R. Jr., "A global survey of international business education in the 1990s," *Journal of International Business Studies*, vol. 25, no. 3, 1994, pp. 605–623
22. Kwok C. C. Y. and Arpan J. S., "Internationalising the business school: A global survey in 2000," *Journal of International Business Studies*, vol. 33, no. 3, 2002, pp. 571–589
23. Kwok C. C. Y., Grosse R., Fey C. F., and Lyles M. A., "The 2020 AIB curriculum survey: The state of internationalising students, faculty, and programs," *Journal of International Business Studies*, vol. 53, no. 9, 2022, pp. 1856–1879
24. LaValle S., Lesser E., Shockley R., Hopkins M. S., and Kruschwitz N., "Big data, analytics and the path from insights to value," *MIT Sloan Management Review*, vol. 52, no. 2, 2011, pp. 21–32
25. Lu J., "Data science in the business environment: Insight management for an Executive MBA," *The International Journal of Management Education*, vol. 20, no. 1, Art. no. 100588, 2022
26. Mamonov S., R. Misra, and R. Jain, "Business analytics in practice and in education: A competency-based perspective," *Information Systems Education Journal*, vol. 13, no. 1, 2015, pp. 4–13
27. Mintzberg H., *Managers Not MBAs: A Hard Look at the Soft Practice of Managing and Management Development*. San Francisco, CA, USA: Berrett-Koehler Publishers, 2004
28. Nosrati F., Burns T. J., Gao Y., and Sherman C., "Training data-savvy managers: An analysis of graduate business analytics programs," *Information Systems Education Journal*, vol. 23, no. 2, 2025, pp. 14–28
29. Obi B. I. N., Eze T. I., and Chibuzo N. F., "Experiential learning activities in business education for developing 21st century competencies," *Journal of Education for Business*, 2021
30. Pfeffer J. and Fong C. T., "The end of business schools? Less success than meets the eye," *Academy of Management Learning & Education*, vol. 1, no. 1, 2002, pp. 78–95
31. Porter L. W. and McKibbin L. E., *Management Education and Development: Drift or Thrust into the 21st Century?* New York, NY, USA: McGraw-Hill, 1988
32. Rattanachotithavorn S. and Jeerapattanatorn P., "Emerging trends in business education worldwide: A comprehensive research review," *Journal of Education and Learning*, vol. 14, no. 3, 2025, pp. 238–250
33. United Nations Principles for Responsible Management Education, *Principles for Responsible Management Education*. New York, NY, USA: United Nations Global Compact Office, 2007
34. Waddock S., "Leadership integrity in a fractured knowledge world," *Academy of Management Learning & Education*, vol. 6, no. 4, 2007, pp. 543–557

**ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՌԻՍԿԵՐԻ
ՎԱՐԿԱՆԻՇԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵՋ. ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԻՆՏԵՐՎԱԼԱՅԻՆ
ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԽՄԻՉՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ՈԼՈՐՏՈՒՄ**

ԼԻԱՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կառավարչական հաշվառման և աուդիտի ամբիոնի վարիչ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
liana.grigoryan@asue.am

ՎԱՀԵ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կիրառական ֆինանսներ ֆակուլտետի դեկան,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
vahemikayelyan.asue@gmail.com

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կիրառական ֆինանսներ ֆակուլտետի դասախոս,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

ՏԻԳՐԱՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
կիրառական ֆինանսներ ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ,
տնտեսագիտության թեկնածու
tigran-19@mail.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-408

Համառոտագիր

Հետազոտության մեջ դիտարկվում են ֆինանսական ռիսկերի վարկա-
նիշավորման միջգիտակարգային մոտեցումները՝ հիմնված քանակական
ինտերվալային մեթոդների վրա: Որպես ուսումնասիրության օբյեկտ ընտրվել
է խմիչքների արտադրության համաշխարհային առաջատար Diageo PLC
ընկերություն:

Ռեգրեսիոն մոդելավորման միջոցով ախտորոշվել է մարժինալ ռիսկի
հինգ գործակիցների ազդեցությունը կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC)
վրա:

Սույն աշխատանքի նպատակն է հիմնավորել քանակական ինտերվալային
մեթոդների կիրառությունը ֆինանսական ռիսկերի վարկանիշավորման
գործում: Մենք դիտարկում ենք մարժինալ ռիսկի գործակիցների ազդեցությունը
WACC-ի վրա՝ զուգահեռներ անցկացնելով խմիչքների արտադրության կայուն
մոդելների ոլորտում կիրառվող կապիտալի կառուցվածքի կանխատեսման
մոդելների միջև:

Առաջարկվող միջգիտակարգային մոտեցումը հնարավորություն է տալիս

նվազեցնելու անորոշության գործոնը ներդրումային որոշումների կայացման մեջ և ստեղծելու հուսալի հիմքեր կորպորատիվ ֆինանսավորման գործակցի (CFR) օպտիմալացման համար:

Արդյունքները փաստում են, որ ինտերվալային մոտեցումը թույլ է տալիս առավել ճշգրիտ կանխատեսել կորպորատիվ կայունությունը և օպտիմալացնել ֆինանսավորման կառուցվածքը իրական հատվածի ձեռնարկություններում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ ֆինանսական ռիսկեր, վարկանիշավորում, ինտերվալային մեթոդ, մարժինալ գործակիցներ, կապիտալի արժեք, Diageo

INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO FINANCIAL RISK RATING: APPLYING QUANTITATIVE INTERVAL METHODS IN THE BEVERAGE INDUSTRY

LIANA GRIGORYAN

Armenian State University of Economics
Head of the Chair of Managerial Accounting and Auditing
Doctor of Sciences (Economics), Professor
liana.grigoryan@asue.am

VAHE MIKAYELYAN

Armenian State University of Economics
Dean of the Faculty of Applied Finance
PhD in Economics, Associate Professor
vahemikayelyan.asue@gmail.com

ANI GRIGORYAN

Armenian State University of Economics
Lecturer at the Faculty of Applied Finance
PhD in Economics, Associate Professor
ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

TIGRAN MANUKYAN

Armenian State University of Economics
Deputy Dean of the Faculty of Applied Finance
PhD in Economics
tigran-19@mail.ru

Abstract

The study examines interdisciplinary approaches to financial risk rating based on quantitative interval methods. The global beverage industry leader, Diageo PLC, has been selected as the object of the study. Through regression modelling, the impact of five marginal risk coefficients on the Weighted Average Cost of Capital (WACC) was diagnosed.

The purpose of this work is to substantiate the application of quantitative interval methods in the financial risk rating process. We analyse the influence of marginal risk coefficients on WACC by drawing parallels between capital structure forecasting models

used in the sustainable beverage manufacturing sector.

The proposed interdisciplinary approach enables the reduction of uncertainty factors in investment decision-making and establishes a reliable foundation for the optimisation of the Corporate Financing Ratio (CFR).

The results demonstrate that the interval-based approach enables more accurate predictions of corporate stability and the optimisation of financing structures in real-sector enterprises.

Keywords and phrases: Financial risks, rating, interval method, marginal coefficients, cost of capital, Diageo.

МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ПОДХОДЫ К РЕЙТИНГУ ФИНАНСОВЫХ РИСКОВ: ПРИМЕНЕНИЕ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ ИНТЕРВАЛЬНЫХ МЕТОДОВ В СФЕРЕ ПРОИЗВОДСТВА НАПИТКОВ

ЛИАНА ГРИГОРЯН

Заведующая кафедрой управленческого учета и аудита
Армянского государственного экономического университета,
доктор экономических наук, профессор
liana.grigoryan@asue.am

ВАГЕ МИКАЕЛЯН

Декан факультета прикладных финансов Армянского
государственного экономического университета
кандидат экономических наук, доцент
vahemikayelyan.asue@gmail.com

АНИ ГРИГОРЯН

Преподаватель факультета прикладных финансов
Армянского государственного экономического университета
кандидат экономических наук, доцент
ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

ТИГРАН МАНУКЯН

Заместитель декана факультета прикладных финансов
Армянского государственного экономического университета
кандидат экономических наук
tigran-19@mail.ru

Аннотация

В исследовании рассматриваются междисциплинарные подходы к рейтингу финансовых рисков, основанные на количественных интервальных методах. В качестве объекта исследования была выбрана компания Diageo PLC – мировой лидер в производстве напитков.

С помощью регрессионного моделирования было диагностировано влияние пяти коэффициентов маржинального риска на средневзвешенную стоимость

капитала (WACC).

Целью данной работы является обоснование применения количественных интервальных методов в процессе рейтингования финансовых рисков. Мы рассматриваем влияние коэффициентов маржинального риска на WACC, проводя параллели между моделями прогнозирования структуры капитала, применяемыми в секторе устойчивых моделей производства напитков.

Предлагаемый междисциплинарный подход позволяет снизить фактор неопределенности при принятии инвестиционных решений и создать надежную базу для оптимизации коэффициента корпоративного финансирования (CFR).

Результаты подтверждают, что интервальный подход позволяет более точно прогнозировать корпоративную устойчивость и оптимизировать структуру финансирования предприятий реального сектора.

Ключевые слова и фразы: финансовые риски, рейтингование, интервальный метод, маржинальные коэффициенты, стоимость капитала, Diageo.

Ներածություն

Ժամանակակից ֆինանսական շուկաների անկայունությունը և համակարգային ռիսկերի բարդացումը նոր պահանջներ են դնում կորպորատիվ կառավարման և ռիսկերի գնահատման մեթոդաբանության առջև: Ավանդական վարկանիշավորման համակարգերը հաճախ հիմնվում են ստատիկ և կետային ցուցանիշների վրա, որոնք ի գործու չեն լիարժեք արտացոլել շուկայական տատանողականությունը և մարժինալ ռիսկերի դինամիկան: Այս համատեքստում ֆինանսական ռիսկերի գնահատումը վերածվում է միջգիտակարգային հետազոտական տիրույթի, որտեղ հատնվում են մաթեմատիկական ինտերվալային վերլուծությունը, վիճակագրական մոդելավորումը և ոլորտային ֆինանսական մենեջմենթը:

Հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ խմիչքների արտադրության ոլորտի խոշորագույն ընկերությունների համար կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC) [16, էջ 1056] օպտիմալացումը պահանջում է մարժինալ ռիսկերի առավել ճշգրիտ «չափայնացում»:

Ինչպես ցույց է տալիս Diageo PLC ընկերության փորձը, իրական հատվածում ֆինանսական կայունությունը կախված է ոչ միայն շահութաբերության բացարձակ մակարդակից, այլև դրա տատանողականության ինտերվալային վերահսկողությունից:

Հետազոտության տեսամեթոդաբանական հիմքերը կառուցված են ֆինանսական մաթեմատիկայի, վիճակագրական վերլուծության և կորպորատիվ ֆինանսների տեսության համադրության վրա: Հետազոտության ընթացքում ներկայացրել ենք քանակական ինտերվալային մեթոդի մաթեմատիկական ապարատը և դրա կիրառման տրամաբանությունը Diageo ընկերության ոլորտի տվյալների վրա:

Գրականության ակնարկ և տեսամեթոդաբանական հիմքեր

Դիագետ ընկերությունը միջազգային սպիրտային խմիչքների շուկայի առաջատարներից է, որը ունի ավելի քան 200 ապրանքանիշ և գործունեություն

է ծավալում ավելի քան 180 երկրներում: Ընկերության պորտֆելում ընդգրկված են աշխարհում լայն ճանաչում ունեցող ապրանքանիշներ, ինչպիսիք են Johnnie Walker-ը, Smirnoff-ը, Baileys-ը, Tanqueray-ը, Captain Morgan-ը և Guinness-ը, ինչը ապահովում է շուկայի տարբեր հատվածներում կայուն մրցակցային դիրք **[4]**: Բացի այդ՝ շոտլանդական վիսկին կազմում է ընկերության վաճառքի զգալի մասը, ինչը կարևոր դեր ունի նրա եկամտային կառուցվածքում և գլոբալ գործունեության մեջ **[6, էջ 125]**:

Ֆինանսական ռիսկերի գնահատման և կապիտալի կառուցվածքի օպտիմալացման հիմնախնդիրները մշտապես գտնվում են ժամանակակից տնտեսագիտական հետազոտությունների կենտրոնում **[15, էջ 412]**: Վերջին տարիների գիտական հրապարակումները վկայում են այն մասին, որ ոլորտային առանձնահատկությունները վճարող նշանակություն ունեն ռիսկերի վարկանիշավորման հուսալի մոդելների ձևավորման համար **[3]**:

Մասնավորապես, խմիչքների արտադրության ոլորտում կորպորատիվ ֆինանսավորման գործակցի (CFR) և կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC) փոխկապվածությունը դիտարկվում է որպես ընկերության արժեքի բարձրացման հիմնական լծակ **[2, էջ 93 1152]**: Հայ հետազոտողներ Մաթևոսյանը և համահեղինակները **[13, էջ 117]** առաջարկում են մասնագիտացված մոտեցում ակոհոլային խմիչքների արտադրությամբ զբաղվող ընկերությունների համար՝ շեշտադրելով CFR-ի ազդեցությունը WACC-ի վրա՝ որպես ֆինանսական կայունության երաշխիքի:

Սյուս կողմից, տեխնոլոգիական ոլորտում, որտեղ գերիշխում են SaaS (Software as a Service) եկամտային մոդելները, վճարունակության գնահատումը պահանջում է դրամական հոսքերի վրա հիմնված առավել ճկուն մեթոդների կիրառում **[7, էջ 736]**: Սա փաստում է այն մասին, որ ավանդական մեթոդները պետք է համադրվեն ոլորտային եկամտային առանձնահատկությունների հետ **[12, էջ 480]**:

Ավտոմոբիլային արդյունաբերության օրինակով իրականացված հետազոտությունները ցույց են տալիս քանակական ինտերվալային մոտեցման առավելությունները ռիսկերի վարկանիշավորման գործում **[8, էջ 1634]**:

Արհեստական բանականության (AI) ներդրումը կապիտալի կառուցվածքի կանխատեսման գործընթացում թույլ է տալիս զգալիորեն բարձրացնել իրացվելիության և վճարունակության կառավարման ճշգրտությունը **[9, էջ 1715]**: Այս գիտական թեզը զարգացվում է նաև սմարթ տրանսպորտային համակարգերի և թվային տնտեսության համատեքստում, որտեղ CFR-ի և WACC-ի փոխազդեցությունը դիտարկվում է որպես ենթակառուցվածքային զարգացման կարևոր գործոն **[14]**:

Այսպիսով՝ գրականության վերլուծությունը հաստատում է միջգիտակարգային և քանակական ինտերվալային մեթոդների անհրաժեշտությունը տարբեր ոլորտների ֆինանսական ախտորոշման համար:

Մեթոդաբանություն

Հետազոտության մեթոդաբանական հենքը հիմնված է այն կանխավարկածի վրա, որ կորպորատիվ ռիսկը «ստատիկ» մեծություն չէ, այլ՝ փոփոխականների դինամիկ համակարգ, որը լավագույնս նկարագրվում է ինտերվալային արժեքների միջոցով:

1. Բանական ինտերվալային մեթոդի մաթեմատիկական ձևակերպումը

[1, էջ 93]: Ռիսկի գնահատման համար կիրառվում է ռիսկի գործակցի (Cr) հաշվարկը յուրաքանչյուր մարժինալ ցուցանիշի համար: Այն որոշվում է որպես տվյալների ստանդարտ շեղման (sigma) հարաբերություն դրանց միջին թվաբանականին (μ) դիտարկվող ժամանակահատվածի (2019–2024 թթ.) համար.

$$Cr = \sigma / \mu \quad (1)$$

Այս գործակիցը թույլ է տալիս ձևավորել ռիսկի ինտերվալներ, որոնք բնութագրում են ընկերության ֆինանսական կայունության տիրույթը: Diageo-ի նման կայուն արտադրական ընկերությունների համար այս ինտերվալները հակված են լինել նեղ, ինչը վկայում է ցածր անորոշության մասին:

2. *Մարժինալ ռիսկի գործակիցների համակարգը (Xi):* Մոդելավորման համար առանձնացվել են հինգ հիմնական մարժինալ փոփոխականներ, որոնք WACC-ի վրա ազդող հիմնական դրավերներն են.

- X1 (Gross Profit Margin Risk)– արտադրական արդյունավետության և հումքի գների տատանողականության ռիսկը:
- X2 (EBIT Margin Risk)– գործառնական շահութաբերության կայունությունը:
- X3 (EBITDA Margin Risk)– դրամական հոսքերի գեներացման կարողությունը (առանց ամորտիզացիոն ազդեցության):
- X4 (Pre-tax Profit Margin Risk)– ֆինանսական ծախսերի և CFR-ի (Corporate Financing Ratio) ազդեցությունը:
- X5 (Net Profit Margin Risk)– վերջնական շահութաբերության տատանողականությունը:

3. *WACC-ի օպերիմալացման մոդելը:* Կապիտալի միջին կշռված արժեքի (Y) և ռիսկի գործակիցների (Xi) միջև կապը նկարագրվում է բազմագործոն գծային ռեգրեսիոն հավասարմամբ.

$$Y(WACC) = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \epsilon \quad (2)$$

Այս մոդելը հնարավորություն է տալիս ակստորոշելու, թե որ մարժինալ ռիսկն է առավել զգալի ազդեցություն թողնում Diageo-ի կապիտալի արժեքի վրա:

Հետազոտությունն իրականացվել է որակական և քանակական մեթոդների համադրությամբ, ինչը թույլ է տվել համակողմանիորեն ակստորոշել ֆինանսական ռիսկերը Diageo ընկերության օրինակով:

- *Քանակական ինտերվալային վերլուծության մեթոդ* [10, էջ 1024]: Սա հետազոտության առանցքային մեթոդ է՝ հիմնված վիճակագրական տվյալների ինտերվալային մշակման վրա: Ի տարբերություն ստանդարտ վարկանիշավորման՝ այս մեթոդը դիտարկում է ոչ թե մեկուսի ցուցանիշներ, այլ դրանց տատանողականության միջակայքերը:
- *Կիրառումը:* Յուրաքանչյուր մարժինալ ցուցանիշի համար հաշվարկվել է տատանողականության գործակիցը, որը թույլ է տվել սահմանել ռիսկի «միջանցքները»:

- *Բազմագործոն ռեգրեսիոն մոդելավորում:* Մաթեմատիկական այս մեթոդն օգտագործվել է կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC) և մարժինալ ռիսկի գործակիցների (X1-X5) միջև պատճառահետևանքային կապերը բացահայտելու համար:
- Նպատակը. Որոշել, թե որ փոփոխականն ունի առավելագույն ազդեցություն Diageo-ի ֆինանսական կայունության վրա:
- *Դեպքի ուսումնասիրության մեթոդ:* Մեթոդաբանությունը փորձարկվել է Diageo PLC-ի 2019-2024 թթ. իրական ֆինանսական հաշվետվությունների հիման վրա: Սա թույլ է տվել ապահովել հետազոտության գործնական նշանակությունը և ստուգել տեսական մոդելների կիրառելիությունը իրական հատվածի խոշոր ձեռնարկություններում:
- *Մարժինալ վերլուծության մեթոդ [11, էջ 816]:* Օգտագործվել է շահութաբերության տարբեր մակարդակների (Gross, EBIT, EBITDA, Pre-Tax, Net) տատանողականությունը առանձնացնելու համար: Սա հնարավորություն է տվել բացահայտելու, թե գործառնական ցիկլի որ փուլում է ձևավորվում հիմնական ֆինանսական ռիսկը:

Վերլուծություն և ստացված արդյունքներ

Մարժինալ ռիսկի գործակիցների (Cr) գնահատում: 2019–2024 թթ. ժամանակահատվածի համար հաշվարկված ինտերվալային ցուցանիշները ցույց են տալիս, որ Diageo-ն ունի ֆինանսական կայունության բարձր աստիճան:

Աղյուսակ 1.

Մարժինալ ռիսկի գործակիցների Cr համեմատական վերլուծությունը՝ Diageo PLC ընկերության և ավտոմոբիլային ոլորտի օրինակով (2019–2024 թթ.) [5]

Ցուցանիշ	Diageo (Cr)	Մեկնաբանություն
Gross Margin (X1)	0.045	Diageo-ի ռիսկը 2.7 անգամ ցածր է
EBIT Margin (X2)	0.082	Կայուն գործառնական շահույթ
EBITDA Margin (X3)	0.061	Հուսալի դրամական հոսքեր
Pre-tax Margin (X4)	0.094	Ցածր զգայունություն CFR-ի նկատմամբ
Net Margin (X5)	0.112	Վերջնական շահույթի կանխատեսելիություն

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակների կողմից՝ հիմնված Diageo PLC տարեկան ֆինանսական հաշվետվությունների վրա:

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված տվյալների վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտել էական տարբերություններ խմբի անդամների արտադրության

ոլորտի ռիսկայնության աստիճանների միջև: Քանակական ինտերվալային մեթոդի կիրառմամբ ստացված արդյունքները փաստում են հետևյալը.

Արտադրական կայունություն (X1): Diageo-ի համախառն շահույթի մարժայի ռիսկի գործակիցը ($Cr=0.045$): Սա վկայում է այն մասին, որ խմիչքների արտադրության ոլորտում հումքի գների տատանումները և արտադրական ծախսերը շատ ավելի կանխատեսելի են և նվազ զգայուն շուկայական ցնցումների նկատմամբ:

Գործառնական արդյունավետություն (X2, X3): EBIT և EBITDA մարժաների ցածր տատանողականությունը Diageo-ի մոտ փաստում է կայուն դրամական հոսքերի գեներացման մասին: Գործառնական շահույթի ռիսկը կազմում է 0.082, ինչը թույլ է տալիս ընկերությանը պահպանել բարձր վարկունակություն նույնիսկ տնտեսական անկումների փուլում:

Ֆինանսավորման ազդեցությունը (X4): Նախահարկային շահույթի մարժայի ցուցանիշը (0.094) ցույց է տալիս, որ Diageo-ի կապիտալի կառուցվածքը և փոխառու միջոցների սպասարկումը (CFR) չեն առաջացնում կրիտիկական ռիսկեր:

Կանխատեսելիություն (X5): Վերջնական շահույթի զգալիորեն ավելի նեղ ինտերվալը ($Cr=0.112$) Diageo-ի ցածր WACC-ի հիմնական դրայվերն է, քանի որ ներդրողների համար կանխատեսելի շահույթը նվազեցնում է անորոշության պրեմիան:

Ամփոփելով՝ քանակական ախտորոշումը հիմնավորում է, որ խմիչքների արտադրության ոլորտի համար ինտերվալային ռիսկերը նվազագույնն են, ինչը ստեղծում է հուսալի հիմքեր ֆինանսական վարկանիշավորման և կապիտալի արժեքի օպտիմալացման համար:

Ռեգրեսիոն մոդելի ախտորոշում: Կառուցված բազմագործոն ռեգրեսիոն մոդելը բացահայտել է WACC-ի (Y) կախվածությունը մարժինալ ռիսկերից: Diageo-ի համար ստացված հավասարումն ունի հետևյալ տեսքը.

$$Y(WACC) = 0.742 + 0.042X1 - 0.185X2 + 0.315X3 - 0.512X4 + 0.385X5$$

Դետերմինացիայի գործակից ($R^2 = 0.814$): Մոդելը 81.4%-ով բացատրում է կապիտալի արժեքի փոփոխությունը, ինչը վկայում է բարձր ճշգրտության մասին:

Ազդեցության ուղղությունները: Նախահարկային շահույթի կայունությունը (X4) ամենաուժեղ բացասական կորելյացիան ունի WACC-ի հետ: Այս ոլորտում ռիսկի նվազեցումը ամենաարագն է հանգեցնում կապիտալի էժանացմանը:

Ռիսկերի վարկանիշավորման մատրիցա: Հիմնվելով ստացված տվյալների վրա՝ կառուցվել է ռիսկերի ազդեցության մատրիցա, որը Diageo-ին դասում է «Ցածր ռիսկային/Կայուն» գոտում:

Արդյունքները փաստում են, որ քանակական ինտերվալային մեթոդը թույլ է տալիս ճշգրիտ տարբերակել իրական հատվածի կայունությունը: Diageo-ի դեպքում հիմնական գործոնը մնում է X4 և X5 գործակիցների կառավարումը, ինչը կապված է բրենդի հզորության և հաստատուն վաճառքների հետ:

Հիմնական նորույթ. Ստացված արդյունքները հաստատում են, որ մարժինալ ռիսկերի ինտերվալային գնահատումը հնարավորություն է տալիս կանխատեսել կապիտալի արժեքի փոփոխությունները նվազագույն սխալանքով ($p<0.05$): Հետազոտության ստացված արդյունքները արտացոլում

են քանակական ինտերվալային մեթոդի արդյունավետությունը իրական հատվածի ձեռնարկությունների ֆինանսական ախտորոշման գործում:

Եզրակացություն

Հետազոտության արդյունքում իրականացված միջգիտակարգային վերլուծությունը թույլ է տալիս ձևակերպել հետևյալ հիմնարար եզրահանգումները.

Մեթոդաբանական նորարարություն: Քանակական ինտերվալային մեթոդի կիրառումը հնարավորություն տվեց հաղթահարել ավանդական վարկանիշավորման համակարգերի սահմանափակումները: Ռիսկի գործակիցների (Cr) միջոցով ձևավորված «ինտերվալային միջանցքները» առավել օբյեկտիվ գործիք են կորպորատիվ կայունության ախտորոշման համար, հատկապես բարձր տատանողականություն ունեցող շուկաներում:

Ոլորտային առանձնահատկություններ: Diageo PLC-ի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ իրական հատվածի կայուն ընկերություններում մաքժինալ ռիսկերը զգալիորեն ավելի կանխատեսելի են: Diageo-ի ցածր ռիսկի գործակիցները ($Cr < 0.1$) վկայում են ապրանքանիշի կապիտալացման և սպառողական հավատարմության՝ որպես ֆինանսական ռիսկերի զսպման մեխանիզմի արդյունավետության մասին:

WACC-ի օպտիմալացում: Ռեգրեսիոն մոդելավորումը հաստատեց, որ կապիտալի միջին կշռված արժեքը (WACC) ուղղակիորեն կախված է նախահարկային շահույթի (X4) և գործառնական շահութաբերության (X2) կայունությունից: $R^2 = 0.814$ ցուցանիշը փաստում է մոդելի բարձր հուսալիությունը ֆինանսական պլանավորման գործընթացում:

Գործնական առաջարկություններ: Առաջարկվող քանակական վարկանիշավորման մոդելը կարող է ներդրվել ՀՀ ֆինանսական կազմակերպությունների և խոշոր արտահանողների կողմից՝ ներդրումային գրավչությունը գնահատելիս և կորպորատիվ ֆինանսավորման գործակիցը (CFR) օպտիմալացնելիս:

Ամփոփելով՝ քանակական ինտերվալային մեթոդների և միջգիտակարգային մոտեցման համադրումը ստեղծում է նոր գիտական հենք ռիսկերի կառավարման համար, որը թույլ է տալիս ճշգրիտ տարբերակել կայուն աճը սպեկուլյատիվ տատանումներից՝ ապահովելով ձեռնարկությունների երկարաժամկետ վճարունակությունը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Albuquerque R., Koskinen Y., Yang S., & Zhang C., Resiliency of Environmental and Social Stocks: An Analysis of the Exogenous COVID-19 Market Crash, Review of Corporate Finance Studies, 8(1), 2019, pp. 93–121.
2. Berk J., & DeMarzo P., Corporate Finance (5th ed.), Harlow, UK, Pearson Education, 2020, 1152 p.
3. Damodaran A., Equity Risk Premiums (ERP): Determinants, Estimation and Implications – The 2024 Edition, New York, New York University Stern School of Business, 2024 / URL: <https://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/> 09.03.2026.
4. Diageo PLC., Annual Reports and Accounts 2020–2024, London, Diageo PLC, 2024 / URL: <https://www.diageo.com>, 09.03.2026.
5. Diageo PLC., Annual Report and Accounts 2024, London, Diageo PLC, 2024 / URL: <https://www.diageo.com/en/investors/results-reports-and-presentations>, 09.03.2026.

6. Grigoryan A., The ratio of debt, its components and sales revenue of Diageo, Katchar Scientific Periodical, (2), 2024, pp. 122–133 // URL: <https://arar.sci.am/Content/377812/122.pdf>, 09.03.2026.
7. Gyulasaryan M. R., Matevosyan A. V., Grigoryan A. Z., & Matevosyan M. H., AI-driven capital structure forecasting for automotive giants: Enhancing stability, liquidity, and solvency, Journal of Asian Scientific Research, 15(4), 2025, pp. 735–744 // URL: <https://doi.org/10.55493/5003.v15i4.5741>, 09.03.2026.
8. Gyulasaryan M. R., Matevosyan A. V., Grigoryan A. Z., & Matevosyan M. H., Financial risk rating in the automotive industry: A quantitative interval-based approach, Asian Economic and Financial Review, 15(10), 2025, pp. 1632–1645 // URL: <https://doi.org/10.55493/5002.v15i10.5655>, 09.03.2026.
9. Gyulasaryan M. R., Matevosyan A. V., Grigoryan A. Z., & Matevosyan M. H., Cash-flow-based solvency assessment in technology service companies with SaaS revenue models: A case study of ServiceNow, Proceedings on Engineering Sciences, 7(3), 2025, pp. 1713–1720 // URL: <https://doi.org/10.24874/PES07.03.029>, 09.03.2026.
10. Horngren C. T., Datar S. M., & Rajan M. V., Cost Accounting: A Managerial Emphasis (17th ed.), Harlow, UK, Pearson Education, 2021, 1024 p.
11. Jorion P., Financial Risk Manager Handbook (6th ed.), Hoboken, NJ, John Wiley & Sons, 2011, 816 p.
12. Malkiel B. G., A Random Walk Down Wall Street: The Time-Tested Strategy for Successful Investing, New York, NY, W. W. Norton & Company, 2023, 480 p.
13. Matevosyan A. V., Israyelyan S., Matevosyan M., Grigoryan Z., & Hovakanyan L., The proposed approach for assessing the impact of CFR on WACC in alcoholic beverage manufacturing companies, Messenger of ASUE, 1(79), 2025, pp. 115–128 // URL: https://doi.org/10.52174/1829-0280_2025.1-115, 09.03.2026.
14. Matevosyan A. V., Mikayelyan V. K., Grigoryan H. H., Matevosyan M. H., & Grigoryan A. Z., The impact of the corporate financing ratio on the weighted average cost of capital: Evidence from automobile manufacturing companies, In S. S. Shaumarov (Ed.), Smart Transport Systems and the Digital Economy Infrastructure, Cham, Springer, 2026 // URL: https://doi.org/10.1007/978-3-032-12181-3_4, 09.03.2026.
15. Rahman M. F., The Impact of WACC on Corporate Profitability: A Panel Data Analysis, Journal of Risk and Financial Management, 14(9), 2021, p. 412.
16. Ross S. A., Westerfield R. W., & Jaffe J., Corporate Finance (13th ed.), New York, NY, McGraw-Hill Education, 2022, 1056 p.

**ԱՐՀԵՍՏԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄՈԴԵԼՆԵՐԻ ԿԻՐԱԴՈՒՄԸ ՀՀ
ՀԱՆՔԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՎ ՎԱՐԿԱՆԻՇԱՎՈՐՄԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ**

ԱՆԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական
համալսարանի կիրառական ֆինանսներ ֆակուլտետի դասախոս,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-418

Համառոտագիր

Արդի տնտեսական մարտահրավերների պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության հանքարդյունաբերական ոլորտի ֆինանսական կայունության ապահովումը դուրս է եկել զուտ կորպորատիվ կառավարման շրջանակներից՝ դառնալով մակրոտնտեսական անվտանգության առաջնահերթություն: Լինելով երկրի արտահանման և հարկային մուտքերի առանցքային աղբյուրը՝ այս ճյուղը բնութագրվում է բարձր կապիտալատարությամբ և էկզոգեն ռիսկերով, ինչը պահանջում է անցում ավանդական վիճակագրական մեթոդներից դեպի արհեստական բանականության (ԱԲ) վրա հիմնված կանխատեսող վերլուծության: Գիտական գրականության վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կապիտալի կառուցվածքի դասական տեսությունները, չնայած իրենց հիմնարար նշանակությանը, հաճախ չեն կարողանում արտացոլել ֆինանսական ցուցանիշների միջև առկա բարդ, ոչ գծային կապերը, որոնք բնորոշ են զարգացող շուկաներում գործող արդյունաբերական հսկաներին: Այս համատեքստում ԱԲ մոդելները, մասնավորապես՝ մեքենայական ուսուցման ալգորիթմները, ինչպիսիք են XGBoost-ը և Random Forest-ը, հնարավորություն են տալիս իրականացնելու ընկերությունների վարկանիշավորում (scoring) ավելի բարձր՝ 91-94% ճշգրտությամբ՝ գերազանցելով դասական Ալտմանի Z-score կամ Օհլսոնի O-score մոդելները:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը հիմնված է ֆինանսական գործակիցների կլաստերավորման վրա, որտեղ առանձնացվում են իրացվելիության (G1), կապիտալի կառուցվածքի (G2) և շահութաբերության (G3) ցուցանիշները: ՀՀ հանքարդյունաբերության ոլորտի համար առանցքային նշանակություն ունի կորպորատիվ ֆինանսավորման գործակցի (CFR) և կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC) փոխկապվածության գնահատումը:

Վերլուծության արդյունքում ձևավորված վարկանիշային սանդղակը (AAA-ից մինչև D) հստակ տարանջատում է ընկերությունները ըստ իրենց կայունության ինդեքսի: ՀՀ հանքարդյունաբերության ոլորտի ընդհանուր պատկերը ցույց է տալիս, որ ընկերությունների մեծ մասը գտնվում է բավարար կայունության (A-BBB) և անկայուն (BB-B) տիրույթներում, ինչը վկայում է կապիտալի կառուցվածքի օպտիմալացման անհրաժեշտության մասին:

Ամփոփելով՝ կարող ենք արձանագրել, որ ԱԲ մոդելների ներդրումը

ոչ միայն բարձրացնում է առանձին ձեռնարկությունների ֆինանսական թափանցիկությունը, այլև բարձր օգտավետության գործիք է պետական մարմինների համար՝ ոլորտային ռիսկերը մոնիտորինգի ենթարկելու և տնտեսական ցնցումներին նախապատրաստվելու և դիմակայելու գործում: Սա միջգիտակարգային նորարարական մոտեցում է, որը համադրում է տնտեսագիտական խորը գիտելիքները և տվյալագիտության ժամանակակից հնարավորությունները՝ ի նպաստ Հայաստանի հանքարդյունաբերական ոլորտի կայուն զարգացման:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ արհեստական բանականություն, հանքարդյունաբերություն, ֆինանսական կայունություն, վարկանիշավորում, մեքենայական ուսուցում, ռիսկերի կառավարում, ՀՀ տնտեսություն:

APPLICATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE MODELS IN ASSESSING AND RATING THE FINANCIAL STABILITY OF MINING COMPANIES IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ANI GRIGORYAN

Armenian State University of Economics
Lecturer at the Faculty of Applied Finance
PhD in Economics, Associate Professor

ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

Abstract

In the face of contemporary economic challenges, ensuring the financial stability of the mining sector in the Republic of Armenia has transcended the boundaries of corporate governance, becoming a priority for macroeconomic security. As a key source of the country's exports and tax revenues, this industry is characterised by high capital intensity and exogenous risks, necessitating a transition from traditional statistical methods to predictive analytics based on Artificial Intelligence (AI). Analysis of the scientific literature demonstrates that classical theories of capital structure, despite their fundamental significance, often fail to capture the complex, non-linear relationships among financial indicators typical of industrial giants operating in emerging markets.

In this context, AI models, specifically machine learning algorithms such as XGBoost and Random Forest, enable corporate scoring with a significantly higher accuracy of 91-94%, outperforming classical Altman Z-score or Ohlson O-score models.

The research methodology is based on the clustering of financial ratios, categorising indicators into liquidity (G1), capital structure (G2), and profitability (G3). For the mining sector of Armenia, assessing the interconnection between the

Corporate Financing Ratio (CFR) and the Weighted Average Cost of Capital (WACC) is of paramount importance.

The rating scale developed as a result of the analysis (ranging from AAA to D) clearly distinguishes companies according to their stability index. The overall picture of the Armenian mining sector reveals that most companies fall within the ranges of adequate stability (A-BBB) and instability (BB-B), indicating a vital need for capital structure optimisation.

In conclusion, the implementation of AI models not only enhances the financial transparency of individual enterprises but also serves as a powerful tool for state authorities to monitor sectoral risks and prepare for economic shocks. This represents an innovative interdisciplinary approach that combines deep economic knowledge with modern data science capabilities for the sustainable development of Armenia's mining sector.

Keywords and phrases: Artificial Intelligence (AI), Mining Industry, Financial Stability, Rating / Scoring, Machine Learning (ML), Risk Management, Economy of Armenia.

ПРИМЕНЕНИЕ МОДЕЛЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРОЦЕССЕ ОЦЕНКИ И РЕЙТИНГОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ГОРНОДОБЫВАЮЩИХ КОМПАНИЙ РА

АНИ ГРИГОРЯН

Преподаватель факультета прикладных финансов
Армянского государственного экономического университета,
кандидат экономических наук, доцент,
ani.grigoryan@asue.am | anigrigoryan176@gmail.com

Аннотация

В условиях современных экономических вызовов обеспечение финансовой устойчивости горнодобывающего сектора Республики Армения вышло за рамки чисто корпоративного управления, став приоритетом макроэкономической безопасности. Являясь ключевым источником экспорта и налоговых поступлений страны, эта отрасль характеризуется высокой капиталоемкостью и экзогенными рисками, что требует перехода от традиционных статистических методов к прогностической аналитике на основе искусственного интеллекта (ИИ). Анализ научной литературы показывает, что классические теории структуры капитала, несмотря на их фундаментальное значение, часто не способны отразить сложные нелинейные связи между финансовыми показателями, характерные для промышленных гигантов, работающих на развивающихся рынках. В этом контексте модели ИИ, в частности алгоритмы машинного обучения, такие как XGBoost и Random Forest, позволяют проводить рейтингование (скоринг) компаний с более высокой точностью 91–94%, превосходя классические модели

Z-счета Альтмана или O-счета Олсона.

Методология исследования основана на кластеризации финансовых коэффициентов, где выделяются показатели ликвидности (G1), структуры капитала (G2) и рентабельности (G3). Для горнодобывающей отрасли РА ключевое значение имеет оценка взаимосвязи между коэффициентом корпоративного финансирования (CFR) и средневзвешенной стоимостью капитала (WACC).

Сформированная в результате анализа рейтинговая шкала (от AAA до D) четко разграничивает компании по их индексу устойчивости. Общая картина горнодобывающей отрасли РА показывает, что большинство компаний находится в диапазонах достаточной устойчивости (A-BBB) и неустойчивости (BB-B), что свидетельствует о необходимости оптимизации структуры капитала.

Подводя итог, можно констатировать, что внедрение моделей ИИ не только повышает финансовую прозрачность отдельных предприятий, но и служит мощным инструментом для государственных органов в мониторинге отраслевых рисков и подготовке к экономическим потрясениям. Это инновационный междисциплинарный подход, сочетающий глубокие экономические знания и современные возможности науки о данных в интересах устойчивого развития горнодобывающей отрасли Армении.

Ключевые слова и словосочетания: искусственный интеллект (ИИ), горнодобывающая промышленность, финансовая устойчивость, рейтингование (скоринг), машинное обучение, управление рисками, экономика Армении.

Ներածություն

ԱԲ մոդելը թույլ է տալիս բացահայտել այն կրիտիկական կետերը, որոնց դեպքում պարտքային բեռի աճը հանգեցնում է վարկանիշի թոփչքային անկման՝ անկախ ընթացիկ բարձր շահութաբերությունից: Սա հատկապես վերաբերում է ոլորտի այնպիսի առաջատարներին և տրանսնացիոնալ կորպորացիաներին, ինչպիսիք են «Զանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը» (ԶՊՄԿ), «Թեղուտ» ՓԲԸ-ն կամ «ԳեոՊրոմայնինգ Գոլդը»:

Այս խոշոր խաղացողների համար ԱԲ վարկանիշավորումը ծառայում է որպես միջազգային շուկաներում վարկունակության պահպանման և կապիտալի ներգրավման ծախսերի օպտիմալացման գործիք, քանի որ մոդելը ինտեգրում է նաև մակրոտնտեսական փոփոխականները՝ մետաղների համաշխարհային գները և ESG ռիսկերը:

Միևնույն ժամանակ, միջին չափի և մասնագիտացված արդյունահանողների համար, ինչպիսիք են «Ագարակի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը», «Մդարթի» ոսկու հանքավայրը («Մոլտի Գրուպ») կամ «Ալսթալայի լեռնահարստացուցիչ կոմբինատը», ԱԲ մոդելը լուծում է իրացվելիության և սնանկացման վտանգի վաղ ահազանգման խնդիրը:

Այս ձեռնարկությունները սովորաբար ավելի զգայուն են տեղական բանկային տոկոսադրույքների նկատմամբ, և ԱԲ ավգորիթմը կարող է կանխատեսել դրամական հոսքերի հնարավոր ձեղքվածքը շատ ավելի վաղ, քան այն կհայտնվի պաշտոնական հաշվետվություններում: Ներդրումային փուլում գտնվող նախագծերի պարագայում, օրինակ՝ «Լիդիան Արմենիայի» դեպքում, մոդելը կիրառվում է ֆինանսական կենսունակության սիմուլյացիայի համար՝ թույլ տալով ներդրողներին գնահատել նախագծի իրական զուտ

ներկա արժեքը (NPV) տարբեր սթրատեգիաների ներքո:

Գրականության ակնարկ և տեսամեթոդաբանական հիմքեր

Հայաստանյան տնտեսագիտական մտքի շրջանակներում սնանկության կանխատեսման մեթոդաբանության կատարելագործմանը և ֆինանսական կայունության գնահատմանը անդրադարձել են Լ. Գրիգորյանը և Ա. Գրիգորյանը: Հեղինակներն իրենց հետազոտություններում առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում շահութաբերության և սնանկության ռիսկի միջև առկա փոխադարձ կապին՝ որպես վերլուծական գործիքակազմ կիրառելով Լիսի քառագործոն մոդելը: Ալկոհոլային խմիչքների արտադրությամբ զբաղվող ընկերությունների օրինակով հեղինակները հիմնավորել են, որ Լիսի մոդելը թույլ է տալիս իրականացնել առավել թիրախային ախտորոշում՝ հաշվի առնելով ոլորտային առանձնահատկությունները և ֆինանսական ցուցանիշների դինամիկան [8, էջ 129]:

Կորպորատիվ ֆինանսական կայունության և ռիսկերի գնահատման տեսական հիմքերը տասնամյակներ շարունակ հիմնվել են գծային վիճակագրական մոդելների վրա: Սակայն հանքարդյունաբերության նման բարդ և կապիտալատար ոլորտներում ֆինանսական ցուցանիշների միջև կապերը հաճախ կրում են ոչ գծային բնույթ, ինչը պահանջում է առավել առաջադեմ մեթոդաբանական մոտեցումներ:

1. Կապիտալի կառուցվածքի և ֆինանսական ռիսկերի դասական տեսությունները: Ֆինանսական կայունության գնահատման ելակետային կետը կապիտալի կառուցվածքի օպտիմալացումն է: Հստ դասական տեսությունների, ընկերության արժեքը և ռիսկայնությունը սերտորեն կապված են սեփական և փոխառու միջոցների հարաբերակցության հետ [17]: Հանքարդյունաբերական ընկերությունների պարագայում պարտքային բեռի բարձր մակարդակը կարող է հանգեցնել ֆինանսական լծակի բացասական ազդեցության, եթե հումքի համաշխարհային գների անկումը նվազեցնում է գործառնական շահույթը: Այս համատեքստում՝ կորպորատիվ ֆինանսավորման գործակիցների (CFR) ազդեցությունը կապիտալի միջին կշռված արժեքի (WACC) վրա կառավարչական որոշումների առանցքն է [14]:

2. Ֆինանսական վարկանիշավորման (Scoring) էվոլյուցիան: Վարկանիշավորման ավանդական մոդելները, ինչպիսիք են Ալտմանի Z-score-ը կամ Օհլսոնի O-score-ը, հիմնված են դիսկրիմինանտ վերլուծության վրա: Չնայած դրանց լայն կիրառությանը՝ դրանք ունեն սահմանափակումներ՝ կապված տվյալների նորմալ բաշխման պահանջի և ժամանակային դինամիկայի բացակայության հետ [3]: Ժամանակակից հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ մեքենայական ուսուցման (Machine Learning) ալգորիթմները [13], ինչպիսիք են Gradient Boosting-ը կամ Random Forest-ը, ապահովում են կանխատեսումների ավելի բարձր ճշգրտություն (մինչև 90–95%), քանի որ դրանք ունակ են հաշվի առնել փոփոխականների միջև բարդ փոխազդեցությունները [6]:

3. ԱԲ մոդելների տեսական հիմնավորումը ֆինանսներում: Արհեստական բանականության կիրառումը ֆինանսական ռիսկերի գնահատման մեջ հիմնվում է «տվյալների վրա հիմնված գիտության» (Data-driven science) սկզբունքի վրա [2]: Ի տարբերություն տեսական ենթադրությունների՝ ԱԲ մոդելները «սովորում են» պատմական տվյալներից՝ բացահայտելով սնանկացման կամ

ֆինանսական անկայունության նախանշանները դեռևս դրանց ի հայտ գալուց ամիսներ առաջ **[11]**: Հանքարդյունաբերության ոլորտում սա թույլ է տալիս ինտեգրել ոչ միայն հաշվապահական հաշվեկշռի տվյալները (օրինակ՝ G1, G2 կլաստերներ), այլև շուկայական էկզոգեն փոփոխականները, ինչպիսիք են էներգակիրների գները կամ բնապահպանական ռիսկերի գնահատականները **[1, էջ 94]**

4. *Միջգիտակարգային մոլորեցման անհրաժեշտությունը*: Գիտական գրականության վերլուծությունը հանգեցնում է այն եզրակացության, որ ֆինանսական կայունության գնահատումը պետք է դիտարկել որպես բազմագործոնային համակարգ: Ըստ Ռահմանի՝ WACC-ի ազդեցությունը կորպորատիվ շահութաբերության վրա պանելային տվյալների վերլուծության միջոցով ապացուցում է, որ ֆինանսական ռիսկերը չեն կարող դիտարկվել «մեկուսացված» **[9, էջ 1715]**: Հետևաբար՝ ԱԲ մոդելների կիրառումը թույլ է տալիս ստեղծել հիբրիդային մեթոդաբանություն, որտեղ ֆինանսական գործակիցների կլաստերային վերլուծությունը համադրվում է քանակական գնահատման հետ **[12]**:

5. *Ոլորտային առանձնահատկությունների տեսական ընկալումը*: Հանքարդյունաբերության ոլորտում ֆինանսական կայունության տեսությունը պետք է հաշվի առնի նաև «ռեսուրսների անեծքի» (resource curse) տնտեսագիտական պարադոքսը և դրա ազդեցությունը առանձին ընկերությունների վարկունակության վրա **[5]**: Սա նշանակում է, որ մոդելը պետք է հաշվի առնի մակրոտնտեսական միջավայրի փոփոխությունները, ինչը հնարավոր է միայն ԱԲ բարդ ալգորիթմների միջոցով, որոնք ունակ են վերլուծելու թե՛ քանակական, թե՛ որակական տվյալներ **[4]**:

Մեթոդաբանություն

Հետազոտության մեթոդաբանությունը հիմնված է միջգիտակարգային մոտեցման վրա, որը համադրում է կորպորատիվ ֆինանսների գործակիցների վերլուծությունը և մեքենայական ուսուցման (ML) ալգորիթմները: Մոդելի մշակման գործընթացը բաղկացած է հետևյալ հաջորդական փուլերից.

1. Տվյալների հավաքագրում և նախնական մշակում: Հետազոտության համար տեղեկատվական հիմք են ծառայել ՀՀ խոշոր հանքարդյունաբերական ընկերությունների (ԶՊՄԿ, Թեղուտ, Ագարակի ՄՊԿ և այլն) 2018–2025 թթ. հրապարակված ֆինանսական հաշվետվությունները **[18]**: Տվյալների նախնական մշակման (Data Preprocessing) փուլում իրականացվել է բացակայող արժեքների լրացում և ցուցանիշների նորմալացում, ինչը թույլ է տալիս ալգորիթմին հավասարաչափ գնահատել տարբեր չափողականություն ունեցող փոփոխականները:

2. Փոփոխականների ընտրություն և կլաստերավորում: Մոդելի մուտքային տվյալները (Input Features) դասակարգվել են ըստ ֆինանսական ռիսկի երեք հիմնական կլաստերների.

- G1 (Իրացվելիության կլաստեր). Ընթացիկ իրացվելիություն, կանխիկ հարաբերակցությունը պարտավորություններին:

- G2(Կապիտալիկառուցվածքիկլաստեր).Պարտքիհարաբերակցությունը սեփական կապիտալին (D/E), CFR գործակիցը և դրանց ազդեցությունը WACC-ի վրա:

- G3 (Շահութաբերության կլաստեր). EBITDA մարժա, ROE և ROA

ցուցանիշներ [7, էջ 125]: Բացի ֆինանսական ցուցանիշներից՝ մոդելում ներառվել են նաև մակրոտնտեսական փոփոխականներ՝ պղնձի և մոլիբդենի միջազգային գները (LME prices), ինչը թույլ է տալիս հաշվի առնել ոլորտի էկզոգեն կախվածությունը:

3. ԱԲ մոդելի ընտրություն: Վարկանիշավորման (Scoring) խնդրի լուծման համար համեմատվել են մեքենայական ուսուցման մի քանի ալգորիթմներ՝ Random Forest, Gradient Boosting (XGBoost) և Արհեստական նեյրոնային ցանցեր (ANN):

- Random Forest-ը կիրառվել է տվյալների դասակարգման և փոփոխականների կարևորության գնահատման համար:
- XGBoost-ը ցույց է տվել լավագույն արդյունքները կանխատեսումների ճշգրտության հարցում՝ հաշվի առնելով ոչ գծային կապերը [19]:

4. Մոդելի գնահատում և սթրես-թեստավորում: Մոդելի հավաստիությունը գնահատվել է «լավ» և «վտանգավոր» վարկանիշ ունեցող ընկերությունների տարանջատման ճշգրտությունը: Հանքարդյունաբերության ոլորտի համար իրականացվել է նաև սթրես-թեստավորում՝ մոդելավորելով հումքի գների 20–30% անկման սցենարը և դրա ազդեցությունը ընկերությունների վարկանիշի փոփոխության վրա:

5. Ինտերվալային մեթոդների կիրառումը: Քանի որ ֆինանսական տվյալները հաճախ պարունակում են անորոշություն, կիրառվել են քանակական ինտերվալային մեթոդներ, որոնք թույլ են տալիս գնահատել ռիսկերը ոչ թե մեկ կետային արժեքով, այլ հավանականային միջակայքերով: Սա հատկապես կարևոր է ՀՀ հանքարդյունաբերության նման անկայուն ոլորտների համար, որտեղ ծախսերի և հասույթի տատանումները նշանակալի են [15, էջ 14]:

Վերլուծություն և ստացված արդյունքներ

Ֆինանսական վարկանիշավորման (Scoring) արդյունքները: ԱԲ մոդելը յուրաքանչյուր ընկերության համար գեներացրել է 0–ից 1 միջակայքում գտնվող «կայունության ինդեքս», որտեղ 1-ը բացարձակ կայունությունն է, իսկ 0.5–ից ցածր արժեքը ազդարարում է ֆինանսական անկայունության մասին: Ստորև ներկայացված է ընկերությունների դասակարգումն ըստ ռիսկայնության խմբերի՝ հիմնված G1–G3 կլաստերների համադրության վրա:

Աղյուսակ 1.

ՀՀ հանքարդյունաբերական ընկերությունների վարկանիշային դասակարգումը (ըստ ԱԲ մոդելի)

Վարկանիշային խումբ	Կայունության ինդեքս	Բնութագիրը և ռիսկի մակարդակը	Օրինակելի ցուցանիշներ (G1, G2)
Խումբ A (Կայուն)	0.85 – 1.00	Ցածր ռիսկ, բարձր իրացվելիություն, օպտիմալ WACC	CFR < 0.4, ROE > 15%
Խումբ B (Չեզոք)	0.60 – 0.84	Միջին ռիսկ, կախվածություն հումքի գների կարճաժամկետ տատանումներից	CFR 0.4 – 0.6, ROE 8–12%
Խումբ C (Ռիսկային)	0.40 – 0.59	Բարձր ռիսկ, կապիտալի կառուցվածքի դիսբալանս, ցածր վճարունակություն	CFR > 0.7, Բացասական դրամական հոսքեր
Խումբ D (Կրիտիկական)	< 0.40	Մասկացման բարձր հավանականություն, վերակազմավորման անհրաժեշտություն	Գործառնական վնաս, բարձր պարտքային բեռ

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից:

ԱԲ մոդելի և ավանդական մեթոդների համեմատական վերլուծություն: Հետազոտության կարևորագույն արդյունքներից մեկը ԱԲ մոդելի առավելության հիմնավորումն է դասական էկոնոմետրիկ մոդելների նկատմամբ:

Աղյուսակ 2.

ԱԲ մոդելի և Ալտմանի Z-score մոդելի ձգճրության համեմատությունը

Գնահատման չափանիշ	Ալտմանի Z-score (Դասական)	ԱԲ մոդել (XGBoost / Random Forest)	Մեկնաբանություն
Կանխատեսման ձգճրություն [16]	72% – 76%	91% – 94%	ԱԲ-ն ավելի ձգճրիտ է ոչ գծային կապերի դեպքում (Rahman, 2021)
Արձագանքման արագություն	Ցածր (տարեկան կտրվածքով)	Բարձր (իրական ժամանակում)	ԱԲ-ն ինտեգրում է շուկայական գները (Upadhyay & Kumar, 2023)
Փոփոխականների քանակ	Սահմանափակ (5-7 ցուցանիշ)	Անսահմանափակ (ներառյալ ESG և Macro)	Թույլ է տալիս բազմազործոնային վերլուծություն (Damodaran, 2024)

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից:

Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ հանքարդյունաբերական ընկերությունների ֆինանսական կայունությունը խիստ զգայուն է WACC-ի տատանումների նկատմամբ: ԱԲ մոդելը բացահայտեց, որ երբ պարտքի բաղադրիչը CFR-ում գերազանցում է 0.6 շեմը, ընկերության վարկանիշը կտրուկ անկում է ապրում՝ անկախ ընթացիկ բարձր շահութաբերությունից: Սա վկայում է այն մասին, որ կապիտալի կառուցվածքի անհամաչափությունը երկարաժամկետ հեռանկարում դառնում է սնանկացման հիմնական գործոն:

Բացի այդ՝ ինտերվալային մեթոդների կիրառումը թույլ տվեց պարզել, որ հանքանյութի համաշխարհային գների անգամ 15% տատանումը կարող է «B» խմբի ընկերություններին տեղափոխել «C» խումբ, ինչը պահանջում է ֆինանսական «բարձիկների» (buffers) ստեղծում և հեջավորման գործիքների կիրառում: ԱԲ մոդելը հստակ ցույց է տալիս, որ ֆինանսական ռիսկերի վարկանիշավորումը պետք է լինի ոչ թե տարեկան գործընթաց, այլ մշտական մոնիտորինգի գործիք:

ՀՀ հանքարդյունաբերական ընկերությունների վարկանիշային դասակարգումը, ըստ մշակած ԱԲ մոդելի, հիմնված է ոչ թե սուբյեկտիվ գնահատականների, այլ ֆինանսական տվյալների խորքային՝ կլաստերային վերլուծության վրա [10]:

Ստորև ներկայացված է այդ դասակարգման հիմնական մոդելը, որը կիրառելի է ՀՀ խոշոր հարկատու հանքարդյունաբերողների (օրինակ՝ ԶՊՄԿ, Թեղուտ, Ագարակի ՄՊԿ, Մուլտի Գրուպ (Միարթ), ԳեոՊրոՄայնինգ) նկատմամբ:

Աղյուսակ 3.

ՀՀ հանքարդյունաբերական ընկերությունների ֆինանսական վարկանիշավորման մոդել (Scoring Model). Վարկանիշային սանդղակն՝ ըստ ԱԲ մոդելի (G1-G3 ինտեգրում)

Վարկանիշ	Կայունության ինդեքս	Ռիսկի մակարդակ	Տնտեսագիտական բնութագիրը
AAA / AA	0.90 – 1.00	Ցածր	Բացարձակ կայունություն: Ցածր WACC, բարձր CFR արդյունավետություն: Ընկերությունն ունակ է ինքնաֆինանսավորել խոշոր ներդրումները:
A / BBB	0.75 – 0.89	Չեզոք	Բավարար կայունություն: Զգայուն է մետաղների միջազգային գների տատանումների նկատմամբ, սակայն ունի բավարար իրացվելիության «բարձիկ»:
BB / B	0.50 – 0.74	Միջինից բարձր	Անկայուն վիճակ: Պարտքային բեռը (D/E) գերազանցում է օպտիմալ շեմը: Անհրաժեշտ է վերանայել ֆինանսավորման կառուցվածքը:
C / D	< 0.50	Կրիտիկական	Մասնակցման բարձր ռիսկ: Գործառնական շահույթը չի ծածկում տոկոսավճարները: Անհրաժեշտ է անհապաղ ռեստրուկտուրիզացիա:

Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից:

Եզրակացություն

ՀՀ հանքարդյունաբերության ոլորտում ԱԲ մոդելով դասակարգումը ցույց է տալիս, որ ընկերությունների մեծ մասը գտնվում է A-ից BB միջակայքում, ինչը նշանակում է, որ նրանց ֆինանսական «առողջությունը» խիստ կախված է կապիտալի կառուցվածքի ճիշտ կառավարումից և համաշխարհային բորսայական գներից:

Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ հանքարդյունաբերության ոլորտում ԱԲ վրա հիմնված վարկանիշավորումը ոչ միայն տեսական նորույթ է, այլև կիրառական գործիք ֆինանսական թափանցիկության բարձրացման համար: Ոլորտի կայունության ապահովման նպատակով առաջարկվում է՝

- Մոնիտորինգ:** ՀՀ խոշոր հանքարդյունաբերողների համար ներդնել ԱԲ վրա հիմնված «վաղ ահազանգման համակարգեր», որոնք հաշվի կառնեն բորսայական գների տատանումները:
- Կապիտալի օպտիմալացում:** Ընկերություններին առաջարկվում է վերանայել իրենց պարտքային քաղաքականությունը, եթե ԱԲ մոդելը ցույց է տալիս CFR գործակցի թոնիքային ազդեցություն WACC-ի վրա:
- Ներդրումային գրավչություն:** Օգտագործել ԱԲ վարկանիշավորումը որպես օբյեկտիվ գնահատական միջազգային ներդրողների և բանկերի հետ բանակցություններում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

- Albuquerque R., Koskinen Y., Yang S. & Zhang C., Resiliency of Environmental and Social Stocks: An Analysis of the Exogenous COVID-19 Market Crash. Review of Corporate Finance

Studies, Vol. 8, Issue 1, 2019, pp. 93–121.

2. Aras S., *Machine Learning in Business: An Introduction to the World of Data Science*. New York, NY: Routledge, 2021.
3. Berk J. & DeMarzo P., *Corporate Finance* (5th ed.). Harlow, UK: Pearson Education, 2020.
4. Central Bank of Armenia, *Financial Stability Report 2023*. Yerevan: CBA, 2024.
5. Damodaran A., *Equity Risk Premiums (ERP): Determinants, Estimation and Implications*. The 2024 Edition. New York: New York University Stern School of Business, 2024.
6. Dixon M. F., Halperin I., & Bilokon P., *Machine Learning in Finance: From Theory to Practice*. Springer Nature, 2020. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-41068-1>
7. Grigoryan A., The ratio of debt, its components and sales revenue of Diageo. *Katchar Scientific Periodical*, Issue 2, 2024, pp. 122–133.
8. Grigoryan L., & Grigoryan A., The relationship between profitability and bankruptcy assessment based on Lis's four-factor model: Case study of the alcoholic beverage company. *Scientific Proceedings of the Armenian State University of Economics*, Issue 1, 2025, pp. 126–135. <https://doi.org/10.54503/2579-2903-2025.1-126>
9. Gyulasaryan M. R., Matevosyan A. V., Grigoryan A. Z., & Matevosyan M. H., Cash-flow-based solvency assessment in technology service companies with SaaS revenue models: A case study of ServiceNow. *Proceedings on Engineering Sciences*, Vol. 7, Issue 3, 2025, pp. 1713–1720.
10. Horngren C. T., Datar S. M., & Rajan M. V., *Cost Accounting: A Managerial Emphasis* (17th ed.). Harlow, UK: Pearson Education, 2021.
11. Hull J. C., *Machine Learning in Business: Algorithms, Applications, and Case Studies* (3rd ed.). Amazon Digital Services, 2023.
12. Jorion P., *Financial Risk Manager Handbook* (6th ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2011.
13. Lopez de Prado M., *Advances in Financial Machine Learning*. John Wiley & Sons, 2018.
14. Matevosyan A. V., Mikayelyan V. K., Grigoryan H. H., Matevosyan M. H., & Grigoryan A. Z., The impact of the corporate financing ratio on the weighted average cost of capital: Evidence from automobile manufacturing companies. In S. S. Shaumarov (Ed.), *Smart Transport Systems and the Digital Economy Infrastructure*. Cham: Springer, 2026.
15. Minasyan G., & Hakhverdyan D., Economic Growth and Mining Industry in Armenia: A Vector Autoregression Analysis. *Armenian Journal of Economics*, Vol. 5, Issue 1, 2022, pp. 12–28.
16. Rahman M. F., The Impact of WACC on Corporate Profitability: A Panel Data Analysis. *Journal of Risk and Financial Management*, Vol. 14, Issue 9, 2021, p. 412.
17. Ross S. A., Westerfield R. W., & Jaffe J., *Corporate Finance* (13th ed.). McGraw-Hill Education, 2022.
18. Statistical Committee of the Republic of Armenia, *Social-Economic Situation of RA, January–December 2023*. Yerevan: ArmStat, 2024.
19. Upadhyay A., & Kumar A., Digital transformation in the mining industry: A review of AI and IoT applications. *Resources Policy*, Vol. 81, 2023, 103320. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103320>

**ԱՇԽԱՏԱՆ-ՔԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԻ ՏԱՐԻ-ՔԱՅԻՆ ԹԻՐԱԽԱՅԻՆ
ԽՄԲԻ՝ ՀԱՐԿԱՔՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ՀԱՏՎԱԾՈՒՄ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀՀ
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄԻՋՎԱՅՐՈՒՄ**

ԱՐՄԻՆԵ ՍՁԱՆՅԱՆ

ՀՊՏՀ Ֆինանսների ամբիոնի դոցենտ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
finarm2018@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-428

Համառոտագիր

2025թ. տարեսկզբի դրությամբ ՀՀ մշտական բնակչության մեջ քաղաքային և գյուղական բնակչության մասնաբաժինը համապատասխանաբար կազմել է 64,1 և 35,9 տոկոս, իսկ քաղաքային և գյուղական բնակավայրերի աղքատ բնակչության մասնաբաժինը՝ 19,4 և 26,1 տոկոս: Ընդ որում, ՀՀ-ում ազգային շենից ցած ապրող բնակչության ցուցանիշը 21,7 տոկոս է: Այս առումով, ըստ մարզերի, ամենաբարձր ցուցանիշը արձանագրվել է Շիրակի մարզում՝ 43 տոկոս՝ Երևան քաղաքի 16,9 տոկոսի-համեմատ: [15, էջ 20, 33, 36] Մեր դիտարկումները վերաբերում են նախակենսաթոշակային տարիքի խոցելի քաղաքաբնակ անձանց (ՀՀ բնակչության թվում ավելի քան 750 հազ. մարդուց մոտ 500 հազարին)՝ լուսաբանելով, ըստ բյուջետային ներգրավվածության հատկանիշի, վերջիններիս բևեռացվածության տարբերիչ գծերը: Հատկանշական է, որ Շիրակի մարզի բնակչության մոտ 83 տոկոսը կենտրոնացած է ուրբանիզացման անկման մակարդակով աչքի ընկնող Գյումրի քաղաքում: Ուստի, ընդհանրական առումով, ելնելով հողվածի ամբողջական բովանդակությունից, հարց է ծագում. արդյո՞ք առաջիկա միջնաժամկետում տարեցտարի կավելանա աշխատող կենսաթոշակատուների, ներառյալ բիզնես գործունեություն ծավալող օրինապահ հարկատուների թիվը, որոնք գիտակցում են ամենօրյա ռեժիմով պետական պարտքի բեռի սպասարկման ծանրությունը, լիարժեքորեն ընդգրկված են կենսաթոշակային բարեփոխումների ակտիվ դրական փոփոխությունների մեջ և բացի բյուջեից ստացումներից՝ որպես մասնակից տեղյակ են իրենց ներդրումային փաթեթի մանրամասներին:

Հանրային ոլորտում, ֆինանսական տեսանկյունից, հասարակության ակնկալիքը սահմանափակվում է ամենամյա բյուջետային ծախսերով, և ինչպես համախմբված բյուջեի 1/10 հարաբերակցությամբ համայնքների բյուջեների, այնպես էլ պետական բյուջեի պարագայում դեռևս չի կարող դրվել հանրային ծառայության ընդհանուր արժեքի ճշտորոշման խնդիրը, քանի որ լուծելի խնդիրները հիմնականում ժամանակային տարբեր բնութագրեր ունեն: Անհրաժեշտ է նշել, որ հարկաբյուջետային քաղաքականության տեսանկյունից, բյուջեի ուղղակի հարկերի՝ անուղղակի հարկերին գերազանցող տարիների շարունակության առումով նպաստավոր փոփոխությունները տնտեսական քաղաքականության համակցվածությամբ փաստագրելու ժամկետն ավելին է, քան տասնամյա երկարաժամկետ հեռանկարը: Հարկաբյուջետային հատվածի խնդիրներից հերթականի հաղթահարման ուղիների նախանշմամբ՝

հետազոտական աշխատանքում շարադրվում է գործնական արդյունքը: Ներքոգրյալ բազմակողմ շեշտադրումները թույլ են տալիս վերլուծել գերբնակեցված Երևան քաղաքում և վերջինիս հետ առաջնահերթորեն առավել համադրելի Գյումրի քաղաքում առկա մի շարք հիմնահարցերի ազդեցության շրջանակները: Կարևորելով հասարակության տարիքային անցումների և հարկաբյուջետային համակարգի փոխառնչությունը՝ բյուջետային խնդիրների քննարկմամբ տեսանելի են դառնում բյուջետային փոխհարաբերությունների սահմանները՝ միաժամանակ հաշվի առնելով անհատի սուբյեկտիվ ընտրության՝ միջինից օրըստօրե շեղման հավանականությունը: Հարկ է նշել, որ հոդվածում հարցերն արծարծվում են բարօրության տեսանկյունից՝ հավելյալ ստեղծելով ինդուկցիայից դեդուկցիային անընդհատ անցման անհրաժեշտություն: Իրականության մեջ տեղի ունեցող բացասական փոփոխություններին հակառակ՝ ՀՀ երկարաժամկետ տեսլականի կիզակետում միշտ էլ եղել ու մնում է հանրության բարեկեցության մակարդակի բարձրացման խնդիրը: Հետևաբար՝ նշյալ առաքելության ապահովման տեսանկյունից, անհրաժեշտ է վերանայել ոչ թե երկրի տնտեսական անվտանգ համակարգը սպասարկող տարբեր քաղաքականությունների մշակման հիմքը, այլ ուսումնասիրել այն բացասական զարգացումները, որոնք արձանագրվել են բազմաթիվ միջոցառումների արդյունքում և բացահայտել դրանց շտկման ուղիները՝ դրական հետևանքներ ապահովելու ակնկալիքով:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ հանրային ծառայություն, քաղաքային միջավայր, տնտեսական համակարգ, հարկաբյուջետային խնդիրներ, տարիքային խումբ:

MANIFESTATIONS OF COMPARATIVE PECULIARITIES IN THE FISCAL– BUDGETARY SECTOR OF THE TARGET AGE GROUP OF LABOR RESOURCES IN THE URBAN ENVIRONMENT OF THE RA

ARMINE SCHANYAN

Armenian State University of Economics

Chair of Finance

PhD in Economics, Associate Professor

finarm2018@gmail.com

Abstract

In the public sector, from a financial point of view, the expectation of society is limited to annual budget expenditures. In the case of both community budgets, with a ratio of 1/10 of the consolidated budget and the state budget, the problem of determining the total cost of public service cannot yet be posed, since the main solvable problems have different time characteristics. It is important to note that from a fiscal policy perspective, the period for documenting favourable changes in terms of the continuation of years of direct taxes in the budget slightly exceeding indirect taxes, in large part, in conjunction with economic policy, is longer than the shortest ten-year long-term perspective. The sequential separation of these problems in the fiscal–budgetary sector, along with outlines of overcoming them, creates an opportunity to formulate practical research outcomes. Thus, the multifaceted emphases below will allow us to analyse the scope of influence of a number of key issues in the combination of the overpopulated city of Yerevan in the Republic of Armenia and, first of all, the more comparable city of Gyumri. Through the age transitions of society, emphasising the two-sidedness of the relationship with the fiscal–budgetary system, the discussion of budgetary issues allows us to see the boundaries of budgetary relationships, while simultaneously taking into account the possibility of daily deviations from the average of an individual’s subjective choice. It is important to note that the article addresses issues from a welfare perspective and additionally examines the ongoing effects of the transition from induction to deduction. In contrast to the negative changes reflected in reality, the long-term vision of the Republic of Armenia has always been to increase the level of public welfare. I think that from the perspective of ensuring the aforementioned mission, it is necessary to review not only the foundations of the development of various policies serving the country’s economic security system, but also to study the possibilities of reviewing the negative developments that have occurred as a result of the implementation of numerous measures, with the prospect of achieving positive consequences.

Keywords and phrases: Public service, urban environment, economic system, fiscal issues, age group.

**ПРОЯВЛЕНИЯ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФИСКАЛЬНО-
БЮДЖЕТНОГО СЕКТОРА ЦЕЛЕВОЙ ВОЗРАСТНОЙ ГРУППЫ
ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ РЕСПУБЛИКИ
АРМЕНИЯ
АРМИНЕ СЧАНЫАН**

Армянский государственный экономический университет,
к.э.н., доцент кафедры финансов,
finarm2018@gmail.com

Аннотация

В общественном секторе с финансовой точки зрения, ожидания общества ограничиваются годовыми бюджетными расходами, и в случае как муниципальных бюджетов, составляющих 1/10 консолидированного бюджета, так и государственного бюджета, проблема определения общей стоимости государственных услуг пока не может быть поставлена, поскольку основные решаемые проблемы имеют разные временные характеристики. Важно отметить, что с точки зрения фискальной политики период, необходимый для документирования благоприятных изменений в плане сохранения в бюджете лет прямых налогов, незначительно превышающих косвенные налоги, в значительной степени в сочетании с экономической политикой, длиннее, чем кратчайший десятилетний долгосрочный период. Последовательное разделение этих проблем в фискально-бюджетном секторе с обозначением путей их преодоления создает возможность для формулирования практических результатов в исследовательской работе. Таким образом, многогранные акценты, представленные ниже, позволят проанализировать масштабы влияния ряда ключевых вопросов в совокупности перенаселенного города Еревана в Республике Армения и, прежде всего, более сопоставимого города Гюмри. Через возрастные переходы общества, подчеркивая двусторонность взаимосвязи с фискально-бюджетной системой, обсуждение бюджетных вопросов позволяет увидеть границы бюджетных взаимосвязей, одновременно учитывая возможность ежедневного отклонения от среднего значения субъективного выбора индивида. Важно отметить, что в статье рассматриваются вопросы с точки зрения благосостояния, а также анализируются непрерывные эффекты перехода от индукции к дедукции. В отличие от негативных изменений, отражающихся в реальности, долгосрочная цель Республики Армения всегда заключалась в повышении уровня благосостояния населения. Думается, что с точки зрения обеспечения этой миссии необходимо пересмотреть не только основы развития различных политик, служащих системе экономической безопасности страны, но и изучить возможности пересмотра негативных тенденций, возникших в результате реализации многочисленных мер, с перспективой достижения позитивных результатов.

Ключевые слова и фразы: государственная служба, городская среда, экономическая система, фискальные вопросы, возрастная группа.

Ներածություն

20-րդ դարավերջին՝ բացասական եկամտահարկի գաղափարի շրջանակում, ըստ եկամտասատար ազգային ծրագրի [2, էջ 385], չափելիությունը միջակայքային է ընտանիքի գոյութենաբանականից մինչև պարտքախնայողական գրոյական մակարդակի ապահովումը: Թե՛ միկրո, թե՛ մակրո-տնտեսագիտության լավ մշակումը գիտական վերացարկման մեթոդի առանձնացված ներկայացման պայմաններում խնդիր է առաջացնում այնքանով, որքանով, վերոնշյալ տնտեսագիտական ուղղությունների համեմատությամբ, հանրային կառավարումը, որպես համարժեք կարևորություն ունեցող ենթաուղղություն, ի դեմս ծրագրային բյուջետավորման, որը մարդակենտրոնության արդիական և հրատապ սկզբունքի ամենաարդյունավետ դրսևորումն է ապահովում՝ համակցված դիտարկման հնարավորությամբ կարող է սահել տնտեսագիտության տեսության գաղափարախոսականից մինչև կանխատեսման ֆունկցիա՝ գիտական մեկնարկային հենք դարձնելով քեյնսյան տնտեսագիտությունից մինչև ժամանակակից տնտեսագիտության խառնարանում գուտ կիրառականության տեսագործնական արդյունքների դուրս բերումը:

ՀՀ-ում պետական մակարդակում ծրագրային բյուջետավորման համակարգի ամբողջական ներդրման տրամաբանական հաջորդ քայլը հետքովիդային ժամանակաշրջանում տեղական ինքնակառավարման մակարդակում թափանցիկ և մասնակցային բյուջետային գործընթացի պլաններում ներկայացվող միջոցառումների իրականացումն էր (օրինակ՝ համայնքային և ազգային մակարդակների ծրագրային բյուջետավորման մեթոդաբանությունների ներդաշնակեցմամբ՝ կարևորելով հանրային ծառայության արժեքի բանաձևումը): [9] Այս համակարգի պարտադրանքն ինչպես շահառուի նույնականացումն է, այնպես էլ ողջ կենսատևողության բոլոր մակարդակներում նրա առավելագույն արդյունքի դիտարկումը: Ինչպես հայտնի է, պատասխանատվության նման մեխանիզմն ամբողջ աշխարհում գերխնդիր է՝ լայն տարածում ունեցող ծրագրային բյուջետավորման համատեքստում:

Տեսամեթոդական հիմքեր

Վերլուծության նպատակով աշխատանքում ներկայացվել են տնտեսագիտական մի շարք տեսակետներ, դատողություններ, եզրահանգումներ: Մասնավորապես՝ բազմաձգնաժամային միջավայրում, լուծումների բազմազանության մեջ շատ հեղինակներ շեշտադրում են արդյունավետ ուղու ընտրության հարցը: Այսպես՝ Կոմորովսկիներն ամփոփիչ վերլուծությամբ կարևորում են տնտեսական կայունության հիմնախնդիրը՝ նշելով հետևյալի մասին. ամբողջ տնտեսության սահուն գործունեության տեսանկյունից, ցանկալի վիճակը նրա անվտանգությունն է, որը պայմանավորված է իրական ոլորտի ներքին և արտաքին հավասարակշռությամբ, հասարակական կարգի վիճակով և ֆինանսական համակարգի կայունությամբ [7, էջ 133]:

Ուստի կարելի է ասել.

1. Ներքին և արտաքին հավասարակշռությունը խախտվել է գրեթե ամենուր, մինչդեռ ՀՀ-ի նման փոքր և բաց տնտեսությամբ երկրում վերջին տարիներին կարող էին ի հայտ գալ դրական ռիսկերի նյութականացման արդյունքներ (ռելոկանտներ, լոգիստիկ խնդիրների լուծումներ և այլն): Ինչպես

Ի. Ֆիշերն է ասում, ռիսկերը հակադարձ համեմատական են գիտելիքին: Հետևաբար՝ սուբյեկտիվորեն չենք կարող չհիշատակել այն ջիղը, որի շնորհիվ՝ դեռ մեկ դար առաջ եվրոպական քաղաքակրթության մեջ սրճարանային «ինդուստրիայի» նախաձեռնողականությամբ (և ոչ միայն) հայն է աչքի ընկել:

2. Հասարակական կարգի պահպանության տեսանկյունից, հարկ է նշել, որ, պայմանավորված ֆինանսական միջոցների սղությամբ և գերակայությունների դասավորվածությամբ, այս հիմնախնդիրը մղվում է երկրորդ պլան: Աշխարհի շատ երկրներում, սոցիալականից բացի, նախապատվությունը տրվում է պաշտպանական ծախսերին: Հետքովիդային սկզբնական ժամանակահատվածի դիտարկմամբ պարզ է դառնում, որ ՏՀԶԿ երկրների գործառական ծախսերի կառուցվածքում սոցիալական ոլորտի ծախսերի մասնաբաժինը տատանվում է. Հունգարիայում դա կազմում է 55,3 տոկոս, իսկ Չիլիում՝ առավելագույնը՝ 76,3 տոկոս՝ ընդհանուր 34 երկրի 66,1 տոկոս միջին ցուցանիշի համեմատ: Ընդ որում, Չիլիում պաշտպանության ոլորտի ծախսերն ավելի քան երկու անգամ գիջում են հասարակական կարգի և անվտանգության ոլորտային ծախսերին: Համեմատության համար նշենք, որ 70 տոկոսից ավելի սոցիալական հատկացումներ ապահովող 5 երկրների շարքում առանձնանում է Իռլանդիան, որն ցուցաբերում է 4:1 լավագույն հարաբերակցությունն այս երկու ուժային ոլորտներում¹ [21]:

3. Ֆինանսական համակարգի կայունության առումով, կարևոր է նշել այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներին տեղեկատվական տեխնոլոգիաների սրընթաց զարգացումն իր հերթին նպաստում է մասնավոր շահի առաջանցիկությանը՝ պետական շահի համեմատ: Վերջինս, ճիշտ է, ունի հասարակական կազմակերպվածության ապահովման խոշորածավալ ռեսուրսներ, բայց և այնպես, կապված ֆինանսական հոսքերի ամենամյա սղության հետ, դրա զարգացման հնարավորությունները սահմանափակվում են:

Առաջնությունների այսպիսի անհաշվեկշռվածությունը վերը նկարագրված երեք կետերի պայմաններում հանգեցրել է այն համոզման, որ եթե այս ամենի պատճառը մասնավոր շահի՝ պետականի համեմատ գերազանցությունը չէ, ապա առնվազն միկրոոլորտի սկզբունքների հետադարձ շրջանառության մոռացությունն է: Այս առնչությամբ Լ. Մկրտչյանը իր հոդվածում նշում է. «.... ծրագրային բյուջետավորման հիմնական բոլոր սկզբունքները փոխառնած են մասնավոր գործարարության կառավարչական փորձից» [6, էջ 18]:

ՀՀ համայնքների օբյեկտային ընտրության հարցում խնդրո առարկա են դառնում քաղաք-համայնք Գյումրու բյուջետային հիմնախնդիրները՝ Երևանի համեմատությամբ: Մինչքովիդային շրջանում Գ. Ավետիսյանն իր հոդվածում թվարկելով Գյումրի քաղաքի շրջակա միջավայրի իրավիճակի բարելավման միջոցառումները [4, էջ 44], մատնանշում է, որ վերջին տասնամյակներում այս առումով շատացել են վատթարացնող գործընթացները: Նա վեր է հանում խնդիրների մի ամբողջ փաթեթ, որի հիմնական կազմն ընդհանուր է ՀՀ տարածքի համար: Մինչդեռ յուրահատկությունը և ըստ ենթախնդիրների կառուցվածքային տարբերությունները բխում են տվյալ տեղանքի առանձնահատկություններից և ֆինանսավորման մակարդակից: Մեղմ ասած՝ այս տխուր փաստերի շարքին Ա. Բոյաջյանը հավելում է ևս մեկը. վերջին տասնամյակներում, մասնավորապես՝ հետքովիդային

1 Դիտարկումը կատարել է հեղինակը՝ հիմք ընդունելով [7]-ի ամբողջ տեղեկատվությունը:

Ժամանակահատվածում Շիրակի մարզը, ըստ ՄԱԿ-ի Ժողովրդագրական սանդղակի (1989 թ.), երիտասարդ հասարակության խմբից անցում է կատարել ծերացած դասին, իսկ Գյումրի քաղաքը համարվում է խիստ ծերացած (2021 թ.) **[5, էջ 135]**: ՀՀ Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պատկերի ևս մեկ ուսումնասիրություն հեղինակել է ՀՊՏՀ հետազոտական խումբը՝ նպատակադրվելով մշակել առկա ներուժի առավել արդյունավետ օգտագործման, հնարավոր ներդրումների ներգրավման, նոր արտադրությունների կազմակերպման կայուն զարգացման մոդելներ և ռազմավարություն՝ հիմնված առաջնահերթությունների վրա: Որպես ծառացած խնդիրների լուծումներ՝ առաջնահերթ առաջարկվում են, օրինակ, հարկային քաղաքականության բարեփոխումների շրջանակում ՓՄՁ հարկման պարզեցումը, հարկային բեռի նվազեցումը, վերահսկողության և վարչարարության արդյունավետության բարձրացումը և այլն **[3, էջ 131]**: Հետազոտության մեջ կարևորվում է բացահայտված խնդիրների և առաջարկվող լուծումների շարքի դիտարկումը՝ համալիր և համակարգային բարեփոխումների համատեքստում:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Հայաստանի՝ մինչև 2050 թ. վերափոխման տեսլականում կարևորվում է ոչ միայն կյանքի սպասվող տևողության երկարաձգումը մինչև 90 տարի, այլև, իբրև այդ ընթացքի շարունակական ապահովում, առողջ ապրելակերպը՝ դա դարձնելով ազգային հատկանիշ **[19, էջ 38]**: Ինչ խոսք, կանխատեսումը ռիսկային է, բայց կատարողականի յուրաքանչյուր աստիճան մոտեցնելու է վերոգրյալ խնդրի լուծումը (օրինակ՝ 2026 թ. մեկնարկած առողջության համապարփակ ապահովագրության արդյունքում հնարավոր է ձևավորել ավելի առողջ հասարակություն): Փաստացի՝ եթե ըստ Քեյնսի առաջին աշխատության, 90-ամյա փորձի սուբյեկտը դիտարկվի որպես առավելագույն արդյունքին համապատասխանող օբյեկտ, ապա ՀՀ-ում դա առկա է որպես ներկա պահին ապրող և մինչ այժմ աշխատանքային գործունեություն ծավալող անհատ: Բայց և այնպես, հասկանալի է, որ աշխարհում և մեր երկրում հանդիպող նման եզակի օրինակները չեն կարող ապահովել անցում մեկ մեթոդից մյուսին: Հանրային և շուկայական բարիքների փոխազդեցության պայմաններում, ըստ գիտական վերացարկման մեթոդի, յուրաքանչյուր շերտի նոսրացում ի հայտ է բերում համապատասխան դրսևորումներ մյուս փոխկապակցված մեթոդաբանական մեխանիզմներում: Այնուամենայնիվ, այս օրինակի ընդհանրացման և մանրամասնեցման արդյունքում կարելի է դիտարկել ընդհանուր օրինաչափությունները՝ նշյալ խնդրի կարգավորման շրջանակում:

Հոդվածում ներկայացված խնդիրները, խմբային շահառուների տեսանկյունից ևս, հարկաբյուջետային հատվածի ընդհանուր օրինաչափությունների մասին են: Դա նշանակում է, որ քաղաքների համադրությունը ըստ բևեռացման, ապա նաև համեմատելիության հիմքի, հնարավորություն չի ընձեռում վերլուծությունից անցնելու սինթեզի՝ համադրելիության լիարժեքության հատկանիշն ապահովելու համար, քանի որ համայնքների, իսկ այս դեպքում՝ խոշորացման գործընթացից դուրս մնացած քաղաքների բյուջեները ձևավորվում են ինքնուրույնության սկզբունքով:

Ստացված արդյունքներ

Ըստ կենսամակարդակի վերաբերյալ սուբյեկտիվ գնահատականների՝ Հայաստանի տնային տնտեսությունների անդամների դեպքում առաջնային են համարվում 6 խնդիրներ, որոնցից ամենակարևորը բնակարանային հիմնահարցն է՝ 11,2 տոկոս ցուցանիշով, իսկ երկրորդ տեղում առողջության խնդիրը՝ 9,5 տոկոս: Մնացած հիմնախնդիրների կարևորությունը չի գերազանցում 5 տոկոսը: Ընդ որում, սննդի ապահովման հարցն այս համատեքստում նվազագույնն է: ՀՀ ՎԿ-ի կողմից նյութական գրկվածության աստիճանի հաշվարկման համաձայն, հաշվի առնելով 2024 թ. սոցիալական բացառումների 13 նոր հիմնական ցուցանիշները, բնակչության 46,7 տոկոսը չի կարող իրեն թույլ տալ օր ու մեջ ուտել մսային կամ համարժեք բուսակերային կերակուր: Նշվում է, որ նման պայմաններում 78,7 տոկոս առավելագույն ցուցանիշը վերաբերում է մեկ շաբաթ տևողությամբ արձակուրդ, իսկ 1,7 տոկոս նվազագույն ցուցանիշը՝ բջջային հեռախոս ունենալուն: Ըստ սուբյեկտիվ գնահատականների՝ մինչև 100, 200 և 400 հազ. դրամ մեկ շնչի հաշվով անհրաժեշտ ամսական անվանական գումարը համապատասխանաբար վերաբերում է գոյատևելու, լավ և շատ լավ ապրելու պայմաններին **[15, էջ 112]**:

Հիմք ընդունելով բևեռացման ամենամեծ ցուցանիշը՝ Շիրակի մարզն առանձնանում է բնակչության ամենամեծ թվաքանակով: Միաժամանակ, ընդգծվում է բնակչության նվազման փաստը՝ ավելի քան 3 տասնամյակի ընթացքում: Գյումրի քաղաքին բաժին է ընկել այդ ցուցանիշի մոտ 95 տոկոսը: Համեմատելով նշենք, որ 2025 թ. տարեսկզբի դրությամբ մեծաթիվ բնակչությամբ աչքի ընկնող 3 քաղաքները գտնվում են Լոռու, Կոտայքի և Շիրակի մարզերում՝ հետ թողնելով մայրաքաղաքի վարչական շրջաններից երկուսը՝ Նորք-Մարաշը և Նուբարաշենը՝ 10 000 – 19 999 մարդ: Նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածում այս ցանկը գլխավորում էին Լոռու և Շիրակի մարզերը: ՀՀ չխոշորացված միակ համայնք-քաղաքի բնակչությունը 2025 թ. տարեսկզբին կազմել է 114 667 մարդ: Մյուս երկու քաղաքների բնակչության թիվը (գումարային՝ 23,6 հազ. մարդ) էականորեն զիջում է այս ցուցանիշը **[13, էջ 319, 375]**: Ժիշտ է, մարդկանց թվաքանակի առումով, տարբեր տարիքային խմբեր կենտրոնացած են Երևան քաղաքում, բայց դա չի խանգարում որպես ուսումնասիրության օբյեկտ ընտրել Գյումրու փոքրաթիվ նախակենսաթոշակային տարիքային խումբը, քանի որ, անկախ ընդհանուր և հատուկ պատճառներից, վերջինս ևս նույն հարթության վրա է:

Հոգվածում, ի վերջո, դետալացումն ավարտվում է այն տարիքային խմբի առանձնացմամբ, որը տվյալ քաղաքային ռեժիմում համարվում է շեմային, բայց ամենակարճ՝ ներառյալ կանխատեսումային ժամանակահատվածում տեղաշարժվելով, բյուջետային բեռը կրելու բազմակողմ մասնակցությամբ՝ նվազագույն ընդգրկում է կեսդարյա պատմություն:

Գրականության ակնարկում՝ լայն շրջանակով նկարագրված խնդիրների համատեքստում, անդրադարձը Գյումրու բյուջետային հիմնահարցերին պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ֆինանսավորման տեսանկյունից էական փոփոխությունները, կարծես, ամենևին էլ չեն վկայում առօրյա գործունեության բարելավման մասին: Այսպես՝ 2026 թ. նպատակային և ֆինանսական համահարթեցմանն ուղղվող միջոցների ծավալներն անհամեմատելիորեն փոխվել են հետքովիդային սկզբնական ժամանակաշրջանի համեմատ. խոսքը կրկնապատիկի և ավելիի մասին է:

Ավելի քան +/-35 տոկոս սեփական համայնքային բյուջետային եկամուտների հարաբերական ցուցանիշը էականորեն չի տարբերվում ՀՀ բյուջետային համակարգի ընդհանրական համեմատելի նույն ցուցանիշից: Սա վկայում է, որ արդյունքային հետևությունների համար առայժմ բավարար է ուղղորդվել Հայաստանի Հանրապետության և քաղաքի ուղեծրից դուրս այլ համեմատական շրջանակների ուսումնասիրությամբ:

ՀՀ Շիրակի մարզի օրինակով նշենք, որ 2021 թ. գործունեության ծրագրի բոլոր ոլորտների պահանջվող ֆինանսավորումը կազմել է 62,7 մլրդ դրամ (կատարողականը՝ 69 տոկոս): Ըստ մարզպետարանի տվյալների՝ ստեղծվել է ժամանակավոր և հիմնական 2158 աշխատատեղ, իսկ չալանավորված ծրագրերով՝ շուրջ 1171 աշխատատեղ: **[8, էջ 1, 17–18]**

Աղյուսակ 1

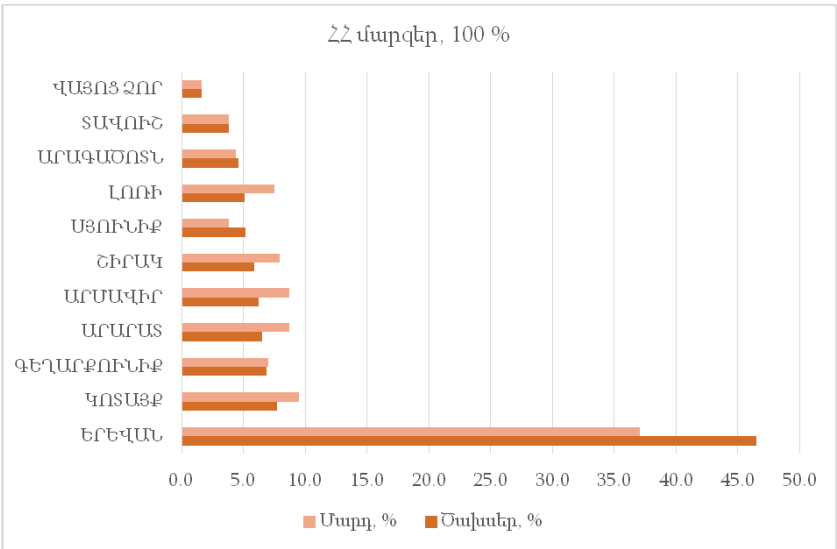
Շիրակի մարզի ոլորտային կատարողականը և ֆինանսավորման աղբյուրները, 2021 թ.

Ոլորտներ	մլն դրամ	100%	Ֆինանսավորման աղբյուրները	մլն դրամ	100%
Ենթակառուցվածքներ	38306,7	40,1	ՀՀ պետական բյուջեի սեփական միջոցներ	37147,8	59,3
Սոցիալական ոլորտ	21362,1	22,3	Մասնավոր ներդրումներ	14297,2	22,8
Տարածքային կառավարում	11038,9	11,5	Այլ աղբյուրներ	4164,0	6,7
Արդյունաբերություն, ՓՄՁ, մասնավոր հատված	9085,5	9,5	ՀՀ պետական բյուջեի վարկային միջոցներ	3908,7	6,2
Գյուղատնտեսություն	7540,9	7,9	Համայնքային բյուջե	1874,8	3,0
Քաղաքաշինություն	6443,3	6,7	Միջազգային կազմակերպություններ և դոնորներ	1264,4	2,0
Ջրոսաշրջություն	909,1	1,0			
Բնապահպանություն	908,5	1,0			

Կարծում եմ, բյուջետային համակարգի համար առանցքային է.

1. Սկսած 2021 թվականից, ինչպես վերականգնողական, այնպես էլ աճի դրական միտումների տեսանկյունից, ՀՀ-ում կատարողականի որակական բաղադրիչը զարգանում է ծրագրային բյուջետավորման տրամաբանությամբ: Մինչ ՀՀ-ում հարկաբյուջետային բարեփոխումների մեկնարկը՝ ծրագրային բյուջետավորման համակարգը ներդրվել է աշխարհի բազմաթիվ երկրներում՝ ապահովելով կտրուկ առաջընթաց: 15 զարգացած երկրների օրինակով կարելի է տեսնել, որ ՀՆԱ-ում պետական ծախսերի տեսակարար կշիռը տասնամյակների ընթացքում շեշտակիորեն աճել է, մասնավորապես՝ Դանիայում (2,5x), ապա Շվեդիայում (2,1x), Իսպանիայում (3,2x) և Հունաստանում (2,7x): Եթե 1960 թ. նվազագույն և առավելագույն ծախսեր/ՀՆԱ ցուցանիշներն ապահովել են Իսպանիան (13,7) և Ֆրանսիան (34,6), ապա 1995 թվականին համապատասխանաբար՝ ԱՄՆ-ն (33,5) և Շվեդիան (ավելի քան 66 տոկոս) **[1, էջ 851–854]**: Համաձայն վերջին երկարաժամկետ կանխատեսումների՝ զարգացած

տնտեսություններում ծախս/ՀՆԱ հարաբերակցությունը միջինում 38,6 տոկոսից 2030 թ. կհասնի 41,2 տոկոս ցուցանիշին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին, ապա, ըստ երկարաժամկետ ծրագրերի, աճողական ցուցանիշները, համախմբված բյուջեի ծախս/ՀՆԱ հարաբերակցության տեսանկյունից, նախատեսվել են 30 տոկոսի շրջանակում՝ չնայած ներկա միջնաժամկետ նվազման միտումին: Համեմատության համար նշենք, որ աշխարհում, ըստ 2025 թ. կանխատեսման, այդ ցուցանիշը միջինում կազմել է 32,5 տոկոս՝ առավելագույնը՝ Լատինական Ամերիկայում (33,9 տոկոս), իսկ նվազագույնը՝ Մերձավոր Արևելքում և Հյուսիսային Աֆրիկայում:¹ Իհարկե, համեմատությունների շարքը շարունակելի է, բայց, ընդհանուր առմամբ, չենք կարող սահմանափակվել տարբեր երկրների ֆինանսական, քանակական և որակական բաղադրիչներով, քանի որ հասարակական կյանքը սպասարկող բյուջեի ձևավորման առանձնահատկություններն ուրույն դերակատարություն ունեն այս հարցում: Օրինակ՝ մեր երկրում հաջորդող ժամանակահատվածներում, կենսաթոշակային բարեփոխումներով պայմանավորված, բյուջետային շրջանառություններն անդրադառնում են ողջ ֆինանսատնտեսական համակարգի վրա: Ստորև ներկայացված են ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի հանրային ծառայության բաշխման տեսանկյունից ծախսերի գործառական կառուցվածքային դասակարգումն ըստ ֆինանսավորման աճի՝ բնակչության թվի համակցությամբ (գծապատկեր 1): [11 , 14– էջ 40]

Գծապատկեր 1. ՀՀ պետական բյուջեի 2025 թ. գործառական դասակարգման փաստացի ծախսերի և բնակչության կառուցվածքը

1 Տվյալները վերաբերում են զարգացող շուկաներ և միջին եկամուտ ունեցող տնտեսություններին (կենտրոնական կառավարությանը, տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, սոցիալական ապահովագրության հիմնադրամներին և այլն-General Government): ՀՀ և միջազգային փորձի դիտարկումը կատարվել է՝ հիմք ընդունելով ՀՀ կայուն զարգացման, հեռանկարային զարգացման և տարբեր տարիների միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրերը, հաշվետվությունները, <https://minfin.am>, ինչպես նաև IMF-ի կողմից 2024 և 2025 թթ. ֆիսկալ պատկերի հրապարակումները, <https://www.imf.org/en/Publications>

2. Ինչ վերաբերում է բյուջեի եկամտային մասին, ապա պետք է ամրագրել, որ հարկերը հավերժ են, և այս ընկալումը ՀՀ-ում տարեցտարի ավելի է արմատավորվում: Պատկերի էական փոփոխություն առաջիկա տասնամյակում առավել հավանական է կազմակերպական, քան քաղաքականության շրջանակում կարգավորումների իրականացման առումով: Համայնքային բյուջեների օրինակով կարելի է տեսնել, որ ուղղակի հարկերը, որպես սեփական հիմնական եկամտի աղբյուր, աննշան՝ 2 տոկոսը չգերազանցող ազդեցություն ունեն համախմբված բյուջեի վրա, և նույնիսկ գույքային հարկերին վերաբերող վերջին օրենսդրական փոփոխությունների ժամանակահատվածում եռապատիկից ավելի փաստացի հավաքագրումների պարագայում, վերջին տասը տարիների համեմատությամբ, փաստացի հարաբերական ցուցանիշների էական փոփոխություններ չեն գրանցվել:¹ Պետական բյուջեի օրինակով, խոշոր հարկատուների խմբի շնորհիվ, շարունակվում է հարկերի՝ 80 տոկոսի շուրջ տատանվող ցուցանիշով հավաքագրումը: Ընդ որում, 1000 խոշոր հարկատուների ցուցակում հարյուրավոր նոր ընկերություններ են ընդգրկվել, և վերջին տարիներին նույն խմբի՝ Երևանում գրանցված հարկատուների կենտրոնացվածության կամ ՀՀ մարզերի կողմից 2025 թ. փաստացի հարկերի ընդհանուր գումարի 17,3 տոկոսն ապահովող և ենթախմբային համեմատական ցուցանիշների այլ դրական տեղաշարժեր են գրանցվել² [12]:

3. Երկմակարդակ բյուջետային համակարգում ցայսօր կուտակված պարտքային պարտավորությունները, օրենսդրական փոփոխությունների համաձայն, 2026 թվականից ի վեր համարվում են համախմբված: Քանի դեռ հարկազանծումը «կաղում» է, բյուջեն համալրող՝ մշտական համարվող փոխառու միջոցների խնդիրը ևս հանդես է գալիս ժամանակային սահմանափակումով: Պատճառը ՀՀ անկախացումից հետո պարտքի սփռվածությունն է անընդհատության ռեժիմով, և ներկայիս դրությամբ դա երկարաձգվելու է մինչև 2054 թվականը: Նշենք միայն, որ 2025 թ. ՀՀ ԿԲ 200 մլրդ դրամ պարտքի 6,4 տոկոսով նվազման պայմաններում ՀՀ պետական պարտքը տարեվերջին կազմել է 5,541.7 մլրդ դրամ կամ 14,5 մլրդ դոլար [18, էջ 3], իսկ 2026 թվականի տարեսկզբին ՀՀ համայնքների 3,2 մլրդ դրամ պարտքի ավելացմամբ ՀՀ պետական պարտքը կազմել է 5,303.2 մլրդ դրամ: Համայնքային պարտքի 7 մլն դոլար արտաքին պարտքը Երևան քաղաքի էներգաարդյունավետության ծրագրի, իսկ մնացած մասը, որպես ներքին պարտք, ՀՀ Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերի գյուղուղորտի զարգացման շրջանակներում է [17]: Պարտքի գոյացման և կառավարելիության հարցը, հարկաբյուջետային զսպող քաղաքականության տեսանկյունից, հաջորդող տասը տարիներին կարող է հանգեցնել ապագա տնտեսական զարգացումներն առավելագույնս չսահմանափակող պարտքային բեռի սահմանային մակարդակի որոշակիացմանը:

Զարգացած երկրներում, ֆոնդահայթայթման տեսանկյունից, բացի հարկերից և տուրքերից, բյուջեն ձևավորող կարևոր եկամուտ են համարվում սոցիալական վճարները: Այս եկամտատեսակների և պարտքի բաղադրիչները երկրի զարգացման բարձր մակարդակի պարագայում կարծես ձգտում են

1 Հաշվարկը կատարել է հեղինակը՝ հիմք ընդունելով ՀՀ ՖՆ և ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջերի տարբեր տարիների հաշվետվական տվյալները, <https://minfin.am/hy>, <https://armstat.am/am/?nid=82>

2 Հեղինակի հաշվարկի հիմքում [12] – <https://src.am/am/getMenusContents/120>

համարժեքության, քանի որ արտադրատնտեսական հարաբերությունները չեն «զգուշանում» դրանց ծավալման արդյունքում արդյունավետ վերաբաշխման խնդիրներից: Զարգացման ավելի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներում, հարցի երկկողմանիությունը հաշվի առնելով, նման մոտեցումը հասարակության կողմից ընկալվում է որպես բեռի ծանրացում: Դիտարկենք բնակչության որոշակի տարիքային խմբի համար ամենակարճ հեռանկարում տեղավորվող բաղադրիչի հետ կապված հարցը:

Միակողմանիությունից դուրս տարիքային խմբերից կենսաթոշակառուների, առավել ևս նպաստառուների հանրագումարով $\frac{1}{4}$ -ը չգերազանցող աշխատուժի կայունությունը մեծամասնությունն դառնալու հակում չունի: Տնտեսագիտության դպրոցն առանձնացրել է 55 տարեկան շեմը՝ որպես աշխատուժի եկամուտների բացասական փոփոխության օբյեկտիվ սահմանագիծ: Անկախ նրանից, թե աշխարհում արձանագրվող 55 տարիքային շեմի առնվազն տասնամյա նվազման միտումները որքանով են համահունչ հայաստանյան իրականության մեջ արտացոլվող տեմպերին, փաստ է, որ խնդրի հետազոտման շրջանակն ընդգրկում է: Ուստի և, բյուջետային տեսանկյունից, մոտալուտ տասնամյակում ուշադրության արժանի աշխատանքային ռեսուրսների շրջանակը թեև ավելի է նեղանում, բայց թիրախային տարիքային խմբի լիարժեք առանձնացումը հնարավոր է դառնում, քանի որ վերջինս ընդգրկված է վճարումների և ստացումների համակարգում՝ նաև սոցիալական վճարների մասով: Անդրադառնալով կենսաթոշակային համակարգի բարեփոխումներին՝ չենք կարող չնշել, որ այս խողովակը բազմաշերտ է: Ընտրված խմբային շրջանակում միջին տարիքային խումբն ավագ խմբերից առանձնանում է հավելյալ միջոցներ ստանալու հատկանիշով՝ չբացառելով ներկայում կենսաթոշակային տարիքին մոտեցողների՝ 2037 թվականից սպասվող ստացումներին կամավոր միանալու հանգամանքը: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ աշխատանքային ռեսուրսների (2463,1 հազ. մարդ) և աշխատուժի (1368,7 հազ. մարդ) տարիքային խմբերից առանձնանում են 45-54 և 55-64 տարիքային շեմերում գտնվողները: Այսինքն՝ այս ամենացածր տարիքային խմբի մեծամասնության դեպքում կուտակային հատկացումների անցնելիս աշխատանքային կենսաթոշակի մեծությունը բանաձևող նվազագույն ստաժը նույնպես շեմային է համարվում: Մինչդեռ ՀՀ բնակչության շրջանում աշխատանքային ավելի ցածր տարիքային խմբերը գործում են ինքնաֆինանսավորման տրամաբանության ներքո: Գումարային արտահայտությամբ՝ 45-64 տարիքի աշխատանքային ռեսուրսների թիվը 771,7 հազ. մարդ է, որի 62,4 տոկոսը՝ քաղաքաբնակներ, իսկ աշխատուժի մասով՝ համապատասխանաբար 524 հազ. մարդ և 36,7 տոկոս **[6]**: 2025 թ. դրությամբ Երևան քաղաքի դեպքում 45-64 տարիքային խումբը վերաբերում է 279441 մարդու: Շիրակի մարզի նույն խմբի միայն քաղաքային բնակչությունը 55,4 տոկոսն է կազմում, Երևան քաղաքի՝ 11,5 տոկոսը: Զարմանալիորեն, սկսած 2011 թվականի կենսաթոշակային բեկումնային փոփոխությունների մեկնարկից մինչ 2025 թվական, ՀՀ թիրախային խմբից միայն 60 անց տարիքային խումբն է տարիքային շարժականությամբ ապահովել մարդկանց թվի դրական փոփոխություն (ընտրանքից 45-49 տարեկանների դեպքում բացասական շեղումն ամենամեծն է՝ 35 հազ. մարդ) **[14, էջ 47, 60 և 62]** և մյուսների համեմատ գրանցել է նվազագույն՝ 16,6 տոկոս աղքատության ցուցանիշ **[15, էջ 41]**: Ու թեև այս խումբը ևս հաշվի ենք առել ապագայում հատկացումների

համակարգի կայացման տեսանկյունից, այդուհանդերձ հիմնական միտումը շահառուների բաժնետիրացման իրավունքի իրացման դաշտի ընդլայնումը կարող է լինել:

Եզրակացություն

Հոդվածում ներկայացված բնութագրերը, սահմանափակված լինելով ժամանակային գործոնով, բյուջետային խնդիրների լուծումների շարքում քննարկելի են այնքանով, որ աշխատանքային ռեսուրսների օգտագործման հնարավորությունների ընդլայնումը աղքատության հաղթահարման՝ հաջորդիվ իրականացվելիք միջոցառումներից է: Հետաքրքրական է հատկապես սոցիալամետ բյուջեի ստացումների և վճարումների համապատասխանությամբ ծախս/ՀՆԱ հարաբերակցության մակարդակի բարձրացման հանգամանքը՝ նմանօրինակ այս հոդման (տե՛ս գծապատկեր 1-ի հղումը՝ https://armstat.am/file/article/sv_12_25a_142.pdf, էջ 109), երբ ժամանակի որոշակի կտրվածքով ՀՀ տնտեսությունում և սոցիալական ոլորտներում աշխատավարձի գծով ցուցանիշների փոփոխությունները բոլոր տարիների համար դրական են: Հետևաբար՝ վերստին կարող ենք վկայել, որ էականն աճն է՝ մրցակցության մեջ առանց մրցակցության:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Գոռթնի Զ. Դ., Ստրոուպ Ռ. Լ., Տնտեսագիտություն, Մասնավոր և հասարակական ընտրություն/ խմբ.՝ Կիրակոսյան Գ. Ե., Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ.2003թ., 1152 էջ
2. Սամյուելսոն Փ. Ա.,Նորդհաուս Ու. Դ, Տնտեսագիտություն II, Միկրոտնտեսագիտություն, ՀԱՀ Գործարարության հետազոտությունների և զարգացման կենտրոն, Երևան, «Ապոլոն» 1996թ., 464 էջ
3. Թադևոսյան Զ., Բուլանիկյան Վ. և ուրիշներ, ՀՀ Շիրակի մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոդելի մշակում («Ամբերդ» մատենաշար 36), Երևան, «Տնտեսագետ» հրատ.2020թ., 146 էջ
4. Ավետիսյան Գ., Գյումրի քաղաքի շրջակա միջավայրի պահպանության հիմնախնդիրների մասին, «Աշխարհագրության երկրաբանության արդի հիմնախնդիրները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, ԵՊՀ հրատ. 2018թ., էջեր 41-45
5. Բոյաջյան Ա., Շիրակի մարզի բնակչության բնական վերարտադրության ժամանակակից միտումները և առկա խնդիրները, «Նոր տնտեսական աշխարհակարգ» գիտական պարբերական, ՀՊՏՀ ԳՄ, Գյումրի 2023/1, էջեր 133-139
6. Մկրտչյան Լ, Վերջնական արդյունքներին ուղղված կամ նպատակա-ծրագրային բյուջետավորման եղանակի մշակման ու ներդրման միջազգային փորձը ԱՄՆ օրինակով, «Հայաստան. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», # 2 (91), Երևան, 2008թ., էջեր 9-18
7. Komorowski J., Komorowski P. International Economic Policy for the Polycrisis, Imprint Routledge 2025, pages 114-138. DOI: 10.4324/9781003487913-6
8. ՀՀ մարզերի 2017-2025թթ. զարգացման ռազմավարության իրականացման 2021թ. գործունեության ծրագրի մոնիթորինգի տարեկան հաշվետվություն, ՀՀ ՏԿԵՆ պաշտոնական կայքէջ, 25 էջ https://api.mtad.am//storage/pages/files/2022/04/pdf/06_12-46-sc592-62e160276a342.pdf (23.01.2026)
9. ՊՖԿՀԲ 2019-2023թթ. իրականացվելիք գործողությունների ծրագրի միջոցառումների 2021 թ. կատարման ընթացքի վերաբերյալ հաշվետվություն, ՀՀ ՖՆ պաշտոնական կայքէջ https://minfin.am/hy/page/hashvetvutyunner_pfk_ (24.03.2026)
10. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 2023, ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջ <https://armstat.am/am/?nid=586&year=2023> (24.03.2026)
11. ՀՀ համայնքների (ըստ մարզերի) բյուջեների ծախսերի վերաբերյալ հավելված 3, 2025 թ. ՀՀ ՏԿԵՆ պաշտոնական կայքէջ, <https://www.mtad.am/pages/budget-expenditures-of-ra-communities?file=panel10338> (21.03.2026)
12. Առաջին 1000 խոշոր հարկ վճարողների կողմից 2025թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսների ընթացքում վճարված հարկերի և վճարների մեծությունների ցանկ, ՀՀ ՊԵԿ պաշտոնական

կայքէջ, <https://src.am/am/getMenusContents/120> (14.03.2026)

13. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2025 ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջ, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2778>, (23.01.2026)
14. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2025 ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջ, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2786> – (23.01.2026)
15. Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2025 ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջ, <https://www.armstat.am/am/?nid=82&id=2779> (23.01.2026)
16. Աշխատանքի շուկան Հայաստանում, 2025 ՀՀ ՎԿ պաշտոնական կայքէջ, <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2787> , (25.03.2026)
17. ՀՀ պետական պարտքի ամսական տեղեկագիր, փետրվար 2026թ., ՀՀ ՖՆ պաշտոնական կայքէջ, https://minfin.am/hy/page/amsakan_vichakagrakan_teghekagrer/ (22.03.2026)
18. Կառավարության պարտքը 2025թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ, ՀՀ ՖՆ պաշտոնական կայքէջ, <https://minfin.am/website/images/files/a0dccc56.pdf> (22.03.2026)
19. Հայաստանի վերափոխման ռազմավարությունը, 2050 https://www.primeminister.am/u_files/file/Haytararutyunner/Armenia2050_7_5.pdf (23.03.2026)
20. International Monetary Fund (IMF). 2025. Fiscal Monitor: Spending Smarter: How Efficient and Well-Allocated Public Spending Can Boost Economic Growth. Washington, DC: IMF, October. <https://www.imf.org/-/media/files/publications/fiscal-monitor/2025/october/english/text.pdf> (25.03.2026)
21. National Accounts of OECD Countries, General Government Accounts 2022, OECD Publishing, Paris https://www.oecd.org/en/publications/national-accounts-of-oecd-countries-general-government-accounts-2022_6cc4b49e-en.html (27.03.2026)

AMINO ACID/AMINE HYBRID MATRIXES FOR ECO-FRIENDLY CO₂
CAPTURE AND FUNCTIONALIZATION

ARPINE HARUTYUNYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
International Scientific-Educational Centre
Head of the Department of Pharmaceutical Chemistry, PhD in Chemical Sciences
arpine.harutyunyan@isec.am

ANNA HOVHANNISYAN

Scientific and Technological Centre of Organic and Pharmaceutical Chemistry
“Development and Application of Ionic Liquids in Chemistry” Group, Junior Researcher
annahovhannisyann.2001@mail.ru

VALENTINE ANANIKOV

Zelinsky Institute of Organic Chemistry,
Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
Head of Laboratory, Zelinsky Institute of Organic Chemistry
Academician of the Russian Academy of Sciences
Member of Academia Europaea, Prof. Dr.
Val@ioc.ac.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-442

Abstract

The continuous rise in atmospheric carbon dioxide CO₂ concentrations and the resulting greenhouse effect represent critical challenges for modern science. Adhering to the principles of green chemistry, this study investigates the efficiency of CO₂ capture in environmentally benign systems using aqueous solutions of various natural amino acid potassium salts, as well as hybrid mixtures comprising individual organic amines and inorganic bases. Methylamine (MA), diethylamine (DEA), ethylenediamine (EDA), and piperazine (PZ) were utilised both as pure single-component absorbents and as organic promoters in structural matrices, while potassium hydroxide (KOH) served as the inorganic base to modulate alkalinity. Dynamic monitoring of the absorption process, structural relationship determination, and quantitative calculation of the resulting chemical species (carbamates, bicarbonates/carbonates) in solution were performed using high-field quantitative ¹H and ¹³C NMR spectroscopy, pH-metry, and digital polarimetry.

A remarkable synergism was observed in the amino acid/piperazine and amino acid/ethylenediamine hybrid systems, with total carbon dioxide absorption efficiency exceeding 90%. Furthermore, the screening of individual pure amines and the evaluation of varying light conditions (complete darkness versus intense artificial illumination) on quaternized mono- and diamine systems illuminated the underlying

mechanisms of carbamate formation, opening new pathways for the development of photo-controlled carbon capture and utilising captured CO_2 as a functional C1 synthon for pharmaceutical development.

Keywords and phrases: Carbon dioxide, Amino acid salts, Organic amines, Hybrid matrices, NMR spectroscopy, Carbamates, Photo-controlled desorption.

ԱՄԻՆԱԹԹՎԱՅԻՆ/ԱՄԻՆԱՅԻՆ ՀԻԲՐԻԴԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ CO_2 -Ի ԷԿՈԼՈԳԻԱՊԵՍ ԱՆՎՏԱՆԳ ՈՐՍՄԱՆ ԵՎ ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ

ԱՐՓԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
Դեղագործական քիմիայի ամբիոնի վարիչ,
քիմիական գիտությունների թեկնածու
arpine.harutyunyan@isec.am

ԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոն,
«Իոնային հեղուկների մշակումը և կիրառումը քիմիայում» խումբ,
կրտսեր գիտաշխատող
annahovhannisyan.2001@mail.ru

ՎԱԼԵՆՏԻՆ ԱՆԱՆԻԿՈՎ

ՌԴ ԳԱ Ն. Դ. Զելինսկու անվան օրգանական քիմիայի ինստիտուտ,
Լաբորատորիայի վարիչ,
Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս,
Եվրոպական ակադեմիայի անդամ,
պրոֆեսոր, քիմ. գիտ. դոկտոր
val@ioc.ac.ru

Համառոտագիր

Մթնոլորտում ածխածնի երկօքսիդի (CO_2) կոնցենտրացիայի շարունակական աճը և դրանով պայմանավորված ջերմոցային էֆեկտը ժամանակակից գիտության էական մարտահրավերներից են: Կանաչ քիմիայի սկզբունքներին համապատասխան, այս աշխատանքում ուսումնասիրվել է CO_2 -ի կլանման արդյունավետությունը էկոլոգիապես անվտանգ համակարգերում՝ տարբեր բնական ամինաթթուների կալիումական աղերի ջրային լուծույթների, ինչպես նաև դրանց հիման վրա ձևավորված անհատական օրգանական ամինների ու անօրգանական հիմքերի հիբրիդային խառնուրդների կիրառմամբ: Մեթիլամինը (MA), դիէթիլամինը (DEA), էթիլենդիամինը (EDA) և պիպերազինը (PZ) օգտագործվել են ինչպես մաքուր միաբաղադրիչ կլանիչներ, այնպես էլ որպես օրգանական խթանիչներ կառուցվածքային մատրիցներում, իսկ կալիումի հիդրօքսիդը (KOH) հանդես է եկել որպես միջավայրի հիմնայնությունը կարգավորող անօրգանական հիմք:

^1H , ^{13}C ՄՄՌ սպեկտրոսկոպիայի, pH-մետրիայի և թվային պոլարիմետրիայի միջոցով իրականացվել է կլանման պրոցեսի դինամիկ մոնիտորինգ, կառուցվածքային օրինաչափությունների բացահայտում և լուծույթում ձևավորվող քիմիական ձևերի (կարբամատներ, բիկարբոնատներ/կարբոնատներ) քանակական հաշվարկ: Բացահայտվել է զգալի սիներգիզմ ամինաթթու/պիպերազին և ամինաթթու/էթիլենդիամին հիբրիդային համակարգերում, որտեղ ընդհանուր ածխածնի երկօքսիդի կլանման արդյունավետությունը գերազանցել է 90%-ը: Բացի այդ, անհատական մաքուր ամինների սկրինինգը և քվատերնիզացված մոնո- ու դիամինային համակարգերի վրա տարբեր լուսային պայմանների (լիակատար մթություն և ինտենսիվ արհեստական լուսավորություն) ազդեցության գնահատումը լուսաբանել են կարբամատների առաջացման հիմքում ընկած մեխանիզմները՝ նոր ուղիներ բացելով ֆոտո-կառավարվող ածխածնի որսման համակարգերի մշակման և որսված CO_2 -ը դեղագործական նպատակներով որպես ֆունկցիոնալ C1 սինթոն կիրառելու համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ Ածխաթթու գազ, ամինաթթվային աղեր, օրգանական ամիններ, հիբրիդային մատրիցներ, ՄՄՌ սպեկտրոսկոպիա, կարբամատներ, ֆոտո-կառավարվող դետորեցիա:

ГИБРИДНЫЕ МАТРИЦЫ НА ОСНОВЕ АМИНОКИСЛОТ И АМИНОВ ДЛЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНОГО УЛАВЛИВАНИЯ И ФУНКЦИОНАЛИЗАЦИИ CO₂

АРПИНЕ АРУТЮНЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА,
Заведующая кафедрой фармацевтической химии, кандидат химических наук
arpine.harutyunyan@isec.am

АННА ОГАННИСЯН

Научно-технологический центр органической и фармацевтической химии,
Группа «Разработка и применение ионных жидкостей в химии»,
младший научный сотрудник
annahovhannisyan.2001@mail.ru

ВАЛЕНТИН АНАНИКОВ

Институт органической химии им. Н. Д. Зелинского Российской академии наук,
Заведующий лабораторией ИОХ РАН, Академик Российской академии наук,
Член Европейской академии, проф., докт. хим. наук
val@ioc.ac.ru

Аннотация

Непрерывный рост концентрации углекислого газа (CO₂) в атмосфере и вызванный этим парниковый эффект представляют собой серьезные вызовы для современной науки. В соответствии с принципами «зеленой химии», в данной работе исследована эффективность улавливания CO₂ в экологически безопасных системах с использованием водных растворов калиевых солей различных природных аминокислот, а также гибридных смесей, сформулированных с участием индивидуальных органических аминов и неорганических оснований. Метиламин (MA), диэтиламин (DEA), этилендиамин (EDA) и пиперазин (PZ) использовались как в качестве чистых однокомпонентных поглотителей, так и в качестве органических промоторов в структурных матрицах, тогда как гидроксид калия (KOH) применялся в качестве неорганического основания для регулирования щелочности среды. Динамический мониторинг процесса абсорбции, установление структурных закономерностей и количественный расчет образующихся в растворе химических форм (карбаматов, бикарбонатов/карбонатов) осуществлялись методами ЯМР (¹H, ¹³C) спектроскопии, pH-метрии и цифровой поляриметрии.

Обнаружен значительный синергизм в гибридных системах аминокислота/пиперазин и аминокислота/этилендиамин, где общая эффективность абсорбции диоксида углерода превысила 90%. Кроме того, скрининг индивидуальных чистых аминов и оценка влияния различных условий освещения (полная темнота по сравнению с интенсивным искусственным освещением) на кватернизованные моно- и диаминовые системы позволили прояснить фундаментальные механизмы образования карбаматов. Это открывает новые пути для разработки фотоуправляемых систем улавливания углерода и

последующего использования уловленного CO_2 в качестве функционального C1-синтона для создания перспективных фармацевтических препаратов.

Ключевые слова и фразы: Углекислый газ, соли аминокислот, органические амины, гибридные матрицы, ЯМР спектроскопия, карбаматы, фотоуправляемая десорбция.

Introduction

Global Threats of the Greenhouse Effect and the Ecological Crisis

The unprecedented expansion of human consumption, rapid industrial development, and the massive processing of fossil hydrocarbon resources—namely coal, oil, and natural gas—have led to global and anomalous shifts in the Earth's atmospheric composition. Today, fossil fuels generate the vast majority of global electricity, resulting in the annual emission of billions of tons of greenhouse gases into the atmosphere. According to recent alarming reports from the World Meteorological Organisation (WMO) and the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), atmospheric carbon dioxide (CO_2) levels have exceeded 152% of the pre-industrial baseline, surpassing the critical threshold of 420 ppm. If emissions continue at the current rate, the concentration of CO_2 could reach up to 570 ppm by the year 2100. This trajectory will lead to a 1.9 °C rise in the global average temperature, a 3.8-meter increase in sea levels, the catastrophic melting of glaciers, and the widespread collapse of global ecosystems [1–3].

For centuries, photosynthesis served as nature's balanced mechanism for maintaining a closed carbon cycle on Earth. However, current anthropogenic emissions are so immense that natural ecosystems are no longer capable of capturing and neutralising this excess independently without technological intervention. Consequently, it is a primary task for modern science and humanity to develop and implement sustainable, energy-efficient Carbon Capture and Storage/Utilisation (CCS/CCU) technologies [2–5].

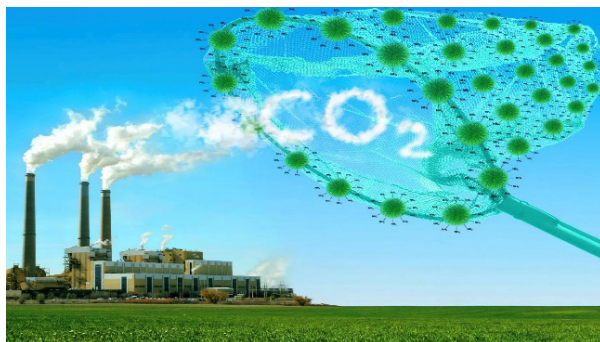

Figure 1. Conceptual illustration of green carbon capture technologies mitigating industrial CO_2 emissions into the atmosphere.

Armenia's Climatic Potential and Alternative Carbon Sources

This environmental challenge is exceptionally relevant for the Republic of Armenia. As a country with limited domestic fossil fuel reserves, Armenia is entirely dependent on imported energy resources. At the same time, the country possesses magnificent geographical and climatic conditions suitable for the advancement of

photochemical and solar technologies. Notably, the capital city of Yerevan receives approximately 2,630 hours of sunlight annually, which represents an exceptionally high solar index. Therefore, coupling solar energy with chemical CO₂ capture and photocatalytic conversion processes offers a strategic pathway to create alternative, renewable carbon sources. This paradigm is of paramount importance for the nation's scientific and economic independence, enabling the transformation of captured CO₂ into industrial monomers and clean, eco-friendly fuels [1–3].

Screened Single Amines and Amino Acid Salts as a Green Chemistry Alternative

The alkanolamine-based scrubbing systems currently used in industry for carbon capture (such as monoethanolamine, MEA) exhibit severe structural drawbacks: they are toxic and volatile, cause equipment corrosion, and require substantial thermal energy during solvent regeneration. To meet the contemporary criteria of Green Chemistry, aqueous solutions of various natural amino acids and their hybrid blends with functional amines have become the centre of intensive research. Amino acids possess zero volatility, high biodegradability, negligible toxicity, and high stability against oxidative degradation [4–10].

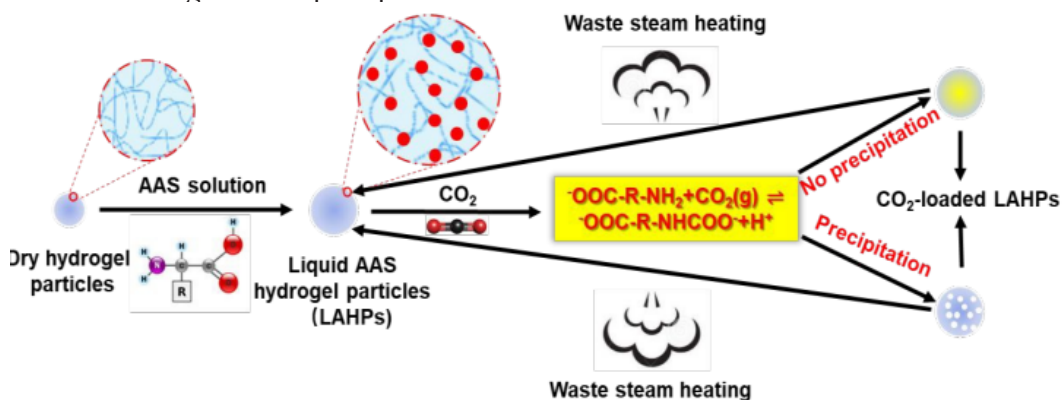

Figure 2. Application of hydrogels immobilised with amino acid salt solutions for carbon dioxide capture.

To systematically address these factors, this comprehensive study evaluates CO₂ absorption profiles across two distinct structural levels: first, by mapping the structural relationships, basicity, and interactions within pure individual organic mono- and diamines (MA, DEA, EDA, PZ); and second, by optimizing multi-component aqueous mixtures composed of different natural amino acid potassium salts (including L-threonine series) promoted by those functional organic amines or balanced with inorganic bases (KOH) [11].

Biological and Pharmaceutical Significance of Carbamates

A pivotal aspect of this research focuses on the targeted chemical transformation of the captured CO₂. Serving as a versatile, inexpensive, and readily available C1 building block (synthon), carbon dioxide can replace highly toxic and hazardous reagents traditionally used in organic synthesis, such as phosgene (COCl₂) and volatile isocyanates. The primary products of CO₂ capture in amine-containing systems are carbamates (urethanes), which constitute crucial structural motifs in numerous

biologically active substances and pharmaceutical formulations.

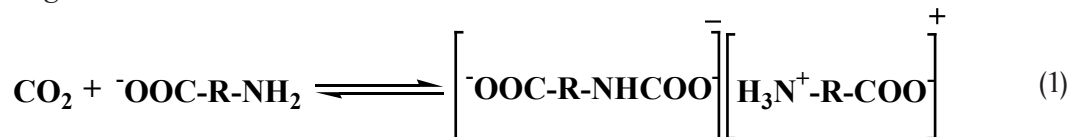
The carbamate group ($-\text{NH}-\text{COO}-$) ensures high bioavailability and plays an essential role in drug-receptor interactions due to its dual capacity to form hydrogen bonds as both a donor and an acceptor. Crucially, the chemical rearrangement of carbamates provides a direct synthetic pathway to cyclic carbamates, known as oxazolidinones. Compounds belonging to the oxazolidinone class currently serve as the structural backbone for some of the most potent antimicrobial and antibacterial agents in clinical medicine.

The first clinically approved antibiotic of this class, **Linezolid**, exhibits exceptional antimicrobial activity against multidrug-resistant Gram-positive pathogens, including methicillin-resistant *Staphylococcus aureus* (MRSA) and vancomycin-resistant *Enterococci* (VRE). Other highly promising representatives of this family, such as **Eperezolid**, **Radezolid**, **Tedizolid**, and **Posizolid**, similarly feature this chiral, cyclic carbamate core. Given the high demand for the stereoselective synthesis of chiral pharmaceutical building blocks, the strategic utilisation of natural chiral amino acid frameworks for CO_2 fixation offers green synthetic routes to optically active, high-value pharmaceutical scaffolds [12–18].

Theoretical Background and Reaction Chemistry

Zwitterionic Equilibrium of Amino Acids and Activation Mechanisms

In an open aqueous environment, pristine natural amino acids dominantly exist in their zwitterionic intramolecular salt configurations, where the basic amino site is protonated into a non-nucleophilic ammonium form ($-\text{NH}_3^+$), while the carboxylic acid moiety is deprotonated into a carboxylate group ($-\text{COO}^-$). Under these baseline physiological pH levels, the lone pair of electrons on the amino nitrogen is entirely sequestered, eliminating its capacity to attack electrophilic carbon centres like that of gaseous carbon dioxide.

To overcome this inherent thermodynamic barrier and unlock the nucleophilic potential of the amino framework, chemical activation is required. This is systematically accomplished through the introduction of stoichiometric amounts of strong inorganic bases, such as potassium hydroxide (KOH), which shift the chemical equilibrium by converting the zwitterion into a highly reactive potassium amino acid salt. Alternatively, strong organic mono- or diamines can be blended into the matrix to act as localised proton acceptors, deprotonating the $-\text{NH}_3^+$ groups in situ and generating a highly localised nucleophilic cascade [6–7].

Carbamate Formation Kinetics and Thermodynamic Boundaries

Following the widely accepted zwitterion mechanism or base-catalysed mechanism of CO_2 binding to primary and secondary amine groups, the reaction proceeds via a two-step sequence [9–11]. Initially, the nucleophilic nitrogen atom attacks the electrophilic carbon atom of CO_2 , generating a transient, unstable

zwitterionic intermediate containing a positive charge on the nitrogen and a negative charge on the carboxylate group:

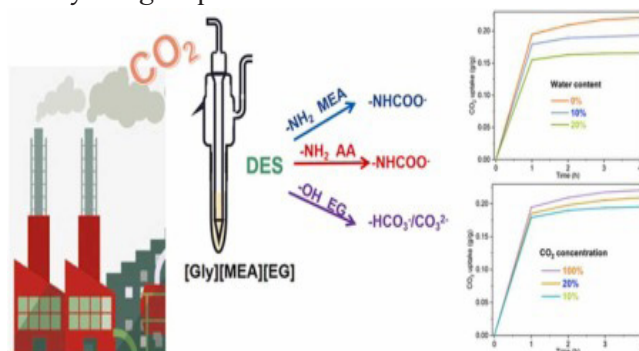

Figure 3. Schematic mechanism of CO₂ capture inside a hybrid glycine/monoethanolamine/ethylene glycol solvent system.

In the subsequent rate-determining step, a second equivalent of a basic molecule (either another free amine from the solution, an amino acid salt, or a hydroxyl ion) rapidly abstracts the proton from this intermediate to form a thermodynamically stable carbamate salt. Thus, under anhydrous or low-moisture constraints, the traditional reaction chemistry displays a strict 2:1 amine-to-CO₂ stoichiometry:

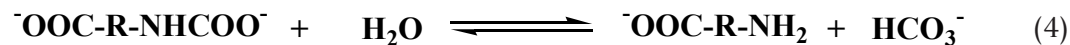

By combining steps (1) and (2), the overall stoichiometric equation for carbamate formation can be represented as follows:

2.3. Hydrolytic Equilibria and Bicarbonate Pathways

When the capture matrix is deployed in a purely aqueous medium, the primary carbamate species undergo competitive, reversible hydrolysis. The extent of these competitive pathways is deeply governed by the specific stability constant of the carbamate structure and the localised pH of the solvent. The reaction can be formally expressed as follows:

Through this pathway, the captured carbon is transformed from an organic carbamate structure into inorganic bicarbonate (HCO₃⁻) and carbonate (CO₃²⁻) fractions. This chemical conversion effectively liberates the original amine molecule, allowing it to undergo subsequent cycles of gas capture [8–10]. Consequently, in highly alkaline aqueous matrices, the total carbon dioxide capture threshold can theoretically double, transitioning from the restrictive stoichiometry of 0.5 moles of CO₂ per mole of amine up to an advanced 1:1 capacity.

Mechanism of Amine-Promoted Synergism in Hybrid Matrices

In multi-component hybrid solutions containing both amino acid potassium salts and structurally flexible organic diamines (such as piperazine), a highly complex, cooperative kinetic phenomenon occurs. Piperazine features a cyclic, secondary diamine framework characterised by exceptionally high localised nucleophilicity and reduced steric constraints. During the initial moments of gas introduction, piperazine captures CO₂ at a rate significantly outperforming the bulk amino acid matrix, instantly converting into piperazine-carbamate and protonated piperazine intermediates.

Once formed, these protonated diamine species act as dynamic, long-range proton shuttles within the solution. They rapidly transfer protons away from the newly attacking amino acid nitrogen atoms to the bulk medium, significantly accelerating the activation of the remaining amino acid fractions. This cooperative interaction effectively bypasses the conventional kinetic bottlenecks associated with amino acid viscosity and mass-transfer limitations, resulting in a profound synergetic enhancement of both capture capacity and overall fixation kinetics.

Photochemical Modulation of Quaternized Systems

To achieve an intelligent, low-energy carbon management system, structural modification can be performed by targeting the amines via alkylation to produce quaternized ammonium salt derivatives. These quaternary centres introduce permanent, localised positive charges into the molecular architecture, inducing strong local electrostatic fields. When these configurations are exposed to high-intensity artificial or natural illumination, the electronic density across the neighbouring carbamate and ammonium linkages undergoes a profound transition. The photon energy selectively destabilises the coordinate covalent networks within the ammonium-carbamate complexes, driving the reversible equilibrium toward the formation of loosely bound bicarbonate structures. This light-induced behaviour opens the possibility of replacing conventional, energy-intensive thermal regeneration methods with targeted, photo-controlled desorption processes [9, 13].

Experimental Section

Reagents, Substrates, and Matrix Preparation

All chemical reagents, including natural amino acids (L-threonine, L-alanine, glycine, L-valine), organic monoamines (methylamine, 40 wt.% in water; diethylamine, ≥99.5%), organic diamines (ethylenediamine, ≥99.5%; piperazine, anhydrous ≥99%), and potassium hydroxide flakes (≥85%), were purchased from Sigma-Aldrich and Merck and utilized without further chemical purification. Deionised water with a specific conductivity of ≤0.055 μS/cm was employed as the universal solvent across all configurations.

Aqueous solution series of pure individual organic amines (MA, DEA, EDA, PZ) were prepared at controlled molar concentrations matching the reference metrics. For the amino acid series, standard stock solution profiles were systematically formulated (e.g., L-threonine matrices were precisely adjusted to 13.4 wt.%). Activation of the zwitterionic frameworks was carried out by adding crystalline potassium hydroxide at precisely controlled molar ratios of 1:1, 1:2, 1:3, and 1:4 relative to the amino acid concentration. Hybrid absorbents were assembled by

blending the activated amino acid potassium salts with equivalent molar portions of the respective organic promoters.

Synthesis and Quaternization of Amine Models

The quaternization reactions targeting the monoamines and diamines were performed to successfully isolate structural quaternary ammonium salt derivatives for specific photochemical evaluations. In a typical procedure, a solution of the corresponding amine (such as methylamine or piperazine) in anhydrous ethanol was treated dropwise with stoichiometric amounts of iodomethane under a nitrogen atmosphere at 0 °C. The reaction mixture was stirred continuously for 12 hours while slowly warming to room temperature. The resulting white crystalline precipitates of quaternized ammonium salts were isolated via filtration, washed thoroughly with chilled diethyl ether, and dried under high vacuum for 24 hours. The purity and structural configuration of the isolated salts were meticulously verified using ^1H and ^{13}C NMR spectroscopy prior to gas absorption runs.

CO_2 Absorption and Experimental Setup

The gas-capture protocols were performed in a custom-engineered, jacketed glass bubble column reactor with an internal volume of 50 mL. The operational temperature was held constant at 25.0 ± 0.1 °C utilising a circulating water bath, and the baseline pressure was maintained at 1 atm. Highly pure carbon dioxide gas (≥ 99.999) was introduced into the bottom of the liquid absorbent matrix through a calibrated porous gas sparger (pore size 10–16 μm) at a stable, regulated flow rate of 50 mL/min.

To comprehensively explore the influence of photochemical modulation, experiments were systematically split into two distinct testing environments:

- **Dark Conditions:** The entire reactor configuration, lines, and sampling ports were completely insulated with thick layers of reflective aluminium foil and light-blocking materials to ensure total exclusion of external photons.

- **Illuminated Conditions:** The reactor core was subjected to continuous, multidirectional irradiation from an array of high-intensity artificial cold-white LED lamps delivering a stable photon flux across the visible spectrum.

Samples (0.5 mL) were carefully extracted from the reactor at predefined time intervals using airtight syringes to prevent ambient gas exchange and immediately transferred to chilled NMR tubes for prompt spectroscopic analysis.

Analytical Apparatus and Measurement Protocols

- **pH-Metry:** The continuous shifts in the liquid-phase hydrogen ion activity were recorded using a high-precision Benchtop pH Meter calibrated before each run with standard buffer solutions (pH 4.01, 7.00, and 10.01) at 25 °C.

- **Digital Polarimetry:** Conformational transformations and modifications within the chiral environments of the amino acid backbones were monitored using an *Insmark Digi Polarimeter* equipped with a sodium lamp ($\lambda = 589$ nm) operating with a precision path length cell.

- **Nuclear Magnetic Resonance Spectroscopy:** High-field quantitative Nuclear Magnetic Resonance (qNMR) measurements were executed on a *Bruker Avance Neo 400* spectrometer operating at a proton resonance frequency of 400.13 MHz and a carbon resonance frequency of 100.61 MHz. All spectra were recorded at

a regulated probe temperature of 298 K.

To guarantee highly accurate, quantifiable integration profiles for all reacting components and intermediates, the 1D ^{13}C spectra were acquired using an inverse-gated proton-decoupling sequence (zipper decoupling) with a precisely evaluated relaxation delay (d1) set to ≥ 10 s to completely prevent T1-relaxation saturation errors. Deuterated water (D_2O) enclosed in a coaxial inner insert tube was used as the universal external lock and reference standard.

Data Availability Statement: The chemical and spectroscopic data supporting the findings of this study are available from the corresponding author upon reasonable request.

4. RESULTS AND DISCUSSION

Chemophysical Profiles: pH-Metric Dynamics and Chiral Conformation Reconfiguration

The introduction of gaseous carbon dioxide into both the pure organic amine liquids and the newly developed potassium amino acid salt series immediately altered the overall chemophysical parameters of the liquid phases. In all monitored configurations, a rapid, steep decline in baseline pH values was observed during the first 15–20 minutes of gas injection, followed by a steady plateau as the systems reached chemical saturation.

This uniform decline in alkalinity serves as an indirect macro-indicator of the continuous depletion of the highly basic, free nucleophilic amine groups ($-\text{NH}_2$ or $-\text{NH}-$) inside the solution as they coordinate with the incoming CO_2 molecules to yield weakly acidic carbamate or bicarbonate products.

Simultaneously, digital polarimetric screening of the optically active amino acid salt configurations revealed deep shifts in the specific optical rotation angle (α). For instance, within the L-threonine matrix, the original specific rotation values underwent a controlled structural inversion as carbon capture advanced. Because the asymmetric chiral centre of L-threonine is positioned directly adjacent ($-\text{position}$) to the reactive amino nitrogen site, any major alteration in the localised electronic density, steric configuration, or intermolecular hydrogen bonding network surrounding this nitrogen atom directly alters the optical activity profile of the molecule. The observed polarimetric variations provide direct evidence of the formation of an ordered chiral carbamate network within the solution.

Quantitative qNMR Analysis of Carbonate and Carbamate Speciation

High-resolution quantitative ^{13}C qNMR spectroscopy provided detailed structural data, enabling the direct identification and precise quantification of the chemical species coexisting in the liquid matrix without disturbing the chemical equilibrium. Upon the introduction of CO_2 , the spectra of all reactive matrices developed two major groups of carbon resonances positioned downfield from the solvent background, corresponding to newly isolated chemical environments:

1. **Organic Carbamate Species ($-\text{NHCOO}-$):** These carbons generated distinct, well-resolved resonance peaks clustered within the chemical shift window of $\delta = 161.5 - 163.0$ ppm. The precise position of these signals was highly dependent on the identity of the parent amine, reflecting differences in structural shieldings.
2. **Inorganic Carbon Fractions ($\text{HCO}_3^-/\text{CO}_3^{2-}$):** These species generated

a combined singular resonance signal oscillating between $\alpha = 160.0 - 160.8$ ppm. Due to rapid proton exchange kinetics occurring between the bicarbonate and carbonate ions in water, these two states merge into a single time-averaged peak, whose exact chemical shift correlates with the final equilibrium pH of the matrix.

Through integration of these peaks against reference standards using a long relaxation delay ($d1 = 10$ s), the precise molar allocation of the captured carbon was mapped over time. Looking closely at the activated L-threonine/KOH matrix series, the initial 1:1 molar configuration favoured the accumulation of stable threonine-carbamate complexes. However, when the inorganic base fraction was raised to 1:2 and 1:4, the high concentration of hydroxyl ions (OH^-) maintained a strongly alkaline environment throughout the run. This alkalinity promotes the hydrolytic breakdown of the primary carbamates, driving the carbon partition toward inorganic bicarbonates. This shift releases free amino acid sites to capture additional gas, leading to a substantial enhancement in the total CO_2 absorption capacity.

Structural Relationships and Kinetic Profiles of Screened Pure Amines

The baseline evaluation of individual pure organic amines revealed that their intrinsic carbon capture performance is strictly governed by structural characteristics, spatial parameters, and basicity. Methylamine (MA), a primary monoamine, demonstrated rapid initial capture rates, but its ultimate capacity was mathematically bound by the 2:1 stoichiometric limit due to the high stability of its resulting acyclic carbamate salt. Diethylamine (DEA), a secondary monoamine, exhibited low capture kinetics and an extended saturation timeline. This depressed performance stems from the steric hindrance exerted by the two flexible ethyl arms flanking the nitrogen atom, which limits the access of CO_2 to the nucleophilic centre.

In contrast, ethylenediamine (EDA) and piperazine (PZ) demonstrated vastly superior capture profiles. As a linear primary diamine, EDA provides two unhindered reactive sites per molecule, allowing for a dense network of carbamate linkages. Piperazine, a cyclic secondary diamine, delivered the highest initial capture kinetics. The rigid, pre-organised heterocyclic ring of piperazine minimises steric hindrance while maintaining high local electron density on the secondary nitrogen sites, leading to rapid coordination with electrophilic carbon centres.

Cooperative Synergism in Hybrid Multi-Component Systems

When these individual organic promoters were integrated with natural amino acid potassium salts to form hybrid, multi-component absorption matrices, a powerful cooperative synergy was observed. The highest overall carbon dioxide capture efficiencies—consistently exceeding **90%** of the total theoretical threshold—were achieved in the hybrid matrices pairing amino acid salts with either piperazine (PZ) or ethylenediamine (EDA).

Dynamic tracking via qNMR highlighted the steps of this cooperative mechanism:

- **Phase I (Kinetic Capture):** Due to its high nucleophilicity and lower mass-transfer resistance, the unhindered cyclic diamine (PZ) reacts preferentially with the incoming gas, forming piperazine-monocarbamate and protonated piperazine ions.

Phase II (Proton Transfer Cascade): The newly formed protonated piperazine

species act as highly efficient proton-acceptor shuttles. They abstract protons from the zwitterionic or weakly unprotonated amino acid fractions, rapidly generating highly reactive, free nucleophilic amino acid sites.

• **Phase III (Amino Acid Fixation):** The newly activated amino acid sites capture CO_2 , leading to a highly stable mixture of mixed carbamate networks. This cooperative catalytic pathway bypasses the typical viscosity-related mass-transfer limitations of pure amino acid solutions, achieving high capture capacities along with fast reaction rates.

Photochemical Modulation and Reversible Desorption Dynamics

The evaluation of gas capture under different light profiles revealed a unique phenomenon within the matrices containing quaternized mono- and diamines. When these systems were tested in the dark, they followed standard exothermic carbon-capture pathways, accumulating stable ammonium carbamate salts with minimal baseline degradation.

However, when identical quaternized matrices were exposed to high-intensity artificial illumination, a distinct shift in the equilibrium profiles was observed. The permanent positive charges on the quaternized nitrogen centres induce strong localised electrostatic fields that polarise the adjacent carbamate linkages. Under intense visible-light illumination, these structures absorb photon energy, destabilising the coordinate-covalent carbon-nitrogen bonds within the carbamate fractions. This photo-excitation drives the chemical equilibrium away from organic carbamates toward loosely bound inorganic bicarbonates.

Because bicarbonate species require significantly less thermal energy to undergo complete decomposition than highly stable organic carbonates, this light-induced restructuring provides an elegant strategy for carbon management. It demonstrates a pathway in which the energy-intensive thermal stripping processes traditionally used in carbon capture can be supplemented or replaced with targeted, photo-controlled desorption methods.

Conclusions

1. Comprehensive, environmentally benign carbon capture matrices were successfully engineered by combining various natural amino acid potassium salts, independent organic mono- and diamines, and structurally modified quaternized ammonium derivatives.
2. High-field quantitative ^{13}C qNMR spectroscopy, operating with a specialised inverse-gated decoupling sequence ($d1 \geq 10$ s), enabled the direct structural identification and precise quantitative mapping of organic carbamate and inorganic bicarbonate/carbonate species coexisting within the liquid absorbent phase.
3. Structural screening demonstrated that steric hindrance within secondary monoamines like diethylamine significantly restricts capture kinetics, whereas the rigid, pre-organised heterocyclic structure of piperazine maximises capture rates.
4. A powerful cooperative synergism was discovered in hybrid matrices combining amino acid salts with piperazine or ethylenediamine. This interaction delivers carbon dioxide capture efficiencies exceeding 90% by utilising organic diamines as high-speed proton-transfer shuttles that

accelerate activation of amino acid sites.

5. Photochemical evaluation demonstrated that high-intensity illumination destabilises carbamate linkages within quaternized amine configurations, shifting the equilibrium toward low-energy bicarbonate forms. This behaviour offers a promising foundation for the development of energy-efficient, photo-controlled carbon desorption systems. Furthermore, using natural chiral amino acid frameworks as carbon sinks yields stable carbamate matrices that can serve as non-toxic, sustainable C1 building blocks for the synthesis of high-value pharmaceutical targets, such as the oxazolidinone antibiotics Linezolid and Eperezolid.

This work was supported by the Higher Education and Science Committee of the Republic of Armenia (Research project 23LCG-ID019)

References

1. World Meteorological Organisation (2023). Greenhouse gases. [online] World Meteorological Organisation. Available at: <https://wmo.int/topics/greenhouse-gases>
2. World Meteorological Organisation. (2026). State of the Global Climate 2025 report. [online] Available at: <https://wmo.int/media/announcement/state-of-global-climate-2025-report>
3. World Meteorological Organisation. (2026). WMO confirms 2025 was one of the warmest years on record. [online] Available at: <https://wmo.int/media/news/wmo-confirms-2025-was-one-of-warmest-years-record>
4. Han Z., Yang R., Li R., Sun D., Zhang, B. and Kong, L. Integrated CO₂ Capture and Conversion Induced by Amines for Effective Electrocatalytic N-Methylation. *Angewandte Chemie International Edition*, 2026. doi:<https://doi.org/10.1002/anie.2285211>
5. Lim H., Kim K., Kim J., Park H.S., Kang J.H., Park J. and Song H. Experimental study of hollow fibre membrane contactor process using aqueous amino acid salt-based absorbents for efficient CO₂ capture, *Journal of Environmental Chemical Engineering*, 12(5), 2024, p.113338. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jece.2024.113338>
6. Lim H., Kim K., Park H.S., Kang J.H., Park J. and Song H. Continuous CO₂ capture using a hollow fibre membrane contactor with stripper regeneration: Bench-scale validation with amino acid salt-piperazine absorbents. *Carbon Capture Science & Technology*, [online] 18, 2026, p. 100573. doi:<https://doi.org/10.1016/j.ccst.2026.100573>
7. Nisolle M., Pétaud G., Lécolier E., Lebaz N., Gagnière E., Agusti G. and Tayakout-Fayolle M. Precipitating Absorbents for Postcombustion CO₂ Capture: A Comprehensive Review. *Industrial & Engineering Chemistry Research*, 65(17), 2026, pp. 8594–8624. doi:<https://doi.org/10.1021/acs.iecr.5c05272>
8. Ghiasi M. and Hanane Sadat Eghtedari. Green CO₂-capture cluster model using bioengineering of carbonic anhydrase enzyme: QM and QM/QM- approach. *Scientific Reports*, [online] 16(1), 2025, pp. 2806–2806. doi:<https://doi.org/10.1038/s41598-025-32638-y>.
9. Murakami R., Shiota K., Uchida A. and Inagaki F. Light-swing CO₂ capture: photoirradiation-based chemical CO₂ release based on photoisomerisation of azobenzene-amine/guanidine derivatives. *Green Chemistry*, 26(12), 2024, pp.7406–7413. doi:<https://doi.org/10.1039/d4gc00736k>.
10. Ni H., Zhao K., Liu S., Dai X., Liu C., Gao X., Zhang J., Liu H., Huang K.-W., Cui X. and Shi F. In situ capture and value-added utilisation of CO₂ from flue gas using an ionic liquid polymer-supported Zn catalyst. *Green Chemistry*, [online] 27(29), 2025, pp. 8867–8874. doi:<https://doi.org/10.1039/d5gc02324f>.
11. Rana A. and Andino J.M. A Review of Materials for Carbon Dioxide Capture. *Catalysts*, [online] 15(3), 2025, pp. 273–273. doi:<https://doi.org/10.3390/catal15030273>.
12. Foti C., Piperno A., Scala A. and Giuffrè O. Oxazolidinone Antibiotics: Chemical, Biological and Analytical Aspects. *Molecules*, [online] 26(14), 2021, p. 4280. doi:<https://doi.org/10.3390/molecules26144280>.

13. Linthwaite V.L., Janus J.M., Brown A.P., Wong-Pascua D., O'Donoghue A.C., Porter A., Treumann A., Hodgson D.R.W. and Cann M.J. The identification of carbon dioxide-mediated protein post-translational modifications. *Nature Communications*, [online] 9(1), 2018, p. 3092. doi:<https://doi.org/10.1038/s41467-018-05475-z>.
14. Niemi T. and Repo T. Antibiotics from Carbon Dioxide: Sustainable Pathways to Pharmaceutically Relevant Cyclic Carbamates. *European Journal of Organic Chemistry*, 2019(6), pp.1180–1188. doi:<https://doi.org/10.1002/ejoc.201801598>.
15. Sarkar A., Bhattacharyya S., Dey S.K., Karmakar S. and Mukherjee A. Structure and properties of metal complexes of a pyridine-based oxazolidinone synthesised by atmospheric CO₂ fixation. *New J. Chem.*, 38(2), 2014, pp.817–826. doi:<https://doi.org/10.1039/c3nj00990d>.
16. Zappia G., Menéndez P., Giuliano Delle Monache, Misiti D., Nevola L. and Botta B. The Contribution of Oxazolidinone Frame to The Biological Activity of Pharmaceutical Drugs and Natural Products. 7(4), 2007, pp.389–409. doi:<https://doi.org/10.2174/138955707780363783>.
17. Zhang Q. and Jin X. Recent Advances in the Fixation of CO₂ to Form N-Containing Heterocyclic Compounds. *Chemistry – A European Journal*, 31(33), 2025. doi:<https://doi.org/10.1002/chem.202500933>.
18. Zhang Z., Ye J.-H., Wu D., Zhou Y. and Yu D.-G. Synthesis of Oxazolidin-2-ones from Unsaturated Amines with CO₂ by Using Homogeneous Catalysis. 13(17), 2018, pp. 2292–2306. doi:<https://doi.org/10.1002/asia.201800672>.

ISOLATION AND CHARACTERIZATION OF LACTIC ACID BACTERIA WITH HIGH PROTEOLYTIC ACTIVITY

HRACHYA HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
“Armbiotechnology” Scientific Centre of NAS RA, Leading Researcher
Doctor of Biological Sciences, Professor
hhov@sci.am

ANDRANIK BARSEGHYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of NAS RA
Senior Researcher, PhD in Biological Sciences
anbars48@rambler.ru

INNA MELKUMYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre NAS RA
Researcher
inna.melkumyan@inbox.ru

NANE MNATSAKANYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of NAS RA
Senior Laboratory Assistant
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

MARIAM KHACHANYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre NAS RA
MA student
khachanyanmariam@gmail.com

LUSINE DANIELYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Head of Laboratory, PhD in Biological Sciences
drlusinedanielyan@gmail.com

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-457

Abstract

The aim of this study was to isolate and identify lactic acid bacteria with high proteolytic activity from various natural sources, including fermented dairy and plant products. The proteolytic properties of the isolated strains were evaluated under various environmental conditions. LAB species were identified based on their morphophysiological, cultural, and biochemical characteristics using the Bergey's Guide to Bacteria and the API 50 CH test. The effectiveness of the selected strains in milk fermentation and their impact on the organoleptic properties of finished dairy products were assessed. As a result of this study, 47 LAB strains were isolated from various fermented products, six of which exhibited high proteolytic activity. Based on morphophysiological and biochemical studies

and the API CH test, the selected strains were classified as *Lactobacillus delbrueckii*, *Lactobacillus plantarum*, *Lactobacillus salivarius*, *Lactocaseibacillus rhamnosus*, *Lactococcus lactis*, and *Streptococcus thermophilus*. Dairy products fermented with these LAB strains exhibited high microbiological, physicochemical, and organoleptic properties. The LAB strains and consortia obtained are proposed for use as starter cultures to develop new fermented dairy products, improve production technologies, and enhance product quality.

Keywords and phrases: Lactic acid bacteria, isolation and identification, proteolytic activity, milk fermentation, characteristics of fermented milk products.

**ԲԱՐՁՐ ՊՐՈՏԵՈԼԻՏԻԿ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐՈՂ
ԿԱԹՆԱԹԹՎԱՅԻՆ ԲԱԿՏԵՐԻԱՆԵՐԻ ՄԵԿՈՒՍԱՅՈՒՄ ԵՎ
ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄ**

ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, առաջատար գիտաշխատող,
կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
hhov@sci.am

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, ավագ գիտաշխատող,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
anbars48@rambler.ru

ԻՆՆԱ ՄԵԼԿՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, գիտաշխատող,
inna.melkumyan@inbox.ru

ՆԱՆԵ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, ավագ լաբորանտ
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՉԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, մագիստրանտ
khachanyanmariam@gmail.com

ԼՈՒՍԻՆԵ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, լաբորատորիայի վարիչ,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
drlusinedanielyan@gmail.com

Համառոտագիր

Այս ուսումնասիրության նպատակն է տարբեր բնական աղբյուրներից, այդ թվում՝ ֆերմենտացված կաթնամթերքից և բուսական արտադրանքից, մեկուսացնել և նույնականացնել բարձր պրոտեոլիտիկ ակտիվությամբ կաթնաթթվային բակտերիաները: Մեկուսացված շտամների պրոտեոլիտիկ հատկությունները գնահատվել են տարբեր շրջակա միջավայրի պայմաններում: Բարձր ակտիվ պրոտեոլիտիկ ԿԹԲ շտամների տեսակների նույնականացումը կատարվել է դրանց մորֆոֆիզիոլոգիական, մշակութային և կենսաքիմիական բնութագրերի հիման վրա՝ օգտագործելով Բերջեյի մանրէների ուղեցույցը և API 50 CH թեստը: Ավելին, գնահատվել է ընտրված շտամների արդյունավետությունը կաթի խմորման գործընթացում և դրանց ազդեցությունը պատրաստի կաթնամթերքի օրգանոլեպտիկ հատկությունների վրա:

Արդյունքում տարբեր ֆերմենտացված արտադրանքներից մեկուսացվել է 47 ԿԹԲ շտամ, որոնցից վեցը բնութագրվում էին բարձր պրոտեոլիտիկ

ակտիվությամբ: Մանրամասն մորֆոֆիզիոլոգիական և կենսաքիմիական բնութագրումը, որին հաջորդել է API 50 CH նույնականացումը, ցույց է տվել, որ այս շտամները պատկանում են *Lactobacillus delbrueckii*, *Lactobacillus plantarum*, *Lactobacillus salivarius*, *Lacticaseibacillus rhamnosus*, *Lactococcus lactis* և *Streptococcus thermophilus* տեսակներին: Այս ԿԹԲ շտամներով ֆերմենտացված կաթնամթերքը ցուցաբերել է բարելավված ֆիզիկաքիմիական և օրգանոլեպտիկ հատկություններ: Ստացված ԿԹԲ շտամները և դրանց կոնսորցիումները առաջարկվում են որպես մեկնարկային կուլտուրաներ՝ նոր ֆերմենտացված կաթնամթերքի մշակման, արտադրական տեխնոլոգիաների կատարելագործման և արտադրանքի որակի բարելավման համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կաթնաթթվային մանրէներ, պրոտեոլիտիկ ակտիվություն, ֆերմենտացված կաթնամթերք, մեկուսացում և նույնականացում, մեկնարկային կուլտուրաներ, կաթի խմորում, օրգանոլեպտիկ հատկություններ:

ВЫДЕЛЕНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА МОЛОЧНОКИСЛЫХ БАКТЕРИЙ С ВЫСОКОЙ ПРОТЕОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТЬЮ

ГРАЧЬЯ ОГАНЕСЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА,
«Армбиотехнология» НАН РА, ведущий научный сотрудник,
доктор биологических наук, профессор
hhov@sci.am

АНДРАНИК БАРСЕГЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, старший научный сотрудник,
кандидат биологических наук
anbars48@rambler.ru

ИННА МЕЛКУМЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, научный сотрудник
inna.melkumyan@inbox.ru

НАНЕ МНАЦАКАНЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, старший лаборант
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

МАРИАМ ХАЧАНИЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, магистрант
khachanyanmariam@gmail.com

ЛУСИНЕ ДАНИЕЛЯН

«Армбиотехнология» НАН РА,
заведующий лабораторией, кандидат биологических наук
drlusinedanielyan@gmail.com

Аннотация

Целью данного исследования являлась изоляция и идентификация молочнокислых бактерий с высокой протеолитической активностью из различных природных источников, включая ферментированные молочные и растительные продукты. Протеолитические свойства изолированных штаммов оценивались в различных условиях окружающей среды. Видовую идентификацию МКБ проводили на основе их морфофизиологических, культуральных и биохимических характеристик в соответствии с «Определителем бактерий Берджи» и с использованием теста API 50 CH. Была оценена эффективность отобранных штаммов в процессе ферментации молока, а также их влияние на органолептические свойства готовых молочных продуктов. В результате проведенной работы из различных ферментированных продуктов было выделено сорок семь штаммов МКБ, шесть из которых отличались высокой протеолитической активностью. По данным морфофизиологических, биохимических исследований и API 50 CH теста отобранные штаммы были

относены к видам *Lactobacillus delbrueckii*, *Lactobacillus plantarum*, *Lactobacillus salivarius*, *Lactocaseibacillus rhamnosus*, *Lactococcus lactis* и *Streptococcus thermophilus*. Молочные продукты, ферментированные с использованием этих штаммов МКБ, отличались высокими микробиологическими, физико-химическими и органолептическими показателями. Полученные штаммы МКБ и их консорциумы предлагается использовать в качестве заквасочных культур для создания новых ферментированных молочных продуктов, улучшения производственных технологий и повышения качества продукции.

Ключевые слова и фразы: молочнокислые бактерии, выделение и идентификация, протеолитическая активность, ферментация молока, характеристика кисломолочных продуктов.

Intaduction

Lactic acid bacteria (LAB) play a crucial role in the fermented dairy industry due to their metabolic and technological activities [3, 11]. Since milk contains limited amounts of readily assimilable free amino acids and peptides, the growth and activity of LAB depend largely on their proteolytic system, including high protease and peptidase activities, which enable the hydrolysis of milk caseins and the formation of nutrients necessary for bacterial growth [3, 9, 11]. The proteolytic activity of LAB also determines the efficiency of milk coagulation, the organoleptic properties of fermented products—such as taste, aroma, texture, and acidity—as well as the formation of bioactive compounds [3, 10]. LAB strains with high proteolytic activity can be widely applied not only in fermented dairy products but also in the production of sourdough bread, sausages, silage, pickled products, beverages, and other fermented foods [6, 10].

The rapid development of global industry and advances in the understanding of enzyme structure and function have enabled the extensive application of enzymes in the production of high-quality consumer goods, thereby confirming their major industrial significance. Enzymes act as highly efficient biocatalysts that mediate all anabolic and catabolic pathways and significantly reduce the activation energy of biochemical reactions. Although enzymatic activity has been known and utilised by humans for centuries, recent progress in biotechnology has substantially expanded the industrial use of enzymes, with hydrolytic enzymes currently being among the most widely applied [11].

Within this context, lactic acid bacteria represent one of the most thoroughly studied groups of microorganisms [11]. Among their physiological characteristics, proteolysis is of particular importance and has been the subject of extensive research [3, 9, 11]. The proteolytic system of LAB is primarily associated with the utilisation of milk caseins and provides the cells with essential amino acids required for growth in milk-based environments [3,11]. Consequently, LAB and their proteolytic activity play a decisive role in the development of the organoleptic properties of fermented dairy products, including flavour, aroma, texture, and acidity [3, 9].

Beyond nutrient processing, cellular proteolysis is also involved in the regulation of protein quality and cellular homeostasis, ensuring the maintenance of appropriate levels of regulatory proteins and their removal when necessary [11]. The proteolytic system of LAB is a complex and well-organised network consisting

of cell-envelope proteinases, intracellular peptidases, and specific transport proteins [11]. Proteinases initially cleave casein into oligopeptides, which are subsequently transported across the cytoplasmic membrane and further degraded by intracellular peptidases into free amino acids and smaller peptides that can be directly utilised by the cell [1, 2].

The growing demand for proteolytic enzymes in food and biotechnology industries has intensified the search for new microbial sources of these enzymes, as well as the in-depth analysis of existing genetic resources [11]. At present, the majority of industrial enzymes are produced using recombinant microbial strains, making biocatalysts significantly more cost-effective than enzymes isolated directly from natural producers. Nevertheless, naturally occurring LAB strains remain a valuable source of diverse and highly efficient proteolytic systems [6, 11].

As a result, considerable research efforts have been devoted to understanding the activity, regulation, and physiological roles of the proteolytic system in lactic acid bacteria [8, 11]. These systems are of great importance for food fermentations and are widely exploited in the dairy, baking, brewing, and other fermentation-based industries [6, 10].

The work aims to isolate and identify strains with high proteolytic activity from various natural sources: fermented dairy products and plant foods.

Material and Methods

For the cultivation of LABs, solid and liquid LAPTg medium containing 10 g/L yeast extract, 15 g/L Bacto peptone, 10 g/L Bacto tryptone, 10 g/L glucose, and 1 mL/L Tween 80 were used; 15 g/L Difco agar was used for solidification. Skimmed milk powder.

Sampling was conducted from various natural sources, including fermented dairy products, plant-based foods, pickled foods, and other sources. To obtain pure cultures, 0.1 mL of the samples was inoculated into 2 mL of skimmed milk and spread plated on LAPTg agar, then incubated at 37°C for 48 h. The colonies capable of milk fermentation were used for further study.

The morphophysiological characteristics of the isolated LAB strains were evaluated, including Gram staining, microscopic examination of cells, and assessment of growth and stability under different temperature and pH conditions.

The proteolytic activity of LAB was determined using Eickman's milk agar medium. Whatman paper disks (5 mm) impregnated with culture medium were placed on agar, incubated for 24 h, and the diameter of clear zones formed around the disks as a result of casein proteolysis was measured.

Biochemical and cultural characteristics and identification of LAB were performed in accordance with Bergey's Manual of Systematic Bacteriology and using the API 50 CH test system (France) [4, 5].

The growth rate was determined by cultivation of LAB in LAPTg medium in 200 mL Erlenmeyer flasks under intensive agitation in a water bath shaker, with periodic measurement of optical density (OD) at a wavelength of 600 nm using a spectrophotometer.

The proteolytic activity of fermented dairy products was evaluated using the

method described by Shihata and Shah, with some modifications [3, 9].

LAB strains exhibiting pronounced proteolytic activity were tested in milk fermentation by assessing fermentation rate, bacterial titer, viscosity, pH, and titratable acidity [1, 2, 7].

The organoleptic properties, taste, and aroma of fermented lactic acid dairy products were evaluated in accordance with standard sensory evaluation guidelines.

Statistical Analysis

All data are expressed as mean $\pm$ standard error of the mean (SEM) for the respective parameters. Statistical comparisons among groups within each experiment were performed using one-way analysis of variance (ANOVA). Statistical significance was established at $p \leq 0.05$.

Results

In the first phase of the study, approximately 47 Gram-positive, catalase-negative lactic acid bacteria (LAB) were isolated from various fermented products using the LAPTg selective medium. All isolated strains possessed milk fermentation activity. Morphometric studies revealed that 31 of these LAB were rod-shaped bacteria, while the remainder were solitary or chain-shaped cocci. All isolated strains fermented milk at different rates, indicating variability in their proteolytic activity. Using Eickman's milk agar, six LAB strains demonstrating the highest proteolytic activity were selected for further study. The zones of proteolysis around the disks impregnated in supernatants and culture fluids of the strains are presented in Figure 1.

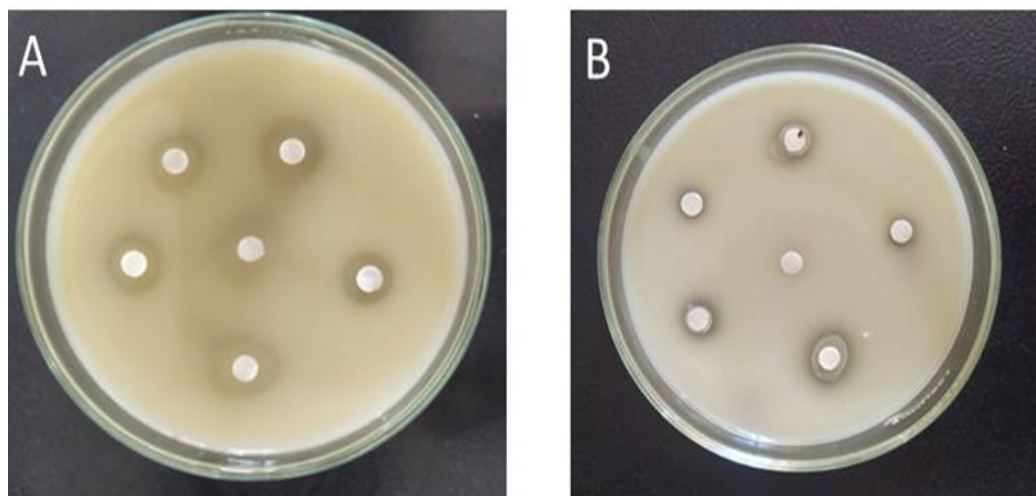

Figure 1. Proteolysis zones on Eickman's milk agar caused by culture fluids (A) and supernatants (B).

As shown in Fig. 1, compared to the supernatants (22–25 mm), the culture fluids formed larger proteolytic digestion zones (28–37 mm), likely due to continuous cell activity.

The proteolytic activity of the lactic acid bacteria supernatant was also assessed spectrophotometrically using Folin's reagent and is presented in Figure 2.

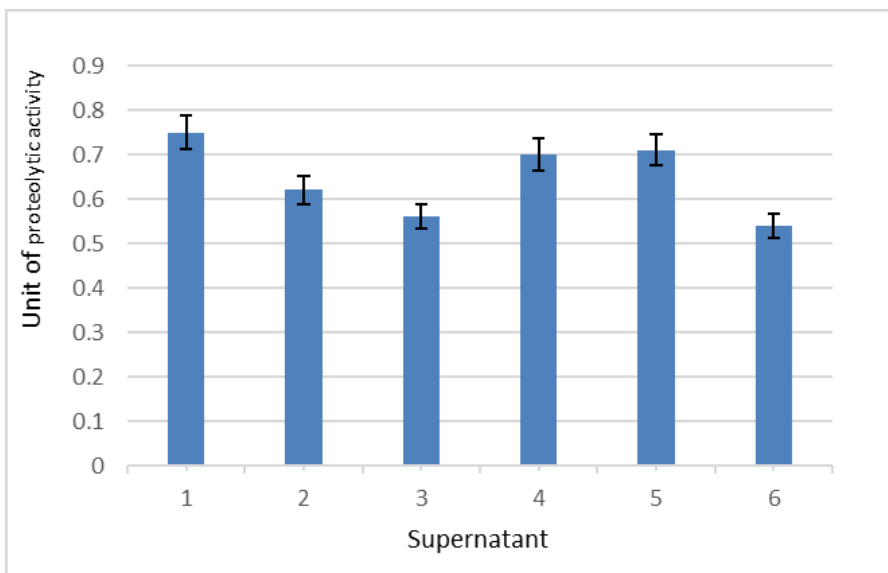

Figure 2. Proteolytic activity of strains determined by the spectrophotometric method

According to the data presented in Fig. 2, strains 1, 4, and 5 exhibit higher proteolytic activity than the others.

LABs identified according to Bergey's Manual were also identified using the API 50 test (Fig. 2).

Figure 3. API 50 CH test profile.

According to the Bergey's Manual and API 50 CH test, the isolated strains with high proteolytic activity were identified as follows: species 1 – *Lactobacillus delbrueckii*, 2 – *Lactobacillus plantarium*, 3 – *Lactobacillus salivarius*, 4 – *Lactocaseibacillus rhamnosus*, 5 – *Lactococcus lactis*, 5 – *Streptococcus thermophilus*. The data obtained using Bergey's Manual of Systematic Bacteriology confirmed the results of the API 50 test [4, 5].

The cultural characteristics of the isolated LAB strains were studied.

The proteolytic activity of the isolated LAB cultures was evaluated at different growth temperatures (37°C, 45°C, and 50°C) for 48 hours, as well as under refrigeration conditions (4°C) for 14 days.

Table. 2.

Proteolysis zones on Eickman's milk agar depending on ambient temperature.

LAB	Zones of proteolysis, mm.			
	4°C	37°C	45°C	50°C
<i>L. lactis</i> LH1	17±05	33±0.2	35±0.1	34±0.2
<i>L. delbrueckii</i> LH2	16±0.2	30±0.2	32±0.2	31±0.2
<i>L. plantarium</i> LH3	14±0.1	26±0.5	29±0.2	27±0.2
<i>L. salivarius</i> LH4	18±0.5	34±0.2	36±0.2	35±0.5
<i>L. rhamnosus</i> LH5	19±0.2	35±0.2	37±0.5	34±0.1
<i>St. thermophilus</i> LH6	8±0.5	26±0.2	28±0.1	28±0.2

It was found that the proteolytic activity is highest at a temperature of 45°C, where the size of the proteolysis zones reaches 33–37 mm. Interestingly, in the refrigerator, despite the absence of bacterial growth and metabolism, the formation of proteolysis zones is observed starting from the 5th day, the size of which reaches 8–19 mm by the 14th day.

The growth rate of lactic acid bacteria cultures in LAPTg medium at 37°C under aeration was also determined. The growth curves are shown in Fig. 4.

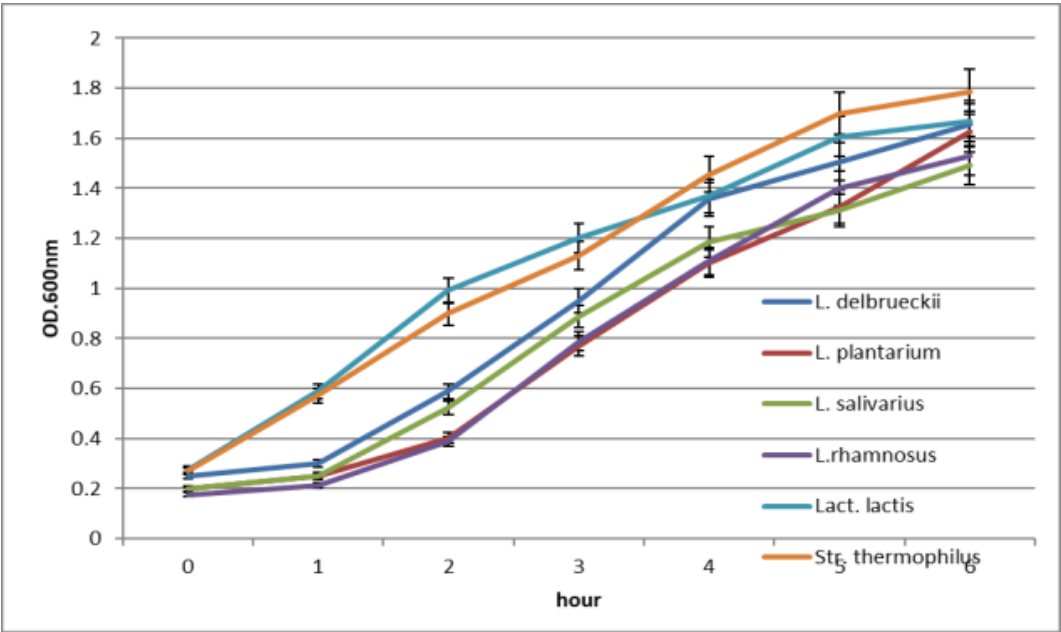

Figure 4. Growth rate of LAB strains in LAPTg medium with agitation at 200 rpm, at 37°C.

As shown in Fig. 4, coccoid cultures of *L. lactis* and *S. thermophiles* exhibit higher growth rates than lactobacilli and reach maximum biomass within 7 hours. Among lactobacilli, *L. delbruckii* exhibits the highest growth rate.

The effects of the selected strains on the process of milk fermentation and on the physicochemical and organoleptic properties of the resulting dairy products were studied (Tab. 3).

Table 3.
Technological, microbiological, physicochemical, and organoleptic properties of fermented milk with LABs products

LABs	Milk curdling, h	pH	°Th	Viscosity, mPa · s	Titer CFU/mL	Organoleptic properties
<i>L. lactis</i> LH1	8	5.2	62	69.25	6.8 x 10 ⁸	average
<i>L. delbrueckii</i> LH2	6	4.8	85	59.06	8.5 x 10 ⁹	good
<i>L. plantarium</i> LH3	4	4.5	98	71.50	9.1 x 10 ⁹	exellent
<i>L. salivarius</i> LH4	4.5	4.7	95	77.66	8.4 x 10 ⁹	exellent
<i>Lactacaseibacillus rhamnosus</i> LH5	9	4.7	90	57.28	7.9 x 10 ⁹	good
<i>St. thermophilus</i> LH6	8	5.1	65	52.71	7.2 x 10 ⁸	average

As shown in the table, all the LAB obtained are capable of rapidly coagulating milk, although coccal cultures are slower than cupric cultures in terms of coagulation speed. The resulting preparations exhibit high viscosity, a homogeneous structure, and a high titer of viable bacteria. As a result of organoleptic evaluation, *L. delbrueckii* LH2, *L. plantarium* LH3 and *L. rhamnosus* LH5 received the highest score in terms of taste and aroma harmony. Thus, the proteolytic activity of LABs in particular determines the rate of milk coagulation, the organoleptic properties of fermented products: taste, smell, structure, texture, acidity, as well as the formation of bioactive compounds.

The LAB with high proteolytic activity can be used in monocultures as well as in symbiotic systems in the production of fermented dairy products and other fermented foods, including sourdough bread, sausages, silage, pickles, beverages, etc.

References

1. Hovhannisyan H.G., Pashayan M.M., Barseghyan A.H., Grigoryan G.G., Gaboyan E. H., Danielyan L. V., Health Promoting Potentials of Armenian Functional Sour Milk “NARINE” and its Starter Lactobacillus helveticus MDC 9602, The New Armenian Medical Journal, V.17, 2023, Issue 3, p. 66–73, DOI: <https://doi.org/10.56936/18290825-2023.17.3-66>
2. Оганесян Г. Г., Барсегян А.А., Даниелян Л.В., Пашаян М.М.// Видовая принадлежность заквасочной культуры лечебно–диетического кисломолочного напитка –НАРИНЕ–// Биологический Журнал Армении, 1–2 (72), 2020, ст. 95–101.

3. Shihata L., & Shah, N. P. Proteolytic activity of lactic acid bacteria in milk fermentation. *Journal of Dairy Science*, 83(10), 2000, 2230–2238.
4. bioMérieux. API 50 CHL System: User Guide and APIWEB Analysis Software. bioMérieux, Marcy-l'Étoile. 2023. France
5. Bergey's Manual of Systematic Bacteriology. The Lundwing W., Scheifer K., Whitman W. B. Baltimore, Md. Springer Dordrecht Heidelberg, 2009; London, New York, 3.464–513.
6. Mulaw G., Sisay Tessema T., Muleta D., Tesfaye A. In vitro evaluation of probiotic properties of lactic acid bacteria isolated from some traditionally fermented Ethiopian food products. *International Journal of Microbiology*. 2019;11. Doi: <https://doi.org/10.1155/2020/6401356> Digital Object Identifier (DOI)
7. Reuter G., G. Klein and M. Goldberg 2002. Identification of probiotic cultures in food samples. *Food Res Int.* 35(2/3): 117–124
8. Twining S. S.) Fluorescein isothiocyanate-labelled casein assay for proteolytic enzymes. *Anal. Biochem.* 1984, 143, 30–34
9. Shihata, A. and N.P. Shah. Proteolytic profiles of yoghurt and probiotic bacteria *Int Dairy J.* 2000; 10: 401–408, DOI: [https://doi.org/10.1016/S0958-6946\(00\)00072-8](https://doi.org/10.1016/S0958-6946(00)00072-8)
10. De Filippis F., Pasolli E., Ercolini D. The food-gut axis: lactic acid bacteria and their link to food, the gut microbiome and human health. *FEMS Microbiology Reviews*. 2020;44(4):454–489. DOI: <https://doi.org/10.1093/femsre/fuaa015>
11. Savijoki K., Ingmer, H., Varmanen P. Proteolytic systems of lactic acid bacteria. *Appl. Microbiol. Biotechnol.* 2006, 71, 394–406, DOI: <https://doi.org/10.1007/s00253-006-0427-1>

SCREENING AND DEVELOPMENT OF THERMO- AND ACID-TOLERANT PROBIOTIC LACTIC ACID BACTERIA USING ADAPTIVE LABORATORY EVOLUTION

LUSINE DANIELYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Head of Laboratory, PhD in Biological Sciences
drlusinedanielyan@gmail.com

MAGDALENA KRZYSTYJAN

University of Agriculture in Krakow
Department of Carbohydrate Technology and Cereal Processing
Faculty of Food Technology
Al. Mickiewicza 21, 31-120 Krakow, Poland
m.krystyjan@gmail.com

ANDRANIK BARSEGHYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Senior Researcher, PhD in Biological Sciences
anbars48@rambler.ru

INNA MELKUMYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Scientific Researcher
inna.melkumyan@inbox.ru

NANE MNATSAKANYAN

“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Senior Laboratory Assistant
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

MARIAM KHACHANYAN

“Armbiotechnology” of the Scientific Centre of the NAS RA, MA student
khachanyanmariam@gmail.com

HRACHYA HOVHANNISYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
International Scientific-Educational Centre
“Armbiotechnology” Scientific Centre of the NAS RA
Leading Researcher
Doctor of Biological Sciences, Professor
hhov@sci.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-469

Abstract

The development of stress-tolerant probiotic lactic acid bacteria (LAB) is essential for ensuring their viability during industrial processing and gastrointestinal passage. In this study, a comprehensive selection strategy was applied to identify

LAB strains with enhanced resistance to technological and physiological stress factors, during the collection of 96 LAB strains, a systematic screening was established, resulting in the selection of 29 probiotic strains exhibiting increased stress tolerance. Targeted selection using of Adaptive laboratory evolution method was applied to obtain heat- and acid-resistant strains, followed by evaluation of their viability under spray drying conditions and low pH. Furthermore, the combined effects of thermal and acidic stresses were investigated, resulting in the identification of 8 dual-stress-tolerant (acid- and heat-resistant) LAB mutants. These strains demonstrate strong potential for microencapsulation and represent promising candidates for the development of stable and effective probiotic formulations.

Keywords and phrases: Lactic acid bacteria; probiotics; Adaptive laboratory evolution; heat tolerance; acid tolerance.

**ԶԵՐՄԱՆ՝ ԵՎ ԹԹՎԱԿԱՅՈՒՆ ՊՐՈԲԻՈՏԻԿ ԿԱԹՆԱԹԹՎԱՅԻՆ
ԲԱԿՏԵՐԻԱՆԵՐԻ ՍՔՐԻՆԻՆԳ ԵՎ ՍՏԱՅՈՒՄ՝ ԱԴԱՊՏԻՎ
ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱՅԻ ՄԵԹՈԴԻ ԿԻՐԱՌՄԱՄԲ**

ԼՈՒՍԻՆԵ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, լաբորատորիայի վարիչ,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
drlusinedanielyan@gmail.com

ՄԱԳԴԱԼԵՆԱ ՔՐԻՍՏԻՅԱՆ

Ածխաջրերի տեխնոլոգիայի և հացահատիկային մշակաբույսերի վերամշակման
ամբիոն, Մանդի տեխնոլոգիաների ֆակուլտետ, Կրակովի գյուղատնտեսական
համալսարան, Ալ. Միցկևիչա 21, 31-120 Կրակով, Լեհաստան
m.krystyjan@gmail.com

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, ավագ գիտաշխատող,
կենսաբանական գիտությունների թեկնածու
anbars48@rambler.ru

ԻՆՆԱ ՄԵԼԻՔՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, գիտաշխատող,
inna.melkumyan@inbox.ru

ՆԱՆԵ ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, ավագ լաբորանտ
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

ՄԱՐԻԱՄ ԽԱՉԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, մագիստրանտ
khachanyanmariam@gmail.com

ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոն,
ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» ԳԱԿ, առաջատար գիտաշխատող,
կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
hhov@sci.am

Համառոտագիր

Սթրեսակայուն պրոբիոտիկ կաթնաթթվային բակտերիաների (ԿԹԲ) զարգացումը կարևոր նշանակություն ունի արդյունաբերական մշակման և մարսողական համակարգով անցման ընթացքում դրանց կենսունակության ապահովման համար: Սույն ուսումնասիրությունում կիրառվել է համալիր սելեկցիոն ռազմավարություն՝ տեխնոլոգիական և ֆիզիոլոգիական սթրեսային գործոնների հանդեպ բարձր դիմադրողականություն ունեցող ԿԹԲ շտամների հայտնաբերման նպատակով: Ուսումնասիրության ընթացքում ձևավորվել և համակարգված սթրինինգի է ենթարկվել 96 ԿԹԲ շտամներից բաղկացած հավաքածու, որի արդյունքում ընտրվել են 29 պրոբիոտիկ շտամներ՝ բարձր սթրեսակայունությամբ: Թիրախային սելեկցիայի և միկրոսելեկցիայի

մեթոդների կիրառմամբ ստացվել են ջերմակայուն և թթվակայուն շտամներ, որոնց կենսունակությունը գնահատվել է փոշեցիր չորացման պայմաններում: Բացի այդ՝ ուսումնասիրվել է ջերմային և թթվային սթրեսների համակցված ազդեցությունը, որի արդյունքում հայտնաբերվել են երկակի կայունությամբ (թթվակայուն և ջերմակայուն) օժտված 8 ԿԹԲ մուտանտներ: Նշված շտամները ցուցաբերում են բարձր պոտենցիալ միկրոպատիճավորման համար և խոստումնալից թեկնածուներ են՝ կայուն և արդյունավետ պրոբիոտիկ պատրաստուկների մշակման համար:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ կաթնաթթվային մանրէներ, պրոբիոտիկներ, ադապտիվ լաբորատոր էվոլյուցիա, ջերմակայունություն, թթվակայունություն:

СКРИНИНГ И ПОЛУЧЕНИЕ ТЕРМО– И КИСЛОУСТОЙЧИВЫХ ПРОБИОТИЧЕСКИХ МОЛОЧНОКИСЛЫХ БАКТЕРИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА АДАПТИВНОЙ ЛАБОРАТОРНОЙ ЭВОЛЮЦИИ

ЛУСИНЕ ДАНИЕЛЯН

«Армбиотехнология» НАН РА,
заведующий лабораторией, кандидат биологических наук
drlusinedanielyan@gmail.com

МАГДАЛЕНА КРИСТИЯН

Кафедра технологии углеводов и переработки зерновых,
Факультет пищевых технологий, Сельскохозяйственный университет
в Кракове, Al. Мицкевича 21, 31-120 Краков, Польша
m.krystyjan@gmail.com

АНДРАНИК БАРСЕГЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, старший научный сотрудник,
кандидат биологических наук
anbars48@rambler.ru

ИННА МЕЛКУМЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, научный сотрудник
inna.melkumyan@inbox.ru

НАНЕ МНАЦАКАНЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, старший лаборант
nane.mnatsakanyan01@gmail.com

МАРИАМ ХАЧАНЯН

«Армбиотехнология» НАН РА, магистрант
khachanyanmariam@gmail.com

ГРАЧЬЯ ОГАНЕСЯН

Международный научно-образовательный центр НАН РА,
«Армбиотехнология» НАН РА, ведущий научный сотрудник
доктор биологических наук, профессор
hhov@sci.am

Аннотация

Разработка стрессоустойчивых пробиотических молочнокислых бактерий (МКБ) имеет важное значение для обеспечения их жизнеспособности в процессе промышленной переработки и прохождения через желудочно-кишечный тракт. В данном исследовании была применена комплексная стратегия селекции для выявления штаммов МКБ с повышенной устойчивостью к технологическим и физиологическим стрессовым факторам. В ходе сбора было создано и систематически протестировано 96 штаммов МКБ, в результате чего было отобрано 29 пробиотических штаммов, демонстрирующих повышенную стрессоустойчивость. Для получения термо- и кислотоустойчивых штаммов

были применены методы целенаправленной селекции и микроселекции, после чего была проведена оценка их жизнеспособности в условиях распылительной сушки. Кроме того, были исследованы комбинированные эффекты термического и кислотного стресса, что привело к идентификации 8 мутантов МКБ, обладающих двойной стрессоустойчивостью (кислото- и термоустойчивостью). Эти штаммы демонстрируют большой потенциал для микрокапсулирования и представляют собой перспективные кандидаты для разработки стабильных и эффективных пробиотических препаратов.

Ключевые слова и фразы: молочнокислые бактерии; пробиотики; адаптивная лабораторная эволюция; термостойкость; кислотоустойчивость.

Intaduction

Lactic acid bacteria (LAB) are widely used in the food, pharmaceutical, and nutraceutical industries due to their technological functionality and health-promoting properties. They play a key role in the production of fermented foods, contribute to sensory characteristics, enhance nutritional value, and, in the case of probiotic strains, exert beneficial effects on host health [4, 6, 8]. For LAB to be effective in industrial applications and as probiotics, they must maintain viability and functional activity throughout processing, storage, and passage through the gastrointestinal tract.

During industrial manufacturing and subsequent use, LAB are exposed to a variety of environmental and physiological stress factors, including high and low temperatures, osmotic pressure, acidic conditions, bile salts, oxidative stress, and dehydration processes such as freeze-drying or spray-drying. These stress conditions can significantly reduce cell viability, metabolic activity, and stability, ultimately limiting the efficiency and reliability of LAB-based products [2, 3, 7, 9]. Therefore, stress tolerance is considered a critical selection criterion for technologically and functionally valuable LAB strains.

The ability of LAB to survive and adapt to stress is strain-dependent and associated with specific cellular and molecular mechanisms, such as membrane composition changes, synthesis of stress proteins, activation of protective metabolic pathways, and regulation of intracellular pH [7]. Evaluating stress tolerance allows for the identification of robust strains capable of withstanding adverse conditions without loss of desirable technological or probiotic properties [1].

In this context, the evaluation of stress tolerance in selected lactic acid bacteria is essential for the development of high-performance starter cultures and probiotic preparations. Systematic assessment of LAB resistance to technological and physiological stressors provides valuable insights into their adaptive potential. It supports the rational selection of strains suitable for industrial processing and functional food applications [1, 5, 8].

Material and Methods

Formation of Lactic Acid Bacteria Collection: In the first stage of the study, lactic acid bacteria (LAB) strains were isolated from various sources and subjected to biological activation. Preliminary evaluation was performed based on cell viability and growth characteristics. As a result, an initial collection consisting of 96 LAB strains was established and used for subsequent screening and selection procedures.

Evaluation of Thermal Tolerance: Thermal tolerance of LAB strains was assessed by examining their growth ability at 45, 50, and 55 °C. To evaluate tolerance to extreme temperatures, cultures were exposed to heat shock at 55–80 °C for 1 hour, followed by incubation under optimal conditions (37 °C for 18–24 h). Growth was then assessed to determine strain survival and tolerance.

Evaluation of Acid Tolerance: Acid tolerance was determined by assessing LAB growth and viability at different pH levels (pH 5.5, 4.5, 3.5, 2.5, and 1.5). Bacterial cultures were exposed to acidic conditions for 1 hour and subsequently incubated at 37 °C. Growth intensity was used as an indicator of acid resistance.

Screening and use of the Adaptive Laboratory Evolution (ALE) method of Stress-Tolerant Strains: Before subjecting LABs to ALE, bacteria were screened for thermotolerance across different temperatures. After this screening, ALE was performed in a manner similar to that described by Jeon et al. [1]: heat exposure at 75 –C, followed by cultivation at 37 –C for 24 h, repeated for 60 days. Targeted screening was performed on the most thermotolerant and acid-tolerant strains using sequential subculturing under non-permissive conditions. For thermotolerant microselection, cultures were heat-shocked at 80 °C for 5 min and then plated on LAPTg agar under optimal growth conditions. For acid-tolerant ALE, cultures were exposed to extremely low-pH environments using the same sequential selection strategy. This process was repeated for multiple passages to enhance stress tolerance.

Determination of LAB viability after spray drying: Bacterial viability before and after spray drying was evaluated by determining colony-forming units (CFU/mL). Dried powder samples were rehydrated in sterile buffer, serially diluted tenfold, and plated on LAPTg agar medium. Plates were incubated at 37 °C for 48 h, after which colonies were counted. Cell survival was calculated using the following equation:

$$\text{Survival (\%)} = (\text{CFU after drying} / \text{CFU before drying}) \times 100$$

Selection of Dual Stress-Tolerant Strains: To identify strains with dual resistance, selected LAB cultures were simultaneously exposed to acid and heat stress. Strains that retained high viability and growth capacity under both stress factors were selected. Based on comparative analysis, a collection of eight LAB strains exhibiting combined acid and thermal tolerance was established for further studies and potential application in microencapsulation and probiotic formulation development.

Statistical Analysis: All data are expressed as mean $\pm$ standard error of the mean (SEM) for the respective parameters. Statistical comparisons among groups within each experiment were performed using one-way analysis of variance (ANOVA). Statistical significance was established at $p \leq 0.05$.

Results

Establishment of the LAB Collection

A total of 96 lactic acid bacteria (LAB) strains were successfully collected, activated, and characterised based on growth performance and viability. This collection served as the initial pool for subsequent screening of stress tolerance. Preliminary evaluation revealed considerable strain-dependent variability in growth intensity and survival under non-optimal conditions, highlighting the necessity of targeted selection.

Initial study of the resistance of selected LABs to stress factors

The stability of selected LAB strains to various stress factors inherent in the processes of obtaining, drying, microencapsulation and application of probiotic preparations was studied. The effects of thermal, acid factors were evaluated. As a result, a collection of 29 probiotic strains was selected and formed, demonstrating high stability under various stress factors.

Table 1.

Screening of heat-resistant lactic acid bacteria

Number of strains	LAB growth at 0 °C			
	45	50	55	60
9	+++	+++	+	–
14	+++	+++	–	–
35	+++	++	–	–
5	+++	+++	++	+
33	+++	++	+	–

(+ weak growth, ++ medium growth, +++ good growth, – no growth)

Thermal tolerance screening at 45, 50, and 55 °C demonstrated that the majority of strains grew at 45 °C, with a progressive reduction in growth at higher temperatures. Only a limited number of strains could grow at temperatures of 60 °C, indicating a high level of thermally sensitive isolates. Fourteen strains exhibited high growth capacity (+++ to ++) at both 50 and 55 °C and were therefore classified as thermoresistant.

Table 2.

Screening of acid-resistant lactic acid bacteria

Number of strains	Growth at pH				
	5.5	4.5	3.5	2.5	1.5
5	+++	+++	+	–	–
37	+++	+++	–	–	–
44	+++	++	–	–	–
6	+++	+++	+	–	–
4	+++	++	+	–	–

(+ weak growth, ++ medium growth, +++ good growth, – no growth)

AcidResistance assays revealed that most LAB strains grew well at pH 5.5 and 4.5; however, growth declined markedly at pH ≤3.5. Fifteen strains retained measurable growth at pH 3.5.

Determination of the thermotolerant profile of LABs

Study of the tolerance of isolated strains to extreme (non-permissive) temperatures. After 1 hour of exposure to extreme temperatures, the LAB cultures

were incubated at 37– for 18 hours, and the presence of growth was checked.

Table 3.

Viability of LAB strains after treatment at shock temperatures

Number of strains	Survival at extreme temperatures, 0 °C				
	55	60	65	70	80
2	+++	+++	+	+	–
3	+++	+++	+	–	–
4	+++	++	–	–	–
2	+++	+++	+++	+	+
3	+++	++	+	–	–

(+ weak growth, ++ medium growth, +++ good growth, – no growth)

Applying ALE under non-permissive conditions significantly enhanced stress tolerance. Heat-adapted strains derived from four highly thermotolerant parental strains demonstrated improved survival following short-term heat shock at temperatures of 70–80 °C. In total, thermotolerant mutants were obtained, among which selected representatives displayed stable growth following extreme thermal treatment.

Similarly, acid-adapted mutants obtained from four acid-tolerant strains exhibited increased survival at low pH levels compared to their parental strains. The repeated selection cycles resulted in mutants capable of maintaining viability under highly acidic conditions that were lethal to the original isolates.

The acid tolerance profiles of LABs were studied. After exposure to an acidic environment, the pH of the cultures was adjusted to neutral pH and incubated at 37°C for 18 hours.

Table 4.

Stability of LAB heat-resistant mutants (LABs) after 5 minutes of exposure to extreme temperatures

TT number	Survival at extreme temperatures, °C				
	60	70	75	80	85
4	+++	+++	++	+	–
8	+++	++	+	±	–
13	+++	++	±	–	–

(+ weak growth, ++ medium growth, +++ good growth, – no growth)

To maintain species diversity, ALE was carried out in all 4 heat-resistant strains (TT1 – TT4)

19 heat-resistant mutants were isolated from the TT1 mutant, 16 from the TT2 mutant, 14 from the TT3 mutant, and 12 from the TT4 mutant. 2 mutants from each group were isolated for further studies.

Screening of aci-tolerant LABs

The acid tolerance profiles of LABs were studied. LAB cultures were incubated for 48 hours after being kept at low pH for 1 hour and checked for growth. After exposure to an acidic environment, the pH of the cultures was adjusted to neutral pH and incubated at 37°C for 18 hours.

Table 5.

Tolerance of LAB strains to extreme pH

Number of strains	Tolerance to pH			
	3.5	3.0	2.5	1.5
4	+++	++	+	-
5	+++	++	±	-
6	+++	+	-	-

(+ low tolerant, ++ medium tolerant, +++ high tolerant, ± not all strains are tplerant, - not tolerant)

Four acid-tolerant (AT) lactic acid bacteria strains were identified. ALE methodology was used to enhance acid- and thermotolerance of the identified LAB. strains. As a result of using the ALE method, it was possible to achieve heat and acid resistance of lactic acid bacteria at a level of 85°C and pH 2.

Cross-selection of lactic acid bacteria strains with dual acid- and heat-tolerance

A test of simultaneous exposure to dual stress conditions was performed, during which the strains were cultivated under combined conditions of low pH and high temperature of achieve more stringent selection.

Combined exposure to acid and heat stress resulted in a more stringent selection pressure. Only eight LAB strains maintained high viability and growth capacity under the simultaneous influence of low pH and elevated temperature. These dual stress-tolerant strains (acid- and thermotolerant) represent the most robust candidates identified in this study and are considered promising for further application in microencapsulation processes and the development of stable probiotic preparations.

Viability of Stress Tolerant (TAT) LABs During Spray Drying

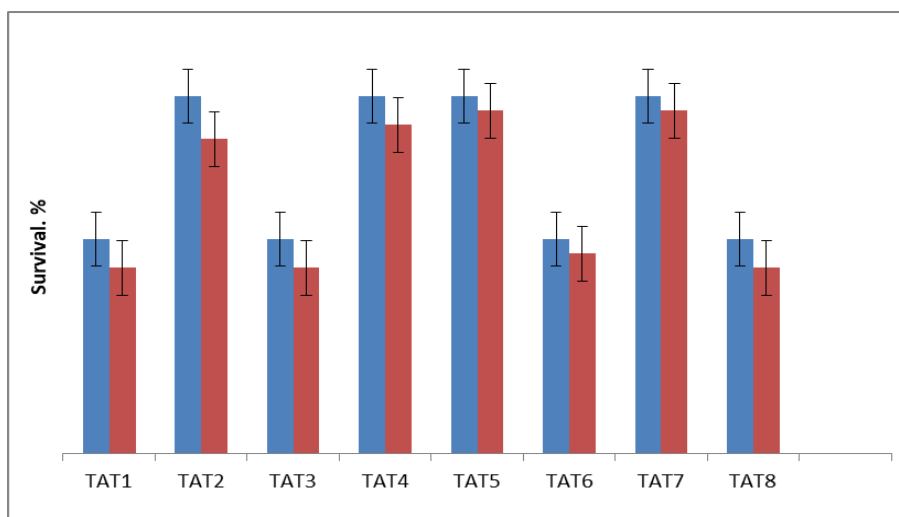

Figure 1. Strain viability after spray drying.
The blue columns – Ale-adapted strains. The red columns–parental strains.

The data presented in Figure 1 demonstrate that spray drying resulted in a reduction of viable cell counts in all tested strains, which is expected due to the combined effects of heat and dehydration stress. However, the extent of viability loss was clearly strain-dependent. Stress-tolerant (TAT) and ALE-adapted strains retained a significantly higher proportion of viable cells compared to their parental counterparts, indicating that prior adaptation to thermal and acidic stress enhances resistance to spray-drying conditions. These findings confirm that thermal and acid tolerance are important selection criteria for developing robust probiotic strains suitable for industrial processing. The selected dual stress-tolerant strains represent promising candidates for spray-dried and microencapsulated probiotic formulations with improved stability and survival.

This work was supported by the Science Committee of the Ministry of Education, Science, Culture and Sports of the Republic of Armenia within the framework of the Scientific Productivity Promotion Grant Program (Grant No. 25RG-1F070).

References

1. Bommasamudram J., Kumar P., Kapur S., Sharma D., Devappa S., Development of Thermotolerant Lactobacilli Cultures with Improved Probiotic Properties Using Adaptive Laboratory Evolution Method, *Probiotics Antimicrob Proteins*. 2023. Aug;15(4):832–843. DOI: 10.1007/s12602-021-09892-3
2. Carvalho A. S., Silva J., Ho P., Teixeira P., Malcata F. X., & Gibbs P. Effects of various sugars added to growth and drying media upon thermotolerance and survival throughout storage of freeze-dried *Lactobacillus delbrueckii* ssp. *bulgaricus*. *Biotechnology Progress*, 2004. 20(1), 248–254.
3. Corcoran B. M., Ross R. P., Fitzgerald G. F., & Stanton C. Comparative survival of probiotic lactobacilli spray-dried in the presence of prebiotic substances. *Journal of Applied Microbiology*, 2004. 96(5), 1024–1039
4. FAO/WHO. Guidelines for the Evaluation of Probiotics in Food. Food and Agriculture Organisation of the United Nations / World Health Organisation, 2002. London, Ontario, Canada.
5. Hovhannisyan H.G., Pashayan M.M., Barseghyan A.H., Grigoryan G.G., Gaboyan E. H., Danielyan L. V., Health Promoting Potentials of Armenian Functional Sour Milk “NARINE” and its Starter

Lactobacillus helveticus MDC 9602. The New Armenian Medical Journal, V.17, 2023, Issue 3, p. 66–73, DOI: <https://doi.org/10.56936/18290825-2023.17.3-66>

6. International Scientific Association for Probiotics and Prebiotics. The ISAPP consensus statement on the definition and scope of postbiotics. *Nature Reviews Gastroenterology & Hepatology*, 2021, 18, 649–667.
7. Papadimitriou, K., Alegría Á., Bron P. A., et al. Stress physiology of lactic acid bacteria. *Microbiology and Molecular Biology Reviews*, 2016. 80(3), 837–890.
8. Sanders M. E., Merenstein D. J., Reid G., Gibson G. R., & Rastall R. A Probiotics and prebiotics in intestinal health and disease: From biology to the clinic. *Nature Reviews Gastroenterology & Hepatology*, 2019. 16, 605–616.
9. Saarela M., Virkajärvi I., Alakomi H. L., Sigvart-Mattila P., Mättö J. Stability and functionality of freeze-dried probiotic *Bifidobacterium* cells during storage in juice and milk. *International Dairy Journal*, 2006. 16(12), 1477–1482.

**ՍԿԱՌԼԵՏ ՏԻՊԻ ԲԱԴՐԻՋԱՆԻ SOLANUM SISYMBRIIFOLIUM
LAM ՏԵՍԱԿԻՆ ՊԼԱՏԿԱՆՈՂ ՆՈՐ ՍՈԼՍԻՍ ՍՈՐՏԻ ՀԱՄԱՌՈՏ
ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ԿԱՐԻՆԵ ՍԱՌԻԿՅԱՆ

Մորմագգի մշակաբույսերի սելեկցիայի և տեխնոլոգիայի բաժնի վարիչ,
ՀՀ ԷՆ Բանջարաբուստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի գիտական
կենտրոն,

0808 Արարատի մարզ, գ. Դարակերտ, Դ.Լադոյան փ. 38
PhD, գյուղատնտեսական գիտությունների թեկնածու,
karuine_sarikyan@mail.ru | karinesarikyan@gmail.com

ՄԱՐԻՆԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Մորմագգի մշակաբույսերի սելեկցիայի և տեխնոլոգիայի բաժնի կրտսեր
գիտաշխատող, հայցորդ, ՀՀ ԷՆ Բանջարաբուստանային և տեխնիկական
մշակաբույսերի գիտական կենտրոն,

0808 Արարատի մարզ, գ. Դարակերտ, Դ.Լադոյան փ. 38
marine.job5@mail.ru

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-481

Համառոտագիր

Solanum sisymbriifolium-ը՝ որպես բադրիջանի վայրի ազգակից,
ներառված է Սկառլետ կամ Կարմիր բադրիջան տիպի մեջ: Այն ոչ միայն
արժեքավոր գենետիկական ռեսուրս է բադրիջանի սելեկցիայում՝ նոր սորտերի
և հիբրիդների բուծման գործընթացում, այլև հիանալի դեղաբույս է:

Սկառլետ (Կարմիր) նոր Սոլսիս սորտի բուծումը կատարվել է Անհատական
ընտրություն- Մաքուր գծային ընտրություն, «Մեկ սերմի օգտագործում»
SSD մեթոդով, բադրիջանի վայրի, Սկառլետ /Կարմիր/ տեսակին (*Solanum
sisymbriifolium* Lam պատկանող MA-284 նմուշից, որը ինտրոդուկցվել է
Հայաստան մեր միջոցով՝ 2004թ.-ին INRA-ի գենբանկից՝ Ֆրանսիայից:

Սորտի ստացման ժամանակ խնդիր է դրվել առաջին անգամ
հանրապետությունում ուսումնասիրել կարմիր բադրիջանի այս տեսակը,
որն աչքի է ընկնում վաղահասությամբ, ցրտադիմացկանությամբ,
գեղեցիկ վերգետնյա զանգվածով և կարմիր պտուղներով, հետերոզիգոտ
պոպուլյացիայից ընտրել լավագույն գծեր, որոնք կարող են բուծվել, որպես
կայուն սորտեր, հետագայում՝ տրամախաչումների ցանկում ընդգրկելով
նրանց լավագույն գեները (հատկապես գերվաղահաս և ցրտադիմացկուն)
ներմուծել նոր սորտերի մեջ:

Սերմերի ծյումից մինչև առաջին բերքահավաքը կամ պտուղների
տեխնիկական հասունացումը տևում է 98 օր, իսկ պտուղների կենսաբանական
հասունացումը՝ 118 օր, իսկ վեգետացիայի ավարտը՝ 78 օր: Թփի բարձրությունը
կազմում է 145,5 սմ: Թուփը՝ ցողունը, տերևները, կոկոնները, ծաղիկները,
պտուղները, ամբողջովին պատված են խոշոր փշերով: Բույսը կանգուն է,
դետերմինանտ: Ծաղիկները սպիտակավուն են: Տերևները խոր կտրտված են:
Պտուղները մանր են, մինչև 10գ. միջին զանգվածով: Պտուղները ողկույզով

են, մեկ ողկույզը պարունակում է մինչև 6 պտուղ: Պտուղը և պտղամիսը ամբողջովին կանաչ են տեխնիկական հասունացման շրջանում, կարմիր՝ կենսաբանական հասունացման շրջանում: Պտուղը ունի 2-3 բուն: Այս սորտի ծաղկած և պտղաբերող բույսերը շատ գեղեցիկ են և առաջարկվում են մշակել դեկորատիվ նպատակներով, օգտագործելով վնասատուների դեմ, որպես բռնիչ բույս, էթնոդեղագործության մեջ՝ որպես դեղաբույս, իսկ բադրիջանի սելեկցիայում՝ որպես դոնոր՝ վաղահասության, ցրտադիմացկանության հատկանիշների փոխանցման ուղղությամբ: Բերքատվությունը կազմում է 380,5 գ/հա: Կանաչ պտուղները դառն են. խորհուրդ չի տրվում ուտել, իսկ կարմիր պտուղները հյութալի են, մորու կամ բալի համով, կարելի է կարմիր պտուղը սեղմելով սերմերը հանել, լվանալ և որպես դելիկատես մի քիչ ձաշակել: Պտուղները պարունակում են 9,2% չոր նյութեր, 4,2% շաքարներ, 6,55մգ% վիտամին “C”, “B” խմբի վիտամիններից՝ թիամին(B1)՝ 4.33 մկգ/մլ, պիրիդոքսին(B6)՝ 10.28 մկգ/մլ, պանտոտենաթթու(B5)՝ 110.45 մկգ/մլ, նիկոտինաթթու(PP)՝ 70.95 մկգ/մլ, ինոզիտոլ(B8)՝ 3685.2 մկգ/մլ, 0,42% տիտրվող թթվություն և անթոցիաններ: Համեմատաբար դիմացկուն է միջավայրի շոգ պայմանների, տարածված հիվանդությունների և վնասատուների նկատմամբ:

Սերմնաբուծության համար օգտագործվում են սուպերէլիտային և էլիտային սերմնանյութ, որոնց ստացման տեխնոլոգիան համընդհանուր է սմբուկի համար նախատեսված մեթոդական ցուցումներին: Սերմնաբուծության համար նախընտրելի գոտիները՝ Արարատ, Արմավիր, Տավուշ, Վայոց Ձոր, Արագածոտն, Սյունիք:

Սորտը նորույթ է մեր հանրապետությունում, իր գերվաղահասությամբ և ցրտադիմացկանությամբ առաջինն է բադրիջանի գենոֆոնդի մեջ: Առաջին անգամ առաջարկվում է սովորական մշակովի բադրիջանների հետ նոր տեխնոլոգիայով համատեղ, ինչպես նաև որպես դեղաբույս և դեկորատիվ բույս մշակելու համար հանրապետության բոլոր մարզերում և գոտիներում:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ սկառլետ բադրիջան, վայրի տեսակ, սորտ, նկարագրություն, մորֆոլոգիական հատկանիշներ:

BRIEF DESCRIPTION OF THE NEW SOLSIS VARIETY OF THE SCARLET TYPE EGGPLANT *SOLANUM SISYMBRIIFOLIUM* LAM SPECIES

KARINE SARIKYAN

Head of the Department of Breeding and Cultivation Technology of Solanaceous Crops
Scientific Centre of Vegetable and Industrial Crops ME RA
PhD of Agricultural Sciences
0808 D. Ladoyan Str. 38, Darakert village, Ararat region
karuine_sarikyan@mail.ru | karinesarikyan@gmail.com

MARINE GRIGORYAN

Department of Breeding and Cultivation Technology of Solanaceous Crops,
Junior researcher,
Scientific Centre of Vegetable and Industrial Crops, ME RA, PhD Applicant
marine.job5@mail.ru

Abstract

Solanum sisymbriifolium, as a wild relative of eggplant, is included in the Scarlet or Red eggplant type. It is not only a valuable genetic resource in the process of breeding new varieties and hybrids in eggplant selection, but also an excellent medicinal plant.

The breeding of the new Scarlet (Red) variety *Solanum sisymbriifolium* was carried out by the Individual Selection – Pure Line Selection, “Single Seed Use” SSD method, from the wild eggplant, Scarlet /red/ type */Solanum sisymbriifolium Lam/*, MA-284 sample, which was introduced to Armenia through us in 2004 from the INRA gene bank, France.

When obtaining the variety, the task was set for the first time in the republic to study this type of red eggplant, which is distinguished by its early maturity, cold resistance, beautiful aboveground mass and red fruits, to select the best lines from the heterozygous population, which can be bred as stable varieties, and later, by including their best genes /especially super-mature and cold-resistant/ in the list of crosses, to introduce them into new varieties.

From seed germination to the first harvest, or technical ripening of the fruits, it takes 98 days, and the biological ripening of the fruits – 118 days, and the end of vegetation – 78 days. The height of the bush is 145.5 cm. The bush, stem, leaves, cocoons, flowers, and fruits are completely covered with large thorns. The plant is erect and determinate. The flowers are whitish. The leaves are deeply cut. The fruits are small, up to 10 g, with an average mass. The fruits are in clusters; one cluster contains up to 6 fruits. The fruit and flesh are completely green during technical ripeness, red during biological ripeness. The fruit has 2–3 stems.

Flowering and fruiting plants of this variety are very beautiful. They are recommended for cultivation for decorative purposes, as a pest-control measure, as a catch plant, in ethnopharmaceutics as a medicinal herb, and in eggplant selection as a donor for the transfer of precocity and cold-resistance traits. The yield is 380.5 c/ha. Green fruits are bitter, so they are not recommended to eat, and red fruits are juicy, with a taste of blackberry or cherry flavour. You can squeeze the red fruit

to remove the seeds, then wash it and taste it as a delicacy.

The fruits contain 9.2% dry matter, 4.2% sugars, 6.55 mg% vitamin “C”, from “B” group vitamins: thiamine (B1) 4.33 µg/ml, pyridoxine (B6) 10.28 µg/ml, pantothenic acid (B5) 110.45 µg/ml, nicotinic acid (PP) 70.95 µg/ml, inositol (B8) 3685.2 µg/ml, 0.42% titratable acidity and in green fruits: 4.67 (mass%), in red fruits: 7.63 (mass%) anthocyanins. Relatively resistant to hot environmental conditions, common diseases and pests.

Super-elite and elite seeds are used for seed production, the technology of obtaining which is universal to the methodological instructions for eggplant. Preferred zones for seed production: Ararat, Armavir, Tavush, Vayots Dzor, Aragatsotn, Syunik.

The variety is a novelty in our republic, with its super-ripening and cold resistance, it is the first in the eggplant gene pool. For the first time, it is offered in combination with conventionally cultivated eggplants, using new technology, and is also cultivated as a medicinal and ornamental plant in all regions and zones of the republic.

Keywords and phrases: Scarlet eggplant, wild species, variety, description, morphological characteristics

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НОВОГО СОРТА СОЛСИС БАКЛАЖАНА ТИПА СКАРЛЕТ ИЗ ВИДА *Solanum sisymbriifolium* Lam

КАРИНЕ САРИКЯН

Заведующая отделом селекции и технологии возделывания пасленовых культур
Научный центр овощебахчевых и технических культур МЭ РА
0808 Араратский район, село Даракерт, ул. Д. Ладояна. 38
PhD, кандидат сельскохозяйственных наук
karuine_sarikyan@mail.ru | *karinesarikyan@gmail.com*

МАРИНЕ ГРИГОРЯН

Младший научный сотрудник, соискатель отдела селекции
и технологии возделывания пасленовых культур,
Научный центр овощебахчевых и технических культур МЭ РА
0808 Араратский район, село Даракерт, ул. Д. Ладояна. 38
marine.job5@mail.ru

Аннотация

Solanum sisymbriifolium, как дикий родственник баклажана, относится к типу «Алый» или «Красный» баклажан. Он является не только ценным генетическим ресурсом в процессе селекции новых сортов и гибридов баклажана, но и превосходным лекарственным растением.

Выведение нового сорта «Алый» (Красный) *Solanum sisymbriifolium* было осуществлено методом индивидуальной селекции – отбора чистых линий, методом «однократного использования семян» (SSD), из дикого баклажана типа «Алый» /*Solanum sisymbriifolium* Lam/ образец MA-284, который был завезен в Армению нами в 2004 году из генбанка INRA, Франция.

При получении сорта впервые в республике была поставлена задача изучить этот тип красного баклажана, отличающегося ранним созреванием, морозостойкостью, красивой надземной массой и красными плодами, отобрать лучшие линии из гетерозиготной популяции, которые можно вывести как устойчивые сорта, а затем, включив их лучшие гены (особенно сверхзрелые и морозостойкие) в список скрещиваний, ввести их в новые сорта.

От прорастания семян до первого сбора урожая или технического созревания плодов проходит 98 дней, биологического созревания плодов – 118 дней, а окончания вегетации – 78 дней. Высота куста составляет 145,5 см. Куст, стебель, листья, коконы, цветки, плоды полностью покрыты крупными шипами. Растение прямостоячее, детерминантное. Цветки беловатые. Листья глубоко рассеченные. Плоды мелкие, до 10 г средней массы. Плоды собраны в грозди, одна гроздь содержит до 6 плодов. Плоды и мякоть полностью зеленые при технической зрелости, красные при биологической зрелости. Плоды имеют 2–3 стебля.

Цветущие и плодоносящие растения этого сорта очень красивы и рекомендуются для выращивания в декоративных целях, использования

против вредителей, в качестве промежуточного растения, в этнофармацевтике как лекарственное растение, а также в селекции баклажанов как донор для переноса скороплодности и морозостойкости. Урожайность составляет 380,5 ц/га. Зеленые плоды горькие, употреблять в пищу не рекомендуется, а красные плоды сочные, со вкусом ежевики или вишни; можно выжать из красных плодов семена, промыть их и попробовать немного на вкус как деликатес.

Плоды содержат 9,2% сухого вещества, 4,2% сахаров, 6,55 мг% витамина «С», витаминов группы «В»: тиамин (В1) 4,33 мкг/мл, пиридоксин (В6) 10,28 мкг/мл, пантотеновую кислоту (В5) 110,45 мкг/мл, никотиновую кислоту (ПФ) 70,95 мкг/мл, инозитол (В8) 3685,2 мкг/мл, титруемую кислотность 0,42% и в зеленых плодах: 4,67 (масс.%), в красных плодах: 7,63 (масс.%) антоцианы. Относительно устойчивы к жарким условиям окружающей среды, распространенным болезням и вредителям.

Для производства семян используются суперэлитные и элитные сорта, технология получения которых универсальна для методических указаний по баклажанам. Предпочтительные зоны для производства семян: Арарат, Армавир, Тавуш, Вайоц Дзор, Арагацотн, Сюник.

Этот сорт является новинкой в нашей республике, благодаря своей сверхспелости и морозостойкости он первый в генофонде баклажанов. Впервые он предлагается в сочетании с традиционными выращиваемыми баклажанами по новой технологии, а также для выращивания в качестве лекарственного и декоративного растения во всех регионах и зонах республики.

Ключевые слова и фразы: скарлет баклажан, дикий вид, селекция, сорт, описание, морфологические характеристики.

Ներածություն

Solanum sisymbriifolium-ը՝ որպես բադրիջանի վայրի ազգակից, ներառված է Սկառլետ կամ Կարմիր բադրիջան տիպի մեջ: Այն ոչ միայն արժեքավոր գենետիկական ռեսուրս է բադրիջանի սելեկցիայում՝ նոր տրոտերի և հիբրիդների բուծման գործընթացում, այլև հիանալի դեղաբույս է:

Solanum sisymbriifolium-ը լայնորեն հայտնի է որպես վիլա-վիլա, կաչուն գիշերային ստվեր, կարմիր գոմեշի բուրմունք, կրակի և սառույցի բույս, լիչի լոլիկ կամ Morelle de Balbis:

Ընդհանուր անուններն են՝ Արգենտինայում՝ Cardo, comida de vibora, espina colorada, guidilla de campo, putui, montera caballos, tomatillo de campo (խապաներեն), Հարավային Աֆրիկայում՝ Wildetamatie, tamatiedissel, digdoringbitterappel, doringtamatie (աֆրիկյան լեզուներ), Խիտ փշերով դառը խնձոր, Վայրի լոլիկ (անգլերեն), Arrebenta-cavalo, mata-cavalo, joá Portuguese, joá-bravo, Կաչուն գիշերային ծածկոց (պորտուգալերեն) [1]:

Solanum sisymbriifolium-ը առաջին անգամ ներմուծվել է Միացյալ Թագավորության Ռոթեմստեդի հետազոտական կենտրոնի գիտնականների կողմից և ցույց է տրվել, որ այն նվազեցնում է վարակները 50-80%-ով: Իր բնական տարածքում *S.sisymbriifolium*-ը կարող է լինել արոտավայրերի լուրջ մոլախոտ: Հարավային Աֆրիկայում այն դասակարգվել է որպես վնասակար մոլախոտ. հավանական է, որ արևադարձային և մերձարևադարձային գոտիներում *S.sisymbriifolium*-ը կիսաբազմամյա բույս է, մինչդեռ չափավոր գոտիներում՝ միամյա:

Այն հիմնականում Հարավային Ամերիկայի չոր շրջաններից է, տարածված է Էկվադորից մինչև Արգենտինա: Ներմուծվել է աշխարհի արևադարձային և մերձարևադարձային շրջաններ և լայնորեն տարածվել է Հարավային Աֆրիկայի՝ Գաուտենգ, Հյուսիսարևմտյան, Մպումալանգա, Ազատ նահանգ, Կվազուլու-Նատալ և Արևելյան Բեյթի նահանգներում, Սվազիլենդի ու Բենիայի օկուպացիայի տարածքում [2]:

Solanum sisymbriifolium, որը հայտնի է որպես «Վայրի պոմիդոր», ավանդական դեղամիջոց է, որն օգտագործվում է բնիկների կողմից բուժելու անասնաբուժական և մարդու հիվանդություններ: Վայրի լոլիկի տարբեր մասեր են եղել լայնորեն օգտագործվում է բազմաթիվ հիվանդությունների կանխարգելման և բուժման համար, ներառյալ՝ հիպերտոնիան, փորլուծությունը, ինչպես նաև շնչառական և միզուղիների տրակտի վարակներ: Ժողովրդական բժշկության մեջ այն օգտագործվում է միզամուղ և մարսողական խնդիրների, ինչպես նաև գրիպի բուժման համար: [3]:

Արգենտինայում հատապտուղը համարվում է ուտելի և ունի հաճելի համ՝ բացառությամբ սերմերի, որոնք թունավոր են: Տերևները նաև օգտագործվում են բուսական բժշկության մեջ: Փոքր ուտելի պտուղները դրսից կարմիր են, ներսից՝ դեղին: Այն աճում է փշոտ, կանաչ կեղևի ներսում: Պտուղը հասուն է, երբ հեշտությամբ հանվում է ցողունից: Համը նման է թթու բալի և մի փոքր նման է լոլիկի [3]:

Solanum sisymbriifolium-ը մշակվում է որպես թակարդային մշակաբույս և օգտագործվում է կարտոֆիլի բույսերը կարտոֆիլի կիստային նեմատոդներից (PCN) պաշտպանելու համար, քանի որ դրանք մեծ վնաս են հասցնում կարտոֆիլի մշակաբույսերին Հյուսիսային Եվրոպայում: Ցողուններն ու տերևները պարունակում են սոլասոդին, որը շատ դիմացկուն է դարձնում բույսերին բազմաթիվ վնասատուների և հիվանդությունների նկատմամբ՝ բացառությամբ կարտոֆիլի բզեզների և լոլիկի եղջյուրավոր որդերի: Այն կարող է նաև օգտագործվել որպես ցանկապատի բույս՝ կենդանիներից ալյուրոց հեռու պահելու համար, քանի որ այն ծածկված է փշերով [4]:

Հաշվի առնելով *Solanum sisymbriifolium*-ի կարևոր դերը սելեկցիայում և բժշկության մեջ՝ մեր կողմից առաջին անգամ ներկրվել և Հայաստանում լայնորեն ուսումնասիրվել է կարմիր բադրիջանի այս տեսակը, կատարվել են սելեկցիոն սերմնաբուծական աշխատանքներ: Արդյունքում բուծվել է Սոլսիս նոր սորտը, որը ներկայացվել է Պետական սորտափորձարկման և արտոնագրման:

Տեսանթրոդական հիմքեր

Քանի որ կլիմայի փոփոխության ներկայիս պայմաններում մորմազգի բանջարային մշակաբույսերի սելեկցիայի համար սելեկցիոներներին անհրաժեշտ է նոր ելանյութ, բազմապիսի գենետիկական ռեսուրսներ, բադրիջանի նոր սորտերի բուծման համար կարևորվել է վայրի տեսակների՝ մասնավորապես Սկամելտ, Կարմիր բադրիջանի *Solanum sisymbriifolium*-ի ուսումնասիրությունը: Այս տեսակի նմուշները ունեն բարձր դիմացկուն և ֆիտո-ինսեկտիցիդային միացություններով հարուստ բուժիչ բույսեր, էթնոբուսաբանական ու էթնոդեղագործական նշանակություն, որոնց շնորհիվ բուծում են տարբեր հիվանդություններ [5]:

Սորտի ստացման ժամանակ խնդիր է դրվել առաջին անգամ

հանրապետությունում ուսումնասիրել կարմիր բադրիջանի այս տեսակը, որն աչքի է ընկնում վաղահասությանը, ցրտադիմացկանությամբ, գեղեցիկ վերգետնյա զանգվածով և կարմիր պտուղներով, հետերոզիգոտ պոպուլյացիայից ընտրել լավագույն գծեր, որոնք կարող են բուծվել, որպես կայուն սորտեր, հետագայում՝ տրամախաչումների ցանկում ընդգրկելով նրանց լավագույն գեները (հատկապես գերվաղահաս և ցրտադիմացկուն) ներմուծել նոր սորտերի մեջ:

Կարմիր բադրիջանի այս տեսակի պտուղները Եվրոպական շուկայում ունեն գնողունակություն՝ որպես դելիկատեսային արտադրանք: Կարմիր պտուղներից անջատելով սերմերը, պտղամիսը, որն ունի մի փոքր դառնություն և մորենու պտուղների նման հաճելի համ՝ թարմ վիճակում ուտում են: Այս տեսակը օգտագործվում է նաև դեկորատիվ նպատակներով, այգիների և բանջարանոցների գեղեցիկ զարդարման համար, ինչպես նաև ծառայում է, որպես բռնիչ բույս. իր վրա է հավաքում մորմազգիների վնասատուներից կոլորադյան բզեզին և ազատագրում մշակովի բադրիջանի, կարտոֆիլի, պոմիդորի բույսերը այդ վնասատուներից [5]:

Քանի որ հանրապետությունում չկան շրջանացված սորտեր, առաջարկվող սորտը պետական սորտափորձարկման է ներկայացվել՝ որպես դեղաբույս ու դեկորատիվ նպատակներով օգտագործվող բույս և որպես առաջիններից մեկը աշխարհում վայրի հետերոզիգոտ պոպուլյացիայից բուծված հաստատուն սորտ և դոնոր: Սորտի մթերքը մեզ մոտ դեռևս չի օգտագործվում:

Սորտը կարելի է մշակել արտադրական մշակության մեջ մշակվող սովորական բադրիջանների սորտերի և հիբրիդների հետ՝ դաշտում գեղեցիկ դիզայնով տեղադրելով:

Ուսումնասիրության մեթոդներ

Ուսումնասիրությունները կատարվել են 2004-2024 թվականների ընթացքում ՀՀ ԷՆ Բանջարաբուստանային և տեխնիկական մշակաբույսերի գիտական կենտրոնի Դարակերտի փորձարարական տնտեսությունում՝ բաց դաշտի պայմաններում, ռոտովոլ հողատարածությունում:

Ելանյութի ուսումնասիրությունը կատարվել է «Մորմազգի բանջարային մշակաբույսերի համաշխարհային հավաքածուի մեթոդական ցուցումներ»-ի համաձայն [6]:

Սկառլետ (Կարմիր) նոր Սոլսիս սորտի բուծումը կատարվել է Անհատական ընտրություն- Մաքուր գծային ընտրություն, «Մեկ սերմի օգտագործում» SSD մեթոդով [7]:

Նոր սորտի կենսաբանական, մորֆոլոգիական և տնտեսական արժեքավոր հատկանիշներն ուսումնասիրվել և բնութագրվել են բադրիջանի համար նախատեսված միջազգային նկարագրիչով [8]:

Նոր սորտի փորձարկումը կատարվել է Բանջարեղենի համաշխարհային կենտրոնի (AVRDC) սորտանմուշների՝ «Փորձարարական դիզայնի բլոկային ռոնդոմիզացիայի մեթոդական ցուցումներ»-ի համաձայն [9]:

Քանի որ հանրապետությունում շրջանացված չեն եղել այս տեսակին պատկանող կարմիր բադրիջանի այլ սորտեր, ուստի նոր սորտի փորձարկումները կատարվել են առանց ստուգիչ սորտի: Փորձարկումները կատարվել չորս կրկնությունների վրա: Հողի մշակումը և բույսերի խնամքը

կատարվել է միննույն ագրոֆոնում և միատեսակ, ընդունված տեխնոլոգիայով: Սերմերի ցանքը կատարվել է մարտի 20-30-ի, սածիլումը՝ մայիսի 15-25-ի միջև ընկած ժամանակամիջոցում, փորձամարզի մեծությունը՝ հավաքածուի տնկարանում՝ 10քմ, մրցույթային սորտափորձարկման ժամանակ՝ 20քմ: Սածիլները տնկվել են՝ $(90+70) \times 30$ սմ, տնկման սխեմայով:

Ֆենոլոգիական դիտումները, կենսամետրիկ չափումները, հիվանդությունների նկատմամբ դիմացկանությունը, բերքի հաշվառումը, պտուղների գնահատականը կատարվել է «Բանջարաբուծության և բոստանաբուծության դաշտային փորձերի մեթոդ»-ով [10]:

Կատարվել են պտուղների կենսաքիմիական և կենսաակտիվ նյութերի անալիզներ: Պտուղներում՝ չոր նյութերը որոշվել են կշռային մեթոդով, շաքարները՝ ըստ Բերտրանի [11]: “C” և “B” խմբի վիտամինների՝ (թիամին(B1), պիրիդոքսին(B6), պանտոտենաթթու(B5), նիկոտինաթթու(PP), ինոզիտոլ(B8)), և հակաօքսիդանտային նյութերից (անթոցիանների) քանակը որոշվել է Cary 60UV-Vis սպեկտրոֆոտոմետրով (Agilent Technologies, ԱՄՆ) [12]:

Ստացված արդյունքները

Կատարված սելեկցիոն աշխատանքների շնորհիվ մեր կողմից բուծվել է Սկառլետ բադրիջանի նոր Սոլսիս սորտը, որի ստեղծման պատմությունը, կենսաբանական, մորֆոլոգիական, ագրոնոմիական, որակական և տնտեսական արժեքավոր հատկությունների, հատկանիշների ու ցուցանիշների նկարագրությունները բերված են ստորև:

Սորտի սելեկցիոն համարը՝ Գ-45

Բուսաբանական սահմանումը՝ Մորմազգիների ընտանիք, Մորմ ցեղ, Բադրիջան (Սմբուկ) տեսակ, Սկառլետ բադրիջան (սմբուկ) ենթատեսակ, *Solanaceae* Juss ընտանիք, *Solanum* L. ցեղ, Eggplant, *Solanum sisymbriifolium* Lam. տեսակ, Scarlet eggplant ենթատեսակ

Սորտի ստեղծման պատմությունը

1) սորտի համար սելեկցիոն աշխատանքների սկիզբը՝ 2004թ.

2) ստացման մեթոդը, ելանյութային ձևերը՝ Սորտը բուծվել է անհատական ընտրության մեթոդով, բադրիջանի վայրի, Սկառլետ (կարմիր) տեսակին (*Solanum sisymbriifolium* Lam) պատկանող MA-284 նմուշից, որը ինտրոդուկցվել է Հայաստան մեր միջոցով՝ 2004թ. INRA-ի գենբանկից՝ Ֆրանսիայից:

3) էլիտային բույսերի ստացման տարին՝ 2009թ.

4) փոքր կայանային փորձարկման տարիները՝ 2016-2018թթ.

5) մրցույթային կայանային փորձարկման տարիները՝ 2019-2021թթ.

6) միջկայանային մրցույթային սորտափորձարկման տարիները՝ 2022-2023թթ.

Սորտի համառոտ նկարագրությունը

Սերմերի ծլումից մինչև առաջին բերքահավաքը կամ պտուղների տեխնիկական հասունացումը տևում է 98 օր, պտուղների կենսաբանական հասունացումը՝ 118 օր, իսկ վեգետացիայի ավարտը՝ 78 օր: Թփի բարձրությունը կազմում է 145,5 սմ: Ծաղկած և պտղաբերող բույսերը շատ գեղեցիկ են: Այս սորտը արտաքինից շատ գեղեցիկ է և առաջարկվում է մշակել դեկորատիվ նպատակներով օգտագործելով վնասատուների դեմ, որպես բռնիչ բույս էթնոդեկորատիվության մեջ՝ որպես դեկորատիվ, իսկ բադրիջանի սելեկցիայում՝ որպես դոնոր՝ վաղահասության, ցրտադիմացկանության հատկանիշների

փոխանցման ուղղությամբ: Բերքատվությունը կազմում է 380,5 g/հա: Կանաչ պտուղները դառն են, խորհուրդ չի տրվում ուտել, իսկ կարմիր պտուղները՝ հյութալի են, մորու կամ բալի համով, կարելի է կարմիր պտուղը սեղմելով սերմերը հանել, լվանալ և որպես դելիկատես մի քիչ ճաշակել: Պտուղները պարունակում են 9,2% չոր նյութեր, 4,2% շաքարներ, 6,55մգ% վիտամին “C”, “B” խմբի վիտամիններից՝ թիամին(B1)՝ 4.33 մկգ/մլ, պիրիդոքսին(B6)՝ 10.28 մկգ/մլ, պանտոտենաթթու(B5)՝ 110.45 մկգ/մլ, նիկոտինաթթու(PP)՝ 70.95 մկգ/մլ, ինոզիտոլ(B8)՝ 3685.2 մկգ/մլ, 0,42% տիտրվող թթվություն և կանաչ պտուղներում՝ 4,67 (զանգվածային %), կարմիր պտուղներում՝ 7,63 (զանգվածային%) անթոցիաններ: Համեմատաբար դիմացկուն է միջավայրի շոգ պայմանների, տարածված հիվանդությունների և վնասատուների նկատմամբ:

Նկար 1. Սորտի մորֆոլոգիական հատկանիշները (զանգվածային պտղաբերման շրջանում)

- 1. Սածիլների գույնը՝** կանաչ է, առատ փշերով
- 2. Բույսի թուփը՝** միջին բարձրությունը՝ սկսած՝ 120,5սմ մինչև 145,9սմ
Ձևը՝ հավաք, բարձրաբուն
Թփի միջին լայնությունը՝ սկսած՝ 90,8սմ մինչև 105,8սմ
Գույնը՝ կանաչ, առատ փշերով
Տերևակալությունը՝ ուժեղ
Ցողունը՝ թավոտ է, առատ փշակալված
- 3.Տերևի ձևը՝** խոր կտրտված ձվաձև, միջին չափի, առատ փշակալված
Թավոտությունը՝ միջին չափի
Տերևների եզրերը՝ խոր կտրտված
Տերևաթիթեղի գունավորումը՝ կանաչ
- 4.Ծաղիկը:** Ծաղկաբույլում ծաղիկների թիվը՝ 10 հատ
Ծաղկապսակի գույնը՝ սպիտակ, երկնագույն երանգով
- 5.Բաժակը:** Փշերը առկա են
Գույնը՝ բաց կանաչ
- 6.Պտուղը:** Դիրքը՝ հողին չի կաշում
Թիվը բույսի վրա ամենաշատը >15
Ձևը՝ գնդաձև
Մակերեսը՝ փայլուն
Չափը՝ միջին երկարությունը (սմ) սկսած՝ 1,1 սմ մինչև 1,5
Միջին լայնությունը ամենալայն մասում (սմ)՝ սկսած 1,0-1,4
Ձևի ինդեքսը (երկարությունը) միջինը՝ 1,1-1,0

7.Պտղամսի գույնը՝ դեղնասպիտակ

Պտղամսի խտությունը՝ միջին

Համը՝ քիչ դառը

Մաշկը՝ նուրբ

8.Պտղի գույնը՝ տեխնիկական հասունացման փուլում՝ կանաչ

կենսաբանական հասունացման փուլում՝ կարմիր

Պտղամաշկը՝ կարմիր

Քաշը (գ)՝ 10-12

Սերմերի քանակը՝ քիչ. մեկ պտուղը պարունակում է 40-50 հատ սերմ:

Սերմնաբուծության համար օգտագործվում են սուպերէլիտային և էլիտային սերմնանյութ, որոնց ստացման տեխնոլոգիան համընդհանուր է՝ սմբուկի համար նախատեսված մեթոդական ցուցումներով: Սերմնաբուծության համար նախընտրելի գոտիները՝ Արարատ, Արմավիր, Տավուշ, Վայոց ձոր, Արագածոտն, Սյունիք:

Եզրակացություն

Սորտը նորույթ է մեր հանրապետությունում, իր գերվաղահասությամբ և ցրտադիմացկանությամբ առաջին է բադրիջանի գենոֆոնդի մեջ: Առաջին անգամ առաջարկվում է սովորական մշակովի բադրիջանների հետ նոր տեխնոլոգիայով համատեղ, ինչպես նաև որպես դեղաբույս և դեկորատիվ բույս մշակելու համար:

Այս սորտը մշակության համար առաջարկվում է հանրապետության բոլոր մարզերում և գոտիներում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Svein Ø. Solberg. GLOBAL STRATEGY FOR THE CONSERVATION AND USE OF EGGPLANTS. ECPGR/Global Trust, 2025
2. Mamedov M I, Lushnaya O N, Jos E A, Schmykova N A, Suprunova T P, Mitrofanova O A and Verba V M. //Eggplant (Solanum SPP) (Moscow: VNISSOK Publishing House), 2015, 264 p.
3. Pivovarov V.F., Mamedov M.I., Bocharnikova N.I. Solanaceae crops: Tomato, Pepper, Eggplant, Physalis, M., 1998, p. 293
4. Marie-Christine Daunay, Willem van Doijeweert, Lorenzo Maggioni. Solanaceae Genetic Resources in Europe. //SOL Newsletter, Issue Number 12, 2006, p. 1-2
5. Sarikyan K .M., Grigoryan M. G., Akopyan E. A., Zurabyan A. K. and Martirosyan G. S. Selection of miniature varieties of Solanaceae crops in Armenia. //ESDCA-II-2022, IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 1045 012093, IOP Publishing, 2022 DOI: //doi.org/10.1088/1755-1315/1045/1/012093
6. Методические указания по изучению мировой коллекции посленовых овощных культур. ВИР, Л., 1968, 12 с.
7. Svein Ø. Solberg, Mohamed T. Rakha, Dalia I. Taher, Jaime Prohens, Bob Jarret, Chithra Devi Pandey, Willem van Doijeweert, Chithra Devi Pandey, Maarten van Zonneveld, and Peter Giovannini //Global Strategy for the Conservation and Use of Eggplants, The Crop Trust, Bonn, Germany, 2022 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7575464>, <https://www.croptrust.org>
8. IPGRI, AVRDC and CATIE. Descriptors for Eggplant (Solanum L). 1990.
9. Dolores R. Ledesma. Experimental Design, Analysis of Variance IRRISTAT, AVRDC, Taiwan, 2006, p.15
10. Методика полевого опыта в овощеводстве и бахчеводстве (Под редакцией В.Ф. Белика и О.А. Бондаренко), Москва. 1979
11. Петербургский А. В. Практикум по агрохимической химии. 6-ое изд. доп. и перераб. М., Колос, 1968, 496с.
12. Giusti MM, Wrolstad RE. Characterisation and measurement of anthocyanins by UV-visible spectroscopy. Curr. Protoc. Food Anal. Chem. 2001, F1.2.1-F1.2.13. DOI: <https://doi.org/10.1002/0471142913.faf0102s00>

ԽՆՁՈՐԻ ՍՊԱՌՄԱՐԲ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ՔԼՈՐՊԻՐԻՖՈՍԻ ՌԻՍԿԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

ՏԱՐՈՆ ԿԱՐԵՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Էկոլոգանոոսֆերային հետազոտությունների
կենտրոնի կրտսեր գիտաշխատող
taron.kareyan@cens.am

ՄԵԼԻՆԵ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

Պարենային անվտանգության և սննդանյութերի գնահատման խմբի ղեկավար,
ՀՀ ԳԱԱ Էկոլոգանոոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն,
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու
meline.beglaryan@cens.am

ԴԱՎԻԹ ՊԻՊՈՅԱՆ

Սննդի շղթայի ռիսկերի գնահատման տեղեկատվական-վերլուծական
կենտրոնի ղեկավար,
ՀՀ ԳԱԱ Էկոլոգանոոսֆերային հետազոտությունների կենտրոն,
սննդագիտության դոկտոր (Իտալիա)
david.pipoyan@cens.am

DOI: 10.54503/978-9939-1-1866-8-492

Համառոտագիր

Քլորպիրիֆոսը ֆոսֆորօրգանական խմբին պատկանող պեստիցիդ է, որը լայնորեն կիրառվում է գյուղատնտեսության մեջ, սակայն վերջին տարիներին մի շարք երկրներում արգելվել է՝ ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերի պատճառով: Քլորպիրիֆոսը դեռևս մնում է գրանցված Հայաստանում և լայնորեն կիրառվում է գյուղատնտեսության մեջ: Այս հետազոտության նպատակն է գնահատել Երևանի չափահաս բնակչության կողմից սպառվող խնձորում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակություններով պայմանավորված հնարավոր առողջական ռիսկերը: Բուսական ծագում ունեցող մթերքում մնացորդային նյութերի առկայության մոնիթորինգային ծրագրի շրջանակում 2021թ. հայտնաբերվել է, որ ՀՀ տարբեր մարզերում աճեցված խնձորի նմուշների 33.3%-ում առկա են քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակություններ, որոնք որոշ նմուշներում գերազանցում են առավելագույն մնացորդային մակարդակները: Թեև քլորպիրիֆոսի սուր ներգործությամբ պայմանավորված առողջական ռիսկերի գնահատումը ցույց է տվել, որ Երևանի չափահաս բնակչության կողմից խնձորի սպառման դեպքում հանրային առողջապահական մտահոգություններ չկան, սակայն քրոնիկ ներգործության դեպքում՝ խնձորի բարձր սպառում ունեցող խմբում (95-րդ պերսենտիլ և առավելագույն սպառման մակարդակ) առկա են հնարավոր մտահոգություններ, քանի որ ստացված ներգործության սահմանի արժեքները փոքր են 1000-ից: Արդյունքներն ընդգծում են ՀՀ-ում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների շարունակական մշտադիտարկման և պատշաճ գյուղատնտեսական գործելակերպերի ներդրման անհրաժեշտության մասին:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ՝ միրգ, պեստիցիդ, մնացորդային քանակություն, սննդակարգային ներգործություն:

RISK ASSESSMENT OF CHLORPYRIFOS DUE TO THE APPLE CONSUMPTION AMONG THE POPULATION OF YEREVAN

TARON KAREYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Centre for Ecological-Noosphere Studies
Junior researcher
taron.kareyan@cens.am

MELINE BEGLARYAN

National Academy of Sciences of the Republic of Armenia
Centre for Ecological-Noosphere Studies
Head of the Food Security and Nutrients Assessment Group
PhD in Engineering
meline.beglaryan@cens.am

DAVIT PIPOYAN

Head of the Informational-Analytical Centre for Risk Assessment of Food Chain
Centre for Ecological-Noosphere Studies, NAS RA
Doctor in Food Science (Italy)
david.pipoyan@cens.am

Abstract

Chlorpyrifos is an organophosphate pesticide widely used in agriculture, but it has been banned in several countries in recent years due to the potential health risks associated with its exposure. Chlorpyrifos is still registered in Armenia and is widely used in agriculture. This study aims to assess the potential health risks associated with chlorpyrifos residues in apples consumed by the adult population of Yerevan. As part of the national residue monitoring program for plant-origin products in 2021, it was found that 33.3% of apple samples grown in various regions of the Republic of Armenia contained chlorpyrifos residues, some exceeding the maximum residue levels. Although the assessment of the acute health risk associated with chlorpyrifos exposure showed no concerns to public health due to the consumption of apples by the adult population of Yerevan, there are potential chronic risks for populations with a high level of consumption (P95 and maximum level) due to chronic exposure, since the values of the margin of exposure obtained were below 1000. The results emphasise the need for continuous monitoring of chlorpyrifos residues in the Republic of Armenia and the implementation of good agricultural practices.

Keywords and phrases: Fruits, pesticides, residues, dietary exposure.

ОЦЕНКА РИСКА ВОЗДЕЙСТВИЯ ХЛОРПИРИФОСА ПРИ ПОТРЕБЛЕНИИ ЯБЛОК НАСЕЛЕНИЕМ ЕРЕВАНА

ТАРОН КАРЕЯН

Младший научный сотрудник
Центра эколого-ноосферных исследований НАН РА
taron.kareyan@cens.am

МЕЛИНЕ БЕГЛАРЯН

Руководитель группы по оценке продовольственной безопасности и нутриентов
Центра эколого-ноосферных исследований НАН РА
кандидат технических наук
meline.beglaryan@cens.am

ДАВИД ПИПОЯН

Руководитель информационно-аналитического центра по оценке рисков пищевой
цепи
Центра эколого-ноосферных исследований НАН РА
доктор пищевых наук (Италия)
david.pipoyan@cens.am

Аннотация

Хлорпирифос является фосфорорганическим пестицидом, широко используемым в сельском хозяйстве, но в последние годы он был запрещен в ряде стран из-за потенциальных рисков для здоровья, связанных с его воздействием. Хлорпирифос по-прежнему зарегистрирован в Армении и широко используется в сельском хозяйстве. Целью данного исследования является оценка потенциальных рисков для здоровья, связанных с остаточными количествами хлорпирифоса в яблоках, потребляемых взрослым населением города Еревана. В рамках программы мониторинга остаточных веществ в продуктах растительного происхождения в 2021 году было выявлено, что в 33,3% образцов яблок, выращенных в различных регионах РА, присутствуют остаточные количества хлорпирифоса, причём в некоторых образцах они превышают максимально допустимые уровни. Хотя оценка острых рисков для здоровья показала отсутствие значимых угроз для общественного здоровья при потреблении яблок взрослым населением Еревана, при хроническом воздействии выявлены потенциальные риски в группе с высоким уровнем потребления яблок (95-й перцентиль и максимальный уровень потребления), поскольку полученные значения предела воздействия оказались ниже 1000. Полученные результаты подчёркивают необходимость постоянного мониторинга остаточных количеств хлорпирифоса в РА, а также внедрения надлежащих сельскохозяйственных практик.

Ключевые слова и фразы: фрукты, пестициды, остатки, пищевое воздействие.

Ներածություն

Բուսական ծագում ունեցող մթերքներում պեստիցիդների մնացորդային

քանակությունների առկայությունը շարունակում է մնալ հանրային առողջապահական և սննդի անվտանգության կարևորագույն խնդիր, հատկապես՝ զարգացող երկրներում, որտեղ ինտենսիվ գյուղատնտեսությունն ուղեկցվում է բույսերի պաշտպանության քիմիական միջոցների կիրառմամբ **[14]**: Ֆոսֆորօրգանական խմբին պատկանող պեստիցիդներից քլորպիրիֆոսը լայնորեն կիրառվում է գյուղատնտեսության մեջ վնասատուների դեմ պայքարի նպատակով: Այս նյութի լայն կիրառությունը, հատկապես՝ զարգացող երկրներում, պայմանավորված է ազդեցության լայն սպեկտրով և համեմատաբար մատչելի գնով **[16]**: Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության (ԱՀԿ) դասակարգմամբ՝ քլորպիրիֆոսը պատկանում է II դասի միջին վտանգավորության նյութերի շարքին **[7]**: 2024թ. առաջարկվել է քլորպիրիֆոսը ներառել Ստոկհոլմի կոնվենցիայի կայուն օրգանական աղտոտիչների (ԿՕԱ) ցանկում, իսկ 2025թ. այդ որոշումը մտել է ուժի մեջ **[20, 24]**: Վերջին տարիներին իրականացված հետազոտությունները փաստում են քլորպիրիֆոսի հնարավոր գենոտոքսիկ ազդեցության մասին, հատկապես՝ բնակչության առավել խոցելի խմբերի համար **[13, 17, 23]**: Քլորպիրիֆոսի ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր բացասական ազդեցության տեսանկյունից խոցելի խմբեր են համարվում ֆերմերներն ու թունաքիմիկատներ կիրառողները, սակայն հիմնական մտահոգությունը կապված է սննդի միջոցով մնացորդային քանակությունների ընդունման հետ **[9]**: Այդ իսկ պատճառով քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման թույլատրելի չափաքանակը (ADI) զգալիորեն իջեցվել է՝ հասցվելով օրական 0.01 մգ/կգ **[22, 29]**: Մանուսկրի անվտանգության եվրոպական մարմինը (EFSA) նշում է քլորպիրիֆոսի և քլորպիրիֆոս-մեթիլի ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական մտահոգությունների, մասնավորապես՝ նեյրոտոքսիկ ազդեցության մասին: Հաշվի առնելով նշված հանգամանքները՝ 2020թ. եվրոպական հանձնաժողովը որոշել է չերկարաձգել քլորպիրիֆոսի կիրառման թույլտվությունները և իջեցրել դրա մնացորդների առավելագույն սահմանները (MRL) մինչև լաբորատոր հայտնաբերման սահմանաչափը **[6, 9, 10]**: Նմանատիպ մոտեցում է ցուցաբերել նաև ԱՄՆ-ի Շրջակա միջավայրի պաշտպանության գործակալությունը (EPA), որը չեղյալ է համարել քլորպիրիֆոսի համար ընդունված բոլոր առողջապահական և թույլատրելի ցուցանիշները և սկսել է արտադրանքի գրանցման վերանայում՝ սննդակարգային ներգործությունը նվազեցնելու նպատակով **[26, 27]**: Ի հակադրություն՝ Եվրասիական տնտեսական միությունը (ԵԱՏՄ) չի արգելում քլորպիրիֆոսի կիրառումը և սահմանում է համեմատաբար մեղմ կարգավորումներ **[8]**: Քլորպիրիֆոս պարունակող պատրաստուկները շարունակում են գրանցված մնալ և կիրառվել ՀՀ-ում **[21]**: Պետք է նշել, որ քլորպիրիֆոսի համար սահմանված միջազգային կարգավորումների միջև էական տարբերությունները կարող են առաջացնել ոչ միայն առևտրային խոչընդոտներ, այլ նաև հանրային առողջապահական խնդիրներ: Հետևաբար քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների մշտադիտարկումն ու հնարավոր առողջական մտահոգությունների բացահայտմանն ուղղված հետազոտություններն անհրաժեշտ են՝ հատկապես թիրախավորելով այն մթերքերը, որոնք գյուղատնտեսական արտադրության և պարենային ապահովության տեսանկյունից կարևոր են:

Հայաստանում գյուղատնտեսության կարևոր ձյուղերից է պտուղ-բանջարեղենի արտադրությունը, որը ներառում է տարբեր մշակաբույսերի, այդ

թվում՝ մրգերի լայն տեսականի: Մրգերի շարքում կարևոր տեղ ունի խնձորը՝ որպես ՀՀ-ում հիմնական աճեցվող և լայն սպառում ունեցող արտադրանք: Ըստ վիճակագրական կոմիտեի 2024թ. տվյալների՝ Հայաստանում տարեկան արտադրվում է 95.5 հազար տոննա խնձոր, իսկ տարեկան մեկ շնչի հաշվով խնձորի սպառումը հասնում է 11.7 կիլոգրամի [2]: Խնձորի արտադրության և սպառման ծավալները, ինչպես նաև դրա մշակության ընթացքում բույսերի պաշտպանության միջոցների կիրառման հետևանքով հնարավոր խնդիրների առաջացումն ընդգծում են գիտականորեն հիմնավորված ռիսկերի գնահատման անհրաժեշտությունը: Այսպիսով՝ սույն հետազոտության նպատակն է՝ գնահատել Հայաստանի տարբեր մարզերում աճեցված խնձորի նմուշներում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունները և դրանցով պայմանավորված հնարավոր առողջական մտահոգությունները Երևանի չափաիսա բնակչության համար:

Հետազոտության նյութ և մեթոդներ

Քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների որոշում

ՀՀ տարբեր մարզերում աճեցված խնձորի նմուշառումն իրականացվել է 2021թ. բուսական ծագում ունեցող մթերքներում պեստիցիդների, նիտրատների, ծանր մետաղների մնացորդների և գենետիկորեն ձևափոխված օրգանիզմների մշտադիտարկման շրջանակում: Խնձորի նմուշներում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունները որոշվել են GC-MS/MS (գազային քրոմատագրաֆիա կրկնակի զանգվածային սպեկտրաչափով) սարքի կիրառմամբ՝ Հանրապետական անասնաբուժասանիտարական և բուսասանիտարական լաբորատոր ծառայությունների կենտրոնի (ՀԱԲԼԾԿ ՊՈԱԿ) լաբորատորիայում, որն ունի ԻՍՕ ԳՕՍՏ 17025 ստանդարտին համապատասխան միջազգային հավատարմագրում: Մեթոդի հայտնաբերման սահմանաչափը (LOD) եղել է 0.001 մգ/կգ:

Մանդակարգային ներգործության գնահատում և ռիսկի բնութագրում

Խնձորի սպառման արդյունքում քլորպիրիֆոսի ներգործության գնահատման նպատակով հաշվարկվել է քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման չափաքանակը (EDI)՝ հետևյալ բանաձևով.

$$EDI = \frac{C_{apple} * C_{chlorpyrifos}}{BW}$$

որտեղ EDI-ն մթերքի սպառման արդյունքում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակն է (մկգ/կգ/օր), C_{apple} -ը՝ խնձորի օրական սպառման քանակը (կգ/օր), $C_{chlorpyrifos}$ -ը քլորպիրիֆոսի միջին պարունակությունը խնձորի նմուշներում (մկգ/կգ), իսկ BW-ը բնակչության տվյալ խմբի կամ ենթախմբի համար մարմնի միջին զանգվածը (կգ), որը Երևանի բնակչության համար միջինում 71.5 կգ է:

Քլորպիրիֆոսի ռիսկի գնահատման հաշվարկներն իրականացվել են՝ համադրելով քլորպիրիֆոսի հայտնաբերված մնացորդային քանակությունների և սննդի սպառման հաճախականության հարցաթերթի միջոցով հավաքագրված խնձորի սպառման տվյալները: Իրականացվել են նաև հաշվարկներ խնձորի այն նմուշների համար, որոնց մեջ քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունները փոքր են եղել LOD-ից: Քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների միջինը հաշվարկելիս չհայտնաբերված

նմուշների (<LOD) ուսումնասիրման համար կիրառվել են տարբեր սցենարային մոտեցումներ, մասնավորապես՝ ենթադրվել է, որ չհայտնաբերված պարունակությունները հավասար են 0-ի (ստորին մոտարկում՝ LB), LOD/2-ի (միջին մոտարկում՝ MB) կամ LOD-ին հավասար (վերին մոտարկում՝ UB) [22]: Խնձորի սպառման տվյալները հավաքագրվել են դեմ առ դեմ հարցումների միջոցով: Հարցումները եղել են անանուն: Հարցման ընտրանքը ներառել է Երևան քաղաքի 1329 չափահաս բնակիչ, այդ թվում՝ 563 տղամարդ և 766 կին: Հարցումն իրականացվել է Էկոկենտրոնի սննդի շղթայի ռիսկի գնահատման տեղեկատվական-վերլուծական կենտրոնի կողմից: Հարցաթերթը ներառել է սննդի սպառման հաճախականության և չափաբաժինների վերաբերյալ հարցեր: Տվյալների վիճակագրական վերլուծությունն իրականացվել է SPSS (IBM SPSS, v.22) վիճակագրական ծրագրի միջոցով: Հաշվարկներն իրականացվել են անհատական մոտեցման մեթոդով, ինչը հնարավորություն է տալիս դիտարկել հարցված բնակչության կողմից խնձորի սպառման ծավալների առանձնահատկությունները:

Խնձորի սպառման դեպքում քլորափրիֆոսի սուր ներգործությամբ պայմանավորված ռիսկերի բնութագրման համար հաշվարկվել է վտանգի գործակիցը.

$$HQ = \frac{EDI}{ARfD}$$

որտեղ՝ ARfD-ն օրալ ռեֆերենս սուր դոզան է՝ 0.005 մգ/կգ/օր: Վան դեր Վոետը և այլք 2020թ. առաջարկել են կիրառել օրալ ռեֆերենս սուր դոզայի արհեստականորեն ցածրացված (artificial ARfD) արժեքը՝ 0.0001 մգ/կգ/օր՝ վստահ լինելու համար՝ արդյոք խստացված ուղեմիջային արժեքի դեպքում սուր ռիսկեր կան, թե ոչ [28]: Սույն հետազոտության շրջանակում դիտարկվել են ARfD ցուցանիշի համար նշված երկու արժեքները:

Խնձորի սպառման դեպքում քլորափրիֆոսի քրոնիկ ներգործությամբ պայմանավորված ռիսկի բնութագրման համար հաշվարկվել է ներգործության սահմանը.

$$MOE = \frac{LOAEL}{EDI}$$

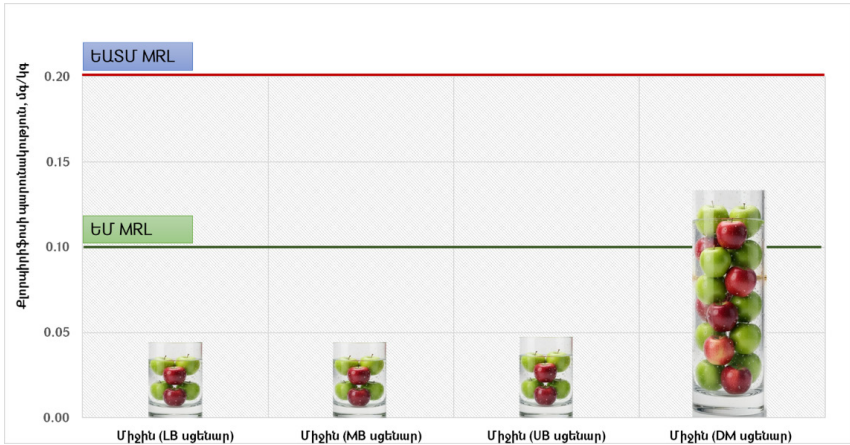
որտեղ՝ MOE-ն քլորափրիֆոսի ներգործության սահմանն է, իսկ LOAEL-ը (դիտարկված անբարենպաստ ազդեցության ամենացածր մակարդակ) քլորափրիֆոսի քրոնիկ ներգործության գնահատման համար հաստատված առողջապահական ուղեցուցային արժեքն է՝ 0.3 մգ/կգ/օր: Քրոնիկ ռիսկի բնութագրման համար կիրառվել է Տարագոնայի և այլոց կողմից առաջարկվող մոտեցումը, ըստ որի՝ 300-ից ցածր MOE արժեքները փաստում են հնարավոր առողջական մտահոգությունների մասին, բացի այդ՝ մտահոգիչ են համարվում նաև 300-1000-ի միջև ընկած արժեքները [22]:

Արդյունքները և վերլուծությունը

Քլորափրիֆոսի մնացորդային քանակությունները խնձորի նմուշներում

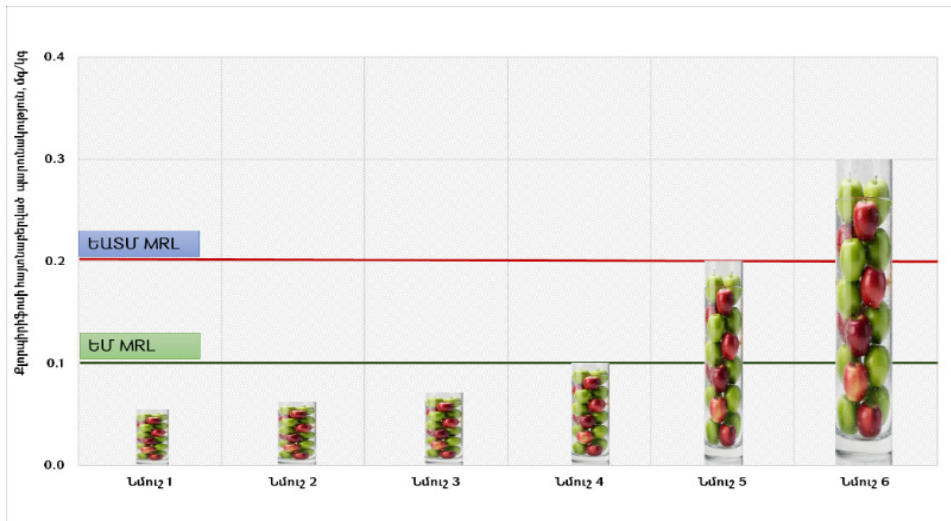
Բուսական ծագում ունեցող մթերքներում մնացորդային նյութերի

մշտադիտարկման ծրագրի շրջանակում հայտնաբերվել է, որ ՀՀ տարբեր մարզերից նմուշառված խնձորի նմուշների 33.3%-ում (6 նմուշ) առկա են քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակություններ: Հայտնաբերված մնացորդային քանակությունները տատանվել են 0.01-0.3 մգ/կգ սահմաններում՝ միջինում (DM) կազմելով 0.1133 մգ/կգ (Գծապատկեր 1): Վերջինս գերազանցում է ԵՄ սահմանված առավելագույն մնացորդային մակարդակը (0.1 մգ/կգ), սակայն ԵԱՏՄ-ում սահմանված մակարդակից (0.2 մգ/կգ) ցածր է: Քլորպիրիֆոսի միջին մնացորդային քանակությունները հաշվարկվել են նաև LB, MB և UB սցենարների դեպքում՝ կազմելով, համապատասխանաբար, 0.0378 մգ/կգ, 0.0381 մգ/կգ և 0.0384 մգ/կգ, որոնք վերոնշյալ առավելագույն մնացորդային մակարդակներից ցածր արժեքներ են:

Գծապատկեր 1. Խնձորի նմուշներում քլորպիրիֆոսի միջին պարունակությունները՝ LB, MB, UB և DM սցենարների դեպքում

Խնձորի 6 նմուշում քլորպիրիֆոսի հայտնաբերված մնացորդային քանակությունները համեմատվել են ԵՄ [7] և ԵԱՏՄ [30] կողմից սահմանված առավելագույն մնացորդային մակարդակների (MRL) հետ: Հետազոտությամբ հայտնաբերվել է, որ խնձորի 2 նմուշում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունները գերազանցում են ԵՄ կողմից սահմանված առավելագույն մնացորդային մակարդակը (0.1 մգ/կգ), իսկ 1 նմուշում առկա է վերջինիս հավասար քանակություն: ԵԱՏՄ-ում քլորպիրիֆոսի՝ սահմանված առավելագույն մնացորդային մակարդակը գերազանցող կամ դրան հավասար քանակություն հայտնաբերվել է խնձորի մեկական նմուշում: Քլորպիրիֆոս պարունակող խնձորի 6 նմուշից 3-ի մեջ հայտնաբերված մնացորդային քանակությունները գտնվում են թույլատրելի մակարդակներում (Գծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2. Խնձորի նմուշներում հայտնաբերված քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների համեմատությունը ԵՄ [9] և ԵԱՏՄ [8] առավելագույն մնացորդային մակարդակների (MRL) հետ

Սույն հետազոտության շրջանակում ստացված արդյունքները համեմատվել են այլ հետազոտությունների արդյունքների հետ: Մասնավորապես՝ Իրանում իրականացված հետազոտությունները ցույց են տվել որ խնձորի նմուշներում քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունները հասնում են մինչև 1.05 մգ/կգ-ի [11]: Թուրքիայում և Ղազախստանում իրականացված հետազոտությունները փաստում են, որ խնձորի նմուշներում հաճախակի հայտնաբերվում են քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակություններ, որոնք գերազանցում են ԵՄ և ԵԱՏՄ-ն սահմանած մնացորդների առավելագույն սահմանները [18, 23]: Չինաստանում ուսումնասիրված խնձորի նմուշների 8.3%-ում հայտնաբերվել է քլորպիրիֆոս [8, 9]:

Քլորպիրիֆոսի սուր և քրոնիկ ներգործության գնահատում և ռիսկի բնութագրում

Աղյուսակ 1-ում ներկայացված են խնձորի մեկ չափաբաժնի (սուր) և օրական միջին սպառման (քրոնիկ) դեպքում քլորպիրիֆոսի ներգործության տվյալները՝ արտահայտված օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակով (EDI):

Սուր ներգործության դեպքում, DM սցենարում, երբ հաշվարկների իրականացնելիս հիմք է ընդունվել քլորպիրիֆոսի միայն հայտնաբերված մնացորդային քանակությունների միջին արժեքը, քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակը 0.337 մկգ/կգ/օր է (± 0.112 մկգ/կգ/օր): Ստանդարտ շեղման նման բարձր արժեքը ցույց է տալիս ուսումնասիրված ընտրանքում քլորպիրիֆոսի ներգործության տարբերությունները, ինչը հիմնականում պայմանավորված է խնձորի սպառման չափաբաժինների և հաճախականությունների անհատական տարբերություններով: Մեղիան արժեքը գրեթե հավասար է միջինին, ինչը փաստում է տվյալների նորմալ բաշխվածության մասին: Նվազագույն և առավելագույն արժեքները կազմել են, համապատասխանաբար, 0.158 մկգ/կգ/օր և 0.487 մկգ/կգ/օր, ինչն արտացոլում է ընտրանքում առկա առանձին սպառման խմբերի առկայությունը և դրանց միջև քլորպիրիֆոսի ներգործության տարբերությունները: LB և MB

սցենարների դեպքում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակի միջին արժեքը կազմել է՝ 0.113 մկգ/կգ/օր, իսկ UB սցենարի դեպքում՝ 0.114 մկգ/կգ/օր:

Աղյուսակ 1.

Խնձորի սպառման դեպքում քլորպիրիֆոսի սուր և քրոնիկ ներգործությունը

Վիճակագրական ցուցանիշներ	Օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակ (մկգ/կգ/օր)							
	Սուր ներգործություն				Քրոնիկ ներգործություն			
	DM	LB	MB	UB	DM	LB	MB	UB
Միջին ± SD	0.337 ±0.112	0.113 ±0.037	0.113 ±0.038	0.114 ±0.038	0.203 ±0.145	0.068 ±0.048	0.068 ±0.049	0.069 ±0.049
Մեդիան	0.277	0.093	0.093	0.094	0.208	0.069	0.070	0.071
Նվազագույն	0.158	0.053	0.053	0.054	0.006	0.002	0.002	0.002
Առավելագույն	0.487	0.162	0.164	0.165	0.487	0.162	0.164	0.165
25-րդ պերսենտիլ	0.238	0.079	0.080	0.081	0.085	0.028	0.028	0.029
50-րդ պերսենտիլ	0.277	0.093	0.093	0.094	0.208	0.069	0.070	0.071
95-րդ պերսենտիլ	0.487	0.162	0.164	0.165	0.487	0.162	0.164	0.165

Նշում: DM – հայրնաբերված պարունակությունների միջին, LB – սրորին մոտարկում, երբ չհայրնաբերված պարունակություններին վերագրվել է 0 արժեքը, MB – միջին մոտարկում, երբ չհայրնաբերված պարունակություններին վերագրվել է LOD/2 արժեքը, UB – վերին մոտարկում, երբ չհայրնաբերված պարունակություններին վերագրվել է LOD արժեքը:

Քլորպիրիֆոսի օրական ընդունումը գնահատվել է նաև պերսենտիլների միջոցով, ինչը հնարավորություն է տալիս գնահատումն իրականացնելու հետազոտության մեջ ներառված բնակչության տարբեր խմբերի համար: Պերսենտիլային վերլուծության արդյունքները ցույց տվեցին, որ քլորպիրիֆոսի սուր ներգործության օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակի արժեքները 25-րդ պերսենտիլի դեպքում կազմել են 0.238 մկգ/կգ/օր, ինչը նշանակում է, որ ուսումնասիրության մեջ ընդգրկված չափահաս բնակչության 25%-ի համար խնձորի մեկ չափաբաժնի սպառման դեպքում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունումը դրանից փոքր է, իսկ մյուս 75%-ի համար դիտարկվել են ավելի մեծ օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակի արժեքներ: 50-րդ պերսենտիլը համընկնում է մեդիան արժեքի հետ և ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրված բնակչության շրջանում քլորպիրիֆոսի սուր ներգործության օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակը կազմել է 0.277 մկգ/կգ/օր: 95-րդ պերսենտիլը (P95 = 0.487 մկգ/կգ/օր) նկարագրում է քլորպիրիֆոսի օրական ամենաբարձր ընդունման սցենարը: Սա նշանակում է, որ բնակչության 95%-ի մոտ քլորպիրիֆոսի օրական ընդունումը չի գերազանցում 0.487 մկգ/կգ/օրը և միայն բնակչության 5%-ի դեպքում առկա է քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման ավելի բարձր արժեքներ: Այս պերսենտիլում արժեքները

նկարագրում են առավել բարձր խնձորի սպառում ունեցող անհատներին և պահանջում են առանձնահատուկ ուշադրություն՝ քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական մտահոգությունների բացահայտման և կանխարգելման համար: LB, MB և UB սցենարներում դիտարկված պերսենտիլային արժեքների միջև էական տարբերություններ չկան:

Քրոնիկ ներգործության գնահատման դեպքում DM սցենարով հաշվարկված քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակի միջին արժեքը 0.203 մկգ/կգ/օր է ($\pm 0.145 \text{ մկգ/կգ/օր}$): Ստանդարտ շեղումը ցույց է տալի քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման համեմատաբար փոքր տարբերություն: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ, ի տարբերություն սուր ներգործության հաշվարկման, որի դեպքում հաշվի է առնվում խնձորի միանգամյա օգտագործման չափաբաժինը, քրոնիկ ներգործության դեպքում հաշվի է առնվում նաև խնձորի սպառման հաճախականությունը: Քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման նվազագույն և առավելագույն արժեքները, համապատասխանաբար, 0.006 մկգ/կգ/օր և 0.487 մկգ/կգ/օր են, իսկ մեդիան արժեքը՝ 0.208 մկգ/կգ/օր , ինչը ցույց է տալիս տվյալների նորմալ բաշխվածությունը: LB, MB և UB սցենարների դեպքում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակները գրեթե հավասար են, ինչը ցույց է տալիս, որ քրոնիկ ներգործության դեպքում ևս այս սցենարներում էական տարբերություններ չկան: Պերսենտիլային վերլուծության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ուսումնասիրված բնակչության 25%-ի (P25) դեպքում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակը միջինում չի գերազանցում 0.085 մկգ/կգ/օր արժեքը: Բնակչության 50%-ի շրջանում քլորպիրիֆոսի քրոնիկ օրական ընդունումը 0.208 մկգ/կգ/օր է: Քլորպիրիֆոսի քրոնիկ ներգործության դեպքում բնակչության 95%-ի շրջանում քլորպիրիֆոսի օրական ընդունումը չի գերազանցում 0.487 մկգ/կգ/օր արժեքը, սակայն բնակչության 5%-ի համար քլորպիրիֆոսի օրական ընդունումը ավելի բարձր է:

Քլորպիրիֆոսի օրական ընդունման հաշվարկված չափաքանակների (EDI) հիման վրա գնահատվել են քլորպիրիֆոսի ներգործությամբ պայմանավորված սուր (HQ) և քրոնիկ (MOE) ռիսկերը (Աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2.

Խնձորի սպառման դեպքում քլորափրիֆոսի սուր և քրոնիկ ռիսկերի գնահատումը դետերմինիստիկ եղանակով

Վիճակագրական ցուցանիշներ	Սուր ներգործություն				Քրոնիկ ներգործություն			
	DM	LB	MB	UB	DM	LB	MB	UB
Միջին $\pm$ SD	0.045 ± 0.0289	0.0135 ± 0.0097	0.0136 ± 0.0097	0.0137 ± 0.0098	1481 ± 2074	4439 ± 6217	4404 ± 6168	4370 ± 6120
Մեդիան	0.0416	0.0139	0.0140	0.0141	1441	4319	4285	4251
Նվազագույն	0.0601	0.0200	0.0202	0.0204	49953	149726	148547	147386
Առավելագույն	0.0012	0.0004	0.0004	0.0004	616	1847	1832	1818
25-րդ պերսենտիլ	0.0974	0.0325	0.0327	0.0330	3542	10616	10532	10450
50-րդ պերսենտիլ	0.0169	0.0057	0.0057	0.0057	1441	4319	4285	4251
95-րդ պերսենտիլ	0.0416	0.0139	0.0140	0.0141	616	1847	1832	1818

Նշում: SD – ստանդարտ շեղում, DM – հայտնաբերված պարունակությունների միջին, LB – ստորին մոյարկում, երբ չհայտնաբերված պարունակություններին վերագրվել է 0 արժեքը, MB – միջին մոյարկում, երբ չհայտնաբերված պարունակություններին վերագրվել է LOD/2 արժեքը, UB – վերին մոյարկում, երբ չհայտնաբերված պարունակություններին վերագրվել է LOD արժեքը:

Խնձորի սպառման միջոցով քլորափրիֆոսի մնացորդային քանակությունների ներգործությամբ պայմանավորված սուր ռիսկերի գնահատման արդյունքները DM սցենարի դեպքում ցույց են տալիս, որ վտանգի գործակցի (HQ) միջին արժեքը 0.045 է: Նվազագույն և առավելագույն արժեքները, համապատասխանաբար, 0.0012 և 0.0601 են, ինչը վկայում է ուսումնասիրված բնակչության շրջանում խնձորի սպառման տարբեր խմբերում հաշվարկված վտանգի գործակցի որոշակի տատանումների մասին, սակայն բոլոր դեպքերում արժեքները զգալիորեն ցածր են 1-ից: Ըստ Վան դեր Վոետի և այլոց առաջարկած մեթոդաբանության՝ եթե վտանգի գործակցի արժեքները 1-ից փոքր են ($HQ < 1$), ապա սուր ներգործությամբ պայմանավորված առողջական մտահոգություններ չկան [28]:

Պերսենտիլային վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս գնահատելու վտանգի գործակցի (HQ) բաշխվածության առանձնահատկությունները: 25-րդ պերսենտիլը (P25) ներկայացնում է բնակչության այն 25%-ը, որոնց համար հաշվարկված HQ արժեքները գտնվում են բաշխվածության ստորին մասում (այսինքն՝ ամենացածր ընդունում ունեցող խումբը): 95-րդ պերսենտիլը (P95) վերաբերում է բնակչության 5%-ին՝ ամենաշատ խնձոր սպառողներին, որոնց համար հաշվարկված HQ-ն 0.0416 է և մտահոգության շեմային արժեքից ցածր է:

LB, MB և UB սցենարներում վտանգի գործակցի (HQ) արժեքները զգալիորեն ցածր են՝ միջինը 0.0135–0.0137 միջակայքում, մեդիանը և P95-ը՝ 0.0139–0.0141: Առավելագույն արժեքները չեն գերազանցում 0.0204-ը, ինչը վկայում է այն մասին, որ LOD-ից ցածր արդյունքների մշակման տարբեր մեթոդները էապես նվազեցնում են հաշվարկված ռիսկի մակարդակը՝ համեմատած DM սցենարի հետ: Հարկ է նշել, որ ներկայացված վտանգի գործակցի (HQ) հաշվարկներն

իրականացվել են՝ կիրառելով օրալ ռեֆերենս սուր դոզայի (ARfD) 0.005 մգ/կգ/օր արժեքը, սակայն արհեստականորեն նվազեցված սուր ռեֆերենս դոզայի ցուցանիշով հաշվարկման դեպքում առկա են քլորպիրիֆոսի ներգործությամբ պայմանավորված սուր ռիսկեր: Նման արդյունքները փաստում են առավել մանրամասն հետազոտությունների անհրաժեշտության մասին՝ կիրառելով ռիսկի գնահատման քանակական մոդելներ:

Քրոնիկ ռիսկի գնահատման արդյունքները ցույց են տալիս, որ ներգործության սահմանի (MOE) միջին արժեքը կազմել է 1481 ± 2074 , իսկ մեդիանը՝ 1441: Ստանդարտ շեղման բարձր արժեքը վկայում է տվյալների զգալի տատանումների մասին, ինչը կարող է պայմանավորված լինել ինչպես սննդամթերքի սպառման տարբեր մակարդակներով, այնպես էլ քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների բաշխվածությամբ: MOE-ի արժեքները տատանվել են 616–49953 միջակայքում: Պերսենտիլային վերլուծությունը ցույց է տվել, որ P25 դեպքում MOE-ն կազմել է 3542, P50 դեպքում՝ 1441, իսկ P95 դեպքում այն նվազել է մինչև 616: Վերջինս ցածր է սովորաբար կիրառվող անվտանգության շեմից ($MOE < 1000$), ինչը կարող է վկայել բարձր սպառման սցենարներում հնարավոր առողջական մտահոգությունների մասին:

Ընդհանուր առմամբ՝ ստացված արդյունքները համահունչ են միջազգային հետազոտություններին. սննդամթերքի ռիսկի գնահատման ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ պեստիցիդների ազդեցությամբ պայմանավորված ռիսկը հաճախ տատանվում է բնակչության տարբեր խմբերի միջև՝ պայմանավորված ինչպես սննդակարգի առանձնահատկություններով, այնպես էլ մնացորդային քանակությունների փոփոխականությամբ [4, 29]:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ գնահատումները ցույց են տալիս, որ խնձորի սպառման միջոցով քլորպիրիֆոսի մնացորդային քանակությունների ներգործությամբ պայմանավորված սուր առողջական ռիսկեր չկան, քանի որ վտանգի գործակցի (HQ) բոլոր արժեքները զգալիորեն ցածր են 1-ից: Այնուամենայնիվ, ներգործության սահմանի (MOE) ցուցանիշների լայն բաշխվածությունը և հատկապես P95-ի համեմատաբար ցածր արժեքը մատնանշում են՝ քլորպիրիֆոսի քրոնիկ ներգործությամբ պայմանավորված հնարավոր առողջական մտահոգությունների մասին և հետագա հետազոտությունների անհրաժեշտությամբ՝ առավել ճշգրիտ գնահատելու խնձորի բարձր սպառում ունեցող սպառողների շրջանում հնարավոր առողջական ռիսկերը:

Հողվածը պատրաստվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից տրամադրված «Մանրամթերքի ռիսկի և օգուրի գնահատման կարողությունների զարգացում Հայաստանում» (24LCG-4A011) գիտական ստորաբաժանումների ամրապնդման ծրագրի շրջանակում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Abbaszadeh L., Maleki N. S., Mosaferi M., Asl Hashemi A., Safari G. H. Evaluation of cumulative exposures to multiple pesticide residues in three characteristic fruits in the Northwest of Iran: a risk assessment using Monte Carlo Simulation. Food Additives & Contaminants: Part A, 2025, 42(1), 40–58.
2. Armstat. Statistical Committee of the Republic of Armenia. RA National Food Balances by Food Commodity Groups/Food Commodity, Indicator and Year. 2025. Available online: https://statbank.armstat.am/pxweb/hy/ArmStatBank/ArmStatBank__7%20Food%20Security/FS-1-

2024.px/table/tableViewLayout1/?rxid=9ba7b0d1-2ff8-40fa-a309-fae01ea885bb (accessed 24.03.2026).

3. Beglaryan M., Kareyan T., Khachatryan M., Harutyunyan B., Pipoyan D. Deterministic and probabilistic risk assessment of chlorpyrifos residues via consumption of tomato and cucumber in Armenia. *Foods*, 2025, 14(16), 2871.
4. Udovicki B., Tomic N., Radusin K., Kaludjerovic M., Spirovic-Trifunovic B., Smigic N., Djekic I. Cumulative dietary risk assessment of pesticide residues concerning craniofacial alterations in Serbia through fruits and vegetable intake. *Food and Chemical Toxicology*, 2025, 204, 115618.
5. Beglaryan M., Pipoyan D., Tepanosyan G., Sahakyan L. Toxic element contents and associated multi-medium health risk assessment in an area under continuous agricultural use. *Environmental Monitoring and Assessment*, 2022, 194(3), 184.
6. Commission Regulation (EU) 2020/1085 of 23 July 2020 amending Annexes II and V to Regulation (EC) No 396/2005 of the European Parliament and of the Council as regards maximum residue levels for Chlorpyrifos and Chlorpyrifos-methyl in or on Certain Products. Available online: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2020/1085/oj/eng> (accessed 24.03.2026).
7. EAEU. Technical Regulation of the Customs Union TR CU 021/2011 “On the Safety of Food Products”. Approved by the Commission of the Customs Union on 9 December 2011, No. 880. Available online: https://www.rustandard.com/images/CU_TR/TR_CU_021.2011_Safety_of_Food_Products.pdf
8. (accessed 02.03.2026).
9. EAEU. Uniform Sanitary and Epidemiological and Hygienic Requirements for Products Subject to Sanitary and Epidemiological Supervision (Control). Approved by Decision of the Customs Union Commission No. 299 dated 28 May 2010. Available online: https://food.ec.europa.eu/document/download/c032397b-b4cf-4537-b657-ad0e3a04c13a_en?filename=ia_eu-ru_sps-req_req_san-epi_chap-2_1_en.pdf (accessed 24.03.2026).
10. European Commission (EC). Active substance: Chlorpyrifos. Available online: <https://ec.europa.eu/food/plant/pesticides/eu-pesticides-database/start/screen/active-substances/details/548> (accessed 24.03.2026).
11. European Commission, Food Safety, Chlorpyrifos & Chlorpyrifos-methyl, available online: https://food.ec.europa.eu/plants/pesticides/approval-active-substances-safeners-and-synergists/renewal-approval/chlorpyrifos-chlorpyrifos-methyl_en (accessed 24.03.2026).
12. European Food Safety Authority, Conclusion on the peer review of the pesticide human health risk assessment of the active substance chlorpyrifos, *EFSA Journal*, 2014, 12(4), 3640.
13. Food and Agriculture Organisation of the United Nations, FAOSTAT, Rome, 2018, available online: <http://faostat.fao.org>, 403 p.
14. Foong S. Y., Ma N. L., Lam S. S., Peng W., Low F., Lee B. H., Sonne C., A recent global review of hazardous chlorpyrifos pesticide in fruit and vegetables: Prevalence, remediation and actions needed, *Journal of Hazardous Materials*, 2020, 400, 123006.
15. Kermani M., Dowlati M., Gholami M., Sobhi H. R., Azari A., Esrafil A., Ghaffari H. R., A global systematic review, meta-analysis and health risk assessment on the quantity of Malathion, Diazinon and Chlorpyrifos in vegetables, *Chemosphere*, 2021, 270, 129382.
16. Lozowicka B., Kaczynski P., Paritova A. E., Kuzembekova G. B., Abzhaliyeva A. B., Sarsembayeva N. B., Alihan K., Pesticide residues in grain from Kazakhstan and potential health risks associated with exposure to detected pesticides, *Food and Chemical Toxicology*, 2014, 64, 238–248.
17. Nandi N. K., Vyas A., Akhtar M. J., Kumar B., The growing concern of chlorpyrifos exposures on human and environmental health, *Pesticide Biochemistry and Physiology*, 2022, 185, 105138.
18. Noore S., Ramesh G., Vendan S. E., Nagaraju V. D., Persistence and diffusion behaviour of chlorpyrifos in five different species of vegetables: A comparative analysis, *Ecotoxicology and Environmental Safety*, 2021, 217, 112208.
19. Odabas E., Keklik M., Golge O., González-Curbelo M. Á., Kabak B., Monitoring and risk assessment of multi-pesticide residues in apples: A focus on consumer safety, *Foods*, 2024, 13(19), 3186, <https://doi.org/10.3390/foods13193186>

20. Sharma A., Katna S., Dubey J. K., Sharma S., Istatu P. S., Devi N., Prashad H., *Residue behaviour and health risk assessment of chlorpyrifos and mancozeb in apple fruits and soil*, *Environmental Monitoring and Assessment*, 2024, 196(1), 58.
21. Stockholm Convention on Persistent Organic Pollutants (POPs), Twentieth meeting of the Persistent Organic Pollutants Review Committee (POPRC.20), Rome, Italy, 23–27 September 2024, available online: <https://chm.pops.int/TheConvention/POPsReviewCommittee/Meetings/POPRC20/Overview/tabid/9850/Default.aspx> (accessed 01.03.2026).
22. Tadevosyan A., Tadevosyan N., Kelly K., Gibbs S. G., Rautiainen R. H., Pesticide use practices in rural Armenia, *Journal of Agromedicine*, 2013, 18(4), 326–333.
23. Tarazona J. V., González-Caballero M. D. C., Alba-Gonzalez M. D., Pedraza-Díaz S., Cañas A., Domínguez-Morueco N., Castaño A., Improving the risk assessment of pesticides through the integration of human biomonitoring and food monitoring data: A case study for chlorpyrifos, *Toxics*, 2022, 10(6), 313.
24. Tudi M., Yang L., Wang L., Lv J., Gu L., Li H., Connell D., Environmental and human health hazards from chlorpyrifos, pymetrozine and avermectin application in China under a climate change scenario: A comprehensive review, *Agriculture*, 2023, 13(9), 1683.
25. UNEP, Listing of chlorpyrifos, available online: <https://chm.pops.int/Convention/ConferenceofthePartiesCOP/COPDecisions/tabid/208/Default.aspx>
26. Rahman H. U., Asghar W., Nazir W., Sandhu M. A., Ahmed A., Khalid N., A comprehensive review on chlorpyrifos toxicity with special reference to endocrine disruption: Evidence of mechanisms, exposures and mitigation strategies, *Science of The Total Environment*, 2021, 755, 142649.
27. US Environmental Protection Agency (EPA), Ingredients Used in Pesticide Products: Chlorpyrifos, available online: <https://www.epa.gov/ingredients-used-pesticide-products/chlorpyrifos#basic> (accessed 25 February 2026).
28. US Environmental Protection Agency (EPA), Revised human health risk assessment on chlorpyrifos, available online: <https://www.epa.gov/ingredients-used-pesticide-products/revised-human-health-risk-assessment-chlorpyrifos> (accessed 25 February 2026).
29. Voet H., Kruisselbrink J., van Lenthe M., de Boer W., Meewisse A., Cumulative risks from combined exposure to multiple pesticide residues in fruit and vegetables, Wageningen University & Research, Biometris, Wageningen, 2021, available online: <https://research.wur.nl/en/publications/cumulative-risks-from-combined-exposure-to-multiple-pesticide-res> (accessed 01.03.2026).
30. World Health Organisation, The WHO recommended classification of pesticides by hazard and guidelines to classification 2019, World Health Organisation, 2020.
31. World Health Organisation, Inventory of evaluations performed by the Joint Meeting on Pesticide Residues (JMPR), available online: <http://apps.who.int/pesticide-residues-jmpr-database> (accessed 02.03.2026).
32. Zhao H., Li R., Hu J., Frequently used pesticides and their metabolite residues in apple and apple juice from markets across China: Occurrence and health risk assessment, *LWT*, 2023, 178, 114610.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ЦЕНТР
INTERNATIONAL SCIENTIFIC-EDUCATIONAL CENTER

**ՄԻՋԳԻՏԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՆՈՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐ**

**МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И
ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ**

**INTERDISCIPLINARY RESEARCH AND
INNOVATIVE TECHNOLOGIES**

**INTERNATIONAL CONFERENCE COLLECTION
OF SCIENTIFIC ARTICLES**

Ժողովածուի պատասխանատու
և գլխավոր խմբագիր՝ ՆԱԻՐԱ ՀԱՎՈՐՅԱՆ

Չափսը՝ 70X100 1/16
Ծավալը՝ 31,625 պայմ. տպ. մամուլ

Համակարգչային ձևավորումը՝ «Ալվարդ Օհանջանյան Վ.» ԱԶ